

Birkaç Arpa Boyu...

21. Yüzyıla Girerken Türkiye'de Feminist Çalışmalar

Prof. Dr. Nermin Abadan Unat'a Armağan

Derleyen: **Serpil Sancar**

Cilt 1

KOÇ
ÜNİVERSİTESİ
YAYINLARI

BİRKAÇ ARPA BOYU...

21. YÜZYILA GİRERKEN TÜRKİYE'DE FEMİNİST ÇALIŞMALAR

PROF. DR. NERMİN ABADAN UNAT'A ARMAĞAN

Koç Üniversitesi Yayınları: 9 — Birinci Cilt

Birkaç Arpa Boyu...
21. Yüzyıla Girerken Türkiye'de Feminist Çalışmalar
Prof. Dr. Nermin Abadan Unat'a Armağan

Derleyen: Serpil Sancar
Kitap editörü: Pelin Özer
Düzelti: Defne Karakaya, Hande Öğüt, Nursem Geçim
Yayıma hazırlayan: Defne Karakaya, Çiçek Öztek
Grafik uygulama: Sinan Kılıç
Kapak tasarımı: Altuğ Atik/ Tayburn Kurumsal
© Ara Güler, fotoğraf: Nermin Abadan Unat

Baskı: Colorist Akademi Matbaacılık
Yeşilce Mahallesi Yılmaz Sokak No: 3 4.Levent/İSTANBUL
Tlf. (212) 270 78 78
Matbaa sertifika no: 18977
© Türkçe yayın hakları: Koç Üniversitesi Yayınları, 2011
1. baskı: İstanbul, Eylül 2011

Takım ISBN: 978-605-61411-7-1
ISBN 978-605-61411-8-8
Sertifika no: 18318

Bu kitap geri dönüşümlü kâğıda basılmıştır.

Koç Üniversitesi Yayınları
Rumeli Feneri Yolu, 34450 Sarıyer-İstanbul
Tlf. +90 212 338 17 97
kup@ku.edu.tr • www.kocuniversitypress.com • www.kocuniversitesiyayinlari.com
İnternet satış adresi: http://alisveris.yapikredi.com.tr.

Birkaç Arpa Boyu...

21. Yüzyıla Girerken Türkiye'de Feminist Çalışmalar

Prof. Dr. Nermin Abadan Unat'a Armağan

BİRİNCİ CİLT

DERLEYEN:

SERPİL SANCAR

KOÇ
ÜNİVERSİTESİ
YAYINLARI

İçindekiler

I. CİLT

Önsöz 9

1. NERMİN ABADAN UNAT'A ARMAĞAN

ESER KÖKER
Eflatun Kadifeden Küçük Bir Fil 17

SERPİL SANCAR
Nermin Abadan Unat'la Söyleşi 25

NERMİN ABADAN UNAT'IN KADIN ÇALIŞMALARINA KATKISI
Nermin Abadan Unat (Suley) 33

2. TÜRKİYE'DE KADIN ÇALIŞMALARININ YAKIN GEÇMİŞİNE BAKMAK

DENİZ KANDİYOTİ
Türkiye'de Toplumsal Cinsiyet ve Kadın Çalışmaları:
Gelecek İçin Geçmişe Bakış 41

SERPİL SANCAR
Türkiye'de Kadın Hareketinin Politiği:
Tarihsel Bağlam, Politik Gündem ve Özgünlükler 61

3. KADIN EMEĞİNİN BİÇİMLERİ, SORUNLARI

YILDIZ ECEVİT
Türkiye'de Kadın Emeği Konulu Çalışmaların
Feminist Tarihçesi 121

GÜLAY TOKSÖZ — ÇAĞLA ÜNLÜTÜRK ULUTAŞ
Göç Kadınlaşıyor mu? Türkiye'ye Yönelen Düzensiz Göçe İlişkin Yazına Toplumsal Cinsiyet ve Etnisite Temelinde Bakış 167

SEMA ERDER
Zor Ziyaret: Nataşa mı? Döviz Getiren Bavul mu? Eski Doğu Bloku Ülkelerinden Gelen Kadınların Emek Piyasasına Girişi 191

AYŞE GÜNDÜZ HOŞGÖR
Kalkınma ve Kırsal Kadının Değişen Toplumsal Konumu: Türkiye Deneyimi Üzerinden Karadeniz Bölgesindeki İki Vaka'nın Analizi 219

EMEL MEMİŞ — ÖZGE ÖZAY
Eviçi Uğraşlardan İktisatta Karşılıksız Emeğe: Türkiye Üzerine Yapılan Çalışmalara İlişkin Bir Değerlendirme 249

4. KÜRESELLİK, KAMUSALLIK VE MEKÂNDA CİNSİYET

FERİDE ACAR — YAKIN ERTÜRK
Kadınların İnsan Hakları: Uluslararası Standartlar, Kazanımlar, Sorunlar 281

MERYEM KORAY
Küreselleşen Eşitlik Politikalarına Karşı Küreselleşen Kapitalizm: "Sol-Feminist" Bir Eleştiri 305

AYTEN ALKAN
Şehircilik Çalışmalarının Zayıf Halkası: Cinsiyet 343

OYA ÇİTÇİ
1979'dan 2010'a Neoliberal Dönemde Kadın Memurlar 415

5. KADINLARIN YAŞAMÖYKÜLERİ VE TARİH YAZILIRKEN...

AYŞE DURAKBAŞA
Türk Modernleşmesinin Kamusal Alanı ve "Kadın Yurttaş" 461

BELKIS KÜMBETOĞLU
Feminist Yöntem ve Kadın Çalışmalarına İlişkin Bazı Sorular, Sorunlar 475

SERPİL ÇAKIR
Feminist Tarih Yazımı:
Tarihin Kadınlar İçin, Kadınlar Tarafından Yeniden İnşası 505

FUNDA ŞENOL CANTEK — ELİF EKİN AKŞİT
Kadınların Kuşaklar ve Sınıflar Arası Bilgi Aktarımları 535

PINAR MELİS YELSALI PARMAKSIZ
Kadınların Belleği:
Hatırlama, Anlatı, Deneyim ve Toplumsal Cinsiyet 571

II. CİLT

6. YAZIN, MEDYA VE SANATIN CİNSİYETİ

ÇİLER DURSUN
Türkiye'de 1975-2010 Arasında Haber, Habercilik ve
Gazetecilik Çalışmalarında Kadın Sorunlarına Bakış ve
Feminist Yaklaşımlar 603

MİNE GENCEL BEK
Ataerkillik, Piyasa ve Mesleki Değerler:
Medyada Aile İçi Şiddetin Temsili ve Üretim Pratikleri 649

S. RUKEN ÖZTÜRK
Türkiye Sinema Literatüründen Kadınlara Bakmak 679

GÜZİN YAMANER
Cumhuriyet Dönemi Tiyatrosunun Yarattığı
Cinsiyetçi İmgelem 701

ASLI GÜNEŞ
Aşk'ın Ekonomi Politiği: Popüler Aşk Romanları 731

7. KİMLİK, İNANÇ VE BEDEN POLİTİKALARI

ÖZGEN DİLAN BOZGAN
Kürt Kadın Hareketi Üzerine Bir Değerlendirme 757

ZEHRA YILMAZ
Küresel İslam Hareketinde Kadının Yeni Temsil Biçimleri: Türkiye Örneği 801

ELİFHAN KÖSE
Dindar Kadınlığın Kurulumunda Tesettür:
Beden, Yazın ve Özneleşme 823

BERNA ARDA
Tıbbın Cinsiyeti ve Biyoetik Açısından Kadın 849

HÜLYA DURUDOĞAN
Namusun İlmiği 871

8. HUKUKUN GETİRDİĞİ KAZANIMLAR

GÜLRİZ UYGUR
2006/17 Sayılı Başbakanlık Genelgesi Işığında
Kadına Yönelik Şiddeti Önlemeye Yönelik Devletin Ödevi: Değişen Devlet
Anlayışı mı? 883

F. İREM ÇAĞLAR
Türk Hukuk Mevzuatı Çerçevesinde Annelik 915

SEVGİ USTA
"Koca, Birliğin Reisidir" Hükmünden "Edinilmiş Mal Rejimi"ne:
Evli Kadının Hukuki Durumu 943

Katkıda Bulunanlar 985
Dizin 997

Önsöz

Türkiye'de 1970'lerin sonundan bu yana kadın çalışmalarının akademik alanda görünür hale gelmesinin üstünden en azından otuz yıl geçti. Bu otuz yılın, yeterince uzun ya da yerleşik bir akademik gelenek oluşturmak için çok kısa bir süreç olduğu söylenebilir. Bugünden geçmişe baktığımızda kaç arpa boyu yol aldığımızı düşünmek, göremediklerimizi görmek, sezemediklerimizi fark etmek, kendimizi sorgulamak, bir durum saptaması yapmak ve bir bilanço çıkarmak için otuz yıl uygun bir dönem olmalı.

Bugünden geçmişe baktığımızda, kadın çalışmalarının akademik alanda ilk kurumsallaşma döneminin artık geride kaldığını söyleyebiliriz. Bu süreç içinde kadın çalışmaları (KÇ) alanında birkaç merkez üniversitede (İstanbul, Ankara, ODTÜ) yüksek lisans programları açıldı (bugün hâlâ KÇ programlarının sayısının artmadığını görüyoruz) ve başka disiplinlere bağlı lisans, yüksek lisans (YL) ve doktora programlarında kadın konulu dersler verilmeye başlandı. Kadın çalışmaları alanında YL eğitimi, üniversitelerin sosyal bilimler enstitülerine bağlı disiplinler arası KÇ anabilim dalları kurulması sayesinde gerçekleşti. Anabilim dalı ve YL programı gelişimini desteklemek ve eşgüdüm sağlamak üzere kadın sorunları araştırma ve uygulama merkezleriyse sadece Ankara ve İstanbul Üniversitesi'nde kuruldu. Yine bu dönemde kadın çalışmaları YÖK doçentlik başvuru alanları arasında sayılmaya başlandı ve bu sayede KÇ, akademik disiplinler arasına resmen kabul edilmiş oldu.[1] Yakın dönemde ise Ankara Üniversitesi KÇ Anabilim Dalı Türkiye'de ilk kadın ve toplumsal cinsiyet çalışmaları doktora programını başlattı (2011-12 eğitim öğretim döneminde). Bununla aynı zamanda Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümünde Türkiye'de bir fakülte/bölüm altında (lisans düzeyinde) kurulmuş ilk anabilim dalı olan Kadın ve Toplumsal Cinsiyet Anabilim Dalı, YÖK'ten onay alarak çalışmalara başladı.

Yakın gelecekte KÇ akademik dünyada sadece yüzü dünyaya dönük birkaç merkez üniversitede, birkaç "feminist" kadın akademisyenin kişisel ilgi alanı olarak mı kalacak? Acaba "cinsiyet" analizleri bütün sosyal bilim alanlarını yatay

1 Bu gelişmelerin tarihçesi ve bir değerlendirmesi için bkz. Sancar, S. (2003), "Üniversitede Feminizm? Bağlam, Gündem ve Olanaklar," *Toplum ve Bilim*, Güz, s. 97.

kesen, bu nedenle bütün sosyal bilimcilerin bilmesi gereken, toplumsal analizin olmazsa olmaz bir bileşeni haline gelebilecek mi? Bunu bugünden öngörmek çok kolay değil. Bu elbette üniversitelerde kadın çalışmaları alanındaki yeni kuşak feminist akademisyenlerin nasıl bir akademik gelecek oluşturacaklarına çok bağlı. Bunu gerçekleştirebilmeye giden yolun ilk adımları da Türkiye'de KÇ'nin geleceğini şekillendirebilmek için bugüne kadar yapılanların bir muhasebesini yapabilmekten geçiyor.

Bu derleme kitap, KÇ alanında yapılanları ve yapılamayanları sorgulayan eleştirel bakış için bir adım atmayı amaçlıyor. Bu kitapta yazısını okuyacağınız 35 kadın akademisyen düşüncelerini ve değerlendirmelerini bu amaçla kâğıda döktü. Kitaptaki yazarların çoğunu daha önce KÇ alanındaki öncü araştırmaları ve yayınları ile tanıyoruz. Ancak kadın çalışmaları alanında henüz yeni ama o ölçüde önemli genç feminist akademisyenler de bu derlemeye katıldılar. Aslında kadın çalışmaları alanının bir bu kadar daha sayıdaki araştırmacısı bu derlemeye katkıda bulunmayı arzuladı; destek verdi. Ne yazık ki kısa sürede yayıma hazırlamayı hedeflediğimiz için birçok katkı bu derlemenin dışında kaldı. Bu nedenle kitap, herkesi, her konuyu içeren bir çalışma olarak kabul edilmemeli.

Bu ortak çabayı mümkün kılan arzu ve enerji ise Türkiye'de öncü feminist kadın akademisyenler kuşağının sembol ismi Nermin Abadan Unat'ın, Eylül 2011'de kutlayacağımız 90. yaş gününe bir armağan olarak bu derlemeyi hazırlama isteğimizden çıktı. Bu kutlama arzusuna burada yazısı olan ya da yazmak isteyip çeşitli nedenlerle yazamayan çok sayıda feminist akademisyen ortak oldu. Nermin Abadan Unat'ın kendi kuşağının aydınlanmacı ufkunu ve "kendini kendi aklıyla yeniden yaratan kadınlar kuşağı"nın en önemli temsilcilerinden olduğunu hepimiz biliyoruz. Enerjisi, desteği ve sevgisi hâlâ bizimle; her kadın konulu toplantıda, kongrede yanı başımızda ve bizim yaptıklarımızın gelecekteki sonuçlarını düşünerek öngörülerini, eleştirilerini ve deneyimlerini bizimle paylaşmaya devam ediyor. Nermin Abadan Unat'ın kadın çalışmaları alanına olan akademik bağlılığı ve inancı gelip geçici modalara göre değişmedi ve yaklaşık elli yıldır aynı heyecanla devam ediyor. Bu kitabı bu yıl 90 yaşına gelen ve kadın çalışmaları alanında hâlâ hepimizden daha enerjik ve inançlı olan Prof. Nermin Abadan Unat'a armağan etmekten burada yazan kadınlar olarak çok mutluyuz.

Türkiye'de kadın çalışmaları alanını gözden geçiren birçok değerlendirmenin yer aldığı bu derlemedeki yazılar, son otuz yılda kadın çalışmaları alanının temalarını, bakış açılarını, yapılmış çalışma ve araştırmaları, yazarları ve görüşleri tartışıyor. Yazıların ortaya koyduğu literatüre göz atarak yapılmış olan çalışmaların temalarına, öne çıkan araştırma alanlarına baktığımızda feminist tarih çalışmaları ve kadın araştırmalarında metodoloji sorunlarından tıp etiğinde kadın tartışmalarına kadar geniş bir yelpazede çok farklı konu ve ilgi alanlarının ortaya çıktığını görüyoruz.

Kadın çalışmaları alanının akademiye girişinin en önemli sonuçlarından birisi şüphesiz ki Türkiye tarihinin, kadınların deneyimlerini, topluma katkılarını görünür kılan bir açıdan yeniden yazılmasını sağlayan feminist tarih çalışmaları olmuştur. Bu çalışmalar sayesinde yakın tarihimizi kadınların deneyimlerini de içerecek biçimde yeniden yazmaya-yorumlamaya başladık. Tarih çalışmalarına eşlik eden kadın yaşamöyküleri, kadın biyografileri /otobiyografileri, sözlü tarih ve bellek çalışmaları da bu "aydınlanma"ya önemli katkılarda bulundular. Öte yandan kadın emeğinin farklı biçimlerini (eviçi, esnek, ücretli, göçmen, seks işçisi, vb) araştıran çalışmaların da—bu derlemede yetkin örneklerini gördüğünüz üzere—bu "aydınlanma"ya katkıda bulunan bir diğer önemli alan olduğu söylenebilir. Kadın çalışmaları alanının olmazsa olmaz konusu elbette ki hukuki hakların ve kadınların insan haklarını koruma mekanizmalarının ulusal ve uluslararası durumuyla ve nasıl geliştirilip korunabileceğiyleilgili çalışmalar oldu. Bu önemli alanlar/konular listelemesine unutulmadan eklenmesi gereken şey edebiyat, medya ve sanatta cinsiyetçilik üzerine yapılan araştırmalardır. Az sayıda ama çok önemli analizler içeren kent, mekân ve beden üzerine yapılan çalışmaları da mutlaka öne çıkarmamız gerekir. Ancak kırsal kalkınma, kapitalistleşme ve modernleşmenin kırsalda yaşayan kadınların yaşamına yönelik etkisi üzerine—yetkin bir örneğini bu derlemede gördüğünüz—çalışmaların sayısı ise ne yazık ki hâlâ birkaç adeti geçmiyor.

Öte yandan kadın çalışmalarının akademide başarısının arkasındaki sessiz aktör olan kadın hareketinin Türkiye'deki gelişim dinamikleri ise üzerinde en çok konuşulan ama en az analiz edilip eleştirilen konulardan biri oldu. Buna paralel olarak Kürt kadın hareketinin ve İslami kadın hareketinin gelişimi de çok konuşulan ama az analiz edilen konuların arasında kaldı. Bu nedenle bu derlemede bu konularda yazıların yer alması özellikle önemli oldu. Öte yandan Ermeni ve diğer gayri Müslim nüfustan kadınların feminizme ilgisi ve bu ilginin tarihsel geçmişi yeni yeni gün yüzüne çıkarken, ne yazık ki derlemeye bu alandaki bir çalışmayı katmak için yeterince başarılı olamadık.

Türkiye'de KÇ'nin kadın örgütlerinin gündemine paralel olarak yakın zamanlarda giderek artan bir ilgi duyduğu araştırma konusu ise kadınlara yönelik şiddetin nitel ve nicel analizi oldu. Kadınlara yönelik şiddetin görünür kılınıp önlenmesinin hukuki yönü olduğu kadar; şiddete karşı kamu kurumlarının ve politikalarının oluşturulması, kamu kurumlarının bakış açısına feminist ilkelerin dahil edilmesi, kamuoyunda farkındalık yaratma, şiddete karşı kadın örgütlerinin güçlendirilmesi gibi çok farklı boyutuyla ilgili çalışmalar ortaya çıktı. Akademideki KÇ'nin, kadına yönelik şiddetin hem nitel hem nicel boyutlarıyla ortaya çıkarılmasında önemli bir payı olduğunu söyleyebiliriz.

Derlemede yer alan yazıların içeriklerine ve işaret ettikleri meselelere baktığımızda; kadın çalışmaları alanının bugüne kadarki temel paradigmasının,

kadınların dışlanmasını, ayrımcılığa ve şiddete maruz kalmasını odağına alan "kadın sorunları" yaklaşımı olduğunu ve "kadın sorunları"nı tanımlamak ve bunlara çözümler önermeyi amaçladığını görürüz. Bu "kadın sorunları" yaklaşımı bugün yavaş yavaş terk ediliyor; ama meyvelerini de zaten bugün için yeterince sunduğunu söyleyebiliriz. Bu yaklaşım, erkek egemenliğinin kadınların yaşamında yarattığı sorunları—örneğin eksik siyasal katılımı, kadına yönelik şiddet, sosyal güvenlik, eğitim ve istihdam eksikliklerini—saptayan ve bunlara karşı çözüm yolları geliştiren *cinsiyet eşitsizliğini açığa çıkarma analizleri* olarak gelişti ve sonuçta elimizde Türkiye'de kadın sorunlarının türleri, alanları ve çözüm yolları hakkında yeterli veri, rapor, bilgi ve politika önerisi oldu.

Bu yaklaşımın Türkiye'de KÇ eğitim ve araştırmalarına egemen olması, "modernleşmeci" bir ideolojik-kuramsal çerçevenin perde arkasındaki meşrulaştırıcı gücüne dayanmıştı. Bugün artık bu "Türk modernleşmesi" bakışının ciddi olarak eleştirildiğini ve yeni arayışların ortaya çıktığını biliyoruz. Bu dönüşüme paralel olarak KÇ alanında ortaya çıkan dönüşümü "Kemalist kadın hakları" anlayışının "otoriter modernleşmeci" yanlarının terk edilmesi olarak tanımlayabiliriz. Bu "otoriter modernleşmeci" paradigma, "kadın hakları"nı savunma iddiasına sahip olan kadınların kendileri için değil, eğitimsiz, güçsüz olan kadınların ezildiğini söyleyerek, onların sahip olduğu hakların bilincine varması için bu "öteki" kadınları bilinçlendirmek, eğitmek ve onlar adına haklar talep etmeye dayanır. Güçsüz kadınları "kurtarma" olarak tanımlanan "kadın sorunları" yaklaşımı, feminizmi bilinçli-bilinçsiz, diğer deyişle kurtulmuş-kurtarılması gereken kadınlar arasındaki bir ortaklık ve dayanışma olarak kavrayan "modernleşmeci-aydınlanmacı" anlayıştan kaynaklanıyordu. Bu anlayışın, kadınları doğulu-batılı, kentli-köylü, Türk-Kürt, zengin-yoksul gibi ırka, sınıfa ve bölgeselliğe dayalı ayrıştırma-ikincilleştirme stratejilerine ne kadar kolaylıkla eklemlenebildiğini gösteren eleştirilere maruz kaldığını, yakın tarihlerde şahit olduğumuz tartışmalardan biliyoruz.

Bu gelişimlere paralel olarak altı çizilmesi gereken diğer bir olgu ise, geçen otuz yıla rağmen kadın çalışmalarının akademik alanda diğer akademik disiplinlerle eş düzeyde ilgi, saygınlık ve statüye henüz ulaşmamış olmasıdır. Ayrıca, kadın çalışmalarının akademiye girişinde kurucu rol oynamış olan feminist siyasi hareketin akademi ile bağının giderek kopmakta oluşu da bu saptamada öncelikli bir yer almalıdır. Yani akademideki feminizm hem yeterince sosyal bilimler alanına nüfus edememiştir hem de akademideki feminist kuram ve araştırmalar ile kadın hakları örgütleri/kadın hareketi giderek birbirinden uzaklaşmaktadır. Bu güçsüzlük ve kopuşların önümüzdeki dönemde en çok tartışılması gereken meseleler arasında yer alması gerektiği kanaatindeyim.

Türkiye'de 2010'lu yılların akademik yaşamında KÇ açısından ilk bakışta görülen; konusu "kadın" olmakla birlikte bakış açısı ve metodolojisi feminist

olmayan çok sayıda çalışmanın yayın, tebliğ ve tez biçiminde ortaya çıkışıdır. Az sayıda da olsa etkileyici ve dönüştürücü içeriğe sahip feminist çalışmanın yanı sıra sayıları hızla çoğalan, adında "kadın" sözü geçse de içeriği feminist olmayan—yani bastırılan, suskun, geride ve gizli kalmış kadın deneyimlerini açığa çıkartıp, kadınları özgürleştirici dönüşümlere olanak sağlamayan—çalışmaların nasıl bir etkide bulunacağını sorgulamalıyız. Akademide hızla çoğalan bu "kadın" konulu çalışmaların içeriğine baktığımızda kendi adıma iyimserliğin pek de mümkün olmadığını söyleyebilirim. Bu çalışmaların önemli bir kısmının, yeni kurulan üniversitelerin kadrolarına atanmak için gerekli akademik faaliyet puanların daha kolay toplanabilmesine yönelik olduğunu; kadın çalışmaları alanının "sahipsiz" ve "kolay" bir "akademik yayın faaliyet alanı" haline gelmeye başladığını söylemek abartılı değil. Akademinin içinde bulunduğu atama-yükselme-uluslararasılaşma dönemi (krizi?) özellikle kadın çalışmalarının "kolay geçiş" alanı haline getirilmesi tehlikesini besliyor ve önümüzdeki dönemde bu konuda yeni olumsuz gelişmelerle karşılaşma olasılığımız hiç de az değil.

Böyle bir derlemenin akademik feminizmin hızla yol aldığı ya da ihmal ettiği konuları ve alanları gözden geçirmeyi, birçok şeyi daha yakından görmeyi kolaylaştıracağı umudundayız. Bu derlemedeki yazıların ışığında kadınların benliği ve diline işlemiş eril formların ve kadınların içselleştirilmiş tahakküm alışkanlıklarının daha çok gün yüzüne çıkabilmesi, bu çalışmanın amaçladığı katkı olacaktır. Bu konuda yapılmış feminist araştırmaların öncelikle kadınlarla ilgili nitel verilere ağırlık verirken, nitel araştırma yöntemine yeniden saygınlık kazandıran bir başarı yarattıklarını özellikle vurgulamak gerekir. Sözlü tarih çalışmaları, özyaşam öyküleri, derleme, söylem çözümlemeleri, bellek araştırmalarının nitel verilerle çalışarak ortaya çıkardığı feminist araştırma yönteminin güzel örnekleri giderek artan ölçüde kadınların görmezden gelinen deneyimlerini daha fazla görünür, tartışılabilir ve yeniden kurgulanabilir hale getiriyor.

Aynı başarının kadınlarla ilgili nicel verilerin üretilmesi-derlenmesi alanında gerçekleştiğini söyleyemeyiz. 2000'li yıllarla birlikte toplumsal olguların ve özellikle siyasal tercih ve zihniyet dünyalarının anlaşılmasında giderek önemli görülen nicel veriler, piyasa araştırma şirketleri tarafından yapılan araştırmalarla önemli bir artış kaydetti. Türkiye'de toplumsal olguların nicel özelliklerini araştırma şirketlerinin araştırma sonuçları ve bunların sunduğu nicel verilerle izlemeye başladık. Bu araştırmalar diğer toplumsal olguların nesnesi veya da dolayımı olduğu ölçüde kadınlarla da ilgilendiler. Ne kadar kadın başını örtüyor, kaç kadın "koca dayağı hak edilir" diye düşünüyor, vb, izledik, öğrendik. Kadınların düşünce ve sorunları, cinsiyet farkları ve cinsiyetçi zihniyet yapıları hakkında yapılan araştırmaların bakış açısı, yöntemi ve yorumlarıyla ilgili eleştirilip sorgulanması gereken önemli meselelerin olduğuna sanırım ki birçok kişi katılacaktır. Gönül ister ki bu tür araştırmaları yapabilecek kaynaklar üniversi-

telerde, KÇ akademik birimlerinde de olsun ve nicel araştırmalarla ilgili doğru örnekler akademideki feminist araştırmalardan öğrenilsin. Bunun önümüzdeki dönemde "güzel bir hayal" olmaktan öteye geçerek gerçekleşmesini dileyelim.

Türkiye'de kadın çalışmaları alanında yeni bir paradigma oluşuyor mu? Kadınlar arası dayanışmanın eril tahakkümün her biçimini dışlayacak bir duyarlılıkla yeniden inşa edilebileceğini tahayyül etmek gerekli. Bunu mümkün kılacak yeni bir modernlik ve kadın dayanışması anlayışının meyve vermesine akademideki feminist çalışmalar nasıl katkıda bulunabilir? "Öteki kadınları kurtarma" ile sahip olunan kadınlık gücü yerine kendi kadınlık deneyimlerini daha derinden bir eleştirel bakışla sorgulayarak "beyaz kadınlıktan kurtulma" mümkün olabilecek mi? Kadınlar arası ortaklık siyaseti artık farklı kadınlıkları içine alacak şekilde yeniden tanımlanabilecek mi? Bu dileklerin gerçekleşmesi farklı kadınlık deneyim, tarz ve dillerinin birbirine tercüme edilebilmesine bağlı. Akademide gelişecek feminist çalışmaların bu tercümelerin yapılmasına öncelikle katkıda bulunması dileğiyle...

Serpil Sancar
Ağustos 2011, Ankara

BİRİNCİ KISIM

NERMİN ABADAN UNAT'A ARMAĞAN

Eflatun Kadifeden Küçük Bir Fil

ESER KÖKER

Nermin Abadan Unat, özyaşamöyküsünden damıttıklarını, 1996'da yayımlanan *Kum Saatini İzlerken* (KSİ) adlı kitabında anlattı. Kendini kurma arayışına eşlik eden anılarını, seçimlerini, Türkiye'ye "göç"ünü, karşılaşmalarını ve onlara ilişkin nedenleri yeniden kurgulayarak okuyucusuna ileten bu otobiyografik metin, kadın çalışmaları alanının retoriksel dönüşleriyle ilgilenenler için sadece bir anı kitabı olmanın ötesine geçer. Yazarının akademik metinler dışında tuttuğu metnin, Türkçe kadın çalışmaları yazınında akademik bir ilgiyi hak edişi, kadın çalışmalarının değişim serüveni içindeki uğraklarla ilişkilidir. *Türk Toplumunda Kadın* (TTK) ile başlayan akademik yönelişin kadının özyaşamöyküsüne dökülmesi için geçen yirmi yıl yalnızca bir zamana işaret etmekle kalmaz aynı zamanda bilimsel çalışmanın bedenini ortaya koyar. Kadınlığa ilişkin sorunların hâkim sosyal bilim metodolojileri içinden zor kavranılırlığını aşmanın bir yolu da bilim ile başka hikâye anlatıcılıkları arasındaki sınırları zorlamaktan geçmektedir. Kurmacadan destek alarak gündelik hayatın bilgisini yani anıları, mektupları, günlükleri ve düşleri öğretme/öğrenme sürecine katan biyografiler ve otobiyografiler, bilgi kuramında kırk yıldır nesnellik iddiası taşıyan diğer metinler kadar önemli, hatta belki biraz daha önemli olmaya başlamıştır. Ama Türkçe yazında hayat hikâyelerinin yazılma güçlüğünü aşma hâlâ bellibaşlı bir sorundur. Akademik ve uzman mesleklerde geçen yüzyıllık birikime rağmen—anlatma ve yazma potansiyeline sahip gözüken nicel bir yoğunluk olsa da—kadınların hayat hikâyelerinin yazımındaki azlık, bizi biz yapan hikâyelere[1] gereksinim duymadığımız anlamına gelmediği gibi neden yazamadığımızı ya da

1 "Bizi Biz Yapan Hikâyeler" adlandırması William Randall'a aittir. Alt başlığı "Kendimizi Yaratma Üzerine Bir Deneme" olan, yukarıdaki adlandırmayı başlığına taşıdığı kitabının (1999) üçüncü bölümünde, öğretme/öğrenme ilişkisi ile yaşam sanatı/şiiri arasında mutlak bir bağlantı kurar; otobiyografik anlatıyı kişisel kimlik yaratımının zorunlu gereği olarak işaretler. Otobiyografi, bellek ve eylem gibi özgül nitelemelerin etrafında farklı anlatma biçimlerine açılır. Randall'ın hayatlarımızın yazarlığını sürekli ertelememiz ve sürekli kendimizi kuramamamız arasında kurduğu bağ ile modern zamanların hikâye yazımı üzerine yaptığı vurgu ile öğrenme/öğretmenin hikâye kurma arasındaki ilişkisi bu metinde temel alındı.

neden yazılmadığı hakkında çok şey söylemez.[2] Nermin Abadan Unat'ın KSİ'si tıpkı TTK gibi sorunu erken tanıyan ilk metinlerden biridir.[3]

Sedef Kabaş'ın *Hayatını Seçen Kadın* başlıklı nehir söyleşisinin sonunda (Kabaş, 2010, s. 328) Nermin Abadan Unat, güçlü hafızasını "Allah vergisi" bir yetenek olarak niteler. Dün gibi hatırlatan belleği bileyen, ufacık eflatun kadife fili fotoğraftan çıkarıp anlatıya çeviren bilinci dirilten, unutmanın mümkünlüğüdür. Yerler ve kişileri ayrıntılarıyla kaydeden otobiyografik bellek, yetişkin

2 Türkçe edebiyat eleştirisinde kadınlar ile yazma ilişkisini sorunlaştıran zihin açıcı bir metin olan *Kadınlar Dile Düşünce* (2004) istisnadır. Bu kitap içinde yer alan iki yazıdan ilki, Sibel Irzık'ın "Öznenin Vefatından Sonra Kadın Olarak Okumak" başlıklı makalesi kadın çalışmaları içinde dönüşümün yeni dilinin kurulmasına yardım eden kavramsal tartışmaları içerir. Rana Tekcan'ın "Sessiz Sedasız Yaşayanlar: Biyografide Kadın" başlıklı makalesi, kadınları konu alan biyografilerde biyografik öznenin eksik kurulumunu çözümler. Anılan kitabın yanı sıra feminist kuramın edebi metinlerde duygu yapılarının ikili karşıtlıklar aracılığı ile anlatımına dikkat çekerek "yitimi", "yokluğu", "boşluğu" ve "ölümü" sorunlaştıran bir diğer istisnai çalışma için bkz. Ergun, 2009.

3 1990'lı yıllarda feminist ilgilerle yazılan biyografik ya da yarı biyografik metinleri dışarıda tutarak Türkiye'de bu yazın türünün köksüzlüğü ile genellemelerle yüklü bazı iddiaları burada yinelemek gerekebilir: Walter Benjamin'i izleyerek modern kapitalist dünyanın bireyine ilişkin anlatıların çoğalmasına imkân tanıyan üç hikâye türünden biri biyografidir. Biyografiler, asaletin değil liyakatın ve girişimci ruhun başarıdaki önemini anlatarak kendi kendini yaratan başarılı erkek hikâyeleri ve kralların, kardinallerin, ve askerlerin hayat hikâyeleri yanında yer kapmıştı. Sınıf mücadelesinin, on sekizinci yüzyılın "demokratikleşmesi"nin sonucu, batı Avrupalı ve kuzey Amerikalı kadınlar burjuva kamusal alanın kıyısında ancak yaşamöyküsü okuru ve yaşamöyküsü yazanların meseni olarak kendisine yer açabilmişti. Geç on dokuzuncu yüzyılda "devletlu" ailelere mensup Osmanlı kadınları, devlet sırlarını ifşa etmeme geleneğine sıkı sıkıya bağlılık nedeniyle bu konuda engellenmiş ve ayrıca düşük okuryazarlık nedeniyle de kendini yaratan kadın hikâyelerinin gelişimi zorlaştırmıştı. Bu bağlamda belirtilmesi gereken bir diğer husus da nüfus politikalarıyla ve hızlı toplumsal değişim hareketleriyle Batı'da biyografi yazınının serpilmesine imkân tanıyan kent ve dini örgütler arşivlerinin Anadolu toprakları üzerindeki yokluğudur. Ayrıca modern tarih yazımında gecikme olarak adlandırılabilecek bir metodolojik sorun, hem son Osmanlı yüzyılı tarih yazımında hem de Cumhuriyet'in milli tarih yazımında etkili olacak gündelik hayat kaydının tutulmasına yönelik ilginin disipline edilmemesidir. Bu durum yirminci yüzyılın ikinci yarısında da devam etmiş, toplumsal tarih çalışmalarına duyulan akademik mesafe yüzyılın sonuna kadar sürmüştür; kurumlar tarihi, gündelik hayat tarihi ve işçi sınıfının tarihine yönelik ilk çalışmalar ancak bu tarihte zuhur ettiği için otobiyografik ya da biyografik metinler için gazeteler ve sosyal bilim alanındaki çalışmalar kaynak olarak kullanılagelmiştir. Geçmişiyle arasına alfabe ve çağcıllaştırılmış Türkçe kullanımları giren feminist biyografi yazını, bu dil engelini aşmaya yönelse de kadınların kişisel arşiv ve kütüphaneleri örgütlü toplum içinde sınırlı yerine mahkûm olmuş, ya kurmacanın özgürleştirici anlatımına sığınma ya da akademik dilin yansızlığından medet umma seçenekleri arasında kalmıştır.

bir kadının Budapeşte gecesini kapkaranlıkta bırakmakla kalmaz, unutmakla beslenmesini sürdürmeye devam eder: korkuları ve pişmanlıkları sözsüz, sıradan endişeleri ve rüyaları ifadesiz, yoksun bırakılmışlıkları dilsiz bırakır. Bu dilsizlik patikasının aşılmasına yardım eden, tutku ile bağlanmışlığa yer açılmasıdır. Mesleğe ve edinilmiş vatana bağlılık KSİ'de ana hikâye ekseni haline dönüştürülmüştür. Cesur bir kız çocuğunun, mücadeleci ve başarılı bir akademisyene dönüşme serüveni ile yetinmeyen metin yazılma amacına odaklanır: Kendini yaratmak için öğretmenin ahlaki sorumluluğu. On dokuzuncu yüzyılın son hikâye anlatıcılarının kıssadan hissesine modern zamanların kadının sahip çıkışı modern anlatı türlerine ve onların eleştirilerine bağlılığıdır.

Otobiyografik ve biyografik anlatımı kadınların anlatısına dahil etme girişimi 1970'lerin ortalarında kendi tarihini yeniden var etme zorunluluğunu yaşayan feminist akademik yazın tarafından keşfedildi.[4] Dil ve edebiyat eleştirisinin türsel

4 1970'lerin ortalarından itibaren kadın otobiyografilerinde ve biyografilerinde sayısal artış beraberinde yöntem arayışını da getirmiştir. Ancak bu yöntem arayışının sadece feminist yazından kaynaklandığı da söylenemez. 1950'lerden itibaren dinsel, etnik ve ırksal azınlıkların ve işçi sınıfı üyelerinin yaşam mücadelelerinin biyografik/otobiyografik anlatısına duyulan kamusal ve akademik ilgi yaygınlaştı. Başta edebiyat eleştirisi olmak üzere, felsefe, dilbilim, antropoloji gibi disiplinlerin içinde eleştirel okullar oluştu. İngiliz Marksist tarihçi okulunun rüzgârını arkasına alan kültürel çalışmaları geleneği tarihe ulaşmak için yeni bağlantı noktalarından biri olarak gündelik hayat içinde sıradan insanın deneyimlerini dillendiren biyografik metinleri yeni biyografi olarak niteledi. Biyografinin yeniden dönüşü olarak da adlandırılan bu süreç, politik mücadele içinde kadın kimliğinin kurulması doğrultusunda kolektif öznenin yaratımını merkeze aldı. Kadınların özel yaşamları ile kamusal imgeleri arasındaki kesişmelerin anlatım biçimlerini çözümleyen bir dizi çalışma, postmodern teoriden destek alınarak biyografinin öznesi ile biyografinin konusu arasında farkları irdeleyerek yeni biyografi tartışmalarını geliştirdi. Bu tartışmalar için bkz. (Marganat, 2000, s. 1-32; Young Bruehl, 1998, s. 1-14; Kessler-Haris, 2009, s. 625-30; özellikle tarihsel dönemleri irdelemeye yönelik Steedman, 1989, s. 99-111). Yeni biyografilerin ve eleştirisinin çiçeklenmesiyle birlikte, neredeyse üç yüz yıldır dört kategoride ayrıştırılan kadına—fahişe, kraliçe, eş ve rahibe—giydirilen kadın hayat hikâyeleri geleneksel olarak nitelendirildi. Yeni biyografilerin sunduğu anlatım imkânları aracılığıyla Türkçede beslemeler, evlatlıklar, sütanneler, aşçılar, kalfalar olarak nitelenebilecek *the other women*'ın yaşamöyküleri, annelikten ve ev idaresinden üreyen bilgiyi mutfak tasarımına çeviren endüstri psikolojisi gibi alt çalışma alanının gelişimi, kadınların yaş dönümlerinde anne kız ilişkisini sürdürme stratejileri, her türlü kadın arkadaşlıklarının sunduğu hesaplaşmaları, biyografi yazınında standart hale dönüştürülmüş evlilik anlatıları ya da başka bir deyimle kadınlık deneyimlerinin anlatımı geniş bir yelpazede gerçekleştirildi. Yeni biyografiler, özel yaşamın alacakaranlığına terk edilmiş temaları işlemekle kalmadılar; cinsel kimliğin zorla değiştirilmesinden her türlü taciz ve tecavüz ile ortak yaşanan travmalara eklenen türlü özdeğer yitimlerinin izinin sürülerek yeni öyküler repertuarı yaratılmasına da yol açtılar. Belgelere veya kayıt altına alınmış resmi evraklara dayalı metin oluşturabilme

sınırlılıklar üzerine saptamaları ile eşzamanlı olarak, hayatı ve o hayatın öznesi olarak kolektif özneyi yazarak yeniden yaratan sayısız kadın biyografisi ortaya çıktı. Kadın hayat hikâyelerinin disiplinler arası geçişliliğinin ilham verici karakteri eleştirinin yoğunlaşmasını sağladı; başarı hikâyelerinin gölgesinde kalmış paralel hayatların hayal kırıklıkları ve öfkeleri metinlerde yaşatıldı. Yeni kadın biyografileri; çözümleyici metinlerin açıklayıcı metinlerden, kuramsal metinlerin ampirik metinlerden, normatif metinlerin olgusal metinlerden, otobiyografik metinlerin argümantatif metinlerden daha kıymetli olduğuna ilişkin egemen kabullerin eleştirisi ile birlikte mümkün olabildi; "fazla iyi-fazla düzgün" olmanın tarafsız ve rasyonel bir dil marifetiyle yani net bir bakış sunma, saygı uyandıracak geçerli kanıtları sıralama, karşıt fikirleri de içerme, hoşgörülü ve anlayışlı mantıksal kestirimlere yaslanılması ve açıklanmasının tek yazma yolu olmadığı kabul edilmeye başlandı. Kadınların "yazamama sorunu"nda düğümlenen yeni bir keşfediş öyküsü ile "hayat anlatısı kurma"nın ön şartları yeniden tartışıldı. Kişisel ve yanlı bir dil kullanımına imkân tanıyan yazım olanakları tarihi ve bugünü aramak adına denenmeye başlandı.[5] Bu girişimlerin adlandırılması ve alanlar arasında salınmaya başlaması, öğrenme/öğretme ilişkisinin kurumsal örgütlenmesine egemen ataerkil stratejilere karşı feminist pedagojinin gelişimi ve sınıf pratiklerinde yaşanması dolanımıyla gerçekleşti. Carolyn Heilbrun, *Kadının Özyaşamını Yazarken* (1992) başlıklı artık klasikleşmiş kitabında kadınların yazamama sıkıntılarının güncel halini derslikten çıkarır. Kadın akademisyenin gündelik yaşamının kurucu ilişkisini öğrenme/öğretme, gerçeği olduğu gibi anlatma zorunluluğuna mahkûm olmaktan kurtarır; on dokuzuncu yüzyıldan 1970'lere kalıplaştırılarak popülerlik kazanabilen, en başarılı ve en çok kazananın öyküsü haline dönüştürüldüğü için politik yükümlülüklerinden arındırılan ve kurmaca ile tarih arasında melez bir tür olduğu iddiasıyla değersizleştirilen biyografi yazınını diriltir.

Heilbrun, deneyimi bilinçle yoğurup kendilik anlatısı kurma, itiraf ile özel yaşamın sırlarını ifşa etmenin üzerini örten geleneksel anlatı tuzaklarına düşmeden yüzleşme metinleri yazmanın zorluğuna değinir. Bu zorluğun feminist biyografilerin ve otobiyografik anlatıların "yazılmaması"na yol açtığını vurgular ve bu durumun

---

yerine, mektuplara, kartpostallara, gezi notlarına, dönemi işaretleyen nesnelere, video kayıtlarına, fotoğraflara, belgesel filmlere yöneldiler, onları da içerdiler. Kolektif yazar ya da çok imzalı/ortak imzalı metinlerle yazarın yalnızlığı ile ilgili klişeleri altüst ettiler.

5 Yazamama ve yazım teknikleri sorunu üzerindeki eleştirileri ortaya çıkaran çalışma öbeklerinden bir diğeri de feminist retorik çalışmalarıdır. Bu çalışmalarda kadınların yazma biçimleri ve yazılmayan alt cümlelerin keşfi sorun olarak belirlenmiş; kadın hareketlerinin ve feminist mücadelenin farklı evrelerinde yükselen politik yönelimlerinin sembolik anlamları, yeğledikleri dilsel oyunlar özellikle de metaforlar ve kamusal söz üretme mecralarındaki değişimin içeriği irdelenmiştir. Bu çalışmalar için bkz. Foss, Foss ve Griffin, 1999, s. 1-30.

baskı altında olmanın yol açtığı öfkelilik hali ile melankoli arasında dolaşan metinleri yarattığı görüşünü dile getirir. Geleneksel biyografi yazınına başkaldırmanın yansızlık ve gerçeklik ısrarından vazgeçmekle bağını tartıştığı metninde, gizlenenlerin açığa çıkarılmaması ve diğerlerinin hayatlarının ifşa edilmemesi gerektiğine hassasiyetin, metnin dramatik gerilimini düşürmekle kalmadığını aynı zamanda özel alan/kamusal alan arasındaki sınırının muhafazası yolunda işlev gördüğünü belirler. Kadınların hayatlarını hikâye ederken büyüyen bu hassasiyetin özel alandaki baskıcı eril tekniklerin kamu alanında ışığa çıkmamasına yol açtığını ve kadın yazarların trajedilerini ağırlaştırdığını vurgular. Bu bağlamda hayat hikâyelerinin kadın yazarları, okuyucusuyla yüzleşme şaşkınlığını paylaştığında anlatının kendi hakkında farkındalık metni haline dönüşüp "yeni"leceğinin altını çizer.

Yüzleşme ânının şaşkınlığında Nermin Abadan Unat hep "objektif" kalmayı yeğler. 1942 yılında 21 yaşında bir üniversite öğrencisiyken eline tutuşturulan bir mektuptan, 14 yaşında yanından ayrıldığı ve bir daha göremediği "güzel" annesinin vefat haberine eklenen ilandan annesinin tek çocuğu olarak ablasının adının anılmasından doğan hayal kırıklığını anlatır. Bunu anlatmaya giriştiği satırlara, "bir evlat için objektif olmak zordur" cümlesi ile başlar; öfke ve hayal kırıklıklarının mesleki alışkanlıklarla telafi edilmesi, kadın yazarın hayat hikâyesinin trajik unsurlarını okuyucusuna iletmede özdeşleşme isteksizliği ile ilişkilendirilebilir. Büyütülen nesnellik mesafesini kısaltan "melez kızların konuşma hakkı yoktur" diyenlere duyulan öfkenin, yıllara gömüldükten sonra bir Alman atasözüne—İntikam tatlıdır—sığınarak açığa vurulmasıdır. "Baldan tatlı öfke"nin yazılmasını denetim altına almanın yollarından biri, kadın ve erkek dünyaları arasında aracılığın işlenmesidir.

Kadınların otobiyografik metinlerinin kadın ve erkek dünyası arasında aracılık edişi iktidar ilişkilerinin yeniden biçimlenen düzeneğinin anlatıma kavuşmasıdır. Kamusal alanda güç kazanma stratejilerinden birinin iki dünya arasında geçişliliklerin sürekliliğini kurma yolunda sağlanabileceğine KSİ iyi bir örnek oluşturur. Biyolojik ve yasal akrabalık ilişkilerinin kültürler ve mekânlar arasında geçişliliğe imkân tanımasının yarattığı zeminde Nermin Abadan Unat, akademik ve entelektüel ilgilerinin gelişimini anlatırken, bu yönelimleri kendiliğindenmiş ya da tesadüflere bağlıymış gibi anlatsa da tercümanlıktan gazeteciliğe—her iki meslek de aracılık işlevlerinden türeyen meslekler—, akademik çalışma alanı olarak hukuktan siyaset bilimine geçişi, göç, kamuoyu, seçim gibi geçişliliğin kavramsal çerçevesini yeniden kurmayı gerektiren tematik konuları yeğlemesi "araf"ın, yeniden biçimlendirmede vazgeçilmezliğine bir kez daha işaret eder.[6]

---

6 Ahmet İçduygu, "Türk Modernleşmesi İçinde Bir Rönesans İnsanı ve(ya) 'Tecessürkar' Bir Biliminsanı: Nermin Abadan Unat" başlıklı makalesinde, "[P]ozitivizm(e) taraftarlığını açıklayan Aydınlanmacı görüşlerine karşın Nermin Abadan Unat(ın) aynı zamanda sosyal

Tüm geçişlilikleri ve yer değiştirme anlatılarını sabitleyen kuşaklarla çoğalan kız arkadaşlıkları anlatıları KSİ'nin yan eksenlerinden birini oluşturur. Yetmiş yıla yakın arkadaşlıklara eşlik eden mektuplar da küskünlükler/barışmalar da sayfalarında yer almasa da 1930'lu yılların genç kızlarının, 1940'lı yılların genç kadınlarının, 1960'lı yılların genç annelerinin gündelik hayatlarında, okullarda karşılaşma biçimlerinin aktarılmasına metin eşlik eder. 1960'lı ve 1970'li yılların akademisyen kadınlarının, ortak sınıfsal köken, benzeri veya aynı çevrelerde bulunmuşluktan kaynaklanan tanışıklık hallerinin kum saatinden dökülmesi bile, sadece sayısal dökümlerle övünme vesilesi haline getirilmiş "akademisyen kadın sayımız batıdaki üniversitelerden bile çok (!)" cümlesi gibi cümlelerin yetersizliğini ortaya koymaktadır. Göç yalnızı Nermin Abadan Unat'ın ikame geniş ailesini oluşturan soğan kabukları gibi ayrışan farklı yaşlarda ve farklı milliyetlerde/kültürlerde/mesleklerdeki kız arkadaşların sayısız kadın hikâyesi kitabı zenginleştirirken, o hikâyeler aracılığıyla yarım kalmış hayatları merak etmekten başka ne yapılacağını sorarız kendimize. Sahi ne olmuştu Kamile Hanım'a ve Miss Hilde'ye?[7]

Feminist biyografiler ve otobiyografiler okur ile yazar arasındaki ilişkiyi dönüştürmeyi de amaçladıklarından eleştirel okuma düzeylerini de derinleştirirler. Kolektif kadın gruplarının birlikte okuma alışkanlıklarından beslenen okuma pratiklerini geliştirme ile başlayan ilgiyi sistemli hale getirmek için doğruyu anlatmaya yönelik hikâye anlatıcılığının kendi üzerine düşünmesine paragraf

---

bilimleri 'normatif bir zihin terbiyesi' şeklinde alarak Weberci bir sosyal bilim anlayışını benimse"miş olduğunu iddia eder ve bu karşıtlığı "paradoksal" bulmakla yetinmez, "eklektizm" olarak da niteler. Bu eklektizmin her ne kadar "sıradan bir dermecili(ğe) değil bilinçli bir seçmecili(ğe)" yaslandığını vurgularsa da şu tespitte bulunmaktan kaçınmaz: "[N]ermin Abadan Unat'ın bu farklı kuramları içeren yaklaşımı, onun dikkatsiz bir eklektik tuzağa düşmesinden çok, belki de bir yandan somut disiplinler arası eğilimi, diğer yandan Ortodoks eğilimlerden uzak kalmaya çalışması, öte yandan ise sonsuz tecessüsü ile ilgilidir"(İçduygu, 2001, s. 192-4). İçduygu'nun; Nermin Abadan Unat'ın, 1970'lere kadar hâkim siyaset bilim paradigmasının pozitivizm ile anlamaya dayalı yorumcu yönelimleri bir arada tutmayı politik gaye edinen Amerikan siyaset bilimi izleklerinin dışına çıkma istekliğini sadece disiplinler arası alanda çalışma eğilimi ile—yazarın öne sürdüğü diğer iki neden psikolojiktir—açıklaması yeterli bir açıklama değildir. Antipozitivist yöntemlerle çalışması neredeyse zorunluluk taşıyan disiplinler arası alanlar—ki feminist çalışmalar da bu alanlardan birisidir—kendi varlık nedenlerini yöntem sorunu etrafında kurmuşlardır. Onların varlık nedeni, karşıtlıklara dayalı metodolojileri dönüştürme arzularıdır. İçduygu'nun bilimsel yöntemler arasına yerleştirmediği feminist kuram ve yöntem, öncelikle yöntemsel melezliği öngörür. Bu yöntemsel melezlik sayesinde/aracılığıyla otobiyografik metinler sadece kronolojik bir yaşamöyküsü olmaktan da başka akademik metinler için "dolgu malzemesi" olmaktan da çıkar.

7 Kamile Hanım için bkz. Abadan Unat, 1996, s. 149 ve Miss Hilde için bkz. s. 278-9.

açarlar. Modern anlatı türlerinden—dedektif hikâyelerindeki mutlak matematiksel akıldan da, psikoterapik sorma biçiminden de, mahkeme salonundaki çapraz sorgudan da—öğrenilen her türlü soru sorma biçimini metne yöneltmeyi sürdüren okuma biçiminin inşası için ya niyet edilene ya sorunun ortak keşfine birincil önem atfeden okuma, biyografilerin ya da otobiyografilerin ana unsuru olarak kabul görür. Bir başka deyişle, otobiyografik ya da biyografik metinleri geliştiren şey, onlara yönelik eleştirinin farklı kadınlık halleri içinden ve farklı yöntemlerle sürdürülmesidir. Türkiye'de kendisine çok sınırlı bir yaygınlaşma alanı bulmuş olan bu metinlerin çoğalabilmesi için öncelikle gereksinim duyulan eleştirel okumadır. Siz üç baskı yapmış olmasına rağmen hiçbir akademik yayında eleştiri almamış olan *Kum Saatini İzlerken*'in yeterince okunduğunu düşünüyor musunuz? Kitap yeterince okunmuş olsaydı hâlâ Yavuz Abadan'ın hayat hikâyesinden kesitlerin aktarıldığı kısımlarda başlıklar, "Üniversite Yıllarım" ya da "Almanya'daki Yıllarım" olarak kalabilir miydi? Bu hayat karışıklığına bir editör müdahalesinin eksikliği mi denirdi yoksa bu dil sürçmelerinin altında yatanın ortaklaşılmış tek bir hayata özlem olduğu mu söylenirdi?

KAYNAKÇA

Abadan Unat, N. (2007) *Kum Saatini İzlerken,* İstanbul: İletişim.

Ergun, Z. (2009) *Erkeğin Yittiği Yerde*, İstanbul: Everest.

Foss, K.A., Foss, S.K., Griffin, C.L. (1999) *Feminist Retorical Theories*, California: Sage.

Heilbrun, C.G. (1992) *Kadınların Özyaşamını Yazarken* çev. Yurdanur Salman, Gülşat Aygen, İstanbul: YKY.

Irzık, S., Parla, J. (2004) *Kadınlar Dile Düşünce*, İstanbul: İletişim.

İçduygu, A. (2001) "Türk Modernleşmesi İçinde Bir 'Rönesans' İnsanı ve(ya) 'Tecessüskar Bir Bilim İnsanı': Nermin Abadan Unat," *Doğu Batı Dergisi*, yıl: 4, sayı: 16, s. 185-97.

Kabaş, S. (2010) *Hayatını Seçen Kadın, Nermin Abadan Unat*, İstanbul: Doğan Kitap.

Kessler-Harris, A. (2009) "Why Biography?," *American Historical Rewiew*, Temmuz, s. 625-30.

Margadant, J.B. der. (2000) *The New Biography,* Los Angeles: University of California.

Randall, W. (1999) *Bizi Biz Yapan Hikâyeler*, çev. Şen Süer Kaya, İstanbul: Ayrıntı.

Steedman, C. (1989) *Women's Biography and Autobiography, Form of History, Histories of Form,* Londra: Pandora.

Young-Bruehl, E. (1998) *Subject to Biography, Psychoanalysis, Feminism and Writing Women's Lives,* Londra: Harvard University Press.

NERMİN ABADAN UNAT'LA SÖYLEŞİ

"Türkiye'de Kadınlar Gönüllü Olarak Özgürlüklerinden Vazgeçiyor"

SERPİL SANCAR

Nermin Hoca ile Türkiye'de kadınların yaşamı, kadın örgütlerinin ve kadın hareketinin siyasal anlamı, kadınlarla ilgili kamu politikaları ve üniversitelerdeki kadın çalışmalarının gelişimi hakkında sohbet ettik. Bu sohbetten çarpıcı birkaç bölümü aktarmak istedik.

SERPİL SANCAR • Bugün Türkiye'de kadınların durumuyla ilgili ne düşünüyorsunuz?

NERMİN ABADAN UNAT • Kadınların özgürlük sorunu hâlâ en önemli mesele. Kadınların özgür olmaması onları sürekli bağımlı kişilik ve ikinci sınıf vatandaş konumuna sokuyor. Şimdi genç kuşak farklı bir özgürlük anlayışı iddiasında. Kendi iradesiyle kendini arka plana atıyor. Bir ülkede annelik ne kadar önemliyse bağımsız bir şahsiyete sahip olmak ve bütün yeteneklerini geliştirmek için çalışmak da o kadar önemli. Gerçek bir demokraside erkeklere sunulan imkânlar ne ise kadınlara da o imkânların sunulması lazım. Kadınlar da erkeklerle aynı şekilde spor yapabilmeli, sanatsal merakları varsa bunları geliştirebilmeli; yani özgür olmaları gerek. Ben Türkiye'de kadınların gönüllü olarak özgürlüklerinden vazgeçtiklerini düşünüyorum. Bu beni çok üzüyor.

• *Biraz sizin kadın çalışmalarına ilgi duyduğunuz günlere dönelim. Ankara Üniversitesi'nde kadın çalışmaları nasıl başladı?*

• Benim kadın meselesine ilgim 1949'da İsveç'e gitmemle başladı. Oraya bir davet üzerine gittik ve bir ay kaldık. Birlikte gittiğimiz grupta Adana milletvekili Makbule Dıblan'ı hatırlıyorum. Başkaları da vardı, yakın Doğu ülkelerinden gelmiş kadınlar... Kadın meselesiyle ilgilenmem, kişisel merak anlamında bu tür dış ülkelerde gördüklerimle başladı. Bu ziyaretler itici faktör oldu. Yabancı

ülkelerde bu alanda neleri nasıl yaptıklarını, organizasyonlarını, ürettikleri çözümleri gördükçe bu alanda çalışmaya başladım. İsveç'te her gün bir konferans oluyordu; örneğin kürtajla, gebeliği önleyici politikalarla ilgili konferanslar.... Kürtaj o zaman Türkiye'de yasaktı, doğum kontrolü bilinmiyordu. Ama orada her şey tartışılıyordu. Aynı yıllarda üç ay Almanya'da kaldım, asistanlık yaptım. Orda kadın meselesi hiç gündemde değildi. Hatta siyaset bilimi bile yeni yeni ortaya çıkıyordu. O dönemde kadın konusunda gelişim İsveç'teki gibi sosyal demokrat partilerin yönetim dönemlerinde oldu.

• *Türk Toplumunda Kadın kitabının yazılmasına yol açan gelişmelerin köşe taşları ne idi?*

• ABD'de, Wisconsin'de 1975'te kadınlarla ilgili bir toplantı yapıldı. Bu toplantıya beni de çağırdılar, çünkü ben gelişen ülkelerle ilgili ders veriyordum ve gelişme ile uğraşıyordum. Deniz Kandiyoti de o toplantıya çağrılmıştı. Ondan sonra da Kuveyt'te bir toplantı oldu. Ford Foundation Kahire'de bir seminer yaptırdı, Enver Sedat döneminde. Ford Foundation, Orta Doğu kadınlarıyla ilgili meselelerle ilgileniyordu. Yani kadın konulu çalışmaların başlaması hep yurtdışından gelen etkilerle ve ABD vakıflarının destekleriyle oldu.

Amerika'daki toplantının verdiği ilhamla Türkiye'de kadın konulu bir seminer yapmayı düşündüm. O toplantıdan dönüşte bu tür çalışmaların Türkiye'de başlatılması için İstanbul'da Yeniköy'de Nüfus Konseyi (*Population Council*) desteği ile toplantıyı yaptık. O sırada Ahmet Taner Kışlalı bakandı, onu da çağırdık. Yeniköy'deki seminer ilk defa değişik alanlardaki kadınların bir araya geldiği bir toplantı oldu. Toplantıda tartışmaya katılanlar arasında Emine Yüksel Şenler de vardı. O İslamcı kadın hareketinin ilk muhalefetini, eleştirisini yansıtmıştı. Bu seminer önemli etkiler yarattı. Televizyonda da konuşmalar oldu. Şirin Tekeli bir taraftan, ben bir taraftan, kadın konulu tartışmalara, konuşmalara katıldık. O toplantıya yabancı kadınları da çağırdık. Fas Rabat Üniversitesi'nden Fatima Mernissi, Hindistan Sosyal Araştırmalar Merkezi'nden Vina Mazlumdar... Mernissi Kuran'ın yanlış anlaşıldığını, aslında kadınlara daha çok hak tanındığım, ataerkil etkiyle böyle yorumlandığını anlattı. Onların çok katkısı olduğunu söyleyemem. O sırada Ali Gevgili ile *Milliyet* gazetesinde bir seri söyleşi oldu. 1978'in Haziran ya da Temmuz ayı olmalı. O etkili oldu. Seminere Türk olarak katkıda bulunanlar daha önce bu konuda katkı yapmış kişilerdi. Seminerde tartışılan önemli konular vardı. Örneğin Ayşe Baysal'ın kadınların eksik beslenmesini ortaya koyması çarpıcıydı. Kürtaj serbestliği tartışıldı. Çiğdem Kâğıtçıbaşı çocukların değeri üzerine katkı yaptı.

O dönemde DPT'nin 5. Kalkınma Planı kadın sorunlarına değiniyordu, o dönem Gül Ergil DPT'de çalışıyordu. Bugün tartışılan ne kadar mesele varsa

o zaman ele alınmıştı. O zaman kadın sorunu tipoloji üzerinden ele alınıyordu. Köylü kadın, kasabalı kadın, kentli kadın diye... Daha birleştirici bir gözle bakılmadı aslında. Bu tipoloji bugün de geçerli mi diye sorarsan bugün farklılıkların daha çok sınıfsal eşitsizliklerden geldiğini görüyorum. Aslında sınıfsal analizin kullanılması gerekiyor ama hiç kullanılmıyor. Örneğin en alt sınıftan kadınların durumu nerede olursa olsun çok farklı. Orta sınıf ataerkil değerleri daha çok savunuyor. Alt sınıftan kadınlar hangi işte olursa olsun çalıştırılıyorlar, her yere gönderiliyorlar. "Evi erkek olarak ben geçindiriyorum, karım çalışmaz," inancı alt sınıfta geçerli değil.

• *1980 sonrası yeni feminist kuşak hakkında konuşalım biraz..*

• 1980 sonrasında solun kadın sorunlarını öteye atan bakış açısı zayıfladı. Devrim olacak, her şey düzelecek inancı... Ama yeni feminist kuşağın gelişimi 1990'ları buluyor. Kadın çalışmalarının gelişimine benim bakışım şöyle: 1920'lerden 1960'a kadar kadınlarla ilgili daha çok hukuki görüş ağır basıyor. Kanunlarda yapılan değişiklikler kadınlara kapıyı açıyor. Ama legalistik bu bakış çok kısır, verimli değil. Benim bu bakışın kısırlığını anlamam kadın meselesinin farklı yönleriyle ilgilenmem 1949'da İsveç'e gitmemle oldu. Onu da yazdım, *Yeşil Göller Ülkesi* adlı kitapta... Orada kadınların sendikal ve bedensel hakları, dernekler yoluyla toplumla ilişki kurmalarını daha açık gördüm. Sonra ABD'ye gittiğimde 1952-3'te kadın meselesinin daha hâlâ altı çizilmiyordu. Fransa'da da Simone de Beauvoir'ın kitabı da felsefi olduğu için çok etki yapmadı o zaman. Egzistansiyalizmin bir parçası olarak değerlendirildi, bir kadın meselesi olarak algılanmadı. *İkinci Cins*'i yazıyor ama kendisi de kadın meselesi yok diye söylüyor, annelik meselesini, kadının anatomik ihtiyaçlarını reddediyor. Felsefi olarak "öteki" olmakla ilgileniyor. Bu nedenle bu çok etki yapmadı. Etki yapan şey 1960'lara doğru BM'de Eleanor Roosevelt'in hazırlığında rol aldığı ve desteklediği İnsan Hakları Bildirgesi'nin kadınları nasıl kapsadığına dair başlayan tartışmadır. Bu önemli tartışmalar bir yıl kadar sürdü. Sonra bir metin üzerinde anlaşıldı. BM İnsanHakları ile ilgili metinler teker teker ele alınmaya başlandı. Bu BM'de kadının insan hakları yaklaşımının gelişimine kapı açtı, onun kapsamında çalışmalar yürütülmeye başlandı.

Yine 1960'lara doğru nüfus planlaması çalışmaları başladı. Doğum kontrol araçlarının serbest satılması, kadının doğurup doğurmama hakkı, kadının kendine özgü bir hak olarak tartışıldı. Sonra bunu dinciler durdurdu. 1970'lerin başında BM'nin İstanbul'da düzenlediği, benim de katıldığım önemli bir toplantı oldu. Bu toplantıda doğum kontrolü araçlarının ve doğum kontrolünün kadına özgü bir hak olduğu iki hafta tartışıldı. Doğum kontrol hakkının yaygınlaştırılması üzerine bir toplantı yapıldı. O zaman benim de üzerinde dur-

duğum hukukun bu konuda yetersizliği ve hukuki düzenleme yoluyla bu konudaki gelişime yol aşması gereği idi. Tartışmalarda hep "kanunlar bu konuda gelişmeyi sağlayabilir," diye bakıyorduk. Kanunlar bir hukuk devletinde etkili olabilir ama bugün bir hukuk devleti oluşmadığı için bu mümkün değil.

1975'te BM Kadın Yılı ilan edildi. Ben o toplantıya gitmedim. Nilüfer Yalçın ve başka akademisyenler gitti ama onlar da Türkiye'ye döndüklerinde bize orada ne olduğunu hiç anlatmadılar. Avrupa'da da BM'nin açtığı yoldan toplantılar yapılmaya başlandı. O dönemde kadın meselesi ekonomik-toplumsal gelişmeylebağlantılı olarak konuşulmaya başlandı. Gelişmede kadınların oynadığı rol üzerinde duruluyordu. Ester Boserup, gelişmenin kadınları nasıl bağımlı hale getirdiğini anlatıyordu o zaman. Kadın sorununa önem verilmezse ekonomik gelişmenin kadınların durumunu iyileştirmesinin mümkün olmadığını gösterdi.

1978'den sonra Avrupa Konseyi Kadın-Erkek Eşitliği Komisyonu'na seçildim ve Türkiye adına komisyon toplantılarına gitmeye başladım. Bunun etkisiyle de kadın çalışmaları konusuna duyduğum ilgi ve bu alandaki çalışmalarım arttı. Komisyona Hariciye'den öğrencim Filiz Dinçmen sayesinde seçildim. O güne kadar kadın konusunda yazılar yazmıştım ama bu alanda ders vermiyordum. Bu komisyonun kurulma nedeni de 1980'de yapılacak BM Kadın Toplantısı'ydı.

TBMM'de senatörlükten fakülteye döndükten sonra, yani 12 Eylül sonrası, SBF'de ilk kadın konulu dersi vermeye başladım. O dönemde SBF, solcu damgası yemişti, bu görüntü olmasın diye kadın dersine izin verildi. Oysa ki herkes solcu değildi, çok geniş bir karşıt grup vardı. Necdet Serin, Güney Devrez, Orhan Türkay, Mehmet Gönlübol, Aydın Yalçın, vb... Bu ortamda, benim kadın dersi vermek istemem üstüne çok tartışılmadı, bu ders rahatça Profesörler Kurulu'ndan geçti. SBF kendisinde Türk kamuoyuna karşı bir aydınlatma ve bilgilendirme misyonu görüyordu. Profesörler Kurulu'nda her hafta bir karar alınıyor ve siyasal alanda hükümete karşı bir muhalefet oluşturuluyordu. Her karar oylamayla alınırdı. Ben Boğaziçi Üniversitesine geçtikten sonra orada kararların hep oybirliğiylealındığını gördüm. SBF'de Profesörler Kurulunda tartışmalar parlamentodaki gibi formel kurallara göre yapılırdı. Söz alma, yeterlik önergesi verme vb, tamamen meclis usullerine göre yapılırdı, çok formeldi. Profesörler Kurulunda devamsızlık yapılmazdı, bu çok ciddi bir durumdu. Yurtdışındaki çalışmalara katılma profesörler kurulunda izinle oluyordu. Ama bir sürü kıskançlıklar da oluyordu tabii. İlk kadın konulu dersi vermem 12 Eylül sonrasındaki bu ortamda kabul edildi.

• *Daha sonraki gelişmeleri nasıl değerlendiriyorsunuz?*

• Türkiye'de birinci kuşak kadın çalışmaları düşüncelerini hukukla ifade etti. İkinci kuşak uluslararası kuruluşların aktardığı fikirlerle ve gelişme ideolojisi

ile bağlantılı olarak kadın sorununu ifade etmeye başladı. Bu çerçevede Türk problematiği üzerinde sınırlı çalışmalar oldu. Türkiye'ye özgün sorunlar çok ele alınmadı. O dönemlerde evlatlık müessesesinin istismarı, devletin fuhuş tekelini elinde tutarak kadınların istismarında rol alması, kürtaj hakkının olmayışı gibi meselelerle ilgilenildiğini biliyorum. Bunlar yine hukukla ilgili meselelerdi.

Bu ikinci kuşağın Türkiye'deki gelişimi 1990'larda sol düşüncenin bilançosu çıkarıldıktan sonra oldu. O zaman radikal feminist, liberal ve İslamcı görüş ortaya çıktı. İkinci dönemde dikkatimi çeken şey kadın örgütlerinin sayıca çok artmasıydı, fakat eğilim ve yönelim bakımından durmadan farklılıklar peşinde koştukları için etkili olmadıklarıdır. Bana göre en etkili hareket, Canan Arın'ın kadına yönelik şiddet çalışmaları ve Mor İğne kampanyasıdır. Bunlar yine hukukla ilgili. Şiddetin varlığı, kanunların cinsiyete göre farklılık göstermesi, fahişelere ceza indirimi vb... Hukuki mekanizmalarla bunlar değiştirilmeye çalışıldı, ama gündem değişmişti. Çok ilginçtir, kürtaj meselesinde önceden çok önemli tartışmalar oldu. Ama kürtajla ilgili yasal değişikliği kadınlar yapmadı, askerler yaptı. Buna karşı teşebbüsler de oldu, mesela zina cezasının yeniden tesis etmek istenmesi gibi. Türkiye'de hukuk yerine oturmadığı için hukuk kurulları getirmeye çalışmak etkili olmuyor. O nedenle polis şiddet gören kadını dinsel-geleneksel davranışa göre evine gönderebiliyor. Geleneksel değer yargılarının kötü kullanımı da bir başka boyutta göç yoluyla ortaya çıktı. Avrupa kamuoyunda, Türkiye'de kadına yönelik şiddetin büyük tepki çekmesi sonucu Türkiye'de de kadına yönelik şiddet dikkat çekmeye başladı. Diğer yandan Avrupa'daki 68 hareketinin Türkiye'ye serpintisi çok bireysel bir şekilde kadın meselesine bakmak oldu, bireysel tercihler, eşcinsellik, kendi kendine anne olduğunu ilan eden kadınlar, transvestilik vb açıklamaları... Bu patlamalarla, soruna perde indirmelerle sorun çözülmüyor.

Sivil toplum örgütleri açısından bir milat da 1999'da İstanbul'da yapılan Habitat toplantısıdır. İlk kez STK'ların toplumsal sorunları çözmede devletle birlikte sorumlu olduğu kabul edildi. Bu anlayışla ÇYDD ve benzeri örgütler kızların eğitimini üstlenmeye başladılar. Kadın örgütlerinin devletin görevlerini üstlenmelerini çok sorunlu görüyorum. Devlet asli fonksiyonlarını kendi yapmalı ve bu bütçede görülmeli. Devletin kadın sorunlarının çözülmesindeki rolünden vazgeçilmesini çok yanlış buluyorum. En azından 16 yaşma kadar eğitim devletin sorumluluğunda olmalı. Zaten Profesör Yılmaz Esmer'in çalışmalarında görüldüğü üzere Türkiye ekonomik olarak gelişirken, kadın konusunda skalanın aşağısına doğru düşüyor. Ülkeler artık uluslararası alanda kadınların yeri ile de değerlendiriliyor. 2000'lerden sonra dini inançların yaygın kök salması farklı bir özgürlük anlayışı ortaya çıkardı. Kadın cinsel nesne mi yoksa süje mi diye tartışılmaya başlandı. Örtünme ile özgürlük sorunu ilişkili tartışılmaya başlandı.

Türkiye'de kadın çalışmaları esas itibariyle kadın sorunlarını ortaya çıkarmada etkili ama politikaları etkilemede yetersiz. 1990'larda ÇYDD kurulmadan önce mücadelemiz kadın meselesinin kamu yönetiminin içine girmesiydi. Girdi ama sonra da dışarı atıldı. Şimdi kadın bakanlığı bile yok. Mevcut bakanlık kadın bakanlığı değil. Aile, gençlik vb bakanlığı olması aynı anlama gelmez, bu başka bir şey. Adında kadın olmayan bakanlık kadınla hiçbir şekilde ilgili olmaz. Adı devlet bakanı idi, hiçbir zaman kadın bakanı olmadı. Beş kadın bakan geçti. Bunların adı devlet bakanlığıydı ama bir şey değişmedi. Zaten bu, konunun önemsizliğinin, bu konuya yan bakılmasının göstergesiydi. Üniversitelerdeki çalışmalar da önemliydi, entelektüel ürünler verildi, bilgi birikimi oldu ama bunlar günlük politikaya yansımadı. Günlük politikaya yansısaydı çok farklı olurdu, görülürdü.

• *Siyasal partilere nasıl yansıdı?*

• 1990'larda İstanbul'da Cemal Reşit Rey'de yaptığımız toplantıya bütün siyasal parti başkanlarını çağırdık; Ecevit de, Demirel de geldi. Hepsine sorduk, "Kadın sorunlarıyla ilgili ne düşünüyorsunuz?" diye. Hiçbirinin en ufak bir duyarlılığı olmadı, sadece genel laflar söylediler. "Kadınlara bütün haklar verilmiştir," diye baktılar. Sonra gelenlerin de yaklaşımı değişmedi. Galiba Hasan Gemici bir erkek politikacı olarak konuya olumlu bakan tek bakan oldu. Onun dışındakiler buna hiç temel bir sorun olarak bakmadılar.

• *Siyasal partilerde kadın sorununu ciddiye almadan nasıl bir gelişim oluyor? Türkiye'de sosyal demokrat partiler bu gelişime neden yol açmadı?*

• CHP Parti Meclisi'nde üyeydim. 1967'den sonraki CHP kurultayında kürsüye çıkıp kadın kollarının kurulmasını istedim. Benden sonra da Ecevit kürsüye çıkıp gençlik kollarının kurulmasını istedi. Ben bunu kadın kollarının kadınlara siyasal eğitim vermesi amacıyla istemiştim. Bu yapılmadı, hâlâ da yapılmıyor.

CHP'ye sosyal demokrat denemez. Ben CHP'de ilk kez Kadın Kolları'nın kurulmasını istedim. Sonra Ecevit geldi. Ecevit'in karısı kadınlara her türlü siyasal eğitim verilmesini engelledi. Sadece para toplayan bir yardımcı kola dönüştürdü. Onunla mücadele etmek istedim, ben ve o dönem CHP'de çalışan kadın arkadaşlar... Kafamdaki; politik bilince sahip, güncel konuları tartışacak, kadınları geliştirecek bir organizasyon olarak Kadın Kolları'nm kurulmasıydı. Bu olmadı, hâlâ da yok.

Kadınların etkin olabilmesi için önce yerel yönetimlere girmeleri gerekli. Bu konu Türkiye'de minimal kalıyor. Yerel katılım mülkiyet meselesiyle ilgili. Yerel düzeyde mülklerin tamamına yakını erkeklerin elinde, yerel yönetimle-

rin alacağı kararlar yerel çıkarlarla ilgili. Atık sular şuraya atılacak, vb... Yerel çıkarlar erkeklerin öncülüğünde, bıçak kemiğe dayanmadıkça kadınların sesi duyulmuyor. Kadınlar "Suyu elimizden almayın," diye ortaya çıkıyor şimdi, ama az etkili oluyor. Bütün dünyada gelişim kadınların yerel yönetimlere girmesiyle oluyor. Türkiye'de bu olmuyor. Bunun nedeni de mülkiyeti erkeklerin elinde tutması ve onların yönetmesi.

Kadın sorununun çözümü için kapı açılabilmesi için iki önemli çıkış görüyorum. Türkiye'de geleneği olmayan dernekleşme—önceden olsaydı sendikalaşma derdim ama işçiler yapı değiştiriyor, yine de sendikalar önemli—gelişmeli. Ben Türkiye'de kadın örgütlerine kartvizit gözüyle bakıldığını görüyorum. Bilmem ne kadın kuruluşlar birliği deniyor, başkandan başka kimse yok, altı boş. Bu çok büyük eksiklik. Daha büyük sayıda dernekleşme olursa bu durum aşılır. Siyasi partilerde de kadınlara hâlâ vitrin olarak bakılıyor.

Derneklerin sorunlara farklılıklar ve kimlikler gözünden bakması sorun. Kadın derneklerinde herkes baş olmak istiyor. Paylaşmaya hazırlıklı değiller. Bana göre en demokratik dernekler uluslararası dernekler, çünkü onlarda kurallar gereği iki dönem üst üste başkanlık yapmak yasak. Zorunlu olarak nöbet değişikliği oluyor. Ama Türkiye'de bu da danışıklı dövüşe dönüşüyor. "Bu dönem sen yap, gelecek dönem ben yapayım," deniyor. Gençleri çekecek bir şey yapılamıyor. O zaman asıl hayati gündem ikinci planda kalıyor. Ben eşcinsellik gibi meseleleri küçümseyen biri değilim. Ama Türkiye'de milyonlarca kadın doğru dürüst okuyup yazmadıkça, televizyon başından kurtarılmadıkça bir yere gidilmiyor. Kadınlar azınlık, eşcinseller azınlık içinde azınlık. Bana göre kadın sorunu çözmek için kitlesel seferberlik şart.

14 Ağustos 2011
Küçükkuyu-Edremit

FOTOĞRAF: ARA GÜLER

Nermin Abadan Unat (Suley)

Prof. Dr. Nermin Abadan Unat 1921 yılında Viyana'da doğdu. Lisans eğitimini 1944 yılında İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde tamamladı. Doktorasını ise 1955 yılında Ankara Üniversitesi Kamu Hukuku Bölümü'nden "Halk Efkârı Mefhumu ve Tesir Sahaları" başlıklı teziyle aldı. Kadın konulu ilk çalışması 1967 yılında Raphael Patai'nin *Women in the Modern World* kitabı için yazdığı "Turkey" makalesidir.

Şu anda emekli olan Abadan Unat, Boğaziçi Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde yarı zamanlı öğretim üyesidir.

Çalışma Alanları

- Kadınların yasalar karşısında eşit ve eşitsiz konumları
- Türkiye'de kadınlarla ilgili olarak gerçekleştirilen reformlar
- Feminizm kuramları
- Kadınların siyasal katılımı
- Uluslararası göç sürecinde Türkiye'den giden erkek ve kadın işçilerin sorunları
- Göçmen kadınların iş dünyası ve aile yaşamında karşılaştıkları sorunlar
- Zora dayalı fuhuş ve göç
- Türkiye'de eğitim alanında yapılan reformlar ve bu reformların kadınların eğitim düzeyine yansıması
- Türk Medeni Kanunu'nun değiştirilmesi konuları ve uygulaması
- Türkiye'de doğurganlık ve kürtaj sorunları
- Kadın ve medya
- Kamu yönetiminde kadın, ulusal mekanizma
- Kadına karşı şiddet

Kadın Konusuyla İlgili Ulusal ve Uluslararası Örgüt ve Kurumlara Üyeliği

- Türk Amerikan Kadınları Kültür ve Dostluk Derneği; kurucu üye, 1949-50 tarihleri arasında dernek başkanlığı

- Ankara Aile Planlama Derneği
- Türk Üniversiteli Kadınlar Derneği Ankara Şubesi Başkanlığı; kurucu üye ve 1961-3 tarihleri arasında başkanlık
- Avrupa Konseyi Kadın Erkek Eşitlik Komisyonu (Council of Europe, Committee for Equality of Women/Men); 1978-95, iki dönem ikinci başkanlık görevi
- Association of Middle East Women
- Türk Kadın Hukukçular Derneği
- Türk Hukukçu Kadınları Ankara Şubesi; 1964-6 yılları arasında şube başkanlığı
- Ortadoğu Kadınları Araştırma Derneği

Kadın Çalışmalarında Verdiği Dersler

- Kadın ve Ekonomi, Doktora, verildiği ilk yıl: 1981, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara Üniversitesi; 1992-8, Y. Lisans, İstanbul Üniversitesi Kadın Araştırma ve Uygulama Merkezi.
- Kadın ve Siyasal Katılım, Doktora, verildiği ilk yıl: 1982, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara Üniversitesi; 1992-8, Y. Lisans, İstanbul Üniversitesi Kadın Araştırma ve Uygulama Merkezi.
- Kadın ve Demokrasi, Y. Lisans, verildiği ilk yıl: 1984 (Yaz), Denver Üniversitesi; 1992-8, Y. Lisans, İstanbul Üniversitesi Kadın Araştırma ve Uygulama Merkezi.
- Gelişme ve Kadın, Y. Lisans, verildiği ilk yıl: 1985 (Güz), Georgetown Üniversitesi, USA; 1992-8, Y. Lisans, İstanbul Üniversitesi Kadın Araştırma ve Uygulama Merkezi.
- Siyasi Partilerde Kadın, Doktora, verildiği ilk yıl: 1985, Siyasal Bilgiler Fakültesi
- Kadınlarla İligili Ulusal Mekanizmalar, Doktora, verildiği ilk yıl: 1986, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara Üniversitesi; 1992-8, Y. Lisans, İstanbul Üniversitesi Kadın Araştırma ve Uygulama Merkezi.
- Feminizm Kuramları, Doktora verildiği ilk yıl: 1987, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara Üniversitesi; 1992-8, Y. Lisans, İstanbul Üniversitesi Kadın Araştırma ve Uygulama Merkezi.
- Gelişme ve Kadın, Lisans, verildiği ilk yıl: 1988 (Bahar), UCLA, USA, California Üniversitesi, Los Angeles; 1992-8, Y. Lisans, İstanbul Üniversitesi Kadın Araştırma ve Uygulama Merkezi.
- Kadın ve Medya, Doktora, verildiği ilk yıl: 1989, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara Üniversitesi; 1992-8, Y. Lisans, İstanbul Üniversitesi Kadın Araştırma ve Uygulama Merkezi.

Kadın Çalışmalarında Yönettiği Tezler

- Oya Tokgöz (1975) "Siyasal Haberleşme ve Kadın," Doktora, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara Üniversitesi.
- Oya Çitçi (1988) "Kamu Yönetiminde Kadın," Doktora, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara Üniversitesi.
- Eser Köker (1989) "Türkiye'de Kadın; Eğitim ve Siyaset," Doktora, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara Üniversitesi.
- Serpil Üşür (1989) "İran Devrimi ve Kadın," Doktora, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara Üniversitesi.
- Neşe Kemiksiz (1989) "Dönen Kadın Göçmenler ve Sorunları," Doktora, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara Üniversitesi.
- Sencer Başat (1996) "Mülteci Kadınlar," Yüksek Lisans, İstanbul Üniversitesi.
- Müge İplikçi (1996) "Türk Pop Kliplerinde Kadın İmgesi," Yüksek Lisans, İstanbul Üniversitesi.

Kadın Çalışmalarında Proje ve Raporları

- 1962, "Kadın Okuryazarlığını Yaygınlaştırma," Türk Hukukçu Kadınlar Derneği Ankara Şubesi/UNESCO.
- 1964, "Batı Almanya'daki İşçiler ve Sorunları," *Batı Almanya'daki Türk İşçiler ve Sorunları* içinde, Devlet Planlama Teşkilatı.
- 1974-5 yıllarındaki alan çalışması sonucunda, 1979, *Türk Toplumunda Kadın*, Türk Sosyal Bilimler Derneği; 1981, *Women in Turkish Society*, Leiden: E.J. Brill; 1985, *Die Frau in der türkischen Gesellschaft*, Frankfurt: Dağyeli Verlag.
- 1975, "Yozgat/Boğazlıyan'da İşçi Göçünün Etkileri," NUFFIC Hollanda Üniversiteleri Göç ve Gelişme Birliği/Ankara, SBF, Şehircilik Enstitüsü, Migration and Development, Ankara: Ajanstürk Basımevi.

Kadın Konusunda Yayınları

1) 1967, "Turkey," *Women in the Modern World*, der. R. Patai, s. 82-105, New York: The Free Press.
2) 1968, "Türk Kadın Nüfusunun Toplumdaki Yeri," *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, cilt: 23, sayı: 4, s. 145-59.
3) 1972, "Kadının Statüsü ve Aile Planlaması," *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, cilt: 27, sayı: 3, s. 1047-53.
4) 1974, "Major Challenges faced by Turkish Women: Legal Emancipation, Urbanization, Industrialization," *The Turkish Yearbook of International Relations*, cilt: 4, s. 20-45.

5) 1975, "Ekonomik ve Sosyal Değişmeler karşısında Türk Kadını," *Türkiye Kadın Yılı Kongresi,* Ankara: Türkiye Üniversiteli Kadınlar Derneği Ankara Şubesi yayını.
6) 1976, "Atatürk ve Kadın Sorunu," *Türk Dili*, cilt: 34, sayı: 102, s. 602-6.
7) 1977, "Dış Göç Akımının Türk Kadının Özgürleşme ve Sözde Özgürleşme-Sürecine Etkisi," *Âmme İdaresi Dergisi,* cilt: 10, sayı: 1, s. 102-32.
8) 1977, "Implications of Migration on Emancipation and Pseudo-Emancipation of Turkish Women," *International Migration Review,* cilt: 2, Bahar, s. 31-57.
9) 1978, "İnsan Hakları ve Kadın Hakları," *İnsan Hakları Armağanı, XXX. Yıl,* Ankara: BM Türk Derneği yayını.
10) 1978, "The Modernization of Turkish Women," *The Middle East Journal,* Yaz, cilt: 32, sayı: 3, s. 291-307.
11) 1979, der., *Türk Toplumunda Kadın,* Ankara: Türk Sosyal Bilimler Derneği yayını; 2. Baskı, 1982, İstanbul: Ekin.
12) 1979, "Toplumsal Değişme ve Türk Kadını," *Türk Toplumunda Kadın,* der. N. Abadan Unat, s. 1-32, Ankara: Türk Sosyal Bilimler Derneği.
13) 1980, der., *Women in Turkish Society,* Leiden: E.J. Brill.
14) 1981, "Women in Government as Policymakers and Bureaucrats: the Turkish Case," *Women, Power and Political Systems*, der. M. Rendel, s. 94-115, Londra: Croom Helm.
15) 1982a, "The Effect of International Labor Migration on Women's Roles: The Turkish Case," *Sex Roles, Family and Community in Turkey*, der. Ç. Kâğıtçıbaşı, s. 207-35, Bloomington: Indiana University.
16) 1982b, "The Non-Married Couple and Society: Socio-Juridical Aspects of Cohabitation," *Proceedings of the Eleventh Colloquy on European Law,* s. 39-61, Messina 8-10 July 1981, Strasbourg: Council of Europe.
17) 1982c, "Women Movements and National Liberation: the Case of Turkey," *Journal of the American Institute for the Study of Middle Eastern Civilization,* cilt: 1, sayı: 3+4, s. 4-32.
18) 1983a, "Batı Avrupa'da Kamu Yaşamında Kadın Sorununun Örgütleri," *Fadıl H. Sur'a Armağan,* s. 655-77, SBF Yayını.
19) 1983b, "Toplum Bilim Açısından Atatürk'ün Kadın Devrimi Üzerine Düşünceler," *Yeni İş Dünyası,* cilt: 42, sayı: 4, s. 9-20.
20) 1984, "Uluslararası Göç Akımının Kadınların Toplumsal Rolleri Üzerindeki Etkisi," *Prof. Dr. Aziz Köklü'nün Anısına Armağan,* s. 1-31, SBF Yayını.
21) 1984, "International Labour Migration and its Effect upon Women's Occupational and Family Roles: a Turkish View," *Women on the Move, Contemporary Changes in Family and Society,* s. 133-59, Paris: UNESCO.
22) 1985, "The Status of Women within Society," *Türkei*, Südosteuropa Handbuch, Bd. IV, der. K.D. Grothusen, s. 567-91, Göttingen: Vandenhoecht+Ruprecht.

23) 1985, der., *Die Frau in der türkischen Gesellschaft*, Frankfurt: Dağyeli Verlag.
24) 1986, "Die Familie in der Türkei- Aspekte aus struktureller und juristischer Sicht," *ORIENT*, cilt: 28, sayı: 1, s. 66-8.
25) 1986, "Women in the Developing World: Evidence from Turkey," *Monograph Series in World Affairs*, University of Denver.
26) 1991, "The Impact of Legal and Educational Reforms on Turkish Women," *Women in Middle Eastern History Shifting Boundaries in Sex and Gender*, der. N.R. Keddie ve B. Baron, s. 177-94, Yale University Press.
27) 1994, O. Tokgöz ile birlikte, "Turkish Women as Agents of Social Change in a Pluralist Democracy," *Women and Politics Worldwide*, der. N. Chodhury ve B.J.Nelson, s. 706-20, Yale University Press.
28) 1995, "Kadın Araştırmalarının Neden, Amaç ve Kapsamı," *Türkiye'de Kadın Olgusu*, der., N. Arat, s. 11-24, İstanbul: Say.
29) 1996, *Kum Saatini İzlerken*, İstanbul: İletişim, 2. baskı 1998.
30) 1998a, "İdeoloji Açısından Kadın Araştırmaları," *20 Yüzyılın Sonunda Kadınlar ve Gelecek*, der. O. Çitçi, s. 3-13, Ankara: TODAİE.
31) 1998b, "Söylemden Protestoya: Türkiye'de Kadm Hareketlerinin Dönüşümü," *75 Yılda Kadınlar ve Erkekler*, s. 323-36, İstanbul: Tarih Vakfı.
32) 1998c, "Türkiye'de Kadm Hareketleri ve Küreselleşme," *Aydınlanmanın Kadınları*, der. N. Arat, s. ,288-302, Cumhuriyet Kitap Kulübü.
33) 1999, "Türkiye'de Kadın Hareketi-Dün-Bugün, Bilanço: 1923-1998," *Türkiye Cumhuriyetinin 75 Yılına Toplu Bakış*, cilt: 2, s. 247-54, Tarih Vakfı.
34) 2001, "A Biography: An Adament Defender of 'Deep Ecology' and Ecofeminism: Günseli Tamkoç (1921-1998)," *Kadın/Woman*, cilt: 2, sayı: 2, Aralık, s. 1-10.
35) 2009, "Göç, Mekân ve Kültürel Zevklerin Değişimi," *Kadın ve Mekân, Tutsaklık mı? Sultanlık mı?*, der. A. Akpınar, G. Bakay ve H. Dedehayır, s. 251-9, Turkuvaz Kitapları.

Kadın Konusunda Diğer Çalışmaları

- 1977-8, Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) Dünya İstihdam Projesi'nde danışmanlık, Cenevre.
- 1978, Birleşmiş Milletler Sosyal Gelişme Enstitüsünde Kadının Durumundaki Değişmeleri İzleme Komitesi'nde danışmanlık, Cenevre.
- 1978-93, Avrupa Konseyinde kurulan Kadın/Erkek Eşitlik Komisyonu'nda Türkiye temsilciliği, iki kez başkan yardımcılığı
- 2002, Uluslararası Çalışma Örgütünün Kurduğu "Küreselleşmenin Toplumsal Boyutları" konulu Dünya Komisyonunun "göç"le ilgili alt komisyonunda üyelik, Cenevre.

İKİNCİ KISIM

TÜRKİYE'DE KADIN ÇALIŞMALARININ YAKIN GEÇMİŞİNE BAKMAK

Türkiye'de Toplumsal Cinsiyet ve Kadın Çalışmaları: Gelecek İçin Geçmişe Bakış[1]

DENİZ KANDİYOTİ

Giriş

16-19 Mayıs 1978'de İstanbul'da gerçekleşen "Türk Toplumunda Kadın" başlıklı seminer, aralarında sosyolog, sosyal psikolog, iktisatçı, nüfusbilimci, siyaset bilimci ve başka pek çok disiplinden gelen bir kadın uzmanlar grubunu kazanımların, süregelen sorunların ve mücadelelerin bir dökümünü yapmak için bir araya getirdi. Profesör Nermin Abadan Unat'ın öncülük ettiği bu girişimin sonunda yayımlanan *Türk Toplumunda Kadın* başlıklı derleme kitap, kadın çalışmalarını akademide meşru bir akademik araştırma alanı olarak kurma anlamında bir dönüm noktasını temsil eder. Böylece kadın sorunu, ilk defa sistematik olarak, nüfus, işgücüne katılım, eğitim ve siyasal katılım gibi bugün hâlâ geçerliliğini koruyan ve halihazırda elinizdeki derlemenin içeriğinde yansıyan temel anahtar başlıklar çerçevesinde ele alınmış oldu. 1980'ler ve 1990'lardan bu yana her on yılda bir bu alandaki ve kadın hareketindeki değişimlere baktığımızda daha gelişmiş çalışmaları yansıtan yeni yayınları görüyoruz (Tekeli, 1990; Bora ve Günal, 2002).

13 Mart 2010'da Koç Üniversitesinde yeni kurulan Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları Merkezi bünyesinde, Türk üniversitelerinde bulunan Kadın ve Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları Merkezleri'nin temsilcilerini, bu merkezlerin çalışmalarını değerlendirmek ve muhtemel işbirliğine yönelik bir gündem oluşturmak amacıyla bir araya getiren küçük bir toplantı gerçekleştirildi. Söz konusu merkezler ve onların yürüttüğü yüksek lisans programları büyük ölçüde kurumlarında yer edinme ve tanınma konusunda bürokratik mücadele ve-

1 Bu yazının daha önceki bir versiyonu, "Gender and Women's Studies in Turkey: A Moment for Reflection" New Perspectives on Turkey, sayı: 43, 2010, s. 165-176 olarak yayınlanmıştır. Çeviriyi baskıya hazırlayan: Serpil Sancar (çeviri için Pınar Melis Yelsalı, Nazan Çiçek ve Güzin Yamaner'e çok teşekkür ederim).

ren akademideki feministlerin kendilerini konuya adanmışlıkları ve çabalarıyla kuruldu. Ankara ve İstanbul'daki öncü kuruluşların ötesinde coğrafi yayılımına bakılarak değerlendirildiğinde, bugün toplumsal cinsiyet ve kadın çalışmaları alanı Profesör Abadan Unat'ın 1970'lerde hayal bile edemeyeceği, o zamanlarda ancak uzak bir umut olabilecek bir yaygınlığa ulaştı. Bu süreçte toplumsal cinsiyet ve kadın çalışmaları alanı daha fazla görünürlük ve önemli kurumsallaşma başarısı gösterdi. Yine de 2010 Martı'nda gerçekleşen toplantıya katılanlarda, kadınların haklarını savunma konusunda yeterince etkili olup olamadıkları, kadın hareketiyle ve sivil kadın örgütleriyle bağlarının yeterince güçlü olup olmadığı ve çalışmalarının kamu politikaları gündeminde herhangi bir etki yaratıp yaratmadığı konusunda tedirginlik vardı. Bu özgün meseleler hakkında genel hava pek iyimser değildi. Yasal sistem ve siyasa yapıcılarla girişilen mücadeleye ilişkin anlatılar, geriye gidişlere ve zor kazanılan konumların geri alınmasının yol açtığı kısmi başarılara dikkat çekiyordu.[2] Ayrıca Medeni Kanun (2001'de değişti) ve Ceza Kanunu'nun (2004'te değişti) yeniden düzenlenmesini kapsayan yasal mücadele ve lobi faaliyetleri de kadın hakları eylemcilerinin aşmak zorunda olduğu engellerin ve kazanımların kırılganlığını gözler önüne seriyordu.[3]

Toplumsal cinsiyet ve kadın çalışmalarının kurumsallaşmış bilimsel bir alan haline gelmesiyle beraber alanın uygulayıcılarının kendi alanlarındaki araştırma sonuçlarını cinsiyet açısından eşitlikçi sosyal, kültürel ve ekonomik politikalara yansıtmadaki başarı dereceleri konusunda giderek artan bir tedirginlik duymalarında kaçınılmaz bir ironi var. Bu sorunlu hal sadece Türkiye'deki akademisyenlere ve aktivistlere özgü bir durum değil; daha küresel düzeyde hem ikinci dalga feminizm hem de uluslararası kadın ve toplumsal cinsiyet çalışmaları alanında bu türden bir durumun varlığından söz edilebilir (bkz. Fraser, 2009; Hawkesworth, 2011). Bununla birlikte, başka bir yerde belirttiğim gibi, kadın hareketleri ulus ötesi bağlar ve ortak tartışmalar yoluyla sürekli etkileşim içinde olsalar da kaçınılmaz olarak yerel gündemlere ve sorunlara yanıt veren yerel özellikler içeriyor (Kandiyoti, 1996). Bu makalenin temel amacı Türkiye'deki kadın ve toplumsal cinsiyet çalışmalarının, hem 1970'lerden itibaren alanı biçimlendiren düşüncelerin ve kurumların oluşturduğu küresel arkaplan içinde-

2 En açık örnek 1990'larda genç kız intiharlarına yol açan zorunlu bekaret testi konusundaki mücadeleydi (Bkz. Parla, 2001). Feminist gruplar bekaret testlerinin Ceza Hukuku'ndan tamamen çıkarılması konusunda kampanya yürütmüşlerdi, ancak 2004 tarihli yeni Ceza Kanunu hâkim ya da savcı tarafından hüküm verildiği durumlarda bekaret testlerine halen olanak tanımaktadır.

3 Deniz Kandiyoti, "A Tangled Web: The Politics of Gender in Turkey," http://www.opendemocracy.net/5050/deniz-kandiyoti/tangled-web-politics-of-gender-in-turkey.

ki hem de bizzat Türkiye'de kadın hareketlerinin kendine özgü tarihi, ideolojik akımlar ve tartışmalar içindeki yerini saptamaktır. Geçmişe yönelik bu bakış, geleceğe yönelik öngörüleri de içerecek biçimde bu alandaki hem başarıları hem de sınırlılıkları yansıtan bir değerlendirme önerisidir.

Ortak Soykütükler, Farklı Yörüngeler? Türkiye'de Kadın ve Toplumsal Cinsiyet Çalışmalarını Konumlandırmak

Kadın ve toplumsal cinsiyet çalışmaları belli başlı üç etkinin ürünüdür ve halen bunların mirasını taşır: Kadın hareketleri; feminizmin akademiye yönelik epistemolojik/analitik meydan okuyuşu ve cinsiyet eşitliğine yönelik standartların ve mekanizmaların BM sistemi ve temel uluslararası finansörlerin çalışmaları sonucu küresel düzeyde kurumsallaşması... Bu etkiler her bir ulusal bağlamda, benim toplumsal cinsiyet politikası (*politics of gender*) dediğim, daha açık ifade etmek gerekirse toplumsal cinsiyet ilişkilerinin ve kadm haklarının devlet, devlet dışı aktörler ve küresel aktörler tarafından benimseme, inkâr etme ve yeniden yorumlanmaya tabi tutulduğu süreçleri içeren özgün etkileşimlerle gerçekleşir.

Akılda tutulması gereken ilk önemli nokta feminist bilimsel uğraşın akademiye giriş biçiminin (ve zamanının) kuzeyde ve küresel güneyde birbirinden çok farklı yörüngeler izleyerek gerçekleşmiş olmasıdır. Feminist bilimsel çalışmaların 1960'lardan itibaren gelişimi Birleşik Devletler ve Avrupa'da "ikinci dalga" feminist eylemlilikle çakışır. Bu hareket Birleşik Devletler'de sivil haklar hareketinin "siyah çalışmalar"ının kuruluşuna neden olmasına benzer bir tarzda "kadın çalışmaları"nın kuruluşuna yol açmıştır. Yani, çok disiplinli bir alan olarak kadın çalışmalarının temeli, cinsiyetçi ideolojiyi kuran ve yeniden üreten kurumlara karşı koyan feminist mücadeleyle atılmıştır. Bu alanın akademiye girişi dünyanın geri kalanında görece geç gerçekleşti ve büyük ölçüde sosyal ve ekonomik kalkınmaya ilişkin kaygılarla ve uluslararası cinsiyet eşitliği standartlarının küresel yönetişim kurumları ve önde gelen iki ya da çok taraflı finansör kurumlarınca desteklenmesiyle yakından ilişkili olarak ortaya çıktı. Yine de, ağırlıklı olarak batının metropollerinde gelişen feminist kuram ve disiplinin temel esasları, içinde Türkiye'nin de dahil olduğu küresel bir yaygınlığa ulaşarak kadm ve toplumsal cinsiyet çalışmaları programlarını etkiledi.

Çok şematik olarak feminist bilimsel uğraşının gelişiminde üç aşama tespit etmek mümkündür. Önce insani ve sosyal bilimler disiplinlerinin (hatta bilimin kendisinin) erkek merkezli (*androcentric*) temelini hedef alan ve bunu görünür kılan epistemolojik eleştiri gelişti. Feminist akademisyenler, kadınların sosyal özneler olarak yok varsayılmasının, toplumsal kuram ve tarihin erkek bakış açısından yazılmasının sosyal bilimlerin açıklama gücünün zayıflığı-

nın merkezinde durduğunu gösterdiler. Bu eleştiri, kadın bakış açısı kavramının Türkiye'de disiplinin sözcük dağarcığında kurumsal bir yer edinmesine yol açtı ve kavramın kadın diye bütüncül bir özne varsaymasına yönelik sonradan ortaya konulan eleştirilere karşın bu kavram hâlâ kullanılmaya devam ediyor.[4] Kuramlaştırmada ikinci aşama, büyük kuramların kadınları ikincil/tabi gören bakış açısına odaklandı. Bu liberal, radikal ve sosyalist feminist yönelimler içerdi. Tartışmalar evrensel erkek egemenliği olarak ataerkilliğin kadınların bir toplumsal grup olarak tabi kılınmasındaki rolüne ve paralel bir sömürü sistemi olarak kapitalizmin özelliklerine yoğunlaştı. Söz konusu tartışmalar Türkiye'de de özellikle feminist yayınlarda ortaya çıktı. Bu tartışmaları geçmişte *Kaktüs, Pazartesi* bugün de *Amargi, Feminist Politika* gibi dergilerden izlemek mümkün. Belirtmek gerekirse, ataerkillik kavramı, pek çok eleştiriye maruz kaldığı batının aksine Türkiye'de halen daha az tereddütle yaygın olarak kullanılıyor.[5] Kavrama yönelik var olan gereksinmenin nasıl karşılanabileceğine dair bazı düşüncelerimi sonuç kısmında ortaya koyacağım.

Kuramlaştırmanın gelişimindeki son aşama 1980'lere kadar süren feminist uzlaşıyı sarstı. Kayda değer kuramsal ayrışmalar olmasına karşın 1980'ler öncesinde feminist kuramlar önemli ortaklıklar içeriyordu. Kadınların eziliyor olmaktan kaynaklanan bir toplumsal kategori oluşturduğu ve ezilmenin (nedenlere ilişkin keskin fikir ayrılıkları olsa da) nedensel olarak açıklanabileceği, mücadele etme ve bunun için anlamlı örgütlenmelerle kadınların kurtuluşunun sağlanacağı düşüncesi yaygındı. 1980'lerin sonunda bu uzlaşı, batıda ortaya çıkan, Batılı modernlik, sömürgecilik ve emperyal egemenliğin eleştirisine kök salmış olan "farklılık"a dair içsel krizin tetiklemesiyle yıkıldı.[6] ABD'de beyaz, orta sınıf feminizm ırkçı ve etnosentrik eğilimler gösterdiği gerekçesiyle hücuma uğradı. Avrupa'da ise bu içsel eleştiri göçmen ve diyasporik topluluklar arasında yükselen kültürel farklılık ve çok kültürlülük talepleriyle çakıştı. Postkolonyal ve postyapısalcı eleştiri evrensel bir özne olarak kadın kavramını giderek sorunsallaştırdı, kadınları ve kadın erkek ayrımına ilişkin her türlü toplumsal inşayı kuşatan ilişkisel bir kavram olarak "toplumsal cinsiyet" yürürlüğe girdi (Wallach Scott, 1988).

Daha yakın zamanlarda bu kez toplumsal cinsiyet kavramını merkeze alan yaklaşım eleştirildi; toplumsal ilişkileri dikkate almayan bir kavram olan toplumsal cinsiyet yerine sınıf, ırk, etnik ayrımlar, din, cinsiyet ve cinsel yönelim

4 Şirin Tekeli'nin derlediği kitabın bölüm başlıklarında bu durum görülebilir (Tekeli, 1990).

5 Bu tartışmalara yönelik benim tarafımdan yapılan katkılar için bkz. Kandiyoti, 1988, 1998; Acker, 1989.

6 Postkolonyal eleştirinin bazı örnekleri için bkz. Abu-Lughod, 1998.

farklarına dayalı farklı tahakküm sistemlerinin iç içe geçmişliğini vurgulayan kesişimsellik (*intersectionality)* kavramının çok daha açıklayıcı bir potansiyeli olduğu söylendi.[7] Bununla eşzamanlı bir dönüşüm uluslararası alanda (bu konuya daha sonra ayrıntılı olarak değineceğim) BM "Kadın Onyılı" ile (1970'lerde kalkınmada kadın yaklaşımını—WID—ortaya çıkartan) gerçekleşti. Başlangıçta kadın odaklı olan bu oluşum giderek cinsiyetler içi, cinsiyetler arası ve kuşaklar arası var olan ilişkileri kapsayan (1990'ların toplumsal cinsiyet ve kalkınma yaklaşımı - GAD) temel kavram olarak toplumsal cinsiyeti benimseyen toplumsal ilişkiler yaklaşımına dönüştü.[8]

Toplumsal cinsiyet kavramına dönüşün çeşitli etkileri ve karmaşık sonuçları oldu. Birleşmiş Milletler ve uluslararası kurumlar tarafından toplumsal cinsiyet dilinin resmi olarak benimsenmesi kuşkusuz ki toplumsal cinsiyet meselesine fazladan önem ve görünürlük kazandırdı. Bu durumun kimi feministlere göre bazı bedelleri vardı. 1990'larda toplumsal cinsiyet, kalkınma çerçeve programlarında moda sözcük haline geldi; teknokratlara ve politika yapanlara araçlar, çerçeveler ve mekanizmalar biçiminde yansıdı. Bu teknokratik yaklaşım, kavramın radikal imkânlarını törpüledi.[9] Kimilerine göre "toplumsal cinsiyet"e geçiş feminizmin dilini uysallaştırdı, dağıttı, sulandırdı, apolitikleştirdi, hatta önemsizleştirdi; toplumsal cinsiyeti ana akımlaştırma (*gender mainstreaming*) siyasette, hükümetlerde, BM'de, kalkınma ajanslarında, akademide ya da kadın gruplarında her nerede olursa olsun femokratların ortaya çıkmasına ve STK'ların feminist projelere doğru geri hamle etmesine yol açtı (Khan, 2002). "Toplumsal cinsiyet"ten söz etmek ama kadınları kastetmemek ortak bir tutum haline geldi.

Diğer taraftan pek çok akademisyen toplumsal cinsiyete odaklanmanın sağladığı imkânlardan bolca yararlandı. Bu durum devlet, piyasa, resmi kurumlar ve ordu gibi kadınları sürekli olarak dışlayan ancak toplumsal cinsiyet analizi yapmak için pek çok olanak sunan kurumlara dair yeni bakış açılarının gelişmesine yol açtı. Bütün toplumsal kurumların cinsiyetli olduğu anlayışı ve bunun farklı erkeklik ve kadınlıkların yeniden üretimine zemin oluşturduğu görüşü iyice yerleşti.[10] Böylece erkeklikler ve cinsellikler hakkındaki zengin yazına yayılan, ampirik çalışmalar ortaya çıktı.

Bununla birlikte, her kuramlaştırma girişiminin kendi sosyolojik bağlamına bağlı olduğunu düşünürsek 1990 sonrası toplumsal cinsiyete ilişkin kuramsal gelişimin kuzeydeki toplumsal değişimlerin bir ürünü olduğunu iddia eden

7 Bu konudaki klasik kaynaklar için bkz. Crenshaw, 1991; Hill Collins, 2000a, 2000b.

8 Bu dönüşüme ilişkin bir tartışma için bkz. Kabeer, 1994.

9 Daha kapsamlı bir eleştiri için bkz. Cornwall, Harrison ve Whitehead, 2006.

10 Bu alandaki öncü çalışma için bkz. Connell, 1990.

Angela McRobbie'nin tespitlerine katılmamız gerekiyor (McRobbie, 2004). Buna göre, kadınların başarısını feminizme değil "kadın bireyselliğine," yani feminist politikaya rağmen ortaya çıkan yeni meritokrasiye mal eden yeni kuşak kadınlardan bahsetmek gerekir. Politik doğruculuktan vazgeçme, feminist püritenliğin katılığına tepki gösterme ve ticarileşmiş cinsellik hiper-kültürü postfeminizmin güncel tanımı haline geldi. Postfeminizm, toplumsal cinsiyet, cinsellik ve aile hayatıyla bağlantılı olarak yeni muhafazakâr değerlerle (Bush döneminde bekârete yapılan vurguda gördüğümüz üzere), eviçi ilişkiler, cinsel ilişkiler ve akrabalık ilişkilerinde çeşitlilik ve bireysel tercihi göz önünde tutan liberalleşme süreciyle (eşcinsel çiftlerin evlat edinme ya da çocuk sahibi olmalarında ve yasal birlikteliklerin kabul görmesinde olduğu gibi) bir aradalığı temsil eder. McRobbie'nin öne sürdüğü gibi çağın bu noktasında Foucault'nun etkisi altında feminist ilginin merkezileşmiş iktidar bloklarından (devlet, ataerkillik ve hukuk gibi) daha dağınık alanlara, olaylara ve durumlara doğru kayması tesadüfi olamaz. Beden ve özne, Butler'ın çalışmasında gösterildiği üzere feminist ilginin odak noktası haline gelmiştir (Butler, 1990, 1993). Bu nedenle, 90 sonrası toplumsal cinsiyet kuramının, kuzeyde postfeminist ilgi ve hassasiyetlerle eklemlenmesinin; güneyde ise postkolonyal eleştirinin batılı feminizmin evrensellik iddialarını reddederek feminizmi ve emperyalizmle ilişkilendirmesine yol açan 11 Eylül sonrası Afganistan ve Irak'ın işgalinin yarattığı toplumsal değişimlerin ürünü olduğu söylenebilir.

Yukarıda tartışılan ideolojik akımlar Türkiye'deki kadın ve toplumsal cinsiyet çalışmalarına da çeşitli şekillerde damgasını vurdu. Tıpkı dünyanın geri kalanındaki benzerleri gibi finansör destekli projeleri yürütenler toplumsal cinsiyet eğitimi, toplumsal cinsiyeti ana-akımlaştırma ve toplumsal cinsiyet analizi gibi araçları benimsedi. Pek çok kadın hakları eylemcisi bu hakların inkâr edildiği durumlara karşı kadınların vatandaşlık ve diğer haklarının genişletilmesi için mücadele edilmesi gereğini vurgulamayı ısrarla sürdürdü.

Türkiye'de toplumsal cinsiyet ve dahası yakın zamanlarda kullanılmaya başlanan kesişimsellik [intersectionality] kavramlarının sosyal bilimlerde yarattığı etkilerinin sistemli bir değerlendirmesi bugüne kadar değişik biçimlerde yapıldı. Türkiye'de devlet, aile, milliyetçi ideoloji, ordu ve erkeklikler (eğer birkaç başlık seçmek gerekirse) üzerine toplumsal cinsiyet bakış açısı ile gerçekleştirilmiş zengin çalışma yelpazesini ortaya koymak bu makalenin ölçeğinin dışındadır.[11] Kadın çalışmalarının başlangıcında ortaya çıkan sorun-odaklı yaklaşımın kurumsal ve söylemsel analizle yayıldığını ve genişlediğini söylemek yeterlidir. Öte yandan, "farklılık" üzerine olan tartışmaların feminist teoride 1980'lere dek geri gitmesine rağmen, Türkiye feminist söylemine, cinsel özgürlük, eşcinsel hakları

11 Bazı örnekleri için bkz. Sancar, 2009; Altınay, 2006.

platformları ve azınlık hakları hareketleriyle ilişikler yoluyla, çok daha yakın zamanlarda eklemlenmiştir.[12]

Şimdiye dek olan tartışma, Türkiye'deki kadın ve toplumsal cinsiyet çalışmalarının büyük ölçüde batılı *akademia* ile karşılaştırılabilecek bir yolu takip ettiğini düşündürüyor olabilir. Oysa bunu düşünmek oldukça yanıltıcıdır. Toplumsal hareketler, içinde doğdukları toplumsal bağlamların sosyolojik ve tarihsel gerçekliklerini yansıtacağı için feminizmler onları üreten bağlamın anlam ilişkilerinden asla özerk değildirler. Türkiye'de, Ortadoğu'da başka ülkelerde olduğu gibi, feminizmin erken örnekleri 19. ve erken 20. yüzyılda toplumsal reform ve modernleşme hareketleriyle birlikte ortaya çıkmıştı. Milliyetçilik, kadınların toplumsal konumlarını ülke meselelerine eklemleyen önde gelen etkendi. Erken dönem feministlerin evlilik reformu ve kadınların eğitimi gibi konuların ulusun gelişiminin anahtarı olarak sunulmasına verdikleri destek açısından Türkiye, İran ve Mısır deneyimleri arasında çarpıcı benzerlikler vardır. Kadınların milliyetçiliğe olan bağ(ım)lılıkları karmaşık ve çelişkilidir. Milliyetçi hareketler kadınları bir yandan anne, eğitimci ve hatta savaşçı olarak adlandırarak, toplumsal hayata tam anlamıyla katılacak "ulusal" aktörler olarak davet ettiler. Diğer yandan da, toplumsal cinsiyet çıkarlarını milliyetçi söyleme eklemleyip, kültürel olarak kabul edilebilir bir dişilliği kadınları yönetmek ve baskı altında tutmak için sınırlandırılmış biçimde uyguladılar. Milliyetçilikte, kadınların vatandaşlık haklarını ve toplumsal eşitliği genişletmeyi amaçlayan modernleşmeci eğilimlerle, organizmacı [organicist] bir biçimde, kültürel değerlerin ve kimliğin bulaşmasına ve seyrelmesi tehlikesine karşı bir anti-modernist eğilimin arasında sürekli bir gerilim söz konusudur (Kandiyoti, 1993).

Ortadoğu'da, feminist uzmanlığın söylemsel olasılıkları, çoğunlukla Müslüman olan toplumların emperyalist batı ile karşılaşması, ulusal kalkınma gündemlerinin hatalı doğası ve bir kimlik kurucu olarak İslamın rolünün birleşimi ile şekillendi ve Kasım Amin'in İslam ile kadınların kurtuluşunu bağdaştıran yazılarından itibaren, zaman içinde dikkat çekici biçimde dayanıklılığa ve devamlılığa sahip söylem biçimleri oluşturdu. İslam hakkındaki tartışmalar, 1960'lar ve 70'larda gelişmişlik ve geri kalmışlık açıklamalarına odaklanan sosyal bilim paradigmaları karşısında, geçici olarak gölgede kaldı. Modernleşmeci ya da Marksist paradigmaların etkisi altında, "kadın sorusu", "gelenek" ya da "feodalizm"in dönüşümü ile ilgili kuramların altına sokuldu. Bu bakış toplumsal gelişme kavramına odaklanma nedeniyle, kadınların statüsü ile ilgili İslamın ayrıcalıklı durumunu görmezden geldi. Ama, İslama özellikle odaklanış, 1979'daki İran devriminin ardından tazelenen bir ilgiyle geri döndü ve 1980'lerde İslami bir gündeme sahip toplumsal hareketlerin güçlenmesi ve 11 Eylül-sonrası

12 Bunun örnekleri için bkz. Mutluer, 2008; Çağlayan, 2008.

"terör savaşı"nın (daha sonra bu konuya geri döneceğim) jeopolitik bağlamıyla doruk noktasına ulaştı.

İslamın kadın haklarına uyumuyla ilgili 19. yüzyılın sonlarında, erken dönem feminist hareketlerle başlayan tartışma, günümüze kadar süreklilik taşıyan söylemsel stratejiler etrafında oluşmuştu. Bu tartışmalar ya İslami pratiklerin kaçınılmaz olarak baskıcı olduğunu reddediyor ya da baskıcı pratiklerin İslam dışı olduğu iddia ederek aynı zamanda İslam içinde özgürleştirici bir yorumu da açığa çıkaran bir hareket de geliştiriyorlardı. Bu konuda ilk strateji, metalaştırılan ya da cinsel yönden sömürülen batılı kadının karşısına korunaklı Müslüman kadının saygınlığını koymaktı. 1980'lerden beri sürmekte olan ikinci strateji ise daha radikal alternatifleri İslami geleneğe mal ederek İslamın patriarkal yorumlarına feminist açıdan meydan okumaydı.[13] Türkiye'de, ilk elde İslami kadın basınında, batılı özgürleşme anlayışını ve giyim tarzlarını eleştiren çok sayıda makale yayımlandı.[14] Ama feminist teoloji hakkındaki akademik çalışmalar, İran, Pakistan, Fas ya da Mısır'da olduğu kadar ne görünür ne de etkili oldular. Bunun yerine, Kemalist mirasın ne olduğuna ve tüketilmiş bir konu olan İslamcılık ile laiklik karşıtlığına, moderniteye ve alternatif modernitelere dair süregiden paradigmalar var oldu.

Cumhuriyet reformlarının kadınların yasal haklarıyla ilgili radikal bir dönüm noktası oluşturması (Türkiye İslam ülkeleri arasında Müslüman çoğunluğu ile, Orta Asya'daki Sovyet cumhuriyetleri bir yana bırakıldığında, şeriata dayalı hukuki düzenlemeleri bırakmış tek ülkedir) ve Cumhuriyetçi modernliğin tarihçiler ve sosyal bilimciler için araştırma odağı olması anlaşılabilir ve meşru bir durumdur (Kandiyoti, 1997). Kuşkusuz ki örtünmeyle ilgili tartışmalarla birlikte yükselen eylemlilik ve Müslüman kadınların kamusal görünürlüğünün önemli bir araştırma odağı olması da anlaşılabilir.[15] Bu tür çalışmaların bazıları, hem modernite ve hegemonik bir proje olarak laikliğe yönelik eleştirilerle hem de beden ve öznellik üzerindeki Butlerci yaklaşımla ilişkilendi. Yine de, bunların -yukarıda vurguladığım anlamda-Türkiye'deki toplumsal cinsiyet politikalarına ne ölçüde ışık tuttukları tartışılabilir. Bu çalışma konuları şüphesiz bu politikaların bir parçasıdır ancak politika yaratma süreçlerini bizzat mercek altına almakta sınırlı kalmaktadırlar.

Dünyadaki feminist hareketlerin bir süreden beri, yerel feminist hareketlerle küresel toplumsal cinsiyet eşitliğini denetleyen kurumlar arasında nasıl bir

---

13 Bu tarzın örnekleri için bkz. al-Hibri, 1982; Riffat, 1996; Mernissi, 1991; Ahmed, 1992; Barlas, 2002; Mir-Hosseini, 1999.

14 Örneğin bkz. Arat, 1990; Acar, 1990.

15 Buna örnek çalışmalar için bkz. Göle, 1997; Saktanber, 2002; White, 2003.

etkileşim olduğu, kadın hareketinin STK'laşması ve apolitikleşmesi hakkında bir tür iç muhasebe ile meşgul olması eleştirel akademik çalışmaların gelişimine katkı yapıyor.[16] Türkiye'nin küresel yönetişim ve uluslararası kalkınma kurumları ile uzun zamandan beri ilişkili olmasına rağmen, bu tür çalışmaların Türkiye'de şaşırtıcı biçimde sessizlikle karşılanması hakkında bir makale yazdım (Kandiyoti, 2010). Türkiye'de halihazırdaki toplumsal cinsiyete ve kadınlara yönelik akademik bakış açıları kendi kuram ve yaklaşımlarını çerçeveleyen ve şekillendiren uluslararası ve ulusal düşünsel ve kurumsal altyapıya tam hakkını vermezse, kendi tarihlerini dürüstçe yazmakta zorlanabilirler.

Toplumsal Cinsiyet Eşitliğini Kurumsallaştırma: Küresel ve Yerel Arasındaki Etkileşimler

Güneydeki birçok ülkede olduğu gibi, Türkiye'deki kadın çalışmalarının da öyküsü (kadın hareketlerinden ayrı olarak) kalkınmada kadın (WID) yaklaşımının 1975'te Mexico City'deki 1. Uluslararası BM Kadın Konferansı'nda küresel olarak gündeme getirildiği dönemle kopmaz biçimde ilişkilidir. Bu konferans, toplumsal cinsiyet eşitliğinin tanıtımı için yeni bir idari ve düşünsel altyapının gelişimini sağladı. Washington temelli bir grup feminist ve güneydeki meslektaşlarının eleştirisi, güney ülkelerinde kalkınma ve kalkınma yardımlarının toplumsal cinsiyet eşitsizliklerini derinleştirdiği iddiasını pekiştirdi. Bu durum kalkınma açısından savunulamazdı zira yüksek kadın okumaz yazmazlığı, doğum oranlarının artışı ve kadınların düşük gelir yaratma kapasitesi ulusal kalkınmayı yavaşlatan unsurlardı. Dünya çapında hem "toplumsal cinsiyet eşitsizlikleri"ni ve hem çözüm politikalarını belgeleme çabaları ortaya çıktı.

WID gündeminin araçsallaştırılması zaten mevcut olan bir söylemin uzantısıydı. Bu, milliyetçi reformcuların "sağlıklı ulus" kurmak için "eğitimli anneleri" istemesini anımsatıyordu. II. Dünya Savaşı sonrası kalkınmacılık anlayışı çeşitli "devlet feminizmleri"nin yükselmesini sağladı. Ulusal kalkınma düşüncesi, birçok hükümetin desteklemeye hazır olduğu bir hedefti. Bu, toplumsal cinsiyet eşitliği hedeflerine temelde direnilse de onların, kadınların gelişimini izlemek için bir "ulusal mekanizma" (bakanlıklara bağlı kadın birimleri, bağımsız genel müdürlükler ya da tüm bir bakanlık biçiminde) oluşturmadaki gönüllülüklerini kısmen açıklar.

Bu yeni kurumsal ve düşünsel altyapı çerçevesinde kadın çalışmaları (çok daha uzun bir geçmişi olan kadın hareketlerinden ayrı biçimde), Türkiye'de 1970'lerden bu yana şekillenmeye başladı. 1978'de yukarıda değindiğim, Prof.

16 Örnek olarak bkz. Alvarez, 1990.

Dr. Nermin Abadan Unat tarafından editörlüğü yapılan ve kadınların konumuna ait ilk kaynak olan İstanbul semineri, 1975'teki Mexico City konferansının sonuçlarını izleme etkinliklerinin bir parçasıydı. Bir akademik disiplin olarak kadın çalışmalarının kuruluşu, bu çerçeveyle desteklendi. En eski ve köklü kadın çalışmaları merkezlerinden biri, UNDP desteğiyle Ankara Üniversitesi'nde kuruldu ve 1993'te Orta Doğu Teknik Üniversitesi'nde kadın çalışmaları yüksek lisans programı başlatıldı. Bu alan kendi gelişimini sağladıkça diğerleri de takipçi oldu. Türkiye'de feministler, hem daha çok görünürlük kazanmak ve hem de yeni bir bilgi tabanı geliştirmek için bu fırsatları kullandılar. Ulusal yasa yapma, kadın emeği istihdamı, eğitimi ve sağlık durumu hakkındaki bilgilere şu anda yalnızca kadm hakları aktivistlerinin değil, aynı zamanda ilgili BM komisyonlarına Türkiye'ye ilişkin rapor sunmak zorunda olan kamu kurumlarının da gereksinmesi var. Zamanında, 1990'da, uluslararası kararlar ve plan hedeflerine hükümetin kısmen de olsa uyma gereği nedeniyle, Kadının Statüsü ve Sorunları Genel Müdürlüğü (KSGM) kuruldu.[17] Böylece uzman ve akademik feministlerin emeği işe yaramaya başladı ve kadın hakları için mücadele edenler ve devlet bürokratları arasında zaman zaman gerçekten de zor olan işbirliği süreci başlamış oldu.

Feministlerin bürokrasiye içerilmesi ve *femokratlar*[18] denen kadınların görünür hale gelmesine ilişkin uluslararası tartışmalar Türkiye'de çok yankı uyandırmadı. Bunun belki de bir nedeni, Türk kadın hakları savunucularının önemli uluslararası konumlara gelmiş olmalarına rağmen (Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığı Önleme Sözleşmesi'nin yapılışına katılma ve Kadına Karşı Şiddet BM Özel Raportörlüğü gibi konumlar) siyasal toplumdaki varlıklarının görece daha az oluşudur. Kadının Statüsü ve Sorunları Genel Müdürlüğü gibi bürokratik kurumlar da, diğer bakanlıklarda "toplumsal cinsiyet eşitliği birimleri" [gender focal points] oluşturmakta çok marjinal kaldılar. Bugün artık bu Genel Müdürlüğün ayrı konumunun kaldırılıp yeni bir bakanlığa bağlanarak (Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı) kadınlara karşı ayrımcılığın çocukları, engellileri, yaşlıları koruma ile birlikte ele alınarak bir sosyal hizmet sorununa indirgendiğini özellikle belirtmek gerekir. Yine de, hem akademide ve sivil toplum örgütlerindeki genişlemede hem de devlet ve uluslararası destek örgütlerinde yer alan kadm hakları savunuculuğunun iç içe geçmesi karmaşık bir kurumsal yapı oluşturdu.

Toplumsal cinsiyet eşitliğinin kurumsallaşması açısından küresel takvimdeki bir başka anahtar tarih 1995'teki BM Pekin Dünya Kadın Konferansı'ydı. Eğer Mexico City'deki 1975 Konferansı, kadınların kalkınmanı dezavantajlı aktörleri

17 Daha detaylı bilgi için bkz. Kardam, 2005.

18 Örnek olarak bkz. Eisenstein, 1996; Chapell ve Hill, 2006.

olduğunun öne çıkması ve 1985 Nairobi Konferansı küresel güney-kuzey ayrımının kabulü idiyse, Pekin Konferansı da, "toplumsal cinsiyet gündemi"nin kabulü ve bunun "toplumsal cinsiyeti ana akımlaştırma" [gender mainstreaming] yoluyla resmi kalkınma politikalarına eklemlenmesine işaret ediyordu. Bu, tüm politika ve program yapma ve uygulama süreçlerinin her aşamasında toplumsal cinsiyet meselelerini dikkate alan sistematik süreçler ve mekanizmaları hayata geçirme konusunda bir şart koşmaya işaret eder. Yukarıda tartışıldığı üzere, eğer akademide postyapısalcı eleştirinin "toplumsal cinsiyet"e dönüş konusunda belirleyici rolü olduysa, bunun kalkınma alanındaki belirleyiciliği de, kısmen, ilk "kadın odaklı" projelerdeki uygulama hatalarından, yetersiz olarak fonlanan ve marjinalleştirilen birimlerde kadın sorunlarının "gettolaştırılması" politikalarından kaynaklandı.

Toplumsal cinsiyet ve kalkınmaya (GAD) kayış, pratik nedenlerden kaynaklanmasına rağmen, yine de bağlamlarını ve araçlarını mecburen akademiden aldı ve kaçınılmaz olarak kuzeydeki toplumsal hareketlerin gündemini yansıttı. Bunun karmaşık politik ve pratik sonuçları oldu. İronik olarak toplumsal cinsiyeti ana akımlaştırmayı resmi bir politika olarak benimseyen Pekin Konferansı aynı zamanda -toplumsal cinsiyet kavramının kendisinin- (özellikle içerdiği cinsiyetler arasındaki ilişkilerde adaletsizlik ve cinsiyete dayalı rollerin değişebilirlik öğesinin) sorgulandığı bir alana dönüştü (Baden ve Goetz, 1998). Toplumsal cinsiyet kavramı yaratılıştan gelen ve ilahi takdir gereği (fitraten) cinsler arasında farklılıkların var olduğunu söyleyen muhafazakâr dindar gruplar tarafından bir geri tepmeye maruz kalıp şiddetle eleştirildi. Bu sırada kuzeydeki feminist hareketler, özgürlükçülük konusunda derin ayrışmaları sürdürmelerine rağmen, cinsel özgürlükler platformlarında birleşmişlerdi. 1975'te Mexico City'nin görece ehlileşmiş "kalkınmacı" gündeminden Pekin 1995 Konferansı'na gelindiğinde gay ve lezbiyen kadın aktivistlerin gösterisiyle karşılaşan örtülü İranlı kadınlar takımının "sapıklar" diye bağırmalarının konu edilişine şahit olmuştuk. Bugün kadın hakları ve insan hakları konuları ile gay ve transseksüellerin de içinde olduğu cinsel özgürlükler platformları ile alternatif kişilik ve onur kavramlarına dayalı grup hakları talep eden kültürel haklar siyasetleri kesişiyor. Bugün kültürel görecelik vb evrensellik tartışması her zamankinden daha önemli bir mesele haline geldi. Sonraki bölümde toplumsal cinsiyet eşitliği meselelerinin gelişimini güncel küresel etkileri dikkate alarak değerlendireceğim.

Tehlikeli Uğraklar: Çapraz Ateş Altında Toplumsal Cinsiyet Eşitliği

Günümüzün küresel konjonktürünün üç temel eğilimi toplumsal cinsiyet alanındaki aktivizme ve toplumsal cinsiyet haklarının savunulmasına karşı son derece ciddi dirençler yaratıyor. Bunlar; hükümetlerin kadın hakları platformla-

rına el koymaları ile bunların apolitikleştirilmesi (bunun en çarpıcı örnekleri baskıcı ve anti demokratik rejimlerdedir), giderek derinleşen küresel neoliberal politikalar ve bu politikaların haklar gündemi üzerindeki etkileri ve kadın haklarının 11 Eylül sonrası inşa edilen "teröre karşı savaş" çerçevesinde jeopolitik amaçlara yönelik biçimde araçsallaştırılmasıdır.

Pakistanlı bir feministin işaret ettiği gibi 2000 yılında 8 Mart Dünya Kadınlar Günü resmi kutlamalarında General Pervez Müşerref'in baş konuşmacı olması ve hükümet üyelerinin ve diplomatik temsilcilerin törende hazır bulunması yukarıda sözü edilen apolitikleştirme eğiliminin çarpıcı bir örneğidir. Bu durum Kadınlar Günü kutlamalarının ortaya çıkmasına yol açan Chicago'daki kadın işçiler greviyle adeta alay eden bir görüntüdür (Khan, 2002). İşte bu yüzden kadınların eşitliği için verilen mücadele ile bu mücadelenin hayata geçirildiği politik bağlamlar arasındaki ilişkileri anlamak son derece önemlidir.

Marina Ottaway (2005), Ortadoğu ile ilgili bir yorumda tek partili otoriter rejimlerin ya da çeşitli krallıkların toplumsal cinsiyet alanında bazı asgari gerekleri yerine getirmelerinin (örneğin toplumsal cinsiyet eşitliğini izleyemeye odaklanmış ulusal mekanizmalar yaratmak ya da kadınların siyasi temsilini artırmak gibi), daha gerçek bir demokratik temsil ve sosyal adalet gereklerini yerine getirmeyle kıyaslandığında, onlar için daha kabul edilebilir bir seçenek olduğuna dikkat çekiyor. Bu durum Ortadoğu'daki kadın hareketlerini ya baskıcı ve kokuşmuş hükümetlerin finans sağlayan toplumsal cinsiyeti ana akımlaştırma gündemi altında oynadığı oyunu sürdürmek ya da toplumsal cinsiyet adaleti alanında çok fazla manevra kabiliyeti olmayan İslami muhalefet içerisinde bir keramet aramak gibi hiç de iç açıcı olmayan bir konumda bırakmaktadır.

İkinci olarak, Gita Sen'in (2005) de doğru şekilde işaret ettiği gibi toplumsal cinsiyet adaleti için çalışan hareketler ile sosyal adalet için çaba gösteren hareketler küresel neoliberal politikaların yükselişe geçmesiyle birlikte yol ayrımına geldi. Bunun tersine, Katolik Kilisesi gibi muhafazakâr bir gündeme ve güçlü kurumlara sahip pek çok toplumsal hareket, güney ülkeleriyle ekonomik eşitsizlik gibi konular üzerinde işbirliği yapıyor ve sosyal adaleti gerçekleştirmeye yönelik platformlar oluşturuyor. Bu eğilimler Vatikan'ın temsilcileri ile İslami muhafazakârların 1994'te Kahire'deki Uluslararası Nüfus ve Kalkınma Konferansı'nın (ICPD) Eylem Planı'na karşı çıkmak üzere ittifak yapmalarını doğurmuştu. Bu ulusötesi muhafazakâr ittifak, her şey bir yana, cinsellik, kadın bedeninin kontrolü ve üreme tercihi gibi konuların yurttaşlık, kamusal tercih ve insan hakları alanına değil de doktriner ilkelerde belirtildiği üzere ahlaki alana mal etmeye çalışıyor.

Neoliberal politikaların—insan haklarını piyasa özgürlüklerine ve bireysel haklara indirgemesinin yanı sıra—bir diğer pekiştirici uygulaması da devletin toplumsal yardım alanlarından geri çekilmesiydi. Yerel yönetimler ve sivil top-

lum örgütleri (STK) aracılığıyla parasal fonların akışı, kurumsal yapıları temelden değiştirdi. Proje fonlarıyla beslenen ve tabanına karşı mali şeffaflığı olmayan STK sektörünün ortaya çıkışı yaygın bir eleştiri konusu oldu; bu durum aynı zamanda kadın hakları STK'ları için de geçerliydi. Bir süreden beri, tam da devletin sosyal refah anlayışının yerine yeni dayanışma biçimleri olarak hayırseverlik anlayışını geçirmeye hazırlandığı bir zamanda, projelerle finansman giderek dini kurumlar etrafında (örneğin kiliseler ve camiler) örgütlenmiş, yerel topluluklarla çalışıp onları harekete geçirme becerisi yüksek olan inanca dayalı örgütlere doğru kaymaktadır. Proje fonlarıyla finansman tarzının batılı (ve sözümona seküler) gündemi dayatmaya indirgenmesinin acilen gözden geçirilmesi gerekiyor; uluslararası aktörlerin ve fon kaynaklarının (Müslüman dünyasındaki devletler ve uluslararası STK'lar dahil) bakış açılarının farklılığı ve fonların çeşitliliği bu gereksinmeyi daha da acil kılıyor.

Sonuncu ve en önemlisi, Afganistan'da (ve daha sonraları Irak'ta) 11 Eylül sonrası Amerikan askeri müdahalesinin öncülü ve eşlikçisi olarak devreye sokulan mağdur kadınlara yardım söyleminin açıkça araçsallaştırıcı bakışı ve takip eden "teröre karşı savaş" politikasının feminizm ile emperyalizmin eşitlenmesine yol açmasıdır. Laura Bush ve Cherie Blair'in mazlum Müslüman kadınlara yardım adına yaptıkları girişimler, uluslararası feminist dayanışmaya bir örnek olmak şöyle dursun, kuzeydeki pek çok feministin son derece sert ve eleştirel tepkilerine yol açmıştı. Bununla beraber, bu müdahalelerin "kültürel emperyalizm" olarak gösterilmesi, Afgan kadınlarının özcü bir kültürel özgünlük [indigeneity] kavramına hapsedilmesi şanssızlığına yol açtı ve soğuk savaş zamanında çeşitli yabancı patronların desteğiyle işbaşına gelmiş bir dizi İslamcı partinin yönetimlerinden kaynaklanan toplumsal ve siyasi sonuçların gözden kaçırılmasına neden oldu (Kandiyoti, 2009). ABD'nin yükselen İslami radikalizme yönelik dış politika yanıtı, Chicago Council on Global Affairs'in yeni görev anlayışı raporunda[19] örneği görüldüğü üzere, yeni bir anlaşma yaklaşımı geliştirmek oldu. Bu anlayış *Engaging Religious Communities Abroad: A New Imperative for U.S. Foreign Policy* [Yurtdışındaki Dini Cemaatlerle İlişkiye Geçmek: Amerikan Dış Politikası İçin Yeni Bir Zorunluluk] adlı raporda örneklendiği üzere "ılımlı" İslamcılar ile işbirliği yapmanın demokrasi ve insan haklarını geliştirmek için ilerici bir adım olduğu iddiasıydı (Appleby, 2010). Bu son model toplumsal mühendislik projesinin hiç şaşırtıcı olmayan bir şekilde en gözde ortaklarından birisi, ekonomik büyüme düzeyi ve çok partili demokrasisi sayesinde doğudaki komşularından üstün olmakla övünen Türkiye'dir (Nitekim Tunus ve Kahire'de patlak veren "Arap ilkbaharı"nı izleyenler arasında en iyimser yorumcular "Türk modelini" çıkış yolu olarak önermekteydi).

19 *The Task Force Report,* Chicago Council on Global Affairs.

Karmakarışık Bir Ağ: Türkiye'de Toplumsal Cinsiyet Politikaları

Yukarıda tanımlanan eğilimler Türkiye'deki toplumsal cinsiyet eşitliği meselelerine dair gerek söylemsel gerekse de pratik olasılıkları doğrudan ilgilendirmektedir. Kadına ve toplumsal cinsiyete ilişkin meseleleri "ya laiklik ya İslam," "ya demokratikleşme ya otoriterlik," "ya modernlik ya alternatif modernlik" şeklinde yıpranmış/eskimiş ikiliklerin prizmasından analiz etme yönündeki ısrar, açıkçası görüş açımızı sınırlandırmakla kalmayıp aynı zamanda toplumsal cinsiyet politikalarını belirleyen kurumsal dinamiklerin de gözlerden uzak tutulmasına yol açmaktadır. Bu dinamikler uluslararası antlaşma yükümlülüklerinin oluşturduğu bir arka plan içerisinde hareket etmekte olan bir dizi hükümet ve hükümet dışı aktörün arasındaki müzakereleri, uzlaşmaları, çatışmaları ve gerilimleri içermektedir.

Başbakan Recep Tayyip Erdoğan'ın 18 Temmuz 2010 tarihinde "Demokratik Atılım ve Ulusal Birlik ve Kardeşlik Projesi" bağlamında kadın STK'larla gerçekleştirdiği bir toplantı sırasında yaptığı bir yoruma gelen tepkiler bu dinamiklere ilişkin bir ipucu verebilir. Bir yandan kadın sivil toplum kuruluşlarının bu toplantının hedef kitlesi olarak seçilmiş olması hem kadın hareketi ile devlet arasında, yukarıda işaret edildiği türden bir iç içe geçmişlik olduğunu hem de kadınların sivil toplum aktörleri olarak rollerinin meşru kabul edildiğini gösteriyor. Diğer yandan ise başbakan, feminist sivil toplum örgütleri tarafından desteklenen türden bir eşitlik anlayışını reddetmeyi tercih ederek şöyle demektedir: "Ben kadın erkek eşitliğine inanmıyorum. Ben fırsat eşitliğine inanıyorum. Kadın ve erkek birbirinden farklıdır ve birbirinin tamamlayıcısıdır". Başbakan açıkça İslami kaynaklı fıtrat kavramını kendisine referans noktası olarak seçmekte ve bunu Türkiye CEDAW'ın imzacı devletlerinden birisi olmasına ve AKP iktidarı süresince bu Sözleşme'nin gereklerini tümüyle yerine getirmeye çok yaklaşmış olmasına rağmen yapabilmektedir.

Hem katılımcıların tepkileri (ki basında ifade edildiğine göre şok olmuşlar ve hayal kırıklığına uğramışlardır) ve hem de AKP iktidarı döneminde hayata geçirilen kimi belli başlı yasal reformlar bazı açıklamalara gereksinme yaratmaktadır. Yanıtlar kadınların yakın dönem aktivizm tarihinde bulunabilir.

1980'lerden itibaren Cumhuriyet'in minnettar kız evlatları olmakla yetinmeyen dönemin feministleri daha önceleri tabu olarak görülen ve sessizce örtbas edilen kimi konuları -örneğin eviçi şiddet, cinsel taciz ve tecavüz- hedef almaya ve kamusal alanda tartışmaya başlamışlardı.[20] Bu çabalar oldukça erken sayılabilecek bir zafer getirdi ve 1990'da Türk Ceza Kanunu'nun tecavüz kurbanının seks işçisi olması halinde cezayı üçte bir oranında azaltan 438. maddesi TBMM tarafından feshedildi. Bunu ülke çapında 120'den fazla kadın sivil toplum örgütü tarafından başlatılan ve Medeni

20 Buna önemli bir örnek olarak bkz. Altınay ve Arat (2007).

Kanun'da mevcut bulunan ayrımcı unsurları temizlemeyi hedefleyen geniş çaplı bir kampanya takip etti. 2001 yılının Kasım ayında kabul edilen yeni Medeni Kanun, erkeğin aile reisi olarak üstün konumunu ortadan kaldırdı ve kadın ile erkeğin ailenin yaşadığı mesken, evlilik birliği içinde edinilen mallar, boşanma, çocukların velayeti, miras ve çalışma ve seyahat hakkı gibi konulara ilişkin tam bir eşitlik kabul etti.

2002-2004 yılları arasında kadın hakları ve cinsel özgürlük için çalışan grupların bir koalisyonu—TCK Platformu—tarafından yürütülen üç yıllık etkin bir kampanya sonuç verdi ve 26 Eylül 2004'te kanun tasarısı kabul edildi. Bu yeni tasarıda gelenekler (ya da sözde namus cinayetleri) adına öldürmede geçerli olan ceza indirimi uygulamasından vazgeçildi, evlilik içi tecavüz suç sayıldı, tecavüz ettiği ya da kaçırıp alıkoyduğu kurbanı ile evlenen kişilerin cezasında indirime ya da erteleme yoluna gidilmesine son verildi. Aynı zamanda işyerinde taciz suç olarak tanımlandı, cinsel suçlarda hüküm verilirken bakire/bakire olmayan ve evli/bekâr kadın şeklindeki ayrımlar ortadan kaldırıldı.

Bu noktada belirtilmesi gereken husus, Türkiye'nin 1999 yılının Aralık ayında Avrupa Birliği üyeliğine adaylık başvurusunun kabul edilmiş olması ve bu nedenle yasal, siyasi ve ekonomik sistemini AB standartları ile uyumlaştırma zorunluluğudur. Oldukça açıktır ki kadın hareketi bu durumu daha ileri reformları talep etmek için bir fırsat olarak görmüştür. Ancak çok geçmeden bunun zorlu bir süreç olduğu anlaşıldı. Nisan 2000 tarihinde çeşitli partilere mensup bir grup erkek milletvekili Medeni Kanun'daki değişiklik tasarısını, ailede eşitlik anlayışının kaosa ve anarşiye yol açacağı gerekçesiyle engellemeye çalıştı. Adalet ve Kalkınma Partisi'nin Kasım 2002'deki seçim zaferinin ardından işler daha da zorlaştı. Reform taleplerini başlatan gurubun—TCK Kadın Çalışma Grubu—yeni hükümetle diyalog kurma girişimleri mecliste büyük bir muhalefetle karşılaştı ve sonunda grup daha geniş bir ulusal platform kurarak medya desteği arayışına ve lobicilik faaliyetlerine girişmek zorunda kaldı.

Reform talep eden bu grup her ne kadar İslami basında topa tutulup "hayasız", "ahlaksız" ve "azgın" gibi sıfatlarla anıldıysa da kampanya kamuoyunda ses getirmeyi başardı. Adalet Bakanlığı başdanışmanının "tüm erkeklerin bakire bir kızla evlenmek istediği bir ülkede, tecavüze uğramış bir kadının tecavüzcüsüyle evlenmesinin en mantıklı yol olduğunu" söylemesi (böyle bir duruma, kendi kızının başına gelmesi halinde rıza gösterip göstermeyeceği sorulduğunda ise olumsuz yanıt vermişti) kamuoyunda büyük sansasyona neden oldu. Tartışma giderek kızışırken, Kadına Yönelik Şiddet Birleşmiş Milletler Özel Raportörü Yakın Ertürk, platform temsilcileri ile parlamento ve AB'nin temsilcilerinin Ceza Kanunu değişikliği ile ilgili 10 Aralık 2003'te bir araya gelmesine aracılık etmesiyle son derece stratejik önemi haiz bir toplantı gerçekleştirildi. Toplantı, platformun muhatap alınmasını ve uluslararası camiada görünürlük kazanmasını sağladı.

Ancak, Avrupa Birliği'nin Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne üyeliğine ilişkin ilerleme raporunu yayımlamasına bir ay kala, hükümet zinanın yeniden suç kabul edilmesine ilişkin bir öneriyi gündemine aldı. Öneri ulusal düzeyde büyük tepkilere yol açarken AB cephesinde de şaşkınlık yarattı. Zamanlama son derece kötü seçilmişti. AKP reform paketini ertelemeye karar verince AB Türkiye'nin üyelik müzakerelerini askıya almakla tehdit etti. Fakat Müslüman sermayedarların da dahil olduğu iş çevreleri Avrupa ile köprüleri atmaya niyetli değillerdi. Başbakan geniş çaplı bir krize yol açması muhtemel olan gerginliği (borsalar hızla düşmeye başlamıştı) geri adım atarak çözmeye karar verdi. İroniktir ki Türkiye'nin CEDAW'ın gereklerine tam uyum sağlaması feminist taleplerle uğraşmaya pek niyeti olmayan bir iktidar döneminde gerçekleşti.

Elde edilen kazanımların bu konjonktürel doğası (AB koşulları, aktivist kadın STK'ların ve liberal basının desteği) aynı zamanda söz konusu kazanımların kırılganlığına ve kolayca değişebilirliğine de işaret eder. Kadınların eşit miras, boşanma ve çocukların velayeti konularında devletin eşitliği garanti eden yasaları acaba ne kadar güvenilir? Kamuoyunca tanınmış kişilerin yasaya aykırı olmasına rağmen çokeşli bir hayat sürdüğüne dair söylentiler bu meselenin yasalarda tam ifadesini bulması ve meşruiyet kazanmasının daha epey zaman alacağını düşündürtüyor.[21] Türkiye'deki kadınların, siyasi tercihleri ne olursa olsun, bu tür bir uygulama ile kaybedecekleri çok şey var ve bunun da farkındalar. Bazı anket sonuçlarına inanacak olursak, kendilerini inancının gereğini yerine getiren Müslümanlar olarak tanımlayan kadınlar, çokeşlilik konusuna kendilerini laik olarak tanımlayan hemcinslerininkinden daha fazla sempati duymuyorlar.

İslam, laiklik ve demokrasi tartışmalarının gölgesinde aslında erkekliğin ayrıcalıklı konumunun yeniden güçlendirilmesine tanıklık ediyor olabiliriz ve bu durum kamusal alanda kadın ve erkeğin birlikte sosyalleşmesine ve kadının eşitliğine sıcak bakmayan kesimlerden büyük destek görme potansiyeli taşıyor. Sadece kadınların hakları meselesi üzerine yoğunlaşmak Cumhuriyet reformlarının, şeriat düzeni içinde erkeklere tanınmış birtakım hakları kısıtladığı gerçeğini unutturmayı kolaylaştırıyor. Bu hakların dini inancın veya kültürel kimliğin bir parçası olduğu gerekçesiyle savunulması bugün için erkeklere tanınan ayrıcalıkların sadece pratikte ve güncelde bir gerçeklik olmasının yanı sıra yasal alanda pekişmesine kapıyı açmaktadır. Bu hal, ataerkillik (patriarki) kavra-

21 İmam nikâhı kıyarak ve resmi şekilde kaydettirmeksizin birden fazla kadınla evlenmek Türkiye'de yeni ortaya çıkmış bi pratik değil. Ancak bununla beraber söz konusu uygulamanın son dönemlerde daha yaygın bir kültürel kabul görmeye başladığı ve meşruiyetini güçlendirdiği anlaşılıyor. Örnek için bkz. "İkinci Eşe Takipsizlik," *Radikal*, 22 Şubat 2011. Çokeşliliğin bir kadın köşe yazarı tarafından savunulduğu daha ilginç bir örnek için bkz. http://www.t24.com.tr/sibel-uresin-muhafazakar-kadinlar-orgazm-olmayi-bilmiyor/haber/146931.aspx.

mının Türkiye'deki kadın ve toplumsal cinsiyet çalışmalarında neden bu kadar kalıcı ve dayanıklı olabildiğine dair bize bir fikir verebilir.

Ataerkillik teriminin feminist teori içinde geçirdiği kavramsal dönüşümler ve uğradığı eleştiriler bir yana, Türkiye'deki toplumsal cinsiyet rejimi içerisindeki keskin iktidar hiyerarşilerini ve derin eşitsizlikleri ifade edebilme gücüne sahip bir dile halen ihtiyaç duyulduğu ortadadır.[22] Erkeklik ayrıcalıklarının yeniden güçlendirilmesinin sosyolojik ve siyasi olarak ne düzeyde gerçekleştirilebilir olduğu ampirik bir sorudur. Bu soru ancak somut toplumsal kurumlarla ilişki içinde ve değişik türden kadın ve erkek gruplarının birbirleri arasında ve kendi içlerinde var olan etkileşimin analiz edilmesi aracılığıyla cevaplanabilir. Bununla birlikte, bu karmaşık konularla ilgilenmek, en azından, farklı siyasi ve kurumsal aktörler arasındaki ilişkilerin akışkan ve açık uçlu doğasını baştan kabul etmeyi gerektirir. Türkiye'deki toplumsal cinsiyet ve kadın çalışmaları açıkça bu zemine kaymalıdır. Aynı zamanda inanıyorum ki Türkiye'deki toplumsal cinsiyet ve kadın çalışmaları kendi eleştirel tarihini dürüstçe ve kendini kayırmaksızın yazabildiği zaman rüştünü tamamen ispatlamış olacaktır.

22 Dünya Ekonomik Forumu (World Economic Forum) tarafından 2009 yılında yayımlanan *Küresel Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği Raporu*'nda kadınlar ve erkekler arasındaki eşitlik bakımından Türkiye toplam 134 ülke içinde 129. sırada yer almıştır. Daha önemlisi Türkiye'nin bu sıralamada hızla aşağı doğru kaymasıdır. 2006 yılında 105. sıradayken 2007'de 121. ve 2008'de 123. sıraya düşmüştür. En son yayımlanan 2010 raporu Türkiye'yi 126. sıraya yani en altta yer alan gruba yakın bir noktaya yerleştirmiştir.

KAYNAKÇA

Abu-Lughod, L., der. (1998) *Remaking Women: Feminism and Modernity in the Middle East,* New Jersey: Princeton University Press.

Acar, F. (1990) "Türkiye'de Kadın ve İslam," *Kadın Bakış Açısından 1980'ler Türkiye'sinde Kadın Olmak*, der. Ş. Tekeli, İstanbul: İletişim.

Acker, J. (1989) "The Problem With Patriarchy," *Sociology*, cilt: 23, sayı: 2, s. 235-40.

Ahmed, L. (1992) *Women and Gender in Islam: Historical Roots of a Modern Debate*, New Have : Yale University Press.

al-Hibri, A. (1982) "A Study of Islamic Herstory: Or How Did We Ever Get Into This Mess?", *Women's Studies International Forum: Women and Islam*, der. A. al-Hibri, s. 207-19. New York: Pergamon.

Altınay, A. (2006) *The Myth of the Military Nation,* Palgrave Macmillan.

Altınay, A. ve Arat, Y. (2007) *Türkiye'de Kadına Yönelik Şiddet*, İstanbul.

Alvarez, S. (1990) *Engendering Democracy. Women's Movements in Transition Politics*, Princeton: Princeton University Press.

Appleby, R.S. (2010) "Of Fundamentalisms, Secular and Otherwise," Open Democracy, http://www.opendemocracy.net/5050/rscott-appleby/of-fundamentalisms-secular-and-otherwise.

Arat, Y. (1990) "Feminizm ve İslam: Kadın ve Aile Dergisi Üzerine Düşünceler," *Kadın Bakış Açısından 1980'ler Türkiye'sinde Kadın Olmak*, der. Ş. Tekeli, İstanbul: İletişim.

Baden, S. ve Goetz, A.M. (1998) "Who Needs (Sex) When You Can Have (Gender)? Conflicting Discourses on Gender at Beijing," *Feminist Vision of Development*, der. C. Jackson ve R. Pearson, Londra: Routledge.

Barlas, A. (2002) *"Believing Women" in Islam: Unreading Patriarchal Interpretations of the Qur'an,* Austin: University of Texas Press.

Bora, A. ve Günal, A., der. (2002) *90'larda Türkiye'de Feminizm,* İstanbul: İletişim.

Butler, J. (1990) *Gender Trouble*, New York: Routledge.

Butler, J. (1993) *Bodies That Matter*, New York: Routledge.

Chapell, L. ve Hill, L., der. (2006) *The Politics of Women's Interests*, Londra: Routledge.

Connell, W.R. (1990) "The State, Gender and Sexual Politics: Theory and Appraisal," *Theory and Society,* cilt: 19, s. 507-44.

Cornwall, A., Harrison, E. ve Whitehead, A., der. (2006) *Feminisms in Development: Contradictions, Contestations and Challenges*, Londra: Zed Books.

Crenshaw, K.W. (1991) "Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics, and Violence against Women of Color," *Stanford Law Review*, cilt: 43, sayı: 6., s. 1241-99.

Çağlayan, H. (2008) *Analar, Yoldaşlar, Tanrıçalar*, İstanbul: İletişim.
Eisenstein, H. (1996) *Inside Agitators: Australian Femocrats and the State*, Philadelphia: Temple University Press.
Fraser, N. (2009) "Feminism, Capitalism and the Cunning of History," *New Left Review*, Mart-Nisan, sayı: 56, s. 97-117.
Göle, N. (1997) *The Forbidden Modern: Civilization and Veiling*, Ann Arbor: The University of Michigan Press.
Hawkesworth, M. (2011) "*Signs* 2005-2015 Reflections on the Nature and Global Reach of Interdisciplinary Feminist Knowledge Production," *Signs*, İlkbahar, cilt: 36, sayı: 3, s. 511-9.
Hill Collins, P. (2000a) *Black Feminist Thought: Knowledge, Consciousness, and the Politics of Empowerment,* 2. baskı, New York: Routledge.
Hill Collins, P. (2000b) "Towards a New Vision: Race, Class and Gender as Categories of Analysis and Connection," *Readings for Diversity and Social Justice,* der. M. Adams, New York: Routledge.
Kabeer, N. (1994) *Reversed Realities: Gender Hierarchies in Development Thought,* Londra: Verso.
Kandiyoti, D (1998) "Gender, Power and Contestation: Rethinking 'Bargaining with Patriarchy,'" *Feminist Visions of Development*, der. C. Jackson ve R. Pearson, s. 135-51, Londra: Routledge.
Kandiyoti, D. (1988) "Bargaining with Patriarchy," *Gender & Society,* cilt: 2, sayı: 3, s. 274-90.
Kandiyoti, D. (1993) "Identity and Its Discontents: Women and the Nation," *Colonial Discourse and Post-Colonial Theory: A Reader*, der. L. Chisman ve P. Williams, New York: Harvester Wheatsheaf.
Kandiyoti, D. (1996) "Contemporary Feminist Scholarship and Middle East Studies," *Gendering the Middle East: Emerging Perspectives*, der. D. Kandiyoti, Londra: I.B. Tauris.
Kandiyoti, D. (1997) "Gendering the Modern: On Missing Dimensions in the Study of Turkish Modernity," *Rethinking Modernity and National Identity in Turkey*, der. S. Bozdoğan ve R. Kasaba, s. 113-32, Seattle: Washington University Press.
Kandiyoti, D. (2009) "Gender in Afghanistan: Pragmatic Activism," Open Democracy, http://www.opendemocracy.net/deniz-kandiyoti/gender-in-afghanistan-pragmatic-activism.
Kandiyoti, D. (2010) "Gender and Women's Studies in Turkey: A Moment for Reflection?", *New Perspectives on Turkey,* sayı: 43, sonbahar, s. 165-76.
Kandiyoti, D. (2011) "A Tangled Web: The Politics of Gender in Turkey," http://www.opendemocracy.net/5050/deniz-kandiyoti/tangled-web-politics-of-gender-in-turkey.

Kardam, N. (2005) *Turkey's Engagement with Global Women's Human Rights,* Aldershot: Ashgate.

Khan, N. (2002) "The Impact of Global Women's Movements on International Relations: Has It Happened?", *Common Ground and Mutual Exclusion: Women's Movements and International Relations*, der. M. Braig, S. Wolte, Londra: Zed Books.

Khan, N. (2002) "The Impact of Global Women's Movements on International Relations: Has It Happened?", *Common Ground and Mutual Exclusion: Women's Movements and International Relations*, der. M. Braig ve S. Wolte, Londra: Zed Books.

McRobbie, A. (2004) "Post-feminism and Popular Culture," *Feminist Media Studies,* cilt: 4, sayı: 3, s. 255-64.

Mernissi, F. (1991) *Women and Islam: An Historical and Theological Enquiry,* Oxford; Blackwell.

Mir-Hosseini, Z. (1999) *Islam and Gender: The Religious Debate in Contemporary Iran*, Princeton: Princeton University Press.

Mutluer, N., der. (2008) *Cinsiyet Halleri, İstanbul:* Varlık.

Ottaway, M. (2005) "The Limits of Women's Rights," *Uncharted Journey: Promoting Democracy in the Middle East*, der. T. Carothers ve M. Ottaway, Washington D.C.: Carnegie Endowment for International Peace.

Parla, A. (2001) "The 'Honor' of the State: Virginity Examinations in Turkey," *Feminist Studies,* sayı: 27, no. 1, s. 65-88.

Riffat, H. (1996) "Feminist Theology: The Challenges for Muslim Women," *Critique: The Journal for Critical Studies of the Middle East*, sonbahar, sayı: 9, s. 53-65.

Saktanber, A. (2002) *Living Islam: Women, Religion and Politicization of Culture in Turkey,* Londra-New York: I.E. Tauris.

Sancar, S. (2009) *Erkeklik: İmkânsız İktidar,* İstanbul: Metis.

Sen, G. (2005) "Neolibs, Neocons and Gender Justice: Lessons from Global Negotiations," Occasional paper 9 (UNRISD).

Tekeli, Ş., der. (1990) *Kadın Bakış Açısından 1980'ler Türkiye'sinde Kadın*, İletişim.

Wallach Scott, J. (1988) *Gender and the Politics of History,* New York: Columbia University Press.

White, J.B. (2003) *Islamist Mobilization in Turkey: A Study in Vernacular Politics,* (Studies in Modernity and National Identity), University of Washington Press.

Türkiye'de Kadın Hareketinin Politiği: Tarihsel Bağlam, Politik Gündem ve Özgünlükler

SERPİL SANCAR

I. Giriş: Kadın Hareketleri ve Farklı Kadın Siyasetleri

Dünyada mevcut siyasal partiler, sendikalar, yerel ve ulusal parlamentolar gibi siyasetin kurumsal mekanizmaları/aygıtları içinde kendine anlamlı bir yer bulamayan azınlıklar, kent yoksulları, kadınlar, eşcinseller, doğal yaşam ve çevre koruma grupları ve benzerlerinin alternatif siyaset tarzı ve alanları oluşturma çabalarına toplumsal hareketler diyoruz. Toplumsal hareket teriminin bir yanda gerilla hareketlerine ve dinsel tarikatlara diğer yanda kadın ve eşcinsel hakları hareketlerine ve daha birçok türde siyasal oluşuma uzanan geniş bir kapsama alanı var.

1. Eski ve Yeni Toplumsal Hareketler: Sınıf ve Kimlik Siyasetleri Bağlamında Kadın Hareketleri

Toplumsal hareketlerin farklarını tanımlamak için kullanabileceğimiz anlaşılabilir bir tarihsel ve politik ayrım, eski ve yeni tür toplumsal hareketler ayrımı. Sınıfsal temelli emek ve sendika hareketleri, ulusal bağımsızlık hareketleri, kendi kaderini tayin hakkı çerçevesinde gelişen halk hareketleri, sivil hak hareketleri gibi kökenlerini daha çok on dokuzuncu yüzyılın siyasal dinamiklerinden alan toplumsal hareketler, *eski toplumsal hareketler* olarak tanımlanıyor. Eski toplumsal hareketler esas olarak Marksizm, liberalizm, milliyetçilik/ulusçuluk gibi "büyük ideoloji"lerden etkilenen eşitlik ve özgürlük hareketleriydi. Genel olarak modernleşme/uluslaşma/endüstrileşme dönüşüm süreçlerinde ve siyasal partiler, sendikalar ve parlamentolardan dışlanmışlığa karşı gelişen, eşit paylaşım ve eşit katılım talep eden toplumsal hareketleri bu çerçevede düşünebiliriz.

Bu tarz siyasal hareketlere paralel gelişen kadın hareketleri on dokuzuncu yüzyılın sonundan itibaren hem işçi sınıfı kökenli hem de orta sınıf kökenli kadınları içerdi. Bir yandan emek ve işçi sınıfı temelli hareketlerin bir parçası

olarak sendikal kadın hareketlerinin diğer yandan da başta *suffrage*[1] hareketi olmak üzere doğrudan kadınların eşit vatandaş olarak kabul edilmesi için oy hakkı başta olmak üzere kadınların taleplerini dile getiren feminist hareketlerin eski tür toplumsal hareketlerin beşiğinde doğduğunu söyleyebiliriz. Bugün ise bu tür talepleri ileri süren kadın örgütlerinin benzer bağlamlarda ve benzer gündemlerle hâlâ önemli ve görünür olduğunu ama kadın hareketleri içinde giderek daralan bir alanı kapladığını söyleyebiliriz.

Yeni toplumsal hareketler ise 1970'lerden sonra gelişen ve genel olarak *yeni sol* adı verilen çerçeveden beslenen bir siyaset anlayışı içinden gelişti. Ekolojik çevreyi koruma, küreselleşen savaş eğilimi karşısında silahsızlanma ve barışın sağlanmasını isteyenlerin, kentsel haklar için protestolar düzenleyenlerin, erkek egemenliğine karşı çıkan kadınların oluşturduğu siyasi örgütlenmelere genel olarak verilen ad oldu. Yeni toplumsal hareketleri belirleyen şey ana akım ideoloji ve siyaset tarzlarının görmezden geldiği ya da çözüm için yeterince alan bulamayan grupların siyaset yapma tarzları oldu. Doğrudan ve katılımcı demokrasi, topluluk temelli siyaset, kültürel hakların tanınması ve farklı yaşam tarzlarına saygı, kentsel mekânların sıradan insanlara eşit ve özgür yaşam fırsatları sunabilmesi, sınırsız kapitalist tüketimin reddi ve doğanın korunması gibi değerlerle beslenen ve gelişen bu tür siyasal hareketler yirminci yüzyıl boyunca giderek artan oranda görünür oldular.

Yeni toplumsal hareketler öncelikle toplumsal değer sisteminin, yani bir anlamda yaşam biçimlerinin değişmesini istediler. Yeni toplumsal hareketler radikal demokrasi tarzlarını, çoğul ve kimlik odaklı politikaları benimsediler; merkezi, hiyerarşik, formel siyasal örgütlenmelerin yerine yerele dayalı, tabandan örgütlenen, ağ tipi örgütlenmeleri koyan siyaset biçimlerini geçirdiler.[2] Yeni toplumsal hareketlerin örgütlenmesi sadece ulusal düzeyde kalmıyor, küresel ölçekte ilişkiler de gelişiyor; aralarındaki yerel farkları tanımlayıp tanımayı önemsiyorlar; kültürel farkların dikkate alınması ve farklılığa dayalı hakların tanınması amaçlanıyor. Kültürel dışlanmaya karşı mücadeleyi amaçlayan bu tür siyasete *kimlik ve farklılık siyaseti* deniyor.

Bugün yaşadığımız dünyada eski ve yeni toplumsal hareketleri birbirinden kopuk ve ilişkisiz, geçişsiz siyasal olgular olarak tanımlamak doğru olmaz. Emek ve sınıf hareketleri olarak tanımlanan siyasal hareketler ile yaşam tarzı ve kimlik hareketleri için mücadele eden siyasal hareketleri, farklı katmanlar ve kesimler halinde, birçok toplumsal harekette olduğu gibi kadın hareketlerinin içinde de farklı katmanlar ve alanlar olarak görmek mümkün.

Feminist tarih yazarlarının dünyada kadın hareketlerini ayrıştırıp sınıflandırırken eski ve yeni toplumsal hareketler ayrımına aşağı yukarı uyan ve esas

1 Erken dönem kadın örgütlenmeleri için bkz. Paletschek, 2004.

2 Bu konuda temel tartışmalar için bkz. Melucci, 1989; Toureine, 1981.

olarak tarihsel dönemleri temel alan birinci dalga ve ikinci dalga kadın hareketi sınıflamasını tercih ettiklerini görürüz. Bu yazıda ben kadın hareketlerinin kendi dışındaki eşitlikçi ve özgürlükçü hareketlerle ilişkisi bağlamında eski ve yeni ayrımını; kadın hareketlerinin kendi içindeki farklılıklara ve tarihsel dönemlere göre ayrımlarını anlatmak için ise birinci ve ikinci dalga kadın hareketi ayrımını kullanacağım.

2. Kadın Hareketlerinin Politik ve İdeolojik Odağı: Feminizm

Tarihsel ve coğrafi ayrımlara bakarak kadın hareketlerinin benzerlik ve farklılıkları üzerine düşünmek istersek, öncelikle her ne türde olursa olsun kadın örgütlenmelerinin feminist düşünce ve örgütler ile ilişkisi ve etkilenme tarzlarına bakmamız gerekir. Feminizm, farklı zaman ve bağlamlarda değişen içeriğe sahip olsa da en genel anlamda erkeklerle kadınların eşit olması gerektiği iddiasına dayanır ve bu nedenle kadınlarla erkekler arasındaki hiyerarşik ilişkilerden doğan eril tahakkümü ortadan kaldırmayı ister. Feminizmin bir diğer önemli iddiası cinsiyet eşitsizliklerinin başka toplumsal hiyerarşilerle/eşitsizliklerle iç içe geçtiğini ve bu nedenle her bir tür toplumsal eşitsizliğin (sınıfsal, etnik, bölgesel vb) cinsiyet eşitsizliğinden beslendiğini ve ancak birbirini besleyerek birlikte var olduğudur. Bu nedenle toplumsal eşitsizliklerin ortadan kaldırılabilmesi için cinsiyet eşitsizliklerinin de ortadan kaldırılması gerekir.

Feminizm, tarihsel açıdan bakıldığında Kuzey Atlantik coğrafyasında yaşanan erken endüstrileşmenin yarattığı uzun ve büyük dönüşümlerin ürünüdür; kadınların yeni gelişen endüstri toplumlarında ücretli işgücüne ve sivil topluma eşit katılım talebinin adıdır; bu talebi ifade eden bir siyasal düşünceyi ve siyasal örgütlenmeyi temsil eder. On dokuzuncu yüzyılın endüstrileşmiş burjuva toplumlarında kadınların erkekler gibi piyasaya, ticarete, siyasal partilere değil, ev kadınlığına ve sosyal yardım örgütlerine yönlendirilmesine karşı durmaya çalışan bir kadın siyaseti tarzı olarak ortaya çıkan feminizm, cinsiyet ayrımcılığı ve buna dayalı iktidar ilişkilerinin reddi üzerine kuruludur.

Erken endüstrileşme sürecindeki farklı toplumsal gruplara mensup kadınların farklı deneyimleri ve siyasal yönelimleri olmuştur. Orta sınıf ev kadınlarının işgücü piyasasına değil sosyal yardım işlerine [charity movement] yönlendirilmesi ile kadın hareketinin ilk kapsamlı eylem alanı olan eşit vatandaşlık-oy hakkı (*Suffrage* hareketi) birbirinden farklı siyasal tarzları temsil eder. Birincisi kadınların erkeklerden farklı ve ayrı [segregated] işlerle uğraşıp ayrı dünyalarda yaşamalarına dayalı bir cinsiyetçilik içerirken ikincisi erkeklerin sahip oldukları haklara ve fırsatlara kadınların da sahip olmasını; toplumsal yaşamın her alanına eşit ve aktif katılıma dayalı eşit yurttaşlık hakkı isteyerek yola çıkmıştı. Birinci dalga kadın hareketi olarak tanımlanan, kadınların eşit vatandaşlık talebine dayalı hareket, bütün dünya kadınları için *evrensel kadın hakları* talep ediyordu.

Diğer yandan erkeklerden farklı kadınlık konumları ve rolleri için haklar talep eden, annelik-eşlik, aile ve *dişil mazbutluk* temelli özgün ve kısmi hak talepleri ile şekillenen kadın örgütlerinin ise tarihsel gelişimleri farklı oldu. Feminizm, kadınları, ailenin bir üyesi olarak değil, bağımsız birey olarak topluma katılmaya çağırdı; kadınlara sadece anne ve eş olarak toplumsal statü atfedilmesine karşı çıktı. Bu anlamda esas talebi cinsiyet eşitliği değil, dişil rol ve işlevlerin saygınlığı ve toplumca güvencelendirilmesi olan *muhafazakâr/maternalist* kadın örgütleriyle feministler arasında zaman zaman kesişimler olsa da esas olarak iki farklı kadın siyaset tarzı olarak var oldular.

Farklı tarihsel dönemlerde farklı siyaset tarzlarına dayalı kadın hareketlerinin ortaya çıkış nedenlerini değerlendirirken Nancy Fraser (2010), Birinci Dalga kadın hareketinin devlet kapitalizminin gelişiminin ürünü olduğunu söyler. Endüstrileşme devrimini yaşayan ülkelerde devletin ekonomiyi düzenlemede aktif rol alması ve sınıf mücadelelerini yönetme stratejilerinin önemli bir sonucu olan *sosyal refah politikaları*nın gelişiminin kadın hareketlerinin farklı yapılanmasında önemli rol oynadığını belirtir.

Endüstriyel kapitalizmin gelişimi aynı zamanda modern erkek merkezli toplumsal yapıların ortaya çıkışı demektir. Erkeklerin aile reisi, ekmek parası kazanan işçi erkek olarak hukuken ve toplumsal olarak ayrıcalıklı kabul edilmesi,[3] aynı zamanda ücretsiz eviçi bakımının evlilik-aile kurumları aracılığıyla sağlanması ve bu dolayımlarla kadınların emeklerine karşılıksız el konması anlamına gelir. Kapitalist sınıf düzeninin emeğini sömürdüğü erkek işçinin kadınlar üzerindeki otoritesini hukuki, ideolojik ve politik yollardan pekiştirmesi modern erkek egemen cinsiyet rejimlerinin oluşumuna temel olmuştur.

Endüstrileşmenin yeni bir eril tahakküme yol açması ve kadınları erkek deneyimi odaklı toplumsal ilişkiler içinde ikincilleştirmesi ve dışlamasına karşı güçlü bir kadın hareketi gelişti. Kadın hareketinin aklı, ideolojisi ve politik gündemini şekillendiren feminist eleştiri kapitalizmin özel alan-kamusal alan ayrımına dayalı ekonomizmini "özel alan politiktir" diye eleştirdi. Eviçi emeğin dikkate alınması, doğurganlık hakkı, kadına yönelik şiddetin önlenmesi talepleri ile ekonomik eşitlik fikrini kültürel ve siyasal alana doğru da genişletti. Erkek egemenliği eleştirisi geniş bir toplumsal pratik alanını kapsamaya başladı. Bir yandan sol sendikal hareketler içindeki erkek merkezcilik ve cinsiyetçilik eleştirisi, diğer yandan antiemperyalist ya da siyah özgürlük hareketleri içindeki kadın hakları mücadelesi kadın haklarından ne anlaşılması gerektiğini adım adım tanımladı.

Endüstrileşmiş merkez ülkelerde siyasetin liberal ve radikal kanatları ile eklemlenen kadın hareketleri kendi sorunlarını çözmeye odaklanan bir gündem yarattı. Erkekler ile kadınlara eşit ücret ödenmesi, cinsel tacizin görünür kılı-

3 Endüstriyel kapitalizmin yarattığı erkeklik ve aile dönüşümleri için bkz. Sancar, 2009.

nıp önlenmesi, eşit mesleki eğitim ve geleneksel erkek mesleklerine kadınların girişinin teşvik edilmesi, olumlu ayrımcılık, kadın mesleklerine eşdeğer statü, eşit temsil fikrinin kabul ettirilmesi, vb talepler için mücadele ettiler; taleplerini politikalar ve hukuki düzenlemeler haline getirerek devlet kurumlarının uygulamalarına dahil edilmesini sağladılar.[4]

Endüstrileşmiş coğrafyalarda feminist siyaseti doğuran şey çalışan erkeğin eşi ve anne kimliğinden ücretli kadın işgücüne dönüşümün yarattığı çelişkilerdi. Bu durum eril tahakkümün yarattığı bağlardan kopma arzusunu doğurdu. Bugün bazı feministler kadınların ekonomik özgürlüğü için kadınları ücretli işgücü haline getirmenin ve eşit ücret politikalarının kadınların zaferi olduğu kadar kapitalizmin de—kadın emeğini sömürü düzenine eklemleme anlamında—zaferi olup olmadığını da tartışıyor.[5]

3. Endüstrileşmenin Farklı Etkileri: Farklı Feminizmler mi?

Erken endüstrileşmiş toplumlarda kadınların ücretli istihdamının hızlı artışı ile gelişen kadın hareketlerinin kadınlar ve erkekler arasındaki eşitliği sağlamayı başardığını söylemek bugün için hâlâ mümkün değil ve dünyada hâlâ kadınların yaptığı işler değersiz ve düşük statülü durumda. Bugün dünyada profesyonel meslek sahibi beyaz, orta sınıf kadınlar, erkeklere benzer iş koşullarında çalışmalarına rağmen hâlâ ayrımcılıklar ve dışlanma ile karşılaşmaları nedeniyle cinsler arasında her anlamda eşitlik talep eden bir kadın siyasetini savunmaya devam ediyorlar. Bu anlamda eşitlik talepleri bu tür kadınların yaşam deneyimlerinden çıkan bir siyaset tarzı.

Linda Nicolson (2008) farklı kadın hakları hareketlerini ve farklı kadınlık deneyimlerini yaratan nedenin farklı istihdam koşulları olduğunu söyler. Endüstrileşmiş toplum deneyimleri içinde azınlık (siyah, etnik veya ırksal azınlık) ve alt sınıf kadınların istihdam koşullarının orta sınıf profesyonel kadınlardan çok farklı oluşu nedeniyle farklı kadın siyasetlerinin ortaya çıktığını vurgular (Nicolson, 2008). Toplumun bu kesimlerinde yaşayan kadınlar kendi sınıfından erkeklerin sahip olduğu yaşama ve çalışma koşullarıyla eşitlenmeyi talep edecek koşullarda çalışmıyorlar; çünkü kendi sınıflarından erkeklerin öyle arzulanacak çalışma koşulları yok. Bunun yerine daha çok beyaz orta sınıf kadınların profesyonel istihdam koşullarından ve sahip oldukları haklardan yararlanma arzusu ile hareket ediyorlar; bu nedenle kendi farklı konumlarına bakarak kendi farklılıklarını tanımlamaya çalışıyorlar. Bu durumdan feminist siyasetin en önemli tartışma alanlarından biri olan kimlik ve farklılık tartışmaları ortaya çıkıyor (agy., s. 154).

---

4 Bu gelişime devlet feminizmi de deniyor. Bu konuda bkz. Outshoorn ve Kantola, 2007.

5 Bu tartışma için bkz. Hester, 2005.

İkinci dalga kadın hareketlerinin önemli bir odağı hem orta sınıf meslek sahibi kadınlarının hem de işçi sınıfı kadınlarının aynı zamanda evde ve işte çift vardiya çalışır oluşuydu (çifte kariyer-çifte kimlik). Bu durum farklı sınıftan kadınların eşit ücret talepleri yanı sıra annelik ve ev işleri sorumluluklarıyla uyumlu çalışma koşulları için mücadele etmelerine yol açtı. İkinci dalga kadın hareketinin politik aklı ve dili olan feminizmin aile-evlilik-annelik üçgeninde kadınların kıstırılmışlığına ve özel alanın dişilleştirilmesine yönelttiği eleştiri bu nedenle kadınların somut yaşamlarının dönüşümüne dair önemli sonuçlar yarattı. Bu bağlamda cinsiyetçi roller ayrışmasına karşı güçlü bir eleştiri her zaman kadın hareketlerinin odağı oldu. "Özel alan politiktir" sloganı feminist eleştirinin hâlâ gücünü ve önemini koruyan ve kadın hareketlerini şekillendiren bir bakış açısıdır.

İkinci dalga kadın hareketlerinin gelişiminde en önemli etken 1968 ve sonrasında gelişen yeni sol hareketlerdi. Yeni sol hareketler feminist eleştiriden çok etkilendi; bu iki önemli toplumsal hareket, birçok tartışma ve gerilim içerse de, eşzamanlı, etkileşimli iki önemli özgürlük hareketi olarak yirminci yüzyılın son çeyreğinde, özellikle Kuzey Atlantik toplumlarında modern siyasal yaşamı çok yakından şekillendirdi. İkinci dalga kadın hareketlerinin kurucu ve aktif öncülerinin çoğu yeni soldan gelen kadınlardı: Üniversite eğitimli, orta sınıf, çifte kariyer yaşayan kadınlar... Alt sınıf kadınlar zaten çoğu zaman part-time, esnek vardiya sistemi ile çalışarak ve erkeklerden ayrı yerlerde ve farklı işler yaptıkları için siyasal talepleri cinsiyet eşitliğinden çok, ücret ve anneliğe dayalı sosyal yardımlar odaklı oldu. İkinci dalga kadın hareketlerinin beslendiği koşullar içinde yeni solun yanı sıra siyah özgürlük hareketini de—özellikle farklı haklar ve talepler geliştirme bağlamında—saymak gerekir.

Bu bağlamda, yeni sol hareketlerden farklı olarak, bazı sol örgütlerinin feminist eleştiriye çok mesafeli ve soğuk kaldığını hatırlatmak gerekir. Bu tür sol örgütler ve bu örgütlerin sosyalist kadınları çoğu zaman feministlerin sınıf hareketini böldüğünü ve kadın hareketinin kapitalizme hizmet ettiğini söylediler. Bu anlamda solun bir bölümünün feminist eleştiriyi içselleştirmeyerek birçok sol örgütte cinsiyetçiliğe karşı duyarsızlığın bugünlere kadar taşınmasına yol açtılar.

Endüstrileşmenin ürünü olan sınıf siyaseti ile Kuzey Atlantik coğrafyasında eşzamanlı gelişen feminist hareketler güney ülkelerde benzer biçimde tekrarlanan bir deneyim olamadı. Dünyanın geri kalanında endüstrileşmeden kentleşme, demokratikleşmeden modernleşme ve emperyalist tehdit koşullarında milliyetçi/ulusçu otoriter rejimlerin gelişim koşullarında ortaya çıkan kadın hareketleri farklı dinamiklerle şekillendi.

4. Küreselleşen Kapitalizmin Etkisi: Kimlik ve Farklılık Siyasetleri Etkisinde Kadın Hareketleri

Yirminci yüzyılın son çeyreğinde Sovyetler Birliği'nin dağılması, Soğuk Savaş siyasetinin sona ermesi ile birlikte 1990'lardan itibaren dünyada farklı siyasal dinamiklerin geliştiğini görüyoruz; kapitalizmin yeni küresel gelişim hamlesiyle şekillenen bir dünya ile karşı karşıyayız. Kamu girişimciliğinin ve sosyal refah kurumlarının özelleştirilmesi, fiyat-piyasa serbestliği gibi yeni-liberal uygulamalar bağlamında ortaya çıkan yeni cinsiyet eşitsizlikleri söz konusu. Kadınların yaşadığı eşitsizliklere karşı gelişen kadın siyasetleri, ekonomik fırsatların eşit paylaşımından çok, kimlik ve farklılık siyaseti temelinde kendilerini tanımlamaya başladılar. Evrensel, kapsayıcı kadın sorunları tanımlarına dayalı *kadınların ortak ezilmesi/kadınların ortak çıkarı* iddiası kısmi bir paradigmaya dönüştü. Yeni feminist akımlar küreselleşmenin kapitalist içeriğini eleştirerek erkeklerle kadınların eşitliğini talep etmek yerine küreselleşmenin Batı odaklı değerlerine, ulus-devletin etnik azınlıkları dışlama siyasetine yöneldiler.[6]

Küresel kapitalizm, yeni etkisi altına aldığı coğrafyalarda sınıfsal haklar temelinde örgütsüzlüğü destekledi; emek örgütlenmelerinin olmadığı sermaye cennetlerinde kapitalizm gelişti; sermaye ucuz kadın emeğine yöneldi. Erkek egemen toplum eleştirisine dayanan feminist siyaset küresel üretim zincirlerine *iki ücretli çalışanı* olan *ailenin kadını* olarak eklemlenen ve bu nedenle farklı talep ve gereksinmeleri olan bir kadın kitlesi ile karşılaştı. Bu bağlamda karşı karşıya olunan koşullar endüstrileşmiş merkez ülkelerdeki erkek egemenliğine karşı feminist haklar hareketine benzemiyordu. Belli bir koruyuculuğu olan cemaatçiliğin, kamucu devletçiliğin çöküşü, sosyal refah politikalarının gerileyişi kadınların koruyucu bir şemsiye olarak aile ve akrabalık ilişkilerine sığınmalarına yol açtı. Yeni liberal politikalar sonucu kadın örgütleri, kadın özgürleşmesi için mücadele eden örgütler olmaktan çok, yok olan kamu hizmetlerini üstlenecek projelerinin yürütücüsü olarak STK'laştılar.[7] Erkek egemenliğini yok etmek ile mücadeleden çok sosyal yardım taleplerinin desteklenmesi, işgücüne erkeklerle eşit katılım yerine mikro-kredilerle kadın emeğinin üretkenleştirilmesi gibi gelişimler kadınların yeni taleplerini şekillendirdi.[8]

Kadınların ezilmesine yol açan erkek egemenliğinin modern toplumların evrensel karakteri olduğunu vurgulayan feminist hareket 1990'lardan itibaren, özellikle batılı olmayan feministlerden ciddi bir eleştiri aldı. Sadece kadın ola-

---

6 Feminist literatürde farklılık ve kimlik tartışmaları için bkz. Benhabib, 2002; Fraser, 2003, 2005; Young, 2002.

7 Bu konudaki ilk ve önemli bir çalışma için bkz. Alvarez, 1999.

8 Bu dönüşümlerin tartışması için bkz. Weir, 2008.

rak değil aynı zamanda sömürgeci rejimler tarafından da ezilen, dışlanan kadınların farklı kadınlık deneyimlerini batılı feministlerin görmezden geldiği ve bu nedenle farklı kadın kimliklerinin ve örgütlenmelerinin kaçınılmaz olduğu söylendi.[9] *Farklılık ve kimlik siyaseti* olarak adlandırılan bu tür siyasetler içinden gelişen kadın hareketleri bütün kadınların ortak bir gündem etrafında örgütlenmesi yerine, farklı kadın hakları gündemlerini birbiriyle ilişkilendiren platform ve koalisyon tipi örgütlenmeleri kurmak için stratejiler geliştirdiler; ulusal düzeyde örgütlü olmaktan çok yerel ve küresel çapta örgütlenmeyi önemser oldular.[10]

Batı'nın endüstrileşme-erkek merkezli modernleşme süreçlerinde doğan kadın ve erkek eşitliğine dayalı feminizmin artık dünyanın geri kalanı için geçersiz olduğu iddiasını kolayca kabul etmek oldukça zor. Örneğin Lisa Atkins (2004) yeni zamanlarda küresel kapitalizme eklemlenen geçiş toplumlarındaki modernleşmeye eşlik eden toplumsal ve kültürel değişim dinamiklerinin feminizmi yok etmediği, tersine yeni biçimlenme ve dönüşümlerle yeniden şekillendirdiğini söylüyor. Bu konu bir süre daha önemli tartışmaların konusu olacağa benziyor.

Küreselleşen kapitalizmin postfordist esnek üretim biçimlerini giderek artan oranda kullanmaya başlaması ile sınıf siyasetinin temeli olan fabrika üretiminin yerine üçüncü dünyaya taşınan ve atölye tipi eve iş verme, taşeron ile üretim gibi farklı üretim tarzları gelişti. Bu durum merkez kapitalist ülkelerde endüstrisizleşme [de-industrialization] ve küresel kapitalizm etkisindeki coğrafyalarda ise küresel üretim zincirine eklemlenme etkisi yarattı. Küreselleşen kapitalizmin yeni üretim alanları olan güney ülkeleri (eski üçüncü dünya) ihracata dayalı piyasa ekonomisi politikalarını benimsedi. Bu durum küresel üretim zincirine eklemlenen yeni emek türleri yaratırken ucuz kadın emeği de küresel kapitalizmin en önemli bileşenlerinden biri haline geldi. Öte yandan Dünya Bankası'nın mikro-kredi politikaları da küresel kapitalizmin istediği evde üretimi destekledi.

1990'larla birlikte güney ülkelerinde küresel üretim zincirlerine eklemlenen piyasalarda hızla gelişen hizmet sektörü kadın ağırlıklı bir istihdam modeline dayandı. Ulaştırma, kamusal hizmet destekleri, ticaretin destek hizmetleri, sigorta, emlak, finans kurumları, FIRE [finance, insurance, real estate] kadın emeği ağırlıklı alanlar oldu. Bu gelişimler yatırımların üretimden finans alanına kaymasını da getirdi. Dünyaya yayılan yeni istihdam biçimleri endüstriyel ka-

9 Braig, M. ve Wolte, S., 2002; Nighar, 2000, 2002; Wichterich, 2002.

10 Özellikle BM düzeyinde bu tür örgütlenmeler için iki temel araç geliştirildi: *network*'ler oluşturma ve *caucus* tipi küresel tartışma modeli. Bunun detayları için bkz. Ruppert, 2002.

pitalizmin temeli olan evli kadının ev kadını olarak kalmasına karşı dinamikleri geliştirmeye başladı. *Sosyal refah devleti feminizmi* evli kadının çalışmaması ya da part-time çalışması üzerine dayalı idi. Esnek üretim ve küresel üretim zincirinin gelişimi eve iş verme sistemi erkek işçilere "aile geçim ücreti" ödeme gereğini ortadan kaldırdı. Aile, herkesin çalışması ile oluşan ortak gelir havuzuna dayalı yeni bir geçim stratejisine dayanmak zorunda olan bireylerden oluşmaya başladı. Bu durumun sonucu olarak, kadınlar üzerindeki erkek egemenliği dönüşümlere uğramaya başladı. Bu dönüşümün tanımının nasıl yapılacağı bugün için hâlâ en çok tartışılan konular arasında. Küreselleşen kapitalizmin niteliksiz kadın işgücüne sunduğu fırsatlar ulusötesi hizmetçilik ve seks işçiliği, enformel sektörlerde ihracata yönelik atölye işçiliği, mikro-kredili girişimcilik ile küresel ailenin geçimini sağlamak için para kazanmaya çalışmak oldu.[11]

5. Ortak Çıkardan Farklı Çıkara: Farklı Ezilmişlikler ve Farklı Feminizmler[12]

Özgürlükçü sol hareketlerin ve sınıf siyasetlerinin çağdaşı ve partneri feminist hareketler "ortak çıkar" temelli bir siyaset öneriyordu. Kadınların erkek egemenliğine karşı aynı amaç ve aynı talepler etrafında örgütlenmesi gereği vurgulanırken, bu hangi sınıf mensubu olursa olsun bütün kadınların erkek egemen düzen tarafından bir biçimde ezildiği, dışlandığı, eviçi alanda emeğine karşılıksız el konulduğu iddiasına dayandırılıyordu. Feminist örgütlenmelerin temeli bütün kadınların erkek egemenliğinden benzer biçimlerde ortak bir kaybı olduğu iddiasıydı ve erkek egemenliğine başkaldırmakta bütün *kadınların ortak çıkarı* olduğu iddiası kadın hareketlerinin kurucu temel ilkesi oldu. Bu ilke kadınların evrensel hakları ve herkes için eşitlik ve özgürlük siyasetinin bir parçası olarak siyaseti şekillendirdi.

Oysa dünyanın başka yerlerindeki kadınlar kendilerini feminizmin bu *evrensel ezilme ve ortak çıkar* siyaseti içinde görmedi. Tersine bu feminizm tarafından kendilerini ikincilleştirilmiş ve dışlanmış, "öteki" kılınmış hissettiler;[13] kendilerine atfedilen kültürel farkları bu kez kendilerini tanımlamak için kullanmaya, bunu politik bir dile dönüştürmeye başladılar. Kendilerini Batı kültüründen farklı bir yaşam tarzının temsilcisi olarak tanımlayarak kendi farklı kültürel kimliklerinin tanınmasını talep ettiler. *Kültürel tanınma ve kimlik siyasetleri* olarak tanımlanan bu yaklaşım azınlıkları, etnik grupları, dini cemaat-

11 Bu konudaki gelişimlerin tartışıldığı kaynaklar için bkz. Desai, 2002.

12 Farklı ezilmişlikler ve farklı kadın çıkarları olabileceğine ilişkin temel tartışmalar için bkz. Molyneux, 1998; Cocburn, 2000; Beckwith, 2001.

13 Evrensel kadın ezilmesine dayalı kadın hareketinin dönüşümü ile ilgili tartışmalar için bkz. Epstein, 2001, 2002a, 2002b.

leri ve farklı ırksal aidiyetlerin batılı kapitalist değerlerce dışlanması karşısında yeniden-içerilme—tanınma talebi içinde şekillendi.[14] Batı'nın homojenleştirici modernleşmesi ve liberal temsili demokrasi kurumlarını eşit statü ile içerme iddiası karşısında hâlâ "ötekiler" olarak tanımlandığını söyleyenler için kendi farklılıklarını kapsayıcı yeni bir eşitlik tanımı gerekiyor.

Kuzey Atlantik coğrafyasından farklı olarak erken endüstrileşme deneyimleri yaşamamış *Batı-dışı* coğrafyalardaki kadın örgütleri batılı kadınların deneyimlerinin evrensel olduğu ve bu deneyimlerin diğer coğrafyalardaki kadınların yaşamlarında tekrarlanacağı iddiasına karşı önemli eleştiriler geliştirdiler.[15] Bu çıkış noktası bize dünya üzerindeki bütün kadınların erkek egemenliğinden doğan ortak ezilmişlik yaşadığı, dolayısıyla ortak hedefler etrafında bir *kadın dayanışması siyaseti* örgütlemek gerektiği önerisini sorgulamaya götürüyor. Bu tartışma kadınların sadece kadın olmaktan doğan ortak kadın çıkarları olduğu iddiasını tartışmamızı gerektiriyor.

Burada sorulması gereken temel soru kadınların bir politik kategori olup olmadığı, daha doğrusu kadınların ne zaman bir politik kategori haline geldiğidir. Kadınlık biyolojik temelli ontolojik bir kategori midir? Eğer öyleyse bundan bir politik ortaklık türetmek özcülüktür. Farklı olduğu iddia edilen kadınlıklar, öyleyse nereden kaynaklanmaktadır? Jill Vickers (2006a, 2006b) *kadınların* çıkarı kavramını tekil olunca ontolojik, çoğul olunca politik anlamda kullandığını belirtiyor. Vickers, kadınların ortak çıkarı olup olmadığını belirleyen şeyin örgütlü çıkar tanımlaması ve temsili olduğunu belirterek ancak kendini örgütlü tarzda ifade eden ve ortak ya da farklı çıkarları olduğunu söyleyen kadın gruplarının ortak örgütlenme ya da bir dayanışma siyaseti aracılığıyla kendilerini ifade edebileceğini ve bu noktadan itibaren kadınların çıkarlarından bahsedebileceğimizi söylüyor.

Ortak ya da farklı kadın çıkarlarının varlığı meselesinin önemli olduğu politik nokta, bu farklı çıkarlar arasındaki örgütlenmenin ve çatışma çözümlerinin nasıl yapılacağı meselesi. Farklı kadınlıklar arasındaki ilişkiler ister *ortak örgütlenme* isterse *kadın dayanışması için koalisyon kurma* olsun, sorun, egemen konum, sınıf, statüde olan grup mensubu kadınların diğer bütün kadınlar adına konuşmasını ve sorun tanımlamasını eleştirmek ve engellemektir. Kadınların erkeklerden farklı çıkarları vardır; kadınların birbirinden farklı çıkarları da ola-

---

14 Genellikle çokkültürlülük siyasetleri olarak tartışılan bu oluşumlar için bkz. Anthias, 2002; Volpp, 2001.

15 Bu konuda en fazla öne çıkan yaklaşım olarak postkolonyal eleştirinin önde gelen kaynakları için bkz. Mohanty, 1988; Türkçeye çevrilmiş önemli kitabı için Mohanty, 2009; Mohanthy, Russo ve Torres, 1991; Bhabha, 1994,1999; Spivak, 1990; Narayan, 1997.

bilir. Aynı zamanda kadınların farklı gereksinmeleri arasında çatışma ve gerilimler de söz konusudur. Beyaz orta sınıf kadınların çocuk ve ev işlerini yapan siyah, göçmen, azınlık kadınlar arasında olduğu gibi... Ama neresinden bakarsak bakalım ortak/farklı çıkar tanımı ancak kendi adına konuşabilen bir politik özne haline gelmiş kadınlar için söz konusu olur ve bu anlamda kadınlara özgü çıkarların olduğu iddiası önemli ve vazgeçilmez biçimde gereklidir. Çıkar ancak örgütlü kadınların dile getirdiği anlamları içerir ve onun ötesinde kalan kadınların bu çıkarlara dahil olup olmadığının tartışılması da çok anlamlı değildir.

Feminist olmak ile farklılık siyasetinin ilişkisini tartışmanın bazı önemli dönüşümlere yol açtığını söyleyebiliriz. Feminist siyasetin alanının yeniden tanımlanması açısından bakıldığında, eril tahakküme karşı mücadele kadınların insan hakları için mücadeleye—en azından söylemsel düzeyde—dönüştü (Ruppert, 2002). Feminist siyaset ile diğer kadın siyasetleri arasındaki farkın ne olduğunu belirleyen şey, feminizmin devletin, siyasal partilerin, etnik ya da inanca dayalı veya cemaatçi toplumsal hareketlerin karşısında bağımsız/özerk feminist örgütlenmenin sürdürülmesi ve temellendirilmesi oldu. Ama aynı zamanda feminist siyasal eylemin, kadınları bireysellik bağlamında kavrayan bakış açısı ailesel, yerel, ulusal ve ulus-ötesi alanlara genişledi. Temel feminist örgütlenme stratejileri bu bağlamda yeniden somutlandı: Kadınların kişisel olduğu iddiasıyla siyaset dışı bırakılan sorunlarını özerk kadın örgütleri aracılığıyla siyasal kılmaya çalışmak; devletin içinde veya ona karşı durarak eril tahakküm mekanizmaları ile mücadele ederek kadınlar lehine yaşamı dönüştürmek; devletin eril karakterini değiştirmek ve bunları yapmak için yerel, ulusal ve ulusötesi koalisyonlar ve iletişim ağları [network] oluşturmak.[16]

II. Küresel Kadın Hareketi

Farklı feminizmler tartışmasının arkasında kadın örgütleri arasında dünya çapında giderek genişleyecek ilişki ağları ve ortak bir gündem oluşturma arzusu yatar. Aslında 1990'lı yıllardan bu yana gelişen ulusötesi [transnational] kadın örgütlenmeleri bir *küresel kadın aklı* oluşturma çabasının ürünüdür. Bence bu oluşuma *küresel kadın hareketi* diyebiliriz. Yakın zamanlarda ulusaşırı örgütlenen her tür toplumsal hareketlerin sayısında önemli artışlar olduğunu ve bu tür örgütlenme sayısının 1970-95 arası en az beş kat arttığını görüyoruz (Cohen, Robin ve Shirin, 2000).

1990'lı yıllarda gelişip güçlenen küresel kadın hareketinin temelini CEDAW ve "Pekin Eylem Planı" oluşturur. Bunu "*kadının insan hakları*"nı evrensel ve

16 Bu tartışmalar için bkz. Manisha, 2006; Shirin, 2004; Naples, 2002; Naples ve Desai, 2002.

ortak bir değer olarak savunan kadın hakları siyaseti olarak tanımlayabiliriz. Kadınların hem genel hem özgün nitelikli ezilmişliklerini ortadan kaldırmak için küresel bir gündem yaratmaya çalışmak, bunun için ittifaklar, ağ örgütlenmeleri ve koalisyon siyasetleri inşa etmek ve bunun sonucu oluşan siyasal gündemi dünyanın her yerinde yerel ve ulusal gündemlere eklemlemek; bugün küresel kadın hareketinin en kısa tanımı böyle yapılabilir.

Küresel kadın hareketinin yarattığı evrensel kadın hakları söylemi tek tek hükümetlere kadın haklarına yönelik hak ihlalleriyle mücadele etmeleri için meşruluk sağladı ve birçok ülke çok yeterli olmasa da bu doğrultuda önemli yasal ve politik reformlar yaptılar. Bu durum küresel kadın hareketinin gündemini oluşturmada çok etkin olan birçok feminist örgütün meşrulaşmasını sağladı. Küresel kadın hareketinin gelişiminde en önemli etken de Birleşmiş Milletler'in CEDAW'a dayanarak sağladığı meşruluk ve hukuki çerçeve oldu.

Küresel kadın hareketinin kurumsal çatısı Birleşmiş Milletler oldu. Kurulduğu 1945'ten bu yana BM'nin gündeminde kadın sorunu ve cinsiyet eşitsizliği hep vardı; bu bakış zaman içinde hem gelişti hem de farklı bağlamlara göre değişti; paradigmalar güncellendi ve kadın örgütlerinin etkileri ile sürekli yenilendi. 1970'lere kadar kadın sorunları genel olarak ayrımcılık paradigması içinde ele alındı ve kadınlar ayrımcılığa uğrayan bir grup olarak tanımlandı. 1970'lerden itibaren ise toplumsal eşitlik, kalkınma ve azgelişmişliğin önlenmesi, sömürüye karşı çıkılması tartışmaları dünyada geniş kabul gören siyasal paradigma haline geldi ve bu kadın sorunlarının ele alınış paradigmasını kendi bağlamına kaydırdı. Bu nedenle kadınların gelişimi ve daha sonra da güçlenmesi [empowerment] terimleriyle ifade edilen bir içerikle sorunlara bakılmaya başlandı. Bugün için egemen olan paradigmanın "kadının insan hakları" kavramı (Ertürk, 2005, s. 93) etrafında şekillenen bir *küresel kadın hakları siyaseti* olduğunu söyleyebiliriz.

1. Küresel Kadın Hareketinin Gündemi

Kadınların sorunları ve çözümlerini tanımlayan uluslararası metinlere, örneğin CEDAW metnine baktığımızda gördüğümüz çeşitlilik oldukça çarpıcıdır. Üç temel politika düzenleme alanının bu süreçte birbirinden ayrıştığını görebiliriz.[17] Bunların ilki toplumsal ve ekonomik gelişme ve kalkınma açısından bakılarak kadınların dışlanmasını ve gereksinmelerinin algılanmasını engelleyecek politikaların ve stratejilerin öngörülüp uygulanmasıdır. Bu alan *kalkınma-gelişme politikalarının kadınları içermesi* olarak tanımlanabilir. Gündemin ikinci politik alanı dünyada silahlı çatışma, savaş, etnik ayaklanma ve etnik temizlik, soykırım, güvensizlik yaratan siyasal gerilim ve zorla göç koşulları vb durumlarda

17 Bu sınıflama için bkz. Braig ve Wolte (2002) içinde, "Introduction: Common Ground or Mutual Exclusion? Women's Movement and International Relations."

kadınların yaşadığı sorunların ele alınmasıdır.[18] Üçüncü gündem konusu ise küresel kadın hareketinin en yaygın örgütlenme ve politika geliştirme alanı olan "*kadının insan hakları*" kavramı aracılığıyla gerçekleşti. Modern hukukun "kamu sorumluluğu" dışında tuttuğu özel yaşamda özellikle evlilik ve aile ilişkileri içinde kadınların karşılaştığı cinsel şiddetin, ayrımcılığın ve bağımlılığın insan hakkı ihlali olarak tanımlanmasını sağlamak kadın örgütlerinin mücadelesinin önemli bir başarısı oldu.

Erkek egemenliğini yaratan aile, piyasa, evlilik, heteroseksüellik gibi eril tahakkümü besleyen kurumsal ve ideolojik ilişkilere feministlerin yönelttiği radikal eleştirinin dili ve kavramsal çerçevesi dünyanın her yerinde aynı ölçüde benimsenmedi. Örneğin erkek egemen topluma karşı bir siyaset dili benimsenmesi radikal bulunurken çoğu zaman sadece kadınların ezilmesi ve dışlanmasına karşı çıkan bir bakış açısıyla yetinildi. Özellikle İslami temelli kadın hareketlerinin bu içeriği çok taşıdığı söylenebilir.

Bu farklılaşmalar, farklı kadınlık deneyimlerine ve kurtuluş hedeflerine işaret ediyordu. Bu durum daha ortak ve daha renksiz bir dilin gelişmesine yol açtı. Kadınların özgürleşmesi yerine kadınların güçlendirilmesi gibi daha ortalama bir dil içerisinden, daha geniş uzlaşmalar sağlanabildi. "Nötr'leşen dil kadınların güçlen(diril)mesi" [empowerment] ve "kadınların insan hakları"nın [women's human rights] korunması terimleriyle konuşulmaya başlandı. Bu yeni ve daha "nötr"leşmiş dil, küresel ölçekte farklı deneyimleri, bakış açılarını ve yaklaşımları kendi kapsamına alabilecek şemsiye kavramlar ve terimler haline geldiler ve bu gelişim küresel düzeyde farklı kadın örgütlenmelerinin birbiriyle ilişkilenmesini ve birbirinin dilini ve deneyimlerini anlama olanaklarını genişletti; *kadınların güçlendirilmesi* ve *kadının insan hakları* yaklaşımı küresel düzeyde kadın hareketlerinin istikrarını sağladı, daha kapsayıcı ortak ahlaki ilkeleri oluşturdu; farklı sorun alanlarını tek bir şemsiye altında toplayabildi; özellikle hem devletin kurumsal yapısını ve kamu politikalarını dönüştürmede hem de sivil siyasal eylemleri örgütlemede uygun bir çerçeve ve içerik sağladı (Ruppert, 2002).

Kadının insan haklarının korunması için BM şemsiyesi altında geliştirilen stratejiler, küresel bir kadın siyasetinin temeli ve meşrulaştırılma çerçevesi olurken aynı zamanda ulusal ve yerel düzeyde hükümet politikalarını dönüştürmek için "yönetişim" (*governance*) ilkesini ileri sürerek etkili olmaya çalıştılar ve bu bağlamda "siyasetin küreselleşmesi"ne de önemli katkılar yaptılar.

2. Küresel Kadın Hareketinin Başarıları ve Başarısızlıkları

1970'lerden başlayarak 1990'ların sonuna gelindiğinde BM aracılığıyla dünyanın bütün devletlerine evrensel düzeyde bir kadın sorunun varlığını ve bunun

18 Bu alandaki çalışmaların bir değerlendirmesi için bkz. Akgül, 2011; Reinmann, 2002.

çözümü için gerekli politikaları uygulama gerekliliğini kabul ettiren küresel kadın hareketinin başardıklarını, bu süreçte yitirdiklerini ve gelecek için vaat ettiklerini tartışmak gerekiyor. Dünyanın başka coğrafyalarındaki kadınları ortak sorunlarını çözmek üzere ortak bir akıl geliştirmeye çağıran ve ortak hareket etmeyi amaçlayan bir kadın siyaseti, bu arada birleşme adı altında (ya da yanı sıra) dışlama, başkalaştırma ve bir hiyerarşi oluşumuna da yol açtı mı? Bu sorunun yanıtını tartışan feministler farklı farklı yerlerden bakarak farklı noktalara ışık tutuyorlar.

Küresel kadın hareketinin, BM çatısı altında ve uluslararası siyasetin "kurulu düzen"ine dahil mekanizmaları kullanarak, yani devlet düzeyinde delegasyonlarla temsil edilen toplantılar aracılığıyla gerçekleşmesi, kaçınılmaz olarak kadın örgütlerinin ancak belli sınırlar içinde söz ve temsil olanağına sahip olabilmesine yol açtı. Ama yine de CEDAW metnine de yansıdığı gibi, kadın sorunlarının çözümünde yerel ve ulusal farklılıkları gözeten çözümlerin bu süreçlerde kendine yer bulabildiğini görüyoruz. Bu süreçte kadın örgütlerinin dönüştürücü rolü ve siyasal araç olarak meşruluğu kabul edildi; hükümet politikaları da dönüşümü gerçekleştirecek aktörler arasında yer aldı.

Küresel kadın hareketi, yeni liberal ekonomik politikaların ve yeni bir küresel kapitalistleşme hamlesinin egemen olduğu bir dönemde ortaya çıktı. Bu durum kadın örgütlenmeleri açısından yeni bir küresel-ulusal-yerel siyaset dinamiği yarattı. Ulus-devlet ötesi iletişim ve örgütlenme olanaklarının geliştirmesi ile kadınlar farklı bölgeler ve ırklar arasında ulusötesi ilişkiler kurup, deneyim ve görüş alışverişi yapmayı öğrendiler. Küresel kadın hareketinin kadının insan hakları siyaseti, yeni liberal piyasa odaklı politikaların etkisiyle, yani sivil toplumun kendisinin bir amaç haline geldiği bir siyasal ortamda gerçekleşti. Bu bağlamda geniş halk kitlelerinin yaşam kalitesini yükseltmeyi amaçlayan "kalkınmacı" sosyal politikalar yerini piyasa odaklı politikalara bıraktı; yani ticaret yapanların önceliklerinin gözetildiği ve onların ahlaki değerlerinin egemen olduğu dünya siyasetinin bir parçası olmak durumunda kaldı.[19] Bu nedenle örneğin yoksullaşmanın ciddi bir hak ihlali olarak tanımlanması güçlü bir dirençle karşılaştı. Kadının insan hakları perspektifi aslında militarist ve baskıcı rejimlere karşı geliştirilen insan hakları çerçevesinden çıkmıştı. Ama küresel kadın hareketi küresel militarizmin ve askeri uygulamaların yarattığı sorunları kadın siyasetinin gündemine taşıyamadı. Bu süreçte birçok küçük, yerel ve farklı deneyimleri temsil eden kadın örgütü dışlandığını iddia etti. Kuzey-güney bölünmesinin daha belirgin hale geldiği bir sürecin yaşandığı söylendi; kuzeyli bazı *beyaz kadın* örgütleri, bütün bu içerikleri belirledikleri

19 Bu konudaki tartışmalara örnek olarak bkz. der. Hosford ve Kozol, 2005; Walby, 2005; True, 2003.

halde, dünyanın geri kalanındaki kadın sorunlarına yeterli duyarlılığı göstermedikleri için eleştirildiler. Bu sürecin tek kutuplu Batı egemenliği ortamında gerçekleştiği ve yeni "ötekiler"in ortaya çıktığı; homojen, barbar ve fesat İslam dünyasının küresel kadın hareketinin içinde bir tür "öteki" olarak ayrı bir yere konduğu söylendi.[20]

1975'te Meksika'daki ilk BM konferansında sorun, kalkınma politikalarının kadınları dışlaması idi. Sonraki yıllar ise giderek ana akımlaşma [mainstreaming] anlayışı egemen oldu; küresel kadın hareketi, eşitlerin bir tür karşılıklı işbirliği alanı olmak yerine zaman zaman Amerikan *lobby siyaseti*'ni örnek alan bir yeni egemenlik alanına dönüştü. Önceleri BM ve küresel patriarkal kurumlar eleştirilirken, kadın örgütleri daha bunları dönüştüremeden sistemin bir parçası haline geldikleri iddiasıyla eleştirildiler. Erkek egemenliğinin ortadan kaldırılması talebi yerine toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanması talebi geçmişti. Ayrıca kadının insan hakları kavramının geliştirilmesi ile yeni liberal bir çizgiyi savunanlar, kadın örgütlerinin giderek sürece egemen olduğunu iddia ettiler (Nighar, 2002, s. 36-7). Süreçte birçok önemli kadın grubunun ve örgütünün eleştirel konumunu yitirip erkek egemen kurumlardaki iktidar ilişkilerinin bir parçası haline geldiği ya da kadın örgütlerinin STK'laştığı söylenebilir. Eşitlik ve özgürlük mücadelesine kendini adamış kadınların çoğu kadın projelerinin profesyonel uzmanları ya da devlet kurumlarının "femokratları" oldular. Dahası, kadın hareketinin STK'laşması, finansman için proje profesyonelliğini zorunlu kıldı; projeler, uygulama programları ve eylem planları temel eylem biçimi oldu. Proje ihaleleri, bürokratik yazışmalar, muhasebe raporları, profesyonelliğe dayalı feminizmin bir parçası oldu; bilinç yükseltme, "kişisel olan politiktir diye bağırma," hiyerarşik olmamaya çalışma, kolektif eylem gibi ilkeler tartışılmaz oldu (Nighar, 2000). Küresel kadın hareketi içinde kuzey ülkelerinin iyi eğitimli, beyaz ve orta sınıf kadınlardan oluşan örgütler ön planda ve egemen hale geldi. Çoğu uluslararası kadın örgütlerinin yapısı da buna paralel dönüşümler yaşadı; güçlü finansman destekleri sağlayan örgütler ile diğerleri arasında hiyerarşiler, ayrımlar ortaya çıktı (Naples, 2002; Naples ve Desai, 2002).

Öte yandan *küreselleşme karşıtı hareketler,* geliştirdikleri yerel direnme stratejilerini küresel baskıları ve onların yıkıcı etkilerine karşı etkin karşı-hegemonya alternatifleri olarak göstermeye başladılar. Bu nedenle yerel ve sivil araçlarla siyasi mücadelenin olumlandığı politik bir bakış açısı giderek egemen oldu. *Kadın taban örgütleri* [grassroots women organizations] gerçek demokrasinin göstergeleri oldu. Devletlerin demokratikleşmesi, eşitlikçi toplumların inşası için, daha adil ve özgürlükçü devlet ve kamu yapılarının geliştirilmesi gereği siyaseten ikincilleşti. Siyasal toplumun reformunu önemsemeyen kendi dünyasına

20 Bu eleştiri için bkz. Nighar, 2002.

gömülmüş bir "sivil toplum fetişizmi" ortaya çıktı. Siyasal kurumların eleştirisi ve dönüştürülmesinden geri adım atıldı. Finansmanı uluslararası örgütlerden gelen, yoksul ve dışlanmış kadınların somut gereksinmelerinin karşılanmasını hedefleyen "kadın projeleri" devlet kurumlarınca "kamu sorumluluğu" adına yürütülecek kamu politikalarının yerini aldı. Sivil örgütlerin güçlenmesi ile "devletin patriarkal içeriğine dokunmadan" gerçekleşmesi beklenen demokrasi bir tür "sivil toplum romantizmi"ne dönüştü.

Bütün bu eleştirilere bakınca küresel kadın hareketinin, erkek egemenliğine küresel karşı çıkışı ne ölçüde gerçekleştirebildiğinin ve ne ölçüde erkek egemen siyasal süreçlere entegre olarak bir "ek ya da yama" olarak kaldığının çok tartışılmaya değer bir konu olduğu açıktır. Ama küresel kadın hareketi içinde, çoğu zaman kuzey-güney eşitsizliğinin eleştirilmesi ve dönüştürülmesi; hiyerarşilerle mücadele edilerek ulus-devletlerin kadın örgütlerini kendi denetimlerine alma stratejisi olan "icazetli katılım ve seçici kabul" stratejilerinin reddedilmesi gerektiği sık sık vurgulanmıştı. Öte yandan ana akımlaştırma [gender mainstreaming] ve kadının güçlendirilmesi [empowerment] kavramları ile geliştirilen "liberal" çerçevenin erkek egemen iktidar ilişkilerini yeterince eleştirmeye elverişli olmadığı ve kadın örgütlerinin yerini STK'ların almasına neden olduğu da bu eleştiriler arasında yer alıyordu.

III. Türkiye'de Kadın Hareketinin Gelişimi

Dünyada kadın hareketlerinin farklı dönem ve içeriklerde nasıl yaşadığına bakarak Türkiye'de kadın hareketinin gelişimini daha yakından anlayabiliriz. Türkiye'de birinci ve ikinci dalga kadın hareketinin gelişimini faklı dönemler ve farklı özellikler açısından tanımlayan bir sınıflandırmayı şöyle yapabiliriz:

- Geç modernleşme ve uluslaşma dönemi feminizmi (1860-1930)
- Modernleşmeci kadın hakları bakışının kentli orta sınıflara taşınması (1930-65)
- Sınıf siyaseti ve sosyal refah anlayışı dönemi (1968-85)
- Bağımsız radikal feminizm (1986-1995)
- Küresel feminizmin ve Pekin Dünya Kadın Kongresi sonrası kadının insan hakları anlayışının etkisi (1995-2000)
- Devlet içinde kurumsallaşma, kadın örgütleri arasında ittifaklar (2000- 5)
- Proje feminizmi dönemi (apolitik politikleşme) ve liberal demokrasinin kadın hakları konsolidasyonu (2005---)

Bu tarihsel dönemlemenin, Türkiye'de kadın hareketinin gelişiminin farklı farklı özelliklerini öne çıkartan bir tanımlama olmasını umuyorum. Bu gelişimin başlangıç noktası erken endüstrileşen coğrafyalardan farklı olarak en-

düstrileşme ile değil ulus-devlet kurmak ve Batı sömürgeciliğine karşı durmak isteyen Türk milliyetçiliği ile şekillenmişliktir. Modernleşmeyi endüstrileşme olarak değil uluslaşma olarak yaşayan toplumlarda farklı bir cinsiyet rejiminin geliştiğine dair tartışmalar oldukça kafa açıcıdır.[21] Sanayi kapitalizminin gelişmemesi nedeniyle piyasanın kadın işgücüne eksik talebi, kadınların aile ve akrabalık odaklı topluluk kültüründen kopmasını engelledi; bunun yerine, yeni bir devlet kurma arzusuyla şekillenen modernleşme anlayışı, erkekleri devlet, kadınları da modern aileler kurmak için görevlendirdi. Aile odaklı bir modernleşme anlayışına eklemlenmiş bir kadın hakları anlayışı da birinci dalga kadın hareketinin bugüne bıraktığı mirası oldu.[22] Ulusun eğiticisi olarak "modern anne" rolünün öne çıkartılması ve bunu besleyen "güçlü kadın" imgesinin gölgesi her zaman kadın haklarının ne olduğuna dair tartışmaları gölgeledi ve cinsiyet eşitliği fikri egemen zihniyete yeterince nüfus edemedi. İkinci dalga kadın hareketi ise dünyada 1968 hareketinin ertesindeki demokratik dönüşüm dönemini Türkiye'nin askeri rejimlere evrilerek geçirmesi nedeniyle, ancak 1980'lerde gelişip güçlenebildi; ama bu kez de Soğuk Savaş sonrası post-Sovyet dönemin sorunları ve dünyada küresel kapitalizmin yeni gelişim dalgasıyla karşılaştı.

1. Türkiye'de 1980 Sonrası Kadın Hareketinin Gelişimi ve Özellikleri

Dünyada kadın hareketlerinin başarı koşullarını anlamak için yapılan karşılaştırmalı araştırmalar bazı belirleyici kriterlerin varlığını bize gösteriyor. Kadın hareketlerinin içinde bulunduğu tarihsel dönemin özellikleri, sola yakınlığı, gündem öncelikleri, iç tutunumu, ideolojik-politik grup ve partilere yakınlığı ve feminist eylemlilik biçimlerine açıklığı başarıyı belirleyen etkenler olarak saptanıyor.[23] Ben de Türkiye'de kadın hareketini değerlendirirken bu kriterleri kullanmaya çalışacağım.

Türkiye'de feminist hareketin gelişimi 1968 sonrası gelişen sol hareketlerin zihinsel ve ideolojik dünyasından etkilenmekle birlikte esas olarak sol hareket-

21 Endüstrileşme deneyiminden farklı bir deneyim olarak ulusal bağımsızlık savaşlarının ve uluslaşma süreçlerinin yarattığı cinsiyet rejimini tartışan Türkçeye çevrilmiş önemli kaynaklar için bkz. Chatterjee, P. (2002) *Ulus ve Parçaları*, İletişim; Chatterjee, P. (1989) *Milliyetçi Düşünce ve Sömürge Dünyası*, İletişim; Yuval-Davis, N. (1997) *Cinsiyet ve Ulus*, İletişim.

22 Bu konuda farklı ülke deneyimlerini karşılaştıran önemli bir çalışma için bkz. Vickers, 2006c.

23 Bu konuda *Research Network of Gender Studies* (RNGS) çerçevesinde yapılan karşılaştırmalı araştırma sonuçları ve tartışmalar için bkz. McBride ve Mazur, 2005; Haussman ve Sauer, 2007.

lerin tüm boyutlarıyla bastırılıp yok edildiği 12 Eylül 1980 sonrasına rastlar. 12 Eylül askeri rejiminin ağır siyasal yasaklar döneminde kendine bir "niş" bularak gelişen feminist örgütler, 2000'li yıllara kadar, yükselen bir demokratikleşme ve özgürleşme hareketiyle eşzamanlı gelişme şansını ne yazık ki bulamadı. Feminist hareketin ortaya çıkış dönemi olan 1985-95 dönemi özgürlük ve eşitlik isteyen toplumsal hareketler açısından oldukça fakir bir dönemdi. Bu anlamda bu dönemi *bağımsız feminizm dönemi* olarak nitelendirebiliriz. Bu dönemde feminist kadın gruplarının küçük ölçekli, yüz yüze, bilinç yükseltme ağırlıklı gelişimi askeri rejim tarafından "siyasi" olarak algılanmadığından yasaklanmadı ve açıktan baskı görmedi. Bu durumun feministlerin o dönemde başlayan açlık grevlerine destek vermesine kadar devam ettiğini söyleyebiliriz. Bu dönemdeki feminist örgütlere katılan kadınların sınıfsal ve kültürel dokusu sol örgütlerinkine benzer; orta sınıf kökenli, kentli, eğitimli, meslek sahibi, sol ve entelektüel kadınlardan oluşur (Çaha, 2010).

2. Özgürlükçü Hareketlerle Eşzamanlılık ve Kadın Hareketi

Türkiye'de feminist siyasetin özgürlükçü sol siyaset ile 1968 sonrası dönemlerde eşzamanlı olamaması kadın hareketini Avrupa'dan farklı kılan en önemli etkenlerden biridir. 1980'lerin ortasına kadar ortaya çıkmayan feminist örgütlenmeler, "sol hareketler"in Avrupa'da feminist siyasetlerle karşılaşıp etkilendiği 1970'li yıllarda değil, Berlin duvarının yıkıldığı ve dünya siyasetinin yeni bir liberal/muhafazakâr siyasal dalga ile şekillendiği post-Sovyet döneme rastlar. Bu dönemin belirleyici siyaset tarzı soldan gelen eşitlik ve özgürlük talepleri değildir; feminist örgütler Türkiye'de 1990'lı yıllara damgasını vuran kimlik ve kültürel tanınma talep eden siyasetlerle şekillenen etnik ve dini kökenli siyasal hareketlerle eşzamanlı olmuştur.

Feminist hareketlerin Kuzey Atlantik coğrafyasında 1968 döneminin eşitlik ve özgürlük isteyen sol ve liberal hareketlerle eşzamanlı oluşu, kadın-erkek eşitliği anlayışının farklı özgürlük taleplerine eklenmesini kolaylaştıran bir etki yarattı. 1968 sonrası gelişen feminist siyaset öncelikle, "özel yaşam" diye siyasetin dışında tutulan evlilik, annelik, aşk, cinsellik gibi alanların nasıl toplumsal iktidar ilişkilerinin bir parçası olduğunu gösterdi. Bu eleştiriler radikal sol hareketlerin sınıfsal eşitsizlikleri, kapitalist sermaye tahakkümünü ve sömürüyü eleştiren seslerine karıştı; siyasal toplum, devlet ve sivil alanların demokratikleştirilmesi siyasetinin yarattığı değişim süreçlerine feminist siyaset de eklemlendi; kadınlar lehine önemli dönüşümler gerçekleştirilebildi. Bu bağlamda dünyanın birçok yerinde sol ya da liberal hareketler feminist talepleri ciddiye alıp tartıştılar ve bu etkilenme-ilişkilenme sonucu yeni ve daha eşitlikçi/özgürlükçü siyasal şekillenmeler ortaya çıktı. Sol özgürlükçü hareketler ile feminist hareketin yakın etkileşimde olduğu başka bir örnek Latin Amerika'da 1980'lerde

askeri rejimlerle mücadele sürecinde gerçekleşti. Burada kadın özgürlük hareketi ile sol destekli köylü hareketlerinin eşzamanlılığı ve etkileşimi yeni demokrasi ve sivil siyaset tarzlarını şekillendirdi.[24]

Feminist örgütler ile farklı kadın örgütlenmelerinin kadınların güçlendirilmesi için ortak bir gündem etrafında işbirliği yapabildiği ve bu işbirliğinin farklı özgürlükçü siyasetlerle kesişim sağlayabildiği ortamlarda toplumun başka kesimleri için olduğu gibi, kadınlar için de eşitliği ve özgürlükleri genişleten demokratikleşme dönüşümlerinin gerçekleşebildiğini görüyoruz. Feminist hareketin erkek egemen toplum eleştirisi ile ulusalcılık, Batı merkezli modernlik, emperyalist hegemonya karşıtı eleştiriler eşzamanlı olunca başarı ve görünürlük şansı artıyor; her tür otoriter rejime ve arkaik patriarkal baskılara karşı gelişen değişim talepleri ile kadın hakları savunusunun eşzamanlılığı ve etkileşimi kadınların eşit haklar kazanımının başarı koşullarını oluşturuyor. Ailenin, piyasanın, siyasal partilerin ve militarist kurumların, medyanın ürettiği her tür erkek egemenliği ile yüzleşmeye çağıran bir feminist eleştirinin başarı şansı bu anlamda diğer tür tahakküm ve eşitsizliklere karşı çıkan özgürlükçü siyasetlerle karşılıklı etkileşimin ürünü oluyor. Örneğin Almanya'da feministlerin yeşiller ve sosyal demokratlarla, İskandinav ülkelerinde liberal ve sol partilerle; Fransa'da Mitterand döneminde, İngiltere'de İşçi Partisi iktidarı ile nasıl işbirliği geliştirdiğine bakarak bu tarihsel momentin özelliklerini anlayabiliriz. Avrupa'daki devlet feminizmi kurumlarının gelişimi, kota ve olumlu ayrımcılık politikaları buradan çıkmıştır.[25]

3. Post-Sovyet Dönemde Türkiye'de Feminizm

Türkiye'de kadın hareketi 1990'h yıllarda güçlenmeye başladı ve bu nedenle kendi gelişim süreciyle eşzamanlı olarak yükselen özgürlükçü siyasetlerle karşılaşamayan bir kadın hareketi oldu. Bu özelliği ile Türkiye'deki kadın hareketini, post-Sovyet dönemdeki küresel çatışmalarla, modernlik ve Batı karşıtı hareketlerle, kimlik ve inanç hareketleri ile eşzamanlı bir hareket olarak, yani *geç dönem kadın hareketleri*nden biri olarak tanımlayabiliriz.

1970'lerde değil de 1990'larda güçlenen feminist hareketlerin bulunduğu coğrafyalara baktığımızda bunların çoğunlukla 1970'leri ve 1980'leri otoriter-askeri rejimlerin baskısı altında geçirmiş ülkeler olduğunu görüyoruz. Türkiye'de

24 Latin Amerika kadın hareketlerinin yarattığı siyasal dönüşümlere örnek için bkz. Cravey, 1998; Bayard de Volo, 2003; Vargas, V. ve Wieringa, S. (1998); Htun, 2006; Franceschet, 2003.

25 Bu tür gelişimlerin örnekleri için bkz. Rai, 2003; Sineau, 2006; Güney Afrika deneyiminin başarısı için bkz. Hassim, 2005; koka politikalarının uygulanması ve başarıları için bkz. Dahlerup ve Freidenvall, 2005.

feminizmin etkisindeki kadın hareketi, birçok Ortadoğu, Latin Amerika ve Güney Afrika ülkesinde olduğu gibi otoriter/askeri rejimlerin geriletilerek yerine yeni(den) parlamenter rejimlerin kurulmaya başlandığı 1990'larda oluşmaya başladı. Dünyada bu dönemde ortaya çıkan kadın hareketleri kendi gelişim süreçlerinde, karşılarında özgürlükçü siyasetlerin eleştirileriyle köklerinden sarsılmış iktidar ilişkileri değil, yeni liberal piyasacı politikalarla ve ABD İmparatorluğunun yeni egemenlik stratejisiyle pekişmekte olan yeni piyasacı ve muhafazakâr eğilimli erkek egemenliği ile şekillenmekte olan bir dünya buldular.

4. Atatürkçülük ile İslamcılık Kıskacındaki Feminizm

Dünyadaki siyasal dönüşümlere paralel olarak Türkiye'de kadın hareketinin 1990'h yıllardan itibaren gelişimi güncel siyasal dönüşümlerle şekillendi. Bu siyasal dönüşümler, bir yanda *Kemalist modernleşmeciliğin* krizi, diğer yanda *siyasal İslam*'ın yükselişiydi. Türkiye tarihinde son yüzyıla damgasının vurmuş otoriter modernleşmeci siyaset tarzı olarak Kemalizmin, modernleşmeci zihniyetin temel fikirlerine dayalı bir kadın hakları anlayışı olduğunu ve bu anlayışın kentli, orta sınıf, meslek sahibi kadınları rol modeli alan bir yaklaşıma sahip olduğunu biliyoruz. Bu anlayışın yakın zamanlara kadar önemli bir eleştiri ile karşılaşmadan Türkiye'nin kadın hakları anlayışını belirlediğini söyleyebiliriz.[26] 1990'lı yıllara gelindiğinde yükselen kadın hareketi, Türkiye'de kadınların eğitimi, çalışma yaşamına katılması ve eşit siyasal temsili gibi temel konularda bile benzer ülkelere göre geri ve başarısız olduğunu ortaya çıkardı. Türkiye'de kadın hakları açsından önemli bir gerilik olduğunun görülmesi ve bunun nedenlerinin araştırılmaya başlanmasıyla, tarihsel miras olarak sahiplenilen Kemalist modernleşmenin zaman içinde gelişim değil, bir kapanma yaratarak kadın hakları konusunda muhafazakâr, yetersiz, otoriter kaldığı söylendi.[27]

1990'lı yıllarda yükselen siyasal İslamcılık karşısında kendini Atatürkçü olarak nitelendiren siyasal hareket, kadın hakları savunusunu cinsiyet eşitliğinin nasıl geliştirileceğine değil "laikliğin savunulması"na indirgeyen bir anlayışın yayılmasına neden oldu. Siyasetin tartışma gündemi, dini eğitim ve dini ibadetlerin devlet kurumlarına uygulanmaya başlanması ve dini cemaatlerin güçlenmesi etrafında şekillendi. Bu tartışmaların görünen yüzü ise başörtüsü oldu. Laikliğin ihlali iddiası Atatürkçülerin gözünde öncelikle kadınların örtünerek üniversite, kamu kurumları, TBMM ve medya gibi kamusal alanlarda görünür olmasına dayandırıldı. Örtünmenin, dinin kadın bedeni üzerindeki erkek tahakkümünün sembolü olduğunu iddia edenlere karşı İslamcı kadınlar örtünmenin kadınların serbest iradelerine dayandığını ve otoriter laikçiliğin dayat-

26 Kemalist kadın haklarının bir değerlendirmesi için bkz Arat, 1991.

27 Modernleşmeci Kemalizm eleştirisi hakkındaki kaynaklar için bkz. Sancar, 2005, 2004b.

tığı başı açıklığa karşı bir tepki olarak örtündüklerini söylediler.[28] İslamcı kadınlar ve özellikle İslamcı feminist olarak tanımlananlar, Türk modernleşmesinin kentli, orta sınıf, eğitimli ve modern görünüşlü olmayan kadınları dışladığını ve ezilmişliğinin ve haklarının bilincinde olmayan cahil, taşralı kadınlar olarak tanımladığını söyleyerek eleştirdiler. Bu tartışmalar Türkiye'de modern olarak tanımlanan kadın kimliğinin sadece kentli orta sınıf ve eğitimli kadınları kapsadığını gösterdi. Bu eleştiriler içinde feministler de bir biçimde yer aldı ve etkilendi. Gelişen tarih çalışmaları bize hem geçmişteki kadın hareketinin yazılmamış tarihini hem de Türk modernleşmesinin bir kadın devrimi yaratma iddiasından koparak Türk ulusunun kurucu unsuru olan *modern Türk Kadını* imgesini nasıl otoriter bir dışlayıcılığa mahkûm kıldığını ortaya koydu.[29] Bu gelişmeler feminist örgütlerin 1990'lı yılların sonuna kadar yakın ilişki sürdürdüğü Kemalist/Atatürkçü kadın örgütleri ile ilişkilerinde bir kopuşa yol açtı ve bu süreç 2000'li yıllarda da devam etti. Türkiye'de feministlerin beslenip yeşerdiği iki kökenden biri olan Kemalist modernlik anlayışı ile feminizmin yolları -otoriter modernleşmeciliğin çöküşüne paralel olarak- ayrıldı.

Diğer yandan İslamcı kadınlar başörtüsünün bir kadın hakkı ve dolayısıyla bir özgürlük sorunu olduğunu iddia ederek feministleri destek vermeye çağırdılar. Bu destek tam anlamıyla oluşmadı. Başörtüsü tartışmalarında feministler açıkça Atatürkçü-laikçi kadın örgütlerinin tarafını tutmadılar; başörtüsü sorunu kadın hareketinin gündemine giremeyen ve bu nedenle çözülemeyen bir konu haline dönüştü. Bu süreç, feminizmin modernleşmeci zihniyetin taşıdığı cinsiyetçilik ile hesaplaşması ve aydınlanmacı yaklaşımlardan uzaklaşmasıyla sonuçlandı.

Öte yandan İslamcı kadınlar ile feministler arasındaki ilişkiler sadece kendine feminist diyen İslamcı kadınlarla sınırlı kaldı. Feminist eleştirel düşüncenin dindar kadınların yaşamına güçlü bir etki yarattığını söylemek zor. Dindar kadınlar İslami gereklere uydukça kamusal görünürlükleri arttı; ama başörtüsünün bir kadın hakkı meselesi olduğuna dair feministlerden de güçlü bir destek gelmedi. Ancak feministler İslam dininin her sıradan Müslüman kadın üzerinde yarattığı tahakkümü eleştirecek ve aynı zamanda dindar kadınların İslami kodlara göre giyim kuşam tercihlerini ve bedensel dokunulmazlıklarını bir arada savunacak bir siyaset stratejisi de geliştiremediler. Sonuçta İslamcı kadınlar ile feministler arasındaki ilişki de yeterli bir ortaklaşma gösteremediği için gelişmedi; başörtüsü sorunu da ortada kaldı.

---

28 İslamcı kadınların görüşlerine örnek için bkz. Aktaş, 2005, 2006; Barbarosoğlu, 2009; Ramazanoğlu, 1999, 2000a, 2000b, 2004; Şefkatli Tuksal, 2001, 2004, 2006, 2008; Şişman, 2000, 2004, 2005, 2006, 2009; Özkan, 2005.

29 Feminist tarih eleştirisinin örnekleri için bkz. Zihnioğlu, 2004; Durakbaşa, 2000.

Feminist hareketin güçsüzleşmesine yol açan başka bir faktör ise 12 Eylül ile olağan siyasal gelişim çizgisinden sapan ve kendi geçmişindeki otoriter tek parti reflekslerinin dirilmesine engel olamayan sosyal demokrat partilerin (CHP, DSP, vb) feminist hareketlerle ilişkili olmayı reddetmesi oldu. Kendisine yaslanacağı sol bir özgürlük hareketinin yenilip yok olması yanı sıra sosyal demokratların da otoriter, devlet odaklı ve kısır laikçi siyasete hapsolarak feminist siyasetin gündemini kendi politikalarına dahil etmekten uzak durması, feminist siyasetin önemli bir açmazı olmaya bugün de devam ediyor. 12 Haziran 2011 genel seçim sonuçlarına göre CHP kadın parlamenter sayısını artırsa ve kadın politikacı profilini biraz zenginleştirse bile kadın hakları savunusu açısından hâlâ önemli yanlışlıkları sürdürüyor. Bazı kadın sorunlarıyla ilgili tartışmaları parti politikalarına içerilmiş görünse bile, feminist kadın örgütleri ile ilişki kurmayı hâlâ reddetmesi, kadın hakları savunucularının parti yönetimlerine katılmaya davet etmemesi iletişim hatlarının hâlâ kesik olduğunun göstergesi. Bu anlamda "sosyal demokrat" partilerin demokratikleşme sürecinde güçsüz kalışlarının önemli bir nedeni de sosyal demokratlar-feministler ilişkisinin yokluğu oldu.

5. Batı'nın ve Doğu'nun Kadınları Karşı Karşıya: İslamcı Feminizm mi?

2000'li yıllarda ABD'nin yeni savaş politikalarının Ortadoğu ve Asya'da yarattığı tepkilerin en önemlisi herhalde dünyanın her yerindeki Müslüman kitleler arasında yeni bir örgütlenme ve ideolojik yenilenme hareketinin gelişimine neden olmasıydı.[30] Bu gelişimin önemli bir bileşeni de İslamcı kadın hareketi diyeceğimiz İslam odaklı bir kadın hakları hareketinin ortaya çıkmasıdır. Muhafazakâr düşünce ile sıkı sıkıya eklemlenmiş İslamcı kurumlar ve siyasal örgütlerin savunageldiği, kadınların dişil görevler ve alanlar içinde erkeklerden ayrıştırılması ve öncelikle de sosyal yardım işlerine hasredilmesine dayalı refleksleri sorgulayan—dar ve sınırlı bir çevrede de olsa—kendine İslamcı diyen etkili bir kadın çevresinin ortaya çıktığını görüyoruz.[31]

İslamcı kadın örgütlerinde, odağında dinin toplumsal yaşamda kadınlara getirdiği ikincilleştirmeye karşı çıkan bir kadın hakları savunusuna ne kadar yer var? Kendilerini İslamcı feministler ya da kadın hakları savunucusu kadınlar olarak tanımlayan bu kadınlar ayrımcılığa karşı çıkmak için feminizmin kaynakları yerine İslamın—Kuran gibi—tarihsel kaynaklarını *kadın gözüyle yeniden okuyarak* bir destek bulmaya çalıştılar (Tuksal, 2006). Feminizmin İslamcı kadınlara zavallı, bilinçsiz, ezilmiş, kendi haklarını savunamayan, mağdur kadınlar olarak baktığını

30 Bu gelişmeleri çarpıcı biçimde tanımlayan bir kaynak için bkz. Roy, 2002.

31 Bu tür kadın örgütlerinin önemli örnekleri için bkz. Başkent Kadın Platformu, 2007; çalışmalar için: http://www.baskentkadin.org. Ayrıca bkz. AKDER (Ayrımcılığa Karşı Kadın Derneği), http://www.ak-der.org.

iddia ederek bunun bir politik-ideolojik önyargıya dayandığını söylediler. Bu eleştiriler yakın zamanda ortaya çıkan *postkolonyal feminizm eleştirisi*nden büyük ölçüde etkilendi ve farklı coğrafyaların farklı kadın örgütleri arasındaki hiyerarşik dili, dışlamaları işaret ettiği için önemli yeni farkındalıklar ve açılımlar yarattı; kadın örgütlenmeleri arasında kimsenin kimseye bir üstün uygarlık konumu iddia edemediği bir "hemzeminlik" durumu oluşturdu.

Bu değişim süreçlerinde İslamcı kadın aktivistlerin feministlerle girdiği tartışmaların çok etkili bir değişime yol açtığını söylemek fazla abartılı olur; ama feministlerin de İslamcı kadın örgütlerinin dinden kaynaklanan tek tip bir kadınlık peşinde koşmadığı hakkında bir aydınlanma yaşadıklarına da kuşku yok. Bu gelişimler sonucu 1995'ten itibaren İslamcı ve feminist kadın örgütleri arasında bazı konularda iletişim ve ortaklıklar kurulabildiğini ve önemli yasal reformlar için yürütülen kampanyalara birlikte imza atılabildiğini gördük. Medeni Yasa ve Ceza Yasasının kadınlar lehine değiştirilmesi, kadınlara yönelik şiddetin önlenmesi gibi kadın sorunları ile ilgili konularda ortak hareket etmenin başarılı örneklerini bu sayede gördük.[32]

Bu ortaklık ve işbirliğinin geliştirilmesine rağmen Türkiye'de sayıları giderek artan bir grup İslamcı kadın örgütünün sadece din yaymak için çalıştığını ve bunların kadınlar üzerindeki etkisinin İslamcı-feminist işbirliğinden daha yaygın olduğunu söyleyebiliriz. Kadınların, "kocalara-erkeklere itaatinin Allah'a itaat" demek olduğunu söylemeyi çok seven dindar kadın örgütlerinin etkisinin İslami temelli erkek egemenliğini nasıl pekiştirdiğini tartışmak ise bu yazının sınırlarını aşıyor.

6. Etnik Kimlik Siyaseti: Kürt Kadın Hareketinin Gelişimi ve Feminizm ile İlişkisi

Bir zamanlar kadın örgütlerinin yokluğu ile tanımlanan Doğu ve Güneydoğu'da artık çok sayıda ciddi ve güçlü kadın örgütleri çalışıyor. Kendilerini çoğu zaman Kürt kadınları olarak tanımlayan, bir Kürt kadın hareketi denecek kadar yapılanmış özellik taşıyan örgütler iki farklı siyasal rotadan gelişti: bir yanda bağımsız feminist örgütler öncelikle kadına yönelik şiddet ve her tür kadın sorunlarıyla uğraşmaya başladılar;[33] öte yanda etnik kimlik siyaseti yapan siyasal örgütler (DTP; BDP çizgisi) içinde örgütlü kadınlar kendine özgü ve Türkiye'de siyasal partilerde ve TBMM'de kadınların temsil tarz ve içeriğini değiştirecek çok önemli gelişmelere imza attılar.[34] Türkiye'de ilk kez milletvekilliği listele-

32 İslamcı kadın örgütleri ile feminist örgütlerin ortaklığı, imza kampanyalarında ortak imza atan kadın dernekleri listesinden görülebilir.

33 Bağımsız Kürt feminist örgütler içinde en yaygın ve bilinen KAMER için bkz. Akkoç, 2002; http://www.kamer.org.tr; VAKAD (Van Kadın Derneği), http://www.vakad.org.tr.

34 Etnik kimlik siyaseti partiler ve yerel yönetimlerle birlikte çalışan kadın örgütlerine örnek için bkz. SELİS Kadın Derneği, DİKASUM (Diyarbakır Kadın Sorunları Merkezi).

rinde kadın kotası, siyasal parti ve yerel yönetimlerde kadın eşbaşkanlığı, parti içinde kadın meclisi gibi eşit siyasal temsil mekanizmalarını siyasal örgütlerde uyguladılar; TBMM'de Doğu ve Güneydoğu illerinden kadın milletvekili çıkartan ilk parti ve TBMM'de kadın milletvekili oranı en yüksek parti oldular. Kota politikalarını bir siyasal partide başarıyla uygulayan ilk örnek olarak kadınları siyasete taşımayı başardılar. Bu anlamda etnik kimlik siyasetinin taşıdığı feminizme dünyada da önemli bir örnek oluşturdular.

Hem bağımsız feminist kadın örgütleri hem de etnik siyaset partileri yanlısı kadın örgütleri Türkiye'deki diğer kadın örgütleriyle yakın bir ilişki sürdürdü. Kadın siyaseti ile ilgili herhangi bir ortak gündemde bu tür kadın örgütlerinin katkısı önde ve görünür düzeyde. Kadın hakları ile ilgili her türlü kampanyada böylesi örgütleri görmek mümkün. Feministler ve etnik kimlik siyaseti yandaşı kadın örgütlerinin ortaklığı açısından Türkiye'de önemli bir deneyimin yaşandığını ve bu gelişimin dünyadaki kadın örgütleri açısından da incelenecek ve örnek alınacak bir deneyim haline dönüştüğünü söyleyebiliriz.

Kadın örgütlerinin Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da güçlenmesi ve ülke düzeyinde kadın örgütleriyle ortak çalışması özellikle kadına yönelik şiddetin görünür kılınması ve önlenmesi ile ilgili olumlu gelişimleri sağlarken, bir konuda hâlâ önemli bir siyasal gereklilik gerçekleşemedi. Kadın örgütlerinin ortak geliştirecekleri şiddetsiz toplum siyaseti ile savaş ve siyasal şiddet koşullarının ortadan kaldırılmasını amaçlayan bir ortaklık geliştirilemedi. Bir yanda silahlı örgütlerin öte yanda devletin askeri ve polisiye baskıları arasında kalan kadınların yaşadığı aile, aşiret, erkek baskısı dile getirilse de kadınların yaşamının ötesinde savaş koşullarına dönüşen siyasal şiddetin durdurulması konusunda ortak bir siyaset oluşamadı.

7. Liberal Demokrasinin Konsolidasyonu ve AKP'nin Kadın Politikası

2002 yılında başlayan AKP hükümeti dönemi, kadın hareketi açısından yeni bir dönem oldu. AKP gibi dinci, muhafazakâr ve zaman zaman da popülist bir parti, *kadının insan haklarını koruma* yolunda bazı yasal reformların yapıldığı bir dönemin hükümeti oldu. İdeolojisi gereği cinsler arasında bir eşitlik olduğunu kabul etmeyen bir siyasi hareketin mirasçısı olarak, kadın erkek eşitliğini doğrudan kabul etmeden, kadının insan hakları yaklaşımını bir ölçüye kadar benimsedi; bazı noktalarını kendi ideolojisine göre dönüştürerek ele aldı.[35] Bu gelişimin perde arkasındaki mimarının İslamcı/dinci kadın örgütlerinin kendi

35 AKP Kadın Kollarının bu konudaki çalışmaları için bkz. http://kadinkollari.akparti.org.tr/turkce/yayinlarvedokumanlar.asp. Bir örnek için bkz. AKP Kadın Kolları Kadın Erkek Eşitliği Çalıştayı, 11 Şubat 2011 Çalıştay Raporu, http://kadinkollari.akparti.org.tr/atolye/2.doc.

aralarındaki güçlü işbirlikleri ve özellikle de feminist örgütlerle yakın ideolojik, politik ve kültürel etkilenmeler olduğunu söyleyebiliriz.

AKP'nin kadının insan hakları konusunda açtığı kapının oldukça dar bir çıkışa olanak sağladığı da ortada. Bu aralık kapı siyasetinin tam anlamında bir kadın politikasına evrilme olanağı ufukta görülmüyor. Kadın örgütleri sıkıştırdıkça birkaç şey kabul edip geri çekilen, sonra da bunun nasıl uygulanacağına hiç kafa yormayan bir hükümet politikası var karşımızda. Örneğin Türkiye'de Anayasanın 10. maddesine göre kadınlar ve erkekler arasındaki eşitliği sağlamak devletin görevleri arasında sayılıyor ama devlet kurumlarının bunu nasıl yapacağına dair "eylem planının" uygulandığı söylenemez; bu bir eylem planı olmaktan çok kâğıt üzerindeki temenniler olarak kalıyor. TBMM'de Kadın Erkek Fırsat Eşitliği Komisyonu kuruluyor ama komisyonun izleme, raporlama görevini nasıl yapacağına dair bir politika geliştirilmiyor; yerel yönetimlerde eşitlik birimlerinin nasıl kurulacağına dair hükümetin bir planı yok. Yani gündelik politik pazarlıklar ve uzlaşmalar etrafında şekillenen bir kadın hakları siyaseti henüz aşılmış sayılmaz.

IV. Türkiye'de Kadın Hareketinin Gündemi Nasıl Oluştu?

Türkiye'de kadın örgütlerinin neleri kadınların sorunları olarak tanımladıkları, bunlara ne tür çözümler önerdikleri ve çözüm için kimlerle nasıl işbirliği yapıp hareket ettiklerini belirleyen etkenler nelerdir? Bu soruyu yanıtlarken kadın hareketi içinde varsaydığımız çeşitli kadın örgütlerinin hangi tür kadınlara seslenip, hangi öneri ve çözümler için kadınları harekete geçirmeyi hedeflediklerine bakmalıyız. Bu bağlamda kadın hareketini tanımlayan şeyin öncelikle kadınlar arasında dayanışma ve bir tür bilinçlilik yaratarak kadınların eşitliği ve özgürlüğü için çalışmak yani *"kendine yardım"* olarak tanımlayabiliriz. Örneğin kadınların sorunlarının çözüm yollarıyla ilgili bilgilerin bütün kadınlara ulaştırılması ya da şiddete uğrayan kadınlara acil destek verilmesi gibi konularda, kadın örgütlerinin kendi içlerinde ve aralarında yardımlaşma, haberleşme, bilinç yükseltme gibi işleri ne ölçüde, hangi araçlarla hangi tür örgütlenmelerle yaptıkları belirleyici. Bu anlamda örneğin eşdeğer-eşdüzey kadınlar ve örgütleri arasındaki yardımlaşma-dayanışma ilişkilerine dayalı örgütlerle hiyerarşik, dışarıdan, yukarıdan, sorunu ve çözümü bilen otorite konumundaki kadın örgütleri arasında ayrım yapmak önemli.

Kadınların sorunlarının çözümü için kamuoyunun, kamu otoritelerinin ya da toplumsal desteğin harekete geçirilmesi gerektiği durumlarda kadın örgütlerinin neyi, kiminle, nasıl yapmak gerektiğini tartışarak *ortak gündem oluşturma*ları aslında kadın hareketlerini oluşturan temel siyasal strateji. Diğer deyişle bir kadın hareketinden bahsedeceksek farklı kadın örgütlerinin en azından birkaç temel konuda, kendi aralarındaki farklılıkları bir yana bırakıp ortak hedef tanımlamayı

ve ortak hareket etmeyi başarması gerekir. Örneğin kadınlara yönelik şiddetin önlenmesine yarayacak bir yasal düzenleme için konuyu siyasetin gündemine taşımayı ve politikacıların soruna kadınların ele alış tarzından bakmalarını sağlayacak bir çalışma gerekli. Kadınların siyasal karar süreçlerine eşit katılması, medyada kadınları aşağılayan, şiddet uygulayan, cinsel meta olarak kullanan yayınların engellenmesi, zorla ve genç yaşta kadınların evlendirilmesine karşı kamu kurumlarının ciddi bir izleme ve engelleme uygulaması gibi talepler çoğu zaman ancak kadın örgütlerinin ortak talebi olarak geniş ve sürekli kampanyalar ile ileri sürüldüğü zaman etkili oluyor. Türkiye'de kadın örgütleri özellikle yasal iyileştirmeler konusunda başarılı ortaklaşmalar yaptığını ve bu tarzını şimdilik—en azından imza kampanyaları[36] ile—sürdürdüğünü görüyoruz. Bu anlamda Türkiye'de kadın hareketinin başarısı da kadın örgütlerinin ortak gündem olarak saptadığı konuları kamuoyuna taşıma becerisi ile değerlendirilebilir. Bu başarı kadın örgütlerinin bir anlamda *kamunun cinsiyetlendirilmesi* diyebileceğimiz bir işi başarmaları yani kamu politikalarını etkileyerek kadınların sorunlarına karşı daha duyarlı ve çözüm üretici hale getirilmesini sağlayan dönüşümü gerçekleştirmeleri anlamına gelir.

1. Kadın Hareketinin Gündemi: Öncelikler, Ortaklaşmalar, Eklemlenmeler

Türkiye'de ikinci dalga kadın hareketinin gelişmeye başladığı 1985'ten bu yana kadın örgütlerinin gündemine neler girdi, neler dışarıda kaldı, nasıl ifade edildi diye bakarsak gündemin ilk sıralarına çıkanlar kadar geride kalan ve hiç gündeme giremeyen konuların da olduğunu görürüz. Kadın örgütlerinin üzerinde en çok durduğu ve kamu politikalarını çözüm için harekete geçirmeye çalıştığı öncelikli konuların kadınların eğitim olanaklarından hâlâ eşit yararlanamaması, siyasal kararlara eşit katılamaması ve en geniş anlamda kadınlara yönelik şiddetin engellenememesi olduğunu görürüz. Bu öncelikli konuların önemli kılınıp kamunun gündemine sokulabilmesini belirleyen şeyi anlamak için kadın örgütleri tarafından bu konuların başka siyasal aktörlerin gündemleriyle nasıl ilişkilendirildiğine ve bunlara nasıl eklemlendiğine bakmak gerekiyor. Bunlardan en bilineni modernleşme siyasetinin gündemidir.

1.1. Modernleşmeye Eklemlenme

Modernleşmeci siyaset her zaman gündeminde kadınların modernliğe uyumunu amaçlayan hedefler barındırır. Örneğin kadınların modern çocuk yetiştirme ve

36 İmza kampanyalarına örnek olarak Kadın ve Aileden Sorumlu Devlet Bakanlığının adından kadın kelimesinin çıkartılmasına karşı yürütülen imza kampanyası metni ve imzacılar listesi için bkz. http://www.ka-der.org.tr/tr/container2.php?act=sayfa&id00=125&id01=82 erişim tarihi: 26.06.2011.

bakım tekniklerini öğrenmeleri, uygun evlilikler yapıp bakılabilecek sayıda çocuk doğurmaları, modern aile yönetimini öğrenip modern tarzda giyinip konuşmaları gibi amaçlar kadınları her zaman modernleşmeci siyasetlerin hedefi yapar. Kadın hareketleri içinde her zaman önemli sayıda modernleşmeci hedefi olan kadın örgütleri vardır. Bu örgütler—feminist örgütler ilgilenmese dahi—öncelikle kadın ve kız çocuklarının okutulması, erken yaşta ve zorla evlendirmelerin engellenmesi, kadın doğurganlığının düzenlenmesi gibi konulardaki kadın hakları sorunlarını kalkınma/modernleşme politikalarına eklemlemişlerdir; bunun en az modernleşme tarihi kadar eski bir geçmişten bugüne—değişerek de olsa—sürdüğünü görüyoruz. Türkiye'de yakın zamanlarda ÇYDD, ACEV, TEGV, gibi örgütlerin[37] kadınların modern topluma eşit bireyler olarak dahil edilmesi için kamuoyunu, sivil ve askeri örgütleri, özel sektörün sosyal sorumluluk projelerini ve uluslararası örgütlerin destek programlarını harekete geçirerek kadınların modernleştirilmesi misyonunu önemli ölçüde devletten devraldığını söyleyebiliriz. Bu tür sivil örgütlerin yürüttüğü "Haydi Kızlar Okula", "Kardelenler" (Akşit, 2009; Kulin, 2004) gibi kız çocuklarının okutulması kampanyalarında bunun örneklerini görüyoruz.

Türkiye'de kadın ve kız çocukların okumaz yazmazlık düzeyinin yüksekliği yakın zamanlarda BM ve AB istatistiklerinde görünür hale geldi ve bunun Türkiye'nin gelişmiş ülkeler arasında sayılmasını engelleyen bir durum olduğu kavranmaya başlandı. Bu nedenle Türkiye'nin uluslararası indekslerde üst sıralarda yer alması iddiasıyla sorunun çözümünün devlet politikaları açısından da yeni bir ivme kazandığını söyleyebiliriz. Ama öte yandan yeni liberal piyasacı özelleştirme politikaları sonucu devletin eğitim harcamalarını artırmak istemediğini ve sorunun çözümünü sivil örgütlere, uluslararası kuruluşlara ve özel sektöre devretmeye çalıştığını da biliyoruz.

Meselenin bir "devlet meselesi" haline gelmişliği ile birçok güçlü sivil aktörün gündemine girmişliği feminist örgütlerin kadın ve kız çocuklarının eşit eğitim fırsatlarından yararlanmasıyla ilgili konularda çoğu zaman izleyici durumunda kalmasına ve yapılanların içeriğinin belirlenmesinde etkisizleşmesine yol açıyor.[38] Örneğin MEB'nin kız ve erkek eğitimini ayıran örgütsel yapı-

37 Türkân Saylan bu alanda simgeleşmiş bir isim olarak iyi bir örnektir.

38 Bu konuda sorunlar ve çözümler için bkz. ERG Eğitim Reformu Girişimi (2010) *Eğitim İzleme Raporu 2009*, http://erg.sabanciuniv.edu/sites/erg.sabanciuniv.edu/files/EIR2009_BasinPaketi.pdf; Tan, M. (2008) "Eğitim," *Türkiye'de Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği: Sorunlar, Öncelikler ve Çözüm Önerileri* içinde, (S. Sancar, Y. Ecevit ve S. Acuner ile birlikte) İstanbul: TÜSİAD ve KAGİDER Yayını, http://www.tusiad.org/bilgi-merkezi/raporlar/turkiyede-toplumsal-cinsiyet-esitsizligi--sorunlar--oncelikler-ve-cozum-onerileri/.

sı—bazı kadın raporlarında dile getirilmenin ötesinde—hâlâ ciddi bir politik eleştiriye maruz kalmıyor. Benzer biçimde kadınların doğurganlık haklarının da feminist örgütlerin devlet politikalarına bıraktığı alanlardan biri olduğunu söyleyebiliriz. Doğurganlık, üreme sağlığı adı altında, nüfus politikası ve ailenin güçlendirilmesi penceresinden bakılarak yapılan devlet uygulamalarının her zaman kadınlara karşı duyarlı olduğunu söyleyemeyiz.

Kadınların eğitim ve sağlık sorunlarının çözümü için kadın odaklı bakış açısına sahip politikaların eksikliği bir gerçek. Bu nedenle kadınların çoğu zaman ekonomik kalkınma ve nüfus politikaları gibi kadınların önceliklerine ve haklarına duyarsız/kör politikaların nesnesi olması; kadın istihdamının düşüklüğünün işgücü verimliliğini azaltan etken olarak ele alınması engellenemiyor. Devlet politikaları eliyle kadınlar için yürütülen hizmetler zaman zaman muhafazakâr ve eril değerleri yeniden üretebiliyor. Bu nedenle kız çocuklarının ve kadınların eğitim düzeyi hızla yükseliyor ama eğitim kurumlarındaki erkek egemen zihniyet kolayca gerilemiyor; kadın doğurganlığına ilişkin büyük projeler yapılıyor ama hâlâ doğurganlığın bir kadın hakkı meselesi olduğu yeterince kavranmıyor.

1.2. Kadınlara Yönelik Şiddetin Önlemesi ve Muhafazakâr Siyasete Eklemlenme

Türkiye'de 1985-95 döneminden itibaren feminist örgütlerin kadına yönelik şiddeti, eril tahakkümün temel bir biçimi olarak ele aldığını görüyoruz. "Bağır Herkes Duysun" ve "Mor İğne" (Paker 1988) kampanyaları feministlerin eril şiddete dikkat çektikleri ilk ve önemli eylemler oldu. Bu dönemde kadına yönelik şiddet tartışılırken savaş kışkırtıcılığı, ırkçı-militarist söylemde kadın bedeninin kullanımı gibi eril şiddetin farklı tarzlarına yönelik güçlü feminist eleştirileri ve protesto eylemlerini gördük. Tecavüz, taciz, kadın bedenine yönelik her türlü duygusal ve fiziksel şiddet bunların arasında her zaman feminist örgütlerin gündeminde ilk sıralarda yer aldı (Gönüllü, 2005; Işık, 2002).

Öte yandan Türkiye'de kadın hareketinin ikinci on yılı olan 1995 ve sonrasında ulusötesi ilişkilerin de geliştiği bir dönem oldu. Özellikle 1985'te CEDAW'ın imzalanması sonrasında 1995 Pekin ve 2000 yılında Pekin+5 toplantılarına katılım ile yaşanan gelişmeler kadına yönelik şiddet konusuna verilen önceliği pekiştirdi ve namus cinayetleri konusunda uluslararası gündemin oluşumuna önemli destekler sağladı. Kadına yönelik şiddetin önlenmesinin bir "kamu sorumluluğu" olduğunun Türkiye'de siyasi aktörlere kabul ettirilmesi sağlandı ve CEDAW kadınların sorunlarını görünür kılmak için yeni bir hukuki meşruluk temeli oluşturdu.

Türkiye'de 1990'ların sonlarından başlayarak kadınlara yönelik şiddetin önlenmesi ile ilgili yasal reformların yapılabilmesinde feminist örgütlerin öncülüğünde gelişen ortak gündem-ortak eylem stratejisinin belirleyici rolü oldu.

1998-2005 arasında kadınlar lehine önemli yasal reformların yapılmasını sağlayan platform türü örgütlenmelerin en başarılısı Türk Ceza Kanunu değişikliği sırasında kadın örgütlerinin taleplerini TBMM'de dile getirmek için oluşturulan TCK Platformu oldu (Aldemir, 2007; Yılmaz, 2006) ve bu platform, kurulduğu 13 Mayıs 2003'ten bu yana sadece TCK için değil birçok başka yasal değişikliğin gerçekleşmesi için de çalıştı (TCK Kadın Çalışma Grubu, 2003, 2005a). Bu başarının nedeni farklı kadın örgütlerinin arasında *koalisyon stratejisi*ne dayalı platform örgütlenmesinin izlenmesiydi.

Kadınlara yönelik şiddetin önlenmesi feminist örgütlerin stratejik bir hedefi idi; sorunun çözümü için çok geniş bir yelpazedeki kadın örgütlerini bir araya getirerek gündemin desteklemelerini sağladılar. Modernleşmeci-kalkınmacılar, İslamcı kadın örgütleri ve özellikle Kürt kadın örgütleri ile feministlerin ideolojik-politik etkileşimi ve işbirliği aracılığıyla sorun TBMM'ye taşındı. Hükümetteki DSP-MHP-ANAP koalisyonu ve ondan sonraki AKP döneminde de yasal reformlar ile ilgili ortak çalışma anlayışı devam etti. Bu sayede Aileyi Koruma Kanunu, Medeni Yasa, Ceza Yasasında istenen değişiklikler TBMM'den geçirildi ve Aileyi Koruma Yasası uygulamasına hayatiyet getirildi. Ayrıca sığınmaevleri ile ilgili yasal düzenlemeler, Kadına Yönelik Şiddetle Mücadele Ulusal Eylem Planı—ve şimdi de il eylem planlarının hazırlanması—mümkün oldu. TBMM'nin namus ve töre cinayetleri ile ilgili özel komisyon kurması ve bir rapor hazırlamasının mümkün olması, Başbakanlık Şiddetle Mücadele Genelgesinin yayımlanması, vb kamu müdahale[39] alanının oluşturulması gerçekleşti.

Bu konudaki gelişimin aktörünün farklı siyasal bakışlara rağmen Kürt, İslamcı, modernist, feminist gibi, kadınlara yönelik, sadece aile içindeki şiddetin önlenmesi için bir araya gelen kadın örgütlerinin oluşturduğu *kadın koalisyonu* olduğunu söyleyebiliriz ve bunu bir tür *consensus siyaseti* olarak tanımlayabiliriz.[40] Özellikle Doğu ve Güneydoğu'daki Kürt kadınların sorunlarıyla ilgilenen örgütlerin bu konudaki büyük mücadelesini mutlaka vurgulamak gerekir. Kadınlara yönelik şiddetle mücadele etmeyi gündemlerine alan KAMER ve VAKAD gibi bağımsız örgütlenme ağı geliştirebilmiş kadın örgütlerinin yanı sıra, etnik haklar ve özgürlükler için mücadele eden Kürt siyasal hareketinin yönetimindeki belediyelerde kurulan kadın merkezlerinin de[41] bu gündeme katılmasıyla kadınlara yönelik şiddetin önlenmesi için önemli desteklerin geliştirilmesi mümkün oldu.

---

39 Son dönem kamu politikalarındaki gelişmeler için bkz. Benli, 2010.

40 Bu konuda çıkan haberlerde yer alan kadın örgütlerini görmek için bkz. "Kadın Örgütlerinin Yeni TCK'ya İsyanı," *Posta*, 4 Ekim 2003.

41 Türkiye'nin farklı bölgelerindeki kadın örgütlerini içeren bir veri tabanı için bkz. http://www.ucansupurge.org/veritabani/.

Türkiye'de kadınlara yönelik şiddeti önlemeye yönelik çabalar sadece aile ve eviçi şiddet önleme politikaları olarak hayata geçebildi. Militarizm, ırkçılık, milliyetçi/etnik kimlik siyasetleri kaynaklı şiddete karşı "kadın bakış açısı"ndan bir karşı duruş ile kadınlara yönelik eviçi şiddet ilişkilendirilemedi. Irkçılık, etnik ayrımcılık, savaş kışkırtıcılığı, militarizm, dini inanç kökenli şiddet gibi diğer eril şiddet türlerinin önlemesi-suç sayılması için hâlâ kadın hareketinin zayıf bir gündeme sahip olduğu ve bu konuda yeni bir feminist politikaya gereksinim olduğu ortada.

Kadınlara karşı şiddetin önlenmesi için geliştirilen ortak siyasetin muhafazakârlığın odağı olan *ailenin korunması ve güçlendirilmesi* bağlamında kendine bir ortaklaşma noktası bularak başarılı olduğunu ve bu nedenle devlet gündemine dahil olma fırsatı yakalandığını söylemeliyiz. "Ailenin korunması" adı altında bulunan bu ortaklaşma noktasının, konunun kamu kurumlarınca benimsenmesi açısından, yarattığı ılımlılaştırma etkisinin rolü açıktır. Ama bu durum aynı zamanda konunun kadına yönelik erkek şiddeti olarak değil "aile içi şiddetin önlenmesi" olarak ele alınmasına ve kadınlara yönelik diğer şiddet türlerinin ve genel anlamda eril şiddetin önlenmesinin gündemden düşmesine yol açtığını görüyoruz.

Öte yandan orta sınıf kentsoylu "beyaz" erkeklerin etkili kesimlerinin de kadınlara yönelik şiddetin önlenmesi politikasına ilginç bir bağlamda destek verdiğini görüyoruz. Aslında birçok konuda "egemen erkeklik" ideolojisinin temsilcisi, bürokratik, siyasal ve ekonomik kararların öznesi olan orta sınıf erkeklerin kadınlara yönelik şiddetin önlenmesinde özel bir bilinç geliştirebilmeleri, farklı erkeklik kimlikleri arasında güçlenen bir gerilimi de bize gösterdi. Kadına yönelik şiddeti esas olarak alt sınıftan, eğitimsiz, geri, Doğu kültüründen kaynaklanan bir "barbar erkek" davranışı olarak kodlayan "beyaz erkeklik" namus ve töre adına yapılan bu tür erkek ilkelliğinin çağının geçtiğini ilan etti. Böylece egemen erkeklik değerleri içinden kadın dövme ve öldürme dışlandı; ama diğer eril şiddet türleri -özellikle örneğin ekonomik şiddet- hiç tartışılmadan konu dışında kaldı.

2. Kadın Hareketi Gündemi: Eksikler ve Yoklar

Farklı kadın örgütlerinin oluşturduğu ortaklıklar anlamında kadın hareketinin gündeminde birçok önemli mesele ya eksik ya da hiç yer almıyor. Türkiye'de güçlü bir sol ve emek hareketinin olmayışı nedeniyle, kadınların eviçi karşılıksız emeği, enformel emek, ev eksenli çalışma, kadın emeğinin yeni piyasacı çalışma koşullarında güvencesiz, aşırı sömürü koşullarında çalışmak zorunda kalması ve özellikle de işyerinde kadınlara yönelik taciz, *mobbing* sorunlarına karşı güçlü bir siyasal gündem oluşturulamıyor. Bu konularla az sayıdaki sendikal kadın çalışması[42] ve ilgili feminist uzmanların bir

42 Bkz. KESK, 1998, 2004; Eğitim-Sen, 2010.

platformu olan KEİG'in[43] (Kadın Emeği ve İstihdamı Girişimi) çalışmaları bu ilişkideki kopukluk noktalarını ve nedenlerini gösteriyor. Sendikalardaki kadın örgütlenmeleri ile ilgili çok az sayıda çalışma (Toksöz, 2004; Toksöz ve Erdoğdu 1998) sendikalar ile feminist kadın örgütleri arasında ilişkilerin zayıflığının yol açtığı durumu daha detaylı tanımlıyor. Bu nedenle sendikalardaki kadınlar ile kadın örgütlerindeki kadınlar farklı çevreler ve bakış açılarına sahip olmaya devam ediyorlar.[44]

Türkiye'de feminist örgütlerin kadın örgütlerini harekete geçiremediği veya kendisinin de yeterince önemsemediği önemli konuların çoğu, doğrudan eril iktidarın/tahakkümün sönümlenmesini amaçlayacak politikalarla ilgili. Örneğin askeri ve dini kurumların içinde kadınlara yönelik ayrımcı, aşağılayıcı eril dil ve pratiklerden vazgeçilmesi için yeterince güçlü ve etkili bir karşı çıkış geliştirilemiyor. Askeri eğitimlerde erkekleri motive etmek için kadınlar aleyhine klişelerin kullanılması, erkekliğin şiddetle ilişkili değerlerle tanımlanması ya da dini yorumların kadınların yaratılıştan eksik ve kocaya itaatle yükümlü olduğunu söylemesi gibi meselelerde feminist örgütlerin yeterli bir gündem oluşturabildiklerini göremiyoruz. Bu konularda duyarlı feminist örgütlerin politik güçsüzlük ve siyasal yalnızlık nedeniyle bu konuları ülkenin gündemine sokmakta yalnız kaldığını[45] söyleyebiliriz.

Feminist örgütlerin yeterli ortak ve işbirliği yapacak siyasal müttefik bulamadığı için gündeme getiremediği meseleler arasında, kadın ticaretinin ya da bilinen tabirle fuhuşun önlenmesi de yer alıyor. Erkek egemenliğini oluşturan en önemli ayrıcalıklardan bir olan bir kadının bedenini cinsel ilişki için bir süreliğine satın alabilme ayrıcalığı ya da kadın bedenin cinsel meta olarak teşhir edilmesi ile ilgili konular -liberal (!) bir yanlışlıkla- kadın hareketinin gündemine girmiyor.[46] Öte yandan kadınların cinsellik tercihlerinin evlilik dışında da saygınlığının korunması, buna ilaveten erkekleri eviçi sorumlulukları eşit paylaşmaya itecek eşitlikçi politikaların geliştirilmemesi, babalar-çocuklar arasındaki ilişkinin sosyal ve kültürel olarak güçlendirilmemesi, işsizlik, göç ve

43 Kadın emeği üzerine çalışan uzmanların ve kadın örgütlerinin oluşturduğu bir platform olan KEİG'in hazırladığı raporda yer alan politika önerileri için bkz. KEİG Platformu, 2009.

44 Sendikalardaki kadınların konumları ve sorunlarını gündeme getiren bir siyasal eylem için bkz. Sendikalarda Erkek Egemenliğine Karşı Kadın İnisiyatifi, Kadın Dairesi programı, 23 Haziran 2011, http://www.keig.org.

45 Kadın vicdani red hareketi için bkz. http://www.savaskarsitlari.org/arsiv.asp?ArsivTipID=8&ArsivAnaID=62966.

46 İnsan ticareti bağlamında kadın ticareti konusunda bir çalışma için bkz. Ayata, 2008.

enformelleşme nedeniyle ortaya çıkan güvensiz iş koşulların erkeklerde yarattığı *erkeklik krizi*nin eşitlikçi dönüşümlere yönlendirilmemesi gibi konular bu yoklar listesinin üst sıralarında yer alıyor. Yoksullukla mücadele politikalarının aile sigortası benzeri bağlamda ele alınması ile parasal ya da ayni yardım dağıtma politikalarının kadınları hedef alan ama kadın hareketinin bakış açısına ve taleplerine uzak ve soğuk duruşu yeni ve giderek önemi artacak bir tartışma konusu.

Kadın örgütlerinin bir başka suskun kaldığı alan ise kadınların kamu hizmetine eşit katılım hakkının ele alınmamış, tartışılmamış noktaları. Türkiye'de kadınların hâlâ vali, general, imam olamaması dini ve devleti yönetme işlerinin hâlâ erkeklere özgü görüldüğünün kanıtıdır. Ayrıca spor ve din hizmetlerinden kadınların eşit ve serbest yararlanma hakkının hâlâ olmaması kadın hareketinin gündemine henüz girmemiş konular arasında en önemlileri olarak sayılabilir.

Kadın hareketinin ciddi bir boşluk yarattığı bir başka alan ise feminist bakış açısından tasarlanmış bir aile politikası tartışmasının olmayışıdır. Aile politikası muhafazakâr siyasetin gündemine bırakılıyor ve o da kadınları evde ev kadını ve anne olarak tutmak için hareket ediyor. Oysaki cinsiyet eşitliği zaman zaman eşitlikçi ve kadınların özgür seçimlerine öncelik vermek zorunda olan aile politikalarının geliştirilmesini gerektiriyor. Ama Türkiye'deki gibi, aile politikası kadınları evde tutmayı amaçladığı sürece, cinsiyet eşitliğini sağlamak için -yapılan çalışmalarla çelişiyor. Erkeklerin aile ve çocuk yetiştirme sorumluluklarına katılması, kadınların ve erkeklerin ev ve iş yaşamını birlikte yürütebilmesi için kreş, yaşlı ve sakat bakımının kamusallaştırılması gibi uygulamalar bu nedenle hiç yaşama geçemiyor. Feminist bir açıdan ev kadınlarının sosyal güvenliğinin nasıl sağlanacağı ise yeterince tartışılmıyor. Oysaki ev kadınlarının-annelerin sigortalanması da en az aile içi şiddetin önlenmesi kadar kadın hareketinin ortak gündeminde olmayı hak eden temel bir sorun.

V. Türkiye'de Kadın Hareketinin Örgütlenme Stratejileri

Feminist örgütlenmenin amacı kadınların küçük, yüz yüze ve hiyerarşisiz *bilinç yükseltme* amaçlı küçük gruplarda çıkar çatışması yaratacak bağlamlardan uzak durarak ve hem erkekler hem diğer siyasal örgütler karşısında özerklik kazanmaktır. Bu anlamda feminist örgütlenmelerinin amacı eril tahakküme karşı kendilerini korumak ve dönüştürmek için bir güç ve strateji geliştirebilmektir. Feminist örgütlenme erkek egemenliğinin ideolojik eleştirisini ve sorgulamasını yapma, kadınlık deneyimlerini tartışıp olumlu ilkeler çıkarma, güçsüzleştirilmeye direnmek için "ben dilinde konuşma"yı öğrenme, kadınlarla empatik iletişim kurma gibi örgütlenme ilkelerine dayanır ve her tür kadınla her tür güçlendirici kadınlık deneyimleri arasında ilişki kurarak, eril iktidarın kadınlar üzerideki tahakkümünü azaltmaya çalışır.

Eril tahakkümü dönüştürücü olabilmek için kadın örgütleri arasında işbirliği yapmak, belli sorunların çözümü için ittifaklar oluşturmak ve farklı ideolojik ve

politik ilişkileri olan kadın örgütleri ile koalisyon kurmak önemli bir feminist örgütlenme stratejisidir. Feminist siyaset, bu strateji ile doğrudan erkek egemenliğine karşı çıkmasa bile bir biçimde kadınların güçlenmesini, desteklenmesini ve gereksinmelerinin karşılanmasını amaçlayan kadın örgütleri ile ittifak kurmayı amaçlar. Çünkü kadınların—bütün farklılıklarına rağmen—sadece kadın olduklarından dolayı benzer bir ayrımcılık ve ezilme yaşadıklarını varsayar.

İkinci dalga feminizm bütün dünyada erkek egemenliğini yok etmek için kadınları mobilize etmeye çalıştı ve bunun siyasi ilkesi olarak kadınların ortak ezilmişliğine karşı kızkardeşlik (kadın dayanışması) gerektiğini vurguladı. Bu örgütlenme modelini ileri süren feministlerin çoğu beyaz, orta sınıf kadınlardı. Ama yoksul, eşcinsel, göçmen, etnik azınlık mensubu, siyah kadınların bu orta sınıf beyaz kadınlarla dayanışması çok kolay gerçekleşmedi; bu kadınlar "önce farklılıklarımızı tanımlayalım, aksi takdirde beyaz, batılı, orta sınıf feministlerin bizlerin ezilmesine yol açan düzene karşı sessiz kalışlarını da kabul etmiş oluruz" dediler. Farklı kadınlık deneyimlerinin görmezden gelinmesi ve tahakküm altında tutulması, kadınlar arası hiyerarşik ilişkilerin eleştirilmesi gerektiğini vurguladılar.[47] Bu farklı kadınlık deneyimlerinin varlığının kabulü ile feminist örgütlenme ilkesi ortak çıkar değil, farklı kadınlık çıkarları ve farklı deneyimlerin birbirine eklemlenmesi ve koalisyon kurma[48] gereği olarak tanımlanmaya başlandı.

Türkiye'de 1990'lı yılların sonundan başlayarak 2000'li yıllarda sayıları artarak devam eden koalisyon türü örgütler, farklı ideolojik ve politik özelliklere sahip kadın örgütlerini ortak bir sorunu çözmek için birbiriyle ilişkili hale getirdi. Onların öncelikle platformlar, e-gruplar kurarak (Göker, 2007) imza kampanyaları ve lobicilik çalışmaları yaptıklarını görüyoruz. Ortak iletişim amaçlı örgütlenme ve mümkün olduğu ölçüde ortak eylem yapmaya dayalı etkinliklerin koalisyon olup olmadığı tartışılabilir bir konu ise de, Türkiye'deki oluşumlar tek-somut-sorun odaklı işbirlikleri [single issue cooperation] olarak tanımlanabilir. Bu anlamda Sığınaklar Kurultayı,[49] AKL, CEDAW Yürütme Kurulu,[50] önemli örnekler olarak sayılabilir.

---

47 Farklı kadınlık deneyimlerinin varlığının kabulü ve politikleştirilmesi için bkz. Stienstra, 2000.

48 Koalisyon kurma ile ilgili tartışmalar için bkz. Lyshaug, 2006.

49 Sığınaklar Kurultayı Türkiye'de 1998'den bu yana her yıl toplanan ve kadınlara yönelik şiddetin önlenmesi için çalışan kadın örgütlerini ve kamu kurumlarını bir araya getiren en uzun süreli örgütlenme oldu. Her yıl yayımlanan bildirgeleri için bkz. Kadın Sığınakları Kurultayı raporları, http://www.siginaksizbirdunya.com.

50 CEDAW Yürütme Kurulu kadın örgütlerinin bir araya gelerek gölge raporları oluşturuyor. En son rapor için bkz. CEDAW Sivil Toplum Yürütme Kurulu, 2011.

1. Bilinç Yükseltmeden Koalisyona: Stratejiler, Gerilimler

Türkiye'de 1980'lerin ortasından itibaren gelişen feminist örgütler öncelikle bilinç yükseltme grupları içinde örgütlendiler. Daha sonra kamuya görünür feminist dernekler ortaya çıktı. Daha sonra da feminist örgütlerin oluşturduğu görünürlükten ilham alan çok çeşitli kadınlar, farklı kadınlık konumlarından yola çıkarak kadınlar için farklı şeyler yapmak isteyen kadın dernekleri kurdular.

Bu sürecin sonunda ortaya çıkan kadın örgütlenmeleri[51] Türkiye'nin siyasal yelpazesindeki farklılıkları yansıttı. Atatürkçü, İslamcı, Kürt, Feminist, vb ayrımlar kadın örgütlerinde de ortaya çıktı (Turam, 2008; Diner ve Toktaş, 2010). Bu kadın örgütlerinin farklı siyasal hedefleri ve bağlılıkları nedeniyle aralarında farklı çelişkilerin ortaya çıkması tahmin edilmez bir durum değildi elbette. Öncelikle feminist olan ve kendisini feminist olarak tanımlamayıp kadınlar için çalıştığını söyleyen kadın örgütleri arasındaki gerilimlerin ortak gündem oluşturma stratejilerini çok zorladığını söyleyebiliriz. Bu tür gerilimlerin kadınlarla ilgili yasal haklardan pratik tavır alışlara, evlilik-aile odaklı sorunlardan kadınların evlilik dışı cinsel hakları ve özgürlüklerine doğru kaydıkça daha da arttığını gördük. Örneğin bekâret denetimlerinin engellenmesi, evlilik dışı/babasız çocukların anne nüfusuna kaydedilmesi, kadınların kendi soyadlarını taşıması gibi konularda sağlanamayan ortaklıklar eviçi şiddetin engellenmesi, kız çocuklarının okutulması, olumlu ayrımcılık uygulanması gibi konularda çok daha kolaylıkla gerçekleşebiliyordu.

Ortak bir kadın gündemi etrafında uzlaşmalar oluşturarak bir kadın hareketi inşa etmenin bir başka gerilim hattı da bağımsız kadın örgütlerinde kalmak ile sendika ve siyasal partiler gibi erkeklerle birlikte yürütülen karma örgütlerde feminist olarak kadın hakları savunusu yapmak gerektiğini savunanlar arasında gerçekleşti.[52] İkincisini savunanların kendilerini daha çok sosyalist-feminist olarak tanımladıklarını söyleyebiliriz.

Diğer bir örgütlenme tartışması da feministlerin sadece kendileri gibi eşitlik ve özgürlük talep eden kadın örgütleri ile işbirliği yapması; bunun dışındaki ulus, devlet, din, cemaat, aşiret gibi kutsal sayılan şeyleri korumak için kurulmuş kadın örgütleriyle ilişkiden uzak durmasının gerekip gerekmediği idi. Diğer deyişle kadın hareketinin bir biçimde kadınlardan oluşan ve kadınları ulus, din, devlet ya da cemaat hedefleri için seferber etmeye çalışan her tür kadın örgütüne de açık olup olmayacağı meselesi idi. Yani muhafazakâr, milliyetçi, dinci, ulusalcı vb kadın örgütleri de kadın koalisyonlarında yer almalı mıydı? Bu tartışmanın bir örneğini KA-DER'in kadınların eşit siyasal temsilini sağlamak için geniş bir koalisyon oluşturma isteği ile bütün siyasal partilerdeki kadınlara ulaşmak

51 Kadın hareketinin örgütlenme özellikleri hakkında bkz. Sancar, 2008, s. 245-56; 2006.

52 Bu tartışmalara bir örnek için bkz. Sayılan, 1996.

için uyguladığı *eşit mesafe siyaseti*nde görebiliriz.[53] Bu nedenle KA-DER üyeleri içinde CHP, AKP, BDP (DTP), MHP, ÖDP, TKP gibi çok farklı partilerden kadınlar oldu ve bu partilerdeki kadınlarla ortak çalışmalar yapılabildi.[54] Bu stratejinin ne kadar başarılı olduğunu tartışmak bu yazının sınırlarını aşacaktır ama bu stratejinin ötesinde kadın örgütlerinin, kadınların eşit siyasal temsili, kadın politikacı ve karar süreçlerindeki kadın sayısının artması açısından başarılı olduğu söylenebilir. Ama feminist siyasetin ve kadın hakları savunucularının siyasal partilere girmesi açısından başarıya kapı açtığı söylenemez. Kota politikaları konusunda da önemli bir dirençle karşılaşıldığı ve engellerin hâlâ aşılamadığı bir gerçek.

2. Siyasal İdeolojiler ve Kadın Örgütleri

Türkiye'de kadın örgütleri mevcut siyasal akımlara paralel olarak Kemalist, ulusalcı, milliyetçi, solcu, liberal, muhafazakâr, İslamcı, Kürt, vb olabiliyor. Buna göre Türkiye'de en yaygın kadın örgütü türünün böylesi farklı ideolojik örgütlenmelere destek veren siyasal parti kadın kolları ya da en geleneksel biçimde gönüllü sosyal yardım amaçlı örgütler olduğunu biliyoruz. Dini, bölgesel, cemaat temelli her iki tür kadın örgütü ile feminist örgütler arasında zaman zaman olumlu etkileşimler, sınırlı da olsa işbirlikleri ve hatta kadın hakları söylemini benimsemeye doğru bir dönüşüm yaşandığını söyleyebiliriz. Dolayısıyla kadın hareketi içinde her zaman zayıf bağlarla bağlı olunsa da, görünür gündemleri öyle olmasa da, içerik ve eylemlilik açısından kadın sorunlarına duyarlı hale dönüşebilen örgütler yer alabiliyor. Bu duyarlılık ve dönüşüm kapasitesi, elbette ki farklı kadın örgütlerini erkek egemen değerleri yeniden üreten aygıtlar olmaktan çıkartmıyor. Ama bu durum feminist örgütlenme stratejileri açısından bu tür kadın örgütlerinin önemini azaltmıyor.

---

53 Eşit mesafe siyaseti için bkz. Sancar, 2008, s. 249.

54 KA-DER'in çalışmaları için bkz. KA-DER (2007) *Kota El Kitabı: Geçici Özel Önlem Politikası*, haz. A. Sayın, Ankara; (2005) *Eşit Temsil için Cinsiyet Kotası: Erkek Demokrasiden Gerçek Demokrasiye,* KA-DER Genel Merkez Yayını; (2004a) *Kadın Sorunlarına Çözüm Arayışı Kurultayı,* İstanbul. http://www.ka-der.org.tr/index.html; (2002) *Kadın Siyasetçinin El Kitabı,* KA-DER Genel Merkez Yayını; KA-DER Yerel Siyaset Çalışma Grubu; (2006a) *Cinsiyet Eşitliği Yolunda Yerel Siyaset Raporu, Yarın İçin Bugünden Kampanyası*, KA-DER Ankara; (2006b) *Bir de Buradan Bak: Cinsiyet Eşitsizliği Bir 'Kadın Sorunu' Değil Toplumun Sorunudur,* (Serpil Sancar, Selma Acuner, İlknur Üstün, Aksu Bora, Lara Romaniuc), Kader- Ankara ve UNDP Yayını, Ankara. http:// www.marjinal.com.tr/ download/ kader_kitaplar/birdeburadanbak.pdf; (2004a) *Kadın Başımıza: Yerel Yönetimlerde Kadın Katılımı ve Temsili Kampanyası*, 2003-2004, KA-DER-Ankara ve KASAUM Yayınları; (2004b) *Kadınların Yerel Seçimler Bildirgesi-2004*, KA-DER-Ankara. http:/ /www.ka-der.org.tr/Kitaplar.html.

Türkiye'de etkili ve güçlü bir kadın hareketi oluşumunda, feministlerin ideolojik ve politik etkililiği kadar hem Kürt kadın örgütleriyle hem de İslamcı kadın örgütleriyle işbirliklerinin belirleyici etkisi oldu. Kürt kadın örgütlerinin kadın haklarının savunusunu[55] ve feminist bakış açısını çok daha başarılı biçimde kendi örgütlerine taşıma becerisini gösterdikleri halde İslamcı kadın örgütleri için aynı şeyin aynı düzeyde gerçekleştiğini söylemek zor. Çok yaygın biçimde dini yaymak için kurulmuş dindar kadın örgütlerini hariç tutarsak kendilerini İslami kadın hareketi olarak tanımlayan örgütlerin kadın hakları konusunda önemli açılımlar yaptığını ve feminist siyasetin gündem ve eleştirilerinden geniş çapta etkilendiklerini görüyoruz. Ama bu etkilenmeyi İslamcı siyasal partilerin kadınlarla ilgili politikalarına tam anlamıyla taşıyabildikleri söylenemez.

Karşılıklı etkilenme sürecinden feminist örgütlerin de kendi hesabına önemli kazanımlarla çıktığını söyleyebiliriz. Türkiye'de İslamcı kadın hakları savunucularının Kemalist kadın politikalarının otoriter dışlayıcılığına, batılı kadın hakları anlayışının Avrupa-merkezli bakış açsına, modernleşmeci bakışın her türlü farklı kadın deneyimini yok saymasına yönelttikleri eleştiriler feministleri de derinden etkiledi. Özellikle kadınlara yönelik şiddetin gündeme getirilmesi, yasal reformların yapılması gibi konularda feministler ile İslamcı kadın örgütleri arasındaki işbirliğinin çok önemli işler başardığını söyleyebiliriz. Bu işbirliğinin bedelinin ise dinsel muhafazakârlığın hoş görülmesi olduğunu ve feminist eleştirinin bu anlamda sessizce geri tutulduğunu da söyleyenler oldu.

İdeolojik farklılıkların yarattığı ayrışmalar, dağılmalar, farklı yaklaşımların birbirine benzeştirilmesi ile değil ancak bunların arasında kadınların ezilmesi ve eril tahakkümün geriletilmesine yönelik oluşturulacak iyi bir koalisyon politikası ile aşılabilir. Feministlerin farklı kadın örgütleriyle oluşturduğu şemsiye yapılar, platformlar koalisyon politikası gereği bu amaca yöneldi. Ama dünyanın her yerinde her zaman kadın örgütleri koalisyonlarının iyi işleyeceğine dair bir garanti olduğunu söylemek zor. Özneleri iyi tanımlanmış farklılıkları ara kesitler ve sınırlar boyunca bir araya getirmek bu sınırları kuvvetlendirebilir; farklılıkları kuvvetlendirerek etkilenmeleri, melezlenmeleri zayıflatıp engelleyebilir; geri dönüşsüz hale getirebilir. Oysa kadınların çıkarlarını ortaklaştırılması siyaseti bu sınırların belirsizleştirilmesi, yeniden şekillendirilmesini amaçlar her zaman. Her özne kendi alanını tanımlar ve diğerinin alanına girmemeye çalışarak kendi alanını çizer ve onu titizlikle korur; buna göre diğer kadın örgütlerine karşı konumlanınca da kendi alanında da kendinden başka kimsenin olmasını istemeyebilir. Oysaki kadın dayanışması karşılıklı tanıma ve olumlamayı gerektiriyor. Bu konularda feministler arasında önemli tartışmalar olduğunu görüyoruz: Jodi Dean gibi birçok feminist, Iris Marion Young'ın "gökku-

55 Kürt kadın hareketi ve kadın sorunu için bkz. Çağlayan, 2007; Sharhzad, 2005.

şağı koalisyonu" olarak adlandırdığı örgütlenmeleri bu açılardan eleştirmişti.[56] Koalisyonların karşılıklılık, eşitlik ve hesap verebilirlik üstüne dayanması gerektiği halde zaman zaman da bu ittifakların birbirine çok değmeyen kadın örgütleri yarattığını söylemek mümkün.

3. Kadın Hareketinin Çıkmazı: Siyasal Partiler

Türkiye'de kadın örgütlerinin kadın taleplerini siyasal karar süreçlerine iletmesi, diğer alanlara göre daha sorunlu gelişti. Bu taleplerinin siyasal aygıtlar, süreçler ve siyaset dilinde görünür hale gelmesi, çözümler üretmesi ve sürekli temsili için iki temel dönüşümün gerçekleşmesi şart: Öncelikle bu taleplerin siyasetçiler tarafından algılanması ve ikinci olarak da taleplerin sahibi olan kadın hakları savunucularının siyasal karar süreçlerinde kararlara katılması ve temsil edilebilmesi. Birincinin gerçekleşmesi Türkiye'de kadın örgütlerinin uzun bir süreçte *lobicilik* yaparak birçok konunun siyaset aktörleri tarafından algılanır hale gelmesini sağladı. Özellikle kadınlara yönelik şiddet konusunda sağlanan duyarlılığı buna örnek gösterebiliriz. Feministlerin siyasal karar süreçlerine katılımını sağlamak için ise *femokratl*arın uzman-bürokratik kurumlara alınması/ataması ve önemli kadın hakları savunucularının siyasal parti yönetimlerine ve parlamentoya temsilci olarak aday gösterilmesi/seçilmesi gerçekleşmedi.[57] Türkiye'de birinci aşamada önemli başarılar sağlansa da ikinci konuda yani feministlerin siyasal kararlara dahil edilmesi konusunda çok ciddi bir direnç olduğu için birçok önemli kadın hakları ihlali—fuhuşun önlenmesi gibi—hâlâ siyasetin gündemine giremiyor.

Kadın hareketinin talepleri ve kadrolarını siyasal kurumlara taşı(yama) masının nedeni Türkiye'de kadın hakları siyasetinin, güçlü sol ve liberal partilerin yokluğu nedeniyle kendi politikalarını onların politikalarına eklemleyerek kamuoyuna, yasama kararlarına ve hükümet uygulamalarına taşıma/yansıtma fırsatı bulamamasıdır. Böyle bir fırsat ne CHP ve Ecevit'in DSP'si ile ne de ANAP gibi liberallik iddiası olan bir parti ile gerçekleşti. Bugün için AKP döneminde önemli yasal düzeltmeler yapılmış olsa da bu adımlar muhafazakâr ideolojinin kadınları sadece annelik ve aile bağlamında algılamak istemesiyle sınırlı. TBMM'de grubu olan siyasal partiler cinsiyet eşitliğinin gereğini yapma konusunda hâlâ yeterince duyarlılık geliştiremediler. Türkiye siyasetindeki sağ/muhafazakâr çoğunluk, kadın hakları taleplerinin sadece sınırlı bir kısmını filtre ederek ve muhafazakârlığa uyumlu hale getirerek bünyesine aldığından siyasal toplumun feminist etkilenmeye kapalı kalmasına neden oldu.

---

56 Bu tartışmalar için bkz. Lyshaug, 2006.

57 Kadın hareketinin ve feministlerin içerilmesi tartışmaları için bkz. Mazur, 2005; Banaszak vd, 2003.

Dünyada başarılı kadın hareketleri, öncelikle kadınların eşit siyasal temsili konusunda geliştirdikleri stratejiler ve siyasal dönüşümlerle değerlendiriliyor. Bugün artık cinsiyet eşitliğini hedeflememiş ve bunu gerçekleştireceğine dair bir inanç oluşturmamış siyasal rejimler demokratik sayılmıyor; yani *demokrasinin cinsiyetlendirilmesi* çağın ruhunun bir parçası haline geldi. Bu da feministlerin siyasal kurumlara dahil olması ve feminist eleştirinin ortaya koyduğu dönüşümlerin siyasal toplumda gerçekleştirilmesine bağlı. Türkiye'de önümüzdeki dönemin bir siyasal toplum reformu dönemi olacağı belli olmuşken, siyasal partilerin ve seçimlerin demokratikleştirilmesi ve temel vatandaşlık tanımının tartışılması sırasında kadınların eşit vatandaşlar olabilmesi için yapılması gerekenlerin dikkate alınmaması önemli bir demokrasi eksikliği haline dönüşecektir.

Türkiye'de TBMM'de grubu olan siyasal partilere baktığımızda hem parti yönetimlerinde hem milletvekilliklerinde aday belirleme ilkelerinin çok sorunlu olduğunu görüyoruz. Aday liste seçicileri karar verirken değişik kriterleri—enformel olarak—uyguluyorlar. Deneyim, parasal güç, bölgesel aidiyet, etnik ve cemaat kimliği, eğitim, meslek, yaş, kitle örgütleri üyeliği/yöneticiliği gibi kriterler bu seçişte etkili oluyor. Ama bu kriterlere ve aday gösterilen kadınlara yakından baktığımızda, kriterlerin kadınlardan çok erkekler için geçerli olduğunu görüyoruz. Kadın adayların belirlenmesinde bu *kooptasyon* başka kurallara göre şekilleniyor; akraba, tanıdık eşi, kızı, sevgilisi yani *torpilli kadınlar* her zaman önemli bir yer tutuyor. Ama özellikle deneyimsiz, itaatkâr, ikincil kalmaya ses çıkarmayacak, "arka toplayan" kadınlar yani *uyumlu eş modeli kadınlar* özellikle tercih ediliyor. Ayrıca gösterişi, sunumu iyi ama siyasal gücü ve iddiası düşük *vitrin kadınları*nın da siyasal partilerin her düzey yönetiminde önemli bir yer tuttuğunu görüyoruz. Toplumda kadın örgütlerinde, kadın hakları mücadelesinde gördüğümüz kadınları hâlâ siyasal partilerde, parlamentolarda ve politik makamlarda göremiyoruz. İstenmeyen/seçilmeyen kadınlar ise öncelikle feministler, siyasetin tabanından gelen deneyimli, güçlü, ama *markasız kadınlar* oluyor. Bu yapının AKP ve CHP gibi büyük partilerde hâlâ devam ettiğini görüyoruz. Bir tür *başkanın kadınları modeli* diyebileceğimiz bu model, siyasal partilerdeki merkez ve lider egemenliğine dayalı otoriter örgüt yapılarının bir sonucu. Bu konuda etnik kimlik siyaseti yürüten BDP'nin (DTP) farklı bir model geliştirerek—feministleri içine almasa bile—kendi içinde kendi feministlerini yaratarak önemli ve başarılı bir örnek haline geldiğini görüyoruz.

Türkiye'de kadınların siyasal katılımı ve temsili ile ilgili başarısızlığın siyasal partilere kadın taleplerinin ve feministlerin dahil edil(eme)mesiyle ilgili bir başka boyutu ise bu konudaki kadın örgütlerinin eksik bakış açısı. Kadınların eşit siyasal temsili ile ilgili olarak bugüne kadar geliştirilmiş tek politika "kota" talebi ve hangi partiden olursa olsun kadın politikacıların eğitimi yoluyla kadın sorunları-taleplerinin içerilmesinin amaçlanması. Oysa ki "her partide en

az .... kadar kadın olsun, yeter" demek ancak bununla birlikte gerçekleşmesi gereken dönüşümler için stratejik hedefler saptamamak, kadın temsilci oranı yükselen ama kadınların taleplerine yetirince duyarlı olmayan bir siyasal toplumu aşmaya yetmiyor. Kadın olmanın bir tür politik grup değil biyolojik bir kategori olarak kabul edilmesi, yani özcülük, eril iktidar aygıtlarını ve pratiklerini dönüştürücü olmaktan çok bazı kadınları buna ortak etmekle sonuçlanabiliyor. Bu açıdan Türkiye'de kadın örgütlerinin siyasal partilerde cinsiyetçiliğin aşılması için daha güçlü ve doğru bir gündem oluşturmaya çalışması gerekiyor (Sancar, 2008, 2005, 2004a).

4. Kadın Hareketlerinin Başarısı: Devleti Dönüştürme/Devletle İşbirliği

Kadın hareketinin önemli bir hedefi, dünyanın her yerinde eril tahakkümün pekiştirilmesinde önemli rolü olan devlet aygıtlarının kadınların gereksinmelerine yanıt veren ve erkek egemenliği yerine eşitlik üreten kamu kurumlarına dönüştürülmesidir. Devletin dönüştürülmesi bağlamında da devlet politikalarını etkileyecek kurumlarda ortaya çıkan feminist kadınlar-seçilmiş kadınlar ikilemini çözmektir. Kadın siyasetinin devlet aygıtlarına dahil edilmesinin en önemli koşullarından biri feminist kadınların siyasal partilere, parlamentolara seçilebilmesi ve ilgili kamu kurumlarına uzman olarak katılabilmesidir. Bu durum devletin bürokrasi yapısına, siyasetin ideolojik gerilimleri çözmekle ilgili reflekslerine bağlı olmakla birlikte kadın hareketinin gündem oluşturma becerisi ve yakaladığı siyasal fırsatları iyi değerlendirmesi anlamında çok belirleyicidir.

Farklı ülkelerdeki kadın hareketlerinin başarısını sağlayan faktörlere karşılaştırmalı olarak baktığımızda başarıyı etkileyen üç tür faktör olduğunu görüyoruz. Öncelikle sol örgüt ve partilerle feminist/kadın örgütlerinin ittifak olanağı; devlet içinde diğer örgütlü çıkar gruplarının özellikle işçi hareketi türü siyasal aktörlerin varlığı ve devletin demokratikleşme niyeti. Bu konuda geniş çaplı ve karşılaştırmalı bir araştırma[58] sonucu kadın hareketinin başarısını sağlayan en iyi bileşimin demokratik-merkezi bir devlet yapısı, güçlü işçi hareketi ve sol parti desteği olduğunu; ikinci en iyinin ise ademimerkeziyetçi devlet yapısı ile zayıf işçi hareketi, örgütlü egemen çıkar grubunun yokluğu ve güçlü sol parti yokluğunun bileşimi olduğunu bize gösteriyor. Sol partiler ile feminist örgütler ittifakının Batı Avrupa ve Latin Amerika'daki başarıları yarattığını, ikincisine en iyi örneğin ise ABD olduğunu söyleyebiliriz. Bu işbirliğinden cinsiyet eşitliğini kabullenmiş yeni bir devlet yapısının ortaya çıktığını ve bunun dünyaya örnek olduğunu görüyoruz (Banassak, 1996). Öte yandan devletin demokratik alışkanlıklarının, sendika veya sol partilerin kadın örgütleriyle işbirliğinin güçlü

58 Bu konuda yapılan karşılaştırmalı uluslararası araştırma için bkz. RNGS araştırması, dipnot 25. Ayrıca bkz. Outshoorn ve Kantola, 2007; Shirin, 2003.

olmadığı ülkelerde, feminist hareket devletin baskısı ya da umursamazlığı ile karşılaşıyor (Beckwith, 2001).

Muhafazakâr hükümetler ve sıkı ekonomik politika zamanlarında kadın hareketlerinin işi zorlaşıyor. İngiltere, Kanada, ABD'de muhafazakâr partilerin iktidarda olduğu dönemde kadın hakları konumunu koruma ve hatta yeni bazı haklar oluşturma şansı bulabilmiş olmakla birlikte dünyanın geri kalanı için aynı şeyi söylemek zor. Kadın haklarıyla ilgili anayasal hükümlerin ve mahkeme kararlarının desteğinin muhafazakârlık baskılarına karşı kadınları etkili biçimde koruduğunu görüyoruz (agy., s. 378). Örneğin yakın dönemde önemli bir reform hareketinin yaşandığı İskoçya'da kadın örgütleri kendi gündemlerini başarılı biçimde reform gündemine katabildiler. Feministler seçimlerde parlamentonun %35,9'unun kadınlardan oluşmasını sağladılar. Seçilen kadınların %95'i sol veya sol eğilimli partilerden geliyordu. Sonuçta sol partilerin kadınları siyasal kurumlara taşımadaki önemini ve bunun dönüştürücü kapasitesini görüyoruz.

Fransa'nın aşırı merkezi üniter devlet yapısı küreselleşme, yerel yönetim reformları ve Avrupa Birliği'ne giriş sürecinde yaşadığı deneyimler sonucunda 1980'lerden başlayarak aşama aşama önemli siyasal dönüşümler yaşadı. Geçmişte Fransız feminist hareketi, devlet feminizminin yaratıcısı olarak devletle yakın bir ilişki kurmuştu. Devlet içinde kurulmuş Kadın Bakanlığı ve eşitlik birimlerinde *femokratlar* etkin yerlerde bulundu ve önemli reformlara imza attılar. 1981-6 döneminde Fransa'da sosyalist feminist Yvette Roudy'nin dünyanın ilk kadın hakları bakanı olduğu dönemdi. Bu dönüşüm radikal ama marjinal, uygulama alanı sınırlı kaldı. Evrensel eşitlik ilkesi ile şekillenmiş Fransız devletinin Jakoben geleneğe dayanan bürokratik yapısını değiştiren bir etki söz konusuydu. 1998-2002 arasında sol hükümetler döneminde devletin kadın hakları politikası yerel bölgesel birimlere doğru da genişleyerek çok iyi çalıştı. 1980'de yerel yönetimlere yetki devri reformunda 12 bölge ve 92 bölümde ayrı birimler, yerel bakanlıklar kurulurken kadın hakları da her bir birimde yer aldı. Bu yapı sayesinde yerel-bölgesel düzeyde çok sayıda Kadın Hakları Bilgi Merkezi giderek kurumlaştı ama hep sivil örgüt statüsünde kaldı; sivil kadın gruplarını desteklemeye ve finanse etmeye devam etti. 2002-5 döneminin sağ hükümetleri ile bu çalışmalar duraklasa da varlığını sürdürdü.[59]

5. Örgütlenmede Yeni Eğilimler: Feminist Örgütlerden Proje Örgütlerine Dönüşüm

Kadın hareketleri dünya çapında yeni bir olgu ile karşı karşıya. Kadın örgütleri kadın sorunlarının çözümünü toplumdan, devletten, bireylerden,

59 Fransa'da yaşanan dönüşümler için bkz. Wallach Scott, 2005.

politik aktörlerden talep eden, erkek egemenliğinin değişik, gizil ve stratejik biçimlerini açığa çıkarma ve eleştirmeye göre şekillenmiş yapılarını ve ideolojik özelliklerini yitiriyorlar; kadın sorunlarını çözmesini istedikleri kamu kurumlarının bir parçası haline geliyorlar. Feminist ilkelerden çıkarak istenen *kendine yardım* örgütlenmesi her birinin bir kamu kurumu gibi sorun çözücü-çözüm uygulayıcı hale gelmesine yol açıyor. Bunun için gereksinme duydukları parasal kaynaklar *kadın fonları*ndan, deneyim-bilgi-teknik ise *kadın projeleri*nden geliyor.

Kadın hareketinin STK'laşması ve *proje feminizmi* olarak tanımlayabileceğimiz bu gelişme dünyada kadın hareketlerini örgütsel, ideolojik ve politik dönüşüme uğratan en önemli faktörlerden biri. Bu olgu kadın hareketinin gündeminde çarpılmalara, kaymalara ve kırılmalara yol açıyor. Bu durum öncelikle devletin, çoğu zaman piyasacı politikalar ya da sadece duyarsızlık nedeniyle yapmak istemediği—örneğin yaşlı ve sakatların ve okul öncesi çocukların kreş yerine evde anneleri tarafından bakılması gibi—işleri kadın örgütlerine yaptırmasına da yol açıyor. Bu işleri yapacak kadın örgütlerini finanse etsin diye uluslararası fonların proje destekleri kamu bütçelerinin yerine geçiyor. Örneğin kız çocuklarının okuma oranının artırılması, şiddete uğrayan kadınlara destek verilmesi, kadınlara üretim ve iş kurma kredileri sağlanması, kamu görevlilerinin cinsiyet eşitliği sorunlarına duyarlı hale getirilmesi için hizmet içi eğitimler yapılması gibi konular kadın örgütleri ve uluslararası fonlar aracılığıyla yapılan işlere tipik örnekler. Kadın örgütleri ise bu işleri yapmak ve bu fonlara ulaşmak için örgüt yapılarını, stratejilerini, örgütlenme hedeflerini, işbirliklerini ve eleştirel konumlarını değiştirmek ve bu duruma göre yeniden yapılanmak zorunda kalıyorlar. Gönüllülüğe, siyasal özerkliğe ve ideolojik olarak erkek egemenliğini eleştirmeye dayanan feminist örgütlenme yerine somut sorun çözmeye ve uygulamaya yönelik projeler yapan kadın örgütleri geçiyor.

Kadın projeleri, gönüllü katılıma dayalı kadın örgütleri yerine uzmanlık, işbölümü ve doğrudan sorun çözmeye yönelik iş görme stratejilerine dayalı yeni bir tür kadın örgütlenme modeli yaratıyor. Dar ve derinlemesine sorun alanlarında çalışma, belli alanlarda sorun çözme deneyimlerine göre uzmanlaşmışlık, parasal kaynakların kullanımı ile ulaşılabilen kolaylıklar anlamında kadın projeleri, kadınların kendi kendilerine sorun çözme pratiklerini geliştiriyor.

Kadın projelerinin parasal kaynaklarının ulusal devletin bütçesinden değil de uluslararası örgütlerden, başka ülkelerin kadın örgütlerinden ya da tamamen sivil kaynaklardan geliyor oluşunun yol açtığı sorunlar kadın hareketlerinin en önemli tartışma gündemlerinden biri. Bu süreç kadın örgütlerini devlete ve onun otoriter-cinsiyetçi politikalarına karşı özerkleştirmekle birlikte, ulusal siyasetin dönüştürülmesi için mücadeleyi teşvik etmek yerine ulusal siyaset düzeyinin atlanılıp daha çok uluslararası fon kuruluşları ile ilişkilerin gelişmesine ve ulusaşırı

ittifakların oluşmasına yol açıyor. Doğrudan sorun çözmeye odaklanan "kadın projeleri" daha dar ve derinlemesine çalışan kadın örgütlerini ortaya çıkartıyor; ama kadınlar arasında erkek egemenliğinin değişik biçimlerine karşı ortak mücadeleyi de çoğu zaman sorunlu ve güçsüz kılabiliyor. Kadın projelerinde çalışan feministler ile kadın örgütlerinde çalışan feministlerin çoğu zaman bir ve aynı kadınlar oluşunun söz konusu gelişmelerin yaratabileceği apolitiklik tehlikesini önlemede önemli bir rol oynadığı söylenebilir. Kadın projeleri kadın örgütlerinin artık kitlesel örgütler olmaktan çıkmasına yol açıyor; her bir kadın örgütü birkaç profesyonel kadın ve onlara yardım eden kadınlardan oluşuyor; yeni kadınların gelmesi ne talep ediliyor ne de bundan hoşlanılıyor; kadın örgütlerinin içi boşalıyor. Ama öte yandan daha etkin, sorun çözmede deneyimli, parasal kaynaklara ulaşabilen, özgün hedefleri olan daha profesyonel kadın örgütleri ortaya çıkıyor.

*Proje feminizmi*nin kadın örgütlerinin yapısını dönüştürdüğü gerçeği karşısında geriye kalana hâlâ bir kadın hareketi denip denemeyeceği tartışılmaya muhtaç bir konu. Çünkü bu dönüşüm kadın örgütlerini siyasetten, siyaseti de kadın örgütlerinden ve özellikle de feministlerden ve feminist eleştiriden uzak tutuyor. Bu "yabancılaşma"nın kadın siyasetinde yarattığı *apolitikleştirici etki*nin yanı sıra, kadın projelerine harcanan emeğe rağmen, bütünün görülmesi olanağı ortadan kalktığı için tekrarlar, yanlışlar, kaynak israfları ve kör noktaların oluşmasının önüne geçilemiyor. Kadın örgütlerinin hangi konular, hangi ilkeler ile proje yürütmeleri gerektiğini eşgüdümleyecek bir kamu politikasının eksikliği giderek daha fazla hissediliyor; ama aynı zamanda böyle bir kamu politikasını oluşturacak "politik kadın gücü" de giderek dağınık, apolitik, detaylara gömülmüş ve eleştirel bakışını yitirmiş hale gelebiliyor.

6. Kadın Örgütlerinin Kamu Hizmetlerini Üstlenmesi

CEDAW'a imza atan devletler kadınlara yönelik destek politikaları geliştireceklerini vaat ediyorlar. Ama aynı zamanda, yeni liberal politikaların yol açtığı dönüşümler sonucu üstlendikleri cinsiyet eşitliğini sağlamaya yönelik politikalar geliştirme sorumluluğunu—kendi devlet politikaları ile yakından ilgili değilse—ya BM veya AB gibi ulusüstü kurumlara [uploading] ya bölgesel kurumlara ya da yerel yönetimlere [downloading] devrediyor; ya da kadın politikasıyla ilgisiz diğer devlet kurumlarını devreye sokuyor [lateral loading]. Örneğin Türkiye'de Kadın ve Aileden Sorumlu Devlet Bakanlığının görevlerinin bir kısmını sivil yardım fonlarını daha kolaylıkla harekete geçirebilen Diyanet İşleri Başkanlığının Aile İrşat Bürolarına devretmesi gibi gelişimler olabiliyor. Ayrıca kadınlara yararı olacak bir kamu hizmetinin tamamen devlet sorumluluğu dışına çıkartılıp sivil kurumlara ve özel sektöre [offloading] devredilmesi de her zaman söz konusu olabiliyor.[60]

60 Bu sınıflandırma için bkz. Banaszak, 2003.

Bu gelişimler sonucu kadın örgütlerinin üstlendiği kamusal işlevlerin ve proje feminizminin gerçekten de patriarkal devleti kadın sorunlarına karşı daha duyarlı hale getirip ne kadar değiştirebildiği, özerk kadın hareketini yok edip profesyonelleşerek kenar süsü haline gelmiş kadın örgütleri içinde boğulmaya mı yol açtığı çok önemli bir tartışma konusu. Feminist talepleri alıp kadın sorunlarını çözmek için yola çıkan kadın örgütlerinin feminist olmayan sonuçlar üretip üretmedikleri titizlikle sorgulanması gereken bir mesele olarak gündemde duruyor.

Sonuç

Türkiye'de kadın hareketinin bir duraklama ve tıkanma dönemine girdiği bu günlerde yaşanmışlığa dönüp bakmak ve deneyimleri eleştirel olarak gözden geçirmenin yararı büyük. Böyle bir amaçla bakıldığında Türkiye'de görünen manzara şu: Kadın haklarını yeterli düzeyde koruyabilecek sivil, siyasal ve kamusal mekanizmalara hâlâ sahip değiliz; her adım geriye gitmeye eğilimli, her aygıt kırılgan; kadın örgütlerinin sorun haline getirmediği hiçbir konu kamuoyu gündemine giremiyor ve kendiliğinden çözülmüyor; sivil ve siyasal toplumun refleksleri arasında kadınların ve erkeklerin eşit olması gereği hâlâ yeterince yerleşmemiş. Ama kadın örgütleri de dağınık, kitlesel katılım-destek özelliğini yitirmiş ve apolitik-profesyonel yapılara dönüşerek çalışmaya uyum sağlamış görünüyor. Kadın örgütlerinin eleştirel dili ve sesi kısılmış; kendi önerilerine siyasal dayanak olacak yeterli siyasal müttefikler ve ortaklar da ortalıkta görünmüyor.

Diğer yandan *yeni bir feminist kuşak* geliyor: kadınların "kamuyu dönüştürme"den çok kendi bireysel yaşamlarını dönüştürme arzuları popüler kültür aygıtları ve tarzlarıyla iç içe gerçekleşiyor. Artık Müjde Ar'ın filmleri ve Duygu Asena'nın romanları gibi *popüler feminizm* yok! Ama sosyal medya her gün yeni popüler feminist imgeleri yayıyor. Türkiye'de hâlâ siyasal partilerde ve sendikalarda eril siyaset egemen. Kadınları güçlendirmeyi amaçlayan özel kurumlar—sığınma evleri, kadın kütüphanesi, kültür merkezleri, akademik araştırma ve eğitim merkezleri, vb—hâlâ güçsüz ve devletten mali kaynak alamadan yaşamaya ve ayakta kalmaya çalışıyor. *Amargi*, *Feminist Politika*, *Feminist Yaklaşımlar*, *KaosGl* gibi yeni feminist dergiler çıkıyor ama kadın örgütlerinin yayınları hâlâ ülke çapında yeterince dağıtılamıyor. Kadın haklarını güçlendirici bir kamu aygıtı olarak Kadın ve Aileden Sorumlu Devlet Bakanlığı, Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı olarak eşgüdümcü bir yapıdan icracı bir yapıya dönüştürülüyor, ama adından kadın kelimesi çıkartılıp bir alt birime dönüştürülerek kadınların bağımsız bir siyaset ve hizmet hedefi olması reddedilmiş oluyor. Öte yandan parlamentodaki kadın sayısı hızla artarken hâlâ yerel siyasette kadın haklarını yerel gündemlere taşıyacak ciddi bir kadın politikacı grubu göremiyoruz.

Türkiye'de 2010'lu yıllar kadınlar açısından yeni gelişmeler ve fırsatlar dönemi olacak; kadınlar daha güçlü ve toplumsal kaynaklara daha eşit ulaşma olanağına sahip yurttaşlar olacaklar. Ama bu güçlenme toplumsal iktidar ilişkilerini cinsler arasında daha eşitlikçi hale mi getirecek yoksa sadece kadınların eril iktidarın elindeki nimetlerden aldığı pay mı artacak? Yüzyıl önce kendine feminist diyenlerin bir düşü vardı: Feministlerin eşitlikçi ve özgürlükçü siyaset tahayyülünün merkezinde "devlet gibi olmayı arzulamayan" ve kendi kendini iktidarsız bir ilişki olarak örgütleyebilen yeni bir dünya kurmak ve orada yaşamak düşlenmişti. Eril tahakkümün sönümlenmesi ile diğer tüm toplumsal tahakkümlerin de sönümlenmesinin iç içe geçerek gerçekleşeceği özgürlükçü bir siyasal toplum yaratma düşünü insanlarla paylaştılar. Bu düşü bugün de hâlâ paylaşmak mümkün mü acaba?

KAYNAKÇA

Abadan Unat, N. (1998) "Söylemden Protestoya Türkiye'de Kadın Hareketinin Dönüşümü," *75 Yılda Kadınlar ve Erkekler*, der. A. Berktay Hacımirzaoğlu, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.

Acar Savran, G. (2004) "Biyolojizm ve Toplumsal Kuruluşçuluğun Ötesinde," *Beden, Emek, Tarih/Diyalektik Bir Feminizm İçin*, İstanbul: Kanat Kitap.

Acar Savran, G. (2007) "Feminist Politika, Kota ve Bir Siyasal Kategori Olarak Kadınlar," *Amargi*, sayı: 5, Yaz, s. 11-3.

Akgökçe, N. (1996) "Bütün Bunlar Oluyorken Kadınlar Neredeydi?," *ÖDP Tartışmaları*, Alan.

Akgül, Ç. (2011) *Militarizmin Cinsiyetçi Suretleri*, Dipnot.

Akman, C.A. (2008) "Sivil Toplumun Yeni Aktörleri Olarak İslami Eğilimli Kadın Dernekleri," *Toplum ve Demokrasi*, yıl: 2, sayı: 4, s. 71-90.

Akşit, E.E. (2009) "Haydi Kızlar Okula: Kızların Eğitimi, Kadınların Bilgisi ve Kamusal Alan Tartışmaları," *Toplum ve Bilim*, sayı: 114, s. 7-26.

Aktaş, C. (2005) *Bacı'dan Bayan'a İslamcı Kadınların Kamusal Alan Tecrübesi*, Kapı.

Aktaş, C. (2006) *Türbanın Yeniden İcadı*, Kapı.

Aldemir, A. (2007) "Kadın Örgütleri ve Yasama: TCK Platformu Örneği," Ankara Üniversitesi, Kadın Çalışmaları Yüksek Lisans Programı, yüksek lisans tezi araştırması.

Aldıkaçtı-Marshall, G. (2005) "Ideology, Progress, and Dialogue: A Comparasion of Feminist and Islamist Women's Appraoches to the Issues of Head Covering and Work in Turkey," *Gender and Society*, cilt: 19, sayı: 1, s. 104-20.

Altınay, A. ve Arat, Y. (2007) *Türkiye'de Kadına Yönelik Şiddet*, İstanbul.

Alvarez, S. (1999) "Advocating Feminism: Latin American Feminist NGO Boom," *International Feminist Journal of Politics*, sayı: 1(2), s. 181-209.

AMARGİ (2005) *Özgürlüğü Ararken: Kadın Hareketinde Mücadele Deneyimleri*, der. B. Kum, F. Gülçiçek, P. Selek, Y. Başaran, İstanbul: Amargi Kadın Bilimsel ve Kültürel Araştırma Yayıncılık.

Anthias, F. (2002) "Beyond Feminism and Multiculturalism: Locating Difference and Politics of Location," *Women's Studies International Form*, sayı: 25, 3. s. 275-86.

Apak, M. (2004) "1980-90 Arası Türkiye'de Kadın Hareketinin Gelişim Süreci ve 2000'lere Yansıması: Farklılıklar, Tartışmalar, Ayrışmalar," İstanbul Üniversitesi, yayımlanmamış yüksek lisans tezi.

Arat-Koç, S. (2007) "(Some) Turkish Transnationalism(s) in an Age of Capitalist Globalization and Empire: 'White Turk' Discourse, the New Geopolitics, and Implications for Feminist Transnationalism," *Journal of Middle East Women's Studies*, sayı: 3/1, Kış, s. 35-57.

Arat, Y. (1991) "1980'ler Türkiye'sinde Kadın Hareketi: Liberal Kemalizmin Radikal Uzantısı," *Toplum ve Bilim,* sayı: 53, Bahar.

Arat, Y. (1994) "Towards A Democratic Society: The Women's Movement in the 1980s," *Women's Studies Forum*, sayı: 17(2/3), s. 241-8.

Arat, Y. (1999) *Political Islam in Turkey and Women's Organisations*, Friedrich Ebert Stiftung, İstanbul.

Arat, Y. (2005) *Rethinking Islam and Liberal Democracy: Islamist Women in Turkish Politics,* State University of New York.

Arat, Y. (2009) "Religion, Politics, Gender Equality in Turkey: Implication of a Democratic Paradox," UNRISD, Heincrich Böll Stiftung için hazırlanan araştırma raporu.

Atakul Özcan, S. (2006) "Üniversitelerde Kadın Çalışmaları," *Kadın Çalışmaları Dergisi*, cilt: 1 sayı: 3 (Eylül-Aralık).

Atkins, L. (2004) "Passing on Feminism: From Consciousness to Reflexivity?", *European Journal of Women's Studies*, sayı: 11(4), s. 427-44.

Ayata, A. vd (2008) *Türkiye'de İnsan Ticaretinin Farklı Formlarına Olan Talebin İncelenmesi,* AB, İçişleri Bakanlığı, IOM tarafından desteklenen proje raporu.

Banaszak, L.A. (1996) *Why Movement Success or Fail? Opportunities, Culture and the Struggle of Woman Suffrage*, Princeton University Press.

Banaszak, L.A. vd (2003) "When Power Relocate: Interactive Change in Women's Movements and States," *Women's Movements Facing the Reconfigured State* içinde, der. L.A. Banaszak, K. Beckwith, D. Rucht, s. 1-29, Cambridge University Press.

Barbarosoğlu F.K. (2009) *Cumhuriyetin Dindar Kadınları*, Profil.

Başkent Kadın Platformu (2007) *Kadın: Dünden Bugüne Başkent Kadın Platformu, Ekim 1995-Mayıs 2007*, Ankara: Ayban Matbaacılık.

Bayard de Volo, L. (2003) "Analyzing Politics and Change in Women's Organizations: Nicaraguan Mother's Voice And Identity," *International Feminist Journal of Politics*, sayı: 5:1, Mart.

Beckwith, K. (2001) "Women's Movements at Century's End: Excavation and Advances in Political Science," *Annual Review of Political Science*, sayı: 4, s. 371-90.

Benhabib, S. (2002) *The Claims of Culture/Equality and Diversity in the Global Era,* Princeton University Press.

Benli, F. (2010) *Kadının İnsan Hakları,* Temmuz 2010 rapor, http://www.ak-der.org/grafik/manager/Dokumanlar/soruvecevaplarlakadınınınsanhaklari2010.pdf.

Bhabha, H.K. (1994) *The Location of Culture*, Londra: Routledge.

Bhabha, H.K. (1999) The Postcolonial and The Postmodern: The Question of Agency, *The Cultural Studies Reader,* Routledge.

Bora, A. (1988) "Ankara'da Feministler Ne Yapıyorlar?," *Sosyalist Feminist Kaktüs*, sayı: 1.

Bora, A. (1996) "Kadın Örgütleri Nereden Nereye?," *Birikim*, s. 83, Mart.

Bora, A. (2002) "Bir Yapabilirlik Olarak KA-DER," *90'larda Türkiye'de Feminizm*, der. A. Bora ve A. Günal, İstanbul: İletişim, s. 109-24.

Bora, A. ve Günal, A., der. (2002) *90'larda Türkiye'de Feminizm*, İstanbul: İletişim.

Braig, M. ve Wolte, S., der. (2002) *Common Ground or Mutual Exclusion? Women's Movement and International Relations*, Zed Books.

Bulut, N. (2001) "İslamcı Kadınların Feminist Deneyimleri," *Tezkire*, Kadın ve Beden Siyaseti Özel Sayısı, sayı: 10, Şubat-Mart, s. 94-104.

CEDAW Sivil Toplum Yürütme Kurulu (2011) *6. Dönem Gölge Raporu ve Birleşmiş Milletler CEDAW Komitesi'nin Nihai Raporu*, Karınca.

Cocburn, C. (2000) "The Women's Movement, Boundary Crossing on Terrains of Conflict," *Global Social Movement*, der. R. Cohen ve S.M. Rai, s. 46-61, The Athleon Press.

Cohen, R., Robin ve Shirin M.R. (2000) "Global Social Movement, Towards a Cosmopolitan Politics," *Global Social Movement*, der. R. Cohen ve S.M. Rai, s. 1-32, The Athleon Press.

Coşar, S. (2007) "Politik Katılımda Eşitlik: 'Bıyıksız Siyaset' Mümkün mü?", *Türkiye'de Toplumsal Cinsiyet Tartışmaları*, Heinrich Böll Stiftung Derneği Türkiye Temsilciliği Yayını, s. 94-107.

Çağlayan, H. (2007) *Analar, Yoldaşlar, Tanrıçalar: Kürt Hareketinde Kadınlar ve Kadın Kimliğinin Oluşumu*, İstanbul: İletişim.

Çağlayan Kovanlıkaya, E. (2006) "Kadın Sivil Toplum Kuruluşlarının Kadın Bilincine Katkıları ve Uçan Süpürge Örneği," *Kadın Çalışmaları Dergisi*, cilt: 1, sayı: 1, Eylül-Aralık, s. 40-50.

Çaha, Ö. (2007) "Türkiye'de Kadın Hareketi ve Feminen Sivil Toplumun Gelişimi?," *Kadın Çalışmaları Dergisi*, cilt: 1, sayı: 3, Nisan.

Çaha, Ö. (2010) *Sivil Kadın: Türkiye'de Sivil Toplum ve Kadın*, genişletilmiş 2. baskı, Savaş.

Çakır, R. (2000) *Direniş ve İtaat: İki İktidar Arasında İslamcı Kadın*, İstanbul: Metis, Siyahbeyaz Dizisi.

Cravey, A. (1998) "Engendering the Latin American State," *Progress in Human Geography*, sayı: 22(4), s. 523-42.

Çubukçu, S.U. (2004) "1980 Sonrası Kadın Hareketi: Ataerkilliğe Karşı Meydan Okuma," *Türkiye'de ve Avrupa Birliği'nde Kadının Konumu, Kazanımlar, Sorunlar, Umutlar*, der. F. Berktay, İstanbul: KA-DER Yayınları.

Çubukçu, S.U. (2004) "Demokrasiye Önemli Bir Katkı: Kadın Sivil Toplum Örgütleri," *Türkiye'de ve Avrupa Birliği'nde Kadının Konumu, Kazanımlar, Sorunlar, Umutlar*, der. F. Berktay, KA-DER Yayınları, İstanbul.

Dahlerup, D. ve Freidenvall, L. (2005) "Quotas as a Fast Track to Equal Representation for Women," *International Feminist Journal of Politics*, sayı: 7(1), s. 26-48.

Desai, M. (2002) "Transnational Solidarity; Women's Agency, Structural Adjustment, and Globalization," *Women's Activism and Globalization: Linking Local Struggles andTtransnational Politics*, der. N.A. Naples ve M. Desai, Routledge, s. 15-33.

Diner, Ç. ve Toktaş, Ş. (2010) "Waves of Feminism in Turkey: Kemalist, Islamist and Kurdish Women's Movement in an Era of Globalization," *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, cilt: 12, sayı: 1.

Durakbaşa, A. (2000) *Halide Edib: Türk Modernleşmesi ve Feminizm*, İletişim.

Ecevit, Y. (2001) "Yerel Yönetimler ve Kadın Örgütleri İlişkisine Eleştirel Bir Yaklaşım," *Yerli Bir Feminizme Doğru*, yay. haz. A. İlyasoğlu ve N. Akgökçe, s. 227-57, İstanbul: Sel.

Eğitim-Sen (2010) *Özgürlüğümüz için Örgütleniyoruz: II. Kadın Kurultayına Giderken*, Eğitim-Sen Yayınları.

Epstein, B. (2001) "What Happened to the Women's Movement?", *Monthly Review*, Mayıs.

Epstein, B. (2002a) "Feminist Consciousness After the Women's Movement," *Monthly Review*, Eylül, s. 31-7.

Epstein, B. (2002b) "The Success and Failures of Feminism," *Journal of Women's History*, cilt: 14/2.

Erarslan, S. (2004) "İslamcı Kadının Siyasette Zaman Algısı Üzerine," *İslamcılık: Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, cilt: 6, s. 818-25, İstanbul: İletişim.

Erdoğan Tosun, G. (2006) "Siyasetin Kadınlara Ardına Kadar Açık Kapısı: Mahalle Muhtarlığı," *Kadın Çalışmaları Dergisi* cilt: 1 sayı: 1, Ocak-Nisan, s. 30-44.

Erkilet Başer, A. (2001) "Marjinal Yurttaştan Özgür Bireye: Müslüman Kadın Kimliğinin İnşa Süreci," *Tezkire*, Kadın ve Beden Siyaseti Özel Sayısı, sayı: 10, Şubat,Mart, s. 53-63.

Ertürk, Y. (2005) "The UN Agenda for Women's Rights and Gender Equality," *Journal of International Affairs*, cilt: 10, sayı: 2, Yaz.

Ertürk, Y. (2007) "Kadına Yönelik Şiddet, Nedenleri ve Sonuçları: Kültür ve Kadına Karşı Şiddet Arasındaki Kesişmeler," BM Şiddet Özel Raportörlüğünce hazırlanmış Türkiye raporu, http://www.ihop.org.tr/dosya/YE/ye_raportr.doc Ek Rapor metni, http://www.ihop.org.tr/dosya/YE/yeturkiyerapor.pdf.

Fraser, N. (2003) *Redistribution or Recognition?* Londra: Verso.

Franceschet, S. (2003) "The State Feminism and Women's Movements: The Impact Of Chile's *Servicio Nacional De La Mujer* On Women's Activism," *Latin America Research Review*, cilt: 38 sayı: 1, Şubat.

Fraser, N. (2005) "Mapping the Feminist Imagination: From Redistribution to Recognition to Representation," *Constellations,* sayı: 12(3)

Fraser, N. (2010) "Feminizm, Kapitalizm ve Tarihin Oyunu," *Feminist Yaklaşımlar,* BGST Yayını, s. 174-93.

Gökalp, D. (2010) "A Gendered Analysis of Violence, Justice and Citizenship: Kurdish Women Facing War and Displacement in Turkey," *Women's Studies International Forum,* sayı: 33, s. 561-9.

Göker, G. (2007) "İnternetin Türkiye Kadın Hareketi Üzerindeki Etkisi: Kadın Kurultayı E-Grubu Örneği," *Yeni Medya Çalışmaları* içinde, der. M. Binark, Dipnot.

Göle, N., der. (2000) *İslamın Kamusal Yüzleri,* İstanbul: Metis.

Gönüllü, A. (2005) "Contemporary Women's Activism in Engendering The Political Agenda: A Case Of Legal Reform In Turkey," ODTÜ, Kadın Çalışmaları Anabilim Dalı yüksek lisans tezi.

Günal, A. (2009) "Gülnur Acar Savran ile söyleşi: Sol Hâlâ Patriarkayı 'Kadın Sorunu' Olarak Görüyor," *Birikim,* Ağustos-Eylül, sayı: 244-5; s. 115-23.

Hassim, S. (2005) "Voices, Hierarchies and Spaces: Reconfiguring The Women's Movement In South Africa," *Politikon,* Kasım, sayı: 32(2), s. 175-93.

Haussman, M. ve Sauer, B., der. (2007) *Gendering the State in the Age of Globalization: Women's Movement and State Feminism in Post-industrial Democracies,* Rowman and Littlefield Publishers.

Heinrich Böll Stiftung (2007) *Toplumsal Cinsiyet ve Siyaset Atölyesi, Türkiye'de Toplumsal Cinsiyet Tartışmaları,* Heinrich Böll Stiftung Derneği Türkiye Temsilciliği Yayını, s. 56-68.

Hester, E. (2005) "A Dangerous Liaison/Feminism and Corporate Globalization, *Science&Society,* sayı: 69:3, Temmuz, s. 487-518.

Hosford, W.S. ve Kozol, W., der. (2005) "Introduction," *Just Advocacy?: Women's Human Rights, Transnational Feminisms, and the Politics of Representation,* s. 1-29, Rutgers University Press.

Htun, M.N. (2006) Women, Political Parties and Electoral Systems in Latin America, *Women in Parliament Beyond Numbers: A Revised Edition,* der. J. Ballington ve A. Karam, International IDEA Publicatinos.

İlerici Kadınlar Derneği (1996) *Ve Hep Birlikte Koştuk,* Açı.

İlkkaracan, İ., der. (2010) *İş ve Aile Yaşamını Uzlaştırma Politikaları,* Kadının İnsan Hakları Yeni Çözümler Derneği ve İTÜ BMT-KAUM ortak yayını.

İlyasoğlu, A. ve Akgökçe, N., der. (2001) *Yerli Bir Feminizme Doğru,* Sel.

İRİS Eşitlik Gözlem Grubu (2007) *Kamuda Yönetici Kadınlar,* yay. haz. N. Ataman, M. Göçek.

Işık, N. (2002) "1990'larda Kadına Yönelik Aile İçi Şiddetle Mücadele Hareketi içinde Oluşmuş Bazı Gözlem ve Düşünceler," *90'larda Türkiye'de Feminizm,* der. A. Bora ve A. Günal, İstanbul: İletişim.

Kadın Sığınakları Kurultayı raporları, http://www.siginaksizbirdunya.com.

Kardam, F. vd (tarihsiz) *The Dynamics of Honor Killings in Turkey: Prospect for Action*, UNDP ve UNFPA yayını.

Kardam, N. (2005) *Turkey's Engagement with Global Women's Human Rights*, Aldershot: Ashgate Publishers.

Kardam, N. (2007) *A Critical Assessment of the National Women's Machinery of Turkey*, EU MEDA Programı, Ekonomik Yaşamda Kadının Rolü Projesi için hazırlanmış rapor.

Kardam, N. ve Ertürk, Y. (1999) "Expanding Gender Accountability? Women's Organizations and the State in Turkey," *The International Journal of Organization Theory and Behaviour*, sayı: 2(1 ve 2), s. 167-97.

KASAUM (2000) *Eğitim Yoluyla Güçlenme*, Ankara Üniversitesi Kadın Araştırmaları Merkezi (KASAUM) yayını.

KEİG Platformu (2009) *Türkiye'de Kadın Emeği ve İstihdamı: Sorun Alanları ve Politika Önerileri*, http://www.keig.org/yayinlar/keig%20platformu%20politika%20raporu.pdf.

Kerestecioğlu, İ.Ö. (2004) "The Women's Movement In 1990's: Demand For Democracy and Equality," *The Position Of Women In Turkey And In European Union: Achievements, Problems, Prospects*, İstanbul: KA-DER.

KESK (Kamu Emekçileri Sendikaları Konfederasyonu) (2004) "Sözümüzü Örgütlüyoruz, Hayatı Değiştiriyoruz," *II. Kadın Kurultayı Sonuç Bildirgesi*, Ankara.

KESK (1998) *I. Kadın Kurultayı*, Kamu Emekçileri Sendikaları Konfederasyonu Yayını, Ankara.

Kocabıçak, E. (2010) Patriarkanın Toprağında Kapitalizm Kök Salarken: Türkiye'de Son Dönem Sermaye Birikim Stratejisi ve Kadınlar," *Tülay Arın'a Armağan: İktisat Yazıları*, der. S. Sarıca, s. 137-89, Belge.

Koğacıoğlu, D. (2004) "The Tradition Effect: Framing Honor Crimes in Turkey," *Differences*, sayı: 15/ 2; s. 118-51.

Koray, M. (1999) "Türkiye Kadın Hareketinin Soru ve Sorunları," *75 Yılda Kadınlar ve Erkekler*, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, s. 361-75.

Koray, M. (2011) "Avrupa Birliği ve Türkiye'de 'Cinsiyet' Eşitliği Politikaları: Sol-Feminist Bir Eleştiri," *Çalışma ve Toplum*, sayı: 29.

KSGM (2001) "Türkiye'de Kadın Politikaları ve Kurumsallaşma: Ulusal Mekanizma ile Kamu Kurum ve Kuruluşları ve Sivil Toplum Kuruluşları Arasındaki İlişkiler: Sorunlar ve Çözüm Önerileri," 27-29 Haziran 2001 tarihinde Ankara'da gerçekleştirilen toplantı tutanakları.

Kulin, A. (2004) *Kardelenler: Çağdaş Türkiye'nin Çağdaş Kızları*, İstanbul: Remzi Kitabevi.

Kutluata, Z. (2003) "The Politics of Difference within the Feminist Movement in Turkey as Manifested in the Case of Kurdish Women/Feminist Journals," Boğaziçi Üniversitesi, yayınlanmamış yüksek lisans tezi.

Lyshaug, B. (2006) "Solidarity without "Sisterhood"? Feminism and Ethics of Coalition Building," *Politics and Gender*, sayı: 2, s. 77-100.

Manisha, D. (2006) "From Autonomy to Solidarities: Transnational Feminist Political Strategies," *Handbook of Gender and Women's Studies*, der. K. Davis, M. Evans ve J. Lorber, s. 457-68, Sage Publication.

Mazur, A. (2005) "Impact of Women's Participation and Leadership on Policy Outcomes, A Focus on Women's Policy Machineries," UN Expert Group Meeting'e sunulan tebliğ, EGM/EPWD/2005/EP, 5, October 12, 2005.

McBride, D. ve Mazur, A. (2005) "The Comparative Study of Women's Movement: Conceptual Puzzles and RNGS Solutions," APSA yıllık kongresine sunulan tebliğ, Washington, DC.

Melucci, A. (1989) *Nomads and Present: Social Movements and Individual Needs in Contemporaray Society,* der. L. Keane ve P. Mier, Hutchinson Radius.

Merçil, İ. (2007) "İslam ve Feminizm," *Cinsiyetli Olmak: Sosyal Bilimlere Feminist Bakışlar* içinde, der. Z. Direk, YKY, s. 106-18.

Mohanty, C.T. (1988) "Under Western Eyes: Feminist Scholarship and Colonial Discourses," *Feminist Review*, sayı: 30, s. 61-88.

Mohanty, C.T. (2009) *Sınır Tanımayan Feminizm*, çev. Hatice Pınar Şenoğuz, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.

Mohanthy, C.T., Russo, A. ve Torres, L., der. (1991) *Third Word Women and the Politics of Feminism*, Bloomington: Indiana University Pres.

Mojab, S. (1997) "Crossing the Boundaries of Nationalism, The Struggle for a Kurdish Women's Studies," *Canadian Women Studies,* cilt: 17, sayı: 2, s. 68-72.

Mojab, S. (2000) "Vengeance and Violence, Kurdish Women Recount the War," *Canadian Women Studies*, cilt: 19, sayı: 4, s. 89-94.

Mojab, S. (2005) *Devletsiz Ulusun Kadınları-Kürt Kadını Üzerine Araştırmalar,* Avesta.

Mojab, S. ve Gorman, R. (2007) "Dispersed Nationalism: War, Diaspora and Kurdish Women's Organizing," *Journal of Middle East Women's Studies*, cilt: 3, sayı: 1, s. 58-84.

Molyneux, M. (1998) "Analyzing Women's Movements," *Development and Change,* cilt: 29, s. 219-45.

Naples, N.A. (2002) "Changing the Terms: Community Activism, Globalization and the Dilemmas of Transnational Feminist Praxis," *Women's Activism and Globalization: Linking Local Struggles and Transnational Politics,* der. N.A. Naples ve M. Desai, s. 3-14, Routledge.

Naples, N.A. ve Desai, M. (2002) "Women's Local and Translocal Responses," *Women's Activism and Globalization*, der. N.A. Naples ve M. Desai, s. 34-44, Routledge.

Narayan, U. (1997) *Dislocating Cultures: Identities, Traditions and Third-World Feminism*, Routledge.

Nicolson, L. (2008) *Identity Before Identitiy Politics,* Cambridge University Press.
Nighar, S.K. (2000) "The Women's Movement Revisited: Areas of Concern for the Future," *Global Feminist Politics: Identities in a Changing World*, der. S. Ali ve K. Coate, s. 5-10, W. Goro, Routledge.
Nighar, S.K. (2002) "The Impact of the Global Women's Movement on International Relations: Has it Happened? What has Happened?" *Common Ground or Mutual Exclusion?*, der. M. Braig ve S. Wolte, s. 35-45, Zed Books.
Outshoorn, J. ve Kantola J., der. (2007) *Changing State Feminism*, Palgrave.
Özkan, F. (2005) *Yemenimde Hare Var: Dünden Yarına Başörtüsü,* Elest.
Paker, B. (1988) *Bağır Herkes Duysun,* İstanbul: Kadın Çevresi Yayınları.
Paletschek, S. (2004) *Women's Emancipation Movements in the Nineteenth Century: A European Perspective*, Stanford University Press.
Push, B. (2000) "Kamusallığa Doğru: Türkiye'de İslamcı ve Sünni-Muhafazakâr Kadın Sivil Toplum Örgütlerinin Yükselişi," *Türkiye'de Sivil Toplum ve Milliyetçilik* içinde, İstanbul: İletişim.
Rai, S.M., der. (2003) *Mainstreaming Gender, Democratizating State? Institutional Mechanisms for the Advancement of Women,* Manchester University Press.
Ramazanoğlu, Y. (1999) *Bir Dünyanın Kadınları,* Ekin.
Ramazanoğlu, Y., der. (2000a) *Osmanlı'dan Cumhuriyete Kadının Tarihi Dönüşümü*, Pınar.
Ramazanoğlu, Y. (2000b) "Yol Ayrımında İslamcı ve Feminist Kadınlar," *Osmanlı'dan Cumhuriyete Kadının Tarihi Dönüşümü* içinde, s. 139-69, Pınar.
Ramazanoğlu, Y. (2004) "Cumhuriyetin Dindar Kadınları," *İslamcılık: Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, İletişim, cilt: 6, s. 804-12.
Reinmann, C. (2002) "Engendering the Field of Conflict Management: Why Gender Does Not Matter! Thoughts from a Theoretical Perspective," *Common Ground or Mutual Exclusion? Women's Movement and International Relations* içinde, der. M. Braig ve S. Wolte, s. 99-128, Zed Books.
Roy, O. (2002) *Küresel İslam*, çev. H. Bayrı, Metis.
Ruppert, U. (2002) "Global Women's Politics: Towards the Globalizing of Women's Human Rights?", *Common Ground or Mutual Exclusion? Women's Movement and International Relations*, der. M. Braig ve S. Wolte, s. 147-79, Zed Books.
Saktanber, A. ve Çorbacıoğlu G. (2008) "Veiling and Headscarf-Scepticism in Turkey," *Social Politics*, cilt: 15, sayı: 4, s. 514-8.
Saktanber, A. (2001a) "Kemalist Kadın Hakları Söylemi," *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Kemalizm* içinde, cilt: 2, Istanbul: İletişim.
Saktanber, A. (2001b) "Türkiye'de Müslüman Olarak 'Öteki'ye Dönüşmek: Türk Kadınları İslamcı Kadınlara Karşı," *Tezkire*, sayı: 10, Kadın ve Beden Siyaseti Özel Sayısı, Şubat-Mart, s. 64-93.

Saktanber, A. (2004) "Gündelik Yaşamda Dinin Yeniden Keşfinin Bir 'Aracı' Olarak Kadınlar," *İslamcılık: Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce,* cilt: 6, s. 813-7, İstanbul: İletişim.

Sancar, S. (2000) *Siyasal Örgütlerde Cinsiyetçiliğe Karşı Eğitim Rehberi*, KASAUM yayını.

Sancar, S. (2003a) "Üniversitede Feminizm? Bağlam, Gündem ve Olanaklar," *Toplum ve Bilim*, Güz, sayı: 97.

Sancar, S. (2003b) "Women in State - Politics and Civil Society," *Bridging Gender Gap in Turkey: A Milestone Towards Faster Development and Poverty Reduction* içinde, der. F. Acar, Poverty Reduction and Economic Management Unit, Europe and Central Asia Region (World Bank, Country Gender Assessment Report of Turkey), http://siteresources.worldbank.org/INTECAREGTOPGENDER/Resources/TurkeyCGA.pdf.

Sancar, S. (2004a) "Otoriter Türk Modernleşmesinin Cinsiyet Rejimi," *Doğu Batı: İdeolojiler II*, s. 29.

Sancar, S. (2004b) "Kadınların Sözü ve Kadınlar için Politika," *Kadın Başımıza-Yerel Yönetimlerde Kadın Katılımı ve Temsili Kampanyası 2003-2004* içinde, KA-DER-Ankara ve KASAUM Yayınları.

Sancar, S. (2005) "Türkiye'de Kadınların Hak Mücadelesini Belirleyen Bağlamlar," http://www.stgm.org/docs/1194972787Kadin%20Hareketi-Serpil%20Sancar.doc.

Sancar, S. (2006) "Gender Profile Report: Turkey," JICA (Japon Araştırma Enstitüsü), http://www.jica.go.jp/ english/global/gend/back/pdf/e06tur.pdf.

Sancar, S. (2008a) "Ortak Gündem Politikasının Başarıları ve Sorunları," *Amargi,* sayı: 9, Yaz, s. 11-2.

Sancar, S. (2008b) "Siyasal Katılım," *Türkiye'de Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği: Sorunlar, Öncelikler ve Çözüm Önerileri* içinde, (M. Tan, Y. Ecevit ve S. Acuner ile birlikte) İstanbul: TÜSİAD ve KAGİDER yayını, (TÜSİAD 2000 tarihli raporun güncellenmesi).

Sancar, S. (2009) *Erkeklik: İmkânsız İktidar/ Ailede, Piyasada ve Sokakta Erkekler*, İstanbul: Metis.

Sancar, S. (2009a) "Sol'suz Zamanlarda Feminizm," *Feminist Politika*, sayı: 1, Kış, s. 36-8.

Sancar, S. (2009b) "Türkiye'de Feminizm ve Kadın Hareketi," söyleşi, *Cogito:* Feminizm Özel Sayısı, sayı: 58, Bahar, s. 245-58.

Sancar, S. (2011) "Feministler: Temsilcisi Parlamentoya Giremeyen Tek Kesim," *Görüş*, sayı: 67, Mayıs; s. 10-5.

Sayan Cengiz, F. (2011) "Bir 'Yeni Sosyal Hareket' Olarak Türkiye'de 1980 Sonrası Feminist Hareket: Değerler Değişimi mi Alternatif Dinamikler mi?," *Türkiye'de Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları: Eşitsizlikler, Mücadeleler,*

Kazanımlar, der. H. Durudoğan, F. Gökşen, B.E. Oder, D. Yükseker, Koç Üniversitesi Yayınları.

Sayılan, F. (1996) "Kadınların Sözü ve Parti," *ÖDP Tartışmaları*, Alan.

Sema (1996) "Kürt Kadın Kimlikleri," *Roza*, sayı: 2, Mayıs-Haziran.

Sema (1998) Kolonyalist Türk Feminizmi, *Jujin*, sayı: 7, Ağustos.

Sharhzad, M. (2005) *Devletsiz Ulusun Kadınları- Kürt Kadını Üzerine Araştırmalar*, Avesta.

Shirin, M.R., der. (2003) *Mainstreaming Gender, Democratizating State? Institutional Mechanisms for the Advancement of Women*, Manchester University Press.

Shirin M.R. (2004) "Gendering Global Governance," *International Feminist Journal of Politics*, sayı: 6: 4, Aralık, s. 579-601.

Sikoska, T. ve Kardam, N. (2000) "Introduction," *Engendering the Political Agenda: The Role Of State, Women's Organizations And The International Community*. Dominican Republic: INSTRAW.

Simel, E. ve Cindoğlu, D. (1999) "Women's Organizations in 1990s Turkey: Predicaments and prospects," *Middle Eastern Studies* 35, sayı: 1.

Sineau, M. (2006) "The French Experience: Institutionalizing Parity," *Women in Parliament Beyond Numbers: A Revised Edition*, der. J. Ballington ve A. Karam, s. 122-31, International IDEA Yayınları.

Spivak, G.C. (1990) *The Post-Colonial Critic: Interviews, Strategies, Dialogues*, der. S. Harasym, New York ve Londra: Routledge.

Stienstra, D. (2000) "Making Global Connections Among Women 1970-99," *Global Social Movement*, der. R. Cohen ve S.M. Rai, The Athleon Press, s. 62-82.

Şahin, K. (2001) "Cihan Aktaş Hikâyelerinde İslamcı Kadının Temsili," *Tezkire*, Sayı: 10: Kadın ve Beden Siyaseti Özel Sayısı, Şubat-Mart, s. 143-9.

Şefkatli Tuksal, H. (2001) Sünni Muhafazakâr Çevrelerde Kadın Politikası Üretmenin Güçlükleri, *Türkiye'de Sivil Toplum ve Milliyetçilik* içinde, der. S. Yerasimos, s. 488-503, İstanbul: İletişim.

Şefkatli Tuksal, H. (2004) "İslamcı Erkekliğin İnşası-Geleneksel Rollerin İhyası," *Toplum ve Bilim*, sayı: 101, s. 81-9.

Şefkatli Tuksal, H. (2006) *Kadın Karşıtı Söylemin İslam Geleneğindeki İzdüşümleri*, 3. Baskı, Ankara: Kitabiyat.

Şefkatli Tuksal, H. (2008) "Türkiye'de Müslüman Kadının Değişen Halleri," *Cinsiyet Halleri: Türkiye'de Toplumsal Cinsiyetin Kesişim Sınırları*, der. N. Mutluer, s. 31-44, Varlık.

Şişman, N. (2000) "Türkiye'de Çağdaş Kadınların İslamcı Kadın Algısı," *Osmanlı'dan Cumhuriyete Kadının Tarihi Dönüşümü*, der. Y. Ramazanoğlu, s. 113-39, Pınar.

Şişman, N. (2004) *Kamusal Alanda Başörtülüler: Fatma Karabıyık Barbarasoğlu ile Söyleşi*, Timaş.

Şişman, N. (2005) *Küreselleşmenin Pençesi İslam'ın Peçesi*, Küre.

Şişman, N. (2006) *Emanetten Mülke: Kadın, Beden, Siyaset*, İz.

Şişman, N. (2009) *Başörtüsü: Sınırsız Dünyanın Yeni Sınırı*, Timaş.

Taşdemir, S. (2007) "The Awakening of Kurdish Women Within Kurdish Nationalist Movement: Women as Subject, Women as Symbol?", İstanbul Bilgi Üniversitesi yayınlanmamış yüksek lisans tezi.

TCK Kadın Çalışma Grubu (2003) *Kadın Bakış Açısından Türk Ceza Kanunu*, Kadının İnsan Hakları, Yeni Çözümler Vakfı (WWHR-New Ways), İstanbul.

TCK Kadın Çalışma Grubu (2005a) *Turkish Civil and Penal Code Reforms from a Gender Perspective: The Success of Two Nationwide Campaigns*, http://www.kadinininsanhaklari.org/yayinlar.php.

Tekeli, Ş. (1989) "I. Kadın Kurultayı'nın Ardından," *Birikim*, sayı: 2, Haziran.

Tekeli, Ş. (1989) "1980'ler Türkiye'sinde Kadın Kurtuluş Hareketinin Gelişmesi," *Birikim*, sayı: 3, Temmuz.

Tekeli, Ş. (1998) "Birinci ve İkinci Dalga Feminist Hareketlerin Karşılaştırmalı İncelemesi," *75 Yılda Kadınlar ve Erkekler* içinde, der. A. Berktay Hacımirzaoğlu, İstanbul: Türkiye İş Bankası ve Tarih Vakfı.

Tekeli, Ş., der. (1990) *Kadın Bakış Açısından 1980'ler Türkiye'sinde Kadın*, İstanbul: İletişim.

Timisi, N. ve Gevrek, M. (2002) "1980'ler Türkiye'sinde Feminist Hareket: Ankara Çevresi," *90'larda Türkiye'de Feminizm*, der. A. Bora ve A. Günal, İstanbul: İletişim.

Toksöz, G. (2004) "Sayımız Çok Az: Sendikalarda Kadınlar," *Neoliberalizmin Tahribatı: Türkiye'de Ekonomi, Toplum ve Cinsiyet*, der. N. Balkan, S. Savran, s. 234-53. Metis,

Toksöz, G. (2007) *Türkiye'de Kadın İstihdamı Durum Raporu*, ILO yayını.

Toksöz, G. ve Erdoğdu, S. (1998) *Sendikacı Kadın Kimliği*, İmge.

Toureine, A.(1981) *The Voice and Eye: An Analysis of Social Movements*, Cambridge University Press.

True, J. (2003) "Mainstreaming Gender in Global Public Policy," *International Feminist Journal of Politics*, sayı: 5(3), s. 368-96.

Turam, B. (2008) "Secularist Activism versus Pious Non-Resistance, Turkish Women Divied by Politics," *International Feminist Journal of Politics*, sayı: 10:4, s. 475-94.

Türkmen, B. (2007) "Toplumsal Proje ve Kadınlık Deneyimi: İslamcı Kadın Tarafından Yeniden Tanımlanan Mahrem," *Cinsiyetli Olmak: Sosyal Bilimlere Feminist Bakışlar* içinde, der. Z. Direk, İstanbul: YKY, s. 106-18.

Uçan Süpürge (2004) "CEDAW Sivil Toplum Forumu-Atölye Çalışması," Uçan Süpürge ve British Council yayını.

Uluslararası Aile Konferansı (2010) "Din, Gelenek ve Modernite Bağlamında Bir Değer Olarak Aile: Sonuç Bildirgesi," erişim tarihi: 3 Aralık 2010 (Gazeteciler ve Yazarlar Vakfı) http://www.gyv.org.tr/index.php/main/component/option/frontpage/content/3151.

Üstün, İ. (2006) "Yerel Siyaset Yapmak: 'Küçük' Meselelere Gönül İndirmek," *Amargi*, Yaz, sayı: 1, s. 70-2.

Üstün, İ. (2008) Kadın Koalisyonundan 2009 Yerel Seçimlerine, *KAZETE*, sayı: 68, Ocak.

Vargas, V. ve Wieringa, S. (1998) "The Triangle of Empowerment: Processes and Actors in The Making Of Public Policy For Women," *Women's Movement and The Public Policy In Europe, Latin America And the Caribbean* içinde, der. N. Lycklama, V. Vargas, S. Wieringa, Garland Punblishing.

Vickers, J. (2006a) "When Women Are Allies: Can We Make 'Women-Friendly' Democracies out of Patriarchal Nation-States?", IPSA 2006 Kongresi'ne sunulan tebliğ.

Vickers, J. (2006b) The Problem with Interest: Making Political Claim for 'Women', *The Politics of Women's Interest: New Comparative Perspectives*, der. L. Camppell ve L. Hills, Routledge.

Vickers, J. (2006c) "Bringing Nations in: Some Methodological and Conceptual issues in Connecting Feminism with Nation and Nationalisms," *International Feminist Journal of Politics*, sayı: 8:1, s. 84-109.

Volpp, L. (2001) "Feminism Versus Multiculturalism," *Columbia Law Review*, cilt: 101: 1181.

Wallace Scott, J. (2005) *Parite: Sexual Equality and the Crisis of French Universalism*, University of Chicago Press.

Walby, S. (2005) "Introduction: Comparative Gender Mainstreaming in Global Era," *International Feminist Journal of Politics*, sayı: 7(4), s. 453-70.

Weir, A. (2008) "Global Feminism and Transformative Identity Politics," *Hypatia*, cilt: 3, sayı: 4, Ekim-Aralık.

Wichterich, C. (2002) "Accommodation of Transformation? Women's Movement and International Relations. Some Remarks on Marysia Zalewski and Nighar Said Khan's Contribution," *Common Ground or Mutual Exclusion?*, der. M. Braig ve S. Wolte, s. 46-52, Zed Books.

Yalçın-Heckmann, L. ve van Gelder, P. (2000) "90'larda Türkiye'de Siyasal Söylemin Dönüşümü Çerçevesinde Kürt Kadınların İmajı: Bazı Eleştirel Değerlendirmeler," *Vatan, Millet, Kadınlar* içinde, der. A.G. Altınay, s. 308-38, İstanbul: İletişim.

Yılmaz, İ. (2006) *"1990 Sonrası Türkiye'de Demokratikleşmeye Kadın Hareketinin Etkisi: TCK Kadın Platformu Örneği,"* İstanbul Üniversitesi yayınlanmamış yüksek lisans tezi.

Young, I.M. (2002) *Inclusion and Democracy,* Oxford University Press.

Yüksel, M. (2006) "The Encounter of Kurdish Women with Nationalism in Turkey," *Middle Eastern Studies*, cilt: 42, sayı: 5, s. 777-802.

Zihnioğlu, Y. (2004) *Kadınsız İnkilap: Nezihe Muhiddin, Kadınlar Halk Fırkası*, İstanbul: Metis.

Önemli Web Adresleri:

amargi feminist dergi http://amargi.org.tr
Bianet-kadın penceresi, www.bianet.org
Feminist Politika http://www.sosyalistfeministkolektif.org/
http://www.feministyaklasimlar.org
http://www.istanbulfeministkolektif.org
http://www.kazete.com.tr
http://www.pazartesi.org
KASAUM yayını feminist e-dergi/ fe dergi http://cins.ankara.edu.tr/20111.html
www.filmmor.com
www.kaosgl.org
www.ucansupurge.org

ÜÇÜNCÜ KISIM

KADIN EMEĞİNİN BİÇİMLERİ, SORUNLARI

Türkiye'de Kadın Emeği Konulu Çalışmaların Feminist Tarihçesi[1]

YILDIZ ECEVİT

Giriş

Türkiye'de kadın emeği, 1980'lerden itibaren akademik çevrelerin önemli bir ilgi alanı oldu. Bu ilgi, sosyal bilimciler için, bilimsel bir merak kadar bir gereksinimin de sonucuydu. Kadın sorununun çözümü için bu sorunun nedenlerini bilmek gerekti ve nedenlere ulaşmak için de kuramsal ve görgül çalışmalar yapılmalıydı. Kadın emeği ile ilgili çalışmalara artan ilginin ikinci nedeni ise kadın hareketinin gelişimidir. Bu hareket içinde yer alanlar, özellikle de Marksist ve sosyalist feministler, kadın emeğinin ikinciliğini ve sömürülmesini, kapitalizme ve ataerkilliğe karşı başkaldırılarının önemli gerekçelerinden biri olarak tanımladılar. Akademide gelişen kadın çalışmaları ile akademi dışında yeşeren kadın hareketi, birbirleriyle girdikleri yakın ilişki içinde kadın emeği ile ilgili bilinmezlikleri ortaya çıkartmaya ve bu emeğin kadınların *eşitliği, özgürlüğü, kurtuluşu, güçlenmesi* için ne anlama geldiğini keşfetmeye çalıştılar. Hem akademik hem aktivist çabaların başlıca amacı, kadın emeğini tanımlamak, sorunsallaştırmak, değişik emek türleri arasındaki ilişkileri saptamak, bu emeğin tarihsel ve toplumsal olarak dönüşümünü feminist kuramları kullanarak analiz etmek, bölgesel, ulusal, küresel bağlantılarını kurabilmek ve görünür hale getirmek ve nihayet, değer verilmeyen bu emeğin değerli hale gelmesi için feminist yöntemlerle mücadele etmekti.

Bu çalışmamda, Türkiye'nin yakın tarihinde, son otuz senede, kadın emeği konusunda biriken bilginin feminist açıdan bir analizini ve yorumunu yapabilmeyi hedefliyorum.[2] Kendim de 1980'lerin başından bugüne kadar bu bilgi

1 Bu çalışmamın taslağını okuyarak bana değerli katkılarda bulunan Ferhunde Özbay'a ve Mehmet Ecevit'e teşekkür ederim.

2 Sosyal bilimcilerin kadın emeği ile ilgili olarak yaptıkları çalışmalara kuşbakışı bakma ve yapılan katkıları derleme amacıyla daha önce de benzer girişimler oldu. Örneğin

birikimine kişisel olarak katkıda bulundum. Benim için kadın emeği ile ilgili çalışmaların tarihçesini yazmak ve yorumlamak, neredeyse kişisel tarihimi yazmak anlamına geliyor. Bu nedenle, kadın emeği yazını ile iç içe geçirdiğim bu otuz yılı anlatırken kullanacağım dilin öyküleme dili olmasını özellikle seçtim. Amacım, kadın emeği ile ilgilenen veya gelecekte ilgilenecek olan okuyucuya, kapsamlı bir çerçeve sunabilmek ve Türkiye'de kadın çalışmaları disiplini içinde gelişen bu zengin çalışma alanını[3] mevcut sorunsalları, paradigmaları, tartışmaları ve çelişkileri ile gözler önüne sermek. Bunu da feminist bir sosyolog olarak yapmak, yani yaparken feminist kuramsal ve yöntemsel tartışmaları hatırda tutmak, tarihselliği ve yerelliği gözden kaçırmamak.

Burada ağırlıklı olarak 1980'leri bugüne bağlayacak bir analiz yapacak olmam, bu tarihten önceki çalışmaları dışarıda bırakacağım anlamına gelmemeli. Bu tercihte bulunmamın nedeni, önceki yıllarda yapılanlarla kıyaslandığında, 1980 sonrası çalışmaların hem sayıca daha fazla hem de ilgilendikleri konular itibariyle daha çeşitli olması. Bununla birlikte, feminist ilk adımlar diyebileceğimiz çalışmalardan bazılarını burada tekrar hatırlatmayı, böylece geçmişte verilen emekleri kayıt altına almayı, kadın tarihi yazınının vazgeçilmez ilkelerinden biri olarak, gerekli ve önemli görüyorum. Bu nedenle yeri geldikçe önceki, özellikle de 1975-1980 yılları arasında yapılmış çalışmaları değerlendirmelerime dahil edeceğim.

Bu makalenin yazarı olarak, Türkiye'de kadın emeği ile ilgili yapılan çalışmalara bu kadaryakın olmam bir zorluğu da beraberinde getirdi. O da,1980 sonrası yapılan çalışmalardan hangilerini çalışmama dahil edip hangilerini dışarıda tutacağım meselesiydi.[4] Yaklaşık otuz senelik bir birikimi bir makalenin

---

Özbay, 1998 tarihli çalışmasında, amacının bu alandaki çalışmaların bir değerlendirmesini yaparak bu alandaki sorun alanlarını saptamak ve gelecekte yapılması gerekli araştırmalara dair öneriler üretmek olduğunu belirtir. Bu bağlamda Özbay, çalışmasına dünyada kadın istihdamındaki artışların nedenlerini sorgulayarak başlar, "Kırsal Kesimde Kadın Emeği", "Çalışmaya Karşı Tutumlar, Doğurganlık ve Kadının İkili İş Yükü", "Ekonomik Kalkınma ve Kadın İstihdamı", "Kadın İşgücünü Oluşturan Faktörler" alt başlıkları ile o tarihe kadar yapılan tartışmalara dikkat çeker.

3 Kadın emeği konusunda yapılan çalışmaların zenginliği için bkz. Ecevit, 2007a.

4 Mümkün olduğu kadar yayımlanmış çalışmalar üzerinden ilerleyen bir yol takip ettim ki okuyucular olarak bu çalışmaları daha ayrıntılı incelemek istediğinizde kolayca ulaşabilesiniz. Bu anlayışla basılmamış yüksek lisans ve doktora tezlerini kapsam dışı bıraktım. Bununla birlikte gerekli bulduğum yerlerde bunlara gönderme yapmayı da ihmal etmedim. İkinci olarak, özellikle hukukçu yazarlar tarafından çalışan kadınlar hakkındaki yapılan ve doğrudan çalışan kadınların hakları ile ilgili *hukuki* metinler olarak nitelendirdiğim metinleri de çalışmama dahil etmedim. Bir de tabii, haklarında bilgi sahibi olsam da kendilerine erişemediğim çalışmalar vardı. Bunlar da kaçınılmaz olarak bu çalışmamın kapsamı dışında kaldılar.

kapsamına sığdırmak gibi bir iddia ile başlamam doğru değildi. Kaldı ki, bu birikimi mümkün olan en geniş biçimde ortaya çıkarabilmek ve kadın emeği ve istihdamı konusunda yazılanları niceliksel olarak gözler önüne serebilmek için birkaç sene önce bir girişimim de olmuştu.[5] O halde bu makaleyi yazarken "neleri dışarıda bıraktım?" kaygısı gütmeden sınırlarımı özgürce çizebilir, hafızamda iz bırakan çalışmalara ve bunların sonuçlarına daha fazla ağırlık verebilir, Türkiye'de kadın emeği çalışmalarına kendi öznelliğimden doğru bakabilirdim. İstedim ki çok değer verdiğim sevgili hocamız Nermin Abdan Unat için hazırlanan bu kitaba yaptığım katkı, samimi bir *geçmişe yolculuk* ve *geleceği düşünmek* yazısı olsun.

Türk Toplumunda Kadın ve Öncesi

Türkiye'de kadınların işgücüne katılma oranlarında izlenen düşüşler, bu çalışmanın dikkate aldığı yılların belki de en önemli sorusu ve sorunu oldu. Soruya cevap arayanlarla soruna çözüm yaratmaya çalışanlar, genellikle aynı kişilerdi: sosyal bilimciler. 6 Kadın emeği ve istihdamı konusu ile ilgilenen bir-

5 Kadın Emeği ve İstihdamı Girişimi'ni kurduktan hemen sonra bir grup kadın akademisyen bu girişim içinde Kadın Emeği Üzerinde Çalışan Feminist Araştırmacılar (KEFA) alt grubunu kurduk. Ben bu grubun ilk çalışmalarından biri olarak Türkiye'de 1980-2007 arasında kadın emeği ve istihdamı ile ilgili olarak yapılan 800 çalışmayı (kitaplar-makaleler ve tezler), kapsayıcı olmasına özen gösterdiğim bir kaynakçada topladım; (www.keig.org.tr) sonra da bu çalışmaların genel bir değerlendirmesini yaptım. Bu değerlendirme yazısına (Ecevit, 2007a) da www.keig.org.tr sayfasından ulaşabilirsiniz.

6 Devlet kurumlarının yaptığı çalışmaları ve ürettiği politikaların eleştirisini bu çalışmamın kapsamı dışında bırakıyorum. 1980'li yıllarda hatta 1990'ların ortasına kadar kadın istihdamını devletin ekonomik ve sosyal politikalarının bir gündem maddesi olarak görmüyoruz. Devlet, kadınların istihdamlarında artış nasıl sağlanır sorusunu sormaya esas olarak 1980'lerin sonunda başladı. Ortalama bir tarih vermek gerekirse kurumsal tartışmalar 1989'da İş ve İşçi Bulma Kurumu'nun OECD ile birlikte düzenlediği "Değişen bir Toplumda Kadınların İstihdam İmkânlarının Geliştirilmesi" isimli konferans ile başlatılabilir (İİBK ve OECD, 1989). 1990'da Devlet Bakanlığı'na bağlı Kadının Statüsü ve Sorunları Genel Müdürlüğü kurulduktan sonra kadınların işgücüne katılımı ve istihdamı ile ilgili devlet görüşü çoğunlukla bu bakanlık ve genel müdürlük tarafından yansıtıldı. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı'nın kadın sorunu ile ciddi olarak ilgilendiği ilk dönem ise 1996-2000 yıllarını kapsayan 7. Beş Yıllık Kalkınma Planı hazırlık dönemidir. Bu dönemde kurulan Kadın Özel İhtisas Komisyonu'nun çalışmalarını yansıtan bu plan ile birlikte kadın istihdamında düşüklük ve buna bulunacak çözümlerin neler olacağı meselesi devletin de gündemine girdi. Kadınların işgücüne düşük katılımının bir sorun olarak genel kabul görmesi ve devlet tarafından acil çözülmesi gereken sorunlar listesinde yer alması ise 2000'li yıllarda oldu. Özellikle

çok kişi, Türkiye'nin 1970'lerde sayılı kadın iktisatçılarından Gülten Kazgan'ın Türk Toplumunda Kadın isimli kitapta yayımlanan makalesinin bu alanda ilk çalışmalardan biri olduğunda hemfikirdir. Evet, bir açıdan, 1978 yılında Nermin Abadan Unat'ın teşvikiyle Türk Sosyal Bilimler Derneği tarafından düzenlenen Türk Toplumunda Kadın kongresinde sunulan bildirilerin buluştuğu bu kitap, kadın konusunda çalışma yapanların en önemli başvuru kitaplarından biri oldu.

Ama ben, Kazgan'ın çalışmasının ayrıntılarına girmeden önce, 1970'li yılların sonunda yapılmış birkaç önemli çalışmaya dikkatinizi çekmek istiyorum. Bu çalışmalardan bir tanesi, Ankara Üniversitesi öğretim üyelerinden Mine Tan'ın doçentlik için hazırladığı tezdir. *Kadın: Ekonomik Yaşamı ve Eğitimi* ismi ile Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları kapsamında yayımlanan bu çalışma, ne yazık ki birinci baskıda üç bin adet basıldı. Kanımca bu çok değerli öncü kitabın kadın emeği konusunda çalışma yapanlara Kazgan'ın çalışması kadar yol gösterici olamayışının nedeni, onun güç ulaşılabilir olmasıdır. Eğer bu kitap ulaşılabilir olsaydı, okuyucular Tan'ın daha 1979 yılında,[7] dünyada yapılan tartışmaların önemli bir kısmını bize taşıdığını görebileceklerdi. Tan, kadınların ve erkeklerin işgücüne katılmalarındaki farklılıkların toplumsal değişme sürecinden nasıl etkilendiğini araştırdığı (Tan, 1979, s. 3) çalışmasında kadınları başlı başına bir "çözümsel kategori" olarak ele almanın geciktiğinin altını çizdi. Kadın ekonomik etkinliklerinin önemli bir kesiminin akçalı anlamda dolaysız bir karşılıktan yoksun olduğunu yazdı. *Cinsel ayırt gözetim*, *cinsel ayrışma*, *mesleklerin kadınlaşması*, *yedek sanayi ordusu* gibi ileriki yıllarda sıklıkla kullandığımız kavramları kullanarak[8] kadınların ekonomiye katılma/katılamama durumlarının çözümlemesini

---

Avrupa Birliği raporları bu düşük katılım konusunda Türkiye'nin gerekli politika tedbirlerini almadığının altını çizdikçe, hükümetin aktif işgücü politikaları kullanarak ve *istihdam paketleri* ile bu soruna çözüm arayışına girdiği görüldü.

7 Kitap1979 tarihinde basılmıştır ama Tan 1978 yılında doçentliğe yükseltildiğine göre bu çalışmasını 1976 ve 1977 yıllarında yapmış olmalı.

8 İngilizce kavramların Türkçe karşılıkları henüz oluşmamıştı. Tan, *cinsel ayırt gözetim* kavramını bugün kullandığımız toplumsal cinsiyet ayrımcılığına (*gender discrimination*) karşılık gelecek şekilde kullandı. 1970'li yılların başında İngilizce konuşulan ülkelerde henüz *gender discrimination* değil, *sexual discrimination* ifadesi kullanılıyordu (Ann Oakley'in *Sex-Gender and Society* isimli ünlü kitabı İngiltere'de 1972 yılında yayımlanmıştı).Tan'ın bu ifadeyi Türkçeye çevirirken 'cinsel' demesinin nedeni de budur. Tan, cinsel ayrışmayı da *sex segregation* karşılığı olarak kullandı. 1990'lı yılların başında henüz *gender* karşılığı olarak ne kullanacağımız konusunda tereddütlerimiz vardı. Örneğin Güler Okman Fişek, *Toplum ve Bilim* dergisinin 1990 Yaz sayısında *gender* karşılığı olarak "cinsiyet konumu"nu kullanmıştı. Ben de *gender* karşılığı "toplumsal cinsiyet" kelimesini kullandığımda, akademik çevrelerce yadırgandığımı iyi hatırlıyorum.

yaptı. Kadın emeği ile ilgili ilk feminist metinlerden biri saydığım Margaret Benston'ın *Monthly Review*'da (1969) yayımlanan "The Political Economy of Women's Liberation" isimli makalesini ilk o kullandı.

Mine Tan bu çalışmayı yaparken Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nden hocası Hamide Topçuoğlu ile ortak kaygıları paylaşmakta mıydı? Birlikte çalışıp kadın istihdamı ile ilgili sorular üzerinde tartışmışlar mıydı? Bu, kuvvetle muhtemel! Kadınların toplumsal statüsünün düşüklüğünün farkında olan iki bilim kadını olarak Tan ve Topçuoğlu'nun duyarlılıkları benzerdi. Topçuoğlu, Türkiye'de kadınların ücretli çalışması konusunda 1957 yılında ilk[9] bilimsel çalışmayı yapmış olan akademisyendi. Kadınların *Çalışma Saikleri ve Kadın Kazancının Aile Bütçesindeki Rolü* isimli kitabında çalışan kadınlarla yaptığı araştırma sonuçlarına yer verdi. Topçuoğlu'nun 1975 yılında gerçekleştirilen Türkiye Kadın Yılı Kongresinde[10] sunduğu "Türk Toplumunda Kadının Sosyal Statüsü" başlıklı bildiri metninde önce 1927-75 yılları arasında kadın nüfusun demografik özelliklerindeki değişmeleri anlatıyor, sonra da ekonomik özelliklerine yer veriyordu. Kadın nüfusun ekonomik faaliyet kollarına dağılımını inceliyor, çalışan kadınları istihdam durumlarına göre sınıflıyor, 1960'da %65,4 olan işgücüne katılımının 1975 yılında %44'e düştüğüne işaret ederek bu durumun nedenlerini sorguluyordu. Ev işlerini kadının "maddi karşılığı olmadan" yaptığı, "toplumca kendisine tevdi edilen", "bir çeşit kutsal görev olarak ifa ettiği," bundan "şikâyete bile cesaret edemediği" bir iş türü olarak tanımlıyordu (Topçuoğlu, 1978, s. 105).

Türkiye'de Kadın Yılı Kongresi'nin toplanmasından üç sene sonra, Türk Sosyal Bilimler Derneği Türk Toplumunda Kadın kongresini düzenledi. Kongre'de sunulan bildiriler, Deniz Kandiyoti ve Mübeccel Kıray'ın işbirliği ile Nermin Abadan Unat tarafından derlendi. Unat, Türkiye'de kadın konusu ile ilgili çalışmalarını 1960'larda başlatmıştı (Abadan Unat, 1963) ve o tarihten itibaren kadın konusu, özellikle kadın hakları ve kadın erkek eşitliği daima çalışma gündeminde olmuştu. Bu kongrenin düzenlenmesi için derneği teşvik eden de oydu.

---

9 Bir çalışma hakkında *ilk* sıfatını kullanmaktan her zaman çekinirim. Yine de otuzu aşkın senedir Türkiye'de kadın emeği konusunda çalışan bir sosyolog olarak bu sıfatı kullanırken, "Topçuoğlu'nun çalışmasından önce kadın emeği konusunda onunki kadar kapsamlı bir çalışma olsaydı bilirdim," diye düşünüyorum.

10 Birleşmiş Milletler 1972 yılında, 1975 yılının bütün dünyada *Uluslararası Kadın Yılı* olarak ilan edilmesini kabul etti. Üniversiteli Kadınlar Derneği 1975 yılının başında Türkiye'de Kadın Yılı çalışmalarını başlattı ve 5 Aralık 1975'te bu kongreyi gerçekleştirdi. Nermin Abadan Unat'ın "Ekonomik ve Sosyal değişmeler Karşısında Türk Kadını" (1978) başlıklı bir bildiriylekatıldığı bu kongreye dönemin tanınan sosyal bilimcileri, eğitim bilimleri, hukuk ve tıp fakültelerinden öğretim üyeleri kadın konusundaki görüşlerini yansıtan bildirileri ile katkıda bulundular.

Bu kitapta kadın emeği ve istihdamı alanı içinde değerlendirebileceğimiz üç çalışma vardır. Bunlardan biri Gülten Kazgan'ındır. Diğer ikisi Oya Çitçi ve Ayşe Öncü tarafından hazırlanmıştır. Gülten Kazgan'ın o tarihte feminist bir iktisatçı olmadığını, hatta o kitaba katılan yazarların çoğunun da kendilerini feminist sosyal bilimciler olarak tanımlamadıklarını tahmin edebilirsiniz. Başka ülkelerde de feminist iktisatçılar kadın emeği çalışmalarına yeni yeni girmekteydiler. 1970'lerin başında bir kısım Marksist feminist yazarlar, kadın emeğini tartışmaya başlamışlardı ancak onlar esas olarak kuramsal düzlemde eviçi emeğinin özelliklerini anlamaya ve bu emeğin kapitalizmle ve kadının ezilmişliği ile ilişkisini kurabilmeye çalışıyorlardı. Kadınların işgücüne katılımı konusu, daha ziyade *kadın ve kalkınma* bağlantılı analizler yapan sosyal bilimcilerin ilgisini çekiyordu. Kadınların ekonomiye katılımı konusunda 1970'lerin çalışmalarına sık sık başvurulan yazarları, Ester Boserup (1970), Evelyn Sullerot (1971) ve Nadia Youssef (1974) oldu. Boserup'un 1970 yılında yayımlanan *Women's Role in Economic Development* kitabı, kalkınma ve kadın ilişkisi üzerinde düşünülmesini sağladı ve bu kitap çok uzun yıllar boyunca, kadınların katılımı ile ilgili neredeyse en önemli referans kitabı oldu. Bu gelişen yazının[11] ortak noktası, yazarların sanayileşme (kimi modernleşme ve kalkınma kavramlarını da kullanıyorlardı) kentleşmeyi artırdığında, kadınlar doğum kontrolü yoluyla aile büyüklüklerini sınırladıklarında, kentlerde işgücü piyasaları daha çok emeğe ihtiyaç duyacak şekilde büyüdüğünde, teknoloji erkek gücüne daha az gereksinim duyduğunda, kadınların işgücüne katılımlarında ne tür değişikliklerin olacağı sorularını soruyor olmalarıydı. Kazgan da benzer sorular sordu. Mesleki ayrışım endeksi gibi iktisadi kavramları kullanarak kadınların mesleki yoğunlaşması üzerinde durdu, "Tarımda Ücretsiz Çalışanların Konumu", "Tarım Dışı Faaliyetlerde Kendi Hesabına İstihdam" ve "Ücretli İşçi Olarak Çalışanlar" başlıkları altında her kategoriyi ayrı ayrı inceledi. Kazgan'a göre kadınların sosyoekonomik statüsü hem düşük eğitim düzeylerinin bir nedeni hem de bir sonucuydu. Kadınların aldıkları eğitim ile işgücüne katılmaları arasında güçlü bir ilişki görerek bunu bir iktisatçı gözüyle açıkladı (Kazgan, 1978, s. 108). Eğitimi yüksek kadınların kazançlarından katlanılan giderler (çalıştıkları için piyasadan satın aldıkları mallar için ödedikleri) düşürüldükten sonra arta kalan tutar aile gelirine net katkı olmaktaydı. Bu net katkı kadınları işgücüne doğru itmekteydi.

11 Ayşe Gündüz Hoşgör'ün Kadın-toplumsal cinsiyet ve kalkınma yazınındaki gelişmeleri her yaklaşımın güçlü ve zayıf yanlarına vurgu yaparak bize sunduğu çalışması için bkz. Hoşgör (2001).

Feminist Yaklaşımlı Kadın Emeği Çalışmalarına Başlangıç: İki Sempozyum

Kassel Sempozyumu ve Kadın Bakış Açısından 1980'ler Türkiyesi'nde Kadınlar

1989 yılı Nisan ayında kadın konusunda çalışan Türkiyeli kadın sosyal bilimcilerden bazıları olarak Şirin Tekeli ve Ayla Neusel'in işbirliği ile Almanya'da, Kassel Üniversitesi Disiplinlerarası Kadın Araştırmaları Çalışma Grubu'nun düzenlediği sempozyumda buluştuk. 1975 ve 1978 konferanslarından sonra yine bir grup kadın, kadın konusunu tartışmak üzere bir araya geliyorduk. Çoğumuz doktoralarını yeni bitirmiş veya yapmakta olan genç ve Türkiye'de feminist harekete başından beri katılmış akademisyen kadınlardık. Şirin Tekeli, Ferhunde Özbay ve Deniz Kandiyoti, 1978 konferansına da katılmışlardı ve bu anlamda bir önceki kuşak ile bu kuşağı buluşturan köprüler gibiydiler. Sempozyumda sunduğumuz çalışmaların hemen hepsi, biz onları o zaman henüz böyle açık açık adlandırmasak da, *feminist* çalışmalardı. Bu çalışmalarımızın yayımlanacağı kitabın ismini Şirin Tekeli ilk açıkladığında çok beğendiğimi hatırlıyorum. İşte, Kadın Bakış Açısı büyük harflerle kitabımızın kapağındaydı. Tekeli yazdığı giriş yazısında şöyle diyordu: "[Y]azarların kadınlık konumunu feminist bakış açısından sorgulayan kadınlar olmaları, bu kitabı, feminist kadın hareketleri içerisinde ve onun uzantısında gelişen, bir anlamda kadın hareketinin bilim dünyasına, üniversiteye yansıyan yönünü oluşturan *Kadın Araştırmaları* dalının Türkçedeki ilk örneklerinden biri yapmaktadır" (Tekeli, 1990, s. 25) Altı bölüm, 18 makaleden oluşan bu kitabın değişik bölümlerinde ben, Günseli Berik ve Ferhunde Özbay doğrudan, Yakın Ertürk, Nüket Sirman, Hale Bolak ve LaleYalçın Heckman da dolaylı olarak kadınların emek kullanma biçimlerine ve üretim süreçlerindeki rollerine değindik.

Boğaziçi Üniversitesi, Toplumsal Cinsiyet ve Toplum Sempozyumu

Kassel Sempozyumu'ndan kısa bir süre sonra bu defa Türkiye'de bir grup sosyal bilimci Boğaziçi Üniversitesi'nde düzenlenen Gender and Society Sempozyumu'nda birlikte oldular. Boğaziçi Üniversitesi'nin *Review of Social, Economic and Administrative Studies* dergisi 1994 yılında iki sayısını bu sempozyuma katılan katılımcıların yazılarına ayırdı. Dergide yer alan yazılardan dördü kadın emeği ve çalışan kadınlarla ilgiliydi. Özbay (1994), kırsal ve kentsel kadın emeğinin özelliklerini vurguladıktan ve kadınların piyasa içi olmayan emek kullanım biçimlerini sınıfladıktan sonra istatistiklerin kadın emeğini kayıt altına almadaki zayıflıklarını gösterdi. Feminist çalışmaların artan biçimde kapitalizm ile ataerkilliğin eklemlenmesinden bahsettiğini, ancak resmi istatistiklerin bu kuramsal tartışmalardan etkilenmediğini yazdı. Özar (1994), 1950 ile 1990 yılları

arasında kadınların işgücüne katılımlarının değişen yapısı ile sosyoekonomik değişim arasındaki bağlantıları inceledikten sonra üç sonuca ulaştı: a) Tarım sektörü kadınlar için temel istihdam kaynağıydı; b) Kadınların tarım dışı faaliyetlere katılımı çok düşüktü ve çok yavaş yükselen bir eğilim gösteriyorlardı. Bu durum da dışa yönelik büyüme politikalarının kadınların işgücüne katılımlarında ve mesleksel dağılımlarında ciddi bir değişiklik yaratmadığına işaret ediyordu; c) kadınlar işgücü piyasasının az sayıdaki düşük seviyeli iş ve mesleklerinde yoğunlaşmışlardı. Özar'ın tahminine göre işgücünün tarım dışı faaliyetlere dönüşümü sırasında toplumsal cinsiyet eşitsizliği şiddetlenebilirdi. Hayat Kabasakal ve arkadaşları (1994), 2000'li yıllarda çok çalışılacak bir konuya ilk yönelenlerden biri 12 oldular. Çalışmalarında kadınların yönetici pozisyonlarda neden az temsil edildiklerini cevapladılar. Çalışma kapsamına aldıkları kadınlar 64 şirkette, çalışanların %43'ünü oluşturdukları halde üst yönetimin %3'ünü oluşturuyorlardı. Bu düşük temsilin bir nedeni cam tavan olabilirdi ve güç temelinde bir ayrımcılıktan bahsedilebilirdi. Gülay Günlük Şenesen (1994), Türkiye'de üniversitelerin üst yönetiminde yeralan, özellikle de dekan olan kadın öğretim üyelerinin 1990-2 yılları arasında gerçekleşen %44'lük artışın hem nedenlerini sorguluyor hem de bu artışın gelecekte devam edip etmeyeceğine dair çıkarsamalar yapıyordu.

1990'lı yılların ikinci yarısı ve 2000'li yıllarda kadın emeği ve istihdamı konusunda yapılan konferans ve benzeri akademik faaliyetleri iki grupta toplayabilirim: Birincilerden kastım, özellikle kadın emeği konusunun ayrıntılı olarak tartışılması için düzenlenmiş faaliyetlerdir. İkinci grupta ise kadın emeği konusu, kadın genel başlığı altında yapılan hemen her türlü akademik faaliyetin bir alt başlığı olarak yer aldı ve tartışıldı. Burada bu akademik buluşmalara ve dikkatimi çeken tartışmalara, sayılarının çokluğu nedeniyle giremiyorum.

Kadın Emeğine ilişkin Özgüllükler ve Sorunsallar

Şimdi, Türkiye'de *kadın emeği ve istihdamı* gibi çok genel bir biçimde andığımız çalışmaların gelişimini, önemli bulduğum sorulardan alt başlıklar oluşturarak anlatmaya çalışacağım. Her alt başlık için yaptığım anlatımda şu sorulardan doğru ilerleyeceğim: Araştırmacıların değişen merak ve ilgilerinin kaynakları nelerdi? Hangi disiplin ve alt disiplinlerden geliyorlardı? Hangi konularda çalışmaya başladılar ve nasıl ilerlediler? Kadın emeğinin özgüllükleri hakkında ne düşünüyorlardı? Bu emeği nasıl sorunsallaştırmaktaydılar? Kadın emeğini anlamamıza ve açıklamamıza katkıları ne oldu? Ne tür yorumlar yaptılar?

12 Hayat Kabasakal bu konuda çalışmaya 1991'de başlamıştı.

Niçin Katıl(a)mıyorlardı?

Kadın emeği yazınına katılım ve işsizlik ile ilgili çalışmalar açısından baktığımda, 1990'h yılları ve 2000'lerin başını, bu konuların en yoğun çalışıldığı on sene olarak nitelendirebileceğimi düşünüyorum. Bu yıllarda, Topçuoğlu ve Kazgan ile başlayan eğilim devam etti. Yani kadın işgücüne katılımda görülen düşüş[13] saptanmaya ve açıklanmaya çalışıldı. Bu gruptaki çalışmalar iki koldan ilerledi. İktisatçılar, istatistikler ve zaman serileri kullanarak kadın nüfusun işgücüne katılımdaki gerilemesini saptadılar, bu katılımı erkeklerin katılımı ile kıyasladılar ve istatistiksel verilere dayanarak nedenlerini sorguladılar. Bu gruba Aysıt Tansel'in (2002) ve Meltem Dayıoğlu'nun (2000) yaptığı çalışmaları örnek verebilirim. İşgücüne katılım hakkında yazanlar, aynı zamanda kadın işsizliği konusunda da değerlendirmeler yaptılar. Tansel, (2002) 1991 ve 2000 yıllarında kentsel alanlar için kadın işsizlik oranının olduğundan daha küçük değerlendirildiğini ve kadınlarda ümidini yitirmiş işçi etkisinin önemli düzeylerde olduğunu gösterdi.

İkinci grup çalışmalar, yine kadınların işgücüne katılmaları ile ilgili çalışmalardı, ancak bu defa saptanmış bir durumun ötesine geçerek düşük katılımın belirleyicilerine, beşeri sermaye, aile ve kültür gibi değişkenlere yönelik çözümlemeler de yapmayı hedefliyorlardı. Bu gruptan çalışmaların bir kısmı 1994-2000 yılları arasında Türkiye ile Dünya Bankası arasında yapılar anlaşma kapsamında yürütülen Kadın İstihdamının Geliştirilmesi (KİG) Projesi kapsamında yapıldı. "Kadınların kentsel iş yaşamına katılımlarını engelleyen sosyoekonomik ve kültürel etkenleri ortaya çıkarmayı ve bunların giderilmesi ya da değiştirilmesi yönünde politikalar önermeyi" (Eyüboğlu, Özar; Tanrıöver, 2000, s. 8) veya "[K]adınların neden çalışmayı değil de evi, ev kadınlığını tercih ettikleri ve neden kolayca işten ayrıldıkları" sorularına yanıt vermeyi (Demirel vd, 1999, s. 5)amaçlayan araştırmaların sonuçları KSGM tarafında yayımlandı. Bu araştırmaların pek çoğunda genel eğilim, kadın emeğinin *sunumu* ile ilgili nedenler üzerinde durmaktı. Diğerlerinden farklı olarak, araştırmalarının odağına kadın emeğinin sunumuyla ilgili değil de talebi ile ilgili değişkenleri alan araştırmalar da oldu. Şemsa Özar, Gülay G. Şenesen ve Ergin Pulhan (2000), üretim biçimindeki yeni gelişmelere, bunların emek piyasasına yansımalarına ve bu piyasadaki cinsiyetçi eşitsizlik ve cinsiyetçi meslek ayrışmalarına dikkat çekerek, kadın emeğine düşük talebin piyasa bağlantılı nedenlerini tartıştılar.

Bana göre de kadınların istihdamlarını engelleyen aile/özel alan kaynaklı nedenlerin saptanması önemliydi ama ekonomik yapı, ekonomik politikalar ve

---

13 Türkiye'de 2010 itibariyle kadınların işgücüne katılım oranları%27,6 ve istihdama katılım oranları %24,0'dır. Kent için bu oranlar %23,7 ve %19, 3'dür. En yüksek işgücüne katılım ve istihdam oranları %36,3 ve %34,7 ile kırdadır (TÜİK, 2010 Hane Halkı İşgücü Anketi Sonuçları).

piyasanın durumu da en az bu kadar önemliydi. Çünkü ev-hanedeki koşullar ne kadar zorlayıcı olsa da, eğer piyasa kadınları çağırırsa buna kadınlardan olumlu cevap geleceğini düşünüyordum. İş bulma olanakları arttığında, kadınlar evdeki işlerle ve çocuk bakımı ile ilgili sorunlara çözümler üretebilir, aile üyeleri (özellikle baba ve kocaların) dışarıda çalışma fikrine daha olumlu yaklaşabilir ya da kadınlar onları ikna edebilirlerdi. Bütün mesele, kadınların çalışabilecekleri uygun işlerde artış olmasıydı. Kadınların işsizlik ve istihdam sorunları hakkında düşünen, bunlara çözüm arayan biri olarak ben ve arkadaşlarım, kadınların olumsuz koşullarda istihdam edilmelerine, düşük ücretli işlerde çalışmalarına elbette karşıydık. Yine de ev dışında[14] çalışarak bir kazanç sağlamanın, yoksullukla ve eviçi şiddetle mücadele etmekte kadınları güçlendireceğini düşünüyor, bu nedenle tercihimizi kadınların çalışmasından yana koyuyorduk. 1980'lerin başından beri yaptığım çalışmalar bana bu öngörüyü sağlamıştı. Kazanacağı paranın miktarı düşük de olsa kadınlar çalışmalıydı. Araştırmalarımız, her sınıftan kadınlarla yaptığımız görüşlerimiz, bu düşünceyi doğruluyordu.[15]

O halde, piyasa kadınları neden *hararetle* çağırmıyordu? 1999 ve 2007 yıllarında yaptığım çalışmalarda makro ekonomik art alanı ayrıntılı inceleyerek emek piyasasının kadın emeği talep etmekteki gönülsüzlüğünün nedenlerine inmeye çalıştım. Küreselleşme, bu bağlamda uluslararasılaşma ve yeniden yapılanma, yapısal uyum politikaları, üretimin yeniden örgütlenmesi ve emeğin esnekleşmesi kadın emeğini nasıl etkiliyordu? (Ecevit, 2000) Piyasa kadın istihdamına yönelik hangi özelliklerini koruyor, hangi yeni özellikler kazanıyordu? (Ecevit, 2008). Türkiye ekonomisi büyüyordu da neden bu ekonomi ev kadınlarını evden çıkarıp piyasaya çekmiyordu? Bu soru bütün 2000'li yıllarda başka araştırmacıların da sordukları ve irdeledikleri bir soru olmaya devam etti.[16]

14 Kadın emeği ile ilgili çalışmalarımın başından beri kadınların hangi statü ile olursa olsun, (ev hizmetlisi, bakıcı, ev eksenli işçi) evde çalışmalarına, bu tür çalışma örüntülerinin kadın emeğinin sömürülmesini artıran özellikleri nedeniyle karşıydım.

15 Bursa Organize Sanayi Bölgesi fabrikalarında yaptığım araştırmamda kadın işçiler ücretli bir işte çalışıyor olmanın kendilerine kazandırdıklarını çok farklı biçimlerde ifade etmişlerdi. Örneğin bir fabrika işçisi kadın, bana gururla "Artık çocuklarıma istediklerini kendi paramla ve kendim karar vererek alabiliyorum," demişti. Gül Özyeğin'in kitabı şu son cümle ile bitiyordu: "'Bunu ben satın aldım' diyebilmek harika bir duygu!" (Özyeğin,2001, s. 281). İpek İlkkaracan'ın çalışmak isteyip istemediklerini sorduğu Ümraniyeli kadınların %62'si çalışmak istediklerini söylemişlerdi. İlkkaracan bu gruptan kadınlara çalışmayı isteme nedenlerini sorduğunda da %37,4'ü "ekonomik özgürlük ve kendi gelirim olsun" cevabını almıştı (İlkkaracan, 1998, s. 296).

16 Gülay Günlük Şenesen'in Ümit Şenesen ile yaptığı çok yeni bir çalışma (2011) bu sorularımıza ışık tutacak.

Bir kere piyasanın kadın emeği ile ilişkisi kurulmaya başlanınca, bu piyasanın yekpare bir piyasa olmayıp bölünmüş olduğu ve bu özelliğinin de hesaba katılması gerektiği anlaşıldı. Türkiye'de emek piyasasındaki işler formel ve enformel sektör işleri olarak ciddi şekilde farklılaşmıştı ve kadın emeğine talebin özellikleri, sadece formel sektördeki işletmelere bakılarak kavranamazdı. Bu nedenle kayıtdışılık, enformel sektör işlerinin özellikleri, kadınların neden bu sektörde erkeklerden daha yüksek oranlarda çalışıyor oldukları gibi birçok sorunun cevabı aranmaya başlandı (Özar, 1998; Toksöz ve Özşuca, 2002). Türkiye'de enformel sektörde kadın istihdamının 1980'lerden itibaren giderek yaygınlaşması, tarımsal istihdamın gerilemesi, sanayide yeterli istihdam yaratılmaması, ücretli bir iş deneyimi olmayan kadınların enformel sektördeki işlere razı olmaları (Başlevent ve Onaran, 2003) ile açıklandı.

Sanayi İşyerlerinde Kadın İşçi Olmak Ne Demekti?

Kadınların sanayi sektöründe, fabrikalar ve atölyelerde işçi olarak çalışmalarının somut koşullarını anlamak için yapılan sosyolojik, antropolojik, etnografik çalışmalar, hele feminist bir perspektifle yapılmış olanlar çok nadirdi, hâlâ da öyle olmaya devam ediyor. 1980'lerde ilk fabrika çalışmalarından birini gerçekleştirdim. (Ecevit, 1986; Ecevit,1991 ve Ecevit, 1998). Bursa'da sanayinin çeşitli alt sektörlerinde çalışan kadın işçilerin fabrikanın üretim sürecinde ve evin yeniden üretim sürecinde emek kullanma biçimlerini inceledim. 1999 yılında Nilay Çabuk'un Manisa'da tekstil fabrikalarında çalışan kadınların iş ve aile yaşamlarıyla ilgili doktora çalışmasının sonuçları yayımlandı. (Çabuk, 1999). Ayda Eraydın ve Asuman Erendil (1999), dış pazara açılan hazır giyim sanayiinde değişen üretim süreçlerini ve kadın işçilerin bunlara katılım biçimlerini anlamayı amaçlayan çalışmalarını yaptılar. Eraydın ve Erendil'e benzeyen bir eğilimle Hacer Ansal (1997) da üretim sürecindeki değişmeler ile kadın emeği arasındaki ilişkiyi vurguladı, teknolojik değişikliklerin kadın emeğine etkisini tartıştı. Serap Suğur, Bursa'da tekstil sanayiinde cinsiyetçi iş bölümünün kendini yeni endüstri ilişkileri sayesinde yeniden ürettiğini, kadınların erkeklere bağımlı olduklarını ve onlar tarafından kontrol edildiklerini (Suğur 2005, s. 55) gözledi. Suğur'un benim Bursa araştırmamdan yaklaşık otuz sene sonra çok yakın sonuçlara ulaşması, üretim sürecinin ataerkil örgütlenmesinin süregeldiğini göstermesi bakımından anlamlıdır.

Üretim süreci fabrika düzeyinde değil de atölyeler düzeyinde örgütlendiğinde kadın işçilerin durumu değişiyor muydu? Saniye Dedeoğlu, İstanbul'da hazır giyim üreten atölyelerdeki üretim koşullarını betimlediği çalışmasında (2010) bu sorulara cevap aradı.

İstanbul ve çevresinde yoğunlaşmış hazır giyim sanayinin yarattığı enformel işler o kadar göze çarpar bir durumdaydı ki Belkıs Kümbetoğlu, İnci User ve Aylin

Akpınar (2010), kayıt dışı çalışan kadınların çalışma koşullarını sosyal bilimciler olarak daha fazla göz ardı edemediler ve bugüne kadar enformel sektörde çalışan kadınlarla ilgili en geniş kapsamlı araştırmayı gerçekleştirdiler. 2008 senesinde beş kentte tekstil, gıda ve hizmet sektöründe küçük işletmelerde kayıtsız olarak çalışan 213 kadın işçi ile derinlemesine mülakatlar yaparak güvencesiz istihdam, çok düşük ücretler, uzun çalışma saatleri, zorunlu gece vardiyası ve cinsel taciz koşullarında nasıl çalıştıklarını açığa çıkardılar.

Kadın işçileri araştırmalarının öznesi yapan sosyal bilimciler, genellikle hazır giyim sanayine odaklanmışlardı. Oysa kadınların sanayide çalıştığı başka alt sektörler de vardı. Meryem Koray, Sevda Demirbilek ve Tunç Demirbilek (1999) gıda sektöründe çalışan kadınlarla ilgilendiklerinde, onlar hakkında da bilgi edinebilmemiz mümkün oldu. Yine de başka sanayi kollarında hazır giyimde olduğu kadar çok sayıda araştırma yapılmamış olması, bu alanlarda somut bilgilere ulaşmamızı geciktiriyor. Fabrika çalışmaları araştırmacıların daha çok ilgisini çekse ve bugüne kadar hiç çalışılmamış alt sektörlerle de ilgilenilmiş olunsaydı sanayi işçisi olmanın kadınlar için anlamını daha iyi keşfedebilirdik.

Toplumsal cinsiyet temelli ayrımcılık ve ayrışma, özellikle iktisatçıların ilgisini çeken ve açıklamayı arzu ettikleri bir konu oldu. Bir grup iktisatçı, kadınlar ve erkeklerin arasındaki ücret eşitsizliğini hem kanıtlamak hem de bunun nedenlerine inebilmek için çalışmalar yaptılar. Zehra Kasnakoğlu ve Meltem Dayıoğlu iki cins arasındaki ücret farkının sadece donanım farkı ile açıklanamayacağını piyasa içi faktörlere de bakılması gerektiğini vurguladılar (1997, s. 113). İpek İlkkaracan ve Raziye Selim (2007) hem bireysel hem işyeri ile ilgili faktörleri analiz etmeye olanak veren teknikleri kullanarak yaptıkları çalışmada, kadınların ücretlerindeki düşüklüğün nedenleri arasında çalışma deneyimlerinin kısalığına ve kıdem azlığına, sendikasız işlerde çalışmaya ve meslek ve sanayi kolu temelinde ayrışmaya özel vurgu yaptılar. Aysıt Tansel (1998) de ücret farklarının formel sektör işlerde çalışıp çalışmamaya göre nasıl değişiklik gösterdiğini araştırdı. Kadın ve erkekler arasındaki ücret farklılıklarını açıkça ortaya koyan istatistiklerin sınırlılığına ve yetersizliğine rağmen, formel ve enformel, kamu ve özel sektör, sanayi ve hizmet gibi sektörler arası farklılıkları da dikkate alarak kadınlara erkeklerden daha düşük ücret ödenmesinin nedenlerine eğilen çalışmalar gelecekte de devam etmelidir, diye düşünüyorum.

Araştırmacılar, çalışan kadınların düşük ücret almalarını, uzun saatler çalışmalarını, iş güvencelerinin olmayışını, iş güvenliğinden yoksun olmalarını, İş Yasası'ndan ve koruyucu mevzuattan yararlanamamalarını genellikle sendikasız işlerde çalışıyor olmaları ile ilişkilendirdiler. Bu bağlamda çalışan kadınların örgütsüzlüğü önemli bir sorun olarak kadın emeği araştırma konularının arasında yer aldı (Ecevit, 1991; Çağlayan, 1994; Toksöz, 2004).

Beyaz Yakalıların ve Yönetici Kadınların Konumları Farklı mıydı?

Yukarıda, sanayide çalışan kadınlar hakkında yaptığımız çalışmaların sanayi işlerini ve işçilik özelliklerini analiz edebilmemiz için değerli olduğunu ancak yeterli olmadığını düşündüğümü söylemekteyim ama sanıyorum, bu saptamayı, daha da kuvvetli bir vurgu ile yapmam gereken ikinci bir grup iş daha var: Hizmet sektöründeki işler...

Türkiye'de kadınların istihdamı hakkında yapılmış neredeyse bütün değerlendirmelerde, hizmet sektöründe çalışan kadınların sayısal olarak sanayide çalışanlardan fazlalığı vurgulandı. Kentlerde çalışan tüm kadınların yarısından fazlasını kapsadığı ve bu özelliğinin giderek arttığı da eklendi (Ecevit, 2000).

O halde, bu sektörün alt sektörlerinde, çeşitli iş ve mesleklerde çalışan *beyaz yakalı* kadınlar hakkında bildiklerimizin çok ve çeşitli olması gerekmez miydi? Örneğin büro ve satış işlerinde çalışan birçok kadın neden çalışma konularımızdan biri olmamıştı? Doktor ve dişçi muayenehanelerinde, avukatlık bürolarında çalışan genç kadınların çalışma yaşamları ilgimizi çekmiyor muydu? Her büyük kentte mantar gibi çoğalan alışveriş merkezlerinde çalışanları yeterince tanıyor muyduk? Bu alanda yapılan, en azından benim bilgim dahilinde tek çalışma, Ayşe Durakbaşa ile Dilek Cindoğlu'nun tezgâhtar kadınlar hakkında yaptıkları bir araştırma idi (2001).

Bu kadar çeşitli araştırma konusu ve sorusu varken, Türkiye'de hizmet sektöründe çalışan kadınlar ile ilgili yapılan çalışmalar neredeyse iki hizmet alanına sıkışmış olarak kaldı. Bunlardan biri kamu görevlisi diğeri de bankacı olarak çalışan kadınlardı.

Kamu sektöründe çalışan kadınlar hakkındaki merakımızı Oya Çitçi'nin kapsamlı araştırması ile giderdik.[17] Çitçi bize bu grubu tanıttı, kamu kuruluşlarındaki dikey ayrımcılığın ilk örneklerini gösterdi. Personel yöneticilerinin kadın görevliler hakkındaki cinsiyetçi bakışlarından örnekler sundu (1979 ve1982).[18] Çitçi'den sonra kamu kuruluşlarında toplumsal cinsiyet temelli ayrışmanın özelliklerine vurgu yapan çalışması ile Songül Sallan Gül (1990) de bu yazma katkıda bulundu.

Kadın emeğinin yoğunlaştığı hizmet işlerinden en önde geleni bankacılık, araştırmacıların gözünden kaçmadı. Oya Çulpan, arkadaşları ile 1992 yılın-

17 Çitçi'nin kamu görevlileri konusunda çalışmaya başladığı yıllarda Mine Mangır'ın yayımlanmamış bir doktora çalışması var (1976).H.Topçuoğlu gibi Mangır da araştırmalarını kamu sektöründe çalışan evli kadınların çalışma nedenleri ve aile bütçesine katkıları üzerine yapıyor. Çitçi'nin çalışması *Türk Toplumunda Kadın* kitabı içinde bize ulaştı. Sonra da doktora tezi TODAIE tarafından kitap olarak basıldı.

18 Çitçi'den şu alıntıyı yapmadan geçmek istemiyorum: "[P]ersonel yöneticilerine göre, çalışma yaşamında kadın görevlilerin erkek meslektaşlarıyla karşılaştırıldıklarında üstün oldukları tek yön itaatkârlıklarıdır. İtaatkâr olma dışında tüm niteliklerde erkek görevlilerin kadın görevlilerden daha üstün olduğu düşünülmektedir (Çitçi, 1979, s. 258).

da başladığı bankacılık sektöründe çalışan kadınları konu alan araştırmaya 2000'lerde de devam etti. Sektörünün yeniden yapılandığı ve özellikle yabancı bankaların Türkiye'ye girdiği yıllarda bankaların politika ve uygulamalarının kadınların işe alınmasını ve yükseltilmesini nasıl etkilediğini araştırdı (2007). Serpil Özdamar, KİG projesi kapsamında yaptığı araştırmasında bankalarda işten çıkarma, emekliliğe ayırma, cinsel taciz gibi ayrımcılık içeren uygulamaların nedenlerini inceledi. Şemsa Özar ve Gülay Günlük Şenesen, bankacılık sektöründe toplumsal cinsiyet temelli mesleksel ayrışmayı ve sektör yeniden yapılanırken teknolojik değişmelerin sektörlere etkisini irdelediler (2001 ve 2003). Özbilgin ve Woodward (2004) da İngiltere'de eşit fırsatlar yönetimini bankacılık sektöründe sorguladıktan sonra sonuçlarını Türkiye ile karşılaştırdıkları bir çalışma yaptılar.

Yukarıda yaptığım değerlendirmeye, bir başka grup çalışan kadın daha dahil edilebilir. Bunlar, meslek kadınlarına iyi bir örnek oluşturabilecek, akademide çalışan kadınlardır. Bu grupla ilgili ilk çalışmaları Feride Acar yaptı. Uzmanlaşmış mesleklerde kadın sayısının fazlalığını sorgulayan Ayşe Öncü'nün sorusunu akademi için tekrar sordu. 1983-98 yılları arasında yaptığı yayınlar ile akademik yaşamda kadınların kariyer örüntülerini, aile ve çalışma yaşamları arasındaki ilişkiyi nasıl kurduklarını anlamaya çalıştı. Üniversitelerde uzmanlaşma alanlarında cinsiyete dayalı yatay bir ayrışmanın varlığını göstererek bu ayrışma ve tabakalaşmanın gelecekte artabileceğini belirtti. Kadın akademisyenlerin yükselmelerinin cinsiyet temelli ayrımcılıkla zorlaştırıldığına ve engellendiğine dikkat çekti (Acar, 1998, s. 317). Gülay Günlük Şenesen (1994) de akademide kadınların neden yönetimde az sayıda olduklarını sorgulayarak yine bu profesyonel meslek alanını, bu defa başka bir boyutu ile tanıttı.[19]

Kadınların neden yönetici kadrolarda çok düşük oranlarda bulundukları, çok sayıda araştırmanın başlangıç sorusu oldu. Hayat Kabasakal 1991'de bu konuda ilk çalışmaya başlayan araştırmacıdır.[20] Alev Ergenç Katrinli ile Ömür Timurcanday Özmen araştırmalarında (1996) kadın yöneticilerin erkek kültür ve değerleri ile yapılandırılmış örgütlerde çalıştıklarını, dolayısıyla bu örgütlerde sistem ve yapıların da erkeklerin *doğal* örüntülerini tekrarladığını buldular. Tek bir kadın yönetici tipi olmadığını, her kadın yöneticinin, karşısına çıkan engel ve çatışma durumlarıyla kendi yöntemlerini kullanarak baş ettiğini saptadılar. Sonraki yıllarda bu alandaki yazına yapılan katkıları incelerken dikkatimi çeken iki nokta: Bir taraftan yönetici kadınlar hakkında yapılmış araştırmaların başka hiçbir alanda görülmeyen bir artış gösteriyor olması, diğer taraftan da yönetimde

19 Şenesen'in çalışması için Toplumsal Cinsiyet ve Toplum Sempozyumu'nu anlattığım alt bölüme bakabilirsiniz.

20 Kabasakal'ın çalışması için Toplumsal Cinsiyet ve Toplum Sempozyumu'nu anlattığım alt bölüme bakabilirsiniz.

toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin açıklanmasında ana akım kuramların egemenliğinden kopamama... Araştırmacılar toplumsal cinsiyet eşitsizliklerini ve iş yerlerinde saptadıkları ayrımcı uygulamaları hâlâ neoklasik iktisatçıların ya da ana akım psikologların yaklaşımlarını kullanarak açıklamaya devam edebiliyorlar. Ya da yönetici kademelerdeki kadınların sayıca azlığının, onların kendi tercihlerinin bir sonucu olduğunu, sorumluluk gerektiren pozisyonlara getirilmeyi, ailelerini ihmal edecekleri kaygısıyla kendilerinin istemediğini iddia edebiliyorlar.

"Eviçi"ni Ne Kadar Biliyorduk?

Evin içine, önce *evden çalışan*'ları araştırma konularımıza dahil ederek baktık. Sonra da *evde çalışan*'lara baktık. Birinciler, ev işçileriydi, ikinciler ev hizmetlileri ve bakıcılardı. Birincilere sonraki yıllarda *ev eksenli çalışanlar* demeyi tercih ettik; çünkü içlerinde bir işverene bağlı olarak çalışanlar olduğu gibi kendi hesabına çalışanlar da vardı.

Ev eksenli çalışanlar hakkında ilk bilgilerimizi Kümbetoğlu'nun 1992 ve Mine Çınar'ın 1994 yıllarında İstanbul'dayaptıkları araştırmalar sağladı. Elbette 1990'ların başında bu araştırmacıların ev eksenli çalışan kadınlara duyduğu ilgi, onların sayılarında ve görünürlüklerindeki artışla ilgiliydi. Esnek üretim ve emek örgütlenmesinin yaygınlık kazandığı koşullarda pazarlık gücü en az olan ve en düşük ücretleri kabul etmeye hazır kadınlar bu örgütlenmenin vazgeçilmez parçalarıydı. "[K]adınların bu işlerinin yok sayılması, küçümsenmesi, azımsanması ücretlerinin en düşük düzeyde tutulmasının dayanak noktasıydı" (Kümbetoğlu, 1996, s. 234). Jenny White'ın Türkçeye *Para ile Akraba* ismiyle çevrilen araştırmasında da Kümbetoğlu'nun araştırmasındaki bulgulardan bazıları tekrarlandı: Kadınların yaptıkları işler hakkında konuşurken *çalışma* dememeleri (1999, s. 230) gibi... Sonraki senelerde Dilek Hattatoğlu (2002) ve Reyhan Atasü Topçuoğlu'nun (2010) yaptığı türden araştırmaların sonuçları çeşitlendikçe,[21] bu çalışma biçiminin hiç de öyle sadece parça başı üretim yapmaya dayalı bir çalışma olmayıp değişken ve karmaşık yapısı olan bir iş türü olduğunu anladık. Moços (2005) çok uluslu şirketlerde başlayıp ev eksenli çalışan kadına kadar uzanan örgütlenmelerin dörtlü bir gruplamasını yaptı. Böylece yazında *alt sözleşme zincirleri* diye anılan zincirlenmiş üretim birimlerinin birbirlerine bağımlılıklarını Türkiye örneğinde de göstermiş oldu. Balaban (2010, s. 63) buna "karmaşık üretim şebekeleri"dedi ve İstanbul'da dört ideal-tipik üretim şebekesini inceledi. Bu şebekeleri bilmenin, "ev eksenli çalışanları ataerkilliğe karşı harekete geçirmek için gerekli olan stratejiyi belirlemekte yardımcı olacağını" savundu.

21 Türkiye'de ev eksenli çalışma üzerine yapılmış araştırmaların toplu bir değerlendirmesi için Asuman Türkün Erendil'in (2002) yazısına bakabilirsiniz.

Ev hizmetlileri ile bakıcılar, Türkiye'de de hem kendi emeklerinin özellikleri açısından önemli bir gruptu hem de çalışan başka kadınların emekleri açısından. Kendilerinin emek kullanım formlarının ayrıntılarını bilmiyorduk ama meslek sahibi orta sınıf kadınların ev dışında çalışabilmelerinde ciddi bir yedek kuvvet olduklarının farkındaydık. Deniz Kandiyoti yıllar önce iki kadın grubu arasındaki bu ilişkiye dikkatimizi çekmişti.[22] Zeytinoğlu ve arkadaşları, 1997 yılında ücretli ev işçilerinin görünmez bir alanda iş yapma biçimlerini anlattılar.[23]

İki sosyolog, Sibel Kalaycıoğlu ve Helga Rittersberger Tılıç da Kadın İstihdamını Geliştirme projesince desteklenen araştırmalardan birinde ev hizmetlileri ile ilgilendiler. Araştırmacılara göre, bu kadınlarla işverenlerin bir araya gelişleri küçük işveren-yarı özerk işçi ilişkisi olarak anlaşılabilirdi. Bu iki grup arasında belli açılardan çelişkiler vardı "ancak bu çelişkiler açık bir sınıf çatışması olarak gerçekleşmeyip daha çok gizil bir çelişki biçiminde gözleniyordu" (2000, s. 160).

Ev hizmetlileri ile onları çalıştıran *ev hanımları* arasındaki ilişkiler Gül Özyeğin ve Aksu Bora tarafından da irdelendi.[24] Evlerde temizlikçi, çocuk ve yaşlı bakıcısı olarak çalışan kadınları konu alan çalışmalardaki artışı, kadınlar arası sınıf farkı barındıran ilişkilere yönelik ilgideki artışın sonucu olarak değerlendirilebiliriz.

Kırdaki Kadınları İhmal mi Etmiştik?

Hazırladığım kaynakçadan (2007) çıkan yanıt, kırdaki kadın emeğine kentli kadınların emeği kadar eğilmediğimiz, bu emeğin doğasını anlamak için yeterince çaba sarf etmediğimiz yönünde. Bu çalışmada kırsal kadın emeği ile ilgili olan yayınlar, toplam çalışmaların sadece %6'sı. Öte yandan, 1980-2007 arasında hazırlanan yüksek lisans ve doktora tezlerinden de sadece %5'i kırsal kadını konu alıyor. 1990'ların başında feminist iktisatçıların (Berik, 1990), sosyolog ve antropologların (Ertürk, 1990; Yalçın-Heckman, 1990 ve Sirman, 1990; Morvaridi, 1992) çalışmalarının yoğunluğuna bakarak kırda kadın eme-

22 Kandiyoti, kentlerdeki değişimin kadınların rollerini nasıl etkileyeceğini sorguladığı çalışmasında, düşük gelirli gecekondulu kadınlar, kentlerin formel sektör işlerinde çalışma olanağı bulabilirlerse orta ve üst orta sınıflardan kadınların onları kendi evlerinde çalıştırabilme şanslarının azalacağını söylemişti (1982. s. 102).

23 Gazeteci Burak Öz'ün şu haberi ev hizmetlilerinin durumunu özetliyor: "[A]ntalya'da önceki gün 8.kattan düşen ev emekçisi kadın hayatını kaybetti. Ev emekçilerini güvencesiz çalışmanın öldürdüğünü kaydeden Ev İşçileri Dayanışma Sendikası Genel Başkanı Gülhan Benli'den aldığımız bilgiye göre bu yıl 50 civarında ev emekçisi kadın yüksekten düşerek yaşamını yitirdi. Her ay ortalama 15 civarında ev emekçisi kadın ise yaralanıyor" (4 Temmuz 2010, *Birgün*).

24 Bu araştırmacılar için izleyen alt bölüme bakabilirsiniz.

ğine olan bu ilginin devam edeceğini varsaymıştık. Böyle olmadı. Şimdi biraz geçmiş çalışmalardan biraz da yakın tarihli çalışmalardan örnekler vererek kırda kadın emeği ile ilgili tartışma konularının neler olduğuna bakalım: Kırsal kadın emeği ile ilgili çalışmaları birbirine yakınlaştıran soru, kırsal dönüşüm ve değişen tarımsal süreçlerin kadın emeğine etkisinin ne olduğuydu. Yakın Ertürk, daha 1980'lerin sonunda, Türkiye henüz kırsal projeler dalgasından bugünkü kadar etkilenmemişken, kadın üreticilerin modernleşen tarımsal süreçlerin dışında bırakıldıklarını, "proje müdahalelerinin kadınlara aktif roller üstlenmelerini mümkün kılacak kurum ve süreçler yaratmaktan çok cinsiyete dayalı bir iş bölümünü pekiştirdiğini" (1990, s. 190) yazmıştı. Yazdıkları bugün için de geçerli. Ayşe Gündüz Hoşgör (1997) de Türkiye'de modernleşme ve kalkınmacı yaklaşımın kadın istihdamını ne yönde etkilediğini, nasıl biçimlendirdiğini araştırdı.[25] Deniz Kandiyoti (1997) Türkiye'de kırsal dönüşümün kadınlar için sonuçlarının ne olabileceğini sorgularken sadece kadınların üretim sürecine katılımlarındaki değişen rollerine bakmanın yetmeyeceğini, köy ataerkilliğinin dönüşümüne de bakmak gerektiğini vurguladı. Nüket Sirman da sadece tarımsal üretim süreçlerine bakmanın yetmeyeceğini savunanlardandı. Köyde kadınların kullandığı emeği anlamaya çalışırken, bu emeğin kullanılışını tayin eden mekanizmalaraodaklanmayı, özellikle de kadınların aile, mahalle ve köy bazında kurduğu ilişkileri bir güçlenme stratejisi olarak tanımlamayı önerdi (1990, s. 234). Mehmet Ecevit, (1994, s. 105) kadının konumunu"edilgen olarak ele alan bir analizin onun tarımsal yapılar içinde oynadığı vazgeçilmez rolü anlamada yetersiz kalacağını savundu. Özellikle küçük meta üretiminin olduğu tarımsal yapılarda bu üretimin varlığını devam ettirilebilmesi için kadın emeğinin çok yönlü katkısına dikkat çekti. Kadın emeğinin özellikleri (karşılığının ödenmemesi, *mülk dışı*'lığı, güç/iktidar ilişkilerinin dışında bırakılmışlığı), kırdaki üretim ve yeniden üretim yapısı, metalaşma süreci, emek kullanım biçimleri, işbölümü, hane döngüsü, kültürel yapı ve iktidar ilişkileri çerçevesinde incelendiğinde açıklayıcı olabilirdi.

Çok az sayıda feminist araştırmacının ilgisini çeken kırsal kadının emeği konusuna zaman zaman kır sosyolojisi alanında çalışan araştırmacılar ve tarım iktisatçıları eğildiler ancak onlar da toplumsal cinsiyet perspektifini kullanmadılar. Mehmet Ecevit, Atakan Büke ve Nadide Karginer, bu durumu "[K]ır sosyolojisi, kırsal kadını, onun toplumdaki sınıfsal ve ataerkil temeldeki eşitsizliğini sorunsallaştıran feminist yaklaşımlar temelinde değil, toplumun herhangi bir bireyi olarak ele alan bir yaklaşımla incelediğinden, çözümlemeler çoğu kez hem kırsal ilişkileri hem de kadınların bu ilişkiler içerisindeki konumlarını ortaya

25 Gündüz Hoşgör'ün daha yakın tarihli bir çalışmasını (Kalkınma ve Kırsal Kadının Değişen Toplumsal Konumu) bu kitapta bulabilirsiniz.

koymaktan uzak kaldı" (2009, s. 43) diyerek eleştirdiler. Öyle görünüyor ki, kentlerde sürekli olarak değişen kadın emeği formlarını çalışmaya devam ederken kırsal kadın emeğine feminist perspektifle bakan (Karginer, 2001) çalışmalara da ağırlık vermeliyiz. Hele kent ve köyün sosyolojik olarak birbirine bu kadar yakınlaştığı bir dönemde...

Kadınları Küçük Girişimciliğe Teşvik Etmek Çözüm Olabilir miydi?

1990'ların başında küçük işletmelerin yaygınlaşması ve küçük girişimcilerin oluşması için neredeyse dünyayı saran teşvik dalgası Türkiye'ye de ulaştı. Bu dalganın niçin güçlendiğini burada tartışamasam da yeni liberalizm, farklılaşan üretim ölçekleri ve süreçleri, esnekleşme, enformelleşme, küresel pazarların büyümesi gibi birkaç anahtar kelime girişimciliğin teşvik edilmesinin neden birçok çevrelerce kabul gördüğünü anlatacaktır. Türkiye'de de, özellikle kentlerde kadınları girişimciliğe yönlendirici politikaların başarılı sonuçlar doğuracağı düşünülmekteydi. Konunun tartışıldığı ilk yıllarda kadınların girişimciliğe yönlendirilmesi ile onların *güçlenmesi* arasında bir ilişki kurulmaktaydı. Kadınlara banka kredileri sağlanması uygulamasıyla başlayan çalışmalar, KOSGEB gibi kuruluşların girişimci eğitimleri ve danışma hizmetleri ile ve mikro kredi uygulamaları ile devam ettiyse de son zamanlarda 'güçlendirici' yaklaşımın yerini *yoksullukla mücadele* yaklaşımı aldı. Böylece 2002'den itibaren peşpeşe gelen ekonomik krizlerden sonra artan işsizlik ve daha çok kendini hissettiren yoksulluk nedeniyle girişimciliği teşvik programlarındaki temel güdü, kadınları *gelir getirici faaliyetler* yapmaları yönünde desteklemek oldu. Son yirmi seneye bakarak bu konuda kişisel olarak vardığım sonuç, kadınları girişimciliğe özendirmek için kamu, özel sektör ve sivil toplum kuruluşlarınca yapılan uygulamaların (özetlemem gerekirse eğitimler, danışmanlık desteği ve kredi sağlama) olumlu etkisinin beklenenden daha zayıf olduğudur. Elbette başarılı programlar ve kalıcı uygulamalar da olmuştur ancak bunları başarısız olanlardan ayırmak, bağımsız değerlendirme mekanizmaları olmadıkça ve bu mekanizmalar vasıtasıyla uygulamaların kadınlar üzerindeki etkileri izlenmedikçe, zordur.

Sosyal bilimciler olarak, kadınları girişimciliğe teşvik etmenin kadın istihdamındaki sınırlı artışa bir katkı sağlayabileceği ve kadınları *özgürleştirici* ve *güçlendirici* etkisinin olabileceği yönündeki görüşlerimizin (Ecevit, 1993; Özar 2002) yerini zaman içinde Türkiye'deki gelişmeleri eleştiren bir yazın aldı. Bu yazının vurgu yaptığı noktalar şunlardı:

Genel olarak, kadın girişimciliği projeleri kadınların *kendileri* için değil, yoksulluğu kadın eliyle geciktirmek veya yoksul ailelerin ayakta kalabilmelerinin sağlamak için teşvik edilmek isteniyordu ve eleştiriler bu noktada başlıyordu. Kadın girişimciliği projelerinin pek çoğunda feminist bir perspektifi bulabilmek zordu. "Bu perspektifin olmayışı, projeleri *kadını güçlendirme* hedefinden saptırabilir ve

verimlilik artışı sağlama veya *yoksulluğu azaltma* hedeflerine tabi kılabilirdi. Kadının güçlendirilmesinin bir proje hedefi olarak açıkça dile getirildiği durumlarda bile kadınların gereksinimlerinin (pratik ve stratejik) yeterince vurgulanmaması başarıyı sınırlandırabilirdi"(Ecevit, 2007b, s. 71). Mikrokredi programlarının uygulanmasının yoksullukla mücadele stratejisi olarak görülmesi, refah devleti anlayışının yerini piyasa merkezli bir anlayışa bırakmasının bir sonucuydu. Özar, "[K]adın girişimciliğinin geliştirilmesinden, daha çok sayıda kadının, halen sahip olduklarından daha yüksek bir gelire ulaşmasını sağlayacak ve toplumsal anlamda güçlenmelerinin önünü açacak işler kurmalarının desteklenmesini anlıyoruz," (2004) diyordu ama araştırmalar Türkiye'deki mikrokredi uygulamalarında bu sonuçlara ulaşılabildiğini göstermiyordu. Mikrokredi alan kadınların birikim yapamadıkları ve tüketim kalıplarını değiştirmedikleri anlaşılıyordu (Yiğitbaş-Akça, 2006, s. 38). Araştırmalar şu konulardaki kuşkularımızı artırdı: Mikrokrediyi alan kadınlarsa da kullananlar gerçekten onlar mıydı? (Ergüneş, 2004, s. 204). Verilen kredileri kadınlar yeni bir iş başlatmak için mi kullanıyorlardı yoksa temel ihtiyaçları için ya da kocalarının işlerinin genişlemesi için mi? (Yigitbaş-Akça, 2006, s. 37). Kredi alarak ürettikleri ürünler ne kadar "satılabilir" (ya da başka deyişle "satın alınabilir") ürünler oluyordu? (Ergüneş, 2006). Kredi alınarak başlatılan ve kadınların evde yaptıkları işler kadınların kendilerini *çalışan* ya da *girişimci* kadın olarak adlandırmalarını sağlıyor muydu? Bugün geldiğimiz noktada yazarlar mikro kredi uygulamalarının artan yoksulluğun ve gelir adaletsizliğinin yönetilebilmesini sağladığı; kadın emeğinin enformelleşmesine hizmet ettiği; kadınları yoksullukla mücadelede araçsallaştırdığı konusunda anlaşıyorlar. Mikrokrediler ile kadın emeği piyasalaştırılıyor ama enformel bir piyasa içinde. Feminist araştırmacılar olarak Türkiye'de 1990'ların başında kadın girişimciliğini tartışmaya başladığımızda düşündüğümüz ise bu değildi.

Küreselleşme, Yapısal Uyum ve Kriz: Kadın Emeğine Neler Oluyordu?

Yapısal uyum politikaları kadınları nasıl etkiliyordu? Nilüfer Çağatay ve Günseli Berik, 1991-4 yılları arasında Türkiye'de yapısal uyum politikalarının imalat sanayindeki etkilerini, bu bağlamda kadın emeğinin kompozisyonunda ne tür değişmeler olduğunu sorguladılar (1994) ve böylece bu konuya Türkiye'deki feminist araştırmacıların dikkati de çekilmiş oldu. "Küreselleşme, Yapısal Uyum ve Kadın Emeğinin Kullanımında Değişmeler" isimli makalemde (1998) yapısal uyum politikalarının kadınların emek kullanım biçimlerinde ne tür değişmelere yol açabileceği konusundaki düşüncelerimi paylaştım. 2000'li yılların başında, yeni liberal politikalar ve dışa açılmanın kadınların istihdam payları üzerinde etkilerini araştıran çalışmalar da yapıldı (Özler, 2000).

Küreselleşme göç örüntülerinde ciddi değişikliklere yol açmıştı. 1990'ların son yıllarından başlayarak çevre ülkelerden, özellikle eski doğu bloğu ülkelerinden

kadınlar, ev hizmetlisi, çocuk ve yaşlı bakıcısı olarak çalışmak üzere Türkiye'ye geldiler. Çelik (2005 ve 2007) Kaşka (2005), Kümbetoğlu (2005) ve Ünlütürk Ulutaş'ın (2010) görgül araştırmalarından elde ettikleri sonuçlar, karşımıza izinsiz çalışmak zorunda kalan, bu nedenle kaçan ve saklanan, sosyal hakları ve iş güvenceleri olmayan, genç ve yaşlı, çok yüksek eğitimli ve hiç eğitimsiz, Türkçe bilen ve bilmeyen, ailelerinin ayakta kalabilmesi için kendi emeklerinin sömürülmesine rıza gösteren, çok büyük bir grup kadının korunmasız yaşantılarını gözler önüne serdi.

Yeni liberal politikaların, çalışan kadınların, özellikle düşük düzeyli işlerde, enformel sektörde, serbest ticaret bölgelerinde çalışanların özgürlüklerinin ellerinden alınmasında, çalışma koşullarının olumsuzlaşmasında önemli bir payı vardı. Ayça Kurdoğlu ve Tore Fougner'in NOVAMED[26]grevi konusunda yaptıkları araştırma sadece kadın işçilerin öncü bir rol üstlendiği bu grevi bize anlatmadı, aynı zamanda serbest ticaret bölgelerinin koşulları hakkındaki bilgimizi de zenginleştirdi (Kurdoğlu ve Fougner, 2010).

Feminist iktisatçılar krizin kadın emeği ile ilişkisini kurdukları çalışmalar da yaptılar. Özge İğdeş, ayrıntılı bir ekonometrik analiz sonucu kadınların krizler sırasında, yoğunlaştıkları dört ekonomik faaliyetten üçünde ve kent emek piyasasının genelinde erkeklerden daha fazla etkilendiklerini gösterdi. Krizlerde gözden çıkarılan gizli bir rezerv oldukları da bu çalışmanın sonuçlarından biriydi. İğdeş böylece Irene Bruegel'in kadınların rezerv işçi ordusunun önemli bir bileşeni oldukları tezini bir kere daha doğrulamış oluyordu. "[K] adınların gizli rezerv olarak kullanımları, ataerkilliğin nasıl sermaye birikimi yararına işlev gördüğünü ve bu anlamda sınıflar arası bölüşüme dair sonuçları olduğunu" anlatıyordu (İğdeş, 2010, s. 176). Seçil Kaya Bahçe ve Emel Memiş de krizlerin derinlikli etkilerini anlamanın sadece piyasalaşmış üretim süreçlerine bakmakla mümkün olamayacağını, *görünmeyen* etkilerine de bakmak gerektiğini vurguladılar. Bu ise, karşılıksız emeğin kullanılmasındaki değişmeleri de dikkate almakla olacaktı. Araştırmalarının sonuçları krizin cinsiyetçi etkilerinin olduğunu açığa çıkardı. Bu etkilerden en önemlileri de kadınların iş yüklerinin artması ve erkeklerle aralarındaki açığın keskinleşmesiydi.

Kadın Emeği Hakkında Kuramsal Sorgulamalar

Yukarıdaki bölümler boyunca araştırmacıların kadın emeğinin özgüllüğünü anlama ve Türkiye bağlamında açıklama çabalarından örnekler verdim. Bunlar-

26 Diyaliz sektörünün dünya çapında önde gelen şirketi Fresenius Medical Care'in Almanya'da kayıtlı bir alt şirketi olarak Antalya Serbest Ticaret Bölgesi'nde üretim yapan fabrika.

dan pek çoğu, çalışmalarını feminist kaygılarla ve sorularla başlatmış, feminist kavramların ve kuramların rehberliğinde ilerlemiş, araştırmalarını yaparken de feminist yöntem ve teknikleri kullanmaya özen göstermiş araştırmacılardı; dolayısıyla yaptıkları katkılar son derece değerli...

Kadın emeğine bir analitik kategori olarak, daha soyut düzlemde yaklaşan araştırmacılar da oldu. Bu bağlamda feminist kuramsal tartışmalar ve kavramsallaştırmalar yaptılar. Kadın emeğinin, kolay anlaşılır ve analiz edilebilir bir kategori olmayışı, özellikle ücretli olan ve olmayan biçimlerinin farklı karakteri, birçok durumda bu ikisinin iç içe geçmişliği, kadın emeği konusunda çalışan araştırmacıları zorlamaktaydı. Bu açıdan ikinci grup çalışmalar, bu emeğin özelliklerini anlamamızda hangi analiz çerçevelerinin kullanılmasının işimizi kolaylaştıracağına dair sorular sordular. Buradan itibaren bu kuramsal sorgulamalara örnekler vereceğim.

Ferhunde Özbay 1982 senesinde "Ev Kadınları" isimli makalesini yazdı. Özbay, kadının eviçi emeği tartışmalarının farkındaydı. Margaret Benston'un 1969'da *Monthly Review*'da yazdığı "The Political Economy of Women's Liberation" makalesinde savunduğu tezden Mine Tan'la aynı dönemde o da yararlandı. Ellen Malos'un 1980 yılında derlediği, 60'lı ve 70'li yıllarda eviçi emek konusunda yapılan tartışmaları içeren *The Politics of Housework* kitabına da yayımlanmasından hemen sonra ulaşmış olmalı. Bu kitap içinde yer alan Margaret Coulson ve Catharine Hall gibi feminist yazarların ev kadınları ve onların kapitalist sistem için yeniden üretim rollerine değinen çalışmalarına göndermeler yaparak Türkiye'de ev kadınlığını sorguladı. Özbay'ın amacı, Türkiye'de kadınların faaliyetlerini iki ölçüte göre gruplamaktı. İlk ölçüt, kadınların faaliyetlerinin *ekonomik* olarak tanınıp tanınmaması, ikincisi ise bunların karşılığında para gibi maddi bir değer alıp almadıklarıydı. Yani Özbay daha o zaman, bugün birçoğumuzun çalışmalarında kullandığı *karşılıksız emek* ve *karşılığı olan emek* kategorileri açısından kadın emeğini dört grupta kavramsallaştırıyor, aralarındaki farklara ve bu farkların kadınlarda yarattığı statü belirlenimlerine işaret ediyordu.[27] Özbay'ın yaptığı, 1980'lerin başı için önemli bir çalışmaydı; çünkü hem yeni yeni gelişmekte olan feminist yazını kullanmaktaydı hem de Türkiye'de bu yazının sözünü ettiği kategorilere karşılık gelen emek biçimlerini tanımlamak ve *ev kadınlığının* Türkiye bağlamında ne anlama geldiğini anlamaya çalışmak amacı taşıyordu.

1985 yılında toplumsal araştırmalar dergisi *Yapıt*, Şirin Tekeli, Gülnur Acar Savran, Fatmagül Berktay ve Yaprak Zihnioğlu gibi feminist yazarları bir araya

27 Hattatoğlu, Özbay'ın dörtlü sınıflamasında yer alan,ev içinde karşılığı olmadan yapılan iki tür çalışma türüne yenilerini de ekleyerek karşılıksız yapılan beş tür emek saydı. Bakım emeğinin öneminin de altını çizdi. (Hattatoğlu, 2010, s. 308-9).

getirerek *Kadın Sorunu* özel sayısı hazırladı. Bu sayıya ben de "Üretim ve Yeniden Üretim Sürecinde Ücretli Kadın Emeği" başlıklı bir çalışma ile katıldım (Ecevit, 1985). Çalışan kadınların ücretli emeği ile ilgili olarak, feminist tartışmalar başlamadan önce yapılan sosyolojik çalışmalar ile iktisatçıların[28]çatışmalarını, 1970-1985 arası bu emek hakkında yapılmış Marksist feminist tartışmalarla karşılaştırdım. Kadın emeğinin ücretli emek yapısının kadının eviçi emeğinden soyutlanarak irdelenemeyeceğini savunduğum ve bunun için *ücretli* kadın emeği ile eviçinde yeniden üretim faaliyetlerinin ilişkisini kurduğum bu çalışma, Türkiye'de ücretli kadın emeğinin feminist bir yaklaşımla kavramsallaştırıldığı ilk çalışmalardan biriydi.

1992 yılında Acar Savran ve Nesrin Tura'nın yayma hazırladığı *Kadının Görünmeyen Emeği: Maddeci bir Feminizm Üzerine* isimli kitap yayımlandı. Bu kitapta, Delphy'nin "Baş Düşman," Molyneux'un "Ev Emeği Tartışması ve Ötesi" ve Hartmann'ın "Marksizm ile Feminizmin Mutsuz Evliliği" isimli, o güne dek çok ses getirmiş makalelerinin çevirileri vardı. Acar Savran ve Tura, neden 1992 tarihli bir kitap için, "eskimiş olmalarına rağmen" bu yazıları seçtiklerini anlatırken, tarihsel maddecilik perspektifi ile erkek egemenliğinin maddi, nesnel temellerini belirlemenin, bu egemenliğin yıkılmasının somut koşullarını hazırlayacak bir politikanın gelişimi için çok önemli olduğunu düşündüklerini söylüyorlardı. Aslında böyle bir gerekçelendirmeye bile gerek yoktu, çünkü bu çevirilerin yapılması çok yerindeydi. Türkiyeli okuyucular Delphy'nin, kadınların aile içindeki harcadıkları emeğin, toplumsal üretimin ayrılmaz bir parçası olduğu savı ile ve Hartmann'ın "patriarkal kapitalizm" kavramlarıyla bu kitap sayesinde tanışmış oldular. Acar Savran ve Tura'nın girişimlerini, bu yazının Türkçe okunabilmesine fırsat sundukları için çok önemli bulduğumu hatırlıyorum.

2008 yılında Acar Savran, yukarıda sözünü ettiğim kitabın ikinci baskısının önsözünde, hem geçen zaman içinde Türkiye'de *görünmeyen emek* kavramının kullanımının yaygınlaştığından duyduğu mutluluğu dile getiriyor hem de bu kavramın içinin boşaltıldığına, hatta yanlış bile kullanıldığına dikkat çekiyordu. Bu kavramın araştırmacılara, politikacılara ve aktivistlere mal olmasının ne tür sonuçları olduğundan örnekler veriyordu. Acar Savran için, kadının ev içinde görünmeyen emeğinin üç özelliği vardı. İlk özellik, bu emeğin de içinde yer aldığı özel alandaki ilişkilerin doğallaştırılmış olmasıydı. İkinci özelik bu emeğin miktarını gizleyen, eviçinde yapılan işler için kurulmuş düzendi. Üçüncü olarak bu emek karşılıksızdı, yani karşılığı para olarak ödenmezdi. *Karşılıksız*lığın ne

28 O tarihlerde çalışmalarını feminist yaklaşımlar kullanarak yapan kadın iktisatçılar vardı ama çok önceleri onları böyle adlandırmak yaygın değildi. ABD'de olan arkadaşlarımız Nilüfer Çağatay ve Günseli Berik bunlardandı. Feminist İktisatçılar Derneği de henüz kurulmamıştı.

anlama geldiğini, gelirin *kimin elinde olduğu ve nasıl bölüşüldüğü* ile *bu emeğe kimin el koyduğu* ile bağlantılandıran Acar Savran, erkeğe güç veren, tersine kadını güç yitimine uğratan karşılıksız emek hakkında şunları yazdı: "[K]arşılıksız emek, kadınların ekonomik olarak bağımsızlaşmalarının önünde bir engel oluşturur; onları evlilik ilişkisine, yani (bir kez daha) karşılıksız emeğe mahkûm eder. Kısacası karşılıksız emek kadınlar için bir kısırdöngüye, bir mahkûmiyete ve kadınlarla erkekler arasında bir çıkar çatışmasına işaret eder"(Acar Savran ve Tura, 2008, s. 12). Görüldüğü gibi karşılıksız emek "[P]atriarkal bir ilişkiyi tanımlayan, bu ilişkideki çelişkiyi dile getiren" (s. 12) bir kavramdı. Acar Savran'a göre, görünmeyen emek bu bağlamda kullanılmayıp da kadınların ev eksenli üretimleri için ya da ücretli olarak yaptıkları ev ve bakım işçiliği için "genişletilerek" kullanıldığında, kuramsal özgüllüğünü yitiriyordu. Çünkü bu işler her ne kadar düşük ücretli, güvencesiz, aşırı sömürüye dayanan işler olsa da son tahlilde işverenle girilen ilişki kapitalist bir ilişki idi. Bu nedenle de Acar Savran için "[K]adınların bu çerçevede harcadıkları emek karşılıksız, görünmeyen emek değil, görünmeyen emekten izler taşıyan ücretli emekti" (Acar Savran ve Tura, 2008, s. 13).Yani görünmeyen emek kavramının bazı yazarların yaptığı gibi genişletilerek kullanılmasının sakıncaları vardı. Ama kavramın daraltılarak kullanılmasının da sakıncaları vardı. Acar Savran, karşılıksız emeği bir bölümü kurumsallaştırılabilecek bakım emeğine indirgemenin bu emeği bir kere daha görünmez kılmak anlamına geleceğini de ekliyordu.

Acar Savran'ın görünmeyen emeğin kavramsal içeriğini yeniden belirlemeye çalışmanın gerekliliğine işaret eden bu uzun soluklu[29] çabasından çıkarılacak dersler var: Kadın çalışmaları alanında feminist kavramları ve yaklaşımları kullanmak, bu çalışmaların olmazsa olmazıdır; onlar olmadan kadın odaklı *feminist* bir çalışma yapılabileceğini düşünemiyorum. Ancak bazı feminist kavramları sadece kullanarak sorumluluğumuzu yerine getirdiğimizi de söyleyemeyiz. Bilimsel çalışmalar entelektüel çaba ve emek ister. Kuramlar ve kavramlar kolay kolay oluşmaz, oluşturulanlar sabit kalmaz. Onların üzerinde sürekli düşünmek, onları dönüştürmek ve kullanılır hale getirmek gerekir. Aynı zamanda kavramları yanlış kullanarak onlarda *deformasyon* gibi istenmeyen bir etki yaratmaktan da kaçınmalıyız. Acar Savran'm çabasını ve kitapta yanlış kullanıma verdiği örnekleri (s. 10) bu anlamda önemli buluyorum.

Kanımca, Türkiye'de kadın emeği ile ilgili feminist yazındaki darboğazlardan biri, hem kavramsallaştırma hem de mevcut kavramları kullanırken bunların

29 Uzun soluklu, çünkü 1992'de bu emeği anlamaya yarayacağını düşündüğü çalışmaların çevirisi ile başlıyor. Birinci baskıya Nesrin Tura ile birlikte özgün bir önsöz hazırlıyor. İkinci baskıya (2008) aradan geçen 12 senede kavramın kullanımında ortaya çıkan değişmelere işaret etmek için bir önsöz daha yazıyor. İki kitap arasında *Beden Emek Tarih* (2004) kitabını hazırlıyor ve orada da kavramı açıklamaya devam ediyor.

içini doldurma konusunda yeterli çabanın gösterilmemesi. Birincisi için yukarıdaki örneği kullanabileceğimizi düşünüyorum. İkincisi ise bazı kuramların ve kavramların artık işe yaramadıkları, modalarının geçtiği gerekçesiyle göz ardı edilmesi ve yerine yeni ve moda kavramların kullanılması.

Feminist yazın, oldukça genç bir yazın. İkinci dalga feminizm ile başlayan kuramsal çalışmaları 1960'ların ortasında Betty Friedan (1963), Kate Millet (1969), Margaret Benston (1969) gibi öncülerle başlatsak bile feminist bilgi birikimi görece *yeni*'dir. Üstelik feminist kuramcılar, yazdıklarını pek çok zaman anti-feminist iklimlerde yazdılar. Ana akım kuramların güçlü savunucularının da feminist kuramları kıyasıya eleştirdiklerini unutmayalım. Bütün bu *kuram yapma* ve kavramsallaştırma zorluklarını düşünerek verilen emeklerin bir çırpıda yok sayılmasına da karşıyım. Somut olarak kastettiğim, feminist yazında uzun bir zaman analitik olarak işe yaramış kavramların işe yaramaz oldukları düşünülerek terk edilmelerinin yanlış olduğu. Her kavramın zihinsel dünyalarımıza girişinin, Türkçeye çevrilişinin, kullanılışının, yazarlar arasındaki tartışmalara araç olmasının bir tarihi vardır. Bu bence kıymetli bir tarihtir, geçmişle bugün arasında köprü kurmamızı sağlar.

Bir örnekle açıklayayım: Ataerkillik kavramını ilk kez Türkiye'de kadın işçi emeğinin özgüllüklerini anlamaya çalıştığım doktora tezimde kullandım. Fabrikalarda çalışan kadınların üretim süreci sırasında disiplin altına alınmalarını anlatırken gözlediğim kontrol ve denetleme biçimlerinden birini "teknik kontrol", diğerini de "ataerkil kontrol" olarak kavramlaştırdım. İşverenlerin ve yöneticilerin "uysal" ve "itaatkâr" işçileri işe almaya istekli, bu nedenle de kadın işçileri tercih etmeye yatkın olduklarını vurguladım. (Ecevit, 1986, s. 287-88). Kadın işçilerin bu özellikleri, toplumsal cinsiyetlendirilmiş özneler olmalarından[30] kaynaklanıyordu. "Alta sıralı" olmaları[31] ve ikincil konumları, onların otoriter ataerkil kontrole karşı çıkamamaları sonucunu doğuruyordu (Ecevit, 1986, s. 291). Kadınlar sadece işyerindeki yöneticiler tarafından kontrol edilmiyorlardı, aynı zamanda, hem iş yerinde çalışma saatleri boyunca, hem de işe gelirken ve dönerken, akraba, komşu, hatta mahalleli olmak sıfatıyla kendilerini denetleyebileceklerini düşünen bir grup erkeğe hesap vermek zorundaydılar. Erkeklerin kendilerini hesap sorabilir olarak görmelerinin nedeni ise kadınları alta sıralayan ve erkeklere bu hakkı veren "ataerkil kodlar"dı (Ecevit, 1986, s. 292). 1989 yılında Kassel'de yaptığım sunumda ücretli kadın emeği ile ataerkillik arasındaki ilişkilerin altını çizdim:"[A]taerkil ilişkiler, yaygınlığını ve yadsınamaz gücünü sadece aile içinde değil, aile dışında da kuvvetli bir şekilde hâlâ sürdürmektedir. Emek pazarındaki ataerkil ilişkiler, kadınların eviçinde ücretsiz emek

30 Orada kullandığım *gendered subjects* karşılığı.

31 *Alta sıralı* kelimesini *subordination*'ın karşılığı olarak kullandım. Sonraki yıllarda *tabi olmak* da kullanıldı.

kullanıcıları olarak alıkonulmaları için gereklidir. Kadınların ücretli işlere katılımının kontrolünde ev-hane içindeki ataerkil ilişkiler kadar, işyerindeki ataerkil ilişkiler ve devlet de belirleyicidir. Bu kontrolün biçimi ve derecesi zaman içinde değişmekle beraber, şu mekanizmalarla kadının marjinalliğini yaratır" (Ecevit, 1990, s. 112) diyerek savımı Türkiye'den örneklerle güçlendirdim. Konuşmamın sonunu "[B]u bağlamda ev-aile alanındaki ataerkil ilişkiler ile iş yaşamındaki ataerkil ilişkiler, kadın emeğinin marjinalliğine ve emek pazarındaki cinsiyete bağlı ayrımcılığa zemin oluşturur" şeklinde bağlarken ataerkillik ile kapitalizmin nasıl eklemlendiğini Türkiye koşullarında gözlemlemiş bir araştırmacıydım.

1980'li yıllarda bu çalışmalarımı yaparken ataerkillik tartışmalarının sadece Türkiye'de değil, bütün dünyada oldukça başında olduğumuzu hatırlıyorum. 1976 tarihinde yayınlanan, *Women in the World* kitabının editörlerinden L. Iglitzin, kitabın "Ataerkil Miras" başlıklı ilk bölümünde ataerkilliği tartışmaya açtı. Kitap dünyanın çeşitli ülkelerinden ataerkil tezahürlere örnekler sunan yazılardan oluşuyordu. Yine 1979 yılında *Capital and Class* dergisinin yaz sayısında Heidi Hartmann'ın "Marksizm ile Feminizmin Mutsuz Evliliği" isimli makalesi yayınlandı.[32] Orada Hartmann, ataerkillik ile kapitalizmin eklemlenmesinden örnekler veriyordu. Slyvia Walby'nin 1989'da *Sociology* dergisinde çıkan "Theorising Patriarchy" ve Joan Acker'in aynı dergide çıkan "The Problem with Patriarchy" yazılarının da feminist yazına önemli katkıları oldu. Deniz Kandiyoti'nin ataerkillikle ilgili ilk tartışmasını yaptığı "Bargaining with Patriarchy" yazısı *Gender and Society* dergisinde 1988 yılında yayımlandı. Kandiyoti, 1989 yılında Kassel Sempozyumu'nda ataerkillikle ilgili düşüncelerini Türkiye özelinde bizimle paylaştı. Sempozyumun ardından çıkan *Kadın Bakış Açısından 1980'ler Türkiye'sinde Kadın* kitabındaki yazısında kadınların bağımlılığı sonucunu doğuran bir dizi kurumsal ve kültürel uygulamayı ele almak üzere ataerkilliği "[H]âlâ pek çok eleştiriye konu olan problemli bir kavram olmasını hatırda tutarak," (Kandiyoti, 1990, s. 341) kullanacağını söylüyordu. Böylece bir kavramın eleştiriye uğramasının onun kullanımdan çıkması gerektiği anlamına gelmediğini hatırlatıyordu. Nitekim sonraki yıllarda hem ataerkillik kavramının kullanılabilir bir kategori olmasını sağlamak için onu rafine etmeye çalıştı hem de Türkiye ve Ortadoğu ülkeleri bağlamında anlamak için çaba sarf etti.

Bu kavramın feminist kuramcılar arasında tartışılmasının ömrü kısa sürdü. Kavramın kullanıldığı daha geniş kuramsal çerçevenin (örneğin ataerkil kapitalizm) işe yarar bir çerçeve olduğunu düşünenler azaldı. Türkiye'de de sadece kadın emeği ile ilgili değil, kadın sorununa değişik açılardan bakan birçok çalışmada kavram kullanılıyor, ancak ne yazarın bu kavramdan anladığına dair bir

32 Bu makaleyi Acar Savran ve Tura'nın 1992 (2008, ikinci baskı) tarihli *Kadının Görünmeyen Emeği* kitabında bulabilirsiniz.

açıklama yapılıyor ne de somut araştırma sorusu ile bu kadar soyut bir kavram arasındaki geçişlerin nasıl sağlanabileceği sorgulanıyordu. Feminist yazında nasıl yazacağımıza (ataerk-ataerki-ataerkillik-patriarka-patriarki) dair bile bir dil birlikteliği geliştiremediğimiz, geliştirmek için çok da çaba sarf etmediğimiz bu kavramın içi boşaltılmadan kullanılabilmesi mümkün müydü? Değildi elbette ve öyle de oldu. Zaten postmodern feminist çalışmalar da ataerkillik gibi *makro* kategorileri ve meta anlatıları *kullanışsız*, hatta farklılıkları yeterince anlatamadığı için *kullanılmasa daha iyi olacak* kategoriler olarak sundukça, zaten tam olarak olgunlaşmamış bir kavramın gelişme imkânı kalmadı.

Ataerkillik gibi kavramlara yöneltilen eleştirilerden dolayı feminizmin gelişmişliğini sağlayan kuramsal ve kavramsal tartışmalardan vazgeçersek, çözümlemelerimizin *feminist* özelliğini nasıl koruyacaktık? Üstelik ana akım kuramlar ve geleneksel ve muhafazakâr açıklamalar bütün haşmetleri ile etrafımızda "Biz de varız", "Bize geri dönün, bizi kullanın" diye tempo tutarken ve postmodern öğreti, istersek kuramlardan vazgeçebileceğimiz gibi *çok özgürleştirici* bir çağrı yaparken...

Buna karşılık, ataerkillik kavramını kolayca gözden çıkarmayıp, kendi çalışmalarında kuramsal çerçevelerini oluştururken onu önemli bir analitik kategori olarak kullanan yazarlar da oldu. Örneğin, Gökçe Bayrakçeken Tüzel'in doktora çalışması için ilgisini çeken konu, ataerkilliğin meslek kadınlarının kişisel yaşamlarını ve mesleki çalışmalarını nasıl etkilediğiydi. Ataerkillik "farklı pratikler ya da farklı pratiklerin oluşturduğu bütünler içinde, farklı formlarda tezahür eden, değişken, tamamlanmamış bir yapı" (2009, s. 27) olarak tanımlanabilirdi. İlk meslek kadınlarının, yaşamlarını, davranışlarını, çalışmalarını yönlendiren iki pratikleri vardı: Kemalizm ve profesyonelizm... Bayrakçeken Tüzel'e göre "[A]taerkillik, yukarıdaki tanımlamaya uygun olarak, hem Kemalizmin hem profesyonelizmin öngördüğü biçimlerde tezahür etmişti ve kadınların meslek alanlarında kendilerini oluştururken başvurdukları bu pratiklere ait değerler sisteminin bir parçası haline gelmişti" (2009, s. 47). Bayrakçeken Tüzel, "bir kavramsal çerçeveye duyduğu ihtiyacı" ataerkillik kavramını kullanarak gidermişti ve araştırmasında bulduğu ipuçlarının da ataerkilliğin ne olduğu hakkındaki bilgimize katkıda bulunacağını düşünüyordu. Böylece ataerkillik statik bir kavram olmaktan çıkıyor, dönüştürülmeye uygun bir özellik kazanıyordu.

2000'li yılların sonunda Reyhan Atasü Topçuoğlu, enformel sektörde ev eksenli çalışan kadınların yaşam pratiklerini anlamaya çalıştı. Ataerkillik ile kapitalizmin eklemlenme biçimlerini çözümlemek ve bu süreçte de iki kavram önerisinde bulunmak istedi: "Bilinçli saklama" ve "saklayarak değersizleştirme." Enformel alanın en önemli özelliği görünmez oluşuydu. "[E]nformel işler boyutları ve tanımlaması belirsiz işlerdi; o zaman enformel alanın görünmezliği kayıtsızlığından değil, kayıtsızlığı üretimi içindeki bu tanımsızlıktan beslen-

mekteydi" (2009, s. 96). Üretim sürecini görünmez yapan ve belirsizleştiren de üretim zincirleriydi. Üretimin zincirleme birbirine bağlanması, evde yapılan son halkanın vergiler, sigortalar ve bütün diğer düzenlemelerden muaf olması, üretimin bir kısmının "hasıraltı" edilebilmesini sağlıyordu. Evde çalışan kadınların kapalı kapılar ardında birbirlerinden yalıtılmış olarak çalışmalarını, böylece emeklerinin belirsiz bir form almasını, kayıtsız ve korunmasız olmasını bilinçli saklama olarak tanımladı. Evde yapılan işlerin ücretli işlerden en büyük farkı, görünmez oluşlarıydı. Üretim süreci bilinçli saklanınca, bu süreçte işler görünmez olunca, saklanması da değersizleştirilmesi de mümkün oluyordu. Atasü Topçuoğlu'na göre, ataerkillik ile kapitalizmin eklemlenmesi sırasında her ikisi için ortak olan saklama pratikleri karşılıklı tetikleniyor ve sömürüyü artırıyordu. Yani saklama pratiği emeğin değersizleşme sürecini yaratıyordu, böylelikle her iki yapının da devam etmesine ve güçlenmesine yarıyordu.

İstanbul'da hazır giyim atölyelerinde çalışan kadınlar hakkında yaptığı çalışmasında Saniye Dedeoğlu, Kandiyoti'nin ataerklilikle pazarlık kavramını analizinin merkez kavramlarından biri olarak kullandı. Kandiyoti, ailedeki iş bölümünün ve egemen ilişkilerin devamında kadınların emeğine el konulmasının yer aldığını, ancak bu el koyuşun günlük pratikler sırasında gerçekleşen ataerkil pazarlıklar sayesinde mutlaklaşmadığım savunmuştu. Dedeoğlu araştırmasının kendisini şu sonuçlara ulaştırdığını yazdı: Türkiye'de değişen sosyoekonomik koşullar ve kadınlar için yeni istihdam fırsatları, toplumda otoriter ve koruyucu ataerkilliğin yapılanmasını etkilemekteydi. Bunu söylemek, hızlı bir sonuca ulaşmak ve kadınlar ve erkekler arasındaki ilişkilerde genel bir dönüşüm olduğunu iddia etmek anlamına gelmemeliydi. Erkeğin ve kadının koca ve eş olarak konumları ve aile içindeki geleneksel pratiklerin yeniden üretimi devam ediyordu. Değişen şey, kentsel ortamda kadınların ataerkil ilişkileri manipüle etme ve bu ilişkiler içinde pazarlık yapma yollarıydı. (Dedeoğlu, 2004, s. 260; 2008, s. 112) Dedeoğlu, atölyelerde çalışan kadınların hayatlarından örnekler vererek kadınların bir taraftan geleneksel toplumsal cinsiyet ilişkilerine bağlı kaldıklarını, bir taraftan da ailedeki "ataerki" ve daha büyük ataerkil yapılarla etkin biçimde pazarlık etmekte olduklarını gösterdi.

Saniye Dedeoğlu ve Melda Yaman Öztürk, editörlüğünü paylaştıkları *Kapitalizm, Ataerkillik ve Kadın Emeği: Türkiye Örneği* (2010) isimli kitapta bu kavramın Türkiye bağlamında hâlâ işe yarayabileceğini düşünen yazarlara yer verdiler. Ataerkillik, kitapta yer alan çalışmalarda görülebileceği gibi, küreselleşme, kriz ve kadın emeği açıklamalarında, özellikle kapitalizmle nasıl eklemlendiğine vurgu yapılarak kullanılmaya başlandı.[33] Ataerkillik ve kapitalizm

33 Bu kitabı derleyenler amaçları hakkında şunları yazdılar: "[T]ürkiye'de kapitalist birikim sürecinin son dönem eğilimleri ve özellikle 2001 krizi sonrası sermayenin yeniden

kavramlarının kitabın isminde kullanılması, daha baştan kitabın yazarlarının ataerkil kapitalizm (kapitalist ataerki)[34] yaklaşımına yakın olabilecekleri vaadini veriyordu. Yazarlardan her biri ataerkilliği, kapitalizm ile ilişkisi içinde kadın emeği ile ilgili somut bazı konularda yaptıkları araştırmalar kuramsal çerçeve sağlamak için kullandılar. Feminist yazında özellikle 2000'lerde *pabucu dama atılmış* kavram ve kategorilerin hâlâ üzerlerinde düşünülmeye değer olduklarını hatırlattıkları ve kullandıkları için bu çalışmaların katkılarını önemli buluyorum.

Gül Özyeğin, ataerkilliği, ataerkil evlilik ve aile bağlantılarını anlamada önemli bir kavram olarak kullandı. Kentlerin orta ve üst sınıf bölgelerindeki kapıcı eşleri ile bu bölgelere çalışmak üzere gelen kadınların orta sınıftan kadınlar ile ilişkilerini çalıştı. Her ikisini de kırsal kökenli göçmen kadınlar olarak aynı grupta tammladığı"çalışanlar" ile onları"çalıştıran" orta sınıftan kadınları birbirine bağlayan ekonomik ve toplumsal pratikleri analiz etti. Özyeğin için aile içi cinsiyet ilişkileri ile enformel emek pazarının işleyişi arasında kurulan bağlantılar önemliydi. Bu bağlantıları, "[İ]ş saatlerini, çalıştırılma ve işe alınma düzenlerini ve ataerkil cinsiyet ilişkilerinin yeniden değerlendirilmesinde bu kimselerden beklenen içsel değişimleri gözden geçirerek," inceledi. "[G]öçmen kadınların emeğinin ataerkil açıdan denetlenmesinin onların emeğini nasıl pahalı ve az bulunur yaptığını," gösterdi. "[H]er iki kadın topluluğunun da kadın kimliğinin baskı altında tutulmasından ve ataerkil tarzda biçimlenişinden anladıklarını birbirleriyle ilişkilerinin yönetiminde stratejik olarak nasıl kullandıklarını," sergiledi (2004, s. 16). Şu somut saptaması, kadınların emek pazarına katılıp katılmamalarının neden sadece kendi kararlarına bağlı olmadığını da açıkça anlatıyordu:"Kadınların Türkiye'de emek pazarında edindikleri yer, kadınların çalışma hayatında kendi kaderlerini belirleme hakkına sahip çıkmalarına izin vermeyen ataerkil evlilik ve aile yapılarının barındırdığı eşitliksiz güç ilişkileriyle bağlantılıdır" (2004, s. 35).

Özyeğin'den sonra ev hizmetlilerinin dünyasına bir kere daha, bu kez Aksu Bora ile girdik. Bora, Kadınların Sınıfı başlıklı doktora çalışmasına şu soruları sorarak başladı: "Kadın öznelliği ücretli ev hizmeti bağlamında nasıl kurulur? Ücretli ev hizmeti bağlamında karşı karşıya gelen iki kadının bu ilişki içinde kendi öznelliklerini kurarken kullandıkları iktidar araçları ve stratejileri nelerdir?"

Bora yapmak istediği ayrıntılı bir analiz için, ev işinin ve bu işi yapan ile yaptıran arasında kurulan ilişkilerin, ataerkillik ile kapitalizmin birlikteliğinden ortaya çıkan ortaklık ile anlaşılabileceği yaklaşımını tatmin edici bulmamış olmalı ki, daha somut düzlemde bir tahlil arayışına gitti. Çünkü "[A]ile içi şiddetten

---

yapılanması süreci ile ataerki arasındaki etkileşimin kadın emeğinin enformelleşmesi ve değersizleşmesi sonucunu doğurduğunu kuramsal ve görgül araştırmalar yolu ile gösterebilmeyi amaçlıyoruz" (Dedeoğlu ve Yaman-Öztürk, 2010, s. 17).

34 Kavramı böyle kullanan yazarlar da var.

ücretli istihdama kadar pek çok deneyimi ataerkilliğe bağlayıp açıklama *son tahlilde* doğru olsa bile o tahlile varana kadar keşfedilecek çok şey olduğuna" (Bora, 2005, s. 184) inanıyordu.

Bora'nın, "Ücretli ev hizmeti yapanlar ve yaptıranlar arasındaki cinsiyet ve sınıf ikilemlerini ve karmaşık ilişkileri nasıl anlarız?" olarak formüle edebileceğim sorusunu ve benzer soruları sorduğu yıllar, dünyada ikinci dalga feminist kuramcıların[35] katkılarının arttığı yıllardı ve Bora bu birikimi kendi çözümlemesinin zenginliğini artırmak için kullandı. Ayrıca Bourdieu'nun *sınıfın yeniden üretimi* ve *habitus* kavramlarını, Scott'un *direniş sanatları* kavramsallaştırmasını da kullandı. Ev hizmetlisi kadınların sınıfsal farkı nasıl deneyimlediklerini, ne tür güçlenme ve iktidar stratejileri izlediklerini ve bunların erkek egemenliğinin sürmesine nasıl katkıda bulunduğunu anlamaya çalıştı. Bora, sorduğu soruların "cinsiyet ilişkilerini tahlil etmek ve bu ilişkilerin dönüştürülmesini hedefleyen politik yaklaşımlar için son derece önemli" (Bora, 2005, s. 23) olduğunu savundu.

Bora'nın örneğinde olduğu gibi, ataerkillik ya da ataerkil kapitalizm gibi kavramlar, hem çalışmak istediğimiz konuya hem cevaplamak istediğimiz soruya uygun analitik çerçeveler sağlayamayabilirler. Nitekim Bora, yukarıda alıntıladığım ifadesi ile de son tahlile varmadan başka duraklar olduğunu düşündüğünü ve başka kavramsal çerçeveler arayacağını açıkça söylüyor.

Buraya kadar, kavram ve kategorilere ihtiyacımız olduğunu, ama bunların kolayca oluşmadığını, örneklerini verdiğim kategorilerden (görünmeyen emek, değersizleştirilen emek ve ataerkillik, cinsiyet ve sınıf kimlikleri ve ikilemleri) bir tanesiyle ilişkimizin bile ne kadar inişli çıkışlı ve karmaşık olduğunu göstermeye çalıştım. Yukarıda verdiğim örneklerde feminist sosyal bilimcilerin farklı analitik çerçeveleri var. Eminim her biri bu çerçeveleri kurmak için çok emek harcadılar.[36] Kadın emeği ile ilgili yaptığımız çalışmalarda bizi ileri götürecek şeyin kuramsal arayışlarda bulunma ve kavramsal çerçeveler oluşturma çabası olduğunu düşünüyorum. Sırrını çözmek istediğimiz toplumsal gerçekliği nasıl ve neyle çözeceğiz?[37] Hangi anahtar yaklaşımlar ve kuramlar sorularımıza en

35 Feminist kuramlar üzerinde çalışıldığı 1960'lı ve 1970'li yıllarda, hatta 1980'lerin ortasına kadar bu kuramları modernist gelenekten kopmadan *kadın sorunu*'nu çözmeye çalışan kuramlar olarak sınıflayabiliyorduk. İkinci dalga çalışmalar, feminist düşünürlerin bunlardan herhangi birine aidiyetin şart olmadığını savundukları, hatta evrensel ve indirgemeci buldukları için reddettikleri dönemde yapılmış çalışmalardır.

36 Gökçe Bayrakçeken-Tüzel, Aksu Bora ve Reyhan Atasü Topçuoğlu'nun çalışmalarını tez aşamasından itibaren yakından gözledim. Dolayısıyla, ne kadar çok emek verdiklerini birinci elden biliyorum.

37 bell hooks kuram hakkında şunları yazıyor: "[K]urama geldim, çünkü yaralıydım. İçimdeki acı öyle yoğundu ki, yaşamaya devam edemezdim. Kurama geldim; çaresiz,

doyurucu cevapları verir? Bunun için, dünyadaki kuramsal gelişmelere yakın olmak zorundayız. Hem bunları izlemeli hem de feminist çözümlemelerde kullanılan kavramların Türkiye bağlamında *kullanışlılıkları* ve *işe yararlılıkları* hakkında düşünmeliyiz. Yapacağımız özgün araştırmalar bu kavramları sınamak ve yeniden yorumlamak için iyi birer araç olabilirler.

Ancak Türkiye'de genel olarak feminist tartışmalar, özellikle de kuram-tartışmaları, başta sosyoloji ve iktisat olmak üzere sosyal bilim dallarının ana akım kuramlarını sorgulayıp sarsabilecek kadar yaygın ve güçlü olamadı. Başka deyişle sosyal bilimcilerin birçoğu, ana akım tartışmalara sadakatlerinden ödün vermediler; feminist bilginin *meydan okuyucu* özelliğinden etkilenmediler; kuramsal ve metodolojik sorgulamalar içine yeterince girmediler. Ana akım kuramların sorunlarını (erkek merkezcilik, cinsiyetçilik, toplumsal cinsiyetler arası eşitsizlikleri meşrulaştırma gibi...) görüp dünyada gelişen feminist kuramları kullanmaya eğilimli olmadılar. Yukarıda sınırlı sayıda örneğini verdiğim kadın emeği ile ilgili feminist yaklaşımlar da, uzun yıllar *akademiye* ve ana akım sosyal bilim dallarına yeterince yansımadı, yani ana akım sosyal bilimcilerin birçoğunu dönüştürücü bir rol oynamadı. Feminist sosyal bilimciler olarak yaptığımız önemli çalışmaları ve tartışmaları varolan egemen söyleme karşı çıkacak kadar güçlü biçimde yaygınlaştıramadık. Betimleyici çalışmaların egemenliğini kıramadık ve görgül araştırmalardan elde edilen veriler için çözümleyici kuramsal çerçevelerin kullanmasındaki zayıflığın üstesinden gelemedik.

Bu nedenle, az sayıda da olsa, kadın emeğini anlamaya ve açıklamaya yönelik kuramsal tartışmalardaki bu gelişmeleri, özellikle son senelerdeki artışlarından dolayı çok sevindirici buluyorum. Yine de bunlarla yetinmememiz gerektiğini düşünüyorum. Bir taraftan Türkiye gerçekliği içinde kadın emeği ve istihdamı ile ilgili özgün bilgiler toplamak için çalışırken bir taraftan da kavramları geliştirmeli, inceltmeli, kuramsal tartışmaları derinleştirebilmeliyiz. Kullandığımız kavramları daha yetkin kullanabilmemiz ve bu suretle daha ayrıntılı ve doyurucu çözümlemeler yapabilmemiz, kavramsal bulanıklıklarımızı, zihinsel karışıklıklarımızı giderebilmemiz için, kuramsal tartışmalara daha fazla ağırlık vermemiz gerektiğini düşünüyorum. Böylece hem feminist politikanın belirlenmesinde kendimizi daha güçlü hissedebiliriz hem de ana akım sosyal bilimcilerin feminist çalışmalara yönelmelerini sağlayabiliriz.

İyimser yanım, bana, örneklediğim bu kavramsallaştırma çabalarına yüzümü dönmeyi ve Türkiye'de umut vaat eden çalışmaların yapıldığını düşünmemi söylüyor. Gelecekte daha başarılı çalışmaların yapılacağına olan umudumu körüklüyor. Kötümser yanım, bu çalışmaların yanında, kadın konusunun gün-

---

anlamaya çalışarak—içimde ve etrafımda ne olduğunu kavrayabilmek için. Böylece kuramda iyileşmem için bir yer buldum" (Eisenstein, 1998, s. 484).

celliğinden yola çıkarak *pragmatik* bir amaçla ve feministbir kuramsal çerçeve kullanmaya bile gerek görmeden yapılmış, yaklaşık elli senelik feminist bilgi ve birikimi göz ardı eden çalışmaları hatırlatarak huzurumu kaçırıyor.

Kadın çalışmalarının geliştiği başlangıç yıllarında feminist bir çerçeveye sahip olmadan, bu çerçeveden hareketle sorulan bir araştırma sorusu olmadan ve feminist kavramları kullanmadan yapılan çalışmaların varlığı hoş görülebilirdi. Bugün artık Türkiye'de, feminist çalışmaların belli bir olgunluğa eriştiği bir dönemde, kadın çalışmaları alanında, bu yaklaşımları yok sayarak varlık göstermek söz konusu olamaz. Bunun için hem kuramsal yaklaşımları bilmek ve kullanmak hem de bu kavramların gelişimine katkıda bulunmak zorundayız.

Gelecek Hakkında...

Kavramsal çerçevelere, analitik çözümlemelere ve kuramsal tartışmalara, feminist politika yapmak için ihtiyacımız var.

Kadın konusunda akademik çalışmalar yapanlar ile kadın örgütlenmesi içinde yer alanlar arasındaki bağların daha sağlam kurulmasına gereksinimimiz devam ediyor. Bu gereksinim özellikle kadın istihdamı konusunda muhafazakâr ideolojilerin ve uygulamaların var olduğu, kadın örgütlerinin de bu ideolojik kuşatmalara ve *geriye götürülme* çabalarına karşı çıkmaya çalıştığı günlerde daha da fazla hissediliyor. Kadın emeği olarak en genel biçimde tanımladığımız bu meselenin her alt alanında kuramsal analiz ve tartışmalar, kadın hareketinin koyacağı muhalefette gücünü artıracaktır. Türkiye'deki soysal bilimcilere de çekici gelen postmodernist sorgulama, elbette evrenselleştirici kuramlardan sakınma güdüsünü güçlendirdi. Hele söz konusu olan, çok farklı kadın emeği halleri ve bu emeği kullanan kadınların çeşitliliği olduğu zaman. Ama bu emeğin sömürülmesine itirazımız olacaksa, o zaman bu itirazın gücünü bilgiden (kadınlık bilgisi) ve bu bilginin oluşturduğu kuramdan almaktan başka çaremiz de yok.

Akademi-aktivizm ilişkisi bütün yaşamım boyunca önemsediğim bir ilişki oldu. Bu konuda düşündüklerimi 1994 yılında katıldığım bir sempozyumda[38] şu sorularıma yansıtmıştım: "Acaba akademik kadın çalışmaları yapanlar ile uygulayıcılar arasında iletişim ve etkileşim var mı? Birinciler aktif feminist siyaset yapmak mı istemiyorlar? İkinciler birincileri fildişi kulelerinde oturup kendi bilimsel merakları için araştırma yapan kişiler olarak mı görüyorlar? Hatta aralarında çatışma ve uyuşmazlık mı var? Yoksa bunların hiçbiri söz konusu değil de bu iki grup arasında sadece iletişimsizlikten kaynaklanan bir kopukluk mu

38 Ecevit, 1996, s. 336.

var? Bunun çözümü ne olabilir? Ortak ilgileri ve çıkarları birbirlerini anlayıp iletişim kurmaları için bir başlangıç noktası olabilir mi? (Ecevit, 1994).

Zaman içinde araştırmacılarla feminist hareketin aktivistleri arasında önemli bağlar kuruldu, ancak bunlar yeterli değil. Benzer soruları şimdi de soruyorum. Bu ilişki nasıl güçlendirilebilir? Sendikaların, kadın derneklerinin, gruplarının düzenledikleri farkındalık eğitimleri bu doğrultuda olumlu bir adım olarak değerlendirilebilir. Bir örnek daha verebilirim: Kurulduğundan bu yana sivil toplum alanında önemli bir boşluğu dolduran Kadın Emeği ve İstihdamı Girişimi'nin[39] (KEİG) hazırladığı politika metinleri, bu girişim içinde yer alan KEFA yani Kadın Emeği Çalışan Feminist Araştırmacılar tarafından hazırlanıyor. Sonra metinler KEİG'e üye tüm kadın derneklerine ve gruplarına gönderiliyor ve geri dönüşler değerlendiriliyor. Bu metinlerdeki tutarlılık ve güçlü çözümlemeler bu tarz bir çalışmanın ortak ürünü olarak övgüye değer. KEİG dışında kalan feminist grupların da kendi önceliklerine göre akademik çalışmalara değer verdiklerini biliyoruz. Ama ben hâlâ yapılması gereken daha çok şey var diyorum.

Çalışmak üzere seçtiğimiz konuları daha çok çeşitlendirmeliyiz.
Bugüne kadar hiç uğraşmadığımız konularda da çalışmalar yapmalıyız. Keşfedeceğimiz çok farklı kadın deneyimleri ile çevriliyiz. Ferhunde Özbay'ın evlatlık kurumunu feminist bir sosyolog olarak uzun bir zamandır çalışmakta oluşu (Özbay, 2002), bu alandaki boşluğumuzu doldurmakta yardımcı oldu. Böyle bir çalışma hem aile dinamiklerini anlamaya çalışırken hem dekız çocukların ve kadınların karşılıksız emeğini Türkiye bağlamında kavramsallaştırırken işimize yarıyor. Yeni alanlardan ve konulardan başka örnekler de verebilirim. Göçmen işçilerin metropol kentlerin orta ve üst sınıf ailelerinde ev hizmetlileri olarak çalışmaları da son beş-altı senedir ilgi odağı oldu. İlginin artıyor olmasına rağmen bugün hâlâ bu alandaki çalışmalar son derece sınırlı. Yalnız (babasız ve babalı bekâr; kocasını kaybetmiş, kocasından boşanmış) kadınların nasıl yaşadıklarını, bu kadınların hayatta kalma stratejilerini de yine feminist bakış açısıyla çalışmak gerek. Hanegeçimininkadınlar tarafından sağlandığı durumlarda toplumsal cinsiyet ilişkileri nasıl değişiyor ve kadınların çalışması ev içindeki güç ilişkilerini nasıl değiştiriyor sorularımıza ilişkin olarak çok az şey biliyoruz (Kuyaş, 1982; Acar, 1989; Bolak, 1997; Tunalı, 1997).Kadınların emek piyasasına katılımlarının önündeki engellerden biri olarak çocuk ve yaşlı bakımını çalışmaya başlamamız (Öztürk, 2010) bu konuyu iş ve aile yaşamını uzlaştırma politikaları bağlamında ele almamız (Ecevit, 2002; Ecevit, 2010; İlkkaracan, 2010;Bakırcı 2010; Özkaplan, 2010) da oldukça yeni. Çalışan kadınlar meselesine devlet, sosyal politika ve sosyal refah alanlarından doğru bakan makro çalışmalara da

39 Bu girişim içinde kadın emeği özellikle ilgi alanları olan kadın örgütleri ve grupları var.

gereksinim var (Kılıç,2008). Kadınların çalışmak veya çalışmamak konusundaki kararlarını etkileyen faktörlere daha yakından bakmak ve makro düzeyli yapısal faktörlerin yanı sıra mikro stratejilerin etkisini araştıran çalışmaları (Beşpınar, 2010) geliştirmek de iyi olabilir.

Aramızdaki bağlarımızı güçlendirmeliyiz.

Birbirimizin çalışmalarına daha çok destek olarak ve onları kullanarak, feminist yazının güçlenmesini sağlayabilir, aynı zamanda feminist araştırmacılar olarak, aramızdaki bağları daha da güçlendirebiliriz. Bunu sadece kadın emeği yazınına katkıda bulunanları kastederek söylemiyorum, aklımdan Türkiye'de kadın çalışmalarına her dalda emek vermiş olan arkadaşlarımı da geçirerek söylüyorum. Bir akademik topluluk"un çok önemli olduğunu düşünmeye devam ediyorum.

Aslında böyle bir akademik topluluk var, baştan beri de hep oldu. Bunu son otuz seneye hızla baktığımda kolayca görebiliyorum: Her birimiz ayrı ayrı yeni ve Türkiye'ye özgü çalışmalar yapabilmek, bunların da yayımlanmasını sağlayabilmek için uğraş verdik.[40] Hepimizin kişisel tarihi, bir feminist kadın olarak, akademide (ve akademi dışında) verdiğimiz mücadeleler tarihidir. Ayrıca, birlikte olmak için çok da gayret sarf ettiğimizi düşünüyorum. Bir akademik topluluk olduğumuzu düşünmemin esas nedeni, Türkiye'de feminist yazını geliştirmek için hep birlikte çalışmış olmamızdır. Feminist bir dili kullanmayı ve birbirimizden güç almayı bu birliktelikler sayesinde öğrendik. Kassel buluşması benim için bir milattır. Aslında pek çoğumuz için de... Bundan sonra, dönem dönem, çalışmalarımızı bir araya toplayarak yayın yapmak için özel bir gayret sarf etmiş olduğumuzu bugünden geçmişe baktığımda daha iyi görüyorum. Aklıma ilk gelenleri, kitaplardan başlayarak hatırlatmak istiyorum: Kassel buluşması sonrası, *Kadın Bakış Açısından 1980'ler Türkiye'sinde Kadınlar* yayımlandı (İlk baskı 1990). 1994 yılında Ankara Alman Kültür Merkezi'nde Ayla Neusel ile birlikte, Kassel'in bir devamı olarak düzenlediğimiz, *Akademik Yaşamda Kadın Sempozyumu*'nun sunumlarını içeren kitap (1996), 1998'de üç kitap daha: Ayşe Berktay Hacımirzaoğlu tarafından derlenen *75 Yılda Kadınlar ve Erkekler*; Zehra Arat'ın derlediği *Deconstructing Images of Turkish Women* ve Ferhunde Özbay tarafından yayına hazırlanan *Küresel Pazar Açısından Kadın Emeği ve İstihdamındaki Değişimler: Türkiye Örneği*. Sonra Aynur İlyasoğlu ve Necla Akgökçe tarafından derlenen *Yerli Bir Feminizme Doğru* (2001) ile Aksu Bora, Asena Günal tarafından derlenen *90'larda Türkiye'de Feminizm* (2002) kitapları... 2010 senesinde Koç Üniversitesi'nde Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları konferansı ve bir grup genç sosyal bilimci tarafından yayma hazırlanan aynı

40 Gerçi şimdi oldukça Türkiye merkezli kaldığımızı ve başka ülkelerle karşılaştırmalı çalışmalarımızın eksikliğini fark ediyorum.

adlı kitap. Ve nihayet, yine geçen sene yayınlanan, Ufuk Serdaroğlu'nun editörlüğünü yaptığı Feminist İktisat kitabı ve Saniye Dedeoğlu ve Melda Yaman Öztürk tarafından derlenen *Kapitalizm, Ataerkillik ve Kadın Emeği* kitabı. Bu kitaplardaki yazarların büyük bir çoğunluğu Türkiye'deki kadın sorunsalına özgün katkılarda bulundular. Dergilere döneyim: Toplumsal Araştırmalar Dergisi *Yapıt* (1985) feminist bir akademik topluluğa girmekte olduğumu bana hissettiren ilk çalışma. *Boğaziçi Journal: Rewiev of Social Economic and Administrative Studies* dergisinin 1994'te Gender and Society sempozyumunun sunumlarını içeren özel sayısını ve yine kadın ve feminizm özel sayıları hazırlayan *Toplum ve Bilim,*[41] *İktisat,*[42] *Toplumbilim,*[43] *Çalışma ve Toplum,*[44] *Praksis,*[45] *Doğudan*[46] *ve Cogito*[47] dergilerini de size hatırlatmak isterim. *İstanbul Üniversitesi Kadın Çalışmaları Dergisi, Kültür ve Siyasette Feminist Yaklaşımlar Dergisi,* Ankara Üniversitesi Kadın Sorunları Araştırma ve Uygulama Merkezi'nin *Fe-Dergi: Feminist Eleştiri* isimli dergileri ise kadın konusunda uzmanlaşmış diyebileceğimiz dergilere örnek. Biraz daha geniş bir halkada, artık pek az kişinin hatırlayabileceği *Sosyalist Feminist Kaktüs* ve *Feminist*'i, geçmiş yıllarda feminizmi geniş kitlelere yayan *Pazartesi*'yi, son senelerde yeniden güncel feminist politik tartışmaların yapılabilmesine imkân veren *Amargi* ve *Feminist Politika*'yı da unutmayayım. Hem kitaplarda hem dergilerde birlikte olmanın, çoğu zaman bunlarda yazdıklarımızı önceden söylememize vesile olan akademik kongre, konferans ve sempozyumlarda buluşmanın yarattığı bir *birliktelik* duygusunun bana çok şey kattığını, bu arkadaşlarımın da yaşamımda çok önemli bir yerleri olduğunu düşünüyorum.

Kendimi içinde hissettiğim, varlığından güç bulduğum bu akademik toplulukla ilgili olarak önemsediğim bir nokta daha var: Bu da kadın çalışmaları yapanlar arasında kuşaklar arası köprüleri kurmaya, kurulmuş köprüleri de korumaya hepimizin özel bir özen göstermemiz gerektiği. Yine kadın emeği çalışmalarına dönerek somutlaştırayım: Bu topluluk, kadın emeğinin doğasını, yapısını, çelişkilerini, yeniden üretim için önemini ve daha birçok başka boyutunu değişik yaklaşımları kullanarak çalışmış, bu konuya *emek* vermiş kadın akademisyenleri (ve bu alanda çalışmak isteyen feminist ve profeminist erkekleri

41 Say: 23 ve 114.

42 Sayı: 365, 430, 469, 514.

43 Sayı: 15.

44 Sayı: 21 ve 29.

45 Sayı: 20.

46 Sayı: 7.

47 Sayı: 58.

—burada bazılarınızla ayrı düşebiliriz) *kuşak farkı gözetmeden* kucaklamalıdır. Henüz böyle bir durumu yaşamıyoruz ama gelecekte Türkiye'de kadın emeği çalışan birinci kuşak ile ikinci kuşak arasındaki bağlar zayıflayabilir. Böyle bir ihtimalin gerçekleşmemesi için ortak çalışmalar yapabilir, bilgi ve deneyim paylaşımımızı artırabiliriz.

Yazdıklarımı, kuşaklar arası ilişkileri kurmanın güzel bir örneğini vermiş olan Sayın Nermin Hocama teşekkür ederek bitiriyorum. 1980'lerin ortalarında, Sosyal Bilimler Derneği'nin düzenlediği bir toplantıda yaptığı konuşmasını, dinleyicilere inançlı bir sesle "Kadın konusunda çalışın!" diye seslenerek bitirmişti. Hocamın çağrısı birçok genç araştırmacıyı yüreklendirici bir çağrıydı. Eğer bugün onun adına hazırlanan bu kitapta, farklı konulardabu kadar çok makale yer alıyorsa, bunda onun inancının ve kadın çalışmaları alanına kazandırdığı saygınlığın payı büyük!

KAYNAKÇA

Abdan Unat, N. (1963) *Social Change and Turkish Women.* Ankara: Ankara Üniversitesi (SBF Yayını, sayı: 171-153) s. vii.

Acar, F. (1983) "Turkish Women in Academia: Roles and Careers," *METU Studies in Development,* cilt: 10, sayı: 4, s. 409-46.

Acar, F. (1998) "Türkiye Üniversitelerinde Kadm Öğretim Üyeleri," *75 Yılda Kadınlar ve Erkekler,* der.A.Berktay Hacımirzaoğlu, s. 285-302. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.

Acar Savran, G. (2003) "Kadınların Emeğini Görünür Kılmak: Marx'dan Delphy'ye Bir Ufuk Taraması," *Praksis,* sayı: 10, s. 159-210.

Acar Savran, G. ve Tura, N., der. (1992) *Kadının Görünmeyen Emeği,* İstanbul: Kardelen Yayınları,2. Baskı (2008) İstanbul: Yordam Kitap.

Arat, Z., der. (1998) *Deconstructing Images of "The Turkish Woman",* New York: St Martin Press.

Ansal, H. (1997) *Teknolojik Gelişmelerin Sanayide Kadın İstihdamına Etkileri: Türk Tekstil ve Elektronik Sanayilerinde Teknolojik Değişim ve Kadın İstihdamı,* Ankara: TC Başbakanlık Kadının Statüsü ve Sorunları Genel Müdürlüğü.

Atasü-Topçuoğlu, R. (2009) "Kadın Emeği Nasıl Değersizleşir?," *Praksis,* sayı: 20, s. 87-104.

Atasü-Topçuoğlu, R. (2010) "Kapitalizm ve Ataerkillik Enformel Alanda Nasıl Eklemlenir? Bilinçli Saklama ve Saklayarak Değersizleştirme Mekanizmalarının Ev Eksenli Çalışmada İşleyişi," *Kapitalizm, Ataerkillik ve Kadın Emeği,* der. S. Dedeoğlu ve M.Y. Öztürk, s. 79-132 İstanbul: SAV Sosyal Araştırmalar Vakfı Yayınları.

Bahçe, S.K. ve Memiş, E. (2010) "İktisadi Krizler ve Kadının Karşılıksız Emeği," *İktisat Dergisi,* sayı: 514, s. 35-42.

Bakırcı, K. (2010) "Türk Hukukunda İş ve Aile Sorumluluklarının Uzlaştırılması: Uluslararası Hukuk ve AB Hukuku Çerçevesinde bir Değerlendirme," *İş ve Aile Yaşamını Uzlaştırma Politikaları,* der. İ.İlkkaracan, s. 59-86,İstanbul: İTÜ_BMTKAUM ve KİH_YÇ.

Balaban, U. (2010) "İstanbul'da Ev Eksenli Çalışmanın Organizasyonel Dönüşümü," *İktisat Dergisi,* sayı 514. s. 63-77.

Başlevent, C. ve Onaran, Ö. (2003) "Are Married Women in Turkey More Likely to Become Added or Discouraged Workers?,"*LABOUR: Review of Labour Economics and Industrial Relations,* sayı: 17, s. 439-58.

Bayrakçeken-Tüzel, G. (2009) "Kemalizm, Profesyonelizm ve Ataerkil Tezahürler," *Toplum ve Bilim,* sayı: 114, s. 27-50.

Benston, M. (1969) "The Political Economy of Women's Liberation," *Monthly Review,*cilt:21, sayı: 4. s. 13-27.

Berik, G. (1990) "Türkiye'de Kırsal Kesimde Halı Dokumacılığı ve Kadının Ezilmişliği," *Kadın Bakış Açısından 1980'ler Türkiye'sinde Kadın*, der. Ş. Tekeli, s. 145-62. İstanbul: İletişim.

Beşpınar, U.(2010) "Questioning Agency and Empowerment," *Women's Studies International Forum*, sayı: 33, s. 523-32.

Bolak, H. (1990) "Aile içi Kadın Erkek İlişkilerinin Çok Boyutlu Kavramlaştırılmasına Yönelik Öneriler," *Kadın Bakış Açısından 1980'ler Türkiye'sinde Kadın*, der. Ş. Tekeli, s. 219-30. İstanbul: İletişim.

Bolak, H. (1997) "When Wives are Major Providers," *Gender and Society*, sayı: 11(4), s. 409-33.

Bora, A. (2005) *Kadınların Sınıfı: Ücretli Ev Emeği ve Kadın Öznelliğinin İnşası*, İstanbul: İletişim.

Boserup, E. (1970) *Women's Role in Economic Development*, Londra: AllenandUnwin.

Çabuk, N. (1999) "Women Factory Workers: A Case Study of Working Women in Textiles Factories in Manisa," *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, sayı: 1-2(2), s. 33-48.

Çağatay, N. ve Berik, G. (1994) "Structural Adjustment, Feminization and Flexibility in Turkish Manufacturing," *Mortgaging Women's Lives, Feminist Critiques of Structural Adjustment*, der. P. Sparr, s. 78-95, Londra: Zed Press.

Çağlayan, H. (1994) "Kadın İşçilerin Sendikal ve Demokratik Katılımı," *Türkiye'de Sendikacılık Hareketleri İçinde Demokrasi Kavramının Gelişimi*, der. A. Işıklı, s. 307-45. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Çelik, N. (2005) "Immigrant Domestic Women Workers in Ankara and Istanbul," Orta Doğu Teknik Üniversitesi Sosyoloji Bölümü yüksek lisans tezi, Ankara.

Çelik, N. (2007) "Building Paths and Lives through Migrant Networks: the Case of post-Socialist Women Domestic Workers in Turkey,"*Journal of Mediterrain Studies*, cilt: 17, sayı: 2, s. 185-210.

Çınar, E.M. (1994) "Unskilled Urban Migrant Women and Disguised Employment: Homeworking Women in İstanbul, Turkey," *Word Development*, sayı: 22(3), s. 369-80.

Çitçi, O. (1979) "Türk Kamu Yönetiminde Kadın Görevliler," *Türk Toplumunda Kadın*, der. N. Abdan Unat, s. 155-89. Ankara: Türk Sosyal Bilimler Derneği Yayını.

Çitçi, O. (1982) *Kadın Sorunu ve Türkiye'de Kamu Görevlisi Kadınlar*, Ankara: Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları.

Çulpan, O., Akdağ, F. ve Cindoğlu, D. (1992) "Women in Banking: A ComparativePerspective on the Integration Myth," *International Journal of Manpower*, sayı: 131, s. 33-40.

Çulpan, O., Marzotto, T. ve Demir, N. (2007) "Foreign Banks and Executive Jobs forTurkish Women," *Women in Management Review*, sayı: 22, no: 8, s. 608-30.

Dayıoğlu, M. (2000) "Labor Market Participation of Women in Turkey," *Genderand Identity Construction: Women in Central Asia, the Caucasus and Turkey*, der. F. Acar ve A. Güneş-Ayata, s. 44-73. Köln: Brill.

Dedeoğlu, S. (2004) "Sindrella'nın Pazara Yolculuğu: Toplumsal Cinsiyet Rolleri, Aile ve Kadının İşgücüne Katılımı Üzerine bir Deneme," *Neoliberalizmin Tahribatı*, der. N. Balkan ve S. Savran, s. 254-74. İstanbul: Metis.

Dedeoğlu, S. (2008) *Women Workers in Turkey: Global Industrial Production in Istanbul*, Londra: IB Tauris Academic Studies.

Dedeoğlu, S. (2010) "Endüstriyel Üretimde Kadın ve Göçmen Emeği," *Kapitalizm, Ataerkillik ve Kadın Emeği*, der. S. Dedeoğlu ve M.Y. Öztürk, s. 249-77. İstanbul: Sav.

Dedeoğlu, S. ve Öztürk, M. Y., der. (2010) *Kapitalizm, Ataerkillik ve Kadın Emeği*, İstanbul: Sav.

Demirel, A. vd (1999) *Çalışmaya Hazır İş Gücü Olarak Kadın ve Değişimi*, Ankara: TC Başbakanlık Kadının Statüsü ve Sorunları Genel Müdürlüğü Yayınları.

Durudoğan, H., Gökşen, F., Emrah-Oder, B. ve Yükseker, D. (2010) *Türkiye'de Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları: Eşitsizlikler, Mücadeleler, Kazanımlar*, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.

Durakbaşa, A.ve Cindoğlu, D.(2001)"Tezgâh Üstü Karşılaşmalar," *Kültür Fragmanları: Türkiye'de Gündelik Hayat*, der. D. Kandiyoti ve A. Saktanber, s. 84-100. İstanbul: Metis.

Ecevit, M. (1994) "Tarımda Kadının Toplumsal Konumu, Bazı Kavramsal İlişkiler,"*Amme İdaresi Dergisi*, cilt: 27, sayı 2., s. 89-106.

Ecevit,M., Karkiner, N. ve Büke,A. (2009) "Köy Sosyolojisinin Daraltılmış Kapsamından Tarım, Gıda, Köylülük İlişkilerine,"*Mülkiye*, sayı: 262. s. 41-61.

Ecevit, Y. (1985) "Üretim ve Yeniden Üretim Sürecinde Ücretli Kadın Emeği," *Yapıt Toplumsal Araştırmalar Dergisi*, sayı: 9, s. 72-93.

Ecevit, Y. (1986) "Gender and Wage-Work: A Case Study of TurkishWomen in ManufacturingIndustry,"doktora tezi,University of Kent, Canterbury.

Ecevit, Y. (1990) "Kentsel Üretim Sürecinde Kadın Emeğinin Konumu ve Değişen Biçimleri," *Kadın Bakış Açısından 1980'ler Türkiye'sinde Kadın*, der. Ş. Tekeli, s. 105-15. İstanbul: İletişim.

Ecevit, Y. (1991a) "Shopfloor Control: The Ideological Construction of Turkish Women Factory Workers," *Working Women: International Perspectives on Labour and Gender Ideology*, der. N. Redclift ve T. Sinclair, s. 56-78. Londra: Routledge.

Ecevit, Y. (1991b) "Kadınlar, Siyasal Katılım ve Sendikalar," *AÜ Basın Yayın Yüksek Okulu Yıllığı 1989-1990: Nermin Abdan Unat'a Armağan,* s. 351-64. Ankara: AÜ Basın ve Yayın Yüksek Okulu.

Ecevit, Y. (1993) "Kadm Girişimciliğinin Yaygınlaşmasına Yönelik bir Model Önerisi," *Kadını Girişimciliğe Özendirme ve Destekleme Paneli Bildiriler ve Tartışmalar,* der. A. Altınel, s. 15-34, Ankara: KSGM.

Ecevit, Y. (1996) "Türkiye'de Kadın Çalışmaları: Durum, Sorunlar ve Gelecek," *Akademik Yaşamda Kadın: Türk ve Alman Üniversitelerinde Kadın Kariyerlerinin Karşılaştırılması,* Ankara: Türk-Alman Kültür İşleri Kurulu Yayın Dizisi.

Ecevit, Y. (1998) "Türkiye'de Ücretli Kadm Emeğinin Toplumsal Cinsiyet Temelinde Analizi," *75 Yılda Kadınlar ve Erkekler,* der. A. Berktay Hacımirzaoğlu, s. 267-84. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.

Ecevit,Y. (1998) "Küreselleşme, Yapısal Uyum ve Kadm Emeğinin Kullanımında Değişmeler," *Küresel Pazar Açısından Kadın Emeği ve İstihdamındaki Değişimler: Türkiye Örneği,* der. F. Özbay, s. 31-78. Ankara: KSSGM ve İKGV Yayını.

Ecevit, Y. (2000) "Çalışma Yaşamında Kadın Emeğinin Kullanımı ve Kadın-Erkek Eşitliği," *Kadın-Erkek Eşitliğine Doğru Yürüyüş,* s. 117-91. İstanbul: Türk Sanayici ve İşadamları Derneği.

Ecevit,Y. (2002) "Women in Computer Programming Occupations in Turkey: Reconciling Work and Family Obligations," *Bogaziçi Journal,* cilt: 16, sayı:1. s. 35-55.

Ecevit, Y. (2007a)"Türkiye'de Kadm Emeği ve İstihdamı Alanında Yapılmış Çalışmaların Değerlendirilmesi," *Kadm Emeği ve İstihdamı Toplantısı Raporu,* der. S. Güre, s. 11-31. İstanbul: Kadınlarla Dayanışma Vakfı.

Ecevit, Y. (2007b). *Türkiye'de Kadın Girişimciliğine Eleştirel Bir Yaklaşım.* Ankara: Uluslararası Çalışma Örgütü Yayını.

Ecevit, Y. (2008) "İşgücüne Katılım ve İstihdam," *Türkiye'de Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği: Sorunlar, Öncelikler ve Çözüm Önerileri,* s. 113-213. İstanbul: Türk Sanayici ve İşadamları Derneği ve KAGİDER.

Ecevit, Y. (2010) "İş ve Aile Yaşamının Uzlaştırılması Bağlamında Türkiye'de Erken Çocukluk Bakım ve Eğitimi," *İş ve Aile Yaşamını Uzlaştırma Politikaları,* der. İ.İlkkaracan, s. 87-114,İstanbul: İTÜ_BMTKAUM ve KİH_YÇ.

Eisenstein, Z. (1998) "The Problem of Theorizing Feminizm," *Contemporary Feminist Theory,* der. M. Rogers, s. 484-504, Boston: McGrawhill.

Eraydın, A. ve Erendil, A. (1999) *Dış Pazara Açılan Konfeksiyon Sanayiinde Yeni ÜretimSüreçleri ve Kadın İşgücünün Bu Sürece Katılım Biçimleri,* Ankara: TC Başbakanlık Kadının Statüsü ve Sorunları Genel Müdürlüğü Yayınları.

Ergenç-Katrinli, A., Timurcanday-Özmen, Ö. (1994) "Women Managing in Turkey," *Women in Management: a Developing Presence*, der. M. Tanton, s. 78-87, Londra: Routledge.

Ergüneş, N.(2010) "Kadınlara Yönelik Kredi Biçimleri ve Kadın Emeğinin Enformelleşmesi," *Kapitalizm, Ataerkillik ve Kadın Emeği*, der. S. Dedeoğlu ve M. Y. Öztürk, s. 183-214. İstanbul: SAV Sosyal Araştırmalar Vakfı Yayınları.

Ertürk, Y. (1990) "Doğu Anadolu'da Modernleşme ve Kırsal Kadın," *Kadın Bakış Açısından 1980'ler Türkiye'sinde Kadın*, der. Ş. Tekeli, s. 183-94. İstanbul: İletişim.

Eyüboğlu, A., Özar, Ş. ve Tanrıöver, H. T. (2000) *Kentlerde Kadınların İş Yaşamına Katılım Sorunlarının Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Boyutları*, Ankara: TC Başbakanlık Kadının Statüsü ve Sorunları Genel Müdürlüğü Yayınları.

Gündüz Hoşgör, A. (1997) "Development and Women's Employment Status: Evidence from the Turkish Republic 1923-1990,"doktora tezi,The University of Western Ontario, Kanada.

Gündüz Hoşgör, A. (2001) "Convergence Between Theoretical Perspectives in Women-Gender and Development Regarding Women's Economic Status in the Middle East," *METU Studies in Development*, sayı: 28 (1-2), s. 111-32.

Günlük-Şenesen, G. (1994) "Female Participation in theTurkish University Administration: Econometric and SurveyFindings, 1992," *Boğaziçi Journal, Review of Social, Economic and AdministrativeStudies*, cilt: 8, sayı: 1-2, s. 63-81.

Günlük-Şenesen, G. ve Özar, Ş. (2001) "Gender Based Occupational Segregation in the Turkish Banking Sector," *The Economics of Women and Work in the Middle East—Research in Middle East Economics*, der. M. Çınar, sayı: 4, s. 247-67.

Günlük-Şenesen, G. ve Şenesen, Ü. (2011) "Decomposition of Labor Demand by Employer Sectors and Gender: Findings for Major Exporting Sectors in Turkey," *EconomicSystemsResearch*, sayı: 23/2, s. 235-55.

Hacımirzaoğlu A.B., der. (1998) *75 Yılda Kadınlar ve Erkekler*, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.

Hattatoğlu, D. (2002) "Yoksulluk, Kadın Yoksulluğu ve Bir Başa Çıkma Stratejisi Olarak Ev Eksenli Çalışma," *Yoksulluk, Şiddet ve İnsan Hakları*, der. Y. Özdek, s. 303-16. Ankara: Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü İnsan Hakları Araştırma ve Derleme Merkezi Yayını.

Iglitzin, L. (1976) "The Patriarchal Heritage," *Women in the World: Comparative Study*, der. L. Iglitzin ve R. Ross, s. 7-24. Oxford: Clio Books.

İğdeş, Ö.(2010) "Türkiye'nin Krizleri Önce Kadınları Vuruyor: Mit mi Gerçek mi?," *Kapitalizm, Ataerkillik ve Kadın Emeği*, der. S. Dedeoğlu ve M. Y. Öztürk, s. 133-82, İstanbul: SAV Sosyal Araştırmalar Vakfı Yayınları.

İlkkaracan, İ. (1998) "Kentli Kadınlar ve Çalışma Yaşamı," *75 Yılda Kadınlar ve Erkekler*, der. A. Berktay Hacımirzaoğlu, s. 173-92. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.

İlkkaracan, İ. ve Selim, R. (2007) "The Gender Wage Gap in the Turkish Labor Market," *LABOUR: Review of Labour Economics and Industrial Relations*, sayı: (21)2, s. 563-93.

İlkkaracan, İ. (2010) "Uzlaştırma Politikalarının Yokluğunda Türkiye Emek Piyasasında Toplumsal Cinsiyet Eşitsizlikleri," *İş ve Aile Yaşamını Uzlaştırma Politikaları*, der. İ. İlkkaracan, s. 21-58. İstanbul: İTÜ_BMTKAUM ve KİH_YÇ.

İlyasoğlu, A. ve Akgökçe, N., der. (2001) *Yerli bir Feminizme Doğru*, İstanbul: Sel.

İş ve İşçi Bulma Kurumu ve OECD (1989) *Değişen bir Toplumda Kadınların İstihdam İmkânlarının Geliştirilmesi Konferansı*, Ankara: İş ve İşçi Bulma Kurumu.

Kabasakal, H. ve Boyacıgiller, N. ve Erden, D.(1994) "Organizational Characteristics as Correlates of Women in Middle and Top Management," *Boğaziçi Journal*, sayı: 8(1-2), s. 45-62.

Kalaycıoğlu, S. ve Rittersberger, H.T. (2000) *Cömert "Abla"ların Sadık "Hanım"ları: Evlerimizdeki Gündelikçi Kadınlar*, Ankara: Su.

Kandiyoti, D. (1982) "Urban Change and Women's Roles" Sex Roles," *Family and Community in Turkey*, der. Ç. Kâğıtçıbaşı, s. 101-20, Bloomington, Indiana: Indiana University Press.

Kandiyoti, D. (1988) "Bargaining with Patriarchy," *Gender and Society*, cilt: 2, sayı: 3, s. 274-90.

Kandiyoti, D. (1990) "Ataerkil Örüntüler: Türk Toplumunda Erkek Egemenliğinin Çözümlenmesine Yönelik Notlar," *Kadın Bakış Açısından 1980'ler Türkiye'sinde Kadın*, der. Ş. Tekeli, s. 341-56. İstanbul: İletişim.

Kandiyoti, D. (1997) "Kadınlar ve Haneiçi Üretim: Türkiye›de Kırsal Dönüşümün Etkileri," *Cariyeler, Bacılar, Yurttaşlar: Kimlikler ve Toplumsal Dönüşümler*, der. D. Kandiyoti, s. 49-62 İstanbul: Metis.

Kasnakoğlu, Z. ve Dayıoğlu, M. (1996) "Education and Labour Market Participation of Women in Turkey," *Education and Labour Market in Turkey*, der. T. Bulutay, Ankara: State Institute of Statistics.

Kasnakoğlu, Z. ve Dayıoğlu, M. (1997) "Female Labor Force Participation andEarnings Differentials between Genders in Turkey," *Economic Dimensions of Gender Inequality: A Global Perspective*, der. J.M. Rives ve M. Yousefi, s. 95-117. Connecticut: Praeger.

Kaşka, S. (2005) "Ev İçi Hizmetlerin Küreselleşmesi ve Türkiye'deki Göçmen Kadınlar," *Tes-İş Sendikası Dergisi*, Ekim, s. 49-54.

Kazgan, G. (1979) "Türk Ekonomisinde Kadınların İşgücüne Katılması, Mesleki Dağılımı, Eğitim Düzeyi ve Sosyo-Ekonomik Statüsü," *Türk Toplumunda Kadın*, der. N. Abdan Unat, s. 155-89,Ankara: Türk Sosyal Bilimler Derneği Yayını.

Kılıç, A. (2008) "The Gender Dimension of Social Policy Reforms in Turkey: Towards Equal Citizenship," *Social Policy and Administration*, sayı: 42, no: 5, s. 487-503.

Koray, M., Demirbilek, S. ve Demirbilek, T. (1999) *Gıda İşkolunda Çalışan KadınlarınKoşulları ve Geleceği*, Ankara: TC Başbakanlık Kadının Statüsü ve Sorunları Genel Müdürlüğü Yayınları.

Kurdoğlu, A.,Fougner, T. (2010) "Küresel Sermayeye Karşı Küresel Kadın Dayanışması: Novamed Grevi ve Ötesi," *Türkiye'de Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları Eşitsizlikler, Mücadeleler, Kazanımlar*, der. H. Durudoğan, F. Gökşen, B. Emrah-Oder ve D. Yükseker, s. 315-36, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.

Kuyaş, N. (1982) "The Effects of Female Labor on Power Relations in the Urban Turkish Family," *Family and Community in Turkey*, der. Ç. Kâğıtçıbaşı, s. 181-205, Bloomington, Indiana: Indiana University Press.

Kümbetoğlu, B. (1996) "Gizli İşçiler: Kadınlar ve Bir Alan Araştırması," *Farklı Feminizmler Açısından Kadın Araştırmalarında Yöntem*, der. S. Çakır ve N. Akgökçe, s. 230-8, İstanbul: Sel.

Kümbetoğlu,B. (2005) "Enformelleşme Süreçlerinde Genç Göçmen Kadınlar ve Dayanışma Ağları," *Folklor/Edebiyat*, cilt: 11, sayı: 41. s. 5-25.

Kümbetoğlu, B., User, İ. ve Akpınar, A. (2010) "Unregistered Women Workers in the Globalized Economy: a Qualitative Study," *Feminist Formations*, cilt: 22, no: 3, s. 96-123.

Moçoş, E. (2005) "Ev Eksenli Üretim: Dumansız Fabrikalarda Kadın Emeği," *Tes-İş Sendikası Dergisi (Çalışma Hayatında Kadınlar)*, sayı: 2005-1. s. 53-7.

Morvaridi, B. (1992) "GenderRelations in Agriculture: Women in Turkey". *Economic Development and Cultural Change*," cilt: 40, sayı: 3. s. 567-86.

Öncü, A.(1979) "Uzman Mesleklerde Türk Kadını," *Türk Toplumunda Kadın*, der. N. Abdan Unat, s. 271-86, Ankara: Türk Sosyal Bilimler Derneği.

Özar, Ş. (1994) "Some Observations on the Position of Women in the Labour Market in the Development Process of Turkey," *Boğaziçi Journal: Review of Social, Economic and Administrative Studies*, cilt: 8, sayı: 1-2, s. 21-43.

Özar, Ş. (1998) "Büyük Kentlerde Kadınlar ve İşsizlik," *Suna Kili'ye Armağan*, der. O. Köymen, s. 303-12, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.

Özar, Ş. (2002) "Türkiye'de Kadınların Mikro ve Küçük İşletmelerinin Başarısı Önündeki Engeller," *Araştırma Rapor Taslağı*, Siyasa Araştırmaları Merkezi, Merkezi Avrupa Üniversitesi ve Açık Toplum Enstitüsü.

Özar, Ş. (2004) *GAP Bölgesinde Kadın Girişimciliğini Geliştirme Projesi*, Ankara: GAP-GİDEM Yayını.

Özar, Ş. ve Günlük-Şenesen, G. (2003) "TheImpact of Economic Restructuring and Technological Change on Female Employment in the Turkish Banking Sector," *Technology and Development in the New Millennium*, der. A. Azhar, vd, s. 283-90. University of Karachi: B.C.C.T Press.

Özar, Ş., Günlük-Şenesen, G. ve Pulhan, E. (2000) *Kadın İstihdamı İçin Yeni Perspektifler ve Kadın İşgücüne Muhtemel Talep*, Ankara: TC Başbakanlık Kadının Statüsü ve Sorunları Genel Müdürlüğü Yayınları.

Özbay, F. (1982) "Evkadınları," *Ekonomik Yaklaşım: Ankara İktisadi Ticari İlimler Akademisi Ekonomi Fakültesi Dergisi,* cilt: 3, sayı:1, s. 209-42. Ankara.

Özbay, F. (1990) "Kadınların Ev İçi ve Ev Dışı Uğraşlarındaki Değişme," *Kadın Bakış Açısından 1980'ler Türkiye'sinde Kadın*, der. Ş. Tekeli, s. 117-44. İstanbul: İletişim.

Özbay, F. (1994) "Women's Labour in Rural and Urban Settings," *Boğaziçi Journal: Review of Social, Economic and Administrative Studies*, cilt: 8, sayı: 1-2, s. 5-19.

Özbay, F. (1998) "Türkiye'de Kadın Emeği ve İstihdamına İlişkin Çalışmaların Gelişimi," *Küresel Pazar Açısından Kadın Emeği ve İstihdamındaki Değişimler: Türkiye Örneği*, der. F. Özbay, s. 147-81. İstanbul: İnsan Kaynağını Geliştirme Vakfı Yayını.

Özbilgin, M. ve Woodward, D. (2004) "'Belonging' and 'Otherness': Sex Equality in Banking in Turkey and Britain," *Gender, Work and Organization,* sayı: 11(6), s. 668-88.

Özdamar, S. (2000) *Bankacılık Sektöründe Cinsiyete Dayalı Ayrımcılık*, Ankara: TC Başbakanlık Kadının Statüsü ve Sorunları Genel Müdürlüğü Yayınları.

Özkaplan, N. (2010) "İş ve Aile Yaşamı Dengesi: Yeni bir Olanak mı?" *İktisat Dergisi*, sayı: 514, s. 43-47.

Özler, Ş. (2000) "Export Orientation and Female Share of Employment: Evidence From Turkey," *World Development*, sayı: 28, s. 1239-48.

Öztürk, M.Y. (2010) "Ücretli ve Ücretsiz Bakım Hizmeti Ekseninde Kadın Emeği: 1980'lerden 2000'lere," *Kapitalizm, Ataerkillik ve Kadın Emeği*, der. S. Dedeoğlu ve M.Y. Öztürk, s. 25-78. İstanbul: Sav.

Özyeğin, G. (2001) *Başkalarının Kiri: Kapıcılar, Gündelikçiler ve Kadınlık Halleri*, İstanbul: İletişim.

Sallan, S. (1990) "Gender-Based Occupational Segregation in Public Organizations in Turkey," *Turkish Public Administration Annual,* sayı: 15-16, s. 143-57.

Serdaroğlu, U., der. (2010) *Feminist İktisat*,Ankara: Efil Yayınları.

Sirman, N. (1990) "Köy Kadınının Aile ve Evlilikte Güçlenme Mücadelesi," *Kadın Bakış Açısından 1980'ler Türkiye'sinde Kadın*, der. Ş. Tekeli, s. 231-56. İstanbul: İletişim.

Suğur, S. (2005) "Türkiye'de Tekstil Sanayiinde Kadın Emeği ve Değişen Toplumsal Cinsiyet İlişkileri," *Amme İdaresi Dergisi* sayı: 38/1, Mart, s. 47-68.

Sullerot, E. (1971) *Women, Society and Change*, New York: McGraw-Hill.

Tan, M. (1979) *Kadın: Ekonomik Yaşamı ve Eğitimi*, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Tansel, A. (1998) "Formal versus Informal Sector Choice of Wage Earners and their Wages in Turkey," *Informal Sector*, der. T. Bulutay, s. 127-50. Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü.

Tansel, A. (2001) "Economic Development and Female Labor Force Participation in Turkey: Time Series Evidence and Cross-Province Estimates," *Employment of Women*, der. T. Bulutay, s. 111-51. Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü.

Tekeli, Ş. (1990) "1980'ler Türkiye'sinde Kadınlar, "*Kadın Bakış Açısından 1980'ler Türkiye'sinde Kadın*, der. Ş. Tekeli, s. 7-37. İstanbul: İletişim.

Tekeli, Ş., der. (1990) *Kadın Bakış Açısından 1980'ler Türkiye'sinde Kadın*, İstanbul: İletişim.

Tunalı, İ. (1997) "To Work or Not to Work: An Examination of Female Labor Force Participation Rates in Urban Turkey," *METU Conference on Economics*, s. 1-19.

Türk-Alman Kültür İşleri Kurulu (1996) *Akademik Yaşamda Kadın: Türk ve Alman Üniversitelerinde Kadın Kariyerlerinin Karşılaştırılması,* Ankara: Türk-Alman Kültür İşleri Kurulu Yayın Dizisi, sayı: 9.

Toksöz, G. (2004) "Sayımız Çok Az: Sendikalarda Kadınlar," *Neoliberalizmin Tahribatı: 2000'li Yıllarda Türkiye*, der. N. Balkan ve S. Savran, s. 234-53. İstanbul: Metis.

Toksöz, G. ve Özşuca, Ş.T. (2002) "Enformel Sektörde İstihdamın ve İşgücünün Özellikleri," *İktisat Dergisi,* sayı: 430, s. 29-35.

Topçuoğlu, H. (1957) *Kadınların Çalışma Saikleri ve Kadın Kazancının Aile Bütçesindeki Rolü*, Ankara: Kültür Matbaası.

Topçuoğlu, H. (1978) "Türk Toplumunda Kadının Statüsü," *Türkiye Kadın Yılı Kongresi*, der. Türk Üniversiteli Kadınlar Derneği, sayı: 1, s. 53-110. Ankara: Ayyıldız Matbaası.

Türkün-Erendil, A. (2002) "Türkiye'de Ev Eksenli Çalışma Üzerine Yapılmış Araştırmalar ve Çalışmalar," *İktisat Dergisi,* sayı: 430, s. 36-47.

Ünlütürk Ulutaş, Ç.(2010) "Evin İçi İşyeri: Ev Hizmetleri, Ücretli Emek ve Göçmen Kadın Emeği," *Kapitalizm, Ataerkillik ve Kadın Emeği: Türkiye Örneği*, der. S. Dedeoğlu ve M. Yaman Öztürk, s. 277-303. İstanbul: Sav.

Yalçın-Heckman, L. (1990) "Aşiretli Kadın: Göçer ve Yarı-Göçer Toplumlarda Yeniden Üretim ve Cinsiyet Rolleri," *Kadın Bakış Açısından 1980'ler Türkiye'sinde Kadın*, der. Ş. Tekeli, s. 257-66. İstanbul: İletişim.

Yaman Öztürk, M. (2010) "Kapitalist Toplumda Karşılıksız Bakım Emeği," *İktisat Dergisi,* sayı 514, Ekim-Aralık, s. 63-77.

Yiğitbaş-Akça, B. (2006) "Mucizenin Adı Mikrokredi Olabilir mi?," *İktisat Dergisi,* sayı: 469, s. 31-9.

Youssef, N. (1974) *Women and Work in Developing Countries.* Population Monograph Series,no: 15,Institute of International Studies. Berkeley: University of California Press.

Walby, S. (1989) "Theorising Patriarchy," *Sociology*, sayı: 23, no: 2, s. 213-34.

White, J. (1999) *Para ile Akraba*, çev. Aksu Bora, İstanbul: İletişim.

Zeytinoğlu, I.U., Özmen, Ö.T., Katrinli, A.E., Kabasakal, H., ve Arbak, Y. (1997) "Invisible Employment: Women as Waged Domestic Workers in Turkey," *Bargaining in Diversity: Colour, Gender and Ethnicity*, der. B. Fitzpatrick, s. 59-75. Dublin: Oak Tree Press.

Göç Kadınlaşıyor mu?
Türkiye'ye Yönelen Düzensiz Göçe İlişkin Yazına Toplumsal Cinsiyet ve Etnisite Temelinde Bakış

GÜLAY TOKSÖZ — ÇAĞLA ÜNLÜTÜRK ULUTAŞ

Günümüz Türkiyesi hem göç veren hem göç alan bir ülke konumundadır. 1960-70'lerde Batı Avrupa ülkelerinde ortaya çıkan işgücü ihtiyacını karşılamak üzere Türkiye'den başta Almanya olmak üzere çeşitli Avrupa ülkelerine kitlesel göçler yaşanmış,[1] Batı Avrupa'nın işçi alımım durdurmasından sonra hedef petrol zengini Ortadoğu ülkeleri ve 1990'larda başta Rusya Federasyonu olmak üzere Bağımsız Devletler Topluluğu ülkeleri olmuştur. Aynı zamanda Türkiye 1980'lerin sonunda Bulgaristan'dan politik baskılar sonucu ayrılan etnik Türklerin göçüne uğramış ve 1990 sonrası dönemde çevresindeki ülkelerden ciddi biçimde düzensiz göç almaya başlamıştır. Göç sürecine ilişkin yasal gereklilikleri yerine getirmeden seyahat ve/veya ikamet eden düzensiz göçmenlerin bir kısmı Türkiye üzerinden batı ülkelerine geçmeyi hedeflerken, bir kısmı Türkiye'ye iş bulmak ve çalışmak amacıyla gelmektedir.

Düzensiz göçün kaynağında üç temel gelişme vardır. Bunlardan ilki, Doğu Bloğu ülkelerinin 1990'h yıllarda geçirdiği kökten dönüşümlerin sonucunda mevcut iktisadi, siyasi ve sosyal rejimlerin yıkılması ve piyasa ekonomisine geçilmesinin insanları işsizlik ve yoksulluğa sürüklemesi, yaşamlarını sürdürmek için göç etmek zorunda bırakmasıdır. AB ülkelerinin katı göç düzenlemeleri kapıları yeni göçmenlere adeta kapatmış, insanları iş bulabilecekleri başka ülkelerin arayışına yöneltmiş ve yaygın bir enformel ekonomiye sahip olan Türkiye'nin sunduğu istihdam imkânları bu insanlar için Türkiye'nin bir çekim merkezi olmasına yol açmıştır. İkincisi, çeşitli Asya ve Afrika ülkelerinden gelip AB'ye gitmek isteyen ancak AB ülkelerine yasal yollardan giriş yapma şansı olmayan

1 Nermin Abadan Unat bu göç hareketlerine ilişkin sosyal bilim araştırmalarının öncüsüdür.

kaçak göçmenlerin batıya yolculukları için fırsat kollarken Türkiye'yi bir geçiş/transit noktası olarak kullanmalarıdır. Bu gruptaki göçmenler de bekleme sürelerinde hayatlarını sürdürebilmek için enformel istihdama yönelmektedir. Aynı durum başta Ortadoğu bölgesi olmak üzere çeşitli ülkelerin baskıcı yönetimlerinden kaçarak sığınma başvurusunda bulunmak üzere gelen göçmenler için de söz konusudur (İçduygu 2006, s. 2). Geliş nedenleri farklı olsa da, düzensiz göçmenlerin ortak özelliği enformel işgücü piyasalarına kısa veya uzun süreli katılımlarıdır. Kuşkusuz göçmenlerin toplumsal cinsiyet normlarına ve etnisiteye dayalı olarak şekillenen işgücü piyasalarına katılımı kadın ve erkek olarak farklı biçimlerde cereyan etmekte, değişik sektörlerde farklı çalışma koşulları ve farklı korunmasızlıklar ve istismar durumlarıyla, geldikleri ülkelere göre farklılaşan dışlanma biçimleriyle karşılaşmaktadırlar.

Bu yazının amacı Türkiye'ye çalışma amacıyla gelen göçmenlerin durumuna odaklanarak, küresel düzeyde cereyan eden göçün kadınlaşması olgusunun yani çalışma amacıyla göç edenler içinde kadınların payının giderek yükselmesinin Türkiye'ye yönelik göçler için ne ölçüde geçerli olduğu sorusuna mevcut göç yazını çerçevesinde cevap aramak ve bu cevabı ararken farklı etnik kökenlerden kadınların ve erkeklerin istihdam durumlarına karşılaştırmalı olarak ışık tutmaktır. Türkiye'de emek göçü ve göçün öznesi olan göçmenlerin çalışma koşullarına dair araştırmalar bugüne dek sayıca az olsa da, son yıllarda sayılarının artmakta olduğu söylenebilir. Burada dikkat çekici olan, en fazla çalışmanın özellikle ev ve bakım hizmetinde çalışan göçmen kadınlar üzerine yapılmış olmasıdır.

Türkiye'ye Yönelik Emek Göçü

Türkiye'de çalışma amaçlı ikamet eden göçmenler, yasal çalışma izni kapsamında yer alan ufak bir azınlığın yanında çalışma izninden yoksun olarak kaçak çalışan büyük bir çoğunluktan oluşmaktadır. Türkiye'de yasal olarak ikamet eden ve çalışanların durumu 2003 yılında çıkarılan 4817 sayılı Yabancıların Çalışma İzinleri Hakkındaki Kanun'la düzenlenmiştir. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı (ÇSGB) başvuruları değerlendirmekte ve işgücü piyasasının ihtiyaçları göz önünde tutularak, o işi yapabilecek yerli işçi olmaması kaydıyla yabancılara çalışma izni verilmektedir. Çalışma izni kapsamında çalışanlara ait bilgilere göre 2003-9 tarihleri arasında yeni verilen ve uzatılan çalışma izinleri yıllar içinde artış göstermiş, 2004'te 7.302 olan bu sayı 2009'da 14.023'e çıkmıştır (www.csgb.gov.tr). Çalışma izni alan göçmenlerin geldikleri ülkeler içinde ilk sırada Çin (%18,4) ve ikinci sırada Rusya Federasyonu (%11,2) gelmektedir. AB ülkelerinin toplam payı %20'dir. 2009 yılında verilen çalışma izinlerinin amaca göre dağılımı Çin'den gelenlerin özel şirket elemanı statüsüyle en kalabalık grup olduğunu göstermektedir. Özellikle maden işletmelerinde faaliyet gösteren Çin

firmalarının kendi işçilerini beraberinde getirdikleri bilinmektedir. Bu durum Zonguldak'ın çalışma izinlerinde başı çeken ilk beş il arasında yer almasıyla teyit edilmektedir. Rusya Federasyonu ve Ukrayna'dan gelenler turizm amaçlı verilen izinler içinde başı çekmektedir. AB ülkelerinden gelenler ağırlıkla akademisyenlere verilen izinlerin sahibidir. Çalışma izinlerinin cinsiyete göre dağılımı erkeklerin payının %61,6, kadınların payının %38,4 olduğunu göstermektedir (İçişleri Bakanlığı, EGM, aktaran: IOM 2010, s. 37-40).[2]

Yasa ancak ihtiyacı karşılayacak yerli işçi olmaması durumunda yabancılara çalışma izni verilmesini öngördüğü için verilen çalışma izinlerinin sayısı son derece sınırlıdır. Türkiye'de istihdamda olan göçmenlerin büyük kısmı, yerli işgücünün yapabileceği vasıfsız işlerde kayıt dışı olarak çalışmaktadır. Kaçak çalışanların geldikleri ülkeler zaman içinde değişiklik göstermekle birlikte esas itibariyle eski Sovyetler Birliği'ne bağlı ülkeler veya Doğu Bloğu ülkeleridir. Rusya, Ukrayna, Bulgaristan, Romanya, Moldova, Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan, Türkmenistan, Özbekistan bunlar arasında sayılabilir. Turist vizesi alması gerekmeden veya vizeyi sınırda alarak gelen göçmenler enformel ekonomide iş bulmakta ve vizelerinin süresi geçtikten sonra kalmaya devam etmeleri durumunda yasadışı konuma düşmektedir. Emniyet Genel Müdürlüğü verilerine göre 1999-2009 yılları arasında sınırlardan yasadışı geçerken veya gecikmeli olarak çıkarken işlem yapılanların sayısı 700.000'i aşmıştır. Gecikmeli çıkanların esas itibariyle emek göçmeni olduğu söylenebilir (IOM, 2010, s. 15-6). Bu kişiler ülkede turist statüsüyle yasal olarak ikamet etmekte, kimileri vize bitiminde sınırlardan giriş çıkış yaparak yasal konumunu korumakta, kimileri ise yasadışı olarak Türkiye'de kalmaya devam etmektedir. Vize süresini aşanlar sınırda belirli bir para cezası ödemekte ve Türkiye'de yasadışı kaldığı süreye göre hesaplanan bir zamanı kendi ülkesinde geçirmeden tekrar Türkiye'ye giriş yapmasına izin verilmemektedir (agy., s. 29). Bu nedenle bir bölüm göçmen ülkelerine geri dönüşlerini sürekli geciktirmekte olup, söz konusu cezalandırma yönteminin, ülkeye düzensiz göç akımını engelleyen değil, göçmenin ülkede kalma süresini uzatan bir etki yarattığı görülmektedir. Geçici bir süre çalışarak para kazanmak, ülkesine dönmek, ihtiyaç durumunda yeniden çalışmak üzere gelmek bu göçmenlerin ortak özelliği olup, bu durum döngüsel veya mekik göç olarak tanımlanmaktadır (İçduygu, 2008, s. 4; Erder, 2007, s. 43). İnsanların işgüçlerini arz etmek üzere geçici olarak göç etme nedenleri arasında ülkelerindeki yüksek işsizlik ve gelir düşüklüğü, kişisel borçlar, ailelerin ekonomik ihtiyaçları ve daha iyi bir hayat arayışı dile gelmektedir. Çalışmak ve para biriktirmek amacıyla Türkiye'ye gelmeyi seçmelerinin gerisinde birkaç faktör bulunmaktadır. Bunlar

2 Yasal izne sahip göçmenler üzerine yapılmış araştırmaların olmaması bizim bu konumdaki göçmenlere ilişkin değerlendirmemizin istatistiklerle sınırlı kalmasına yol açmıştır.

başta esnek vize sistemi olmak üzere coğrafi yakınlık, kolay ulaşım, Türkiye'de çalışan arkadaş ve aile bireylerinin yani sosyal ağların varlığı ve enformel ekonomide iş bulma olasılığıdır (İçduygu, 2004, s. 48-9).

İşgücü arzının işlevsel olabilmesi için işgücü talebinin olması gerekir. Türkiye'deki yaygın enformel ekonomi, yaygın kayıt dışı istihdam, kurumsal bakım hizmetlerinin yetersizliği ve kayıt dışı çalıştırılabilecek olan işgücüne talep göçmen işgücü arzının ortaya çıkmasında belirleyicidir. Türkiye bu açıdan düzensiz göçün hedef ülkeleri olan Güney Avrupa ülkeleriyle benzerlik göstermektedir. Başta İtalya olmak üzere Yunanistan, İspanya ve Portekiz gibi ülkelerde gerek zayıf refah devletlerinin bakım hizmetlerinin sunumunda yetersiz kalması gerekse küçük işletmelere dayalı yaygın bir enformel ekonominin varlığı bu ülkelerde başta hizmet sektörü olmak üzere tarım ve inşaatta ucuz işgücü talebi doğurmakta ve yerli işgücünün temin edilemediği koşullarda boşluğu göçmen işgücü doldurmaktadır (Toksöz, 2008). Türkiye'de ise işgücü piyasasının temel özelliği yüksek işsizlik oranları ve eksik istihdam ile kendini ortaya koyan işgücü fazlasıdır. Bu işgücü fazlasının varlığına karşın göçmen işçilere talep mevcuttur. Bu talep Türkiye'de 1980 sonrası dönemde düşme eğilimine giren reel ücretlerde 1989-93 arasında yaşanan kısmi iyileşmeden sonra ortaya çıkmış, tarihsel olarak eski Doğu Bloğu ülkelerinden insanların yeni edindikleri seyahat özgürlüğünü kullanmaları ve iş aramak üzere göç etmeye başlamalarına denk düşmüştür. Bir yandan kayıt dışına geçişi kolaylaştıran taşeron-fason üretim örgütlenmesine geçilmiş, diğer yandan kaçak göçmen işçiler ücreti artan yerli işgücü karşısında yedek işgücü olarak devreye sokulmuştur (Akpınar, 2010). Göçmenler emek yoğun ve düşük ücretli sektörlerde, imalat sanayiinde başta konfeksiyon olmak üzere gıda vb işkollarında, inşaatta, tarımda, turizmde, eğlence ve fuhuş sektöründe, ev ve bakım hizmetlerinde istihdam edilmektedir. İnşaat sektörü haricindeki istihdam alanlarında kadınların sayılarının erkeklerden daha çok olduğu varsayılabilir. Özellikle ev ve bakım hizmetleri, eğlence ve fuhuş sektörü, konfeksiyon işkolu tümüyle kadın emeğine dayanmakta, gıda-lokanta, turizmin çeşitli faaliyet alanları ve tarımda özellikle Karadeniz bölgesinde hem kadın hem erkek göçmenler çalışmaktadır. Konfeksiyon işkolunda, turizmin çeşitli alanlarında ve inşaatlarda küçük işletmelerin varlığını sürdürmesi ucuz göçmen emeğinin istihdamıyla mümkün olmaktadır (İçduygu, 2004, s. 45-8, 2006, s. 6-7). Yasada kaçak göçmen işçi istihdamı durumunda işverenler için ağır para cezaları öngörülse de, denetimlerin yetersizliği nedeniyle caydırıcı olmamaktadır ya da denetim yapan polislere ödenen rüşvetlerle duruma göz yumulması sağlanmaktadır (Dedeoğlu, 2011; Akpınar, 2010). Göçmenlerin eğitim düzeylerinin ve iş disiplinlerinin göreli yüksekliği, işverene hiç sorun çıkartmadan çalışmaları, herhangi bir yasal haklarının olmaması, sendikal örgütlenmenin gündeme hiç gelmemesi onları işverenler açısından cazip kıl-

maktadır (Erder, 2007, s. 65-6). Burada korunmasızlığı yaratan en temel unsur göçmenlerin Türkiye'de yasadışı ikamet ediyor oluşları veya yasal olarak ikamet etseler bile çalışma izinlerinin olmamasıdır. Tüm göçmenlerin öncelikle dile getirdiği korku yakalanıp sınır dışı edilme korkusudur. Göçmenler yerli işgücüne kıyasla daha uzun saatler çalışmaya ve kendilerine aynı işi yaptıkları yerli işçiye göre daha düşük ücret verilmesine boyun eğseler de, onlar tarafından en büyük haksızlık olarak algılanan ve çaresizlik duygusu yaşatan, hak ettikleri ücretlerin kimi durumlarda işverenler tarafından ödenmemesi ve buna karşı hiçbir yere başvurma imkânlarının olmamasıdır. Kadınlar bunlara ek olarak cinsel tacize uğrama, fuhuş sektöründe çalışmaları durumunda bulaşıcı hastalığa yakalanma riskinden söz etmişlerdir (İçduygu, 2006, s. 9).

Türkiye'deki Bakım Açığı Bağlamında Göçün Kadınlaşması

Sosyoekonomik yapı itibariyle Türkiye'nin benzer özellikler gösterdiği Güney Avrupa ülkelerinde çocuk, yaşlı ve hasta bakım hizmetleri genel olarak ailenin sorumluluk alanında görülmüş, kamusal hizmet sunumu Kuzey Avrupa ülkelerine göre zayıf kalmıştır. Neoliberal yeniden yapılanma sürecinde refah rejimlerinin daha da zayıflamasıyla kamusal bakım hizmetlerinin giderek ortadan kalkması, buna karşılık bakım sağlama işlevi gören aile bağlarının zayıflaması ve geleneksel olarak bakım yükünü üstlenen kadınların işgücüne katılım oranlarının artması, çarpıcı bir "bakım açığı" sorununa yol açmıştır. Geçmişte ev ve bakım hizmetlerinde istihdam edilen yerli kadınların farklı işlerde istihdam olanaklarındaki artışla bu düşük statülü işleri reddetmeleri sonucu bu işleri üstlenecek göçmen kadın emeğine talep artmıştır. Dolayısıyla cinsiyete dayalı işbölümü nedeniyle kadınların üzerindeki bakım ve ev hizmetleri yükünün üst-orta sınıf yerli kadınlardan, alt sınıf göçmen kadınlara aktarılması yoluyla bakım açığının kapatılması yoluna gidilmiştir (Kofman vd, 2000; Lazaridis, 2007; Lutz, 2007). Avrupa ülkelerinde bu açığı kapatanlar ağırlıkla eski Doğu Bloğu ülkelerinden kadınlar olmuştur. Devlet sosyalizmi döneminde ücretli çalışmanın kadınlar için bir norm olduğu bu ülkelerde toplumsal cinsiyet temelli iktidar ilişkileri değişmeden kaldığı için piyasa ekonomisine geçişin getirdiği altüst oluş döneminde ailenin korunması, özellikle çocukların ihtiyaçlarının karşılanması için sorumluluk taşıyan ve dolayısıyla göç kararını alanlar kadınlardır. Kadınların öncelikle iş bulup çalıştıkları alan, ev işleri ve bakım hizmetleridir. Bir süre çalışıp para biriktirerek ülkelerine dönmek amacında olduklarından göçmen kadınların iki ülke arasında gidiş gelişleri "hareketlilik içinde yerleşiklik" olarak tanımlanmıştır (Morokvasic, 2004).

Türkiye'nin ev ve bakım hizmetlerinde göçmen kadın istihdamı gelişmiş ülkelerdeki göçmen kadın istihdamıyla benzerlikler göstermekle birlikte farklı

yönler de taşımaktadır. Dünyanın pek çok yerinde göçmen eviçi emeğine yönelik talep artışının nedenleri arasında kadın işgücüne katılım oranlarındaki yükseliş sayılmaktadır (Parrenas, 2001; Lutz, 2005). Artan oranda işgücüne katılan kadınların geleneksel olarak kendilerine verilmiş olan eviçi rollerini, ücretli göçmen işgücüne aktardıkları görülmektedir. Ancak Türkiye dünyadaki genel eğilimin aksine kadın işgücüne katılım oranının artışına değil, düşüşüne sahne olmaktadır. Türkiye'de 2000'li yıllarda %26'lar düzeyinde seyreden kadın işgücüne katılım oranı göçmen işgücü talebine yönelik artışı açıklama gücünden yoksun olmakla birlikte, %37'lik bir oranla gelişmiş ülkeler düzeyinde seyreden profesyonel mesleklerdeki kadın oranının göçmen işgücü gereksiniminde belirleyici olduğu savunulabilir (Ecevit vd, 2008). Nitekim Türkiye'de göçmen kadın emeği istihdamına yönelen işverenlerin daha çok söz konusu profesyonel mesleklerde çalışan üst-orta sınıf kadınlardan oluştuğu görülmektedir (Kümbetoğlu, 2005; Kaşka, 2006; Keough, 2006, Akalın, 2007).

Göçmen işgücü ile kapatılmaya çalışılan "bakım açığı", bakıma yönelik refah devleti politikalarının hiçbir dönemde gelişip kurumsallaşmadığı Türkiye'de yakın dönemde ortaya çıkmış bir sorun değil, uzun süreli ve köklü bir sorundur. Devletin bu konuda bir sorumluluk üstlenmemesi sonucu kurumsal bakım olanaklarının gelişmemesi, yaşlı, engelli ve çocuk bakımının yaygın olarak ailenin kadın üyeleri arasında paylaşılan karşılıksız eviçi hizmet biçiminde gerçekleştirilmesine yol açmıştır. Bu koşullar altında ancak profesyonel mesleklerde çalışan ve göreli yüksek gelir elde etme şansına sahip bulunan kadınlar özel sektördeki kurumsal bakım hizmetlerinden yararlanmakta veya evde ücretli bir çalışandan bakım hizmeti satın almaktadır. Hizmet satın alınan kişiler arasında göçmen kadınların sayısı son dönemde hızla artmıştır. "Türkiye'de göçmen kadın emeği, gelişkin bir refah devleti sisteminin geri çekilme boşluğunu dolduran öğeler olarak değil, ailenin merkezi bir rol oynadığı refah rejimi içerisinde, sadece belirli bir kısım ailenin refahını sağlayan emek öğeleri olarak karşımıza çıkmaktadır" (Gökbayrak, 2009, s. 76).

Türkiye'de profesyonel mesleklerde çalışan kadınların erkeklerle eşit koşullarda çalışma yaşamına katılabilmesi ve kariyer yapabilmesi ev ve bakım hizmetlerini satın alarak mümkün olurken, onların evlerinde çalışan göçmen kadınlar da özellikle çocuklarının refahını sağlamak, eğitim masraflarını ve hanenin diğer temel ihtiyaçlarını karşılamak için göç ettiklerini söylemektedir (İçduygu, 2004, s. 44; Kaşka 2006, s. 46). Göçmen kadınların temel ihtiyaçları karşılamak üzere harekete geçmesi 1990'ların hemen başında Doğu Bloğu ülkelerinde seyahat özgürlüğünün kazanılmasıyla söz konusu olmuştur. 1990'lı yıllarda yaşanan ve düzensiz göç hareketlerinin öncülü olarak kabul edilebilecek bavul ticaretinin kahramanları esas itibariyle Doğu Bloğu ülkelerinden kadınlar olup, kadınlar hayatta kalabilmek için ticari faaliyet yürütmüştür. Bu konuya ışık tutan çalışmasında Yükseker (2003), Sovyet sisteminde kadınların gündelik hayatın temel

ihtiyaçlarını teminde geliştirdikleri becerileri sistemin yıkılmasından sonra küçük ölçekli ticari faaliyetleri üstlenerek sürdürdüklerine dikkat çeker. Türkiye ekonomisi için 1990'h yıllarda ve 2000'lerin başında ciddi döviz girdisi sunan bavul ticareti zaman içinde başta Rusya olmak üzere eski Doğu Bloğu ülkelerinin dünya ekonomisine eklemlenmesi ve ticaretin ölçeğinin büyüyerek kurumsallaşmasıyla önemini yitirmiştir. Ancak küçük ölçekli ticari faaliyetler daha yoksul ülkelerin vatandaşları tarafından sürdürülmeye devam etmektedir (Erder, 2007, s. 49-55). Bu süreçte kadınlar çeşitli sektörlerde çalışarak para kazanmak üzere Türkiye'ye gelişlerini sürdürmüşlerdir. Bunlar arasında fuhuş ve eğlence sektörü kuşkusuz medyanın ilgisini en fazla çeken, kamuoyunu en çok meşgul etmiş alanlar arasında başta gelmektedir. Ancak öncelikle ele alacağımız alan sayıca çok daha fazla kadının çalıştığını varsayabileceğimiz ev ve bakım hizmetleri olacaktır.

Ev ve Bakım Hizmetleri Sektöründe Çalışan Göçmen Kadınlar

Ülkemizde ev ve bakım hizmetlerinde çalışmak üzere göç edenlerin önemli bölümü eski Doğu Bloğu ülkelerinden kadınlar olduğu için Weyland'in (1994) Filipinli göçmenler üzerine yaptığı araştırma ve Danış'ın (2007) Hıristiyan Iraklı göçmenler üzerine gerçekleştirdiği araştırma haricinde Türkiye'de ev hizmetlerinde çalışan göçmen işçiler üzerine tüm yazınsal birikim Doğu Bloğundan göç eden kadınlar, özellikle de Moldovalılar üzerinedir. Bununla birlikte vize rejimindeki değişiklikler, örneğin Türkiye'yle diğer ülkeler arasındaki ikili anlaşmalar, ev ve bakım hizmetlerinde çalışan göçmenlerin ulusal bileşiminde çarpıcı bir etki yaratmaktadır. Örneğin Atatimur (2008, s. 121), gerçekleştirdiği araştırmayla, 2007 yılında ajansların işgücü profilini Moldova, Romanya ve Türkmenistan'dan gelen kadınların oluşturduğunu ancak 2008'de başta Gürcistan olmak üzere Kafkas ülkelerinden gelenlerin yoğunluk kazandığını ortaya koymuştur. Bunda, bu ülkelerle yapılan vize anlaşmalarının süresi ve vize almadaki kolaylıklar etkili olmaktadır.

Avrupa ülkelerinde yerli işgücü tarafından tercih edilmeyen düşük statülü ve düşük ücretli ev hizmetleri, göçmen işgücü tarafından doldurulurken, Türkiye'de bu hizmetlerin yatılı göçmenler ve gündelikçi yerli işçiler arasında paylaşıldığı görülmektedir. Muhafazakâr yapı, kendi ailelerinde üstlendikleri yeniden üretim rolleri gibi nedenlerle yerli kadınlar, yatılı bakım sektöründe çalışmamaktadır. Çoğunluğu profesyonel mesleklerde uzun saatler çalışan işverenler tarafından ihtiyaç duyulan yatılı, esnek bakım emeği açığı, göçmen işçiler tarafından kapatılmaktadır. Bir başka ifadeyle, göçmenlere yalnızca düşük ücretli işler değil, aynı zamanda yerli işgücü tarafından çeşitli nedenlerle tercih edilmeyen işler bırakılmaktadır. Göçmen kadınlar da yaşam ve kira gideri olmaksızın yatılı çalışmayı tercih etmektedirler (Akalın, 2007, s. 214-5).

Yeni göçmen ev hizmetlilerinin, Türkiye'deki orta sınıf ailelerin kimlik ve yaşam tarzı imajlarını pekiştiren bir işlev görmesi de, talebi artıran önemli bir unsurdur. Pek çok işveren, göçmenleri yerli işçilere tercih sebebini, alt sınıf, eğitimsiz, köylü yerli işçilere karşılık, göçmenlerin daha Avrupai ve medeni olduğu gerekçesiyle açıklamıştır. Aynı zamanda göçmen işçilerin görevlerini yerine getirme ve kendilerince belirlenen kurallara uyma konusunda yerli işçilerden daha iyi olmaları; yatılı kalmalarının ise sürekli denetim olanağı sağlaması, işverenlerce dile getirilen tercih sebepleridir (Demirdirek, 2007, s. 17; Atatimur, 2008, s. 140).

Ev Hizmetlerinde Çalışan Göçmenlerin Türkiye'ye Göç Yolculuğu ve İş Bulma Süreçleri

Türkiye'de ev ve bakım hizmetleri sektöründe çalışmak üzere göç eden kadınlar, yukarıda belirtildiği gibi kısa süreli turist vizeleriyle ülkeye giriş çıkış yaparak, daha çok döngüsel (mekik) göç biçiminde göç sürecine dahil olmaktadırlar. Sürenin sonunda vizelerini yenilemek, memleketlerindeki ailelerine tarla işlerinde yardımcı olmak, evde bıraktıkları çocuklarının durumlarını kontrol etmek gibi nedenlerle kısa sürelerle ülkelerine dönmekte veya vize sürelerini aşarak kalmaya devam etmektedirler (Demirdirek, 2007; Kaşka, 2006; Keough, 2006; Akalın, 2010). Vize süresini geçirdiği için cezaya maruz kalan ve Türkiye'ye girişi engellenen göçmenler rüşvet ve ikna yoluyla gümrük memurlarını cezalarını indirmeye razı etmekte, boşanma/kızlık soyadıyla başvurma gibi yöntemlerle yeni pasaport alarak yeni turist vizesi alma gibi karşı stratejilere başvurmaktadırlar (Ozinian, 2009). Türkiye'ye en fazla göç veren bölgelerin başında Moldova'nın Gagavuzya bölgesi gelmektedir. Bu bölgede Türkçe konuşulmasının getirdiği dil kolaylığı Türkiye'nin tercih edilmesinde etkilidir. Moldova'da kadınların göçü aynı zamanda kuşaktan kuşağa aktarılan bir yaşam stratejisi haline gelmiştir. Daha önce Türkiye'de bakım hizmetlerinde çalışan bir grup hemşire çocuklarını yetiştirmek için Türkiye'de çalıştıklarını, şimdi sıranın kendi çocuklarını büyütmekten sorumlu olan kızlarına geldiğini ifade etmiştir (Keough, 2006, s. 446). Bu durum Morokvasic'in hareketlilik içinde yerleşiklik olarak adlandırdığı biçimde, kendi ülkelerinde yaşamlarını sürdürmek üzere göç etme zorunluluğunu yansıtmaktadır.

Türkiye'ye gelen göçmen kadınların seyahat ve vize giderlerini dört biçimde karşıladıkları görülmektedir: kendi birikimleriyle; yanma çalışmaya gidecekleri işveren tarafından para gönderilmesiyle; yakınlardan veya tefeciden borç alınmasıyla; başvurdukları istihdam ajansları tarafından... Ajanslar, ulaşımı kendileri sağlayabilmekte, ulaşım ücreti ve gerekli belgelerin hazırlanması için harcanan bedeli de çoğunlukla kendi müşterilerinden, yani işverenlerden almaktadırlar.

Anlaşmadan sonra, işverenler 500 Amerikan Doları komisyon ödemekte, bu komisyon, bir çeşit, sözleşme teminatı olarak işlev görmektedir (Atatimur, 2008, s. 113-4). Başlangıçta ajanslar kanalıyla Türkiye'ye gelen kadınlar, bir kez iyi bir iş imkânı bulduktan, rota, ücretler ve sistemin işleyişi hakkında bilgi sahibi olduktan sonra, diğer gelişlerini kendileri organize edebilmektedirler (Keough, 2006, s. 441). Ulaşım, ajanslar tarafından gerçekleştirildiğinde, aracı köy köy dolaşıp yolculuk tarihini duyurmakta, gidecekler bir ay içinde çıkış için gerekli işlemlerini bitirmektedirler. Daha sonra yolculuk tarihinde çok sayıda durakta durularak göçmen kadınlar toplanmakta ve araba/otobüs veya uçakla Türkiye'ye ulaştırılmaktadır. Göç yazınında, en yoksulların gerekli birikimden yoksun oldukları için göç edemeyecekleri varsayılır. Bununla birlikte, ajansların devreye girmesiyle, en yoksullar da göç sistemine dahil olabilmektedir (Atatimur, 2008, s. 115-8).

Ajanslarla gerçekleştirilen anlaşmalar hiçbir yazılı sözleşmeye dayanmamakta ve ajanslar çalıştıkları sürede göçmen kadınların pasaportuna el koymaktadır. Bir ajans sahibine göre göçmen kadınların pasaportlarına el koyma uygulaması yalnızca kendilerini garanti altına alan bir uygulama değil, aynı zamanda göçmen kadınların farklı sektörlere yönelmelerini önleyen koruyucu bir uygulamadır. Ajans sahibi bu sektörde müşteri, ajans arasındaki güven ilişkisinin önemine dikkat çekmiş, adı fuhuşla anılan bir ajansın tüm müşterilerini kaybettiğini ifade etmiştir. Türkiye'de yüzlerce ajansın faaliyette olduğu belirtilmiştir (Atatimur, 2008, s. 122-4). Kaşka'nın (2006) da ortaya koyduğu gibi, hiçbir yazılı sözleşmeye dayanmayan ve yasadışı bir alanda gerçekleşen bu ilişki, sadece güvene dayanmaktadır. Ajanslar, kendi koydukları "yazısız" kurallarla bu düzensiz alanı düzenlemektedirler. Yaklaşık 20 yıldır artarak süren bu düzensiz emek göçünün devlet tarafından düzenlenmeyerek "yasadışılığa" terk edilmesi, devletin bıraktığı boşluğun çok sayıda enformel yapının oluşturulmasıyla doldurulmasına yol açmıştır. Örneğin, göçmen kadınların aileleri için aldıkları malların ve memleketlerine gönderecekleri paranın transferini sağlayan taşımacılar, yukarıda sözü edilen "danışmanlık" firması adı altında iş gören iş bulma ajansları, yeni göçmenlere iş bularak aracılıktan para kazanan deneyimli göçmen kadınlar söz konusu sektörün başlıca enformel ayaklarını oluşturmaktadırlar (Kümbetoğlu, 2005, s. 19).

Kadınların iş bulma sürecinde ajanslar kadar akraba ve arkadaş ağları da rol oynamaktadır. Ülkeye geri dönmekte olanların Türkiye'de çalıştıkları işi yakınlarına bırakmaları veya yakınları için işverenleri kanalıyla iş aramaları yaygındır. Nitekim Erdem ve Şahin'in (2009, s. 306) gerçekleştirdikleri çalışmada araştırmaya katılan göçmen kadınların %54,7'si işlerini ajans vasıtasıyla bulduklarını belirtirken, %37,7'si arkadaşları vasıtasıyla bulduklarını belirtmişlerdir. Ermeni göçmenlerin ev hizmetleri sektöründe iş bulmasında etnik bağlar önemli rol oynarken, savaş sonrası işsizlik ve güvencesizlik nedeniyle Türkiye'ye göç eden Iraklı Hıristiyanlar için de etnik ve dinsel bağlar önemli olmuştur. Danış'ın

(2007) gerçekleştirdiği araştırma, İstanbul'a göç eden veya İstanbul üzerinden Avrupa ülkelerine göç etmeyi planlayan Hıristiyan Iraklı kadınların, kilise kanalıyla İstanbul'daki Süryani ve Ermeni cemaatine mensup ailelerin evlerinde ev hizmetlisi olarak iş bulabildiklerini ortaya koymuştur.

Türkiye'de Ev ve Bakım Hizmetleri Sektöründe Çalışan Kadınların Çalışma Koşulları

Geleneksel olarak kadınlar tarafından yerine getirilen ve toplumsal olarak değersizleştirilmiş bir emek biçimi olan eviçi emek ve bakım emeği, metalaşarak bir ücretli emek kategorisi haline geldiğinde de, düşük statülü cinsiyetlendirilmiş doğası korunmuştur. Dolayısıyla göçmenlerin ev hizmetlerinde çalışma koşullarının belirlenmesinde, eviçi emeğin "değersiz" ve "görünmez" addedilmesi, "göçmenlik" ve "kadınlık" rolleriyle etkileşimli bir rol oynamaktadır. Göçmen ev hizmetlilerinin çalışma koşullarına rengini veren diğer iki unsur çalışmanın "ev" içinde gerçekleşmesi ve istihdamın "kayıt dışı" özelliğidir.

Göçmen kadınların yaşam ve çalışma alanlarının birlikteliği ve bu alanın göç ettikleri ülkelerdeki orta-üst sınıfların yaşamlarını sürdürdükleri hanelerden oluşması, kamusal alan özel alan ayrımını muğlaklaştırmıştır. Aynı zamanda eviçi alanın ve bu alandaki üretimin kadına özgü olduğunun varsayılması, alışılmışın dışında, kadınlar arasında kurulan bir istihdam ilişkisi yaratır (Ünlütürk-Ulutaş, 2010, s. 288). Nitekim göçmen ev hizmetlilerine ilişkin yazında "işveren" sözcüğü istihdam eden aileyi değil, kadını niteleyen bir kavram olarak kullanılmaktadır. Atatimur'un (2008, s. 141) araştırmasında, tek ebeveyn olan işverenlerin yanı sıra, evli işverenlerin de, istihdam ettikleri göçmen kadınların ücretlerini kendi gelirlerinden ödediklerini belirtmeleri, Türkiye'de bu istihdam ilişkisinin kadınlar arası bir ilişki olduğunu doğrulamaktadır.

Göçmen ev hizmetlilerinin ücretleri 300-800 Amerikan Doları arasında değişmektedir. İşverenler, bakım için ya dil bilmeyen ancak daha düşük ücret alan yeni göç etmiş kadınları ya da daha önce de orta sınıf Türk evlerinde çalışarak deneyim sahibi olmuş, daha yüksek ücret alan göçmen kadınları istihdam etmek arasında bir tercih yapmaktadırlar. Haftalık izinlerini kullanabilen kadınlar, boş günlerinde 10-20 TL de harçlık almaktadırlar. Maaşların aylık olarak ödenmesi hem işverenin ödediği maaş karşılığında aldığı hizmetin artmasını hem de işverenlerin yeniden üretimle ilgili her tür sorumluluklarını çalışma zamanını son derece esnek kullanan yatılı göçmen işçilere devredebilmelerini sağlamaktadır (Kaşka, 2006; Ozinian, 2009; Akalın, 2010).

Türkiye'de ev hizmetlisi göçmen kadınların çalışma ve yaşam koşullarında "kayıt dışılığın" yarattığı olumsuz etkileri, Kümbetoğlu (2005, s. 21) şöyle

özetlemektedir: Türklere benzemek için saçların siyaha boyatılması, polisten kaçmak için arkadaşlarla sınırlı buluşma, buluşmalarda kamuya açık yerler yerine arkadaş evlerini tercih etme, yalnızlık duygusu, çocukların özlemi, para biriktirme amacıyla her şeyden kısıtlı bir yaşam, alınan eğitimlere rağmen hiçbir itibarı olmayan her tür işi üstlenme. Eski Doğu Bloğu ülkelerinden kadınların fuhuş sektöründe de çalışmasından beslenen önyargılar, ev hizmetlerinde çalışan göçmenlerin de "Nataşa" olarak damgalanmalarına ve dışarı çıktıklarında rahatsız edilmelerine yol açmaktadır (Keogh, 2006). Politik etkiler de göçmenlere yapılan olumsuz muameleyi belirleyebilmektedir. Örneğin Ermeni soykırımı yasa tasarıları, Karabağ sorunu gibi Ermenistan ve Türkiye arasında siyasi uyuşmazlıkların arttığı dönemlerde, Ermeni göçmenler daha çok sınır dışı edilme korkusu yaşamaktadır (Ozinian, 2009, s. 26).

Kayıt dışı olarak ülkede bulunma, sınır dışı edilme korkusu, memleketlerine ve çocuklarına duydukları özlem ve olumsuz çalışma koşulları gibi etkiler, göçmenleri kronik stres sorunlarıyla yüz yüze bırakmaktadır. Yakalanıp sınır dışı edilme korkusuyla sokakta özgürce dolaşamamak kadınların ruhsal sorunlarını pekiştirirken, mekik göçle kendi ülkelerine sık sık gidip gelen kadınlar ve izin günlerinde çarşıda arkadaşlarıyla buluşma ve rahatlama olanağına sahip kadınlar ruhsal olarak daha iyi durumdadır. Sürekli ev ortamında, kimi zaman baktıkları yaşlı, hasta veya çocukla yalnız başlarına kalan göçmen kadınların haftalık izin zamanlarını da evde geçirmeleri, kendilerini yenilemelerini ve rahatlamalarını engelleyen bir durumdur (Lordoğlu ve Etiler, 2010, s. 109). Türkiye'de, mülteci veya sığınmacı olarak kabul edilenler dışında kalan göçmenlerin, herhangi bir sağlık sigortasından yararlanmalarının mümkün olmaması, ev hizmetlerinde çalışan kadın göçmenlerin sağlık sorunlarını çözmek üzere kendi ülkelerinden getirdikleri ilaçları kullanmalarına veya tedavi için ülkelerine gitmeyi beklemelerine yol açmaktadır. Ancak çok ciddi durumlarda özel sağlık kuruluşlarına başvurmaları söz konusu olmaktadır. Sık sık sağlık sorunu yaşamaları nedeniyle işlerini kaybetme korkusu içinde olmaları, zaman zaman sağlık sorunlarını işverenlerinden de saklamalarına yol açmaktadır (Lordoğlu ve Etiler, 2010, s. 103-8).

Göçmen kadınlar, içinde bulundukları orta-üst gelir düzeyindeki evlerde, kimi zaman rahat koşullarda kimi zaman ağır işlerde uzun süreli devam eden görevlerini büyük bir çalışma disiplini içinde gerçekleştirmektedirler. Kadınlar çalışmayı, yaşamın önemli bir unsuru olarak algılamakta ve çalışmaya ilişkin tutumlarını, "işler bittiğinde kendimizi, çocuklarımızı düşünmeye başlıyoruz, iş olsun daha iyi" sözleriyle dile getirmektedirler. Kadınları kendi yaşadıkları koşullardan çok, memleketteki terk edilmişlik ve yalnızlık duygusu yaşayan çocuklarının durumu ve onları yalnız bırakmış olmaktan kaynaklanan vicdan rahatsızlığı üzmektedir (Kümbetoğlu, 2005, s. 17). Bununla birlikte, çalıştıkları evlerde aşağılayıcı tavırlarla karşılaşabilmektedirler. Bir kadın işe girebilmek için gittiği bir evde kendisine şu

soruların yöneltildiğini ifade etmiştir: "Ayakların kokar mı?", "Dışkılama sonrası taharet alır mısın?", "Erkek arkadaşın var mı, varsa eve getirmeyi düşünüyor musun?", "Çok yemek yer misin?" (Kümbetoğlu, 2005, s. 21).

Göç araştırmalarında, göçmen kadınların maruz kaldıkları yüksek sömürü düzeyi ve yukarıda da örnekleri verilen olumsuz çalışma koşulları ön plana çıkartılmakla birlikte göçmen işçi ile işvereni arasındaki ilişkinin dikkatli biçimde sorunsallaştırılması, tek bir biçimde gerçekleşen tekil bir ilişki biçimi olduğunun varsayılmaması gerekmektedir (Akalın, 2007, s. 221). Bu nedenle aradaki ilişki, karşılıklı bağımlılık yönü de dikkate alınarak değerlendirilmelidir.

İşçi İşveren İlişkileri: Yüksek Sömürü mü? Karşılıklı Bağımlılık mı?

Göçmen işçilerle oluşturulan "kurgusal akrabalık bağı" ve işverenin evinin aynı zamanda kendi yaşam alanı olması, göçmenlerin işlerini yalnızca zorunluluktan değil, istedikleri için de yaptıkları bir istihdam ilişkisi yaratmaktadır. Akrabalık retoriği, çalışanın işverenin ailesi içinde asimile olmasını, böylece profesyonel olarak gerçekleştirdiği işi, işverenlerin doğal bir sorumluluk gibi algılamasını sağlamaktadır. Tıpkı annenin/eşin ev işlerinden izinli olamaması gibi, yatılı hizmetçi/bakıcı da olamaz. Kendisinden profesyonelce istihdam edildiği gerçeğini bir kenara koyması ve işverenin evini kendi evi gibi benimseyerek ev kadınına dönüşmesi beklenir (Akalın, 2007, s. 220). Bakım hizmetleri söz konusu olduğunda, işçi işveren arasındaki ilişki çok daha karmaşık bir hal almaktadır. Bakım hizmeti sunan işçi ile işvereni arasındaki ilişki her iki tarafa "karşılıklı yarar" sağlayan bir ilişki biçimi olarak da, işçinin sömürüsüne dayalı bir ilişki biçimi olarak da kurulabilir. İlişkinin biçimi, çoklu ekonomik ve sosyokültürel değişkenlerce belirlenmektedir. Ataerkil sistem ve piyasanın yapısal dinamikleriyle değersizleştirilen bakım emeği, bakım sorumluluğuna atfedilen toplumsal anlam ve hizmetin duygusal boyutu nedeniyle "değerli" bir hale gelmektedir. Biri ücrete ve işin statüsüne, diğeri insan ilişkilerine dayalı biçimde belirlenmiş olan bu çatışmalı değerler sistemi, bakım hizmeti sunan göçmenlerin istihdam koşullarının oluşturulmasında belirleyici olmaktadır (Uttal, 1999, s. 759).

Bakım hizmetinin duygusal boyutu, bir yandan göçmen kadınların yaptıkları işin denetimini ellerinde tutabilmelerini ve kendilerini ailenin bir parçası gibi hissetmelerini sağlarken, bir yandan da onları her zaman güler yüzlü ve sabırlı "sadık hizmetkârlar" olmaya zorlamaktadır. Örneğin, dört çocuklu göçmen Maria, bir gün işverenini çocuklarına sarılmış biçimde eve girerken görünce, Moldova'da bıraktığı kendi çocuklarının aklına gelmesiyle gözlerinden dökülen yaşlara hâkim olamamıştır. İşvereni ise ona bir sorun olup olmadığını sormak yerine, asık suratlı olduğu için kendisini azarlamıştır (Demirdirek, 2007, s. 18).

Bakım emeği, fiziksel ve duygusal bakımın yanı sıra gözetimi de gerekli kılmaktadır. Özellikle çocuk bakımı söz konusu olduğunda bakıcı ve çocuklar arasında bakıcının çeşitli düşünce ve deneyimlerini aktardığı, onlara temel yaşam becerileriyle kültürel norm ve değerleri öğrettiği bir ilişki kurulmaktadır (Uttal, 1999, s. 762). Yaşlı bakımı söz konusu olduğunda ise bakıcı hem yaşlının fiziksel ve duygusal sağlığından sorumlu olmakta, hem de birçok durumda hareket kabiliyeti sınırlanmış ve yalnızlaşmış yaşlılara arkadaşlık etmektedir. Bu durum, işvereni, çocuğu veya bakıma muhtaç akrabasıyla kendisinden daha çok zaman geçiren işçiye bağımlı kılmaktadır. Ancak sevgi, aile ve çocuk büyütmeye ilişkin yaygın düşünceler, ücretli bakım emeği ilişkisinin içerdiği farklı güç dinamikleri ve eşitsizlikleri maskelemektedir. Annelik ve metalaşmış bakım emeği arasındaki çelişki, hangi görevlerin anneden işçiye aktarılacağı konusundaki sınırların belirsiz olmasına yol açmaktadır (agy., s. 759). Dolayısıyla işverenle aynı ev içinde, akrabalık retoriğiyle örülmüş bir ortak yaşamın varlığı, ev hizmetlerinde çalışan kadınlar için hem avantajlı, hem de dezavantajlı sonuçlar yaratabilmektedir. Bir yandan dışarıya kapalı ev alanında, sınır dışı edilme tehdidiyle istihdam edilen kadınlar, her tür sömürü ve istismara açıktır. Ancak diğer yandan işverenin göçmen işçiyle evini ve ailesini paylaşması; özellikle de bakım işi söz konusu olduğunda, bakılan çocuk veya yaşlıyla sevgiye dayalı bir ilişki biçiminin kurulması, göçmenlerin işverenlerini uzakta bıraktıkları ailelerinin yerine koyabildiği, görece olumlu çalışma koşullarının oluşmasını da sağlayabilmektedir. Duygusal boyutu nedeniyle, hizmeti veren kişiye sıkı sıkıya bağlı olan bakım ilişkisinin sona ermesi, işveren açısından da olumsuz sonuçlar yaratabildiğinden, bazı durumlarda işçi-işveren arasındaki ilişki sömürüden çok karşılıklı bağımlılığa dayalı biçimde kurulabilmektedir. Bu tür bir bağımlılık ilişkisine göçmenlerin istihdam edildiği diğer sektörlerde rastlamak söz konusu değildir.

Eğlence ve Fuhuş Sektöründe Göçmen Kadınlar

Küreselleşme ile birlikte haz ve arzu kavramlarının ulus ötesi bir nitelik kazanmasıyla, cinsel hizmetlere olan talep artmış, eğlence ve fuhuş sektöründe artan oranda kadın çalışmaya başlamıştır. Talep artışı ile birlikte, sunulan hizmetler çeşitlenmiş ve çeşitli ülkelerden değişik etnik kökenlere sahip sektör çalışanları ulaşılabilir hale gelmişlerdir. İletişim teknolojilerinin gelişmesi ve göçün kadınlaşması, daha çok kadın bedeninin metalaştırılmasına dayanan söz konusu sektörün küresel düzlemde genişlemesine yol açmıştır. Sovyet sisteminin çöküşüyle birlikte, eski Doğu Bloğu ülkelerinden kadınların Türkiye'ye göç ederek fuhuş sektörüne dahil olmalarıyla, sektörde çeşitlilik ve böylelikle yabancı kadınlara olan talep artmıştır (Ünlütürk-Ulutaş ve Kalfa, 2009, s. 16). Fuhuş sektörü, ev ve bakım hizmetlerinden sonra göçmen kadınların en yoğun talep gördüğü

sektörlerin başında gelmektedir. Yerli işgücüyle rekabete dayanan imalat sanayii, turizm, tarım ve inşaat gibi sektörlerin aksine, ev hizmetleri, eğlence ve fuhuş sektöründe yerli ve göçmen işçiler işverenlerin/müşterilerin farklı taleplerine cevap veren iki ayrı gruptur.

Eğlence ve fuhuş sektöründe çalışan göçmen kadınlar, sektöre giriş ve çalışma koşulları itibariyle üç farklı grupta değerlendirilebilir. İlk grup, eğlence sektöründe çalışma iznine sahip olarak istihdam edilenlerden oluşmaktadır. İkinci grup, Türkiye'ye turist vizesiyle giriş yaparak fuhuş sektöründe kendi hesabına veya aracılara kazançlarından belirli miktarda prim ödeyerek çalışanlardan oluşmaktadır. Bu gruptakiler, ya doğrudan fuhuş sektöründe çalışmak üzere göç etmiş ya da bavul ticareti, turizm, ev hizmetleri sektörlerinde çalıştıktan sonra fuhuş sektörüne geçmişlerdir. Son grup ise başka bir sektörde çalışacakları vaadiyle kandırılmış ve zorla fuhuş sektörüne sokulmuş, insan ticareti mağduru kadınlardır. İnsan ticareti mağdurlarının çalışması onlara zorla dayatılan bir sömürü süreci olduğu için ilk iki gruptakinden farklıdır ve ayrı bir çalışmanın kapsamında olması gerektiği düşünüldüğü için burada ele alınmayacaktır. Ev hizmetleri sektörünün aksine, Türkiye'de eğlence ve fuhuş sektörlerinde çalışan göçmen kadınlar hakkında yapılan araştırmaların ve istatistiki verilerin kısıtlılığı, söz konusu sektördeki göçmenlerin çalışma ve yaşam koşullarına yönelik bilgimizin sınırlı olmasına yol açmaktadır.[3]

Daha çok Ukrayna ve Rusya kökenli kadınların talep gördüğü eğlence sektöründe, göçmen istihdam edilen diğer sektörlere oranla kayıtlı çalışmanın daha yaygın olduğu görülmektedir. ÇSGB verilerine göre bu iki ülkeden gelenler için alman çalışma izinleri turizm sektöründe yoğunlaşmaktadır ve eğlence ile ilgili işletmeler turizm sektörü kapsamında yer almaktadır. Eğlence mekânlarında istihdam edilecek şov gruplarına kaynak ülkelerdeki ajanslar üzerinden erişildikten sonra, ÇSGB'ye başvurularak çalışma izni alınmaktadır (Erder ve Kaşka, 2003, s. 66). Hazırlanan iş sözleşmelerinin göçmenlerin ana dilinde de olması ve "İş Kanunu"ndan doğan hakların bildirilmesi yoluyla, bu sektörde çalışan göçmenlerin korunması sağlanmaktadır (Dedeoğlu ve Ekiz-Gökmen, 2010, s. 54). İzinli biçimde çalışıyor olmaları, bu sektörde çalışan kadınların sağlık ve güvenlik hizmetlerine erişimlerini de kolaylaştırmakta, düzensiz biçimde göç eden diğer kadınlardan göreli olarak daha olumlu koşullarda çalışmaları mümkün olabilmektedir.

Fuhuş sektöründe çalışan göçmen kadınların bir bölümü, bu alanda çalışma amacıyla Türkiye'ye göç etmişken, fuhuş sektörü dışında başka sektörlerde

3 En erişilebilir istatistiki veri kaynağını oluşturan Emniyet Genel Müdürlüğü verileri, konunun kriminal boyutlarını gözler önüne serse de, kadınların göç gerekçeleri ve süreçleriyle, maruz kaldıkları koşullar hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlamamaktadır.

ya da işlerde çalışmak üzere göç eden, ancak iş bulamama, düşük ücretler veya başka gerekçelerle sonradan fuhuş sektörüne yönelenler de mevcuttur. Kalfa'nın (2008) gerçekleştirdiği araştırma, hem ev hizmetleri sektöründe kadınların maruz kaldığı cinsel şiddeti hem de ev hizmetleri sektörü ile fuhuş sektörü arasındaki geçişliliği ortaya koymaktadır. Eski Sovyet ülkelerinden göç eden kadınların, hangi sektörde istihdam edilirlerse edilsinler, seks çalışanı olarak görülmeleri ve "Nataşa" olarak damgalanmaları (Gülçür ve İlkkaracan, 2002, s. 414), çalıştıkları diğer sektörlerde taciz edilmeleri ve fuhuşa zorlanmalarını beraberinde getirebilmektedir. Fuhuş sektöründe göçmen çalışanların yaygınlığı, kendi ülkelerine geri döndüklerinde de Türkiye'ye göç eden tüm kadınların fuhuş amacıyla göç ettiğine dair bir önyargı oluşturmuştur. Bu durum tüm sektörlerdeki göçmen kadınları hem Türkiye'de hem kendi ülkelerinde aşağılanma ve tacizle yüz yüze getirebilmektedir (Kalfa, 2008; Keough, 2006). Fuhuş sektöründe çalışma amacıyla göç eden kadınların göç gerekçeleri, diğer sektörlerde çalışmak üzere göç edenlerle büyük ölçüde örtüşmektedir. Ancak fuhuş sektöründe çalışan kadınların çalışma koşullarına baktığımızda, cinsel, fiziksel ve psikolojik şiddete son derece açık bir alan olan seks işçiliğinin, yasadışılık ve yabancılık nitelikleriyle bir arada, çok daha olumsuz koşullar oluşturacağını öngörmek mümkündür. Bir yandan doğrudan kişinin benliğine ve bedenine dair olan cinsellik, kadın bedenine doğrudan şiddet uygulamaya son derece müsait bir alandır (Ünlütürk-Ulutaş ve Kalfa, 2009, s. 23). Diğer yandan yasadışı ikamet ve çalışma statüleri, kadınları her tür hakka erişim olanağından yoksun bırakmaktadır. Aracılar tarafından zorla çalıştırma, uzun çalışma saatleri, ücretlerinin ödenmemesi veya eksik ödenmesi, pasaportlarına el konulması fuhuş sektöründe sıkça karşılaşılan sorunlardır. Kadınlar günlük yaşamlarında taciz veya şiddete uğradıklarında da yasal yollara başvurma olanağından yoksundur. Sınır dışı edilme korkusu, herhangi bir hak ihlali söz konusu olduğunda devletin yetkili makamlarına başvurmalarına engel olduğu gibi, yaptıkları işten dolayı duydukları utanç, kendi ülke konsolosluklarına başvurmalarını da engellemektedir (Gülçür ve İlkkaracan, 2002; Kaşka ve Erder, 2003; İçduygu, 2004; Kalfa, 2008; Üstübici, 2010). Müşterilerin yanı sıra aracılar ve polis de, kadınların maruz kaldığı şiddetin aktörleri olabilmektedir (Ünlütürk-Ulutaş ve Kalfa, 2009, s. 16). Gülçür ve İlkkaracan (2002, s. 416) gerçekleştirdikleri araştırmada, seks çalışanı göçmen kadınların sürekli olarak polis tarafından gözaltına alındıklarını ve sınır dışı edilmekle tehdit edildiklerini, serbest bırakılmak için rüşvet verdiklerini ortaya koymuştur.

Etnisite Temelinde İşgücü Piyasasına Katılım: "Biz"e Yakın ve Uzak Olanlar

Ev ve bakım hizmetleri, fuhuş ve eğlence sektörü gibi tümüyle kadına özgü istihdam alanlarında kimlerin ev ve bakım işi, kimlerin seks işçiliği yapacağı konusunda etnisite önemli bir faktördür. Diğer sektörlerde de işverenlerin göçmen işçi tercihlerinde toplumsal cinsiyetin yanı sıra etnisite etkili olmaktadır. İşverenler bulundukları bölgeye ve işin niteliğine göre değişmekle birlikte genelde Türk dilini konuşan, Müslüman olan göçmenleri tercih etmektedir. Polisin de yasadışı göçmenlere karşı tutumunda "biz"e yakın olanlara daha kolaylıkla göz yumduğu dile getirilmektedir. Bu durum özellikle Bulgaristan Türkleri, Türkmenler ve Azeriler için söz konusudur (Danış vd, 2009; Akpınar, 2009; Erder, 2007). Ancak göçmenin etnik kökeni ne olursa olsun, işverenler açısından onları tercih edilir kılan, kaçak statülerinden ötürü korunmasızlıkları ve her türlü sömürüye açık oluşlarıdır.

Konfeksiyon Atölyelerinde Göçmen Kadınlar

Hanenin dışına çıktığımızda, konfeksiyon atölyeleri göçmen kadın işçilerin yaygın biçimde istihdam edildiği diğer üretim birimleridir. Bu alanda İstanbul'da yapılmış bir araştırma özellikle Azerbaycan'ın Nahçivan bölgesinden yoksul ailelerin çalışma amaçlı Türkiye'ye geldiğini, erkeklerin inşaatlarda çalıştığını veya işsiz olduğunu, kadınların konfeksiyon atölyelerinde ucuz işçi olarak çalıştırıldığını ortaya koymaktadır. Kayıt dışı çalışma bu atölyelerin tüm emekçileri için ortak bir özellik olsa da, Azeri kadın işçiler aynı işi yapan yerli işgücünden daha düşük ücret almakta, daha uzun saatler çalışmakta, kimi zaman çalıştıkları günlerin ücretini alamamaktadır. Karşılaştıkları haksızlıklara karşı kendilerini koruma imkânları yoktur. Burada dikkat çekici olan, kadınların çocuklarının da onlarla birlikte atölyeye gelmesi ve anneleriyle birlikte çalışmalarıdır. Yasadışı ikamet etmelerinden ötürü çocuklarını okula kaydettiremeyen aileler açısından çocukların evde yalnız kalmasındansa atölyede gözlerinin önünde bulunması daha iyi bir seçenek olarak görülmektedir. Eğitim imkânlarından yoksun kalan çocuklar ise ilerideki yaşamlarını vasıfsız işçi olarak geçirmeye mahkûm edilmektedir. Benzer kültür, ortak dil ve dinden ötürü Azeriler yaşadıkları çevrede "yabancı" değildir ama "öteki"dir. "Namuslu" Azeri kadının ağırbaşlı ve suskun bir şekilde kendine verilen her işi yapması, ataerkil kültürel normların işveren açısından sorunsuz bir işçi profili yaratmada ne kadar işlevsel olduğunu göstermektedir. Dedeoğlu (2011) çalışmasında göç sürecinin kadınları hane geçiminin temel aktörleri durumuna getirdiğine, hane içi cinsiyete dayalı işbölümünde ciddi bir değişikliğe yol açmasa da, kadının aile içindeki konumunu güçlendirme potansiyeli taşımasına dikkat çekmektedir.

Ticaret ve Turizm Alanlarında Göçmenler

Göçmenlerin sahip oldukları objektif niteliklerin yanı sıra onlara atfedilen sübjektif özellikler hangi alanlarda istihdam edileceklerinde etkili olmaktadır. İstanbul'da bavul ticaretinin yoğunlaştığı merkezlerde yabancı tüccarlarla iletişim kurmak bakımından Rusça, Sırpça gibi dillerde konuşabilen tezgâhtar, tercüman, resepsiyonist gibi servis elemanları yaygın biçimde çalıştırılmaktadır. Aynı şekilde eski Doğu Bloğu ülkelerinden gelen taleplere ve standartlara uygun üretim yapabilmek için model, stilist gibi kalifiye elemanlara ihtiyaç duyulmakta ve çalıştırılmaktadır (Erder, 2007, s. 67). Ancak Rusça bilseler de Türkmenistan ve Azerbaycan'dan gelen Türk ve Müslüman kökenli göçmenler tekstil ve konfeksiyon atölyelerinde çalıştırılırken, dükkânlarda satış personeli olarak Moldova, Ukrayna ve Rusya'dan gelen erkek veya kadın göçmenler tercih edilmektedir (Dağdelen, 2008). Bu tercihte ikinci gruptaki göçmenlere atfedilen sübjektif kültürel özellikler yani diğerlerine kıyasla "daha eğitimli", "daha temiz", "daha disiplinli" görülmeleri etkilidir. Gerçekte bu kültürel özellikler kadın göçmenlerin bedensel performansından yararlanmanın aracı olarak kullanılmaktadır. Kimi dükkânların sattıkları bazı kadın kıyafetlerinin "seksi ve fantezi" ürünler olması, satış personeli olarak çalıştırılan kadın göçmenlerin aynı zamanda ürünler için modellik yapmayı kabul etmesi, işverenin bir taşla iki kuş vurması anlamına gelmektedir. Satış işinde başarılı bazı göçmenlerin işverenleriyle çalışma koşulları ve ücret pazarlığı yapabildiği görülmüştür. Kargo dükkânlarında, atölyelerdekiler gibi vasıfsız işgücü olarak çalışan göçmenler ise ağır çalışma koşullarına tepkilerini ancak iş değiştirerek gösterebilmekte veya sessiz kalmaktadır.

Türkiye'de Türk erkekleriyle yaptıkları evlilikler sonucu yasal olarak ikamet eden ve çalışma izinleri olan ve bir kısmı Türk vatandaşlığına geçmiş bulunan göçmen kadınlar, yasal konumlarına rağmen işgücü piyasasında kayıt dışı işlerde çalıştırılmaktadır. Neredeyse tamamı üniversite mezunu ve mesleklerinde iş deneyimi olan kadınlar genellikle diplomaların denkliğinde yaşanan sorunlardan ötürü turizm sektöründe acentecilik, masözlük, rehberlik, tur operatörlüğü, animasyon, tezgâhtarlık gibi niteliklerine uymayan, ya yerli işgücünün çok düşük ücret ödendiği için yapmak istemediği işlerde çalışmakta ya da aynı işi yapan yerli işgücüne kıyasla daha düşük ücret almaktadır. Turizm sektörünün özelliği olan mevsimlik çalışma sonucu genelde yılın yarısı çalışılmakta, kadınlar sigortalarının yaptırılmamasını yabancı olmalarına bağlamaktadır. Kaçak göçmenlerin ücretlerinin ödenmemesi şeklinde sıklıkla yaşadıkları sorun, yasal statüye sahip göçmenlerde daha nadir ortaya çıkmaktadır. Kadın olarak yaşadıkları sorunlar arasında çalıştıkları işyerlerinde fiziksel ve sözlü cinsel tacize uğramış olmaları da yer almaktadır (Gökmen, 2011).

İnşaat Sektöründe Göçmenler

İşverenlerin etnisiteyi sömürü düzeyini artırmak için nasıl işlevselleştirebileceğini ortaya koyan çok ilginç bir çalışma Akpınar'ın (2009) inşaat sektöründe göçmen işçilerin istihdamı üzerine çalışmasıdır. Taşeron üretimin yaygınlığı nedeniyle son derece enformel bir yapı gösteren inşaat sektörü erkek göçmenlerin Türkiye'de işgücü piyasasına katılımları için bir giriş kapısı niteliğindedir. Göçmenler ihaleyle alınan ve taşeron zinciri içinde birden çok el değiştiren bina yapımı-onarımı, yol ve köprü yapımı-onarımı, tarihi eser onarımı gibi işlerde en altta vasıfsız işçi olarak çalıştırılmaktadır. Düşük ücretle çok uzun saatler çalıştırılmakta ve kimi durumlarda kendilerine vaat edilen ücretler ödenmeden kovulmaktadır. İstanbul'da yapılan saha çalışmasında inşaat işlerinde çoğunlukla Türkmenistan, Azerbaycan, Afganistan ve Gürcistan'dan gelen göçmenlerin çalıştırıldığı, Gürcistan hariç diğer üç ülkeden gelenlerin kendilerini Müslüman-Türk olarak tanımladıkları ve işverenlerin onları buna atfen işe aldıkları ve bu yolla işçilerde bir bağlılık ve minnet duygusu oluşturdukları saptanmıştır. Gürcüler ise Türk olmamakla birlikte Karadeniz bölgesindeki halkla dostluk ve akrabalık ilişkilerine vurgu yapılarak işe alınmaktadır. Göçmenler, inşaat işlerinin yerli işgücü kaynağı olan Kürtlere karşı tercih edilmektedir. Kürtlere karşı görünürdeki milliyetçi tepkinin gerisinde ise aslında göçmenlerin Kürtlere kıyasla hiçbir şekilde hak arama imkânının olmaması, çok daha kolay sömürülebilmesi yatmaktadır. Aynı durum Trakya bölgesindeki sanayi işletmelerinde de gözlenmiştir. 1990'larda ve 2000'lerin başında Trakya bölgesinde sanayide ihtiyaç duyulan işgücünü Bulgar Türklerinden sağlamak işverenlerin öncelikli tercihidir. Güneydoğudan gelen Kürt işçilerinin sendikal örgütlenmeye meyletmesi, vasıfsız olması gibi gerekçelerle istenmediği, daha önceden kolayca temin edilen Romenlerin ve Bulgar Türklerinin sayılarının giderek azalmasıyla işverenlerin İstanbul'dan işçi getirtmeyi tercih ettiği görülmüştür. Bulgaristan'dan gelen Türklerin öncelikli tercih ettiği kentlerden olan Bursa'da "soydaş" göçmenlerin "yabancı" olarak kabul edilmediği, işgücü piyasasındaki konumlarının Bursa ilinde yerli işgücüne kıyasla daha dezavantajlı bir görünüm sergilemediği ve Bursa'ya son dönemde göç eden Kürtlere kıyasla daha az yadırgandığı gözlenmiştir (Erder, 2007, s. 65-72).

Düzensiz göçmenler içinde küçük bir paya sahip olan Afrika'dan gelen sığınmacı ve göçmenler kültür, dil, din olarak tümüyle farklıdır. Her ne kadar Müslüman Afrikalılar olsa da, deri renklerinin farklılığı onları "biz"e yakın yapmaya yetmemektedir. İşgücü piyasasına katılımları diğer göçmen gruplarına kıyasla çok daha sınırlı düzeyde olmaktadır. İstanbul'da yapılan ve göçmen ile sığınmacı gruplarının iç içe geçmişliğine dikkat çeken bir çalışmaya göre sığınma başvurusunda bulunanlar, başvurularının kabul edilmemesi durumunda düzensiz göçmen statüsüne geçmekte, insan kaçakçılarının yardımıyla AB ülkelerine gidebilmek için Türkiye'de beklerken yaşamlarını sürdürmek ve para biriktirmek

için enformel ekonomide iş arayışına girmektedir. Kentin çöküntü alanlarındaki köhne binalarda ikamet eden göçmenlerin en büyük sorunlarını geçim sıkıntısı olarak ifade etmeleri, iş bulup çalışmadaki güçlüklerine işaret etmektedir. Bu kişilerin bazıları küçük konfeksiyon veya aydınlatma atölyelerinde çalışmakta, pazar yerlerinde satış yapmakta, bazı kadınlar evlerde temizliğe gitmektedir. Aralarında kendi ülkeleriyle bavul ticareti yapanlar da vardır. Ücretleri asgari ücretten düşük olduğu gibi, kimi zaman çalışmalarının karşılığı ödenmemektedir. Aynı çöküntü alanlarında bulunan Romanlar ve güneydoğudan gelen Kürtler de benzer koşullarda yaşamakta ve çalışmaktadır (Yükseker, Brewer, 2010). İşgücü piyasasındaki hiyerarşide siyah göçmenler en altta yer almakta ama yerli işgücünün dışlanan ve genelde atık toplayarak yaşamını sürdüren kategorileriyle ortak kaderi paylaşmaktadır (Saltan, Yardımcı, 2007).

Sonuç

Türkiye'de yaşayan ve çalışan düzensiz göçmenler üzerine yapılan araştırmaların büyük kısmı ev ve bakım hizmetlerinde çalışan göçmen kadınlara ilişkin olup, göçmen kadınların durumuna ve çalışma koşullarına dair ayrıntılı bilgi sunmaktadır. Sosyal bilim araştırmaları yapanların genellikle mensubu oldukları üst-orta sosyal sınıf itibariyle göçmen kadınların işverenlerine erişim kolaylığının veya bizzat kendi yakınlarının işveren konumunda olmasının bunda etkili olduğu düşünülebilir. Diğer istihdam alanlarında ise işverenlerin araştırmacılara yönelik olumsuz tutumu, göçmenlerin açığa çıkma ve sınır dışı edilme korkusu araştırma yapma koşullarını ağırlaştırmakta ve çalışma yapılmasını zorlaştırmaktadır.

İncelenen araştırmaların hepsinin ortak özelliği, göçmenlerin korunmasızlığını ve savunmasızlığını açığa çıkarmalarıdır. Düzensiz göçmenler hangi sektörde ve işte çalışıyor olurlarsa olsunlar Türkiye'de yasadışı ikamet ettikleri ve/veya çalıştıkları için yerli işgücüne kıyasla daha elverişsiz koşullarda, daha uzun saatler, daha düşük ücretlerle çalışmakta, ücretlerinin ödenmemesi durumunda haklarını hiçbir şekilde arayamamaktadır. Göçmen kadınlar açısından bunlara ek olarak cinsel taciz ve fuhuş sektöründe çalışmaları durumunda cinsel şiddet ve bulaşıcı hastalıklar gibi riskler ortaya çıkmaktadır.

AB'yle müzakere sürecinde Türkiye'nin göç politikalarının AB göç politikalarına uydurulması, esnek vize politikasından vazgeçilmesi yönünde baskılar vardır. Ancak geniş bir enformel ekonomi ve ucuz kaçak işçi talebi devam ettiği, bakım hizmetlerini kadınların sırtından alan kamusal hizmet modelleri geliştirilmediği sürece göçmen işgücüne talep sürecek ve göçmenlerin Türkiye'ye gelme çabasının daha tehlikeli ve riskli koşullar altında gerçekleşeceğini söylemek kehanet olmayacaktır.

KAYNAKÇA:

Akalın, A. (2010) "'Yukarıdakiler-Aşağıdakiler': İstanbul'daki Güvenlikli Sitelerde Göçmen Ev Hizmetlisi İstihdamı," *Türkiye'ye Uluslararası Göç*, der. B. Pusch ve T. Wilkoszewski, s. 111-37. İstanbul: Kitap Yayınevi.

Akalın, A. (2007) "Hired as a Caregiver, Demanded as a Housewife: Becoming a Migrant," *European Journal of Women's Studies*, sayı: 14, s. 209-25.

Akpınar, T. (2009) "Türkiye'ye Yönelik Düzensiz Göçler ve Göçmenlerin İnşaat Sektöründe Enformel İstihdamı," Ankara: Ankara Üniversitesi (yayınlanmamış doktora tezi).

Akpınar, T. (2010) "Türkiye'ye Yönelik Kaçak İşgücü Göçü," *SBF Dergisi*, sayı: 65/3, s. 1-22.

Atatimur, N. (2008) "Reasons and Consequences of International Labor Migration of Women into Turkey: Ankara Case," Ankara: ODTÜ (yayımlanmamış yüksek lisans tezi).

Beşpınar U., Çelik, K. (2011) "İnsan Ticaretinin Görünen Yüzü: Türkiye'de Farklı Sosyal Aktörlerin Seks Ticaretine Bakışı," http://idc.sdu.edu.tr/tammetinler/goc/goc4.pdf (son erişim tarihi: 11.02. 2011).

Castles, S., Miller, M.J. (1998) *The Age of Migration*, NY-Londra: The Guilford Press.

Dağdelen, G. (2008) "Changing Labour Market Positions and Workplace Interactions of Irregular Moldovan Migrants: The Case of Textile/Clothing Sector in Istanbul," (yüksek lisans tezi, University of METU).

Danış, D. vd (2009) "Integration in Limbo-Iraqi, Afghan, Magrebi and Iranian Migrants in İstanbul," *Land of Diverse Migrations*, s. 443-636, der. A. İçduygu ve K. Kirişçi, İstanbul: Bilgi University Press.

Danış, D. (2007) "A Faith that Binds: Iraqi Christian Women on the Domestic Service Ladder of İstanbul," *JEMS*, sayı: 33, s. 602-15.

Dedeoğlu, S. (2011) "Türkiye'de Göçmenlerin Sosyal Dışlanması: İstanbul Hazır-Giyim Sanayiinde Çalışan Azerbaycanlı Göçmen Kadınlar Örneği," *SBF Dergisi*, sayı: 66/1, s. 28-48.

Demirdirek, H. (2007) "New Modes Of Capitalist Domination: Transnational Space Between Turkey and Moldova," *Anthropology of East Europe Review*, sayı: 25, s. 15-21.

Ecevit, Y. (2010) "İş ve Aile Yaşamının Uzlaştırılması Bağlamında Türkiye'de Erken Çocukluk Bakımı ve Eğitimi," *İş ve Aile Yaşamını Uzlaştırma Politikaları*, der. İ. İlkkaracan, s. 87-115. İstanbul: İTU BMTKAUM ve KİH-YÇ.

Ecevit, Y. vd (2008) *Türkiye'de Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği: Sorunlar, Öncelikler ve Çözüm Önerileri*, İstanbul: TÜSİAD ve KAGİDER.

Ekiz Gökmen, Ç. (2011) "Türk Turizminin Yabancı Gelinleri: Marmaris Yöresinde Turizm Sektöründe Çalışan Göçmen Kadınlar," Çalışma ve Toplum, sayı: 28, s. 201-31.

Erdem, Z., Şahin, L. (2009) "Ülkemizde Ev Hizmetlerinde İstihdam Edilen Yabancı Uyruklu İşgücünün Çalışma Koşulları: İstanbul İli Üzerine Bir Alan Araştırması," *Sosyal Siyaset Konferansları*, sayı: 57, s. 282-325.

Erder, S. (2007) "'Yabancısız' Kurgulanan Ülkenin 'Yabancıları'," *Türkiye'de Yabancı İşçiler*, der. A. Arı, s. 1-83, İstanbul: Derin.

Erder, S., Kaşka, S. (2003) *Irregular Migration and Trafficking in Women: the Case of Turkey*, Cenevre: International Organization for Migration.

Gökbayrak, Ş. (2009) "Refah Devletinin Dönüşümü ve Bakım Hizmetlerinin Görünmez Emekçileri Göçmen Kadınlar," *Çalışma ve Toplum*, sayı: 21, s. 55-82.

Gülçür, L. İlkkaracan, P. (2002) "The 'Natasha' Experience: Migrant Sex Workers from the Former Soviet Union and Eastern Europe in Turkey," *Women's Studies International Forum*, sayı: 25, s. 411-21.

Hochschild, A.R. (2003) "Love and Gold," *Global Women, Nannies, Maids and Sex Workers in the New Economy*, der. B. Ehrenreich, A.R. Hochschild, s. 15-30, New York: Metropolitan Books.

Hondegneu-Sotelo, P. (2001) *Domestica*, Londra: University of California Press.

HÜNEE (2004) *Türkiye Nüfus ve Sağlık Araştırması 2003*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi.

"IOM Country Report for Turkey" (2009-2010) Independent Network of Labour Migration and Integration Experts (LMIE-INET) için hazırlanan yayımlanmamış rapor.

İçduygu, A. (2006) "The Labour Dimension of Irregular Migration in Turkey," (Research Report), Badia Fiesolana: European University Institute CARIM-RR.

İçduygu, A. (2008) "Rethinking Irregular Migration in Turkey: Some Demo-Economic Reflections," *CARIM Analytic and Synthetic Notes*, Badia Fiesolana: European University Institute.

İçduygu, A. (2004) *Türkiye'de Kaçak Göç*, İstanbul: İTO Yayınları.

Kalfa, A. (2008) "Eski Doğu Bloku Ülkeleri Kaynaklı İnsan Ticareti ve Fuhuş Sektöründe Çalışan Kadınlar," Ankara: Ankara Üniversitesi (yayımlanmamış yüksek lisans tezi).

Kaşka, S. (2006) *The New International Migration and Migrant Women in Turkey: The Case of Moldovan Domestic Workers*, İstanbul: Mirekoc Research Project.

Keough, L.J. (2003) "Driven Women: Reconceptualizing the Traffic In Women in The Margins of Europe Through The Case of Gagauz Mobile Domestics in Istanbul," *The Anthropology of East Europe Review*, sayı: 21, s. 73-80.

Keough, L.J. (2006) "Globalizing 'Postsocialism': Mobile Mothers and Neoliberalism on the Margins of Europe," *Anthropological Quarterly*, sayı: 79, s. 431-61.

Kofman, E. vd (2000) *Gender and International Migration in Europe*, Londra: Routledge.

Kümbetoğlu, B. (2005) "Enformalleşme Süreçlerinde Genç Göçmen Kadınlar ve Dayanışma Ağları, *Folklor/Edebiyat*, sayı: 41, s. 7-25.

Lazaridis, G. (2009) "Irregular Migration and Trampoline Effect: 'Les Infirmières Exclusives', 'Quasi-Nurses', Nannies, Maids and Sex Workers in Greece," *Irregular Migration, Informal Labour and Community: A Challenge for Europe*, der. E. Berggren, B. Likic-Brboric, G. Toksöz, N. Trimikliniotis, s. 242-55, Maastricht: Shaker Publishing.

Lordoğlu, K., Etiler, N. (2010) "Göçmenlerin Sağlık Sorunları: Ev Hizmetlerinde Bir Alan Araştırması," *2. Ulusal Sosyal Haklar Sempozyumu Kitabı*, der. M. Gülmez, s. 93-118, İstanbul: Petrol-İş.

Morokvasic, M. (2004) "Settled in Mobility: Engendering Post-Wall Migration in Europe," *Feminist Review*, sayı: 77, s. 7-25.

Ozinian, A. (2009) *Identifying the State of Armenian Migrants in Turkey*, Washington: Eurasia Partnership Foundation.

Saltan A., Yardımcı, S. (2007) "Geri Dönüşümün Görünmeyen Yüzü: Sokak Toplayıcılarının İş ve Yaşam Koşulları Üzerine Bir Değerlendirme," *Toplum ve Bilim*, sayı: 108, s. 206-38.

Sassen, S. (2000) "Women's Burden: Counter-geographies of Globalization and the Feminization of Survival," *Journal of International Affairs*, sayı: 53/2, s. 503-24.

Toksöz, G. (2008) "Enformel İşgücü Piyasaları ve Göçmen İşçilere Talep: Karşılaştırmalı Perspektiften Türkiye'nin Durumu," *Türkiye İşçi Sınıfı ve Emek Hareketi Küreselleşiyor mu?*, s. 89-108. İstanbul: SAV.

Toksöz, G., Akpınar, T. (2009) "An Historical Employer Strategy: Dividing Labour on the Basis of Ethnicity-Case of the Construction Sector in Turkey," *European Perspectives on Exclusion and Subordination: The Political Economy of Migration*, der. A. Neergaard, s. 143-153, Maastricht: Shaker Publishing.

Uttal, L., Tuominen, M. (1999)"Tenuous Relationships: Exploitation, Emotion, and Racial Ethnic Significance in Paid Child Care Work," *Gender and Society*, sayı: 13, s. 758-80.

Ünlütürk Ulutaş, Ç. (2010) "Evin İçi İşyeri: Ev Hizmetleri, Ücretli Emek ve Göçmen Kadın Emeği" *Kapitalizm Ataerkillik ve Kadın Emeği*, der. M. Yaman-Öztürk ve S. Dedeoğlu, s. 277-303, İstanbul: SAV.

Ünlütürk Ulutaş, Ç., Kalfa, A. (2009) "Göçün Kadınlaşması ve Göçmen Kadınların Örgütlenme Deneyimleri," *Fe Dergi*, sayı: 1/2, s. 13-28.

Üstübici, A. "Türkiye'ye Yönelik Kadın Göçü: Seks İşçileri ve Ev İçi Hizmetlilerin Kişisel Güvenlik Sorunlarını İlişkilendirmek," http://www.umut.org.tr/HukukunGencleri/TamMetinlerSunular/AysenUstubici.pdf (son erişim tarihi: 2.2.2011).

Yükseker, D., Brewer, K.T. (2010) "İstanbul'daki Afrikalı Göçmen ve Sığınmacıların Yaşam Koşulları," *Türkiye'ye Uluslararası Göç*, der. B. Pusch ve T. Wilkoszewski, s. 297-320, İstanbul: Kitap Yayınevi.
Yükseker, D. (2003) *Laleli Moskova Mekiği*, İstanbul: İletişim.

Zor Ziyaret: Nataşa mı? Döviz Getiren Bavul mu? Eski Doğu Bloku Ülkelerinden Gelen Kadınların Emek Piyasasına Girişi

SEMA ERDER

1990'lı yıllardan bu yana, bir taraftan Avrupa Kalesi'nin örülmesi, diğer taraftan Demir Perde'nin yıkılmasıyla başlayan süreç, Türkiye'nin uluslararası nüfus hareketi içindeki konumunu ve gelen yabancıların bileşimini değiştirmiştir. Son dönemlerde Türkiye, transit göç, iltica, bavul ticareti, iş arama gibi çeşitli nedenlerle gelen yabancıları, hiç de istemeyerek, misafir etmeye başladı. Siyasal olarak çalkantılı, işsizlikle boğuşan ve göçmen gönderen bir ülkeye kendisinden umut arayan insanların gelmesi beklenmedik bir durum oldu. Buraya gelenler için de bu gelişin çok kolay olmadığı açıktır. Bu yazıda, bu birbirinden farklı göçmen grubu içinden, özel bir göçmen grubu olan Doğu Bloku ülkelerinden gelen kadın göçmenler ve onların Türkiye'deki iş piyasasına giriş süreci ele alınacaktır.[1]

Düzensiz Göç ya da İstenmeyen Yabancılar

Öncelikle, bu tür beklenmedik ve istenmeyen göç hareketlerinin sadece Türkiye'ye özgü olmadığını, küreselleşmeyle birlikte, bu göç hareketlerinin dünyanın hemen her bölgesinde yaygınlaştığını belirtmek gerekir. Küreselleşmenin, bir taraftan dünyanın hemen her yanında ekonomik ve siyasal çalkantılar doğurduğu, savaşları ve eşitsizlikleri artırdığı bilinmektedir. Diğer taraftan, aynı süreç içinde iletişim ve ulaşım ucuzlamış ve kitlelerin hareketliliğini kolaylaştırıcı bazı yeni olanaklar ortaya çıkmıştır (Castles ve Miller, 2003). Son dönemlerde artan ve

1 Bu yazı, 2006 yılında, İstanbul Bilgi Üniversitesi tarafından yayınlanmak üzere hazırlanan ancak gerçekleşemeyen "Nermin Abadan Unat'a Armağan" kitabı için yazılmıştır. Yazı, bu derleme için yeniden gözden geçirilmiştir.

denetlenemeyen bu yeni göçü, akademik çevreler "düzensiz göç" [irregular migration], kamu otoriteleri ise "yasadışı göç" [illegal migration] olarak tanımlamaktadır.[2]

2000 yılı itibariyle dünyada, 158 milyonu göçmen, yaklaşık 17 milyonu sığınmacı ve mülteci olmak üzere, kendi ülkesi dışında yaşayan yaklaşık 175 milyon kişinin olduğu tahmin edilmektedir (UN, 2004, s. vii). Düzensiz göçmen sayısı hakkında kesin bilgi olmamakla birlikte, özellikle Kuzey ülkelerine yeni gelenlerin yaklaşık üçte biri ila yarısının düzensiz göçmen olduğu tahmin edilmektedir. Bu çerçevede 2000 yılında ABD'de 20 milyon civarında düzensiz göçmen olduğu, AB'ye üye ülkelerin tümüne ise, 1999 yılı itibariyle, her yıl 500 bin kişinin düzensiz olarak geldiği tahmin edilmektedir (IOM, 2003, s. 58-60).

Düzensiz göçte gözlemlenen hızlı artış, önce yöneticilerin ve siyasetçilerin, daha sonra sosyal bilimcilerin ilgisini çekmiştir. İstenmeyen göçe karşı yönetimlerin ilk tepkisi, göçü önlemek ve denetim altına almak olmuştur. Bu nedenle, son dönemlerde, özellikle Kuzey ülkeleri, göçü önleyici yeni politika geliştirmek amacıyla bu konuda yapılacak araştırmaları desteklemektedirler. Diğer taraftan, gerek düzensiz göç kavramının tanımı ve yorumundaki anlaşmazlıklar, gerekse bu göç hareketinin gözlenmesindeki güçlükler, bu konudaki verileri de araştırmaları da tartışmalı kılmaktadır.

Düzensiz göç kavramının anlamı, göçü düzen altına almaya çalışan kurumlar için farklı, göçmenler için farklıdır. Bu çerçevede, kamu kurumları için düzensizlik, bir yabancının ülkeye girerken, çıkarken ya da orada kalırken, yabancı hukukuna aykırı konumda olması anlamına gelmektedir. Diğer taraftan, göçmenler için bu durum, yasalar karşısında tamamen korunmasız olma, çok güçsüz ve kırılgan konumda kalma anlamına gelmektedir.

Düzensiz göçmenlerin güçsüzlükleri görünürlüklerini azalttığı gibi, onlara kendi adlarına konuşma hakkı da vermemektedir. Bunun yanı sıra, sayılarının konjonktüre göre değişmesi, yön değiştirmesi, bazen "turizm" hareketlerinin içinde gizlenmesi, bu konuda araştırma yapmayı güçleştirmektedir.[3] Sayısal büyüklüklerle ilgilenen çevreler ve niceliksel araştırma yapanlar ancak dolaylı tahmin tekniklerini kullanabilmektedirler. Göçmenlerin görünür olmayışları ve gizli yaşamak zorunda olmaları, onlara ulaşmayı ve dolayısıyla niteliksel araş-

---

2 Sosyal bilimciler, göçün meşruiyeti ile yasalar arasındaki uyumsuzluğu ifade edebilmesi açısından "düzensiz göç" (*irregular migration*) kavramını kullanmayı yeğlemektedir. Ancak, bu kavramın da, göçü bir insan hakkı olarak kabul eden çevrelerce yoğun olarak eleştirildiğini ayrıca belirtmek gerekir.

3 Bu bağlamda *The International Migration Review*'un (IMR, 2004, C.38, s. 338) özel sayısında Massey, Portes gibi göç araştırmacılarının uluslararası göçün metodoloji ve ölçüm sorunlarıyla ilgili tartışmalarını izlemek mümkündür.

tırma yapmayı da güçleştirmektedir. Göçmen korkusu ve yabancı korkusunun yaygın olduğu böyle bir dönemde, insan hakları konusuyla doğrudan ilişkili olan bir konuda araştırma yapmanın bilim etiği açısından da çok dikkatli olmayı gerektirdiği açıktır.

Düzensiz göçteki artış üzerine yapılan çalışmaların bir bölümü bu göçün nasıl önleneceği, bir bölümü ise bu göçün muhtemel etkileri üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bu çerçevede özellikle iktisatçılar, bu göçün enformel iş piyasasını, enformel ticareti ve enformel para transferlerini yaygınlaştırmasına dikkati çekmektedirler. Bu çerçevede, bu ülkelerdeki kurumlar için, düzensiz göçle mücadele, enformelleşmeyle mücadele olarak da kabul edilmektedir. Bu bağlamda, düzensiz göçmenlerin enformel iş piyasasına, dolayısıyla, sosyal güvenlik sistemi, istihdam ve ücretler üzerindeki etkileri yaygın olarak araştırılmakta ve tartışılmaktadır.[4]

Son dönemlerde, Kuzey ülkelerinden Güney ülkelerine döviz akışının, büyüklüğü ve önemindeki artışın dikkati çekmesi üzerine, iktisatçılar göçmenlerin ülkelerine gönderdikleri işçi dövizleri ile ilgilenmeye başlamıştır. Bugün birçok güney ülkesinde, işçi dövizlerinin, sadece göçmen ailelerinin değil, aynı zamanda ekonominin kurtarıcısı olduğunu gözlemlemek şaşırtıcıdır. Bu bağlamda, Dünya Bankası'nın desteklediği araştırmaların sonuçları, Güney ülkelerine formel kanallarla gönderilen işçi dövizlerinin bu ülkelere yapılan uluslararası yardım ve yabancı yatırımları aştığını ortaya çıkarmıştır (Özden ve Schiff, 2006, s. 1-4). Diğer taraftan, göç veren birçok ülkede bankacılık sisteminin gelişmemiş olduğu ve göçmenlerin para transferinde enformel kanalları yaygın olarak kullandıkları da bilinmektedir. Dolayısıyla bu konuyla ilgilenen iktisatçılar, bu kaynak akımının gerçekte hesaplanandan çok daha yüksek olduğunu tahmin etmektedir. Düzensiz göçmenlerin tümünün enformel sisteme dayanması, kuzey-güney enformel kaynak akışının boyutlarını daha da artırmakta ve IMF ve Dünya Bankası gibi kuruluşların da bu konuyla ilgilenmesine neden olmaktadır (UN, 2004, s. 103-11).

Bütün bunlara karşın, bu yeni göç hareketlerinin düzenlenmesi yönünde anlamlı adımların atıldığını söylemek mümkün değildir. Bilindiği üzere, sığınmacı ve mülteciler, Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Kurulu'nun (BMMYK) koruması altındadır. Ancak, son dönemlerde artan çatışmalar, sığınmacıların sayısında büyük artışlara neden olmakta ve bu kurumun da etkin olarak çalış-

4 Bu konuda, örnek olarak, IMILCO Network (Irregular Migration and Informal Labour Market Community in Europe) adlı akademik ağın çalışmalarından söz edilebilir. IMILCO, Marmara Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Araştırma Merkezi (MURCIR) ve İsveç Çalışma Yaşamı Enstitüsü'nün (Arbteslivinstitut) ortaklaşa kurduğu ağ, 2002-5 yılları arasında Avrupa'da bu konuda çalışan araştırmacıları bir araya getirerek bulguların tartışıldığı atölye çalışmaları yapmıştır. Bilgi için bkz. www.murcir.marmara.edu.tr.

masını güçleştirmektedir. Diğer taraftan, artan düzensiz göçle ilgilenen hiçbir uluslararası mercinin olmayışı, bu kurumun bütün göçmenler için önemini artırmıştır. Belki de bu nedenle, BMMYK ve ona bağlı yerel bürolar, son dönemlerde sayıları hızla artan sığınmacıların gerçekten sığınmacı olup olmadığını anlamakta zorluk çekmektedirler (IOM, 2003, s. 60).[5]

Diğer taraftan, zengin Kuzey ülkelerine yapılacak uzun mesafe göçünün gittikçe daha zor ve riskli hale gelmesi, göçü bazı gruplar için yeni bir iş alanı haline getirmiş; insan kaçakçıları (*human smugglers*) ve insan tacirleri (*human traffickers*) gibi aracıların faaliyetleri artmıştır.[6] Bugünlerde, Kuzey ülkeleri, bu göçün kendi ülkelerine yönelmesini sağlayan aracılarla mücadeleye özel önem vermektedir. Sonuçta, artan göçmen korkusu ve yabancı düşmanlığı ile birlikte göçmenler, artık, İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'yle birlikte değil, ulusal güvenliği tehdit eden konularla birlikte anılmaya başlamıştır.

Esnek Sınırların Olanağı "Mekik Göçü", "İş Seyahati" ya da "Sözde Turizm" Hareketleri[7]

Son dönemlerde yaygınlaşan mekik göçü, çok eski bir göç türü olmasına karşın, fazla araştırılmamış bir konudur. Mekik göçünü ilgi çekici kılan, hem uzun süreli yerleşme olan göç hareketlerinden, hem de sadece dinlence ve gezi amacıyla yapılan kısa süreli turizm hareketlerinden farklı olmasıdır. Sınır geçişlerinin esnek olduğu bölgelerde gözlemlenen bu göçün en önemli özelliği katılımcılarının sürekli hareketli oluşu, kısa süreli çalışarak ya da küçük ölçekli ticaret

5 Bu bağlamda, bir başka araştırma sırasında yaptığımız bir görüşme sırasında göç hikâyesini öğrenmek istediğimiz Sivaslı bir inşaat ustası, Avrupa'da çalışmayı denemek için akrabalarının yanma Strasburg'a gidip "irticaya (!)" başvurduğunu bu süre içinde orada çalıştığını, soruşturma sonuçlandıktan sonra "ret alıp" Türkiye'ye geri döndüğünü belirtmişti. Bu görüşme de, Türkiyeli göçmen adayları için "iltica" kurumunun artık amacı ve adının dışına kayarak yeni ve "tuhaf" bir göç kurumu gibi algılanmaya başladığının işareti olarak kabul edilebilir.

6 "*Human smuggler*" kavramı Türkçeye, "insan kaçakçısı", "*human trafficker*" ise "insan tüccarı" olarak girdi. Bunlardan birincisi, göçmenlere ticari amaçla yasal olmayan yollardan göç etmelerine aracı olanları, ikincisi ise, potansiyel göçmenleri göçe yönlendiren, onları zorla çalıştıran, kaçıran, tehdit, şiddet uygulayarak onların sırtından para kazanan ve kandıranları tanımlamaktadır. Bilgi için bkz. Dışişleri Bakanlığı, *Ulusal Eylem Planı ve İnsan Ticareti ile Mücadele Raporu* (DB, 2006), www.mfa.gov.tr.

7 Bu bölüm Marmara Üniversitesi Araştırma Fonu tarafından desteklenerek yapılan UGİNAR araştırma raporundan yararlanılarak yazılmıştır. Bkz. Arı, 2006; Erder, 2004; Erder, 2006).

yaparak yaşamlarını düzenleme amacı gütmeleridir. Kalıcı olmamasına karşın, katılımcılarına sağladığı ekonomik, sosyal ve kültürel kazanımlar, bu nüfus hareketlerinin de göç hareketi olarak kabul edilmesine neden olabilmektedir.

Mekik göçünü ülkeler arasındaki farklı gelişmişlik düzeyleri kadar, ucuzlayan ulaşım olanaklarının da artırdığı bilinmektedir. Bu arada, önceleri sadece seçkinlere açık olan, turizm ya da gezi amaçlı seyahat olanağının artık, sıradan insanlara da açıldığını ve turizm hareketlerinin alanının genişlediğini ve katılımcılarının arttığını belirtmek gerekir. Nitekim Dünya Turizm Örgütü'nün yaptığı tahminlere göre, 1960'da 69 milyon olan turist sayısı (Zlotnik, 1998, s. 432), 1990'da 457 milyona, 2005 yılında ise 808 milyona yükselmiştir.[8] Son dönemlerde, birçok ülkenin kapalı sınır politikalarından vazgeçmesi, kendi yurttaşlarına pasaport alma hakkını uygulamaya başlaması da bu artışa katkıda bulunmuştur. Ortak sınır politikaları izleyen bölgelerde de benzeri kısa süreli ve hatta gündelik nüfus hareketleri artmaktadır. Son dönemlerde göç yazınına giren "ulus-ötesi ilişki ağları" da mekik hareketi gibi melez, çok amaçlı nüfus hareketleri olarak kabul edilebilir.[9]

Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinde rejim değişiklikleri sonrasında bölge içi ve dışı hareketliliğin arttığı bilinmektedir. (Okolski, 2004, s. 41; IOM, 2002b). Wallace ve Stola (2001) ve Wallace (2002), eski Doğu Bloku ülkelerinde, AB üyeliğinin de geçici nüfus hareketlerini artırdığını vurgulamaktadır.

Mekik göçü ve mekik ticaretinin sosyalist blokta ve özellikle COMECON ülkelerinde eskiden beri yaygın olduğu ve 1970'lerde ticaretin %25-30'unu kapsadığı tahmin edilmektedir. Bavul ticareti geleneğinin, Yugoslavya, Polonya ve Bulgaristan gibi diğer sosyalist ülkelerde de yaygın olduğu, hatta bu ticaretin Türkiye'ye de ulaştığı bilinmektedir. Esas olarak, eski sosyalist ülke yurttaşlarının, yıllık tatillerini geçirdikleri yerlerden, kendi yaşadıkları kentlere getirdikleri mallarla küçük ölçekte ticaret yapma geleneğine sahip oldukları söylenebilir. Turizm ticareti diye de adlandırılan bu nüfus hareketinin, o dönemlerde, bölge içi ticaretin ve küçük ölçekli yerel ticaretin gelişmesinde çok önemli bir rol oynadığı anlaşılmaktadır (Yükseker, 2003, s. 22-4).

Eski Doğu Bloku ülkelerinde yapılmış olan araştırmalardan, bu nüfus hareketlerinin, politik-kültürel-eğlence-çalışma-ticaret-turizm gibi farklı amaçla yapılan yolculukların karışımından oluştuğu anlaşılmaktadır. Bu bağlamda, bu nüfus hareketleri "turizm-ticaret", "turizm-çalışma", "siyasal-ekonomik" gibi birden çok amacı aynı anda yerine getirebilen, melez hareketlerdir.

---

8 www.world-tourism.org. Eylül 2006.

9 Bütün bunlara Kuzey ülkelerine giderek yerleşmeyi başarmış olan yerleşik göçmenlerin kendi ülkeleriyle artan ilişkilerini de eklemek mümkündür. Bu bağlamda, Almanya'da yerleşmiş olan Türk göçmenlerin Türkiye'ye geliş gidişlerindeki artışı örnek olarak gösterebiliriz.

Enformel piyasanın önemli taşıyıcılarından biri olan mekik göçünün, bu ülkelerde kapitalist piyasa ekonomisinin yerleşmesine kadar devam edecek geçici bir olgu mu, yoksa kalıcı etkileri olacak yeni bir süreç mi olduğu tartışmalıdır. Diğer taraftan, bu göçle küreselleşmenin ilişkisi de tartışılmaktadır. Örneğin, Iglicka (2001), eski sosyalist ülkelerden kaynaklanan mekik göçünün, Petersen'in göç türleri sınıflamasına göre, temel mal ve hizmetlerin eksikliğinden kaynaklanan bir nüfus hareketi olduğunu ve bunun "ilkel devingenlik" [primitive mobility] olarak tanımlanması gerektiğini belirtmektedir. Iglicka'ya göre bu ilkel devingenlik bir süre sonra göç niteliğini taşıyan hareketlere dönüşecektir. Benzer şekilde, Okolski (2001 ve 2004) bu göç hareketini "tamamlanmamış göç" [incomplete migration] olarak tanımlamakta ve göçün, göçmenleri devlet güvencesi olmayan düzensiz işlerde marjinalleştirdiğini iddia etmektedir. Morokvasic ise (2004), özellikle kadınların yaşadıkları ülkedeki ev ve ucuz yaşam gibi olanaklarla, mekik göçüyle ulaşılan enformel işlerden elde edilen gelirin bileşimiyle yaşamlarını ancak sürdürebildiklerine işaret etmektedir. Sürekli hareket etmenin gerekli olduğu bu yeni yaşam biçimine Morokvasic, "devingenlikle yerleşme" [settled in mobility] adını vermektedir. Bir bakıma Morokvasic düzensizliğin yarattığı yeni düzenden söz etmektedir.

Diğer taraftan, Yükseker (2003, s. 225-59) "piyasa-karşı piyasa" kavramlarıyla açıkladığı mekik ticaretinin geçici bir olgu olmadığını küresel kapitalist sermaye birikim sürecinin yapısal unsurlarından biri olduğunu belirtmektedir. Küreselleşmenin bir başka boyutunu gündeme getiren Polonyalı araştırmacılar, Morawska ve Spohn (1997, s. 43), iletişim ve bilgi edinme sürecini hızlandıran küreselleşmenin, insanları yeni olanaklar ve yeni yaşam biçimleri kadar, macera isteklerini tatmin yolları hakkında da bilgilendirdiğinden söz etmektedir. Araştırmacılar, yaygınlaşan ve ucuzlayan ulaşım olanaklarının kitlelerin bu macera isteklerini gerçekleştirmelerini de mümkün kıldığına işaret etmektedir. Araştırmacılara göre bütün bunlar, kitlelerin mevcut kurumlar ve engellerle baş etmekte yeni yollar bulmalarını sağlamakta ve yaratıcılıklarıyla "sisteme karşı oyun geliştirme" yeteneklerini de artırmaktadır.

Mekik göçüyle ilgili araştırmalar, bu göçmenlerin hem göç ettikleri hem de geldikleri toplumlardaki piyasanın emek, hizmet ve mal alanlarında oluşturduğu açıkları, mevcut yasalardaki boşlukları da dikkate alarak, karşılamaya ve sonuçlarından yararlanmaya çalıştıklarını göstermektedir. Bu açıdan mekik göçü, yaratıcı, değişken, dinamik ve her ülkede farklı etkileri olan melez bir göç türüdür.

Bugünlerde mekik göçü, binlerce insana kendi ülkesinden tamamen kopmadan, kısa süreli uzaklaşarak yeni deneyimler ve kazanımlar elde etme olanağı vermektedir. Bu göç türünün, geri dönüşü olmayan, "tek yönlü biletle" [one way ticket] bilinmedik bir ülkeye giderek, umulmadık koşullara katlanmaktan çok farklı bir deneyim olduğu açıktır. Bu tür, kısa süreli, çok amaçlı ve geçici nüfus

hareketlerine katılmanın bireyler ve toplumlar üzerindeki etkilerini incelemek, yeni bir araştırma gündemi olarak karşımızda durmaktadır.

Mekik Göçü ve Kadınlar

Genel olarak, uluslararası göç literatürüne göçe erkeklerin öncülük ettiği, kadınların ise aile birleşmesi yoluyla pasif izleyiciler oldukları görüşü hâkimdi. Nitekim Batı Avrupa'ya Türkiye'den göç eden işçiler için de bu örüntü gözlenmiş ve bu konuda çok sayıda araştırma yapılmıştı (Abadan Unat, 2002, s. 145-79). Ancak, son yıllarda kadınların da, erkeklerden bağımsız olarak göçe öncülük etmeye başladığı ve göçte kadınların oranının arttığı gözlemlenmektedir. 2000 yılı itibariyle dünyada mevcut göçmenlerin %48'inin kadın olduğu tahmin edilmektedir (IOM, 2003, s. 6). Kadın göçünde ve kadın göçmenlerin geride bıraktıkları ailelerine para göndererek desteklemelerindeki artış nedeniyle, "göçün kadınlaşması" eğiliminden söz edilmesine neden olmuştur. Sassen de (2000 ve 2003), küreselleşmenin, kuralsızlaşmanın ve refah harcamalarındaki kısılmaların doğrudan kadınları etkilediğinden, göçmen kadınların işverenler için yasadışı kâr elde etme aracı, hükümetler için ise sorunsuz döviz kaynağı olarak kabul edildiğinden söz etmektedir. Sassen'e göre küreselleşmenin yükünü kadınlar taşımaya çalışmaktadır.

Kadın göçünün en belirgin olarak gözlendiği ülkeler arasında eski sosyalist ülkelerin yer alması özellikle dikkati çekmektedir. Sosyalist ülkelerin piyasa ekonomisine hızlı ve kuralsız geçişleri çok yönlü etki yapmıştır. Bu ülkelerde sosyalist düzende yaşamaya alışmış olan sıradan bireyler piyasa ekonomisine yabancıydı, bu nedenle onların piyasanın kurallarına uyum göstermeleri oldukça güç olmuştur. Bireylerin işsizlikle, güvencesiz bir ortamda, sağlık, eğitim, konut, çocuk yuvası ve diğer refah kurumlarının desteği olmadan, tek başına baş edebilmeleri mümkün olamamış ve yoksullaşma gözle algılanabilir hale gelmiştir.

Sovyet sonrası değişimi inceleyen Nazpary (2003), araştırmasında eski Sovyet yurttaşlarının yeni düzeni, Rusça kelime anlamı genelev olan "bardak" kelimesiyle tanımladıklarından söz etmektedir. Araştırmacı, "bardak" kavramının, sıradan insanlar için, yolsuzluk, şiddet, mafya, hukuksuzluk, var olan işlerin ve hakların yitirilmesi, alkolizm, fahişelik, umutsuzluk, intihar, gelecek korkusu ve güvensizlik olarak algılanan bugünkü kaotik yaşamı kısaca anlatan bir metafor olduğunu ifade etmektedir. Sosyalist ülkelerdeki rejim değişikliğinin milyonlarca insanın göç etmesine neden olduğu açıktır. Ancak, bu göç sürecinde kadınlar, gerek pasif izleyici olmaktan çok, kendi başlarına göç etmeleri ve gerekse yaptıkları işlerin niteliği açısından özellikle dikkati çekmiştir (Morokvasic vd, 2003).

Piyasa ekonomisine hızlı geçişin, özellikle kadınların yoğun olduğu tarım, büro işçiliği, hafif sanayi, sosyal hizmet ve eğitim gibi sektörleri etkilediği ve

kadınların daha çok işsiz kalmalarına neden olduğu anlaşılmaktadır. Diğer taraftan, kadınların aile içindeki yükünü azaltan refah kurumlarının ortadan kalkması, yoksullaşmadan daha çok kadınların etkilenmesi sonucunu doğurmuştur. Bu süreç, araştırmacılar tarafından "işsizliğin ve yoksullaşmanın kadınlaşması" kavramıyla ifade edilmektedir. Kadın göçünün artışı, özellikle kadın araştırmaları yapan sosyal bilimciler arasında tartışılan konulardan biridir. Bu araştırmacılardan bazıları, sosyalist rejimin eğitim ve iş alanlarındaki eşitlikçi yaklaşımının, kadınların kendilerini yeterli, bağımsız ve erkeklerle eşit görmelerini sağladığına işaret etmektedir. Bu araştırmacılara göre, işsizlik ve yoksullukla karşı karşıya kalan kadınlar, bütün bu sorunlarla baş etmede, kendi güçlerine güvenmekte ve hiçbir destek almadan göç ederek, tek başlarına iş aramaya çıkarak, tanımadıkları ülkelerde düzensiz işlerde çalışarak ya da ticaret yaparak var olmaya çalışmaktadırlar (Gal ve Kligman, 2000; Gal ve Kligman [der.], 2000). Buna karşılık, Polonyalı kadınlar üzerine araştırma yapan Morokvasic (2004, s. 13), bu görüşe katılmamakta ve eşitlikçi devlet sosyalizmine karşın, bu toplumlarda da ev içindeki cinsiyetçi eğilimlerin devam ettiğinden söz etmektedir. Morokvasic'e göre kadınlar, eviçi rollerinin devamı olarak ve ailelerini korumak amacıyla göç etmektedirler.

Eski Doğu Bloku ülkelerinde dikkati çeken bir başka olgu da, tıpkı küreselleşmenin etkilediği diğer yoksul ülkelerde olduğu gibi, cinselliğin ticarileşmesidir (Wichterich, 2004, s. 102-10; Kempadoo ve Doezama, 1998 ; Malarek, 2004). Sosyalist dönemde seks işçiliği eşitlikçi sosyalizmle ortadan kalkacağı varsayılan, yasaklanmış, ahlaken de dışlanmış bir faaliyetti. Diğer taraftan, bazı araştırmacılar, seks işçiliğinin, sosyalist dönemde de, gizli de olsa devam ettiğini, ancak açıkça tartışılan bir konu olmadığını ifade etmektedir (Waters, 1989). Yeni liberal ideolojilerin, kadın vücudunu ticarileştirerek, seks işçiliğini görünür ve yaygın bir sektör haline getirdiği de açıktır. Pornografik yayınlarda ve seks sektörünü düzenleyen şebekelerdeki artış, bu alanın çok kârlı iş alanı haline geldiğini de göstermektedir. Diğer taraftan, evlilik yoluyla batıya göç etmek isteyen kadınların artması, evlenme şirketlerinin internet siteleri yoluyla arabuluculuk yapması da dikkati çekmektedir.

Küreselleşme, seks turizmini küresel bir ticaret haline getirmiş, seks işçileri ile seks turistleri de turizm hareketlerinin içinde yer almaya başlamıştır. Sonuçta, "fuhuş" sektörü, sadece kadın araştırmacılarının değil, göç ve turizm araştırmacılarının da gündemine girmiştir (Wonders ve Michalowski, 2001).

Seks turizminin kazançlı bir ticaret haline gelmesi, yaygınlaşması, mafya örgütlerinin göç etmek isteyen kadınları hedefleyerek kadın ticareti yapması, konuyu insan haklarıyla ilgili çevrelerin gündemine de sokmuştur. Kadınları, zorla ya da kandırarak seks işçiliği yapmak üzere devşirmek olarak tanımlanan kadın ticareti konusu BM, AB, Uluslararası Göç Örgütü (IOM) gibi uluslararası

örgütlerin ve özellikle kadın örgütlerinin gündemine girmiştir (IOM, 1999; IOM, 2000). Bu örgütler, duyarlılık geliştirme, kadının istismarının önlenmesi ve özellikle zorla ya da kandırılarak seks işçiliği yapmak zorunda kalan ya da kötü koşullarda çalıştırılan kadınlara insani yardım gibi amaçlarla kampanyalar düzenlemeye başlamıştır. Bu arada, eski sosyalist toplumlarda yaşayan kadınların da küresel seks ticareti faaliyetlerine konu olması özellikle dikkati çekmiştir. Türkiye de, kadın ticaretinin yoğunlaştığı ülkelerden biri olarak Uluslararası Göç Örgütü'nün (IOM) raporlarında gündeme gelen ülkelerden biri olmuştur (IOM,1995; IOM,2000; IOM, 2002a, Erder ve Kaşka, 2003).[10]

Düzensiz Göç ve Türkiye

Türkiye'nin göç deneyimi 1990'lı yıllara kadar, Balkanlar'dan gelen Müslüman "muhacir"ler, Avrupa'ya giden "gurbetçi" işçiler, Türkiye'den ayrılan gayri Müslimler ve diğer siyasal mültecilerle sınırlıydı (Erder, 2000). Bu döneme kadar, Türkiye'ye gelenler, batılı turistler ve Balkanlar'dan ya da Ortadoğu'daki komşu ülkelerden gelen ziyaretçilerdi. Komşu ülkelerden gelen ziyaretçilerin bir kesiminin çalışma ya da ticaret amacıyla geldiği bilinmekteydi.

1990'lı yıllar, Türkiye'nin göç yolları üzerindeki konumunun değiştiği bir dönem olarak önem taşımaktadır. Başta da belirtildiği üzere, bu dönemde bölge ülkelerinde çatışmalar artmış, Avrupa Kalesi örülmüş, Demir Perde ise yıkılmıştır. Sonuçta, Türkiye'ye gelen yabancıların sayısı artmış, köken olarak bileşimi ve geliş amaçları da değişmiştir. Yeni gelenler arasında küresel iş örgütleri mensuplarını, sivil toplum örgütleri temsilcilerini, Avrupalı emekli işçileri, mültecileri ve eski Doğu Bloku yurttaşlarını sayabiliriz. Yeni gelenlerin sayıları, nitelikleri, geliş amaçları, kalma eğilimleri gibi konularda sistematik ve kapsamlı araştırmalar mevcut değildir. Özellikle, düzensiz göçmenler konusunda resmi kurumların açıkladığı sayılar, sağlam verilere ve güvenilir tekniklere dayanmayan kaba tahminlerden ileri gitmemektedir. Gözlemler ve eldeki sınırlı sayıdaki araştırma, gelenlerin önemli bir kesiminin "geçici" olduğunu, bunların bir kesiminin, transit göçmen,[11] bir kesiminin ise "mekik" göçüyle geldiğini göstermektedir.

Türkiye'de yabancılarla ilgili mevzuatın ve kurumsal yapının bütüncül bir bakış açısını yansıtmayan karmaşık bir yapıya sahip olduğu bilinmektedir (Çiçekli,

10 Dr. Selmin Kaşka ile yaptığımız bu araştırma Rusya, Ermenistan, Moldova gibi ülkelere ait raporlarda Türkiye'nin kadın ticaretinin yoğunlaştığı bölge olarak belirtilmesi üzerine, Türkiye'deki insan ticareti faaliyetlerinin boyutlarını anlamaya çalışan ve IOM tarafından desteklenmiş bir araştırmadır.

11 Transit göç ve insan kaçakçılığı konusunda Ahmet İçduygu'nun (1996; 2003) araştırmaları öncü çalışmalardır.

Ülke Adı	1999	2000	2001	2002	2003
Bulgaristan	259.1	381.5	540.4	834.1	1.006.3
Romanya	483.2	265.1	180.9	180.1	185.1
Ukrayna	144.5	173.6	177.4	193.0	225.5
Rusya F.	412.9	677.2	757.1	946.5	1.257.6
Gürcistan	183.4	179.6	164.0	161.7	167.8
Moldova	77.9	62.7	46.1	46.1	55.3
Polonya	66.2	118.2	151.0	150.6	102.2
Azerbaycan	127.3	179.9	178.9	163.1	192.6
Toplam	7.487.4	10.428.1	11.619.9	13.248.2	13.956.4

Tablo 1. Ülkelere göre Türkiye'ye gelenler (000).
Kaynak: DEİ, 2005, *Turizm İstatistikleri*, T.2.5, s. 24-7.

2004; Kıral, 2006; Güzel ve Bayram, 2006). Bu konuda araştırma yapmak isteyenlerin karşılaştıkları en önemli sorun, her kurumun kendi görev alanına giren konularda ve sadece o amaca uygun veri toplamaları, bazı verilerin araştırmacılara kapalı olması, sistematik olmayışları, ya da düzenli olarak yayımlanmamalarıdır.[12] Diğer taraftan, kısa süre kalan "turistlere" göre düzenlenmiş mevcut kurumsal yapı, vatandaşlığa geçişi kısıtladığı gibi, yabancıların burada yaşamalarına, çalışmalarına ve uzun süreli kalmalarına açık değildir (Erder, 2006). [13]

Yeni nüfus hareketlerindeki değişimi gözlemleyebileceğimiz sistematik veriler, sınır geçişi sayıları ve turizm istatistikleri ile sınırlıdır. Bu veriler, çok kabaca da olsa Türkiye'ye gelen yabancıların bileşimindeki değişmeyi göstermektedir. Tablo 1, Turizm Bakanlığının verdiği yasal yollarla ve kısa süreli kalmak

12 Halen, göç araştırmacılarının başvurabileceği üç önemli veri kaynağı vardır: Bunlardan birincisi, İçişleri Bakanlığı'nın yabancıların giriş-çıkış, kalış ve çalışma izin ve bunların ihlalleriyle ilgili ve salt güvenlik amaçlı olarak derlediği verilerdir. İkincisi, Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın turizm hareketlerini ve ekonomiye katkılarını izleme amacıyla TUIK ile işbirliği yaparak derlediği istatistikler, üçüncüsü ise, Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı'nın yurtdışına giden işçilerle ilgili verileridir. Bu bakanlık, 2003 yılında çıkan Yabancıların Çalışma İzinleri Hakkındaki Yasa'nın verdiği yetkiye dayanarak çalışma izni alan yabancılarla ilgili verileri de derlemeye başlamıştır.

13 Türkiye'de "yabancısız" kurgulanan göç ve yabancı politikası ile ilgili bir tartışma için bkz. Erder, 2006.

	2001 Yılı			2003 Yılı		
	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam
Gezi	56,8	43,2	52,3	55,9	44,1	56,2
Kültür	55,2	44,8	9,2	57,8	42,2	8,3
Yakın Ziyareti	51,6	48,4	7,9	53,5	46,5	6,9
Alışveriş	50,9	49,1	8,3	55,8	44,2	8,0
Ticaret	75,2	24,8	5,0	79,0	21,0	3,6
Diğer	70,0	30,0	17,3	69,0	31,0	17,0
Toplam	59,0	41,0	100,0	59,0	41,0	100,0

Tablo 2. Gelenlerin geliş nedeni ve cinsiyete göre dağılımı (2001 ve 2003).
Kaynak: DEİ, 2001 ve 2003, *Turizm İstatistikleri*, T.3:2, s. 32-3.

üzere gelenlere ait sayıları aktarmaktadır.[14] Gelenlerin ne kadarının turizm, ne kadarının çalışma ya da ticaret amacıyla geldiği ve aynı yıl içinde birden fazla gelenlerin sayısı bilinmemektedir. Ancak, yine de bu tablo, bölge ülkeleriyle olan ilişkilerin yoğunluğunu göstermesi açısından önem taşımaktadır.

Tablo 1. Rusya Federasyonu ile Bulgaristan'dan geçişlerin arttığını, Romanya'dan gelişlerin azaldığını diğer ülkelerden geçişlerin ise belli ölçüde düzenlilik kazandığını göstermektedir. Yapılan araştırmalar, nüfus hareketlerinin yönünün etnik köken, din ve dil gibi farklı etkenlere bağlı olarak değişebildiğini göstermektedir (Okolski, 2001; Okolski, 2004; Morokvasic, 2001; Iglicka, 2001; Wallace ve Stola, 2001). Buna dayanarak, AB'ye üye olan Polonya ve Romanya'dan gelenlerin yön değiştirerek Avrupa'ya yöneldiğini ileri sürebiliriz. Buna karşılık, Bulgaristan da AB'ye üye olduğu halde, oradan gelenlerin sayısında azalma olmamış, aksine artış devam etmiştir. Aynı şekilde, Moldova'dan kaynaklanan göçün bir kesimi İtalya'ya yönelirken, Gagauz Türkleri Türkiye'ye gelmeye devam etmektedir.

Turizm Bakanlığınca, turizm sektöründeki gelişmeleri izlemek üzere, Türkiye İstatistik Kurumu'na 2001 ve 2003 yıllarında yaptırdığı araştırmalar, Türkiye'ye gelen yabancıların %40'ının turizm dışı amaçla geldiğini göstermektedir. Yine aynı araştırmalar, sınırı geçenlerin yaklaşık %60'ının erkek, %40'ının ise kadın olduğunu göstermektedir. Bu arada "ticaret" amacıyla gelenlerin ağırlıklı olarak erkek, ziyaret ve alışveriş için gelenlerin ise eşit orana sahip olmaları dikkati çekmektedir.

14 Giriş ve çıkışlarla ilgili veriler 18 yaşından küçük girişleri de kapsamaktadır. Sonuçlarını aktaracağımız araştırma ise sadece yetişkinleri kapsamaktadır.

Ülke Adı	Erkek	Kadın	Toplam
Bulgaristan	65,5	34,5	100,0
Romanya	46,1	53,9	100,0
Ukrayna	33,4	66,6	100,0
Rusya F.	36,1	63,9	100,0
Gürcistan	60,4	39,6	100,0
Moldova	25,5	74,5	100,0
Polonya	53,4	46,6	100,0
Azerbaycan	50,4	49,6	100,0
Toplam	59,0	41,0	100,0

Tablo 3. Gelenlerin ülkelerine ve cinsiyete göre dağılımı (2001).
Kaynak: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2001 *Turizm İstatistikleri*. Tablo 19'dan hesaplanmıştır. www.kultur.gov.tr.

Gelenlerin geliş amacı ve cinsiyete göre farklılıklarını ülke bazında ele alan tek kaynak, yine Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından TUİK'e 2001 yılında yaptırılmış olan araştırmadır. **Tablo 3**, bölge ülkelerinden gelenlerin cinsiyete göre dağılımını, **Tablo 4** ise geliş amaçlarını aktarmaktadır.

Görüldüğü üzere, Bulgaristan ve Gürcistan'dan daha çok erkekler, Ukrayna, Rusya, Moldova ve Romanya'dan ise daha çok kadınlar gelmektedir. Geliş amacına göre dağılımlara baktığımızda, Rusya, Polonya ve Moldova "gezi" amacıyla gelenlerin en yüksek olduğu ülkelerdir. Son dönemlerde Rusya'dan özellikle İstanbul, Antalya ve Bodrum gibi turistik bölgelere tatil amacıyla gelen "turist" sayısında artış olduğu bilinmektedir. Polonya'dan da gezi ve kültür amacıyla gelenler artmış olabilir. Ancak bu tabloda dikkati çeken, yoksul bir ülke olan Moldova'dan gelenlerin de gezi amacıyla geldiklerini bildirmeleridir. Enformel olarak çalışmaya gelen yabancıların sınırda yapılan bir araştırmaya bu yönde cevap vermeleri anlaşılabilir bir durumdur. Ancak, her şeye rağmen, eldeki veriler, farklı ülkelerden gelenlerin geliş amacı açısından birbirinden farklı olduklarını göstermektedir.

Bundan sonra aktaracağımız tablolar İçişleri Bakanlığı'nın Türkiye'de bulunan yabancılarla ilgili resmi istatistiklerinden derlenmiştir. **Tablo 5**, gelenlerin oturma izni gerekçelerini göstermektedir. Bu tablo Azerbaycan ve Bulgaristan'dan gelenlerin oturma izni açısından daha avantajlı bir grup olduğunu açıkça göstermektedir. Burada dikkati çeken bir başka nokta, çalışma iznine sahip olanların

Ülke Adı	Gezi	Kültür	Yakın ziyareti	Alış-veriş	Ticaret	Diğer	Toplam
Bulgaristan	16,1	1,6	25,5	25,7	11,8	19,4	100,0
Romanya	26,3	2,5	7,4	39,7	11,9	12,2	100,0
Ukrayna	33,8	4,0	8,2	31,0	9,3	13,7	100,0
Rusya F.	47,1	2,4	5,6	23,9	5,5	15,5	100,0
Gürcistan	14,3	3,0	7,5	21,0	17,0	37,2	100,0
Moldova	48,4	5,4	12,1	13,2	8,7	12,2	100,0
Polonya	49,2	17,7	2,9	3,8	2,5	23,9	100,0
Azerbaycan	18,3	1,4	15,4	18,9	12,1	34,2	100,0
Toplam (Türkiye)	52,3	9,2	7,9	8,3	5,0	17,3	100,0

Tablo 4. Gelenlerin ülkelere ve geliş amacına göre dağılımı (2001).
Kaynak: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2001, *Turizm İstatistikleri*. Tablo 21'den hesaplanmıştır. www.kultur.gov.tr.

sayısındaki düşüklüktür. Bu bağlamda, oturma iznine sahip olan 54 bin Bulgar vatandaşından sadece 450'sinin ve oturma iznine sahip 11 bin Azeri'den sadece 821'inin çalışma iznine sahip olması dikkati çekmektedir. Bu durumda yabancıların çalışmasıyla ilgili mevzuattaki kısıtlamaların etkili olduğu açıktır. Sonuçta, Türkiye'de sadece "turistik" vizeye sahip olanlar değil, oturma iznine sahip olan yabancılar da "düzensiz" göçmen konumuna düşebilmektedir. Nitekim, yabancı işçilerle ilgili yaptığımız araştırma sırasında, İstanbul, Bursa ve Trakya'da oturma iznine sahip olan, ancak çalışma izni olmayan ve "kayıtsız" olarak çalışan çok sayıda Azeri ve Bulgar vatandaşıyla karşılaşmıştık.

Tablo 6, İçişleri Bakanlığının "sınır geçişi ihlali", "vize ihlali", "yasa dışı çalışma" ve "fuhuş yapma" için nedenlerle haklarında işlem yapılan yabancılarla ilgili bilgi vermektedir. Bu tablodan, yılda yaklaşık 60 bin yabancı hakkında yasal işlem yapıldığı anlaşılmaktadır. Hakkında yasal işlem yapılan yabancılar arasında Bulgaristan ve Polonya'dan gelenlerin sayısının düşük, Moldova'dan gelenlerin sayısının ise yüksek olduğu anlaşılmaktadır. Komşu ülkelerden gelenlerin daha çok "vize ihlali", "yasa dışı çalışma" ve "fuhuş" gibi nedenlerle, Afganistan, Irak, Pakistan ve Somali'den gelenlerin ise "sınır" ihlali nedeniyle işlem gördükleri bilinmektedir (Erder, 2006; Erder ve Kaşka, 2003).

Ülke Adı	Çeşitli Neden	Çalışma	Öğrenim	Toplam
Bulgaristan	49.727	450	3.521	53.698
Romanya	1.355	470	147	1.972
Ukrayna	2.299	715	408	3.422
Rusya F.	4.212	1.308	924	6.444
Gürcistan	1.111	166	364	1.641
Moldova	2.618	216	231	3.065
Polonya	420	177	105	702
Azerbaycan	7.486	821	2.170	10.477
Toplam (Türkiye)	131.594	22.128	25.242	178.964

Tablo 5. Oturma izni alanların ülkelere ve izin alış nedenlerine göre sayıları (2005). Kaynak: İçişleri Bakanlığı Emniyet Genel Müdürlüğü, Yabancılar Hudut İltica Daire Başkanlığı (yayımlanmamış veriler).

Buraya kadar aktarılanlar, Türkiye'ye gelen yabancıların genel nitelikleri hakkında oldukça genel bir bilgi vermektedir. Bu yeni nüfus hareketlerinin temel dinamiklerini, bölgeye ve Türkiye'ye etkilerini anlayabilmek için daha kapsamlı, sistematik ve karşılaştırmalı araştırmaların yapılması gerekmektedir.

Sosyalist ülkelerdeki rejim değişikliğinden sonra Türkiye'ye gelenlerin çoğunun turist olmadığı, buraya yaşamlarını iyileştirmek için çalışma ya da ticaret amacıyla geldikleri oldukça geç fark edilmiştir. Bunların gelişleri önce, alışveriş yaptıkları işyerleri, sonra medya ve kamu yöneticileri ve en sonunda araştırmacılar tarafından fark edilmiştir. Soğuk savaş dönemi ve sonrasındaki antikomünist propagandanın da etkisiyle eski sosyalist ülkelerden gelenlerin burada önyargıyla karşılaştıkları ve buradaki yaşamlarına oldukça zor koşullarda başladıkları açıktır.

Gelen yabancıların, Türkiye'deki iş piyasasına dahil olma süreçlerinde ve etkilerinde çeşitliliğin olduğu anlaşılmaktadır. Bu konuda yapılan ilk analizler yabancıların "ucuz ve sorunsuz emek" olduklarına vurgu yapmaktaydı. Ancak, daha sonra yapılan araştırmalar, yabancıların buradaki iş piyasasıyla eklemlenebilmelerinin arkasında birden fazla nedenin olduğunu ortaya çıkarmıştır (İçduygu, 2004; Erder, 2006). Örneğin, UGİNAR araştırması sırasında görüşme yaptığımız ve yabancı işçi çalıştıran işverenler sıkça sosyalist sistemdeki meslek eğitiminin kalitesinden ve Türkiye'den vasıflı işçi bulmakta karşılaştıkları güçlüklerden

Ülke Adı	2004	2005	Toplam
Bulgaristan	550	363	913
Romanya	1.785	1.274	3.059
Ukrayna	1.341	1.335	2.676
Rusya F.	1.266	1.152	2.418
Gürcistan	2.294	2.348	4.642
Moldova	5.728	3.462	9.190
Polonya	138	77	215
Azerbaycan	1.591	1.410	3.001
Toplam (Türkiye)	61.228	57.428	118.656

Tablo 6. Türkiye'de "yasadışı" kaldıkları saptanan yabancıların ülkelere göre sayıları. Kaynak: İçişleri Bakanlığı Emniyet Genel Müdürlüğü. Yabancılar Hudut İltica Daire Başkanlığı (yayımlanmamış veriler).

söz etmişlerdir. Yine aynı araştırmada bazı işverenler, yabancı işçileri, sendika kuramamaları, disiplinli olmaları, ya da uzun çalışma saatlerine razı olmaları gibi nedenlerle tercih ettiklerini belirtmişlerdi.

Türkiye'ye çalışmaya gelen yabancıların varlığını onları çalıştıran işverenlerden sonra fark edenler ve örgütlü olarak tepki gösterenler, sendikalar olmuştur. Türkiye'deki sendikalar yabancı işçilerin sorunlarıyla ilgilenmekten ve onlarla dayanışmaya girmekten çok, onları rakip olarak görmüşlerdir. Sendikaların, yabancı işçilerle dayanışma yerine, onların çalıştırılmaması yönünde hükümete baskı yapmaları dikkati çeken ve üzerinde tartışılması gereken önemli bir konudur. Yabancı çalıştırılmasına örgütlü tepki gösteren ikinci grup ise formel iş piyasasında faaliyet gösteren ve düzenli işçi çalıştıran işverenler olmuştur. İşverenler, yabancı işçi çalıştıran işyerlerinin ucuz emek kullanarak "haksız rekabet" yaptıklarını ileri sürerek ve yabancı işçi çalıştırılmasının önlenmesi yönünde hükümete baskı yapmışlardır. İşçi ve işverenlerin örgütlü tepkileri sonucunda yabancı işçileri kayıtsız çalıştıran işyerlerine müeyyideler getiren yeni Yabancı Çalışma Yasası, 2003 yılında çıkarılmış ve yabancı işçilerin buradaki çalışma koşulları çok daha zor hale gelmiştir (Güzel ve Bayram, 2006; Çiçekli, 2004 ve Kıral, 2006).

"Nataşa" mı? Döviz Getiren Bavul mu?

Eski sosyalist ülkelerden gelip buradan medet uman yabancıların, özellikle kadınların çok zor koşullarla baş etmek zorunda kaldıkları açıktır. Bu zorluklarda, Türkiye'de yabancı çalıştırılmasına karşı olan ortamın yanı sıra bu gruplarla ilgili toplumda var olan önyargıların da çok etkili olduğu söylenebilir. Doğu Bloku'ndan gelen kadınların "Batılı" görünümlerine karşın, diğer turistlerden farklı olarak ucuz tüketim mallarıyla ilgilenmeleri, kentin ucuz otellerinde kalmaları, iş aramaları ya da siyah naylon torbalarına dükkânlarda ne bulurlarsa doldurup ülkelerine götürmeye çalışmaları bir süre sonra medyanın ilgisini çekmiştir.

İlk dönemlerde, eski sosyalist ülkelerden gelen kadınların, hemen hepsinin Rusça konuşuyor olması, ister Ukraynalı, ister Moldovalı, ister Gürcü olsun, ayırt edilmeksizin, hepsinin kamuoyunda "Rus" olarak kabul edilmesine neden oldu. Uzun zamandır ilişki kurulmamış bir coğrafyadan gelen bu "Rus" kadınlarının, erkek egemen ve üstelik, "Rus" ve "komünist" korkusuyla yetişmiş topluma sessizce girmeleri çok önemli bir etkileşimin başlamasına da neden olmuştur. Magazin sayfaları bu kadınların yaşadıkları zorluklardan çok, görünümleri ve özellikle seks işçiliği yapmalarıyla ilgilendiler ve hepsini "Nataşa" diye adlandırdılar. Bu yaftalama, kamuoyunda haklarında var olan önyargıyı pekiştirdi ve onların burada geçirdikleri günleri çok daha zorlaştırdı (Gülçür ve İlkkaracan, 2002).

Nitekim, bu önyargının yarattığı olumsuzlukları, yaptığımız araştırma sırasında, görüştüğümüz yabancı kadınlar kadar[15], Laleli'deki esnaflar ve geldikleri ülkelerin konsolosluk mensupları da dile getirmişlerdir. Bir süre sonra, Rus diplomatlarının girişimiyle, medyanın kadınları fahişe olduklarını ima eden "Nataşa" adıyla anmalarının önüne geçilebilmiştir (Erder ve Kaşka, 2003). Ancak, bu önlemin kamuoyundaki olumsuz imajı, olumluya çevirebildiğini düşünmek mümkün değildir.

Hangi amaçla gelirse gelsin, Doğu Bloku ülkelerinden gelen bütün kadınlar, sınır girişinden başlayarak, toplumda yaygınlaşmış önyargıyla baş etmek zorunda kalmıştır. Bu önyargı, yabancı kadınların, muhafazakâr, cinselliğin tabu olduğu, erkek egemen bir toplumda yaşamalarını daha da güçleştirmiştir. Sonuçta mekik göçü, yabancı kadınlar için katlanılması çok zor bir ziyaret haline gelmiştir ve yabancı kadınlar mümkün olduğu kadar görünür olmamaya çalışmışlardır. Örneğin, İstanbul'a çalışmaya ya da ticarete binlerce yabancı kadın geldiği halde Laleli

15 Sözünü ettiğimiz araştırma sırasında görüşme yaptığımız, Türk işadamlarıyla evli, üst-orta sınıf mahallelerde oturan bazı Rus ev kadınları bile, bu önyargı nedeniyle şehirde tek başlarına dolaşamadıklarını, gündüzleri sadece kentin belli noktalarındaki büyük mağazalardan alışveriş yapabildiklerini, rastgele taksiye binemediklerini, geceleri kocalarıyla dışarı çıktıklarında bile polisle başlarının derde girebildiğinden söz etmişlerdir.

dışında onlara rastlamak neredeyse mümkün değildir. Göçmen kadınlar, ancak bir süre sonra, yaşadıkları deneyimlerin katkısıyla, bu güçlüklerle baş etmenin yollarını geliştirmişlerdir. Nitekim, Moldovalı ev hizmetçisi kadınlar hakkında araştırma yapan Eder, kadınların gelip gittikçe kurdukları ilişki ağlarıyla, sadece iş bulma için değil, aynı zamanda, polis, gümrük görevlisi gibi memurlarla da baş edebilme yetisini geliştirdiklerinden söz etmektedir (Eder, 2005).

Doğu Bloku ülkelerinde yaşayan kadınların "Nataşa" yaftalamasıyla karşılaşmalarının sadece Türkiye'ye özgü olmayan, küresel bir sorun olduğu anlaşılmaktadır (Malarek, 2003; Wichterich, 2004 ve IOM raporları). Özellikle, seks işçiliği yapan kadınlar için bu tür yaftalamaların ırk ve etnik ayrımcılığı somutlaştırması, kadın araştırmacılarının farkında olduğu bir konudur. Örneğin, Kempadoo, günümüz seks endüstrisinin ırk ve etnikliği dikkate almadan çözümlenemeyeceğini; "iyi kadın-kötü kadın" sınırlarının ırkçı ve etnikçi "ötekileştirmelerle" beraber yürüdüğünü, dünyanın çeşitli bölgelerinde yapılmış olan araştırmalara dayanarak belirtmektedir (Kempadoo, 1998, s. 9-14). Nitekim, Karadeniz'deki yabancı kadınlar üzerinde yaptığı gözlemleri ileten Beller-Hann (1995, s. 230-1), "Rus", "komünist" ve "Hıristiyanlarla" ilgili önyargılarla da beslenen "Nataşa" algılamasının "ırkçılığı" doğurduğundan söz etmektedir . Yine aynı şekilde, Iğdır'da çalışan yabancı seks işçileriyle ilgili gözlemlerini aktaran Özgen (2006) de, bu sınır kentinde "kadın bedeni üzerinden ötekileştirilen milliyetler"den söz ederek, fuhuşun ırkçılık ve milliyetçilikle ilişkilerine dikkati çekmektedir.

Kamuoyunda "Nataşa" yaftalaması sürerken, devlet kurumları bu yeni gelişmeler konusunda ne yapacağına uzun süre karar verememiştir. Kamu kurumlarının, turist vizeleriyle gelen, turistler gibi kısa süreli kalan, ancak turist olmayan bu yeni yabancılarla ilgili yeni politika geliştirmesi oldukça uzun bir süre aldı. Bu durum, birbiriyle çelişen uygulamaların ve politika önerilerinin geliştirilmesine neden oldu. İlk dönemlerde, medya, sadece seks işçilerini, sendikalar ise sadece kaçak çalışanları vurgulayarak, polisi harekete geçiriyordu. Polis baskınları ve sınırdışı edilme sıradanlaştı. Dönemin Çalışma Bakanı'nın nasıl hesaplandığı bilinmeyen ve doğruluğu da tartışmalı olan, "Türkiye'de bir milyon yabancı kaçak olarak çalışıyor" açıklaması da ortalığı iyice karıştırdı ve polis baskınlarının artmasına neden oldu.[16]

Düzensiz göç alan ve kayıtsız yabancı işçilerin çalıştığı bütün ülkelerde kamu otoriteleri bu konuyu insani boyutundan çok ekonomiye ve iş piyasasına etkileri açısından ele almaktadır. Birçok ülke, düzensiz göçü, enformel iş piyasasına etkileri ya da ödemeler dengesine etkileri açısından değerlendirmekte ve kimi zaman önlemeye çalışmakta, kimi zaman da göz yummayı yeğlemektedir. Yaptığımız

16 31 Mart 2000. *Milliyet* gazetesi "Kaçak İşçi Avı Başladı: İçişleri Bakanı Tantan Yabancı İşçilerin Sınırdışı Edilmesini İstedi" başlıklı haber.

YILLAR	İŞÇİ DÖVİZİ	BAVUL TİCARETİ GELİRLERİ
2000	4.560	2.946
2001	2.786	3.039
2002	1.936	4.065
2003	729	3.953

TABLO 7. Türkiye'ye gelen işçi dövizi ve bavul ticareti gelirleri (milyon ABD doları).
KAYNAK: Hazine Genel Müdürlüğü, www.hazine.gov.tr.yayin/hazineistatistikleri/6-1.xls.

araştırma sırasında, Türkiye'de de kamu otoritelerinin enformel iş piyasasının genişlemesi gibi bir konuyla fazla ilgilenmediğini ve konuyu daha çok döviz hareketleri yönüyle ele aldığını gözlemledik. Merkez Bankası, Hazine Genel Müdürlüğü ve Devlet Planlama Teşkilatı gibi kurumlarla yaptığımız görüşmeler sırasında, tartışmaların daha çok döviz hareketinin miktarı ve yönü gibi konularda yoğunlaştığını gözlemledik. Ekonomi ve finansla ilgili çevreler, küresel kaynak akışını izleyen Dünya Bankası'mn öncülüğünde, birçok hesap ve tahmin yapmış ve sonuçta bu nüfus hareketinin dolar girdisi sağladığı ve üretim-istihdam artışı sağladığı sonucuna varmışlardır. Bu arada, bavul ticaretinin yarattığı kazançla, burada kısa süreli ve kaçak olarak çalışan yabancıların çıkardıkları dövizin nihai etkisinin de ekonominin lehine olduğu sonucuna varmışlardır. Sonuç olarak, dolaylı yöntemlerle hesaplanan bavul ticareti gelirleri, enformel bir kaynak olsa da, devletin ödemeler dengesi ile ilgili resmi istatistiklerinde de yerini almıştır (Erder, 2006, s. 42-52). Aşağıdaki çizelge, devletin mekik göçmenlerinin Türk ekonomisine katkısı ile ilgili tahminleri, yurtdışındaki işçilerin dövizleriyle karşılaştırmalı olarak göstermektedir.

Diğer taraftan, kolluk güçleri, bavul ticareti, turizm, çalışma, seks işçiliği gibi faaliyetlerle girift bir şekilde iç içe giren sınır girişlerinin hangisine yolu açıp, hangisine kapayacağına karar veremiyor ve bu konuda *çelişkili uygulamalar yapıyordu.*[17]

Aynı dönemde, Rusya'dan ve diğer komşu ülkelerden "yeni" orta sınıf mensuplarının turistik bölgelere, tatil amaçlı gelişlerinde de önemli artışlar olduğu gözlemlendi. Kapitalist ekonomiye yeni açılan bu ülkelerde oluşan "yeni zenginlerin" alışveriş ve dinlenme için Türkiye'yi seçmeleri de ilgi çekici ve yeni bir gelişme oldu. Turizmciler de bu sınır geçişlerinin ekonomiye olumlu

17 Nitekim Yükseker'in (2003) araştırmasından, Rusya'dan bavul ticareti için gelen kadınlardan bazılarının seks işçiliğinden elde ettikleri gelirleri, buradan mal alarak, ticaret yapmak için kullandıklarını öğreniyoruz.

	2001	2003
YEME İÇME	21,4	20,7
KONAKLAMA	27,1	26,6
SAĞLIK	0,9	1,3
ULAŞTIRMA	6,3	5,8
SPOR, KÜLTÜR	2,7	2,8
TUR HİZMETLERİ	1,9	2,1
DİĞER MAL VE HİZMET ALIMLARI	39,5	40,8
TOPLAM	100,0	100,0

TABLO 8. Turizm gelirleri.
KAYNAK: DİE, 2005, *Turizm İstatistikleri*, T. 3.17, s. 95.

katkı yaptığı vurguladılar. Bu dönemdeki yaklaşımı en açık biçimde Kültür ve Turizm Bakanı Atilla Koç'un 6 Nisan 2005'teki demecinden izleyebiliriz: "... Ruslar sonradan zengin olmanın görgüsüzlüğü ile fazla para bırakıyor. Bunların harcadığı para kişi başı 700 dolar..."

Bütün bu karmaşıklığa ve çelişkilere karşın, devletin "hesaplanmış" tepkisi, gelenlerin döviz kaynağı olarak kabul edilmesi ve engellenmemesi yönünde olmuştur. Sonuçta, devlet ne bavul ticaretinin ne de turizm faaliyetlerinin engellenmesini istedi. Doğu Bloku'ndan gelen kadınlar, devlet katında "döviz getiren bavul" olarak kabul gördü. Sorunlarla baş etme işi ise kadınların kendisine bırakıldı.

Bütün bu çelişik uygulamalara karşın, buraya gelip gidenlerin sayısında önemli bir azalma olmayışı, göçmen kadınların buradan elde ettikleriyle ülkelerindeki yaşam düzeylerini yükseltmeye devam ettiklerini göstermektedir. Mekik hareketine katılan kadınların buradaki deneyimleri ve bu deneyimin yaşamlarına etkisi araştırılması gereken ilgi çekici bir konudur. Ancak, bu kadar önemli bir başka konu da, bu kadınların buradaki deneyimlerinin, Türkiye gibi yabancıya kuşkuyla bakan, erkek egemen ve muhafazakâr bir toplumu nasıl etkilediğidir.

Çalışma Yaşamında Yabancı Kadınlar

Eski Doğu Bloku kökenli kadınlar için, bavul ticaretinin, yoksulluk ve işsizlikle baş etmede çok önemli bir iş alanı olduğu bilinmektedir (Yükseker, 2003). Bu ticaretin, zamanla daha düzenli ve dinamik bir istihdam alanı haline geldiği ve hatta bazı gruplar için, kurumsallaşarak büyük ticaret haline dönüştüğü de

açıktır. Bu ticaret faaliyetleri ekonomik olarak anlamlı bir büyüklüğe ulaştıktan sonra, yerleşikleşerek, yabancılara tezgahtarlık, tercümanlık, modelistlik, mankenlik gibi yeni iş alanları da açmıştır. Sonuçta, bavul ticareti, kendine özgü üretim çeşitleri, yük depoları, özel kargo liman tesisleri, özel kargo uçak seferleri, show-roomları, Rusça konuşan tezgâhtarları, Rusça konuşan otel memurlarıyla yeni ve yerleşik bir iş alanı haline gelmiştir. Bu sektörde, büyük tüccarlardan, siyah naylon torba ile mal taşıyanlara kadar farklı grupların yer aldığı kolaylıkla gözlemlenebilmektedir. Diğer taraftan, bavul ticaretinin ölçeğinin büyümesinin kadınların lehine mi, aleyhine mi olduğu konusunun ise ayrıca araştırılması gerekir.[18]

Doğu Bloku'ndan gelen kadınların sadece bavul ticareti yapmadıkları, sanayi ve hizmet alanlarında da çalıştıkları bilinmektedir. Eviçi hizmetleri hariç olmak üzere, kadınların çalıştığı diğer alanlarla ilgili ayrıntılı bilgiye sahip değiliz. Üst orta sınıf evlere çocuk bakıcısı olarak gelen Filipinliler dalgasından sonra (Weyland, 2005), yaşlı ve hasta bakımı alanında Moldovalıların adı duyulmaya başlamıştır. Bugünlerde Türkmen, Ermeni, Özbek, Azeri, Bulgar gibi çok farklı etnik kökene sahip olan yabancı kadınlar ev hizmetlerinde çalışıyor olsa da, Moldovalı kadınlar, ilk gelenler olduğu için, neredeyse bu işle özdeşleştirilen ve üzerinde en çok araştırma yapılan kadın grubu olmuştur (Kümbetoğlu, 2005; Eder, 2005, Kaşka, 2005). Moldovalılar, ayrıca, giriş sayısının küçüklüğüne karşın, en çok sınırdışı işlemine mazur kalan özel bir yabancı kadın grubu olarak da dikkati çekmektedir (Bkz. **Tablo 6**). Kaşka ile birlikte yaptığımız araştırmada, göçün ilk başladığı dönemlerde, Moldova'dan gelen kadınların, buraya tamamen yabancı oldukları ilk dönemlerde, yerleşik bir cemaate de sahip olmadıkları için, kandırılma, sömürülme, pasaport tutarak zorla çalıştırılma ve fahişeliğe zorlanma gibi olumsuzluklardan da çok fazla etkilendiğini gözlemlemiştik (Erder ve Kaşka, 2003).

Bütün bu güçlüklere karşın eviçi işlerde, önce Moldova, daha sonra diğer ülkelerden gelen yabancıların çalışmaya devam etmeleri, düzensiz göçün ve özellikle mekik göçünün iş piyasasının boşluklarından yararlanarak kendisine yeni bir alan açtığını göstermektedir. Nitekim Kaşka (2005), yabancı kadınların kurdukları ilişki ağlarını ve aracı kurumları inceleyerek, eviçi işlerde yabancı kadınların istihdamının düzenlilik kazandığından söz etmektedir. Kaşka'ya göre, yerli kadın işgücünün istemediği işleri ve çalışma saatlerini kabul eden yabancı kadınlar, yerli emeğe rakip değildir. Nitekim, belki de bu nedenle, 2003 tarihli Yabancı Çalışma Yasası, bütün yabancı karşıtlığına karşın, bu alanda cılız da olsa, yeşil ışık açarak, yabancı kadınların çalışmasına imkân vermiştir.

18 **Tablo 2**'den de izleneceği üzere, alışveriş için gelenler arasında kadınların oranı göreli olarak yüksek, "kurumsallaşmış" ticaret için gelenler arasında erkeklerin oranı yüksektir.

Yabancı kadınların çalıştığı alanlardan bir diğeri ise eğlence sektörüdür. Bu sektör, özellikle turizm sektörü açısından önemli kabul edildiğinden, yasal olarak düzenlenmiş nadir iş alanlarından biridir. Yabancı kadınlar, Kültür ve Turizm Bakanlığından ruhsatlı otel ve eğlence yerlerinde dansçı ya da revü sanatçısı olarak çalışabilmektedirler. Ne yazık ki, bu alanda çalışan yabancılarla ilgili bir araştırma bulunmamaktadır. İnsan ticareti ile ilgili olarak yaptığımız araştırma sırasında İstanbul'da birçok eğlence yerinde, diskolarda kayıtlı ya da kayıtsız olarak çalışan birçok yabancı kadının varlığını gözlemlemiştik. Bu alanda, yasal olarak çalışanların bile pasaportlarının işverenlerce "tutulmaları" ve baskı altında çalışmaları sıradanlaşmıştı (Erder ve Kaşka, 2003, s. 66). Turizm ve eğlence sektöründeki büyümenin "ötekileştirilmiş", "egzotik" ve "yabancı" kadın talebini dünyanın her tarafında yaygınlaştırdığı bilinmektedir (Wonders ve Michalowski, 2001). Türkiye'de, bu sektörde çalışan kadınların artışında bu küresel trendin mi, yoksa yerel eğilimlerin mi etkili olduğunu bilmiyoruz. Ancak, bu alanda çalışan kadınların "Nataşa" yaftalamasını somut olarak yaşayan; sorunları ve istihdam koşulları gündeme bile gelmeyen yabancı kadın grubu olduğu açık. Tıpkı fuhuş sektöründe çalışan kadınlarda olduğu gibi.

Muhafazakâr Toplumda Seks İşçileri

Savaş, siyasal istikrarsızlık ve yoksulluğun yaygınlaştığı ülkelerde hayatları allak bullak olan kadınlar için göç nasıl kaçınılmaz olmuşsa, seks işçiliği de bazen yaşamak için tek geçim yolu haline gelebilmektedir. Diğer taraftan, küreselleşme ile yaygınlaşan ticarileşme ve tüketim eğilimi, eğlence ve seks alanını çok kârlı bir sektör haline getirmiştir. Bu bağlamda, Uzakdoğu, Güney Afrika, Latin Amerika gibi ülkelerde yaygınlaşan "seks turizmi" kadın araştırmacılarının ilgisini çeken bir alan haline gelmiştir (Wonders ve Michalowski, 2001; Kempadoo ve Doezama, 1998). Sosyalist rejimlerdeki çözülme ve yoksullaşmayla birlikte bu ülkeler de seks işçiliğinin ve seks işçiliği yapmak üzere göç eden ya da zorla göç ettirilen kadınların yaygınlaştığı ülkeler olarak gündeme girmiştir.

Bu arada Türkiye de, Avrupa Birliği'nin Uluslararası Göç Örgütünün (IOM) ve ABD Dışişleri Bakanlığının yıllık raporlarında yabancı kadınların, pasaportlarına el konularak zorla çalıştırıldığı, sömürüldüğü, fuhuşa zorlandığı ve kötü muamele gördüğü ülkelerden biri olarak tanımlanmıştır.[19] Kaşka ile birlikte yürüttüğümüz araştırmaya başladığımızda, çok eskiden beri var olan

19 Türkiye, gerek AB ve gerekse ABD'den gelen uyarılar doğrultusunda insan kaçakçılığı ve insan ticaretiyle ilgili anlaşmaları imzalamış ve bu konuyla mücadele amacıyla yasalarda ve uygulamada bazı düzenlemeler yapmıştır. (Bkz. Dışişleri Bakanlığı, 2006, *Ulusal Eylem Planı ve İnsan Ticareti ile Mücadele Raporu,* www.mfa.gov.tr.)

ve üstelik yaygınlaşma eğilimi gösteren seks işçiliği konusundaki araştırma ve yayın azlığı dikkatimizi çekmişti.

Bilindiği üzere, Türkiye'de fahişelik, "cinsel yolla bulaşan hastalıkların yayılmasının önlenmesi, genel ahlakın ve genel sağlığın korunması gerekçeleriyle.." devletin denetiminde yürütülen bir faaliyettir (Erder ve Kaşka, 2003, s. 25-7). Bu niteliği ile Türkiye'de fuhuş, İsveç'te olduğu gibi hem işçilere hem de müşterilerine yasaklanmış bir alan değildir. Türkiye'de fuhuş, Hollanda ve Almanya örneğinde olduğu gibi kurumsal olarak düzenlenmiş bir iş alanıdır. Ancak, Türkiye'deki yasalar "yabancı fahişelerin" çalışmasına izin vermemektedir. Bu sektörün Osmanlı'dan bu yana var olduğu ve bir zamanlar yabancılara da açık olduğu bilinmektedir (Toprak, 1987; Riggs, 1995).

Kadın araştırmacıları ve aktivistleri arasında fuhuş konusu, "seks işçisi mi?", "fahişe mi?"; "işçi mi?", "mağdur mu?", "gönüllü mü?", "her durumda zorda mı?", "düzenlenmeli mi?", "yasaklanmalı mı?" gibi sorular etrafında yoğun olarak tartışılmaktadır. Nitekim, 2000 yılında insan ticaretinin önlenmesiyle ilgili protokolün hazırlandığı Palermo toplantısında yapılan tartışmaların iki kampı belirginleştirdiği anlaşılmaktadır. Avrupa Birliği içinde de var olan bu kamplardan ilki, *Human Rigths Caucus* (İnsan Hakları Grubu), fahişeliği meşru bir emek türü olarak görürken; ikincisi, *Coalition Against Trafficking in Women CATW* (Kadın Ticaretine Karşı Koalisyon), her türlü fahişeliği kadının insan haklarının istismarı olarak kabul ediyorlardı (Doezema, 2002). Dolayısıyla bu kamptan biri, bu sektörde istismar edilen kadınlara ancak "düzenlenmiş" bir seks sektörüyle ulaşılabileceğini, diğeri ise bu sektörün "kölelik" gibi yok edilmesi gereken bir alan olduğunu savunmaktadır.

Cinselliğin konuşulmasının tabu olduğu Türkiye'de fuhuş kurumu ve bu kurumun devlet tarafından düzenlenmiş olmasının nedenleri ve etkileri araştırılması gereken önemli bir konudur. Kadın ticareti ile ilgili araştırmamız sırasında dikkatimizi çeken bir nokta, Türkiye'deki büyük değişimle birlikte, bu sektörün denetlenebilir olmaktan çıkmış olması, yerli ve yabancı kadınları kapsayan çok yaygın bir yeraltı ekonomisi haline dönüşmesiydi. Küntay ve Erginsoy (2005) araştırması, çocuk seks işçiliğindeki yaygınlaşmayı, Sümbül'ün (2004) gözlemlerini aktardığı kitabı ise Güneydoğu'da çatışma ve yoksullaşmayla artan fuhuş faaliyetlerini aktarmaktadır. Her ne kadar, "Nataşa" yaftalamasıyla sadece yabancı kadınlar gündeme getirilmekteyse de, fuhuş sektöründeki bu yaygınlaşmanın onlar gelmeden çok önce başladığı açıktır.

Türkiye'de kaçak olarak seks işçiliği yapmak, kamu sağlığı açısından, özellikle cinsel yolla bulaşıcı hastalıkların yayılması açısından tehdit ve kaçak çalışma olarak kabul edilmektedir. Bu durum, yabancı kadınlar için özel bir sınırdışı edilme nedenidir. Polis, seks işçisi olduğu saptanan kadınları, özel bir hastaneye sevk ederek muayene ettirmekte, sonra da sınırdışı etmektedir. Yine, aynı şekilde

yasalar, fuhuşa aracılık yapmayı, teşvik etmeyi ve kadın ticaretini de yasaklamıştır (Erder ve Kaşka, 2003). Polis kayıtları, 1996-2002 yılları arasından 30 bin yabancı kadının fuhuş yaptığı, ya da bulaşıcı hastalıkları olduğu gerekçesiyle sınırdışı edildiğini göstermektedir. Yine aynı kayıtlar, yılda yaklaşık 3 bin yabancı kadının fuhuş yaptığı gerekçesiyle sınırdışı edildiğini ve 2000-2 yılları arasında 5 bine yakın kişinin fuhuşa teşvik veya aracılık nedeniyle yakalandığını göstermektedir.

Fuhuş sektörünün, yabancı kadınlar için çok riskli, ancak çok canlı bir iş alanı olduğu anlaşılmaktadır. Araştırma sırasında yaptığımız görüşmelerden, bu alanda çalışan kadınların çok farklı kökene sahip oldukları gibi, çok farklı konumda çalıştıkları da anlaşılmıştı. Kadınlar arasında, örgütlü seks bezirganları aracılığıyla gelen profesyonel küresel seks işçileri olduğu gibi, kandırılarak gelen, zorla fuhuş yaptırılan kadınlar da vardı. Bu arada, seks işçiliğini bireysel olarak, ya da polis, taksi şoförü gibi küçük ölçekli iş yapan kadın tüccarları aracılığıyla sürdürmeye çalışan, sahte evlilik yaparak sınırdışı edilmenin önünü almaya çalışan seks işçileriyle de karşılaşılmıştır.

"Nataşa" yaftalamasıyla kimi zaman ırkçılığı somutlaştıran (Beller-Hann, 1995; Özgen, 2006) önyargılarla yaşamlarını sürdürmeye çalışan yabancı seks işçisi kadınlar, görünür olmadan, dayanışma ilişkileri kuramadan, kendi konsoloslukları dahil hiçbir kurumdan destek alamadan güçlükle yaşamlarını sürdürmektedirler. Ancak, ne yazık ki, Türkiye'deki yabancı seks işçilerinin bu kırılgan konumları, ne kadın örgütlerinin ne de kadın araştırmacılarının gündemindedir. Bugünlerde onlar için yapılan, sadece 157 Alo Yardım Hattı'na başvurduklarında zorla çalıştırılmaktan kurtulmalarını sağlamak olmuştur. Yine aynı şekilde, IOM onların daha insanca sınırdışı edilmelerinin yollarını aramakla uğraşmaktadır (IOM, 2005).

Seks işçiliği konusu, son dönemlerde özellikle insan ticareti konusuyla birlikte gündeme gelmektedir. Austin (2006), göçmen seks işçiliği konusunun kriminoloji alanına terk edilmiş olmasını eleştirmekte, aslında gündeme alınması gerekenin seks hizmeti talebinin artması olduğundan söz etmektedir. Austin, göç araştırmalarına seks işçilerinin de dahil edilmesini ve toplumların seksi niçin satın aldıklarının araştırılmasını önermektedir. Aynı savı burası için de tekrarlayabiliriz. Türkiye'de seks işçiliği konusunun araştırılması, sadece yabancı ya da yerli seks işçilerinin durumunu değil, aynı zamanda, Türkiye'de cinselliğin nasıl yaşandığını, aile yapısını, kadın erkek ilişkilerini, toplumsal cinsiyetin oluşumunu ve dolayısıyla kadının konumunu anlamamıza katkıda bulunacaktır.

Sonuç olarak, Türkiye'ye mekik göçüyle gelen yabancı kadınların, öncü göçmenler olarak, tanımadıkları ve tamamen yabancısı oldukları, üstelik önyargılarla karşılaştıkları bir toplumda iş yaşamının çeşitli alanlarına, zorluklarla da olsa girebildiklerini söyleyebiliriz. Onlar artık, gidip gelseler de, oradaki ve buradaki olanaklar ve zorlukları sürekli olarak karşılaştırsalar da, kalıcı etkisi

olan bir değişim geçirmişlerdir. Onların bin bir güçlükle girdikleri yeni çalışma alanlarını izlemek ve araştırmak, sadece onların deneyimlerini değil, aynı zamanda Türkiye'deki iş yapısının değişimini ve gereksinmelerini de anlamamıza yardımcı olacaktır. Daha da önemlisi, özellikle eski sosyalist ülkelerden gelen kadınların Türkiye gibi muhafazakâr ve cemaatçi bir toplumda yaşamayı nasıl becerdikleri ve ne tür etkiler yarattıkları da araştırılması gereken önemli konulardır.

Diğer taraftan, bu araştırmalar, göç araştırmacılarının, mekik göçünün kalıcı bir göç hareketi mi, yoksa geçici bir nüfus hareketi mi olduğu konusundaki tartışmalara da katkıda bulunacaktır. Bu bağlamda, Türkiye'deki deneyimlerden hangilerinin "temel mal ve hizmetlerin sağlanması" amacıyla devam eden ve bir süre sonra nitelik değiştirecek "ilkel devingenlik" olduğu; hangilerinin göçmenleri marjinalleştirecek "tamamlanmamış" göç olduğu, hangilerinin "devingenlikle yerleşme" (Iglicka, 2001; Okolski, 2001 ve Morokvasic, 2004) olarak tanımlanabileceği ya da tamamen başka bir sürece mi dönüştüğü gibi konular açıklık kazanabilecektir.

KAYNAKÇA

Abadan Unat, N. (2002) *Bitmeyen Göç: Konuk İşçilikten Ulus-Ötesi Yurttaşlığa,* İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Arı, A., der. (2006) *Uluslararası Göç, İşgücü ve Nüfus Hareketleri,* İstanbul: Derin.

Beller-Hann, I. (1995) "Prostitution and its Effects in Northeast Turkey," *The European Journal of Women's Studies,* sayı:2, s. 219-35.

Castles, S. ve M. Miller (2003) *The Age of Migration,* Londra: Palgrave Macmillan.

Çiçekli, B. (2004) *Yabancıların Çalışma İzinleri,* Ankara: Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu Yayını. Dışişleri Bakanlığı (2006) *Ulusal Eylem Planı ve İnsan Ticareti ile Mücadele,* www.mfa.gov.tr.

DİE (2005) *Turizm İstatistikleri: 2001-2003,* Ankara.

Eder, M. (2005) "Moldovian Domestic Workers and the State," *Irregular Migration, Informal Labour and Community in Europe* (IMILCO) atölye çalışmasına sunulan tebliğ, 1-2 Aralık 2005, İstanbul.

Erder, S. (2000) "Uluslararası Göçte Yeni Eğilimler: Türkiye Göç Alan Ülke mi?" *Mübeccel Kıray için Yazılar,* der. F. Atacan, F. Ercan, H. Kurtuluş ve M. Türkay, s. 235-59. İstanbul: Bağlam.

Erder, S. (2003) "Eski Sosyalist Ülke Yurttaşı Kadınlar Türkiye'de," *Kızılcık Dergisi,* sayı. 15, s. 29-31.

Erder, S. (2004) "Yeni Uluslararası Göç: Düzenli ve Denetimli Göçten Düzenlenmemiş Göçe," *UGİNAR Proje Raporu.* Marmara Üniversitesi Araştırma Fonu, yayımlanmamış rapor.

Erder, S. (2006) "Yabancısız Kurgulanan Ülkenin Yabancıları," *Uluslararası Göç, İşgücü ve Nüfus Hareketleri,* der. A. Arı, s. 1-74. İstanbul: Derin.

Erder, S. ve S. Kaşka (2003) *Düzensiz Göç ve Kadın Ticareti: Türkiye Örneği,* Cenevre: IOM.

Gal, S. ve G. Kligman (2000) *The Politics of Gender After Socialism,* New Jersey: Princeton University Press.

Gal, S. ve G. Kligman, der. (2000) *Reproducing Gender: Politics, Publics and Everyday Life after Socialism,* New Jersey: Princeton University Press.

Gülçür, L. ve P. İlkkaracan (2002) "The 'Natasha' Experience: Migrant Sex Workers from the Former Soviet Union and Eastern Europe in Turkey," *Women's Studies International Forum,* cilt: 25, sayı: 4, s. 411-21.

Güzel, A. ve F. Bayram (2006) "Türk Hukukunda Yabancıların Çalışma Hakları ve Çalışma İzinleri," der. A. Arı, *Uluslararası Göç, İşgücü ve Nüfus Hareketleri.* s. 75-118. İstanbul: Derin.

Iglicka, K. (2001) "Shuttling From Former Soviet Union to Poland: From Primitive Mobility to Migration," *Journal of Ethnic and Migration Studies,* s. 505-18. cilt: 27, sayı: 3.

IOM (1995) *Trafficking and Prostitution: The Growing Exploitation of Migrant Women from Central and Eastern Europe,* Cenevre: IOM.
IOM (1999) *Trafficking in Migrants: Policy and Responses,* Cenevre: IOM.
IOM (2000) *Migrant Trafficking and Human Smuggling in Europe,* Cenevre: IOM.
IOM (2002a) *Trafficking for Sexual Exploitation: The Case of Russia Federation,* Cenevre: IOM.
IOM (2002b) *Transformation and Migration in Central and Eastern Europe,* Cenevre: IOM.
IOM (2003) *World Migration 2003: Managing Migration Challenges and Responses for People on the Move,* Cenevre: IOM.
IOM (2006) *2005 Türkiye, İnsan Ticareti ve Eğilimler,* Ankara: IOM.
İçduygu, A. (1996) *Transit Migration in Turkey,* Budapeşte: IOM.
İçduygu, A. (2003) *Irregular Migration in Turkey,* Cenevre: IOM.
İçduygu, A. (2004) *Türkiye'de Kaçak Göç,* İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayını.
Kaşka, S. (2005) "Ev İçi Hizmetlerin Küreselleşmesi ve Türkiye'deki Göçmen Kadınlar," *TES-İŞ Dergisi,* Ekim 2005. s. 49-54.
Kempadoo, K. ve J. Doezama, der. (1998) *Global Sex Workers: Rigths, Resistance and Redefinition,* Routledge.
Kıral, H. (2006) *Yabancıların Türkiye'de Çalışma Esasları,* Ankara: Türkiye İşverenler Sendikaları Konfederasyonu.
Kültür ve Turizm Bakanlığı (2001) *Yabancılar Ziyaretçi Araştırması,* www.kultur.gov.tr.
Kümbetoğlu, B. (2005) "Enformalleşme Süreçlerinde Genç Göçmen Kadınlar ve Dayanışma Ağları," *Folklor/Edebiyat Dergisi,* cilt: XI, Sayı: 41, s. 5-25.
Küntay, E. ve G. Erginsoy (2005) *Ticari Seks İşçisi Kız Çocuklar,* İstanbul: Bağlam.
Malarek, V. (2004) *Nataşalar: Yeni Küresel Seks Ticaretinin İçyüzü,* Ankara: Bilgi.
Morawska, E. ve W. Spohn (1997) "Moving Europeans in the Globalizing World: Contemporary Migrations in a Historical-Comparative Perspective (1955-1994 v. 1870-1914)," *Global History and Migrations,* der. W. Gungwu, s. 23-62. Westview Press.
Morokvasic, M. (2004) "Settled in Mobility: Engendering Post-Wall Migration in Europe," *Feminist Review,* sayı: 77, s. 7-25.
Morokvasic, M., U. Erel ve K. Shinozaki, der. (2003) *Crossing Borders and Shifting Boundaries Vol. I. Gender on the Move,* Leske, Budrich, Opladen.
Nazpary, J. (2003) *Sovyet Sonrası Karmaşa.* İstanbul: İletişim.
Okolski, M. (2001) "Incomplete Migration: a New Form of Mobility in Central and Eastern Europe: The Case of Polish and Ukranian Migrants," *Patterns*

of Migration in Central Europe, der. C. Wallace ve D. Stola, s. 105-28, Palgrave Publisher.

Okolski, M. (2004) "New Migration Movements in Central and Eastern Europe," *International Migration in the New Millenium*, der. D. Joly, s. 36-56, Ashgate.

Özden, Ç. ve M. Schiff, der. (2006) *International Migration, Remittances and the Brain Drain*. Washington: The World Bank and Palgrave Macmillan.

Özgen, N. (2006) "Öteki"nin Kadını: Beden ve Milliyetçi Politikalar," *Toplumbilim*, sayı: 19, s. 125-43.

Riggs, C.T. (1995) "Yetişkinlerde Suç," *İstanbul 1920*, der. C.R. Johnson, çev. S. Taner, s. 279-315. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları Belgesel Dizisi 3.

Sassen, S. (2000) "Women's Burden: Counter Geographies of Globalization and the Feminization of Survival," *Journal of International Affair*, sayı: 53, 2, s. 503-24.

Sassen, S. (2003) "The Feminization of Survival: Alternative Global Circuits", *Crossing Borders and Shifting Boundaries. Vol. I. Gender on the Move*, der. M. Morokvasic, U. Erel ve K. Shinozaki, Leske, Budrich, Opladen.

Sümbül, A. (2004) *Güneydoğu'da Fuhuş*, İstanbul: Elma Yayınları.

Toprak, Z. (1987) "İstanbul'da Fuhuş ve Zührevi Hastalıklar 1914-1933," *Tarih ve Toplum*, sayı: 39, s. 31-40.

UN (2004) *World Economic and Social Survey 2004 International Migration*, New York: UN.

UNHCR (2002) *Population Statistics*, Population Data Unit. Table 2, Refugee Population and Major Changes by Country of Asylum, 2002, www. UNHCR. org (erişim tarihi: 4 Ağustos 2003).

Wallace, C. (2002) "Opening and Closing Borders: Migration and Mobility in East-Central Europe," *Journal of Ethnic and Migration Studies*, cilt: 28, sayı: 4, s. 603-25.

Wallace, C. ve D. Stola, der. (2001) *Patterns of Migration in Central Europe*, Palgrave Publisher.

Waters, E. (1989) "Restructuring the Women Question: Perestroika and Prostitution", *Feminist Review*, s. 3-19.

Weyland, P. (2005) "Küresel Mekanlarda Cinsiyetlendirilmiş Yaşamlar," *Mekan, Kültür, İktidar*, der. A. Öncü ve P. Weyland, s. 117-36, İstanbul: İletişim.

Wichterich, C. (2004) *Küreselleştirilen Kadın: Eşitsizliğin Geleceğinden Raporlar*, çev. F. Tayanç ve T. Tayanç, Ankara: Türk Sosyal Bilimler Derneği Yayını.

Wonders, N.A. ve R. Michalowski (2001) "Bodies, Borders, and Sex Tourism in a Globalized World: A Tale of Two Cities-Amsterdam and Havana," *Social Problems*, cilt: 48, sayı: 4, s. 545-71,

Yıldırım, F. (2002) *Fahişeliğin Öbür Yüzü*, İstanbul: Metis.

Yükseker, H.D. (2003) *Laleli-Moskova Mekiği: Kayıtdışı Ticaret ve Cinsiyet İlişkileri,* İstanbul: İletişim Yayınları.

Zlotnik, H. (1998) "International Migration 1965-96: An Overview," *Population and Development Review.* cilt: 24, sayı: 3, s. 429-68.

Elektronik Kaynaklar

www.egm.gov.tr./yabancilar/birincisif.htm

www.hazine.gov.tr/yayinhazineistatistikleri/6-1-Dev.xls (erişim tarihi: 10 Mayıs 2004).

www.UNHCR/Governments (erişim tarihi: 22 Temmuz 2003).

www.world-tourism.org (erişim tarihi: Eylül. 2006).

Kalkınma ve Kırsal Kadının Değişen Toplumsal Konumu: Türkiye Deneyimi Üzerinden Karadeniz Bölgesindeki İki Vaka'nın Analizi

AYŞE GÜNDÜZ HOŞGÖR

Giriş

Kalkınma politikaları sosyal ve ekonomik eşitsizliği gidermeye yönelik müdahalelerle toplumsal dönüşümü hedefler. Bu dönüşüm, katılımcı yaklaşımla yön bulmayı ve sürdürülebilir unsurları içermeyi önemser. Kırsal alana yönelik ekonomik müdahaleler, her ne kadar kırsal kalkınma kavramsallaştırılması biçiminde ele alınmasa da, sosyal ve toplumsal yaşamdaki müdahalelerle birlikte uygulanır. Aslında tarıma yönelik müdahaleler ülkenin ekonomik kalkınmasının temelini oluşturur. Ekonomideki gıda ve hammaddeye yönelik girdi bu sektörden sağlanır. Tarımdaki ürün ve ücret politikaları, işgücü politikaları ya da tarımsal ürün ihracatı sermaye birikimine katkı sağlar. Tarımsal üretimin vergilendirilmesi, ürün kotalarının oluşturulması, toprak reformunun gerçekleştirilmesi gibi tarıma yönelik yasal müdahaleler aslında bir ülkenin kalkınma politikalarını yakından ilgilendirir. Kısaca tarıma yönelik kalkınma politikaları ülkenin tarımdışı kalkınma politikalarına da yön verir. Buna göre kırsal kalkınma politikaları, sadece tarım değil, aynı zamanda tarım dışı politikaları da içerir.

Yukarıdaki unsurlar göz önünde bulundurulunca, kırsal kalkınmanın önemi bir kez daha ortaya çıkmaktadır. Bu kavramsallaştırmadan yola çıkarak, kırsal kalkınmayı tanımlamak mümkündür. Öyle ki kırsal kalkınma belirli bir ideoloji ekseninde kırsaldaki bireylerin yaşamlarını düzenlemeyi ve toplulukların sosyal, ekonomik, toplumsal ve kültürel dönüşümlerini katılımcı bir yaklaşımla yeniden inşa etmeyi hedefler. Tarımdaki küçük üretici, ortakçı ya da topraksız konumdaki yoksul çiftçi kırsal kalkınmanın öznesini oluşturur. Kırsal kalkınma, tarım ve tarım dışı gelir getirici faaliyetleri, kırsal sanayiyi ve kırsal alanda yaşayan, özellikle çocuk, genç ve yaşlıların, kendilerine yönelik sağlık, eğitim ve sosyal hizmetlere erişimlerinin toplumsal cinsiyet politikalarıyla birlikte ele

alınmasını savunur. Öyle ki, kırsal gelirdeki eşitsizliklerin giderilmesi ve kentsel alanda yaşayanlarla, kırsal alanda yaşayanların vatandaşlık haklarına ve kaynaklara eşit biçimde erişmelerini sağlamaya yönelik politikalar, kırsal kalkınma tanımı içerisinde yer alır. Aynı zamanda kırsal kalkınmaya yönelik politikalar, kırsaldaki yoksulu güçlendirmeyi ve dolayısıyla ülkedeki ekonomik ve sosyal refahı artırmayı hedefler. Bu nedenle, kırsal kalkınma stratejileri, başta bölgesel, sınıfsal, toplumsal cinsiyete dayalı farklılıklar olmak üzere, bu gibi farklılıkları gözetmek durumundadır.

Kırsal kalkınma politikaları kırdan kente yönelik göçü durdurmayı hedeflememekle birlikte, kırsalda bir çekim alanı yaratmayı ve kırsalda yaşayanın kendi yaşamı üzerinde karar hakkının bulunmasını ve yerinde refahın artmasını savunur. Bunun uzun soluklu gerçekleştirilebilmesi için ise, kırsal kalkınmada sürdürülebilirliğin önemsenmesi ve birçok unsurun bir arada ele alınması gerekir. Tarım ve tarım dışı istihdam, kırsal yoksullukla ve yoksunlukla mücadele, vatandaşlık haklarına erişimde toplumsal cinsiyet farklılığının göz önünde bulundurulması, doğal kaynakların sürdürülebilir yönetimi gibi hususlar, yerinde kalkınma, kırsal alanda istihdam yaratma, sağlık, eğitim gibi temel hizmetlere kırsal alanda eşit erişim imkânı sağlama ve kararlara katılım alt başlıkları altında ele alınır.

Özetle, kırsal kalkınma politikaları kırsal toplulukların sosyal, ekonomik, toplumsal ve kültürel dönüşümlerini katılımcı bir yaklaşımla yeniden inşa etmeyi hedefler. Ancak günümüzde bu politikaların kadın ve erkek üzerindeki etkisinin farklı olduğu vurgusunun, klasik kalkınma yazınında önemli bir tartışma konusu oluşturduğunu görüyoruz. Genelde üç alt başlıkta derlenen, *Kalkınmada Kadın*, *Kalkınma ve Kadın* ve *Toplumsal Cinsiyet ve Kalkınma* yaklaşımları, kırsal kalkınma politikalarının kadınlar üzerinde hem olumlu, hem de olumsuz etkilerinin olduğunu öne sürmektedir. Bazı durumlarda kalkınma politikaları kırsal kadınla ilgili görünmez eşitsizliği derinleştirmekte, kadınların yoksunluğunu ve yoksulluğunu artırmaktadır. Bazı durumlarda ise kırsal kadının güçlenmesinin yolunu açmaktadır.

Sözü geçen bu muğlak kavramsal çerçeveden hareketle, çalışmada Türkiye'de uygulanmış kalkınma politikalarının kırsal alanda yaşayan kadınları nasıl etkilediği incelenmiştir. Yazıda, kırsal kadınların, bulundukları bölgeye ve sosyal tabakaya bağlı olarak, toplumsal ve ekonomik konumlarında farklılıklar olduğu savı öne sürülmektedir. Birinci bölümde, kırsal kalkınma politikalarının bu farklılıkların oluşumunda nasıl etkili olduğu sorunsalı tarihsel olarak ele alınacaktır. Yazının ikinci bölümünde ise araştırmaya yön veren ve kırsal alandaki farklılıklara yönelik savı destekleyecek nitelikte iki vaka tartışılacaktır. Bu vakalardan ilkini, Karadeniz Bölgesi'nin dağ köylerinde yaşayan kadınlara yönelik olarak uygulanan küçük ölçekli (mikro) kırsal kalkınma projelerinin

etkilerinin irdelenmesi oluşturacaktır. İkinci vakada ise yine aynı bölgede, ancak kıyıdaki balıkçı köylerinde yaşayan kadınların yaşam deneyimleri, ulusal (makro) balıkçılık politikaları çerçevesinde ele alınacaktır. Böylece aynı bölge içerisinde yaşayan kırsal kadınların mikro ve makro düzeydeki kırsal kalkınma politikalarından nasıl farklı biçimlerde etkilendikleri tartışılacaktır. Araştırma, ikincil kaynaklara ve istatistiklere dayanmakla birlikte, özellikle vaka incelemeleri, son on yıldır Karadeniz Bölgesi'nin kırsal alanında yürüttüğüm iki ayrı araştırmanın bulgularıyla şekillenmiştir.

Kavramsal Çerçeve

Genel olarak kalkınmanın, kadının sosyal, ekonomik ve kültürel durumlarını olumlu ya da olumsuz nasıl etkilediği üç temel teorik yaklaşımda ele alınmaktadır: *Kalkınmada Kadın Yaklaşımı*, *Kadın ve Kalkınma Yaklaşımı* ve *Toplumsal Cinsiyet ve Kalkınma Yaklaşımı* (Gündüz Hoşgör, 2010).

Kalkınmada Kadın Yaklaşımı

Bu yaklaşıma göre kadın-erkek eşitsizliği, geleneksel örüntülerin varlığı ve basit teknoloji ile açıklanmaktadır. Liberal feminist yaklaşıma dayanan bu paradigmaya göre, cinsiyet eşitliği sanayileşme ve teknolojik gelişme sonucunda ortaya çıkar. Kırdan kente göçle birlikte geniş ailenin yerini çekirdek ailenin alması, kültürel değerlerdeki çözülmeler, demokratik devlet düzeni ve orta sınıf yaratma politikaları ile laik devlet görüşü cinsiyet eşitliğini gündeme taşıyan unsurlardır. Kalkınmada Kadın Yaklaşımı, kültürel temelli ataerkilliğin önemini vurgulamaktadır. Bu yaklaşıma göre ekonomik kalkınma, sosyal kalkınmayı beraberinde getirmektedir. Bu nedenle kadına yönelik özel politikaların oluşturulması önerilmemektedir (Giele, 1992, s. 5).

Kalkınmada Kadın yaklaşımına göre tarım dışı sanayileşme daha fazla iş olanağı ve sosyal servislerin yaratılmasına olanak vermekte ve bu nedenle, özellikle kırdan kente göç etmiş kadının toplumsal statüsünde olumlu dönüşümler gerçekleşebilmektedir. Diğer bir deyişle; *Kalkınmada Kadın Yaklaşımı*'nda, özellikle kırdan kente göç etmiş kadın açısından eğitime erişim mümkündür ve eğitim aracılığıyla kadının toplumsal konumundaki eşitsizliğin giderileceği varsayılır.

Yaklaşım, kültürel değerleri, toplumun modernleşmesi için değişmesi gereken unsurlar olarak ele almaktadır. Gelişmiş toplumlardan elde edilen kültürel değerlerin modern fikirleri gelişime katmasını tartışmak yerine, son çalışmalarda *kültüre özgü* modernleşme görüşü, modernleşmenin hem modern hem geleneksel değerleri birlikte içerdiğini öne sürmektedir (Moghadam, 1992). Ancak bu yaklaşım yapısal değişikliklere ve üretim bağlantısına yeterince odaklanmamaktadır.

Kadın ve Kalkınma Yaklaşımı

Kadın ve Kalkınma yaklaşımı ise Marksist-feminist çatışmacı kurama dayanmaktadır. Yaklaşım, yapısal değişimlerin ve üretim biçiminin dönüşümünün ve ataerkilliğin ekonomik temele dayalı olduğunu vurgular. Aynı sosyal sınıf içerisinde bulunan kadın ve erkeğin eşit olmadığını ve kalkınma politikalarından da eşit yararlanmadığını savunur. Bu görüşe göre, kadının kamusal alanda çalışması ve kullanım emeğini değişim emeğine dönüştürmesi, yani para kazanması, özgürleşmesinin birincil koşuludur. Ancak, Kadın ve Kalkınma yaklaşımı, kadının özel alandaki rollerini (ev işi, çocuk ve yaşlı bakımı gibi) göz ardı eder (Boserup, 1970a; 1977b; Moghadam, 1992).

Bu yaklaşım, kırsal alandaki politikalara gelir getirici faaliyetler aracılığıyla kadın-erkek eşitsizliğinin ortadan kalkacağı varsayımı biçiminde yansır. Ancak, *Kadın ve Kalkınma* yaklaşımı, kadının evdeki aile içi rolünü de reddetme eğilimindedir. Bu rollerin neden kadının sorumluluğu olduğunu anlatmada yetersiz kalmaktadır. Özel alandaki toplumsal cinsiyet rollerinin farklılığı bir sonraki yaklaşımda, *Toplumsal Cinsiyet ve Kalkınma* yaklaşımında tartışılmaktadır (Rathgeber, 1990, s. 494).

Toplumsal Cinsiyet ve Kalkınma Yaklaşımı

Sosyalist-feminist kurama dayanarak, kadının özel alanda "yeniden üretim" sürecine katılmasının önemini vurgular. Bu görüşe göre kadının gelir getirici faaliyetlerde çalışması yeterli bir politika değildir. Kadının ev dışı üretime katılırken, erkeğin de özel alandaki işbölümüne katılması gereklidir. Toplumsal cinsiyet temelli kırsal kalkınma yaklaşımı sosyal kalkınmayı önemser; sadece gelir getirici faaliyet yaratmakla yetinmez, sosyal eşitsizlikleri ortadan kaldırmaya yönelik bilinç oluşturmayı ve farkındalık yaratmayı amaçlar.

Yukarıda ele alman bu yaklaşımlar; kadın, toplumsal cinsiyet ve kalkınma arasındaki ilişkiyi yeterince analiz edememektedir. Kalkınma tartışmalarında, modernleşme ve çatışmacı teoriler arasında bir ortaklık olduğunu savunan Portes'in (1980) izlerini yeni alternatif açılımlarda görmek mümkündür. Örneğin *Kadının Güçlenmesi* ya da Kadın, Çevre ve Kalkınma kuramlarında benzer bir kuramsal sentez söz konusudur.

Çatışmacı yaklaşımlarda, cinsiyet eşitsizliği, üretim bağlantılarından kaynaklanmaktadır. Toplumsal dönüşümün geçiş süreçlerinde, kadın kamusal ekonomik alandan çekilmekte, özel alanda sadece kullanım emeğini üretmektedir. Örneğin tarımda makineleşme ya da göç, kadını tarımdan koparmakta ve "ev kadını" konumuna hapsetmektedir. Kadın, toplumsal dönüşümünün ön aşamasında ekonomik ve sosyal açıdan marjinalleşmektedir. Toplumsal dönüşümün ileri safhalarında ise, Marksist-feminist ve sosyalist-feminist kuramlara göre kadın ekonomiye ucuz işçi gücü olarak katılmaktadır. Gerek *Kadın ve Kalkınma* yak-

laşımında, gerekse *Toplumsal Cinsiyet ve Kalkınma* yaklaşımında, eril ideoloji ve kadının kaynaklara ulaşım imkânındaki sınırlılıklardan dolayı büyük ölçüde dezavantajlı konumda olduğu vurgulanmaktadır.

Aslında eril ideoloji üç görüşte de sorunun temelini oluşturmaktadır. Ancak *Kalkınmada Kadın* yaklaşımına göre ataerkillik kültürel unsurlardan beslenmekte, *Kadın ve Kalkınma* ile *Toplumsal Cinsiyet ve Kalkınma* yaklaşımlarına göre ise ataerkillik ekonomi temellidir (Gündüz Hoşgör, 2001).

Tüm bu tartışmaların ışığında, kalkınmanın ilk aşamalarında kadının *marjinalleşmesinden*; sonraki aşamalarında ise ucuz işgücü yaratmasından söz etmek mümkündür. Ancak, kadının sadece ekonomik ve sosyal açıdan değil, aynı zamanda ideolojik olarak da güçlenmesine ve toplumsal cinsiyete yönelik farkındalık yaratılmasına ihtiyaç vardır. Bu kavramsal çerçeve altında bir sonraki bölümde Türkiye deneyimi ele alınacaktır.

Türkiye'de Kalkınma Politikalarının Kırsal Kadının Toplumsal Konumuna Etkisi

Genel olarak Türkiye'de kırsalı ilgilendiren kalkınma politikaları dört dönem ekseninde irdelenmektedir: Erken Cumhuriyet Dönemi (1923-1929); Devlet Kapitalizmi (1930-1949); Dünya Ekonomisine Eklemlenme Dönemi (1950-1980); Neoliberal Politikaların Uygulandığı Dönem (1980 sonrası). Ancak metinde,her dönemde kırsal kadının konumunu ayrı ayrı, betimleyici biçimde ele almayacağım. Bunun yerine, farklı dönemlerdeki tarihsel olguları birleştirerek ve feminist yöntemden yararlanarak, dönüşümü anlamaya yönelik bütüncül ve tarihi mevcut çalışmalar ekseninde farklı okumaya yönelik bir analiz yapmaya çalışacağım.

İlk önemli husus kırsaldaki nüfus dönüşümüdür. Cumhuriyet'in ilanından günümüze kadar geçen süreçte Türkiye'nin nüfusunun kırsal nüfustan kentsel nüfusa doğru dönüştüğünü görüyoruz. 1920'li yıllarda her 10 kişiden 8'inin kırsal yerleşim yerlerinde yaşadığı bir nüfusun yerini bugün tam tersine yaşanan bir dönüşüm ile her 10 kişiden 8'inin kentsel yerleşim yerlerinde yaşadığı bir nüfus aldı. Yani 1920'lerde nüfusun %75'i kırsal alanda yaşarken 2008'de bu oran %25'e düştü. Ancak toplam nüfus 13,5 milyondan 70 milyona yükseldi. Türkiye'de kırsal yerleşim yerlerinde yaşayan nüfusun oranı, Cumhuriyet'in ilanı ile 1950'li yılların başına kadar geçen dönemde çok önemli bir değişim göstermedi. 1950'li yıllar ile birlikte, kırsal yerleşim alanlarından kentsel yerleşim alanlarına yönelik iç göç hareketi yaşandı (Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü, 2010).

Bu süreçte, işgücüne katılımda da dönüşümler yaşandı. Türkiye'de hem kadınların hem de erkeklerin işgücüne katılım oranları azaldı. 1980'li yılların sonlarında erkekler için %81; kadınlar için %34 olan işgücüne katılım, 2008

yılında azalarak, erkekler için %70'e; kadınlar için ise %25'e geriledi (Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü, 2010). İşgücünün ekonomik sektörlere göre dağılımına bakıldığında, Türkiye'nin zaman içinde tarım sektörünün ağırlıkta olduğu bir ekonomik yapıdan sanayi ve özellikle hizmet sektörünün ağırlıkta olduğu bir ekonomik yapıya geçmiş olduğu görülmektedir. 1955 yılında işgücünün %82'si tarım sektöründe, sadece %18'i ise sanayi ve hizmet sektöründe istihdam ediliyordu. Zaman içinde hızla azalan tarım sektörünün payı, 1980 yılında %61'e geriledi. Günümüzde, işgücünün dörtte birinden daha azının tarım sektöründe (%24,7); %27'sinin sanayi sektöründe, diğer yarısının ise hizmet sektöründe istihdam edildiği görülmektedir (Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü, 2010).

Yukarıda belirtildiği üzere günümüz Türkiyesi'nde istihdam edilen nüfusun %24,7'si tarım sektöründe çalışmaktadır. Tarımdaki istihdamın %45,2'sini kendi hesabına veya işveren olarak çalışanlar, %46'sını ise ücretsiz aile işçisi oluşturmaktadır. Tarım sektöründeki 2 milyon 446 bin kadının %76'sı ücretsiz aile işçisi olarak istihdama katılmaktadır (TUİK, 2010). Diğer bir ifadeyle, Türkiye'de çalışan her iki kadından birisi tarım sektöründe ücretsiz aile işçisi konumunda istihdam edilmektedir (Gündüz Hoşgör ve Smits, 2008). Her ne kadar kadınların tarımda önemli bir ekonomik rolü olsa da, emekleri karşılık bulmamakta ve ücretsiz aile işçisi sınıflandırması altında kavramsallaştırılmaktadır. Bu da yine tarihsel bir olgudur.

Kırsal alanda çalışan bu kadınların, erkeklerden çok daha fazla eril ideolojinin etkisi altında olduğunu görüyoruz. Literatürde ülkenin tarımsal açıdan temelini oluşturan kırsal kadınlarla ilgili araştırmaların pek çoğu, 1960'lardan sonraki döneme odaklanmaktadır. Yine de mevcut sınırlı yazın Türkiye kırsalının her dönemdeki temel özelliği olarak toplumsal cinsiyete dayalı keskin bir işbölümü olduğunu yansıtmaktadır. Örneğin, sosyal bilimci Tonguç'un 1938'de tanımladığı, kırsal alandaki kadınların iş yükü, günümüzde de geçerliliğini korumaktadır:

> [...] kırsalda kadın çocuklarla ilgileniyor, aile için yemek hazırlıyor, ev halkına bakıyor, hayvanlara bakıyor, tarlada çalışıyor, çocuk doğuruyor—yapabildiği kadar çok. Bütün hayatı iş, şefkat ve başkaları için fedakârlıktan oluşuyor. Görevleri ve sorumlulukları eşininkinden daha zor ve çok daha fazla yöne dağılmış. Ev halkı, çiftlik, üretim ve hayvanlar hakkındaki endişeleri ve görüşleri eşinden hiç de az değil. Kırsal (köylü) ailelerinde, her şey kadınla ilintili ve ondan geçiyor (Azmaz, 1984, s. 38).

Dünya Ekonomisine Eklemlenme döneminde (1950-1980 yılları arasında) kırsal kadının, ekonomik kalkınma politikalarından temelde iki şekilde etkilendiğini görüyoruz: (i) tarım teknolojisindeki modernleşme ve ticari pazarlama ve (ii) göç.

Mevcut yazında, tarımda modernleşme ve ticari pazarlamanın, kırsal kadın açısından dezavantajlı bir konum yarattığı vurgusu ile karşılaşıyoruz. Gelenekselden modern çiftçiliğe geçiş, bilgi ve eğitim seviyelerinde farkı artırarak kadınlara karşı erkeklerin statüsünü ve hâkimiyetini artırdığı vurgulanmaktadır. Tunalıgil'in 1970 yılında bir Batı Anadolu köyünde gerçekleştirdiği (1980) araştırması, traktör kullanıldığında işin %75'inin erkekler tarafından yapıldığını; aynı işler elle yapılırken ise işgücünün %80'inin kadınlar tarafından karşılandığını öne sürmektedir (Azmaz, 1984, s. 148). Buna ek olarak, örnek görüşmeler kadınların ev, tarla, çiftlik, ahır, depo ve atölye dahil çeşitli yerlerde çalıştığını göstermektedir. Araştırmada kadınların günde ortalama on altı saat çalıştığı hesaplanmıştır. Her ne kadar erkeklerin çalışma saatleri mevsime göre değişiklik gösterse de kadınlar için bu rakam yıl boyunca sabit kalmaktadır (Azmaz, 1984, s. 148). Yine benzer çizgide Sirman'ın 1984 yılında Batı Türkiye'deki Tuz köyünde gerçekleştirdiği araştırması (1993, s. 253), kadınların tarlalarda elle pamuk toplarken en büyük oğullarının mekanik faaliyetlerle ilgili işlerden (tarla sürme ve harman dövme gibi) sorumlu olduğunu yansıtmaktadır. Bu arada erkekler pazarlama ve ticaret faaliyetlerini yürütmektedirler.[1] Benzer şekilde, Ilcan'ın 1990 yılında Kuzeybatı Anadolu'daki Saklı köyünde yürüttüğü araştırması (1994, s. 566) erkeklerin makineli tarımda ve ticari faaliyetlerde hâkimiyetlerini sürdürdüklerini göstermiştir.[2] Ilcan'ın ifadesiyle, "*kadınlar, genç kızlar ve kız çocukları dövülmüş buğdayı paketlerken, oğlan çocukları ve erkekler makineye buğdayı atmaktadır*" (Ilcan, 1994, s. 566). Bu üç araştırmanın bulguları tarımda makineleşmenin kadın-erkek arasındaki işbölümünün kadınların aleyhine olduğunu destekler niteliktedir.

Bu noktada tarımda makineleşmenin kapitalist üretime eklemlenmedeki rolünün yanı sıra, bu değişim sürecindeki ev içinde ve kamusal yerel güç merkezlerindeki iktidarın yeniden inşa edilmesinin de erkeklerin lehine olduğunu vurgulamak gerekir. Örneğin, 1976 yılında Ertürk (1987) farklı etnik grupların birlikte yaşadığı Güneydoğu Anadolu bölgesindeki Yoncalı ve Şenyurt köylerinde hane halkının nasıl kapitalist üretime entegre olduğunu analiz etmiştir.[3] Yoncalı, 33 hanenin yaşadığı eski göçebe bir aşiret köyüdür. Büyük toprak sahipleri ve köylüler için tütün ana geçim kaynağıdır. Bahçe sebzeleri ve meyveleri, sadece

1 Sirman, çalışmasını 1984 yılında yürütmüş ve katılımcı gözlem gibi nitel yöntemlerle verilerini derlemiştir.

2 Ilcan, Saklı köyünde bir yıl geçirmiş ve farklı yöntemlerle bilgi toplamıştır. Uyguladığı teknikler arasında hane halkı anketleri, sözlü tarih ve katılımcı gözleme dayalı alan araştırması bulunmaktadır.

3 Analizin dayandırıldığı veriler Ertürk tarafından, Haziran 1976 ile Aralık 1976 tarihleri arasında toplanmıştır. Belgeler, anketler, görüşmeler ve katılımcı gözlem yöntemi gibi farklı araştırma teknikleri birlikte kullanılmıştır.

aile tüketimi için ekilmektedir. Ertürk'ün araştırması (1987) köylülerin çoğunun geçiminin işçi ücretlerinden sağladığını ve tarımdan sağlanan ihtiyaç fazlasının tekrar tarım üretimine yatırılmadığını yansıtmaktadır. Ayrıca Yoncalı'daki büyük toprak sahibi, diğer bölgelerdeki bazı üretim kuruluşlarına sahiptir ve bunları işletmektedir. Üretici, ailesi ile birlikte Ankara'da yaşamış ve mecliste iki dönem görev yapmıştır. Bunlara ek olarak Ertürk, Yoncalı'daki aşiret yapısının dağılmasını, ailelerinin yıllar içinde daha büyük şehirlere göç etmesine bağlamıştır.

Bu araştırmada, Ertürk aynı zamanda 63 aile üzerinde yaptığı analizle kapitalist gelişimin Şenyurt tarımsal üretiminde farklı etkileri olduğunu göstermiştir. Büyük toprak sahibi neredeyse ekilebilir tarlaların yarısına sahiptir. Toprağın geri kalan kısmı 12 Hıristiyan—Süryani ailesine—aittir ki bunların bazıları toprakları işlememektedir. Yoncalı'daki durumun aksine, Şenyurt'ta ailelerin çoğu kendi tarlalarından ihtiyaç fazlası ürün elde edebildikleri halde, tarımda makineleşme ve hızlı nüfus artışının, çoğunun iş aramak için şehirlere göç etmesine neden olduğunu yansıtmaktadır.

Ertürk'ün bu iki köyde gerçekleştirdiği karşılaştırmalı araştırması, kadınların yapısal olarak eşlerinin gelirine bağımlı kaldıklarını ve aynı zamanda erkeklerin büyük toprak sahiplerinin sermayeleri ve güçleri altında ezildiklerini yansıtmaktadır (Ertürk, 1987). İki köyde de kararlar ve politik konular büyük toprak sahiplerinin ve tamamen erkeklerden oluşan bir kurum olan ihtiyar heyetinin kontrolü altındadır. Süreçte kadınlar marjinalleşmekte, kamusal alana yönelik kararlara dolaylı katılabilmektedirler.

Aynı araştırma, köylü kadınların emekleri üzerinde kontrollerinin sınırlı olduğunu yansıtmaktadır. Geleneksel takas mekanizmasının yerini ticari pazar aldığında ise kadınlar özel alanlara (ev ve/ya köy) dışına çıkamamış ve pazara entegre olamamışlardır. Genç erkekler ise genelde ya pazarlama ya da ücretli işçi olarak mevsimlik çalışmak üzere köy dışına gitmektedirler. Bu nedenle "özel alan/kamusal alan farklılaşması kadınlar üzerinde erkek iktidarını artırmıştır" (Ertürk, 1987, s. 89).

Türkiye'de geleneksel tarımdan modern tarıma geçiş ve ticari pazara eklemlenme neden kırsal alanda kadınların aleyhine bir durum yaratmıştır? Her ne kadar buradaki kanıtlar kesin olmasa da, bu durumu *iki boyutta ele almak istiyorum.*

Kırsal Alandaki Kadınların Eğitime Sınırlı Erişimi

Birinci boyutun, 1930'larda ülke çapında gerçekleştirilen tarım ve eğitim reformundaki sorunlara dayandığını düşünüyorum. Bu dönemde yeni toprak işleme yöntemleri öğretmek üzere çoğu erkek birçok uzmanın köylere gönderildiğini görüyoruz. Ancak, kadınların köylerdeki bu yeni tarım uygulamalarını öğrenme şansları eril ideolojiden ötürü erkeklere nazaran sınırlı oldu. Erkekler derslere katılabilirken, kadınlar tarlalarda veya evlerinde yeni tekniklerden habersiz bir

şekilde çalışmaya devam etti. Bu durum eğitime erişim imkânlarında da karşımıza çıkıyor. Nitekim günümüz kırsalında kadın ve erkeğin eğitim seviyesi açısından hâlâ önemli farklar bulunmaktadır. Nüfusa kayıt gibi, temel eğitim hakkına erişimde kırsal alandaki kadınların erkeklere nazaran daha dezavantajlı konumda olduklarını görüyoruz. Türkiye İstatistik Kurumu, 2000 Yılı Genel Nüfus Sayımı verileri kadınların okuryazarlık oranlarının erkeklerin oranlarından düşük olduğunu yansıtmaktadır (Kağıtçıbaşı, 2010). Ortadoğu ve Güneydoğu bölgesi illerinde özellikle kadınlar arasında okur yazarlık oranları yüzde 51-60 arasında yığılmaktadır. Bu durum kırsal alanda yaşayan zorunlu ilköğretim çağında olan kız çocuklarının ilköğretime yeterince erişemedikleri anlamına da gelmektedir. Türkiye genelinde köylerde yaşayan her 100 kadından 45'i ilkokul eğitimini tamamlamamış konumdadır. Bu oran kasabalarda %25'dir (Gündüz Hoşgör, 2010).

Eğitim reformuyla ilgili bir diğer önemli deneyim Köy Enstitüleri'dir. Bu politika, 1935 yılında gündeme gelmiştir ve 1940'larda uygulamaya geçmiştir. Köy Enstitüleri'nin amacı "köylerin kalkınması için gerekli öğretmenleri yetiştirmek ve bu öğretmenler sayesinde yurttaşlık haklarını kullanan, savunan çağdaş bir toplum yaratarak köyü canlandırmaktır" (Örnek, 2007, s. 36). 1940'da ilk on Köy Enstitüsü kuruldu; Eskişehir-Çifteler; İzmir-Kızılçulu; Kırklareli-Lüleburgaz; Kastamonu-Gölköy; Samsun-Ladik; Antalya-Aksu; Balıkesir-Savaştepe; Kocaeli-Arifiye; Isparta-Gönen; Trabzon-Beşikdüzü... Bunlara 1940'da üç Köy Enstitüsü daha eklendi: Seyhan (Adana)-Düziçi; Kayseri-Pazarören; Malatya-Akçadağ; Kars-Susuz... Ardından 1941'de Ankara-Hasanoğlan ve Konya-Ereğli; 1942'de Sivas-Yıldızeli ve Erzurum-Pulur; 1944'te Diyarbakır-Ergani ve Dicle ve Aydın-Ortaklar; ve 1948'de Van-Erciş gruba katıldı. Böylece 1941 ile 1948 arasında 21 Köy Enstitüsü kuruldu. Ama ilk onu önemliydi; çünkü önlerinde *model* yoktu. Köy Enstitüleri, öğretmenin sadece okuma yazma öğretmekle kalmayıp, köylülerin yaşamlarında bilgiyi kullanmalarını önemsiyordu. Amaç kırsal alanda yerel aydınlar yetiştirmekti. Kısaca, bu politikada önemli olan, okulda öğrenciye yaşam becerileri kazandırmaktı, öğrenciyi eğitmek önemliydi. Ancak, siyasi çatışmalardan ötürü bu önemli politika devam edemedi ve Köy Enstitüleri 1954'te kapatıldı.

Kısa bir süre uygulanmış olmakla birlikte, bu projelerin çarpan etkisi süreçte devam etti. Köy Enstitüsü uygulamaları farklı alanlarda entelektüel birikimin oluşmasına katkı sağlamıştır. Bir yerel model oluşturmuş; özellikle kırsal alanda kadınların sınırlı sayıda olmakla birlikte eğitime erişimlerini sağlamıştır. Ancak, hepsinden öte bu model kırsal alanda *erkekliğin* değişiminde etkin rol oynamıştır.

Kırsal Erkeğin Tarımdaki Yeni Bilgiye ve Teknolojik Yeniliğe Erişiminin Desteklenmesi

İkinci olgu tarımla ilgili uygulamalarla ilgilidir. Erken Cumhuriyet döneminden başlayarak erkeklerin askerliklerini yaparlarken, katılmalarının zorunlu olduğu

tarım dersleri uygulamalarını görüyoruz. Böylece askerlik hizmeti sırasında, kırsal erkeklerin çoğu tarımla ilgili bilgi ve tecrübe sahibi olma imkânını buldu. Buna ek olarak, erkeklere nasıl traktör kullanacakları veya en azından bazı mekanik araçları nasıl kullanacakları öğretiliyordu. Bu da erkeklerin bilgi ve eğitim seviyelerinin yükselmesine katkı sağladı.

Kuşkusuz bunun arkasında tarihsel ve yapısal olarak inşa edilmiş toplumsal iş bölümünün etkisi bulunmaktadır. Erkekler kamusal alanda kullanım emeklerini değişim emeğine dönüştürmekte, yani, para kazanmaktaydı. Her ne kadar kırsalda kadınlar tarlada çalışsalar, hayvanlarla ilgilenseler de, kamusal alana çıkamamalarından ötürü emekleri *para getiren* iş olarak kabul edilmiyordu. Bu yapısal toplumsal cinsiyete dayalı işbölümü kapsamında, kadınların işlerinin *ikinci derecede* önemli, erkeklerin işlerinin ise *birinci derecede* önemli olduğuna, bu nedenle erkeklerin daha karmaşık üstün görevleri başarabileceklerine inanılıyordu. Ünlü atasözü, "Elinin hamuruyla erkek işine karışma", sadece kırsalda mevcut geleneksel toplumsal cinsiyete dayalı işbölümüne yönelik ayrımcılığı değil, aynı zamanda kadınların işinin küçük görüldüğü kalıplanmış inancını da yansıtır. Genelde, toplumsal cinsiyete dayalı işbölümü konusundaki ayrımcılık erkeklere modern tarım teknolojilerini kullanma rolünü veriyordu. Çünkü modern ve karmaşık tarım araçlarını kullanmak "erkek işi"ydi. Kadınlar sadece modern tarım teknolojisini kullan(a)mamakla kalmadı, aynı zamanda bu *karmaşık* görevin dışında tutuldu. Kısacası, eril ideoloji kadınların yeni teknolojilere erişimini engelledi.

Bu eril ideolojiye dayalı iktidar ilişkileri aynı zamanda kadınların ticari faaliyetlere katılımını da sınırladı. Araştırmalar her ne kadar kadınların ürünü yetiştiren kişi konumunda olduklarını gösterse de, erkeklerin ürünün dağıtımından ve satışından sorumlu olduklarını yansıtıyor (Tunalıgil, 1980; Ertürk, 1987; Sirman, 1993; Ilcan, 1994). Bu noktada sorunun, ulaşımın sınırlı olmasından kaynaklandığı öne sürülebilir. Ancak erken Cumhuriyet döneminde, Doğu ve Güney Doğu Anadolu dışındaki bölgelerdeki birçok köy tren yolları ile 1940'larda pazarlara bağlamıştı. Maalesef, bu durum kadınların ticari faaliyetlere katılmalarına pek de katkı sağlamadı. Günümüzde bile kırsal kadınlar, erkek akrabaları onlara eşlik etmeden ürünü pazara ulaştıramıyorlar.

Her ne kadar ulaşım araçları kadınların pazara erişimini etkilememiş olsa da, onların bağımlı durumu üzerinde iki önemli etki yarattı. Birincisi, suya erişim gibi altyapı olanakları ulaşım sayesinde köylere ulaşabildi. Bunlar da kadınların suyla ilgili (su taşıma, çamaşır yıkama gibi) ağır işlerini azalttı. Örneğin Ertürk (1993) araştırmasında, hiçbir su kaynağı bulunmayan Doğu Anadolu köylerinden birinde kadınların su getirmek için yaklaşık "iki saat" yürüdüklerini belirtiyor.

Ulaşımın sağladığı ikinci olumlu etki de ideolojiktir. Ulaşım altyapısı tamamlandıktan sonra Cumhuriyet ideolojisini yaymak için birçok öğretmen köylere

gönderildi. Kısa dönemde, kadın öğretmenler dahil olmak üzere öğretmenlerin başarıları sınırlıydı. Kırsalda, özellikle kadınların eğitime erişimini engellemeye yönelik bir direnç vardı. Ama uzun dönemde kırsal kadın üzerindeki sınırlı etkilere paralel farklı etkiler ortaya çıkmaya başladı. Örneğin, bazı köylerde *okuryazar olmayan* babalar ve *okuryazar* oğulları arasındaki çatışma (kısaca *erkeklikteki* çözülmeler) geleneksel aile yapılarının çözülmesini tetikledi (Stirling, 1965). Kırsal kadınlar sınırlı da olsa kayınpederlerinin baskısından kurtuldu. Böylece *klasik eril* yapı bir ölçüde zayıfladı. Buna ek olarak, hâlâ *yabancı* olarak kabul edilen kadın öğretmenler köylü kadınlarla etkileşime girmeye başladı. Köylerdeki kadın öğretmenler, sağlık ve çocuk bakımı konusunda faydalı bilgiler aktardılar ve kırsaldan eğitime katılan kız çocuklarının sayısında artış oldu.

Cumhuriyet döneminde, özellikle 1930'larda kredi ve pazarlama kooperatifleri kuruldu. Her ne kadar kredi düzenlemeleri ile ilgili kanunlar cinsiyet ayrımı gözetmese de, kadınlar krediye erişim konusunda gene dezavantajlı durumdaydı. Dünya Bankasının (1993, s. 186) araştırmasına göre kadınların Türkiye'de kredi erişim imkânı çok düşüktü. Bunun nedeni kısmen 1990 yılına kadar geçerliliğini koruyan Medeni Kanunun 159. maddesinden kaynaklanıyordu. Bu kanuna göre evli bir kadının çalışmak ve kredi almak için kocasının iznini alması gerekiyordu. Kırsal kadın özellikle tarımsal girişimlere yatırım yapmak için kaynaklara erişim konusunda dezavantajlı durumdaydı.

1950'lere geldiğimizde ekonomik değişimin ve hızlı nüfus artışının, kırsal kesimlerden kentlere göçlerin başlamasına neden olduğunu görüyoruz. Bu nüfus akışı kadınların kırsal bölgelerdeki çalışmalarını etkiledi. Erkekler büyük oranda kentlere göç ediyordu ve bu da kırsalda kadınların görevlerini kat ve kat artırıyordu. Kendi işgüçlerinin ürününün üzerinde daha fazla kontrol elde etmeksizin erkeklerin işlerini de üstlenmeye başladılar. Başkent Ankara ve sanayi şehri İstanbul, bu göçten en çok etkilenen kentler arasındaydı. Araştırmasında Levine (1973), Ankara'da çoğu erkek göçmenin köyleri ile olan sıkı bağlarını koruduğunu gösteriyor. Erkek evden uzakta ama eve para gönderen konumdaydı. Ve köylerinden gelen diğer erkeklere kentlerde destek oluyordu. Buna ek olarak çalışmak için nadiren eve dönüyorlardı.[4] Bu da köylerde geride bırakılan kadınların daha fazla tarımsal işi üstlenmesi anlamına geliyordu.

Türkiye'de planlı kalkınmanın 1960'lı yıllarda Devlet Planlama Teşkilatı'nın kurulması ile başladığı kabul edilir (Kalkınma Atölyesi, 2005). Bu dönemde kırsal alanı etkileyen önemli politikaların başında Türkiye'nin köylerinden Batı

4 Çalışmasında, Levine (1973) 400 apartman görevlisi ile görüşmüştür. Bunlar Türkiye'nin farklı kırsal bölgelerinden Ankara'ya göç etmiş kişilerdir. Araştırmanın amacı köy iletişimleri ile kent kültürüne uyum arasındaki ilişkiyi analiz etmekti. Kentte çalışan 400 erkekle anketler aracılığıyla bilgi toplanmıştır (Levine, 1973, s. 359).

Avrupa'ya ve Arap Körfezi'ne işçi göçü de bir erkek işgücü hareketiydi (Abadan Unat, 1964). İş ve İşçi Bulma Kurumu istatistikleri ülke sınırları dışındaki bir pozisyona yerleştirilen işçilerin %91'inin erkeklerden oluştuğunu gösteriyor. Bu bulgu, birçok kadının ve çocuğunun kırsal Türkiye'de geride bırakıldığı anlamını da taşıyor. İşçilerin geride kalan eşleri köylerde daha fazla tarımsal işi üstlendiler. Örneğin, Azmaz (1984, s. 141) 1977 yılındaki çalışmasında geride kalan kadınların ekonomik katılımını üç farklı dönemde sınıflandırmıştır: "Eşlerinin göç etmesinden önceki dönem, uzaktaki eşler yanlarındayken ve onların tamamen eve dönmelerinden sonraki dönem."[5]

Azmaz'ın (1984) araştırma bulguları, geride bırakılan kadınların üç temel yolla eşlerinin göçüne ekonomik olarak katkı sağladığını gösteriyor: (i) Altınlarını veya birikimlerini eşlerinin göç etmesine yardımcı olmak veya döndükten sonra yerleşimi finanse etmek için bozdurmak;[6] (ii) ailenin ihtiyaçlarını karşılamak veya pazarlama için tarlalardaki üretime işgücü desteği sağlamak; (iii) aile ihtiyaçları veya pazarlama için halı, kilim, dokuma, örgü, elişi gibi işler üretmek (Azmaz, 1984, s. 141). Eşleri köy dışındayken kadınların %42,8'inin tarlalarda çalıştığını, hayvanlara baktığını, dikiş diktiğini, halı dokuduğunu gösterirken sadece kadınların %12,8'inin eşleri eve döndükten sonra bu faaliyetleri sürdürdüğünü göstermektedir.

Her ne kadar, genelde kırsal alandaki kadınlar makineleşme dışı işleri sürdürseler de, toplumsal cinsiyete dayalı işbölümü bölgelere göre farklılıklar barındırmaktadır. Doğu, Güneydoğu ve Karadeniz bölgelerinde, makineli tarımsal faaliyetlerde yetkin işgücünün kısıtlı olması genelde erkek akrabalar, arkadaşlar veya işçiler ile karşılandı. Buna rağmen, erkeklerin geleneksel *erkek işi* üzerindeki hâkimiyetleri bazı bölgelerde yıkılmaya başladı. Örneğin, Azmaz

5 Bu araştırmanın temel amacı kırsal alandan uluslararası göçe katılanların Türkiye kalkınması üzerindeki rolünü analiz etmektir. Araştırma aynı zamanda geride bırakılan kadınların ülkenin kalkınmasına yaptığı ekonomik katkıyı anlamayı amaçlar. Veriler; anketler, görüşmeler, gözlemler, vaka geçmişleri ve resmi veriler kullanılarak toplanmıştır. Almanya Federal Cumhuriyet'inde çalışmış ve Haziran 1973 tarihinde Türkiye'ye dönmüş 156 işçi ve onların eşlerinden 132'si ile görüşülmüştür. Doğu'yu temsilen üç şehir—Sivas, Erzincan ve Gaziantep—çalışma kapsamına alınmıştır.

6 Nakit para için altınları satmak, evlerdeki çeyiz-başlık parası alışverişi ile ilişkilidir. Köylerde evlilik akti sırasında erkeğin ebeveynleri gelinin ailesine nakit veya mal ya da ikisi şeklinde başlık parası ödemek zorundadır. Her ne kadar bunun biçimi bölgeden bölgeye değişse de bir bölümü ortaktır. Geline, geleneksel olarak ellerinde, kulaklarında, boynunda veya mümkünse hepsinde taşıdığı, genelde altın ya da benzeri değerli mücevherlerin takılması beklenir. Kadın bunları genelde ailenin refahı için saklar. Başlık parası önemini yitirmekte ancak evlilikte altın başta olmak üzere değerli takıların geline hediye edilmesi âdeti devam etmektedir.

(1984) çalışmasında kadınların %22,9'u eşleri köy dışında kalırken *dışarıda çalışmaktan*, örneğin pazarlama işlerinden bahsetmiştir. Orta Anadolu'daki Bolu ilinin köylerinden birinde, 1988 yılında bir grup kadının traktörler için sürücü belgesine başvurduğunu görüyoruz. Kadınlar bu sıradışı başvuruya neden olarak "eşlerinin uluslararası rotalarda tır şoförü olarak çalıştıklarını ve evden uzakta olduklarından traktör kullanmaya mecbur kaldıklarını" öne sürmüşlerdir (Dünya Bankası, 1993, s. 177). Özetle, bazı bölgelerde kırsal kadınlar, erkekler uzaktayken geleneksel olarak erkekler tarafından yapılan işleri üstlenmiş ve kısmen güçlenmişlerdir. Ancak, bu vakalar oldukça sınırlı sayıda karşımıza çıkmaktadır.

1960-1980 arasında kısmen erkeklerin yurtdışı göçünden dolayı birçok kadının, tarımsal üretim dışındaki başka işlere de girdiğini görüyoruz. Özellikle yoksul ve topraksız aileler için kırsal kadınların tarım dışı işlere girmesi bir gelir kaynağı yarattı. Ancak, bu konuyla ilgili verilerin bulunmayışı, kadınların ulusal düzeyde tarım dışı sanayiye katılımını incelemeyi imkânsız hale getirmektedir. Veriler kırsal kadınların en çok halı ve kilim dokuma, yerel tekstil ürünleri dokuma (pamuk ve ipekli kumaş), dantel yapma, nakış işleme, tığ işi yapma, örgü örme (elle veya makineyle), dikiş dikme ve hediyelik eşya üretme ile ilgilendiğini göstermektedir (Dünya Bankası, 1993, s. 156).

Diğer örnek vaka çalışmaları, kırsal sanayide kadınların katılımını belgelemiştir. Örneğin, Ilcan (1994, s. 567) köyün (Saklı) yeni açılan halı dokuma fabrikasında yarım gün çalışan on beş bekâr kadınla görüşmüştür. Ilcan araştırmasında, "aileleri desteklemek için okulu bırakan ve çok düşük gelirlerle çalışan on yaşında bile kızların" olduğunu belirtir (1994, s. 567). Özetle, 1990 yılına geldiğimizde bile kadın işgücünün çoğunun hâlâ tarım sektöründe çalıştığını; bununla birlikte, bu dönemde de benzer biçimde kırsal kadınların önemli bir bölümünün ücretsiz aile işçisi konumunda çalışmaya devam ettiklerini görüyoruz.

Son dönemde ise Türkiye kırsalını iki olgu etkilemektedir. Bunlardan ilkini özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinin kırsalındaki kadınları derinden etkileyen köy boşaltma süreci oluşturmaktadır. Bu bölgelerde yaşanan başta güvenlik sorunu ve yoksulluk gibi çeşitli nedenlerden ötürü hızlı bir göç süreci yaşanmıştır. Bu zorunlu göç süreci kapsamında boşaltılan kırsal yerleşimler, hem büyüklük hem de yarattıkları etki bakımından toplam göç sürecinin önemli bir parçasını oluşturmaktadır. 1993 ve 1994 yıllarında, Olağanüstü Hal Bölgesi olarak tanımlanan Diyarbakır, Hakkari, Siirt, Şırnak, Tunceli ve Van illerinin kırsalı ve mücavir alanını oluşturan Batman, Bingöl, Bitlis, Mardin, Muş, toplam 11 ilde, Kasım 1997'de köye geri dönüş yapanlar hariç, 820 köy, 178 mezra zorunlu olarak boşaltılmıştır (TBMM, 1998). "Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü Türkiye Göç ve Yerinden Olmuş Nüfus Araştırması" (2006) bulgularına göre ise bölgedeki kırsal alandan 950

bin ile 1 milyon 200 bin arasında kişi zorla yerinden edilmiştir. Köylerinden zorunlu göç edenler, öncelikle üç bölgenin büyük il merkezlerine (Van, Batman, Diyarbakır, Gaziantep ve Şanlıurfa); olanağı bulunanlar, Adana, Mersin, Antalya, Bursa, Aydın ve Manisa illerine; ve diğerleri de İzmir ve İstanbul gibi büyük metropollere göç etmişlerdir. Bu durum, bölgedeki kırsal alanı son derece ciddi boyutta olumsuz yönde etkilemiştir. Örneğin, 1997-1998 öğretim yılında, bu 11 ilde mevcut bulunan 5093 ilköğretim okulundan 2202'si (%43) eğitime açılamamıştır (TBMM, 1998). Zorunlu göç, sonrasında kent yoksulluğunu derinleştirmiştir. Öyle ki günümüzde zorunlu göçle kentlere yerleşen bazı yoksul aileler, yılın belli aylarında gezici ve geçici olarak göç etmekte ve kadınlar hanedeki diğer üyelerle birlikte *mevsimlik tarım işçisi* konumunda çalışmaktadır (Çetinkaya, 2008).

Son dönemde Türkiye'de kırsal alanı etkileyen diğer politikaları ise Avrupa Birliği (AB) uyum politikaları oluşturmaktadır. AB, Türkiye'den AB'nin neoliberal tarım politikalarını benimsemesini talep etmektedir. Doğal kaynakların ve çevrenin korunması, yaşayan ve tarihi kültürel mirasın korunması, yerel ihtiyaçları karşılayacak proje bazlı ekonomik dinamizm ve kırsal nüfusa yönelik ulaşım, sağlık, eğitim, yönetim gibi servislerin sağlanması, AB yaklaşımının temel unsurları olarak görülmektedir (Örnek, 2007). Ancak, AB'nin kırsal kalkınma ve tarım politikaları farklılıklar içermektedir. Bir yandan kırsal kalkınma aracılığıyla kırsal alanlarla kentsel alanlar arasındaki yaşam kalite farkının ve eşitsizliklerin azaltılması hedeflenirken; diğer yandan tarım sektörünün ekonomik sektörler içindeki payı azaltılmaya çalışılmaktadır. Bu neoliberal politik tezatlık özellikle küçük üreticinin uzun dönemde tarımdan kopması ve daha da yoksullaşma riski taşıması anlamına gelmektedir. Bu risk grubunun başında ise özellikle kadınlar bulunmaktadır.

Bu tarihsel değerlendirmelerden hareketle yazının bir sonraki bölümünde iki vakayı analiz edeceğim. Bunların ikisi de aynı bölgedendir: Karadeniz Bölgesi. Ancak ikisi arasında önemli farklar mevcuttur. İlk vaka Sinop-Durağan'ın dağ köylerindeki kadınların mikro ölçekte uygulanan kırsal kalkınma projelerinden nasıl etkilendiklerini anlamaya yöneliktir. İkinci vaka incelemesi ise balıkçı köylerindeki kadınların ulusal (makro) düzeyde uygulanan kalkınma politikalarının toplumsal konumlarında ne gibi dönüşümler getirdiğini tartışmaya yöneliktir. Böylece iki farklı düzlemde (mikro ve makro) kalkınma politikalarının aynı bölgede yaşayan kırsal kadınların toplumsal konumlarında ne gibi dönüşümler gerçekleştirdiğini, kazançlar ve kayıplar ekseninde tartışmam mümkün olacaktır.

Vaka Üzerinden Kırsal Kadının Toplumsal Konumundaki Bölge İçi Farklılıkları Tartışmak

Dağ Köyünde Kadın Olmak: Sinop-Durağan Kırsalında TKV Mikro Havza Kırsal Kalkınma Proje Uygulamalarının Yansımaları[7]

Kırsal alanda kadının toplumsal konumunu, ulusal kalkınma politikalarının yanı sıra bölgesel düzeyde uygulanan küçük ölçekli uygulamalar da etkiler. Bu mikro ölçekte uygulanan kırsal kalkınma programları hükümet dışı sivil örgütler, vakıf ve kooperatifler tarafından yürütülür. Programlarda uluslararası kuruluşların desteği söz konusudur. Mikro havza uygulamalarıyla model oluşturma iddiasında olan en eski kuruluşların başında ise Türkiye Kalkınma Vakfı (TKV) gelir.

Bu vakıf 1967 yılında Çukurova bölgesinde bir grup gönüllü girişimci tarafından kuruldu. Vakfın temel amacı küçük ölçekli gelir getirici projelerle kırsal yoksulu güçlendirmekti. *Katılımcılık* ve *kalıcılık* (sürdürülebilirlik) ilkeleriyle yürüttüğü çalışmalarında toplumsal cinsiyet yaklaşımını gündeme getirdi. Zira yukarıda da tartıştığım üzere kırsalda birçok faaliyet kadınlar tarafından yürütülmekteydi, ancak kadınların özellikle kararlara katılımları sınırlıydı. Örneğin, TKV'nin kırsal sanayinin desteklenmesine yönelik uyguladığı tavukçuluk (KÖY-TÜR A.Ş. uygulaması), halıcılık-kilimcilik, süt değerlendirme ve peynir üretimi, arıcılık gibi çalışmalarda özne hep kadınlardı.[8]

Türkiye'de Uygun Toplum Ormancılığı Modellerinin Geliştirilmesi Projesi kapsamında Sinop-Durağan köylerinde farklı kırsal kalkınma proje çalışmaları, 1991 yılında FAO, Orman Bakanlığı ve Türkiye Kalkınma Vakfı'nın (TKV) işbirliğiyle başladı. Temel Araştırma sonuçlarına dayanılarak, 1993 tarihinde Çorakyüzü, Sarıyar, Beyardıç, Kirencik (Kızılcık), Hacımahmutlu, Ortaköy ve Köseli olmak üzere yedi köy, bu köylere bağlı mahalleler proje kapsamına alındı ve köylerde aşamalı olarak farklı projeler uygulandı.

1993 tarihinde yayınlanan *Sinop-Durağan Sosyal Ormancılık Projesi Hanehalkı ve Kadın Anketleri Raporu*'na göre bölgedeki en önemli sorunların başında sağlıksız su kullanımı geliyordu. 0-6 yaş arasındaki çocuk ölüm oranlarının yüksek düzeyde olması, kadın okuma yazma oranının çok düşük seviyede tespit edilmesi, bölgedeki acil eğitim ve sosyal destek ihtiyacını yansıtıyordu. Ayrıca,

---

7 Bu bölümde tartıştığım vakanın bulguları 2005 tarihinde yürüttüğüm "TKV Sinop-Durağan Proje Müdürlüğü, Köy Düzeyi İnsani ve Doğal Kaynakların Geliştirilmesi Programı Etki Ölçme ve Değerlendirilme Araştırması: Yem Bitkileri (Korunga-Kıraç Yonca) Üretimi Örneği" çalışmasına dayanmaktadır.

8 TKV hakkında detaylı bilgi için bkz. Kalkınma Atölyesi, 2005, *Kalkınma Kuruluşları Rehberi II*, s. 164-174,. BRC Ofset, Ankara.

tüm bu sosyal sorunlara, ekonomik sorunlar eşlik ediyordu. Bölgede, kişi başına düşen ortalama yıllık gelir 200 Dolar'ın altındaydı ve yoksulluğa çare arayışları arasında, büyük kentlere yönelik mevsimlik işçiliğin ve çocuk işçiliğinin arttığı belirlendi.

Doğal kaynaklarla ilgili sorunların başında ise toprak kaybı (erozyon) gelmekteydi. Tarım arazilerinin %97'sinin dik eğimli olması, tarımın bölgede verimli bir üretim biçimi olmadığını yansıtıyordu. Yöredeki en yaygın hane içi üretime yönelik ekonomik aktivite ise kadınların ağırlıklı işgücüne dayanan hayvancılıktı. Ayrıca, çevre ormanların %95'i bozuk ve verimsiz ormanlardan oluşuyordu. Yine ilk bulgulara göre, bu verimsiz ormanlar yöre halkının odun ihtiyacını karşılamaktaydı. Kısacası, yoksulluk ve yoksunluk nedeniyle doğal kaynaklar üzerindeki baskı, bu kaynakların daha da verimsizleşmesine neden olmakta ve tüm bu döngünün sonuçları hane gelirlerine ve özellikle kadın ve çocuklara olumsuz yansımaktaydı.

Sorunları gidermeye yönelik TKV öncülüğünde üç grup proje uygulamaya geçirildi: (i) İnsani kaynakları geliştirme etkinlikleri; (ii) Doğal kaynakları koruma ve geliştirme etkinlikleri ve (iii) Gelir getirici etkinlikler.

İnsani Kaynakların Geliştirme Etkinlikleri kapsamında, yerel örgütlenme ve eğitim çalışmaları yer alıyordu. Yerel katılımcıların beceri ve bilgi düzeylerini geliştirmeye yönelik uygulanan projelerde kadın, erkek ve çocuklara farklı sosyal içerikli eğitimler verildi. Sürdürülebilirlik amacıyla üç köyde Çok Amaçlı Tarımsal Kalkınma Kooperatifleri kuruldu. Ayrıca, proje kapsamındaki köylerde yaşayan özellikle kadın ve çocukların durumunu iyileştirmek için sosyal çalışmalara ağırlık verildi. Örneğin, hem odun tüketimini hem de kadınların iş yükünü azaltmak için bazı köylerde güneş enerjisiyle su ısıtılan çamaşırhaneler kuruldu, evlerde çok amaçlı kuzine tipi soba uygulamaları yaygınlaştırıldı.

Doğal Kaynakları Koruma ve Geliştirme Etkinlikleri arasında ise, doğal kaynakların sürdürülebilir kullanımı ve mikro-havza uygulamaları bulunuyordu. Doğal kaynakların sürdürülebilir kullanımı çalışmaları arasında; fidanlık tesisi ve ağaçlandırma çalışmaları, erozyon önleme çalışmaları, içme ve kullanma suyu temini, kanalizasyon ve arıtma tesisi uygulamaları yer aldı. Özellikle, yetersiz ve sağlıksız olan içme suyunun kalitesini artırmak için altı köyde küçük su kaynakları değerlendirilerek evlere su getirildi. Hacımahmutlu köyünde ise atık sular, kanalizasyon ve arıtma sistemi kurularak doğaya ve insan sağlığına zararsız hale getirildi. Bu çalışmalara yöre halkının katılması önemsendi, yerel malzeme kullanıldı ve kısmen maddi katkı sağlandı. Proje, Birleşmiş Milletler'in UNDP kuruluşu tarafından finanse edildi ve teknik danışmanlık hizmeti TÜBİTAK'tan sağlandı. Mikro-havza çalışmaları kapsamında ise dere içi kuru duvar eşikleri, heyelanlı alanlarda teraslama, galeri kavakçılığı, erozyona açık alanlarda korunga ve kıraç yonca ekimleri yapıldı.

Gelir Getirici Etkinliklerin başında ise, hayvancılıkla ilgili çalışmalar geliyordu. Hayvan kaba yem ihtiyacını karşılamak ve erozyona açık alanlarda toprak kaybını azaltmak amacıyla korunga ve kıraç yonca ekimleri başlatıldı. Hububat tarımının geliştirilmesi, arıcılık, örtü altı sebzeciliği, meyvecilik ve ürün değerlendirme çalışmaları diğer gelir getirici faaliyetler arasında uygulandı.

Uygulanan projelerinin etkisinin değerlendirilmesine yönelik ise 1999 tarihinde tarafımdan "TKV Sinop-Durağan Proje Müdürlüğü, Köy Düzeyi İnsani ve Doğal Kaynakların Geliştirilmesi Programı Etki Ölçme ve Değerlendirilme Araştırması: Yem Bitkileri (Korunga-Kıraç Yonca) Üretimi Örneği" gerçekleştirildi. Aşağıdaki bölümde bu değerlendirmemde yer alan, kadınlara ve çocuklara yönelik bazı temel bulguları ve yansımaları tartışacağım. [9]

Yukarıda bahsedildiği üzere, 1990'lı yılların başında Batı Karadeniz bölgesinin Durağan ilçesine bağlı dağ köylerindeki temel sorun alanlarının başında bebek ve çocuk ölümleri geliyordu. TKV'nin yaklaşık 10 yıl süren mikro-havza kırsal kalkınma proje uygulamalarının temel yansımalarından biri çocuk ölümleri üzerinde olmuştur denebilir. Öyle ki 1991 ve 1999 yılları arasında proje köylerinde çocuk ölüm sayısında düşüş olduğunu görüyoruz. Bu azalmada TKV projeleri kapsamında köylere gelen sağlıklı içme suyunun rolü vardır. Ulusal aşı kampanyaları yapılmış, ayrıca yem bitkisi üretimiyle birlikte yaşanan gelir artışının, köylerde TV ve uydu anteni satın alınmasına imkân sağladığı saptanmıştır. Yaygın iletişim araçlarının kırsaldaki önemli bir etkisi de çocuk ölümlerine yönelik toplumsal duyarlılığın artmasına katkı sağlaması biçimde yorumlanabilir. Bir başka neden ise evlerde ısınmaya yönelik olarak kullanılan kuzine tipi soba sayısındaki artıştır. Kuzine tipi soba aracılığıyla, daha iyi ısınma koşulları sağlanmış, özellikle zatürreden ölen çocuk sayısında azalma saptanmıştır. Nitekim, araştırmada, yem bitkisi üretimine başladıktan sonra konutunun ısınmasına yönelik tadilat yaptırdığını ve ısınma araçları satın aldığını belirten hanelerin yüzdesi 59'dur. Benzer biçimde, yem bitkileri üretimine başladıktan sonra oturduğu konutta tadilat yaptırdığını belirtenlerin yüzdesi 43'dir. Bu gelişmeler, kadınların ev içi iş yüklerinde kısmi olarak azalma sağlandığı ve çocuk ölümlerinin düştüğü biçiminde yorumlanabilir.

Projenin bir diğer olumlu yansıması ise Bafra'ya çalışmaya giden oğlan çocuk sayısındaki azalıştır. Yem bitkisi üretiminin, erozyonun engellenmesinin ve hayvancılığın teşvik edilmesinin çocuk işgücüne olan ihtiyacı giderek ortadan kaldırdığını söylemek mümkündür. Köydeki okuryazarlık oranında da

9 Gündüz Hoşgör, A., (2005)"TKV Sinop-Durağan Proje Müdürlüğü, Köy Düzeyi İnsani ve Doğal Kaynakların Geliştirilmesi Programı Etki Ölçme ve Değerlendirilme Araştırması: Yem Bitkileri (Korunga-Kıraç Yonca) Üretimi Örneği," *TKV Raporu,* Ankara.

kısmi iyileşmeler söz konusudur. Sekiz yıllık taşımalı eğitime geçişi, bölgedeki kız çocuklarını okula gönderme eğilimini toplumsal cinsiyet rolleri açısından ileriye yönelik olumlu bir gösterge olarak yorumlamak mümkündür. Ancak hanedeki işgücüne yönelik değişimlere baktığımızda, oğlan çocukların (14 yaş ve altı) işgücüne katılımında azalma olduğunu vurgulayanların yüzdesi 13 iken, kız çocukların hane içi işgücüne katılımının arttığını belirten üreticinin yüzdesi 68'dir. Bir başka ifade ile kız ve oğlan çocuklar hane dışında işgücüne hemen hemen aynı oranda katılmaktadır. Ancak, buna ek olarak kız çocukların hane içerisindeki üretime katkılarında bir artış olduğunu görüyoruz. Nitekim kız çocuklarının ev içindeki işgücü birçok araştırmada gündeme dahi gelmemektedir. Oysa kırsal alandaki kız çocukları özellikle küçük kardeşlerin bakım hizmetlerini üstlenmekte ve ev içi üretimde kadınlara önemli destek olmaktadır.

Hanedeki kültürel isteklerin (seyahat etme imkânları, eğlence ve boş zaman değerlendirme aktiviteleri) karşılanma durumu kadın ve erkek katılımcılar açısından farklılık göstermektedir. Değerlendirmeye katılan kadınlar, erkeklere oranla bu isteklerin daha az karşılandığını ve gelecekte bu konuda herhangi bir gelişme olacağına da inanmadıklarını belirtmiştir. İşbölümü ve kültürel doku açısından düşünecek olursak, kadınların daha ağır koşullarda çalışmalarına ve kendilerine yönelik kültürel isteklerini yerine getirebilme özgürlüğüne sahip olamamaları yüzünden, erkeklerden daha çok bu durumdan şikâyetçi oldukları öne sürülebilir.

Hane içerisindeki işbölümünü incelediğimizde ise hayvancılığın kadınların tasarrufunda olduğunu görüyoruz. Ancak tarımda kısmi toplumsal cinsiyete dayalı bir işbölümünden söz etmek mümkündür. Örneğin, toprak hazırlığı (belleme) ve ekimin kadınlar tarafından ve pazar-satışın daha çok erkekler tarafından yapıldığını; hasatın ise tüm hane bireylerinin ortak katılımı ile yürütüldüğü görülmektedir. Burada önemli olan husus, ürünün pazarlanması ve bundan elde edilen kazancın erkeklerin kontrolü altında bulunmasıdır. Korunga üretiminden sonra kadınların hane içindeki maddi konularla ilgili kararlara katılımında nispi bir artış olduğunu söylemek mümkündür. Örneğin, ev içerisinde kullanıma yönelik bir aletin (çamaşır makinesi gibi) satın alınmasına eşlerin ortak karar verdiğini söyleyenlerin yüzdesi 52; hanedeki, çiftlik, tarla, bağ, bahçe gibi alanlarda kullanılması gereken aletlerin alınmasına ortak karar verildiğini belirtenlerin yüzdesi ise 34'tür. Bulgular, kadınların ev içine yönelik satın alınacak aletlerin alınmasında proje sonrasında daha fazla katılımcı davrandıklarını göstermekle birlikte, paranın harcanma biçimi ya da tasarrufu erkeğin kontrolü altındadır.

Tüm bu kısmi olumlu değişimler olmakla birlikte, TKV kırsal kalkınma projelerinin bir başka uzun dönemli sosyal hedefi olan hanelerden *sürekli göç* ve *mevsimsel göçün* azaltılmasına pek de katkı sunduğunu söylemek mümkün değildir. Gerek köy düzeyinde gerekse hane bazında, yem bitkisi üretimi gelir

getirici faaliyetlerine rağmen köyden kente göç devam etmiştir. Ancak, 1993 araştırma bulguları ile 1999 bulgularını karşılaştırdığımızda, ara dönemde haneden sürekli göç eğiliminin yavaşladığını ve mevsimsel göç eğiliminde azalış olduğunu görüyoruz. Özetle, mikro-havza kırsal kalkınma projelerinin uygulandığı dönemde kırdan kente göçte çarpıcı artış olmadığını, ancak uzun dönemde bu köylerin yine de boşaldığını, özellikle genç kadın ve erkeklerin kente göç etmeyi tercih ettiklerini ve köyleri yaşlılara bıraktıklarını söyleyebiliriz. Bu durum, önümüzdeki dönemde Sinop-Durağan'ın dağ köylerinde, ciddi boyutta *yaşlılık* sorunuyla karşı karşıya kalınacağı anlamına da gelmektedir.

Kıyıda Kadın Olmak: Trabzon Balıkçı Köylerinin Kadınları[10]

Bu bölümde aynı bölge içerisinde ancak farklı konumda bulunan, geçimini balıkçılık ile sağlayan kıyı köylerindeki kadınların yaşam deneyimleri ve toplumsal konumlarındaki değişimleri tartışacağım.

Türkiye denize kıyısı olan 28 ili ve 8333 km kıyı şeridiyle, su ürünleri üretim alanı olarak kullanılabilecek 178 bin km uzunluğunda akarsu, toplam yüzey alanları yaklaşık bir milyon hektarın üzerinde 200 adet doğal göl ve 3442 km^2 baraj gölü ile su ürünleri üretiminde önemli bir potansiyele ve coğrafi bir konuma sahiptir (DPT, 2001). 2002 yılı verilerine göre balıkçılığın GSMH içerisindeki payı binde 35, aynı verilere göre tarım sektörü içerisindeki payı ise %3'tür (Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı, 2005). Tarım sektörü içindeki oranı yüksek görünmemekle birlikte yarattığı istihdam ve yan sanayi (ağ imalatı, depolama, nakliyat, balık halleri, gemi inşası, işleme ve entegre tesisleri vb) bakımından önemli paya sahiptir. Sektör, Tarım ve Köyişleri Bakanlığı kapsamındadır. Bakanlığın verilerine göre Türkiye'de ruhsatlı 72.000 balıkçı bulunmakta ve toplam 22 bin

10 Bu bölümdeki bulgular 2005-2007 tarihleri arasında yürütücüsü olduğum 105K169 no'lu TÜBİTAK-SOBAG destekli "Avrupa Birliği Uyum Politikaları Çerçevesinde, Türkiye'de Deniz Balıkçılığı Yapan Toplulukların Mevcut Sosyo-ekonomik, Kültürel Durumları ve Geleceğe Yönelik Senaryolar" başlıklı araştırma projemin sonuçlarına dayanmaktadır. Bu araştırmanın temel amacı Avrupa Birliği'ne uyum politikaları çerçevesinde Türkiye'de *deniz balıkçılığı* yapan toplulukların mevcut sosyo-ekonomik durumunu ve uyum sürecinde gerçekleştirilen ve gerçekleştirilecek olan düzenleme ve uygulamalara yönelik algı ve tutumlarını ortaya koymaktır. Zamansal ve finansal sınırlılıklar göz önüne alındığında, temsilen *çok aşamalı örneklem yöntemi* kullanılarak Trabzon, İzmir ve Adana, araştırmanın yürütüleceği iller olarak belirlenmiştir. Öncelikle deniz balıkçılığı üretimine göre *yüksek*, *orta* ve *düşük* düzeyde üretim yapılan bölgeler belirlenmiştir. Bu bölgelerden, Doğu Karadeniz, %55 oranıyla yüksek üretim düzeyine, Ege %10'la orta üretim düzeyine, Akdeniz ise %3 ile en düşük üretim düzeyine sahip bölgeler olarak seçilmiştir. Üç farklı derecedeki üretim düzeyinden Doğu Karadeniz, Ege ve Akdeniz bölgelerinin seçilmiş olmasında, üretim düzeylerinin yanı sıra çeşitli (bölgesel ve mevsimsel farklılıklar, üretim tarzları, ekolojik faktörler, tekne sayıları) gibi faktörler de etkili olmuştur.

adet balıkçı teknesi faaliyet göstermektedir. Bunlardan 3325 adedi tatlı sularda faaliyet gösterirken, trol ve gırgır gibi büyük balıkçı teknelerinin sayısı ise 1925'tir.

Av gücünün hesaplanmasında en önemli kriterler arasında yer alan teknelerin boy, tonaj, motor gücü ve tayfa sayısı irdelendiğinde, Karadeniz bölgesinin önde geldiği görülmektedir (DPT, 2001). Doğu Karadeniz bölgesi ise deniz balıkçılığı üretiminde %55'lik üretim miktarıyla önemli bir konumdadır. Doğu Karadeniz, deniz balıkçılığı üretiminin en yüksek olduğu bölge olmakla birlikte balıkçılık sezonunun kısa, balık türünün az (2003, İktisadi Kalkınma Vakfı Raporu'na) göre, Karadeniz'in tamamında 247 tür balık bulunmaktadır), balık miktarının yüksek olduğu bir alandır. Bu anlamda da ekolojik ve mevsimsel özellikleriyle deniz balıkçılığının yapıldığı diğer bölgelerden ayrılmaktadır.

Bu bölge içerisinde ise, *Trabzon*; filo ve işgücü sayısı ile en yüksek değere sahip balıkçılık merkezidir. Türkiye'de ruhsatlı tekne sayısı 22 bin adet iken (Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı, 2005) bu sayı Trabzon ilinde 1135'tir (Trabzon Tarım Master Planı, 2002). 2005 yılında yayımlanan *Karadeniz Ansiklopedisi*'ne göre, Trabzon'da 2000 yılı itibariyle 5000'in üzerinde aile balıkçılıkla geçimini sağlamaktadır (Özhan, 2005). Trabzon, Türkiye'de 1998 yılı iller itibariyle balıkçılık sektöründe (cari fiyatlarla) katma değer getirisi olan iller içerisinde birinci sırayı almaktadır (DPT, 2000).

Trabzon kırsalında 24 adet balıkçı barınağı ve 12 su ürünleri kooperatifi bulunmaktadır. Deniz balıkçılığı önemli bir istihdam alanı ve gelir kaynağıdır. Tarihsel olarak deniz balıkçılığı Trabzon'da yerleşik bir ekonomik uğraştır. Bu durumun doğal sonucu olarak balıkçılık, toplumsal ve kültürel olarak burada içselleşmiştir. 1930'lu yıllarda bile Trabzon'da iki adet balık işleme fabrikası bulunduğu, Ticaret ve Sanayi Odası'nın kayıtlarında yer almaktadır. 1950'lerde yaygın olarak yunus avcılığının yapıldığı ilde, 1970'lerle birlikte ağaç teknelerin yerini saç tekneler almaya başlamıştır. Günümüzde Trabzon'da büyük ölçekli balıkçılık yapan balıkçıların teknelerini büyütmeye başladıkları tarih, 1970'ler olarak belirtilmiştir. Teknolojik gelişmelerle, 1970 ve 1980'lerde verilen devlet destekleriyle birlikte teknelerin boyu, sayısı ve motor güçleri artmış, tekneler büyümüş, av filoları da güçlenmiştir. Trabzon balıkçılığının zaman içerisinde geliştiğinin en önemli göstergelerinden birisi de, Karadenizli balıkçıların 1990'larda Doğu Akdeniz sahillerinde avlanmaya başlamasıdır. 2000'li yıllara geldiğimizde teknoloji balıkçılıkta önemli bir belirleyici olmuştur.

Balıkçılık Trabzon'da dededen, babadan gelen bir meslek olma özelliği göstermektedir. Bununla birlikte *Küçük Ölçekli Balıkçılık* yapan balıkçılar arasında bu işi ek iş olarak yapanlar, meraklılar ve emekliler de yer almaktadır.[11] Ancak,

11 Türkiye'de 2,60-18 m arasında değişen tekne boylarında, D ruhsatı verilmiş olan, genellikle uzatma ağı ve çapari kullanarak yapılan balıkçılık tipini *Küçük Ölçekli Balıkçılık*

Büyük Ölçekli Balıkçılar genel olarak aile işletmeleri tarzında örgütlenmiştir, sermaye kuşaktan kuşağa aktarılmaktadır.[12]

Trabzon'da genel olarak *Küçük Ölçekli Balıkçılık* yapan balıkçılar sayıca fazla olmalarına rağmen, balıkçılıkla ilgili politikalar az sayıdaki büyük ölçekli balıkçılar tarafından belirlenmektedir. Balıkçılık politikalarının belirlendiği *Sirkülerde* büyük ölçekli balıkçıların etkisi ulusal balıkçılık politikalarına yön vermektedir.

Her iki balıkçılık faaliyetinde avlanma erkekler tarafından yapılmaktadır. Yani balıkçılık sektörü erkek egemen bir sektördür. Küçük ölçekli balıkçılık yapan teknelerde tekne boyuna ve balığın türüne göre en az 2 kişi çalışmaktadır. Tekne sahipleri yanlarında genel olarak ortakçılık yapan tayfa çalıştırabildikleri gibi eşleriyle de denize çıkabilmektedirler. Balıkçıların, eşleriyle balığa çıkmalarının sebebinin, kazancın hane dışından birisiyle bölüşülmemesi olduğu anlaşılmaktadır. Küçük ölçekli balıkçılar, görece yaşadıkları haneye daha yakın mesafelerde, genelde günübirlik avlanırlar. Bu anlamda her ne kadar balığa çıkılan zaman ve periyotlar belirsiz de olsa kıyıyla ve aileleri ile olan bağ kısa süreli olarak kesilmektedir. Ancak bununla birlikte, günün çok farklı saatlerinde balığa çıkmak zorunda olmak, avlanma sonrası yaşanan uykusuzluk ve yorgunluk gibi sebeplerden dolayı balıkçılar limanda kalmayı tercih edebilmektedirler. Yani, ailede kadın ve erkek sınırlı zamanı birlikte geçirmektedir.

Araştırma bulgularına göre, balıkçı hanelerde ortalama birey sayısı 4'tür. Ortalama hane halkı büyüklükleri, Türkiye kırsal kesim ortalamaları ile benzerlik göstermemektedir. "Türkiye Nüfus ve Sağlık Araştırması" (2008) verilerine göre kırsal alandaki hane halkı büyüklüğü 5 ve kentsel ortalama hane halkı büyüklüğü ise 4'tür.

Trabzon'da araştırmaya toplam 193 balıkçı katılmıştır. Bunların 106'sı (%55) tayfa konumunda 87'si (%45) tekne sahibidir. Tayfalardan %86 ve tekne sahiplerinden %89'u evlidir. Balıkçıların eşleri ile evlendikleri sıradaki yaşları incelendiğinde tekne sahibi olanlarla tayfa konumunda olanlar arasında fark bulunmuştur. Bulgular balıkçıların evlilik kurumuna katıldıklarında eşlerinden daha büyük bir yaşta olduklarını ve genellikle eşler arasında akraba ilişkisi bulunmadığını

---

olarak sınıflandırabiliriz. Bu tip, genelde kıyı balıkçılığı olarak da adlandırılmaktadır. Bu üretim tarzını belirleyen koşul tekne boyu değildir. Örneğin 9 m üzerinde bulunan trol ve gırgır gibi tekne ve avcılık tarzları *Büyük Ölçekli Balıkçılık*'a girmektedir.

12 *Büyük Ölçekli Balıkçılık* üretim tarzı da yapılan balıkçılık tarzıyla belirlenmektedir. *Büyük Ölçekli Balıkçılık*; trol, gırgır, trol-gırgır balıkçı tekneleriyle yapılmaktadır. 8,30-62 m arasında değişen tekne boylarında, belirtilen avlanma tarzım yapmaya yetkili ruhsat tipinde teknelerle yapılan balıkçılık çeşididir. *Büyük Ölçekli Balıkçı* tekneleri 4-5 ay denizde kalabilmekte ve 30'un üzerinde tayfa istihdam edebilmektedir.

(%87) yansıtmaktadır. Bu bulgular da Türkiye kırsalındaki profilden farklıdır (Gündüz Hoşgör, 2010). Toprağa dayalı tarım ekonomisinde akraba evliliğinin arkasında genel olarak öne sürülen nedenler arasında toprağın bölünmemesi yatar. Ancak balıkçılıkta sermayeyi oluşturan toprağın yerini *deniz* aldığından böyle bir geleneksel unsurun eş seçmede etkin olmadığını öne sürmek mümkündür.

Evlilik biçimi incelendiğinde ise Türkiye kırsal profiliyle benzerlik karşımıza çıkmaktadır. Hem tekne sahiplerinin hem de tayfaların çoğunluğu, hem resmi nikâh hem de dini nikâh kıydırmıştır. Tekne sahiplerinde bu oran %87'dir. Sadece dini nikâh ile evli olanların oranı ise %3,8; sadece resmi nikâh ile evli olanların oranı ise %8,9'dur. Benzer biçimde tayfaların %94'ü hem resmi hem de dini nikâh kıydırmıştır. Sadece dini nikâh ile evli olanların oranı %4,4; sadece resmi nikâh ile evli olanların oranı ise %1,1'dir. Dini nikâh kıyma pratiği tayfalar arasında daha yaygındır.

Balıkçı eşlerinin eğitim profilleri incelendiğinde, çok küçük bir oranın *okuryazar olmadığı* görülmektedir (%4). Eşlerin çoğunluğu (%63,9) ilkokul mezunu; %13,5'i ortaokul mezunu; %11,5'i ise lise mezunudur. Ayrıca tekne sahibi balıkçıların eşleri arasında üniversite mezununa rastlanmıştır. Bu istatistikler, balıkçı eşlerinin eğitim oranlarının, Türkiye'de kırsal alanda yaşayan kadınların eğitim oranlarından oldukça yüksek olduğunu yansıtmaktadır (TNSA, 2008).

Deniz balıkçılığı ile geçimini sağlayan grupları diğer kırsal üretim biçimiyle geçimini sağlayan gruplardan ayıran önemli bir başka özellik ise hanelerde yaşayan çocuk sayısı ve bu çocukların eğitime erişimidir. Yine "Türkiye Nüfus ve Sağlık Araştırması" (2008) verilerine göre kırsal alandaki ortalama çocuk sayısı 3, kentsel alanda ortalama çocuk sayısı 2'dir. Balıkçılıkla geçimini sağlayan hanelerde ise tekne sahiplerinin ortalama çocuk sayısı 2; tayfaların ise 1,44 (yani ortalama 1'dir). Tayfaların yaş ortalamasının tekne sahiplerinden daha düşük olduğu ve bazılarının bekâr oldukları göz önünde bulundurulunca, tayfaların sahip olduğu çocuk sayısının tekne sahiplerinden daha az olmasının nedenleri anlaşılırdır. "Türkiye Nüfus ve Sağlık Araştırması" (2008) istatistikleri ile araştırma bulguları karşılaştırıldığında ise deniz balıkçılığı ile geçimini sağlayan gerek tekne sahiplerinin gerekse tayfaların hane halkı profillerinin Türkiye kırsalından öte, daha fazla Türkiye kentsel profiliyle benzerlik gösterdiğini söylemek mümkündür.

Ancak, balıkçı eşlerin çalışma konumu incelendiğinde ise küçük bir kısmının (22 eş) çalıştığını beyan ettiklerini görüyoruz. Bu çalışan eşlerin 5'i ya kendi hesabına, ya eşiyle birlikte ya da tayfa konumunda balıkçılık yapmaktadır. Diğer 5 kadın ise tarım ve hayvancılıkla uğraşmaktadır. Geriye kalan kadınlar ise ya kamuda ya da özel sektörde çalışmaktadır. Bu konumda olan kadınlar ise tekne sahibi eşleridir.

Çalışmayan eşlerin neden çalışmadıkları incelendiğinde ise *ev kadını olmaları* genel sebep olarak belirtilmiştir. Bu bulgu Türkiye'deki kentsel alanda

çalışmayan kadınların genel profili ile örtüşmektedir (Gündüz Hoşgör ve Smits, 2008). Ancak kırsal alanda her ne kadar eşler genel olarak kendilerini ev kadını olarak tanımlasalar da, küçük balıkçılıkla geçimini sağlayan hanelerde balıkçı eşleri tarlayla, bahçeyle de ilgilenebilmekte, ağlara kurşun ve mantar donatımı konusunda ya da ağ tamiri konusunda eşlere destek vermektedir. Trabzon'da, özellikle Eğnesil'de dışarıya ağ ören balıkçı eşleri olduğu gibi zaman zaman eşleriyle balığa çıkan kadınlar da vardır. Kadınlar avlanma sürecinde dümende durmaktan, ağları çekmeye, ağları düzenlemeye kadar çeşitli işler yapmaktadırlar. Bu anlamda eşler hem ev işi hem de balıkçılık gibi iki alanda çalışmaktadırlar. Ancak, görüşülen balıkçı eşleri, kendileri adına bir sosyal güvenlik sistemine kayıtlı olmadıklarını belirtmişlerdir. Yapılan görüşmelerin sonunda, kadınların eşleri olan balıkçılarla balığa çıkmalarının sebebinin, kazancın hane dışından birisiyle bölüşülmemesi isteği olduğu anlaşılmaktadır. Tarımda olduğu gibi balıkçılık sektöründe de kadın ücretsiz aile işçisi konumunda çalışmaktadır.

Tartışma

Bu yazıda Türkiye'de uygulanmış kalkınma politikalarının kırsal alanda yaşayan kadınları nasıl etkilediği sorusu incelenmiştir. Kırsal kadınların bulundukları bölge ve sosyal tabakaya bağlı toplumsal ve ekonomik konumlarında farklılıklar olduğu savı öne sürülmektedir. İlk bölümde kırsal kalkınma politikalarının bu farklılıkların oluşumunda nasıl etkili olduğu sorunsalı tarihsel olarak ele alınmıştır. İkinci bölümünde ise öne sürülen kırsal alandaki farklılıklar savını destekler nitelikte iki *vaka* tartışılmıştır. Bu vakalardan ilkini Karadeniz bölgesinin dağ köylerinde yaşayan kırsal kadınlara yönelik uygulanan küçük ölçekli (mikro) kırsal kalkınma projelerinin etkilerinin irdelenmesi oluşturmuş; ikinci vakada ise yine aynı bölgede ancak kıyıda yaşayan balıkçı köylerinin kadınlarının yaşam deneyimleri ulusal (makro) balıkçılık politikaları çerçevesinde ele alınmıştır. Böylece aynı bölge içerisinde yaşayan kırsal kadınların mikro ve makro düzeydeki kırsal kalkınma politikalarından nasıl farklı etkilendiklerini karşılaştırmak mümkün olmuştur.

Birinci bölümdeki tartışmaları özetleyecek olursak şu saptamaları yapabiliriz: (i) Türkiye'de çalışan her iki kadından biri tarımda istihdam edilmektedir; ancak bu kadınlar ücretsiz aile işçisi konumunda çalışmaktadır; (ii) Türkiye'de kırsal alanda kadının eğitime erişimi sınırlıdır; (iii) Kırsal bölgelerdeki planlı kalkınma (tarımda modernleşme ve makineleşme, krediye erişim ve kullanım hakkı gibi yasal müdahaleler) kadınlara sınırlı fayda getirmiştir; (iv) Tarım dışı faaliyetlere (halı dokuma gibi) kadınların katılımında sınırlı artış yaşanmıştır; katılım olsa da kadın emeği karşılığını alamamıştır; (v) Uluslararası göç sürecinde genelde kırsalda kadınlar geride kalmış ve her ne kadar bölgeden bölgeye farklılık içerse

de, bu durum kadınların ekonomik faaliyetler üzerindeki kontrolünü kısmi olarak artırmış, ancak toplumsal konumları ise sınırlı değişmiştir; (vi) Ulusal göç kırsal alanda çalışan kadınları işgücünden koparmış ve kadınların *marjinalleşmelerini* beraberinde getirmiştir: (vii) Son dönemde Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde yaşanan zorunlu göç, kırsalın boşalmasına ve kentsel yoksulluğun derinleşmesine zemin hazırlamıştır; (viii) AB uyum politikaları ise kırsal yoksulu ve küçük üreticiyi olumsuz etkileme riski içermektedir.

Yazının başındaki kuramsal tartışmaları hatırlayacak olursak, bu bulgular ekseninde Türkiye'de kırsal kadınların kalkınma sürecinde durumlarını iyileştirdiğini iddia etmek pek de mümkün değildir. Kırsal kadınların konumları 1930 ile 2010'lu yıllar arasında dönüşmüş, kırsal kadın yeniliklere kısmi olarak ulaşmış, ancak ekonomide perifer konumda kalmıştır. Bölgesel farklılıklara rağmen, kadınlar çoğunlukla tarımda ücretsiz aile işçisi olarak çalışmaya devam etmektedir.

Kırsal Türkiye'de kadınların büyük çoğunluğunun eviçi işleri ve çocuk-yaşlı bakımı gibi hizmetleri üstlenirken, aynı zamanda ücretsiz aile işçisi konumunda tarla, bağ ve bahçe gibi kamusal alanda da çalıştıklarını görüyoruz. Günümüzde bile hayvanlara bakan, tarlalarda çalışan yine hep kadınlardır. Her ne kadar bu kırsal kadınların görevleri eşlerininkinden daha zor ve daha kapsamlı olsa da, kadınlar hâlâ ücretsiz aile işçisi konumundadırlar. Kırsal Türkiye'deki kadınların durumu hakkındaki mevcut araştırma bulguları, kadınların kapitalist üretim ve birikim sürecine ücretsiz aile işçisi konumunda eklemlendiğini ve emeklerinin görünür olmadığını yansıtmaktadır. Kırsal kadının kalkınma sürecinde toplumdan soyutlandığını, marjinalleştiğini söylemek yerinde olur. Kuşkusuz eril ideoloji kırsal kadınların modern tarım teknolojilerine, pazarlara, kredi imkânlarına erişemelerini ve aynı zamanda satış ile ticaretten elde edilen gelirleri kullanmalarını engelleyen önemli etmenlerden biridir. Kandiyoti'nin (1993, s. 25) belirttiği gibi, "varlıklı toprak sahibi hanelerin kadınları genellikle tarımda çalışmaktan muaf olmuşlar, ailenin onur ve prestij sembolü olarak özel alanla sınırlandırılmışlardır." Sosyal statü ve onur gibi eril unsurlar kadınların toplumdan uzaklaşmalarına neden olmaktadır. Kadınlar kamusal alanda yer alan çeşitli ekonomik ve eğitim faaliyetlerine, kredi kullanımına, teknolojik yeniliklere eril ideoloji izin verdiği nispette sınırlı erişebilmektedir. Kısaca mevcut yasal çerçeve kadınların toplumsal konumlarını iyileştirme ve onların haklarına ulaşmada sınırlı dönüşüm getirmiştir.

Vaka analizleri ise aynı bölge içerisinde (Karadeniz Bölgesi) bulunmalarına rağmen, kırsal alanda yaşayan kadınların ulusal ve yerel ölçekte uygulanan kalkınma politikalarından nasıl farklı etkilendiklerini ve toplumsal konumlarının nasıl farklı dönüştüğünü yansıtmaktadır. İlk vakada tartışıldığı üzere, TKV mikro-havza uygulamalarının yoğun emek ve uzun soluklu uğraş gerektirmesine

rağmen, kırdan kente göç olgusunun karşısında pek de netice vermediğidir. Kuşkusuz kırsal kalkınma uzmanlarının yıllarını verdikleri tüm bu çabalar insanı geliştirmeye yönelik olduğundan, etkisi kente göç etmiş bireylerde ve bir sonraki nesillerde dolaylı devam edecektir. Ancak, devletin farklı kalkınma projeleri ile teşvik ettiği kırdan kente göç, tarımdaki kotalar ve akabindeki toplumsal çözülmeler, tarım sektörünün ulusal ekonomideki payının azaltılmasına yönelik teşvikler gibi makro düzeyde uygulanan tarım politikaları, kırsalda uygulanacak mikro-havza projeleri gibi küçük ölçekli kırsal kalkınma projelerinin önündeki önemli bir engeli oluşturmaktadır. Çünkü uygulamalarda kırsala yönelik bu mikro ve makro programlar; kırsal kalkınma politikaları ile tarım politikaları birbirleriyle çelişebilmektedir. TKV Sinop-Durağan kırsal kalkınma deneyiminden çıkarılacak en önemli ders, mikro ölçekli projelerin ulusal kalkınma projeleriyle paralellik taşımadığı takdirde kırsal kalkınmaya ve kadınlara etkisinin sınırlı olacağıdır. Bu nedenle kırsal kalkınma programlarında, tarım politikalarıyla bütüncül yaklaşıma ihtiyaç vardır. Ve bütüncül yaklaşıma toplumsal cinsiyet politikaları dahil edilmelidir. Aksi takdirde, çatışmacı kuramın öne sürdüğü gibi kırsal kadın kalkınma sürecinde ikincil konumda kalmaya devam etmekte, hatta kentsel alanda işgücüne uzun dönem katılamayarak marjinalleşmektedir.

İkinci *vaka* ise bize farklı bir durumu göstermektedir. Öncelikle denize bu kadar uzun sınırı olan bir ülkede, kıyı balıkçılığıyla ilgili politikaların Tarım ve Köyişleri Bakanlığı bünyesinde ele alınması ilginçtir. Balıkçılık sektörünün bir tür kenara itilmişliği ülkenin ulus-inşa politikasıyla ilgili görünmektedir.

Günümüzde balıkçılık politikalarına daha çok Karadeniz bölgesinde avlanan büyük ölçekli balıkçılar yön vermektedir. Sektör, erkek egemen bir sektördür; bu durumda kıyı balıkçılığıyla geçimini sağlayan ailelerde kadın ve erkek arasında keskin bir işbölümü söz konusudur. Öyle ki balıkçı erkekler çok uzun saatler hatta bazen günlerce ve aylarca evden uzaktadır. Eşler arasında akraba evliliği sınırlı sayıda mevcuttur. Bu durum aile büyüklerinin kadın üzerindeki kontrolünün sınırlı olduğunu yansıtmaktadır. Nitekim çocuklarla geride kalan eşler birçok durumda kararları yalnız almakta ve eşsiz yalnız hareket etmektedir. Sektördeki aile yapısına yönelik bulgular, kırsaldan öte kentsel kadın profilini karşımıza çıkarmaktadır. Ancak, aynı zamanda bu bulgular diğer kırsal alandaki kadınlarla ortak yaşadıkları husus olarak balıkçı köylerindeki kadınların da istihdamdan çekildiklerini ve marjinalleştiklerini yansıtmaktadır.

Geleceğe yönelik öngörüler, Türkiye'de istihdam yapısının tarım sektörünün aleyhine; sanayi ve özellikle hizmet sektörünün lehine olmak üzere daha da değişeceğini göstermektedir (Bulutay, 1998). Bu noktada şu soru akla gelebilir. Eğer tarımda küçülme yaşanacaksa neden kırsal kadın önemsenmelidir? Bu sorunun yanıtının yazının başında tartıştığım Türkiye'nin tarihsel deneyimle ilgili bölümün satır aralarında olduğunu düşünüyorum.

Türkiye'de kadın-erkek eşitliği Cumhuriyet'in ilanından itibaren hep gündemde oldu. Özellikle yasal çerçeve aracılığıyla kadınlara birçok hak tanındı. Bu durum özellikle kentlerdeki kadınlara olumlu yansıdı. Kadın eğitime erişim ve bu yolla kısmi istihdama katılım fırsatını yakaladı (Abadan Unat, 1991). Ancak özellikle köylü kadınların durumunu iyileştirmek için devlette temel eğitim sistemi inşa etmekten ve köylere öğretmen göndermekten başka bir şeyin yapılmasına gerek olmadığı görüşü hâkimdi. Behrooz'un (1992) öne sürdüğü gibi, her ne kadar Cumhuriyet rejimi 1930'lardan başlayarak tarımsal dönüşüme ve yerel sermaye birikimine odaklanmış olsa da, mevcut eril değerler tarım toplumunda kadına avantaj sağlayacak teknolojik değişimleri kısıtlıyordu. Bunun nasıl aşılabileceği üzerine yeterince gidilmedi. Oysa tarıma dayalı üretimin temel öznesi kadındı. Fark yaratan birkaç küçük ölçekli kırsal kalkınma uygulaması ve eğitim politikalarının dışında, bir anlamda kırsal kadın muhafazakâr eril ideolojiye ve *kendi haline* bırakıldı. Emeği yok sayıldı. Oysa bu kadınlar ya da bu kadınların kızları süreçte kentlere göç etti; tarımdan koptu, istihdamdan çekildi ve marjinalleşti. Aslında kırsal ve kentsel alanları birbirinden bağımsız düşünmek kadın-erkek eşitsizliğinde sorunun temeline pek de inememek anlamına geliyordu. Toplumsal cinsiyete dayalı eşitsizliği gidermeye yönelik müdahalelerin kırsal kadından başlaması önemliydi. Bu durum günümüzde hâlâ geçerliliğini koruyor. Her ne kadar kırdan kente göçün önümüzdeki dönemde devam edeceğini tahmin etsek de, kırsal kadınların kentlere göç etmelerini beklemeden, yaşam koşullarının iyileşmesine yönelik kırsal alana sosyal politikalar aracılığıyla müdahale edilmesinin, yerel önder kadın aydınlar yetişmesinin, kadın yurttaş hakları açısından da önemli olduğunu düşünüyorum.

KAYNAKÇA

Abadan Unat, N. (1964) *Batı Almanya'da Türk İşçileri Üzerine Araştırma*, Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı Yayını.

Abadan Unat, N. (1991) "The Impact of Legal and Educational Reforms on Turkish Women," *Women in Middle Eastern History: Shifting Boundaries in Sex and Gender*, der. N.R. Kedie ve Baron, New Haven ve Londra: Yale University Press.

Azmaz, A. (1984) *Migration and Reintegration in Rural Turkey: The Role of Women Behind*, Gottingen: Heredot GmbH.

Behrooz, M. (1992) "Gender Relations in Agriculture: Women in Turkey," *Economic Development and Cultural Change* 40(3), s. 567-86.

Boserup, E. (1970) *Women's Role in Economic Development*, New York: St. Martin's Press.

Boserup, E. (1977) "Preface," *Signs*, sayı: 3/1, s. xi-xiii.

Bulutay, T. (1998) "İşgücü Piyasası ile İlgili Genel Politikalar," *Türk İşgücü Piyasası ile İlgili Yükler ve Politikalar*, der. T. Bulutay, Ankara.

Dünya Bankası (1993) *Turkey: Women in Development*, Washington D.C.: Dünya Bankası Yayını.

Çetinkaya, Ö. (2008) "Farm Labour Intermediaries in Seasonal Agricultural Work in Adana-Çukurova," Sosyoloji yüksek lisans tezi, Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi.

Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) (2001) *Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, Su Ürünleri ve Su Ürünleri Sanayi Özel İhtisas Komisyonu Raporu*, Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı Yayınları.

Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) (2000) *Su Ürünleri Ekonomisi, Üretim, Miktar, Fiyat ve Değer Değişimleri 1998*, Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı Yayınları.

Giele, J. (1992) "Promise and Diasappointment of the Modern Era: Equality for Women," *Women's Work and Women's Lives: The Continuing Struggle Worldwide*, der. H. Kahne ve J. Giele, Boulder, San Francisco ve Oxford: Westview Press.

Gündüz Hoşgör, A. (2001) "Convergence between Theoretical Perspectives in Women-Gender and Development Literature Regarding Women's Economic Status in the Middle East," *METU Studies in Development*, sayı: 28/1(2), s. 111-32.

Gündüz Hoşgör, A. (2005) "TKV Sinop-Durağan Proje Müdürlüğü, Köy Düzeyi İnsani ve Doğal Kaynakların Geliştirilmesi Programı Etki Ölçme ve Değerlendirilme Araştırması: Yem Bitkileri (Korunga-Kıraç Yonca) Üretimi Örneği," Ankara: TKV Raporu.

Gündüz Hoşgör, A. ve Ö. Çetinkaya (2007) *Avrupa Birliği Uyum Politikaları Çerçevesinde, Türkiye'de Deniz Balıkçılığı Yapan Toplulukların Mevcut Sosyo-*

Ekonomik, Kültürel Durumları ve Geleceğe Yönelik Senaryolar, TÜBİTAK SOBAG Projesi (No: 105K169).

Gündüz Hosgör, A. ve J. Smits (2008) "Variation in Labor Market Participation of Married Women in Turkey," *Women's Studies International Forum*, sayı: 31, s. 104-17.

Gündüz Hoşgör, A. (2010) "Türkiye'de Kırsal Kadının Toplumsal Konumu: Bölgesel Eşitsizlikler, Yasal Müdahaleler ve Kısmi Kazanımlar". *Koç Üniversitesi 2008 Toplumsal Cinsiyet Konferans Kitabı*, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.

Ertürk, Y. (1987) "The Impact of National Integration on Rural Households in Southeastern Turkey," *Journal of Human Sciences*, sayı: 6/1, s. 81-97.

Ertürk Y. (1993) "Doğu Anadolu'da Modernleşme ve Kırsal Kadın," *1980'ler Türkiye'sinde Kadın Bakış Açısından Kadınlar*, der. Ş. Tekeli, İstanbul: İletişim.

Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri (2006) *Türkiye Göç ve Yerinden Olmuş Nüfus Araştırması*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü.

Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri (2010) *Türkiye'nin Demografik Dönüşümü: Doğurganlık, Aile Planlaması, Anne-Çocuk Sağlığı ve Beş Yaş Altı Ölümlerdeki Değişimler 1968-2008*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü.

Ilcan, S. (1994) "Peasant Struggles and Social Change: Migration, Households and Gender in Rural Turkish Society," *International Migration Review*, sayı: 28, s. 554-79.

İktisadi Kalkınma Vakfı (İKV) (2003) *Avrupa Birliği'nin Ortak Balıkçılık Politikası ve Uyumu*, İstanbul: İktisadi Kalkınma Vakfı Yayınları.

Kağıtçıbaşı, Ç. (2010) "Giriş: Türkiye'de Kadın ve Eğitim," *Türkiye'de Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları*, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.

Kalkınma Atölyesi (2005) *Kalkınma Kuruluşları Rehberi II*, Ankara: BRC Ofset.

Kandiyoti, D. (1984) "Rural Transformation in Turkey and Its Implications for Women's Status," *Women on the Move: Contemporary Changes in Family and Society.*" Paris: UNESCO.

Kandiyoti, D. (1993) "Ataerkil Örüntüler: Türk Toplumunda Erkek Egemenliğinin Çözümlenmesine Yönelik Notlar," *1980'ler Türkiye'sinde Kadın Bakış Açısından Kadınlar*, der. Ş. Tekeli, İstanbul: İletisim.

Levine, N. (1973) "Old Culture-New Culture: A Study of Migrants in Ankara, Turkey," *Social Forces*, 51(3), s. 355-368.

Moghadam, V. M. (1992) "Development and Women's Emancipation: Is There a Connection?" *Development and Change*, sayı: 23/4, s. 215-55.

Örnek, A. (2007) *Kırsal Kalkınma El Kitabı*, İstanbul: Henrich Böll Stiftung Derneği.

Öztürk, Ö. (2005) *Karadeniz Ansiklopedik Sözlük*, İstanbul: Heyamola.

Portes, A. (1980) "Convergencies Between Conflicting Theoretical Perspectives in National Development," *Sociological Theory and Research*, ed. Herbert Blolack, New York: Free Press.

Rathgeber, E. (1990) "WID, WAD, GAD: Trends in Research and Practice," *The Journal of Developing Areas*, sayı: 24, s. 489-502.

Sirman, N. (1993) "Köy Kadınının Aile ve Evlilikte Güçlenme Mücadelesi," *1980'ler Türkiye'sinde Kadın Bakış Açısından Kadınlar*, der. Ş. Tekeli, İstanbul: İletişim.

Stirling, P. (1965) *Turkish Village*. New York: John Wiley Sons Inc.

Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı (2005) EuroFish Balıkçılık Fuarı, İstanbul, Sinevizyon Gösterisi.

TBMM (1998) "Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Boşaltılan Yerleşim Birimleri Nedeniyle Göç Eden Yurttaşlarımızın Araştırılarak Alınması Gereken Tedbirlerin Tespit Edilmesi Amacıyla Kurulan Meclis Araştırma Komisyonu Raporu," (10/25).

TNSA (2008) *Türkiye Nüfus ve Sağlık Araştırması*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü.

Trabzon Tarım İl Müdürlüğü (2003) *Tarım Master Planı 2002*, Ankara: Tarım ve Köyişleri Bakanlığı Yayınları.

Tunalıgil, B.G. (1980) "Tarımsal Mekanizasyonda İşgücü Yönünde Kadın," *Uluslararası Tarımsal Mekanizasyon ve Enerji Sempozyumu*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.

Türkiye İstatistik Kurumu (TUİK) 2010, *Rakamlar Ne Diyor? 2010*, Ankara: Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası.

Eviçi Uğraşlardan İktisatta Karşılıksız Emeğe: Türkiye Üzerine Yapılan Çalışmalara İlişkin Bir Değerlendirme[1]

EMEL MEMİŞ — ÖZGE ÖZAY

Giriş

Türkiye'de karşılıksız emeğe ilişkin çalışmalar, batıda ikinci dalga feminist hareket dahilinde, 1960'ların sonu, 1970'lerin başında gerçekleşen ev emeği tartışmalarından önemli ölçüde etkilenmiş ve aynı zamanda bu tartışmaları Türkiye özelinde irdeleyerek gelişmiştir. Batıda ise ev emeği tartışması ikinci dalga feminist hareketten de gerilere uzanmaktadır. Margaret Reid, 1934 yılında kaleme aldığı *Haneiçi Üretimin İktisadı* başlıklı kitabında, haneiçi üretimin ulusal hesaplarda göz ardı edilmesini eleştirerek, bu üretimin değerini hesaplama yöntemi geliştirmiştir. İzleyen çalışmalar da benzer şekilde karşılıksız emeğin iktisatta ve de özellikle iktisadi kalkınmada önemli rol oynadığına değinmiş ve buna rağmen istatistiklerde yer almamasını günümüze değin eleştirmişlerdir (Boserup, 1970; Beneria, 1999). Bütün bu süreç, feministlerin egemen iktisat anlayışına karşı yönelttiği itiraz, bu anlayışı düşünmeye iten sorularla ilerlemiştir.

Türkiye'de karşılıksız emeğe dair tartışmalar ise, 1980'lerin ikinci yarısında, kadınların önceki yıllarla karşılaştırıldığında çok daha gür bir sesle toplumdaki konumlarını sorguladıkları (Tekeli, 1990, s. 18) bir dönemde yaygınlaşmıştır. Aslında, karşılıksız emek yükünü orantısız biçimde kadınların üstlenmek durumunda kalmalarına karşı yapılan eleştiriler, ilk defa 1980'lerde gündeme gelmemiştir. Örneğin, eviçi uğraşlar bağlamında, Osmanlı toplumunda kadınlar, 1908'de II. Meşrutiyet döneminde, kadın hareketinin kurdukları çok sayıda dernekle ve çıkardıkları yayınlarla görece en güçlü olduğu dönemde, yalnızca zevcelik ve annelik rolleriyle sınırlandırılmalarını eleştirmişlerdir (Tekeli, 1990, s. 28). Cumhuriyet'in ilk yıllarında uluslaşma sürecinde, yurttaşlık haklarının yeniden düzenlenmesiyle kadın hareketinin ulus istemleriyle eklemlenmesi, devletten bağımsız bir feminist hareketin gelişmesini ve dolayısıyla evrensel

1 Bu yazıya emeği geçen Ferhunde Özbay'a yardımları için çok teşekkür ederiz.

kavramların tartışılmasını geciktirmiştir. Yine de bu süreç, Türkiye'de 1970 sonrasında karşılıksız emek gibi evrensel kategorileri irdeleyen, Türkiye'ye özgü eleştiriler getiren bağımsız bir feminist hareketin ortaya çıkmasını sağlayan bir birikimi inşa etmiştir (Çağatay ve Soysal, 1990, s. 299). 1970'li yıllarda eşitlik söylemleriyle kadınların toplumsal rollerini sorgulayan bir bilinç yükselmiş olsa da, kadın hareketinin, batı kaynaklı olmakla, "bölücülükle" (Çağatay ve Soysal, 1990, s. 291) suçlanıyor olması bağımsız güçlü bir kadın hareketinin ortaya çıkışını 1980 darbesinin etkilerinin azaldığı 1980'li yılların ikinci yarısına dek ertelemiştir.

Karşılıksız emeğe ilişkin yapılan katkıların öncülleri olarak, Mayıs 1988'de çıkarılmaya başlanan sosyalist-feminist *Kaktüs* dergisinde yer alan, eviçi uğraşları, iş ve karşılıksız emek adıyla kavramlaştıran çalışmalar kabul edilebilir. Bu çalışmaların temelde sorguladıkları konulardan ilki, karşılıksız emek kavramının tanımlanması ve buna ilişkin belirgin zorluklardır. Bu bağlamda, karşılıksız emeği diğer emek türlerinden farklı kılan niteliklerin neler olduğu, bunların iktisadi değer üretip üretmediği, yanıt aranan başlıca sorular olmuştur. Ayrıca, karşılıksız emeğin ne tür çalışma faaliyetlerini kapsadığı, bu faaliyetlerin iktisadi yaşamdaki önemi, yine bu faaliyetleri diğer çalışma faaliyetlerinden ayrı kılan niteliklerin neler olduğu ve tüm bu hususların karşılıksız emeğin "görünmeyen" kılınışı ile ilişkisi yanıt aranan diğer önemli sorular olmuştur. Üzerinde önemle durulan diğer bir konu ise karşılıksız emek yükünün haneiçi dağılımına yöneliktir. Haneiçinde bu emeği harcayanlar kimlerdir? Dağılım eşit midir, cinsiyet, sınıf, yaş gibi toplumsal statü belirleyicilerine bağlı olarak farklılık göstermekte midir? Bütün bunlar, hanedeki bireylerin haneiçindeki rolünü ve toplumsal statüsünü nasıl etkilemektedir?

Bu çalışma, Türkiye'de *Kaktüs*'ü milat alırsak yaklaşık yirmi beş yıllık gelişim sürecinde karşılıksız emeğe yönelik üretilmiş kuramsal ve ampirik çalışmaların bir değerlendirmesini sunmayı amaçlamaktadır. Yazı, konunun iktisat alanındaki incelemelerine ağırlık vermektedir. Ancak, karşılıksız emeğin Türkiye'de iktisatçılar tarafından ne yazık ki göz ardı edilmiş olması, inceleme alanı dışında bırakılması, bu konuya ilişkin çalışmaların sayıca oldukça kısıtlı kalmasına neden olmuştur. Gerçekten de, konu üzerine son on yılda yapılmış bir dizi çalışmayı ayrı tutarsak, Türkiye'de egemen iktisat öğretisi 2000'li yıllara dek bu konuya duyarsız kalmıştır. Oysa dünyada, konuya dair iktisat alanında yapılan çalışmaların ortaya çıkışı, daha önce de belirttiğimiz gibi, neredeyse yüz yıl kadar daha eskidir. İktisatçıların aksine, Türkiye'de diğer toplumbilimciler, biz iktisatçıları öykündürecek biçimde eviçi emeği incelemiş ve araştırmışlardır. Bu nedenle, bu çalışmayı, iktisat alanında yapılmış çalışmalarla sınırlamak yerine, bu çalışmalara ilişkin değerlendirmemizi geniş tutup, ilgili diğer çalışmaları genel hatlarıyla tartışmayı daha uygun bulduk.

Bu amaçla, yazının ilk bölümünde kanımızca diğer bütün karşılıksız emek formlarının teorize edilmesini belirleyecek Marksist ve sosyalist-feminizm ekseninde geçen eviçi emek tartışmasından bahsedeceğiz. Bu tartışma çerçevesinde, kadınların ayrı bir sınıf oluşturup oluşturmadığını, kadınların dezavantajlı konumlarının sorumlusunun kapitalizm mi, ataerkillik mi olduğunu sorgulayan çalışmalar üzerinde duracağız. İkinci bölümde; geçimlik emek, enformel alanda kullanılan emek ve gönüllü emek gibi diğer karşılıksız emek formlarına ilişkin çalışmalara değineceğiz. Burada, Marksist ve egemen iktisat paradigmalarının toplumsal cinsiyet körlüğünün, nasıl bu karşılıksız emek formlarını ya belli bir döneme ait emek formları olarak ya da piyasa dışı/ekonomik olmayan faaliyetler olarak sınıflandırdığından ve feminist iktisadın bu formları görünür kılmadaki katkılarından bahsedeceğiz. Üçüncü bölümde ise karşılıksız emeğin bulgularının en çok genellenebileceği zaman kullanım verileriyle ölçümünü temel alan çalışmaları değerlendirerek, dördüncü bölümde yazıyı sonlandıracağız.

Eviçi Emek Tartışması

Karşılıksız emek kavramı, en kaba biçimiyle piyasa değeri olarak karşılığı olmayan, meta ekonomisi sınırları dışında gerçekleşen, büyük bir kısmını günlük yaşamsal ihtiyaçları sağlayan eviçi işlerin oluşturduğu ekonomik veya ekonomiyi doğrudan etkileyen faaliyetler olarak tanımlanabilir.[2] Davidoff'un (2002, s. 144) belirttiği gibi, eviçi işler kültürel ve tarihsel bakımdan özgüldürler. Toplumdan topluma ve zaman içerisinde çok çeşitlilik gösterirler.

Özbay (1990), Türkiye'de eviçi işlerin zaman içerisinde gösterdiği önemli değişimleri kır/kent ayrımında incelemiştir. 1950 öncesi, nüfusun büyük çoğunluğunun köylerde yaşadığı dönemde, kadınların uğraşlarındaki çeşitliliği Şöyle betimlemiştir: Kadınlar tarlada çalışmanın yanında hayvanlara bakmak, bahçe ile ilgilenmek, yakacak tezek hazırlamak, gıda maddeleri, giyecekleri, halı, kilim, yatak, yorgan gibi ev eşyalarını üretmek, çocuk doğurup bakmak, hasta ve yaşlıların özel bakımlarını sağlamak, ailenin bütün üyelerinin günlük yaşantıları ile ilgili hizmetlerini yerine getirmek, kız çocuğunun eğitimini ve ailenin yeniden üretimi için gerekli kadınlar arası ilişkileri düzenlemek gibi faaliyetleri yerine getirmektedir (Berkes, 1942'den aktaran: Özbay, 1990, s. 125-26; ayrıca bkz. Kandiyoti, 1997a).

Özbay, aynı yıllarda kentlerde durumun farklı olduğuna işaret etmektedir. Kemalist ideoloji etkisiyle kadınların erkekler gibi eğitilmesi, tarım dışı sektör-

2 Günlük faaliyetlerin bazıları ev ve hane bakımı, çocuk bakımı, diğer bakıma muhtaç hane bireylerinin günlük bakımı, temizliği, bahçe bakımı, alışveriş, yemek yapma gibi günlük yaşamsal ihtiyaçları yerine getiren faaliyetlerdir. Bu günlük ihtiyaçlar piyasanın her alana yayıldığı ekonomilerden farklı olarak yine yaşamsal öneme sahip ekonomik faaliyetleri de içerir: Örneğin eve su taşıma, yakacak temin etme gibi...

lerde çalışmalarının teşvik edilmesinin eviçi işbölümü açısından farklı sonuçları olmuştur. Ancak bu sonuçlar kadın erkek arasındaki işbölümünde daha eşitlikçi bir çözüme ilişkin sonuçlar değil, maddi olarak kotarabilecek güce sahip hale gelen orta sınıf kadınların bu yükü diğer kadınlarla paylaşması yoluyla elde edilmiştir. Özbay'ın deyişiyle kadınlar tarihsel süreç içerisinde dönüşüm gösteren biçimde akrabalarının, az sayıda da olsa evlatlıkların (yanaşmaların), hizmetkârların kısacası evdeki öteki kadınların emeğinden yararlanmışlardır (Özbay, 1999, 2002; Toğrul, 2011). Ancak günümüzde halen evde öteki kadınların emeğinin kullanılması kadınların ikili işyüküne çözüm getirerek işgücü piyasasına erkekler kadar katılımını sağlamış değildir.

Kırsal kesimde yaşayan kadınlara kıyasla kentli kadınların ev ile işyerinin birbirinden ayrılması sebebiyle yerine getirdiği karşılıksız emek faaliyetlerinin çeşitliliğinde azalma olduğu bir gerçektir. Yine de köyden kente göç eden kadınların "evinin kadını olma rüyası" ve kentlerde bir burjuva sınıfının oluşmaya başlamasıyla birlikte ev kadınlığının sosyal bir statü göstergesi haline gelmesi sonucu kadınların tamamen ev işlerine yoğunlaştığı gözlemlenmiştir (Özbay, 1990; Çitçi, 1979). Kent yaşamıyla kadın ve erkek arasındaki eviçinde işbölüşümünün daha da keskinleştiği, kadınların aile sorumluluklarının neredeyse tamamını üstlendiği belirtilmiştir. Bu işlerin önemli bir kısmını ise, özellikle 1980 sonrası dönemde, çocukların eğitim sorunları oluşturmaktadır.

Davidoff (2002) ev işlerinin rasyonelleşmesi üzerine yaptığı incelemede, bir süre öncesine kadar ev işi üzerine makale yazılmasının hatta ev işleri üzerine ciddi bir soru sormanın dahi imkânsız olduğunu bizlere aktarmıştır. Bu düşünceyi destekleyecek biçimde, Acar Savran (2002, s. 160) kadınların "boğaz tokluğuna evde uğraşıp didinmelerinin" karşılıksız emek olarak adlandırılmasının feministler için uzun çabalar gerektirdiğini belirtmiştir. Bunun ardında yatan nedenlerden biri, ev işlerinin bir sevgi ilişkisi içinde görülüyor olmasıdır (Acar Savran, 2002, s. 162). Karşılıksız emeğin duygusal boyutunu merkeze alan birçok çalışma, özellikle bakım emeğinin, çalışma, iş gibi kavramlarla tanımlanmasını eleştirmiştir. Ev işlerinin sevgi ilişkisi içinde görülmesi, ailenin de uyum içinde birbirine destek veren kan bağıyla bağlı kişilerden oluştuğuna ilişkin romantik fikrin ayrılmaz bir parçasıdır. Duygusal/manevi emek diye adlandırabileceğimiz bu emek çeşidi her ne kadar kadınlarla erkekler arasındaki her türlü duygusal ve cinsel ilişkiyi bir emek harcama seviyesine indirme tehlikesi barındırsa da, karşılıksız emeğin duygusal boyutunun incelenmesi, bakım emeğinin çok boyutluluğunu ve zenginliğini göstermek açısından önemlidir (Acar Savran, 2002). Ayrıca Beneria'nın (1999) da işaret ettiği gibi tüm bakım hizmetleri duygusal açıdan tatmin edici niteliğe sahip değilken, işgücü piyasasındaki bazı çalışma biçimlerinde de özveri, fedakârlık, diğerkâmlık ve dayanışma dürtüleri gözlemlenebilir.

Öte yandan, ev işlerinin belirli mesai saatlerinin olmaması, çalışma ile günlük yaşamın birbirinden güçlükle ayrılır olması, dolayısıyla belirsizliği, bu emeğin kavramlaştırılmasındaki zorluklardan bir diğeri olarak belirtilmektedir. Acar Savran (2002, s. 162) bu iç içeliği, dinlenirken sökük dikmek, alışveriş listesi yapmak, oturduğu yerden çamaşırları katlamak gibi örneklerle açıklar. Bu işleri halen kadınların yerine getiriyor olması gerçeği gibi, geleneksel kurallarla yapılıyor olması da zamana karşı direncini göstermektedir. Her ne kadar 18. yüzyıl sonundan itibaren bilimin her alanda olduğu gibi eviçi işlerin düzenlenmesinde kullanılıyor olması, kadın ve erkek arasındaki işbölümünde dönüşüm olacağına dair beklentileri artırsa da, Davidoff'un deyişiyle bilimsel ve teknolojik gelişmelerin etkisi "yemek kitabı" döneminden öteye götürememiştir. Benzer biçimde, Acar Savran (2002) teknolojinin gelişmesiyle ve eviçi emeğin bazı çeşitlerinin metalaşmasıyla birlikte kadınların ev işlerine ayrılan zamanının azaldığı görüşüne kuşkuyla yaklaşır. Acar Savran'a göre daha çok orta-üst sınıf kadınlar için doğru olabilecek bu önerme, sağlık ve hijyenle ilgili sosyal statü belirleyen yeni standartlarla kadınların işinin belki de daha çok ayrıntılanmasına, karmaşıklaşmasına hizmet etmesiyle geçersiz kılınmıştır. Hane başına düşen azalan çocuk sayısıyla birlikte kadınların çocuk bakımında kullanılan emeği azaltma olasılığı da tıbbın, pedagojinin ve psikolojinin dönüştürdüğü anne-çocuk ilişkisinde çocuk bakımının annelerden daha talepkar olması nedeniyle gerçekleşememiştir (Acar Savran, 2002, s. 163).

Eviçi emeğin feministler tarafından incelenmesi maddeci bir feminizmin temellerini atmakta bir mihenk taşıdır (Acar Savran ve Tura, 2008; ayrıca bkz. Dedeoğlu ve Yaman-Öztürk, 2010). Kadınların dezavantajlı konumunun en önemli nedeninin sanayileşmiş toplumda ev ve işyeri ayrımı sağlandığında, eviçi emeğin kadına bırakılmasının bir sonucu olduğunu düşünen eviçi emek tartışması merkezine patriarka kavramını koyar. Temel sorular ve ayrılık noktaları patriarka/kapitalizm, üretim/yeniden-üretim eksenleri çerçevesinde belirlenir: Patriarka kapitalizmden ayrı bir üretim tarzı mıdır, yoksa onunla eklemlenmiş bir şekilde üretim ve yeniden-üretimde kullanılan kadın emeğine erkeklerin el koyması mıdır? Buradaki üretim ve yeniden-üretim kavramları kaynağını Marx'tan alan piyasa için değişim değeri olan meta üretimi (üretim) ve de kapitalist üretim sürecinde işçi sınıfıyla burjuvazinin, ya da ücretli emekle sermayenin ve bunlar arasındaki ilişkinin yeniden üretilmesi (yeniden-üretim) olarak tanımlanabilir (Acar Savran, 2002).

Acar Savran, Marx'ın yeniden-üretimin bir başka anlamı olan halihazırda faal olan emek gücünün yeniden üretimini inceleme dışı bırakmasını ve bu görevi işçilerin hayatta kalma ve üreme dürtülerine bırakmasını eleştirir. Diğer üretim sistemlerinden farklı olarak bu yeniden-üretimin sermayenin denetimi ve katkısı dışında gerçekleşmesi özel bir koşuldur ve de anlaşılması cinsiyete bağlı işbölümünün rolünü zorunlu olarak tahlilin içine katmayı gerektirir.

Delphy'nin başını çektiği patriarkanın özgül bir üretim biçimi olduğunu savunan birinci görüş kadın işçilerle erkek sermaye arasındaki işyerindeki ilişkinin, erkek egemenliğinin temelinde yatan maddi ilişkiyi açıklamadığını öne sürer. Bu durumda kadının kurtuluşu sermayenin işçi üzerindeki sömürüsünün bitmesiyle sona mı erecektir sorusuna Delphy olumsuz cevap verir. Kadınların ayrı bir sınıf oluşturduğunu savunan düşüncenin de en önemli temsilcisi Delphy'dir. Ona göre patriarkanın tümüyle kendine özgü olan maddi temeli eviçi üretim tarzıdır (Acar Savran, 2002, s. 173).

Patriarkayı tarihsel-maddeci bir yaklaşımla ele alan Hartmann ise patriarkayı kapitalizmden kopuk ve ayrı bir üretim tarzı olarak görmez. Patriarka daha çok farklı üretim tarzları boyunca sürekliliğini koruyan bir ilişki biçimidir. Kapitalizmle olan özel ilişkisinde patriarka sermayenin cinsiyet gözetmeksizin amaç olarak belirlediği iş gününü uzatarak veyahut ücretleri azaltarak emeği sömürmesinin yanında, erkeğin kadının emeğini sömürmesi ve denetlemesi şeklinde bir güç olarak karşımıza çıkar. İkisi arasındaki ilişki bazen birbirini güçlendirir, bazen de birbiriyle çelişir. Patriarka esnek bir toplumsal örgütlenme biçimidir, zaman zaman kapitalizm onu değiştirir, zaman zaman da patriarka, kapitalizmi.[3]

Bir adım daha ileri gidip birbirini güçlendiren ve birbirine destek olan patriarka ve kapitalizme bir başka örnek olarak enformel sektörü verebiliriz. Kadınlar eviçi emeği "sorumlulukları" dolayısıyla daha çok esnek, düzensiz, yarı zamanlı, sendikalaşma fırsatlarının daha az olduğu enformel sektörde çalışmaya daha uygundurlar. Patriarka bu durumda kapitalizme ucuz, güvenilir, sabırlı, itaatkâr bir emek havuzu olarak kadınları sunar (Yaman-Öztürk, 2010; Yaman-Öztürk ve Dedeoğlu, 2010).

Bu örneklerden de görebileceğimiz gibi eviçi emekle patriarkanın formel piyasadaki kalıntıları (ücretlerdeki ve çalışma koşullarındaki eşitsizlikler, terfi zorlukları, işyerinde taciz gibi) ile enformel piyasadaki manifestoları arasında çok yakın bir ilişki vardır. Bu kapitalizm-patriarki ilişkisi özgül durumlarda özgül sonuçlar verecektir, tıpkı sermaye ile işçi arasındaki sınıf savaşının bu iki sınıfın pazarlık güçleriyle zaman zaman mevzi kazanıp kaybetmesi gibi. Sermaye ve erkek-egemen sınıf veyahut erkek-egemen düzenden rant sahibi olan topluluklar kadının emeğinin kontrolü üzerinde zaman zaman işbirliğine gidip zaman zaman çatışacaktır. Dolayısıyla patriarka ve kapitalizm arasındaki ilişki, ırk,

3 Birbirlerini etkilemelerine bir örnek Hartmann'ın bahsettiği on dokuzuncu yüzyıl İngilteresi'nden gelir: Burada erkek-egemen sendikalar (patriarkanın gücü) sermayeyle işbirliği yaparak aile ücreti kavramını ortaya atarlar. Aile ücreti, erkeğin çalışmasının karşılığının bütün aileye yetecek bir ücret olması gerektiği konusunda kapitalizmle patriarkanın el birliğiyle kadını eviçine ve eviçi emeğin tek uygulayıcısı konumuna hapsetmenin bir manifestosudur. Hartmann burada kapitalizmin kazancının ev kadınlarının ücret karşılığı çalışan eşlerden daha sağlıklı işçiler üretmesi olduğunu söyler (Hartmann, 1981).

etnik kimlik, yaş gibi sosyal tabakaların sınıfla ve toplumsal cinsiyetle beraber kullanılması gereken bir ilişki sergiler. Buna verilecek bir başka önemli örnek de 1990'lardan itibaren varlığını etkili bir şekilde hissettiren orta sınıf ailelerin kariyer sahibi kadınlarının ev işlerini yapmak üzere alt ekonomik sınıflardan kadınlara iş vermesidir.[4]

Son yıllarda Türkiye'de kadının istihdamını geliştirme konusunda yapılan çalışmalar, kadının formel emek piyasasındaki kısıtlı varlığının en önemli sebebinin halen karşılıksız yükü olduğunu vurgulamaktadır. Bu çalışmalar, bir yandan patriarkal toplumsal ilişkilerin öte yandan bunun uzantısı olarak devletin bakım hizmetlerini tamamen aileye, dolayısıyla da kadına havale ettiğini belirtmişlerdir. Batıda son yirmi yıldır tartışılmakta olan, Türkiye'de çok yakın zamanda gündeme gelen iş ve aile yaşamını uzlaştırma politikaları ve kadın istihdamını geliştirme çabaları kadının ikili işyükü sorunsalının halen çözülmediğini kanıtlamaktadır (İlkkaracan, 2010). Bu politikaların uzlaştırmayı amaçlaması kadınların iş ve aile yaşamı arasındaki ilişkinin sanayileşme ve kentleşme sonucu yaşanan dönüşümle birlikte çelişkili hale geldiğine işaret etmektedir.

Buraya kadar eviçi emek tartışmasına dair, eviçi emek yükünün kadın ve erkek arasında halen eşitsiz dağılımının belirleyicileri olarak tarihsel ve iktisadi süreçleri, kırsal dönüşüm, göç ve beraberinde ev ile işyerinin ayrılması, sanayileşme, eğitim, teknolojinin yanında patriarka gibi kurumsal etkenleri inceleyen çalışmalara değindik. İzleyen bölümlerde, iktisat alanında karşılıksız emek tartışmasına ve bu emeğin diğer formlarına ilişkin çalışmaların bir değerlendirilmesini sunacağız. Ancak iktisat alanında Türkiye'de karşılıksız emek üzerine yapılan çalışmalara geçmeden önce, iktisat disiplininde konuya ilişkin duyarlılığın eksikliğini sorgulayan araştırmalardan kısaca söz etmek istiyoruz. Bu alanda Türkiye'de daha fazla çalışma yapılmasını teşvik edeceği ümidiyle bazı yabancı kaynaklardan yararlanarak, iktisadın karşılıksız emeği görmezden gelmesinin nedenleri ve sakıncaları üzerinde duracağız. Böylelikle, feminist araştırmacıların, feminist yaklaşımın bütünlükçü bakış açısını, iktisadı zenginleştirecek biçimde alana yayma çabalarını kısmen de olsa aktarmaya çalışacağız.

Karşılıksız Emek, İktisat ve Feminist Yaklaşım

Batıda feminist araştırmacılar karşılıksız emeğin kavramlaştırma süreciyle eş zamanlı olarak, egemen iktisat anlayışında bu emeğin neden göz ardı edildiğini de sorgulamışlardır. İktisatta bu emeğin halen "görünmeyen" olmasının ardında yatan iki temel neden bulunmaktadır. Bunlardan birincisi egemen

4 Gündelikçilerden günümüzde yabancı uyruklu göçmen kadınların kullanımına karşılıksız emeğin değişim süreci ile ilgili değerlendirmeler için Özbay'a (2011) başvurulabilir.

iktisat anlayışının iktidarını sürdürme ihtiyacıdır. İkincisi de bu görünmezliğin kapitalist ekonominin temel dinamiği gereği olmasıdır. Serdaroğlu (2010) *İktisat ve Toplumsal Cinsiyet* başlıklı kitabında, diğer sosyal bilimlerden farklı olarak iktisat yazınının ve özellikle de Türkiye'deki iktisat yazınının feminist yaklaşımın sunduğu toplumsal cinsiyet bakış açısına güçlü bir direnç gösterdiğini ve bunun da egemen anlayışın iktidarını sürdürme çabalarından kaynaklandığını vurgulamıştır.

Karşılıksız emeğin "görünmeyen" oluşunun kapitalist ekonominin temel dinamiğine ilişkin olduğunu belirten ikinci görüş ise bu dinamiği değişim değerine sahip olan metaların üretimi ve mübadelesine dayanan sermaye birikimine bağlar. Değişim değeri piyasa aracılığıyla gerçekleşir, dolayısıyla burada söz konusu olan piyasalaşmış "şey"lerin üretim süreçleridir. Değişim değerine sahip olmak ise kapitalist ekonomide görünür olmaktır (Bahçe ve Memiş, 2010). Sermaye birikimi her ne kadar gündelik bireysel ve toplumsal hayatın giderek daha büyük bir kısmına el koyarak onun ürünlerini birer değişim değerine sahip kılıp görünür hale getirse de, bu görünen ekonominin ardında piyasanın dışında gerçekleşen ve çoklukla kadınların omuzları üzerinde yükselen, görünmeyen bir üretim alanı bulunmaktadır. Bu görünmeyen dünyada, yaşamı sürdürmeyi, haneleri ayakta tutmayı sağlayan "şey"ler piyasa karşılığı olmadan kapitalist ekonomide her sürecin arkasında sessiz sedasız ama kesintiye uğramadan üretilir (Bahçe ve Memiş, 2010). Dolayısıyla, karşılıksız emek piyasada mübadele edilmediğinden ve aynı zamanda birçok kategorisinin üretken emek olma yetisinden yoksun olduğu düşüncesiyle iktisadi olmadığına ulaşılır.

İktisatta feminist yaklaşım ise, insan yaşamındaki bütünlüğü esas alarak iktisada ilişkin tüm etkinliklerin herhangi bir fark gözetmeksizin incelenmesini temel amaç olarak görür. Memiş ve Toğrul'un (2008) işaret ettiği gibi feminist iktisatçılar, iktisat "biliminin" feminist teoriler ışığında sorgulamasını yaparken karşılıksız emek ve ücretli piyasa emeğini, bilim ve bilginin erkek merkezli oluşunu ve bu birikimin iktisat disiplinini yapılandırma süreçlerini tartışmaya açmışlardır. Maddi yaşamın yeniden üretilmesini sağlayan iktisadi düzenin incelenmesinde, düzenin kuruluşu gereği, iktisadi olanın sosyal ve siyasi olandan ayrıştırılamayacağını ve ayrıştırılmaması gerektiğini savunur. İşte bu saikle, yaklaşım, egemen iktisat yaklaşımına özgü olan nedret merkezli incelemelerin tamamen karşısında durur. İktisadı, insan yaşamının sürdürülmesi, yaşamsal ihtiyaçların karşılanması, insanın eylem kapasitesinin geliştirilmesi gibi insan odaklı kavramlar etrafında yeniden tanımlar. Burada kastedilen iktisadın sadece üretim cephesine dair kısmı değildir, daha önce de belirtildiği gibi gereksinimlerin büyük bir kısmının yerine getirildiği yeniden üretim süreçlerini de içerdiğidir. Yaşamsal ihtiyaçların üretimi, nerede gerçekleştiğinden bağımsız olarak, ister üretim, ister yeniden üretim sürecinde, ister ücretli ister karşılıksız emek tara-

fından, ister eviçinde ister ev dışında yerine getirilsin, kısacası her ne şekilde ve nerede üretiliyorsa üretilsin iktisadın inceleme alanına girmelidir (Memiş ve Toğrul, 2008). Özellikle, Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde üretim faaliyetlerinin oldukça büyük bir kısmının piyasa dışında yerine getirildiği göz önüne alındığında, iktisatın inceleme alanının meta ekonomisiyle kısıtlı kalması, bu ülkeler açısından daha da sorunlu olduğu açıktır.

Feminist iktisata göre kadının eviçi uğraşları, günlük ihtiyaçların dışında aynı zamanda hane bireylerinin eğitiminin, kişisel gelişiminin, iletişim kurma kabiliyetlerinin ve akla gelebilecek, bireyi birey yapan toplum içerisinde tüm boyutlarıyla ayakta tutan değerlerinin üretilmesini ve yeniden üretilmesini sağlar. Yeniden üretim, yalnızca biyolojik ve fiziksel ihtiyaçların karşılanmasından ibaret değildir. Aynı zamanda tüm faaliyetlerin yenilenerek yinelenmesi ve kuşaktan kuşağa aktarılmasının sağlanması için yapılanları da içerir; örneğin çocukların bağımsız kişiler olarak yetiştirilmesi, kişisel ve duygusal gelişimlerinin sağlanması, yaşlı ve hastalara sevgi, güven hislerinin sağlanması gibi (Beneria, 1979, s. 203; Mutari, 2001, s. 379).

İktisatta feminist yaklaşım, egemen iktisadi yaklaşımlarda karşılıksız emek cephesinin yok sayılmasının diğer başka önemli sakıncalarına da dikkat çekmektedir. Örneğin makro iktisat alanındaki çalışmalar da ekonomiyi, meta ekonomisi ile sınırlı inceler. Egemen ekonomi anlayışına göre ekonomi hane halkı, hükümet ve iş âlemi sektörü olmak üzere üç sektörden oluşur. Hane halkının iktisadi yaşamdaki rolü yalnızca tüketici olmaktır. Oysa hane hem tüketici hem de üretici olarak ikili role sahiptir. Elson (1998), karşılıksız emeğin "görünmeyen" oluşunun makro iktisat alanındaki sakıncalarını iktisadi denge/dengesizlik ve krizler bağlamında açıklar. Bu alandaki temel araştırma konularından biri belirtilen üç sektör arasında gerçekleşen gelir-harcama akımlarındaki sürekliliği getiren koşulların belirlenmesi ve dengeli bir şekilde bu akımların sürdürülebilmesidir. Dengesizlik/kriz dönemlerinden çıkış, egemen iktisat anlayışına göre, piyasada göreli fiyatlarda değişikliklerin gerçekleşmesiyle, kendiliğinden oluşur. Oysa feminist iktisat yaklaşımı karşılıksız emeğin ürettiği iktisadi değeri görmezden geldiği için egemen anlayışın karşılıksız emek cephesinin ekonomik dengesizlikleri nasıl dengelediğini çözümleyemediğini öne sürer. Feminist iktisat göreli fiyatların ancak karşılıksız emek sayesinde intibak ettiğini savunur. Örneğin, oluşan istihdam açıklarının ücretlerin düşük tutulmasıyla aşılması ancak karşılıksız emeğin bu ücret sahiplerini sübvanse etmesiyle mümkün olabilir. Bu açıklar, hane halkı tarafından hane halkının yeniden organize edilmesiyle kapatılır. Özellikle kriz dönemlerinde iktisadi şokların olumsuz etkilerinin hane halkları tarafından massedildiği açıkça gözlemlenmektedir. Son yaşadığımız kriz döneminde de tüm dünyada olduğu gibi Türkiye'de de benzer etkiler gözlemlenmiştir. Ancak krizin karşılıksız emek cephesinde yarattığı tahribat ve maliyetler, çözülmesi gereken

problemler olarak görülmemektedir. Oysa yeniden üretim cephesi piyasa faaliyetlerinin dışında yer alsa da kriz etkilerinden yalıtılmış değildir, aksine etkilere karşı daha kırılgan ve korunmasızdır (Bahçe ve Memiş, 2010).

Ücretli üretim süreçleri ile karşılıksız emek süreçlerini inceleyip bu ikiliği hem pratikte, hem de teorik seviyede ortadan kaldırmak feminist yaklaşımın ideal hedefidir. Bütün bu temel sorunları göz önüne alan feminist iktisatçıların sorgulamaya başladıkları ilk mekân hane olmuştur. İktisat, karşılıksız emeği çoğu zaman görmezden gelmiş olsa da, batıda egemen iktisat anlayışı 1960'lı yıllarda haneiçi üretim dinamiklerini incelemek amacıyla, hane ekonomisi olarak bilinen kuramı geliştirmiştir. Ancak eviçi işbölümünü yine egemen iktisatın standart araç ve yöntemleriyle çözümlemeye çalışmıştır (Becker, 1965; 1981). Hane ekonomisi kuramı, çalışma hayatındaki eşitsizlikleri beşeri sermaye farklılıkları ve faktör donanımlarına dayandırarak takas kuralları ve marjinal verimlilik temelli açıklamalar getirir. Feminist yaklaşım ise bu analizin karşısında durarak eşitsizliklerin bireysel donanımlar yerine Sen'in (1981) ileri sürdüğü eylem kapasitesi, talep etme kapasitesi gibi hak ve özgürlükler (Nussbaum, 2003) temelinde ele alındığında anlaşılabileceğini savunur. Bunun ötesinde hane ekonomisi kuramı evlilik, çocuk sahibi olma gibi aileye dair kararları da tamamen diğerkâmlık temelinde sosyolojik davranışlara bağlı olarak açıklar. Oysa feminist yaklaşımda aile, diğerkâmlıkla açıklanamayan hâkimiyet ilişkilerinin de yer aldığı çok karmaşık bir birimdir (Folbre, 1986). Bu bağlamda feminist iktisat, egemen iktisat anlayışını haneiçindeki eşitsizlikler konusunda sessiz kalmakla suçlar. Bu eleştiriden yalnızca neoklasik iktisat değil, Marksist yaklaşımlar da nasibini alır (Folbre, 1986; Himmelweit, 1983). Dolayısıyla feminist yaklaşım, aile ilişkilerinde hem yardım ve işbirliği hem de çatışma unsurlarının bir arada varolduğunu savunur. Yapılan incelemelere göre, bu ilişkiler tek yönlü bir davranışsallığa indirgenemeyeceği gibi bunların hane dışındaki uzantıları, özellikle çalışma hayatına yansımaları iktisadiyatçı davranışlara indirgenemez.

Bütün bunlara ek olarak, araştırmacılar iktisatta karşılıksız emeğin görünmeyen kılınması sonucu, iktisatta sıkça kullanılan kavramların ve dolayısıyla bu kavramlara dayanarak yapılan ölçümlerin sorunlu olduğuna dikkat çekmişlerdir. Örneğin, "iktisaden faal olan" ve "faal olmayan" gibi kavramlar işgücüne dair istatistikleri sağlıklı bir biçimde ortaya koyamamaktadır (Özbay, 1990, s. 115). Oysa daha önce de belirtildiği gibi, eviçi veya ev dışında pek çok iktisadi faaliyet "faal olmayanlar" olarak sınıflandırılan kadınlar tarafından yerine getirilmektedir. Çoğunluğunun çalışan kadın olarak değil ev kadını olarak tanımlandığı, tarım kesiminde aile işletmelerinde bulunan kadınlar bu gruba örnek teşkil etmektedir (Özbay, 1982, s. 212). Kasaba ve kentlerde ev kadını statüsünde yer alan kapıcı karısının ev işleri yanında yaptığı apartman işleri de ekonomik faaliyetlere bir diğer örnektir (Özbay, 1982, s. 214). Bu bağlamda, mikro iktisat alanında işgücüne ilişkin yapılan çalışmalar, çalışma yaşamının sadece belirli

bir kısmına ait çıkarımlar sunabilmektedir. Çalışma yaşamının tam bir analizi ancak bütüncül bir bakış açısıyla mümkün olabilir. İstihdam, çalışan, işsiz gibi kavramların böyle bir anlayışla yeniden tanımlanması gereklidir. Bu noktada, feminist iktisadın öncülerinden Beneria'nın karşılıksız emeği sınıflandırma biçiminden bahsetmek yerinde olacaktır. Bu sınıflandırma piyasa dahilinde incelenen bazı emek türleriyle karşılıksız emeğin iç içeliğini ve dolayısıyla çalışma yaşamının sürekliliği ve bütünlüklü yapısını ortaya çıkarmaktadır. Böylelikle ayrıca, egemen iktisat anlayışının temel çelişkisine bir kez daha dikkat çeker: Görünmeyen karşılıksız emek diğer emek türleri kapsamında piyasaya dahil olduğunda görünür hale gelivermektedir.

Beneria (1999; 2003), üretim faaliyetinin niteliğine ve bazı durumlarda piyasa alanı içinde incelenen diğer emek türlerine göre konumlanmasına bağlı olarak karşılıksız emeği *i) eviçi emek, ii) gönüllü emek, iii) enformel alanda kullanılan emek* ve *iv) geçimlik emek* olarak dört ana başlık altında gruplandırarak inceler. Büyük bir kısmında karşılıksız emeğin hâkim olduğu bu dört kategorinin her birinde, karşılıksız emeği değersizleştiren ve görünmez kılan nedenler farklılık gösterebilir. Yukarıda eviçi emeğe ilişkin Türkiye'de yapılan çalışmalara değinmiştik, bu nedenle bu bölümde tekrarlamaya gerek görmüyoruz.

Gönüllü Emek

Gönüllü emek daha çok batılı toplumlara özgüdür ve batıda ciddi boyutlarda kamu ve özel sektör tarafından kullanılmaktadır.[5] Türkiye'de gönüllü emek dendiğinde akla ilk gelen sektör sivil toplum kuruluşlarıdır (STK). Zira STK'ların var oluşları gönüllü emeğe bağlanmaktadır. İleride daha geniş bahsedeceğimiz Türkiye İstatistik Kurumu'nun (TÜİK) derlediği zaman kullanım verilerine göre 2006 yılında kadınlar gönüllü işlere ortalama olarak günde 54 dakika harcarken erkekler için ise bu rakam 34 dakikadır. Bu sayılar Türkiye'de gönüllü emek yükünün kadın ve erkekler arasında dağılımına ve bunun kadın açısından neden ve sonuçlarına ilişkin araştırmalar yapılmasının gerekli olduğuna işaret etmekte. Karşılıksız emek formu olarak gönüllü emeği ele alan çalışmalar kısıtlıdır. Buna karşın enformel alanda kullanılan emek ve geçimlik emek üzerinde daha çok çalışılmıştır. Aşağıda bu çalışmaları kısaca özetleyeceğiz.

Enformel Alanda Kullanılan Emek

Her ne kadar genel kabul görmüş bir tanımı olmasa da enformel alan kayıt altında olan formel ekonominin dışında kalan üretim ve değişim ilişkilerinin tümünü kapsamaktadır. Enformel alan sosyal güvenlik, vergilendirme düzen-

5 Örneğin, ABD'de 2009 Eylül ayı rakamlarına göre 63,4 milyon insan, yani nüfusun %26,8'i bir yıl sürecinde en az bir defa bir kuruluş için gönüllü çalışmıştır.

lenmelerine ve devlet müdahalesine tabi olmadığından korunmasız istihdam biçimlerine alan oluşturur. Enformel sektörde istihdam edilen işçiler formel sektördeki—varsa—sendikalaşma, toplu sözleşme hakkı, çalışma koşullarını düzenleme gibi haklardan yoksundur. Dolayısıyla enformel alanda çalışan işçiler sosyal korunma mekanizmalarından yararlanamadıkları gibi pazarlık güçleri de yoktur veyahut formel sektördekilere oranla çok daha zayıftır.

Chant ve Pedwell (2008) enformel alanın, 1970'lerden beri küreselleşme, neoliberal makro-ekonomik politikalar ve de köyden kente veyahut ülkelerarası göç hareketlerinden dolayı genişleyen bir alan olduğunu belirtmiştir. Dolayısıyla enformel alanın varlığı küresel olarak bütünleşmiş bir dünya ekonomisinden ve sanayileşmeden bağımsız tartışılamaz. Wallerstein'ın Dünya Sistemleri Teorisi'ne de uyabilecek bu yaklaşıma göre formel ve enformel sektörler uluslararası çapta birbirleriyle bağlantılı düşünülmelidir (Atasü Topçuoğlu, 2010). Erdut (2007), bu son noktanın altını çizmek için sermaye/teknoloji yoğun büyüme yapan ülkelerle (istihdamsız büyüme) büyüyemeyen veyahut negatif büyüyen ülkelerde yaratılan istihdam alanının iş arayanların sayısından daha büyük olmasına ve de dolayısıyla formel sektörde iş bulamayanların enformel sektöre geçmesi veyahut kendi işlerini yaratmalarıyla açıklar.[6] Bütün bunların yanında, küresel rekabet sonucu ücretlerde yaşanan düşüş ve işten çıkartmalar da enformel alanın genişlemesine neden olan mekanizmalar arasında yer alır. Örneğin Eraydın (1998), formel sektörde işten çıkartılan kadınların enformel çalışma biçimlerinde yer almalarını mümkün kılan koşulları incelemiştir.

Dedeoğlu (2008), yazısında dört değişik enformel istihdam biçimi saptar; birincisi kadınların sanayiye yönelik ev eksenli işleri, ikincisi ücretli eviçi hizmeti, üçüncüsü kırsal kesimde ücretsiz aile işçiliği ve dördüncüsü de kadınların el işçiliği ile yaptığı üretimdir (aktaran Yaman-Öztürk, 2010). Bu kalemlerin her birinin Türkiye özgül örneğinde incelendiğinde seyirlerinin formel sektördeki işgücüne katılım oranlarıyla çok yakın ilişkide oldukları görülür. Türkiye'de enformel kadın istihdamının 1980'lerden itibaren giderek yaygınlaşması tarımsal istihdamın gerilemesine, sanayide yeterli istihdam yaratılmamasına, özellikle daha önce ücretli bir işte çalışmamış kadınların ya ev kadını grubuna katılmaları veyahut enformel sektördeki işlere razı olmaları ile açıklanmaktadır (Özbay,1994; Başlevent ve Onaran, 2003; Yaman-Öztürk, 2010). Bu alanda çalışan kadınların özelliklerini ve sorunlarını tartışan bazı çalışmaların (Eraydın, 1998; Kümbetoğlu, 1992; 1996; Çınar, 1994; Lordoğlu, 1990; Koray, 2002; White,

6 Formel sektörün iş yaratma becerisi ayrıntılı incelendiğinde teknolojik değişimin de toplumsal cinsiyet eşitsizliklerinden payını aldığı görülebilir. Örneğin, Özay'ın (2010) 1990-2001 döneminde Türkiye'de imalat sanayi üzerine yaptığı inceleme, sermaye yoğunluğundaki değişimin cinsiyet yanlılığına dikkat çekerek, sermayenin "kalifiye" erkek istihdamında artışı beraberinde getirdiğini belirler.

1994; Weyland, 1997; Morvaridi, 1992) genel bir değerlendirmesi için Özbay'a (1998) başvurulabilir.

Enformel alana ilişkin sayısal veri elde etmede pek çok zorluklar olduğu bilinmektedir. Yine de sayısal veri elde etmedeki problemleri bir kenara bırakırsak, Türkiye'de bu konuya ilişkin sektör bazında yerel kapsamda yapılmış pek çok çalışma olduğunu görmekteyiz. Örneğin, Toksöz'ün (1999, s. 61) çalışması ihracatta önemli bir paya sahip olan hazır giyim sanayinin enformel alanın tipik bir örneği olarak incelemiş ve hemen hepsinin fason üretim faaliyeti içinde bulunan araştırma kapsamındaki firmalarda çalışanların %56'sının kadın çalışanlardan oluştuğuna dikkat çekmektedir. Ecevit (1998), enformel sektöre ait verilerin ve kadın istihdamının bu alandaki artışını yeterince yansıtmadığını savunur. Öte yandan bir kısım araştırmacı da kayıt dışı ekonomide kadınların oranının tahmin edildiği kadar yüksek olmadığına (Özar, 1996) dair bulgular sunmaktadır.

Son yıllarda, küresel rekabetin hızlanmasıyla birlikte enformel alanın daha da genişlediği ve bu alandaki üretim süreçlerinin kadın emeğini artan şekilde enformel üretime entegre ettiği gözlemlenmektedir. Örneğin, hazır giyim sanayi üzerine Dedeoğlu'nun (2010) İstanbul'da, 10-49 arasında işçi çalıştıran firmalara ilişkin yaptığı araştırmasında kadın çalışanların oranı %70 olarak belirlemiştir. Bu oran 1990'lı yıllarda yapılan araştırmalara kıyasla çok daha yüksektir. Dedeoğlu'nun, çoğunluğunu aile tarafından işletilen atölyelerin oluşturduğu işyerlerinde enformel emek niteliği olarak kadın emeğinin aslen nasıl görünmez hale geldiğini aktardığı çalışması, enformel emek ile karşılıksız emek arasındaki geçişkenliğe dair örnek teşkil etmektedir. Dedeoğlu'nun deyişiyle "atölyelerin gizli işçileri": anneler, eşler, bacılar ve kızlar bu işleri ev işlerinin bir uzantısı olarak, ailelerine yardımda bulunduklarını düşünerek yaparlar. Sundukları katkılar için herhangi bir ücret almadıklarında, kadınların tüm bu faaliyetleri aslında geçimlik emek ile örtüşmektedir.

Enformel alan üzerine yapılan kadın çalışmaları çoğunlukla kadınları istihdam eden ev eksenli çalışma biçiminin ayrıca üzerinde durmaktadır. 1990'lardan itibaren sıklıkla görülen bu üretim şeklinde kadınlar büyük firmaların taşeronluğunu yapan küçük firmalar için parça başı veya kendi hesabına çalışmaya başlamışlardır (Atasü-Topçuoğlu, 2010). Ayrıca ev eksenli çalışma sömürünün en üst düzeyde görüldüğü çalışma biçimidir ve dolayısıyla kadınlar arasında da en yoksul kesimi ev eksenli çalışan kadınlar oluşturmaktadır (Hattatoğlu, 2010). Atasü-Topçuoğlu (2010), 1990'lara kadar hayatta kalma mücadelesinin bir üretim alanı olan evlerinde çoklukla tek başına emek veren kadınların 1990'larda esnekleşen küresel üretimle daha geniş bir mekanizmaya eklemlendiklerini söyler. Kadınlar bu süreçte çoğu zaman büyük firmaların taşeronluğunu yapan küçük firmalar için parça başı veya kendi hesabına çalışır hale gelmişlerdir. Ev eksenli çalışma daha çok evde boncuk boyama, halı, kilim dokuma, dantel, nakış, mü-

cevher kutuları, takı, dikiş, örgü, iş ve boncuk işleme gibi aktivitelerden oluşur. Kapitalizm için avantajı daha önce belirtildiği gibi sendikalaşma ve örgütlenme olasılığının düşük olmasının yanında üretimin maliyetinin de kadın işçilere transfer edilmesidir. Bu anlamda ev eksenli üretim bir sanayi öncesi üretim şekli olan ve Marx'ın sermayenin merkezileşme sürecinde yıkıldığını belirttiği küçük meta üretim şekline benzer (Atasü-Topçuoğlu, 2010).

Burada bir parantez açıp kadınların kişisel gelir sahibi olmasıyla güçlenmeleri [empowerment] arasındaki ilişkiye bakacağız. Hattatoğlu (2010) güçlenmeyi kadınların kendi güçlerini fark etmeleri ve artırmaları üzerinden tanımlar. Güçlenmenin yazında iki temel kıstasla ölçüldüğünü belirtir. Bunlar, aile içinde kararlara katılım ve aile içi cinsiyetçi işbölümünde farklılaşmalardır. Yazındaki bu alandaki araştırmalar birbiriyle çelişen sonuçlar ortaya koysa da kişisel gelir sahibi olmanın en azından güçlenme potansiyeli taşıdığı aşikârdır. Güçlenmenin bir bölümünün de emeğinin değerinin farkına varmak ve ortak düşmana karşı örgütlenmek olduğunu düşünürsek ev eksenli çalışan kadınları inceleyen alan araştırmalarının da bu alanda çelişkili sonuçlar verdiklerini söyleyebiliriz.

Moçoş (2005, s. 54) dört farklı ev eksenli çalışma biçiminden bahseder. Bunlardan birincisinde, çokuluslu şirketler için fason üretim yapan fabrika ya da atölye, şoförü aracılığıyla işi araçla mahallelere götürmekte ve oralarda dağıtmakta ve sonra toplamaktadır. Bu üretim organizasyonuna, ulusal/çokuluslu şirket-taşeron-ev eksenli çalışanlar üretim örgütlenmesi adını verir. İkincisinde ise uluslararası tekellerin taşeronu olan fabrika ihale açmakta ve ihaleyi kazanan aracı da işi mahallelerde ev eksenli çalışanlara dağıtmaktadır (ulusal/çokuluslu şirket-taşeron-profesyonel aracı-ev eksenli çalışanlar). Üçüncü organizasyon biçiminde ulusal/uluslararası şirketin taşeronuna aracılık yapan ve dağıttığı işten pay alan aracılar vardır. Moçoş (2005) çoğu zaman bu aracılara firmaların para ödemediğini ve aracıların yaptırdıkları parça başı iş üzerinden pay aldıklarını söyler. Aracılar bu organizasyon biçiminde daha çok ev eksenli çalışan kadınların komşusu, akrabası veya mahalleden tanıdığı olurlar (ulusal/çokuluslu şirket-taşeron-küçük aracı-ev eksenli çalışanlar). En son örgütlenme şeklinde de aracı yoktur ve küçük atölyeler/taşeronlar doğrudan eve iş dağıtmaktadır (ulusal/çokuluslu şirket-fason üretim yapan atölye ev eksenli çalışanlar). Bu üretim organizasyonları birbirlerinden çok az farklı gibi görünse de kadınların kendi emeklerini tanımaları, eviçi emeğin de bir değeri ve karşılığı olduğunu görmeleri açısından farklı sonuçlar yaratırlar. Yapılan alan araştırmaları, bu örgütlenme biçimlerinin güçlenme açısından özgül sonuçlarını görebilmek için çok önemlidir. Burada bahsedeceğimiz üç farklı alan araştırmasının bu özgül sonuçları, örgütlenme biçimine göre kadının güçlenmesinin farklılık gösterdiğinin bir kanıtıdır.

Atasü-Topçuoğlu (2010), Ankara civarında çalışan ev eksenli kadınlarla yaptığı alan araştırmasında kadınların ev eksenli çalışmalarının aile içindeki

konumlarını güçlendirmediği sonucuna varmıştır. Burada Atasü-Topçuoğlu'nun dikkat çektiği bir nokta, kadınların ne ürettikleri malı kimin için ürettiklerini, ne de ürettiklerinin aracılardan sonra kimin eline geçeceğini bildiklerinden bahseder. Bu da kadınların nasıl bir küresel üretim zincirinde konumlandıklarını anlamalarını ve emeklerinin değerini fark etmelerini engeller. Aynı zamanda bu bilgiden yoksunluk, Atasü-Topçuoğlu'nun çalışmasında kadınlar arası rekabete de neden olmuştur. Yazar, alan araştırmasına katılan kadınların çoğu zaman iş çıktığında birbirlerine haber vermediklerinden ve işin gerektirdiği becerileri birbirlerine öğretmediklerinden bahseder.

Moçoş'un 2003 yılında Pendik-Kavakpınar civarındaki ev eksenli çalışan kadınlarla yaptığı alan araştırmasının bulguları daha iyimserdir. Moçoş (2005), işi aracı kadının dağıttığından ve işi asıl yaygınlaştıranın kadınlar arasındaki akrabalık, komşuluk, arkadaşlık ilişkileri olduğundan bahseder. Ayrıca kadınların işin çeşitli yapım aşamalarında birbirlerine örnek çıkarma, model gösterme gibi şekillerle yardım ettiklerini belirtir. Ayrıca parça başına para almaları ve zamanlarını eviçinde harcanan emekle ev eksenli çalışma arasında paylaştırmaları kadınların her bir ev işine ayırdıkları zamanı fark etmelerine neden olmuştur. Bunun emek değerinin farkındalığı açısından önemi kammızça büyüktür.

Hattatoğlu (2010) ise 1998 yılında İstanbul Avcılar'daki ev eksenli çalışan kadınlarla bir alan araştırması yürütmüştür. Yazar, ev eksenli çalışmanın sosyal olarak örgütlenmesinden bahseder ve kadınların işlerini yan yana ya da birlikte yaptıklarına dikkat çeker. Burada organizasyon açısından ilgi çekici yan, kadınların kendi oluşturdukları bir ekipleşme ile birlikte işin sürekliliğini sağlamalarıdır. Kadınların oluşturdukları ekipler alınan işin zamanında ve istenen kalitede tesliminin garantisini oluşturmaktadır. Bu şekilde bir dayanışmanın ortaya çıkması şüphesiz ki kadınların ev işinin de bir iş olduğunu anlamaları ve emeklerinin değerini fark etmeleri açısından çok önemlidir. Görülüyor ki patriarka ve kapitalizm, ev eksenli çalışma organizasyonu çeşitlerinde bazen kadınların da kendi inisiyatiflerini kullanmalarıyla değişik sonuçlar vermektedir. Bu alanda yapılacak çalışmaların bulgularının, kadınların güçlenmesi için politika oluşturulmasında önemi yadsınamaz.

Feminist iktisat açısından enformel istihdamın önemi ortadadır. Özellikle patriarka ve kapitalizm arasındaki dinamiğe bir örnek teşkil eden enformel sektör kadınların ev işi yüklerini bir kenara bırakmadan istihdama katılmalarını sağlar (Yaman-Öztürk, 2010). Bu anlamda daha önce değinilen aile ücretinin yanında patriarka ve kapitalizmin daha değişik bir biçimde bir orta çözüm bulmasına örnektir. Peki ya egemen iktisat ve Marksist iktisat enformel istihdamı nasıl teorize eder? Aslen piyasada enformel emeğin bir karşılığı vardır, ancak egemen iktisat yaklaşımında piyasadaki arz-talep kanunları denge fiyatını belirleyemediğinden bu tür emeğe, karşılığından daha düşük ücret ödenmektedir. Bir

başka ifadeyle bu iktisat anlayışında varsayılan reel ücretlerin emeğin marjinal üretimine denk bir şekilde piyasa tarafından eşitleneceğini öngören tam rekabet kuralları enformel alanda işlemez. Marksist yaklaşıma göre ise değer zaten emek gücüyle ölçülür ama pratikte bir işçinin emeği karşılığında ne kadar gelir alacağı işçilerle sermaye arasındaki sınıf savaşı tarafından belirlenir. Fakat unutulmaması gereken, enformel alanda çalışan işçilerin Marksist anlamda endüstriyel yedek işçi ordusu olarak tanımlanabileceği ve daha önce de söylendiği gibi tam da bu nedenle pazarlık güçlerinin formel sektördeki işçilere göre daha cılız olacağıdır.

Geçimlik Emek

Geçimlik emek, geçimlik sektör olarak tanımlanan, genelde ürettiğinin büyük bir kısmını tüketime ayıran ve küçük bir kısmını piyasaya götüren küçük aile tarım işletmelerinde sarf edilen emeği kapsar (Aruoba, 1973). Saf geçimlik üretim Aruoba'ya göre sadece kendine yeten, bütün üretimini kendi tüketen ve birim dışından hiçbir tüketim veya üretim, mal veya hizmeti temin etmeyen bir üretim biriminin faaliyetidir.

Türkiye'de kadınların geçimlik üretimdeki rolüne ilişkin çalışmalar temelde kırsal dönüşümün kadınlar üzerindeki etkilerini inceleyen çalışmalardır (Kandiyoti, 1997b; Özbay, 1979; Sirman, 1990). Bu çalışmalar köyden kente göçün hızlandığı ve erkeklerin yoğun olarak göç etmesi nedeniyle köylerde geçimlik meta üretimini kadınların üstlendiğini vurgulamış ve bu olguyu tarımın "kadınlaşması" olarak tanımlamıştır. Kandiyoti (1997b, s. 66) göç eden erkeklerin işsiz kalması durumunda dahi kadınların alıştıkları işleri üstlenmeyi sürdürdüklerine dikkat çekmektedir ve benzer gözlemlerin yalnızca tarımda değil halı dokumacılığı yapan, zanaatle uğraşan kadınlar (Berik, 1990) için de geçerli olduğunu belirtir.

Aruoba (1973), geçimlik üretimi diğer üretim biçimlerinden ayıran en önemli özelliğin tüketim ve üretim birimlerinin birbirinin içine girmiş olması ve birbirlerine bağlı bulunması olduğunu söyler. Ayrıca, geçimlik üretim ve geçimlik yaşama düzeyi ile arasındaki bağa dikkat çeker: geçimlik üretimle ancak geçimlik bir yaşama düzeyi sağlanabilir. Egemen iktisada göre bu emeği görünmez yapan, emeğin sarf edildikten sonra meyvesi olan ürünün piyasada mübadele edilmemesidir. Yine de mübadele edilmemesine rağmen mübadele edilebilir/ticarileştirilebilir bir ürün tipiyle sonuçlandığı için geçimlik emeğin üretimi milli gelir muhasebesinde birçok ülkede yer almaktadır. Delphy (1970), bir köylü ailesinin aynı zamanda hem tüketici hem de üretici olmasından yola çıkarak geçimlik emeğin, milli gelir muhasebelerinde bir kısmının üretken (buğday ekilmesi, öğütülmesi, un haline getirilmesi) bir kısmının da üretken-olmayan diye nitelendirilmesinin (undan aile nihai tüketimi için ekmek yapılması) çelişkili bir tutum olduğunu söyler. Bu durumda ya aile içinde üretilip

tüketilmiş üründe cisimleşen tüm emek üretkendir ya da bu emeğin hiçbir bölümü üretken değildir kanısına varır. Bir önemli husus da tanım gereği geçimlik üretimin Marksist anlamda kapitalizm öncesi bir üretim şekli olduğudur. İktisadi gelişim hızlandıkça piyasanın varsayılan konumu alması ve üretimin, emeğinden başka hiçbir mülkiyeti olmayan işçi sınıfı tarafından bir ücret karşılığı gerçekleştirilmesi öngörülür.[7]

Delphy (1970), bu son noktaya dikkat çekerek bugün artık ekmek, giysi ve konserve gibi besin maddelerinin piyasa tarafından üretildiğini ve fırıncıların, iplik fabrikalarının, konfeksiyon işletmelerinin günümüzde, eskiden kadınların karşılıksız olarak sunduğu emeği sattıklarını söyler. Sanayileşme veya piyasaya yönelik yapılan üretim sonucu aile içinde kadın tarafından gerçekleştirilen eviçi üretim ancak aile çerçevesi dışına çıkıldığında mübadele edilebilir. Delphy ayrıca sanayileşmeyle birlikte, aile üretiminin ev işi ile sınırlı kaldığını veyahut kadının buna indirgenmiş karşılıksız üretimine ev işi adı verildiğini söyler.

Kapitalizmin kriz zamanlarında veya IMF ve Dünya Bankası tarafından gelişmiş ülkelere yapısal uyum programları uygulandığında ortaya çıkan özelleştirme ve devletin sosyal devlet konumunu kaybetmesi sonucu fakirleşen ailelerde bu tip üretim yeniden aile-içi üretim haline gelip kadınlar tarafından yapıldığı, meta-üretim çemberinden uzaklaştığı gözlemlenmiştir. Bu açıdan kavramsal olarak her ne kadar başka üretim süreçlerine ait olsalar da pratikte geçimlik emeğin eviçi emekten çok da büyük bir farklılığı yoktur.

Karşılıksız Emeğin İktisadi Önemine İlişkin Çalışmalar

Piyasa değeri olmayan ancak iktisadi değer üreten emeği ölçme çabaları hem kuramsal açıdan hem de kullanılan yöntem açısından halen devam etmekte olan tartışmalı bir süreç içerir (Bittman, 1992). Örneğin Secombe (1974), ev kadınlarının yaptığı işlerin iktisadi değerini hesaplamak için gösterilen çabayı yapay olarak nitelemekte ve ancak burjuva mantığı açısından bir alıştırma olabileceğini vurgulamaktadır. İzleyen diğer bazı çalışmalar da karşılıksız emeğin belirsizliği, sürekliliği ve duygusal emek niteliklerine sahip olması sebebiyle değerinin ölçülemeyeceğine dikkat çekmiş ve bu çabaları boş olarak nitelemiştir (Bergmann, 1995; Himmelweit, 1995). Bergmann, karşılıksız emeğin ölçülmesinin ev kadınlığını yüceltmek amacına hizmet edebileceğini, çabaların işgücü piyasasında kadın istihdamını artırmaya yöneltilmesi gerektiğini belirtirken; Himmelweit her şeyin "iş" ve "iş olmayan" olarak keskin bir biçimde ayrılmasına karşı çıkarak,

7 Lineer bir Marksist anlayışla kapitalizm öncesi bir üretim biçimi diyebileceğimiz geçimlik sektördeki emek, aslen pratikte kapitalist üretim şekilleriyle birlikte geçiş ekonomilerinde, gelişmekte olan ekonomilerde ve hatta gelişmiş ekonomilerde görülebilir.

özellikle bakım hizmetlerini diğer tüm emek türlerinden ayıran özgül özellikleri olduğuna, farklılıkların vurgulanması gerekliliğine dikkat çekmektedir.

Tüm bu eleştirilere kısmen katılmamıza rağmen, nicel olarak saat-zaman cinsinden karşılıksız emek yükünün belirlenmesinin kadın erkek eşitsizliği konusunda daha önce açığa çıkarılmayan boyutlara dikkat çektiğini belirtmeliyiz. Floro'nun (1996) da işaret ettiği gibi çalışma saatlerinin belirlenmesi, çalışma yaşamına dair önemli ipuçları sağlayabilir. Örneğin, çalışma yoğunluğu, çalışma saatlerinin uzunluğu ve bütün bunların çalışanlar üzerindeki etkilerine, yarattığı stres, sağlık problemlerine ilişkin göstergeler elde edilmesini sağlar. Ayrıca, ölçümlerin görece daha ikna edici nitelikte bulgular ortaya koyduğu ve bu alanlarda karşılıksız emeğin görünür hale gelmesine katkıda bulunduğu da unutulmamalıdır.

Karşılıksız emeğin saat-zaman olarak ölçülebilmesi, zaman kullanım anket verilerinin toplanmasıyla mümkün olmuştur. Zaman cetvelleri kullanılarak, hane halkı içerisinde seçilen yetişkin bireylerin gün boyunca 10'ar veya 15'er dakikalık aralıklarla hangi faaliyetleri yerine getirdiği kaydedilir ve karşılıksız emek faaliyetlerine harcanan toplam zaman (hane ve ev bakımı yemek yapma, temizlik, çocuk bakımı, diğer aile fertlerinin bakımı, gönüllü işler, su taşıma, yakacak temin etme gibi faaliyetlerin toplamı) hesaplanır. Zaman cetvellerinin büyük ölçekte hazırlanması ve derlenmesi 1920'lerin ilk yıllarına uzanır. Sovyet ekonomist Stanislav Strumilin'in Moskova'da sanayi işçilerine uyguladığı anket 24 saat-tam gün zaman bütçelerinin oluşturulmasını sağlamıştır (Michelson, 2005).[8] İzleyen çalışmalarla, Strumilin ve diğer araştırmacılar, memur, çiftçi ve işsizlerin de zaman kullanım kalıplarını incelemek amacıyla kapsam dahiline almıştır. Veriler temel olarak kişisel ihtiyaçlara, çocuk bakımına, eğitim faaliyetlerine, dini faaliyetlere ve boş zaman faaliyetlerine harcanan zaman bilgisini sunar. Bu liste, günümüzde kullanılan en geniş faaliyet kategorilerini göz önüne alırsak neredeyse faaliyetlerin tümünü kapsamaktadır. Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde 1970'lerde 1980'lerde küçük ölçekli yerel düzeyde yapılan anketler 1990'ların sonlarından itibaren ulusal düzeyde yapılmaya başlanmıştır. Günümüze gelindiğinde gelişmiş ülkelerin ulusal ve hatta çok uluslu karşılaştırabilir zaman kullanım verileri yanı sıra birçok gelişmekte olan ülkede de ulusal çapta zaman kullanım anket verilerine ulaşmak mümkündür. Bu konuda altmışa yakın gelişmekte olan ülkeye ait zaman kullanım verilerinin kullanılan metot, kapsam ve kavramları açısından detaylı bir değerlendirilmesi için Hirway'e (2010) başvurulabilir.

Türkiye'de pilot çalışması 1990'ların sonunda yapılan ulusal zaman kullanım anketi ilk kez 2006 yılında gerçekleştirilmiştir. Anket, hane halkı içerisinde seçilen bireylerin (15 yaş ve yukarı) bir hafta içi ve bir hafta sonu olmak üzere haftada iki

8 Michelson, 1920'lerden önce küçük ölçekli bir çalışma ve uygulamanın ilk kez 1913'te George Bevans tarafından gerçekleştirildiğini belirtir.

gün boyunca 10'ar dakikalık aralıklarla hangi faaliyetleri yerine getirdiği kaydedilmiştir. Elde edilen veriler, Türkiye'de karşılıksız emek yükünün düşündürücü düzeyde orantısız biçimde kadınlar tarafından üstlenildiğini göstermektedir. Bu gerçek, ev kadınları haricinde, işgücü piyasasında olan ve çalışan kadınların zaman cetvellerine bakıldığında da açıkça görülmektedir. Türkiye'de çalışan kadınlar hane halkı ve ev bakımına 4 saat 3 dakika zaman ayırırken erkek çalışanlar yalnızca 43 dakika ayırmaktadır. Batılı bazı ülkelerle karşılaştırıldığında bu fark dört kat daha fazladır ve yazıda (TÜİK, 2006) sıkça bahsedilen çalışan kadının ikili işyükü savını (Özbay, 1998; Kasanakoğlu ve Dayıoğlu, 1996; Bolak, 1997) destekler niteliktedir. Bu veriler yalnızca karşılıksız emeğin önemli bir kısmını oluşturan hane halkı ve ev bakımına harcanan zamana ait olanlardır. Karşılıksız emeğin içerdiği diğer çalışma faaliyetleri incelendiğinde yine benzer bulgular elde etmek mümkündür.

Memiş vd (2011) Türkiye'de kadınların toplam çalışma saatlerinin %87'sini karşılıksız emek faaliyetlerine ayırdığını, buna karşılık erkeklerin ise toplam çalışma zamanlarını %84 oranında ücretli emeğe harcadığını belirlemiştir. Çalışma, bu geleneksel ve keskin cinsiyet temelli işbölümünü belirleyen etkenleri yaşam döngüsü analizi gerçekleştirerek incelemiş ve örneğin evliliğin kadın ve erkek üzerinde ciddi boyutlarda asimetrik etki oluşturduğu sonucuna varmıştır. Evli erkeklerin karşılıksız emek yükü bekâr dönemlerine oranla %38 azalırken kadınların bu yükü evlilikle birlikte %49 oranında artış göstermektedir. Çalışma, çocuk sahibi olduklarında erkeklerin kadınların haneiçi yüklerini paylaşmaya başladığına dair bulgular sunarken, bu paylaşımın yalnızca ilk çocukta gözlemlendiğini de belirtmektedir. İki ve daha fazla çocuk sahibi olduklarında erkeklerin bu paylaşımının sona erdiği gözlemlenmektedir. Bu bulgular ışığında Memiş vd (2011), Türkiye'de kadınların yaşam döngüsü sürecinde "evkadınlaştığı" sonucuna varır.

Karşılıksız emek zamanının kullanım alanı yalnızca kadınların ve erkeklerin zamanım nasıl harcadıklarına dair bilgilendirme ile sınırlı değildir. Aynı zamanda elde edilen veriler tüm sosyal bilimcilere, toplumların refah seviyesi ve toplumu oluşturan tüm bireylerin kadınların, erkeklerin, çocukların, yaşlıların yaşam standartlarına ilişkin de çıkarımlar yapma olanağı sağlamaktadır. Özelde de iktisatçılara, zaman verilerinin derlenmesi, burada yalnızca temel birkaçından bahsedeceğimiz farklı araştırma alanlarında analiz imkânı vermektedir. Bu konuda duyarlılığın sağlanmasında 1970'lerde Birleşmiş Milletlerin (BM) Ulusal Hesaplar Sistemi'ne getirilen feminist eleştirilerin önemli rol oynamış olduğu da belirtilmelidir. Bilindiği gibi daha önce ulusal hesaplar sistemi, karşılıksız çalışma faaliyetlerini, çalışma/iş kavramı kapsamı dışında bırakmaktaydı. 1985 ve 1995 BM, Dünya Kadın Konferansları'nda karşılıksız emeğin ölçülmesini sağlamayı taahhüt etmiştir. Ancak 1993'te yapılan değişiklerle sadece kendi tüketimi için üretim faaliyetleri eklenmiş fakat karşılıksız bakım işleri yine kapsam dışı bırakılmıştır.

Saat-zaman birimiyle ölçülen karşılıksız emeğin piyasa değerinin saptanmasında temelde i) fırsat maliyeti, ii) yenileme maliyeti ve iii) girdi/çıktı maliyeti yöntemi olarak üç farklı yöntem kullanılmıştır. Her üç yöntemde de harcanan zamanın parasal değeri, piyasadan elde edilen farazi değerler kullanılarak hesaplanır. Fırsat maliyeti yöntemi, bireyin karşılıksız emek yerine piyasada ücretli olarak çalışmış olsaydı elde edeceği gelir düzeyini bir başka deyişle kaybettiği gelir miktarını kullanır. Bu yönteme getirilen temel bir eleştiri, bir doktorun birim saatlik karşılıksız emeğinin değerinin bir temizlik görevlisinin aynı birim karşılıksız emeğinden daha değerli olduğu sonucunu doğurmasıdır. Yenileme maliyeti yöntemi, söz konusu karşılıksız emek faaliyetini veya benzerini, piyasada ücretli olarak yerine getiren çalışanlara yapılan ödemeyi parasal değer olarak kullanır. Girdi/çıktı yöntemi, karşılıksız emeğin çıktısının değerini üretimde kullanılan materyallerin, emeğin maliyetinin piyasada bulunan eşdeğer ürünlerin fiyatlarını girdi maliyeti olarak kullanarak hesaplar. Eldeki veriler karşılıksız emeğin değerinin çeşitli ülkelerde gayri safi milli hasılanın %20 ila %50'sine tekabül ettiğini göstermektedir (Antonopoulos, 2008).

Türkiye'de haneiçi üretimin iktisadi değerini ölçmeyi amaçlayan ilk çalışma, 1996 yılında Ankara il sınırları içerisinde yapılan anket verilerine dayanarak bu üretimin medyan gelire sahip hanelerde gelirin %15'i kadar büyüklükte olduğunu ve bu anlamda hane halkının refah seviyesini önemli biçimde etkilediğini ortaya koymuştur (Kasnakoğlu vd, 1996). Aynı çalışmanın bulguları arasında düşük gelirli hanelerde bu rakamın hane halkı gelirinin neredeyse yarısı kadar yüksek bir seviyede olduğu da bulunmaktadır. Bu sonuç, karşılıksız emeğin, alt gelir grubundaki haneler açısından önemini bir kez daha vurgulamaktadır.

Kasnakoğlu ve Dayıoğlu (2002) bu kez, 1996 yılında 8 ilde uygulanan pilot anket verilerini temel almış ve kadının haneiçi üretiminin hane halkı gelir içerisindeki payını; *(i) asgari ücret, (ii) piyasadaki ücret maliyeti ve (iii) çoklu ücret* olarak; üç farklı ücret seviyesini kullanarak hesaplamıştır. Çalışma, kadınların ürettiği değerin hane geliri içinde sırasıyla %31, 39 ve %40'lık bir paya sahip olduğunu ve kadına kıyasla erkeğin haneiçi üretim değerinin ise yalnızca hane gelirinin %10, 13 ve %18'i kadar olduğunu göstermektedir. Kasnakoğlu ve Dayıoğlu (2002) ayrıca, haneiçi üretim değerinin gayri safi milli hasıla içerisindeki payının, kullandıkları üç farklı hesaplama yöntemiyle %34 ile %52 arasında değiştiğini belirlemiştir. Gündüz (2008) ise ulusal düzeyde ilk defa derlenen 2006 yılı zaman cetvellerini kullanarak haneiçi üretimin hem gayri safi yurt içi ve hane halkı geliri bakımından büyüklüğünü hem de bu emeğin sektör bazında ekonomiye katkısını göstermektedir. Daha önceki bulguları destekler nitelikte Gündüz (2008), haneiçi emeğin Türkiye genelinde üretilen iktisadi değerin %24'ü ila %45'ine karşılık gelecek büyüklükte bir değer ürettiğini ve bu üretim içerisinde kadının payının %79 ila 89 arasında değiştiğini belirlemiştir.

Karşılıksız emeğin iktisadi değerini ölçmeyi amaçlayan bu çalışmalar, değerin yalnızca hane halkının geliri açısından değil, aynı zamanda ulusal hesaplara dahil edildiği durumda makro büyüklükleri etkilemesi bakımından da ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda bulgular, ekonomik büyüme, üretim, emek, istihdam gibi iktisadi kavramların yeniden tanımlanması gerektiğinin ve bu alanda çok temel değişimlere ihtiyaç olduğunun altını çizmektedir.

Zaman cetvelleri enformel, kayıt dışı ekonomiye dair de fikirler vermektedir. İşgücü anket verilerinden farklı olarak bireylerin günlük aktivitelerinin takip edilebilmesi enformel çalışma biçimlerinde yer alan bireyler hakkında daha doğru bilgiye sahip olmamızı sağlar. Bunun yanı sıra işsiz, ekonomik olarak "faal olmayan" bireylere ilişkin de daha detaylı ve doğru verilere ulaşılmasını sağlar. Örneğin Bahçe ve Memiş (2010) Türkiye'de anketörlere kendilerini ev kadını olarak bildiren birçok iş arayan kadın olduğunu zaman cetvellerini kullanarak belirlemiştir. Ayrıca Özbay'ın (1990, s. 150), işgücü istatistiklerinin, kadınların üretime katılma oranlarını sağlıklı bir biçimde ortaya koyamadığına dair tespitini destekler nitelikte, iktisaden "faal olmadıkları" varsayılan ev kadınlarının ücretli emek faaliyetlerine zaman harcadıkları bu veriler sayesinde gözlemlenmiştir.

Karşılıksız emeğin dar anlamda da olsa, ölçülebilir hale gelmesi iktisadi değişimlerin ekonominin piyasalaşmamış meta ekonomisi dışında yer alan bu alandaki etkilerini inceleyebilme fırsatını da doğurmuştur. Örneğin yazında iktisadi krizler gibi değişimlerin karşılıksız emek cephesinde ciddi tahribatlara yol açtığını gösteren araştırmalar, bu alandaki eşitsizliklerin krizlerle birlikte derinleştiğine dair sonuçları karşılıksız emeğin saat-zaman cinsinden ölçümlerine dayanarak elde etmiştir. Başka ülke örnekleri üzerine yapılan çalışmalar, kriz dönemlerinde, ekonominin karşılıksız emeğe dayalı görünmeyen yanının, hanelerin ayakta kalabilmesini, çalışanların krizin bütün sarsıcı etkilerine rağmen düşük ücretlerle yaşamlarını sürdürebilmesini sağladığını belirtmektedir. Kriz dönemlerinde kadınlar özellikle de yoksul hanelerde yaşayan kadınlar, yaşamlarındaki orantısız işyükünün daha da arttığının farkına varırlar. Hane bireylerinin işsiz kalması ve gelirinin azalmasıyla karşılıksız emek yükü de artar, satın alınamayan mal ve hizmetler çoğunlukla kadınlar tarafından sağlanan karşılıksız emek ile haneiçinde üretilir (Floro vd, 2009). Ayrıca kriz nedeniyle kamu gelirindeki azalma kamu hizmetlerine yapılan harcamalara da yansır. Sağlık, eğitim gibi kamusal olarak sağlanan hizmetlerde kesintiler oluşur ve bu nedenle kadınların haneiçinde sağladığı hizmetler çocukların, yaşlı ve hastaların bakımı gibi sorumlulukları daha da artar (Seguino, 2009; Antonopoulos ve Memiş, 2009).

Krizlerde bir yanda kadının karşılıksız emek yükünün arttığı gözlemlenirken diğer yanda hanedeki gelir kaybını telafi etmek amacıyla kadınların işgücüne katılımlarının da arttığı görülür. Örneğin 2001 krizinde Türkiye'de hanedeki gelir kaybını telafi etmek için kadınların işgücüne katılım oranı artar (Kızılırmak,

2008). Artan işgücüne katılım oranları ile birlikte ücretli emek zamanının da artması ne yazık ki kadınların karşılıksız emeğe ayırdıkları zamanın azalması anlamına gelmez, aksine kadınlar için toplam yükün arttığını, "çifte mesainin" ortaya çıktığını gösterir. Örneğin, 1997 krizinde Endonezya'da kadınların karşılıksız emeğe ayırdıkları zaman %7 oranında artarken, erkeklerin karşılıksız çalışma sürelerindeki artış sadece %1.3 olmuştur (Elson, 2009).

Türkiye'de iktisadi krizlerin karşılıksız emek yükü üzerindeki etkilere ilişkin ilk çalışma Bahçe ve Memiş (2010) tarafından yapılmıştır. 2008-2009 krizinin etkilerini inceleyen bu çalışma, kriz sonrasına ait zaman kullanım verilerinin hazır olmaması nedeniyle yürüttükleri tahminler doğrultusunda, krizin bu alandaki olası etkilerine dair birtakım ipuçları verir. Kriz döneminde işsizlik oranındaki artışlar göz önüne alındığında Türkiye'de, kadınların karşılıksız çalışmaya harcadıkları zamanın %15 arttığını, erkekler için ise bu artışın sadece %5 olduğunu göstermektedir. Bu bulgu kadınlar ve erkekler arasındaki açığın kadınlar aleyhine %17 genişlemesi anlamına gelmektedir.[9]

Karşılıksız emek saatlerinin bir başka kullanım alanı makro iktisadi modellemeler olmuştur. Bu, makro ekonomik politika ve uygulamaların değerlendirilmesi açısından önemli bulgular elde edilmesini de mümkün kılmaktadır. Veriler, yoksullukla mücadele politikalarına dair de çıkarımların yapılabileceği bulgular ortaya çıkarılmasını, yoksulluk ile karşılıksız emek cephesi arasındaki ilişkinin incelenebildiği, yoksulluğun yükünü de orantısız biçimde kadınların üstlendiğini gösteren araştırmaların yapılmasını da sağlamıştır.[10] Türkiye'de bu konu üzerine feminist bakış açısıyla araştırmalar yapılması gereklidir.

Sonuç

Bu çalışmada, Türkiye'de feminist bakış açısıyla karşılıksız emeğe ilişkin iktisat alanında yapılan incelemelere ağırlık vererek, konuya dair çalışmaların bir değerlendirmesini sunmaya çalıştık. Az sayıdaki bu çalışmaların en önemli ortak noktası, her birinin iktisadi yaşamın "gizli" dinamiklerini ortaya çıkararak, iktisat alanında bütünlükçü bir yaklaşım sergilemiş olmaları, diyebiliriz.

9 Krizin yalnızca evli hanelerdeki işbölümünü nasıl etkilediği incelendiğinde ise evli kadınların toplam iş yükünün, sektörel farklılıklar, kır ve kent ayrımları göz önüne alındığında %6,4 ila 16,5 arasında değişen oranda arttığı, erkeklerde ise bu oranın yalnızca %0,7 ila 1,6 arasında değiştiği belirtilmiştir (Bahçe ve Memiş, 2010). Bu sonuçlar, kadın aleyhine olan toplam iş yükü açığında ortalama yaklaşık iki katı kadar bir artış olduğunu göstermektedir. Sonuçlar, krizin görünmeyen emek üzerindeki etkilerini ortaya çıkararak, bu alanda yarattığı yükün çoğunu kadınların üstlendiğini vurgulamaktadır.

10 Bkz. Memiş ve Antonopoulos (2010).

Çalışmalar özellikle Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde karşılıksız emeğin iktisadi anlamda önem taşıdığını ve iktisadın inceleme alanına dahil edilmesinin elzem olduğunu göstermektedir. Ayrıca, çalışmamızda iktisadın karşılıksız emeği görmezden gelmesinin nedenlerine ve sakıncalarına da değindik ve bu alandaki ihtiyacı vurgulamak istedik.

Karşılıksız emeğin kavramlaştırılma sürecine ilişkin, zaman ve mekâna bağlı olarak bu emeğin dönüşümü ve belirleyicileri üzerine yapılan incelemeleri tartışmaya çalıştık. Karşılıksız emek kavramının kapsadığı çeşitli çalışma kategorilerini ve bu kategorilerin Marksist iktisat anlayışına ve günümüzde egemen olan liberal görüşe göre nasıl değerlendirilebileceğini ve feminist bakış açısının bu alanda iktisada katkılarını inceledik.

Karşılıksız emek kavramı temel olarak dört kategori altında inceleniyor olsa da, gerek kategorilerin oluşumunda kullanılan kıstaslar, gerekse farklı kategorileştirme çabalarının bulunması, yazının en büyük zorluklarından biriydi. Burada temel olarak aldığımız, eviçi emek, enformel sektörde kullanılan emek, geçimlik sektörde kullanılan emek ve gönüllü emek şeklinde ayırt edebildiğimiz karşılıksız emek kategorileri, farklı kategoriler ve kıstaslar kullanılarak farklı biçimlerde incelenebilir.[11] Ancak hem çalışma yaşamında karşılıksız emeğin piyasada yer alan diğer emek türlerinden bağımsız olmadığını, hem de iktisat disiplininin bu konudaki çelişkisini ortaya çıkaran sınıflandırmayı kullanmayı tercih ettik. Kategoriler arasındaki geçişkenliğin de kategorilerin kalın çizgilerle birbirinden ayrılmasını engellediğini belirttik. Organizasyonunun tarihsel olarak sanayi öncesi ve sonrası ortaya çıkmış olması açısından ve nerede üretildiğine bağlı olarak çok farklı biçimlerde incelenebilecek bu emek türlerinin en önemli ortak özellikleri daha çok kadınlar tarafından sarf ediliyor olmaları ve de karşılıksız veyahut karşılığının piyasadaki muadiline oranla çok daha düşük seviyelerde olmasıdır. Ayrıca herhangi bir iktisadi kriz/hane halkı fakirleşmesi döneminde de kadınların eviçi emek yükünün nasıl artıp, ev eksenli çalışmaya ve eskiden geçimlik emek olarak adlandırılan bazı faaliyetleri de kapsamaya başlayabildiğinden bahsettik. Kadınların bu kriz anlarında artan eviçi faaliyetlerini tıpkı

11 Burada akla gelen en önemli kategorileştirme, Özbay'ın kadın emeğini kadınların yaptıkları faaliyetlerin ekonomik faaliyet olarak tanınıp tanınmamasına ve faaliyetleri karşılığında para gibi maddi bir değer alıp almamalarına göre sınıflandırmasıdır (Özbay, 1982, 1991). Hattatoğlu, Özbay'ın sınıflandırmasından yola çıkarak kadınların karşılıksız emeğini beş ayrı temel başlıkta toplar (Hattatoğlu, 2010). Bu faaliyetlerin ilki ev işleri, eşin ve çocukların bakımı, hasta ve yaşlıların bakımıdır. İkincisi, dayanıklı yiyeceklerin yapımı, giysi dikme, örgü örme gibi faaliyetlerden oluşan eviçi üretimdir. Üçüncüsü ücretsiz aile işçiliğidir. Dördüncüsü sosyal ilişkileri kurma ve sürdürebilme emeği. Beşincisi ise tasarruf emek kategorisi adı verilen kadınların harcamaları azaltma, aynı dar gelirle azami bereketi sağlayabilmek için sundukları emek türüdür.

kapitalizmin dar anlamıyla yeniden-üretimi işçilerin üreme dürtülerine bırakması gibi, piyasa ve devlet de gönül rahatlığıyla ve konumlarında hiçbir güçlendirme olmayacağını bilerek kadınlara bırakabilmektedir. Özellikle bu son durumun görünmez olmaktan çıkması için zaman kullanım çalışmalarının kriz zamanlarında esnekleşen eviçi faaliyetlerinin çeşitliliğinin ve niceliğinin artmasının altını çizmesi feminist iktisat alanında yapılacak en önemli katkılardan biridir.

Bu yazıda bahsedilen bütün çalışmalar konuya ilişkin çok önemli katkılarda bulunmuş ve aynı zamanda araştırma sorularının zenginliğiyle, gelecekte iktisatta karşılıksız emek üzerine daha çok sayıda araştırma yapılması gerektiğine işaret etmişlerdir. Bu bağlamda, bu yazının en önemli amacı hem kapitalizm ve patriarka arasındaki ilişkinin teorize edilmesinin, hem de kadının karşılıksız emeği hakkındaki ampirik çalışmaların birbirleriyle ilişkilendirilmesinin aciliyetini vurgulamaktır.

KAYNAKÇA

Acar Savran, G. (2006) "Feminizm Bütün Kadınların İsyanı," *Gelecek Dergisi*, Şubat.

Acar Savran, G. (2002) "Kadınların Emeğini Görünür Kılmak: Marx'tan Delphy'ye Bir Ufuk Taraması", *Praksis*, sayı: 10, s. 159-210.

Acar Savran, G. ve N. Tura Demiryontan, der. (2008) *Kadının Görünmeyen Emeği*, İstanbul: Yordam Kitap.

Antonopoulos, R. (2008) "The Unpaid Care Work-Paid Work Connection," *Working Paper Series*, sayı: 541, Annandale-on-Hudson, NY: The Levy Economics Institute of Bard College.

Antonopoulos, R. ve E. Memiş (2009) "Toplumsal Cinsiyet Bakış Açısıyla Mevcut Küresel Ekonomik Kriz ve Gelişmekte Olan Ülke Ekonomilerine Etkileri," *Eğitim Bilim Toplum*, sayı: 7 (27), s. 78-130.

Aruoba, C. (1973) "Tarımda Geleneksel-Geçimlik Kesim Büyüklüğü, Yapısı, İşleyişi," Ankara Üniversitesi *SBF*, sayı: XXVIII (3-4), s. 191-210.

Atasü-Topçuoğlu, R. (2005) "Home-Based Workers in Turkey: An Analysis Through Capitalism and Patriarch," Yüksek Lisans tezi, ODTÜ.

Atasü-Topçuoğlu, R. (2010) "Kapitalizm ve Ataerkillik Enformel Alanda Nasıl Eklemlenir? Bilinçli Saklama ve Saklayarak Değersizleştirme Mekanizmalarının Ev Eksenli Çalışmada İşleyişi," *Kapitalizm, Ataerkillik ve Kadın Emeği*, İstanbul: SAV Sosyal Araştırmalar Vakfı Yayınları.

Atauz, S. ve A. Atauz (1992) "Enformel Sektör Kentsel İşgücü Pazarları Sosyal ve Ekonomik Yapılanmalar Üzerine Betimsel Tartışmalar," *Planlama*, sayı: 92 (1-4), s. 4-21.

Bahçe, S.A.K. ve E. Memiş (2010) "İktisadi Krizler ve Kadının Karşılıksız Emeği," *İktisat*, sayı: 514, s. 35-41.

Başlevent C. ve Ö. Onaran (2003) "Are Married Women in Turkey More Likely to Become Added or Discouraged Workers?" *Labour*, sayı: 17, s. 439-58.

Becker, G. (1981) *Treatise on the Family*, Cambridge, MA: Harvard University Press.

Becker, G. (1965) "A Theory of the Allocation of Time," *The Economic Journal*, sayı: 75 (299), s. 493-517.

Berik, G. (1990) "Türkiye'de Kırsal Kesimde Halı Dokumacılığı ve Kadının Ezilmişliği: Karşılaştırmalı Bir Tartışma," *1980'ler Türkiye'sinde Kadın Bakış Açısından Kadınlar*, der. Ş. Tekeli, s. 141-58, İstanbul: İletişim.

Beneria, L. (1979) "Reproduction, Production and The Sexual Division of Labour," *Cambridge Journal of Economics*, sayı: 3 (3), s. 203-25.

Beneria, L. (1999) "The Enduring Debate Over Unpaid Labor," *International Labour Review*, sayı: 138 (3), s. 287-309.

Beneria, L. (2003) *Gender, Development, and Globalization: Economics as if All People Mattered*, Londra: Routledge.

Bergmann, B. (1995) "Becker's Theory of the Family: Preposterous Conclusions," *Feminist Economics*, sayı: 1 (1), s. 141-50.

Bittman, M. (1992) *Juggling Time: How Australian Families Use Time*, AGPS: Canberra.

Bolak, H. (1997) "When Wives Are Major Providers", *Gender and Society*, sayı: 11 (4), s. 409-33.

Boserup, E. (1970) *Women's Role in Economic Development*, New York: St. Martin Press.

Chant, S. ve C. Pedwell (2008) "Women, Gender and the Informal Economy: An Assesment of ILO Reserach and Suggested Ways Forward", ILO Discussion Paper, Cenevre: ILO.

Çağatay, N. ve Y.N. Soysal (1990) "Uluslaşma Süreci ve Feminizm Üzerine Karşılaştırmalı Düşünceler," *1980'ler Türkiyesi'nde Kadın Bakış Açısından Kadınlar*, der. Ş. Tekeli, s. 291-300, İstanbul: İletişim.

Çınar, M. (1994) "Unskilled Urban Migrant Women and Disguised Employment: Home Working Women in İstanbul, Turkey," *World Development*, sayı: 22 (3), s. 369-80.

Çitçi, O. (1979) "Türk Kamu Yönetiminde Kadın Görevliler," *Türk Toplumunda Kadın*, der. N. Abadan Unat, s. 241-70, Ankara: Türk Sosyal Bilimler Derneği.

Davidoff, L. (2002) *Feminist Tarihyazımında Sınıf ve Cinsiyet*, çev. S. Somuncuoğlu ve Z. Ateşer, İstanbul: İletişim.

Dedeoğlu, S. (2010) "Endüstriyel Üretimde Kadın ve Göçmen Emeği: Ataerkillik ve Enformel Emek," *Kapitalizm, Ataerkillik ve Kadın Emeği Türkiye Örneği*, der. S. Dedeoğlu ve M. Yaman-Öztürk, s. 249-76, İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı.

Dedeoğlu, S. ve M. Yaman-Öztürk, der. (2010) *Kapitalizm, Ataerkillik ve Kadın Emeği Türkiye Örneği*, İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı.

Delphy, C. (1970) "Baş Düşman," *Kadının Görünmeyen Emeği*, der. G. Acar Savran, N.T. Demiryontan, İstanbul: Yordam Kitap.

Ecevit, Y. (1998) "Küreselleşme, Yapısal Uyum ve Kadın Emeğinin Kullanımında Değişmeler," *Küresel Pazar Açısından Kadın Emeği ve İstihdamındaki Değişimler*, der. F. Özbay, s. 3-77, İstanbul: İnsan Kaynağını Geliştirme Vakfı.

Elson, D. (1998) "The Economic, the Political and the Domestic: Businesses, States and Households in the Organisation of Production," *New Political Economy*, sayı: 3 (2), s. 189-208.

Elson, D. (2009) "Gender Equality and the Economic Crisis," International Development Research Centre/Society for International Development (IDRC/SID) konferans sunum metni, Ottawa, 27 Kasım 2009.

Eraydın, A. (1998) "Ekonomik Başarının Yükünü Üstlenenler: Dış Pazarlarda Rekabet Gücü Kazanan Konfeksiyon Sanayinde Kadın Emeği," *Küresel*

Pazar Açısından Kadın Emeği ve İstihdamındaki Değişimler, der. F. Özbay, s. 105-146, İstanbul: İnsan Kaynağını Geliştirme Vakfı.

Erdut, Z. (2007) "Enformel İstihdamın Ekonomik, Sosyal ve Siyasal Etkileri," *Çalışma ve Toplum*, sayı: 1 (12), s. 53-82.

Floro, M.S. (1996) "We Need New Economic Indicators to Gauge Work and Well-being," *The Chronicle of Higher Education*, Washington-DC, sayı: 43 (15), s. B4-B5.

Floro, M.S., A. Tornqvist ve E.O. Tas (2009) "The Impact of the Economic Crisis on Women's Economic Empowerment," Swedish International Development Agency Çalışma Metni Serisi: http://www1.american.edu/academic.depts/cas/econ/workingpapers/2009-26.pdf (Erişim tarihi: Ekim 2010).

Folbre, N. (1986) "Hearts and Spades: Paradigms of Household Economics," *World Development*, sayı: 14 (2), s. 245-55.

Gündüz, U. (2008) "The Value of Household Production and Its Interactions With the Market Sector: The Case of Turkey," Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, SBE.

Hartmann, H. (2008) "Marksizmle Feminizmin Mutsuz Evliliği," *Kadının Görünmeyen Emeği*, der. G. Acar Savran ve N.T. Demiryontan, İstanbul: Yordam Kitap.

Hattatoğlu, D. (2010) "Yoksulluk, Kadın Yoksulluğu ve Bir Başa Çıkma Stratejisi Olarak Ev Eksenli Çalışma", *Yoksulluk, Şiddet ve İnsan Hakları*, der. Yasemin Özdek, Ankara: TODAİE.

Himmelweit, S. (1983) "Domestic Labor," *A Dictionary of Marxist Thought*, der. T. Bottomore, Cambridge, MA: Harvard University Press.

Himmelweit, S. (1995) "The Discovery of Unpaid Work: The Social Consequences of the Expansion of Work," *Feminist Economics*, sayı: 1 (2), s. 1-19.

Hirway, I. (2010) "Methodology and Methods of Time Use Data Collection: A World Survey of the Global South," *Unpaid Work and the Economy: Gender, Time-Use and Poverty in Developing Countries*, der. R. Antonopoulos ve I. Hirway, New York: Palgrave Macmillan.

İlkkaracan, İ., der. (2010) *Emek Piyasasında Toplumsal Cinsiyet Eşitliğine Doğru İş ve Aile Yaşamını Uzlaştırma Politikaları*, İstanbul: Metis.

Kandiyoti, D., der. (1997a) *Cariyeler, Bacılar, Yurttaşlar, Kimlikler ve Toplumsal Dönüşümler*, İstanbul: Metis.

Kandiyoti, D. (1997b) "Kadınlar ve Hane İçi Üretim Türkiye'de Kırsal Dönüşümün Etkileri," *Cariyeler, Bacılar, Yurttaşlar Kimlikler ve Toplumsal Dönüşümler*, der. D. Kandiyoti, s. 54-68, İstanbul: Metis.

Kasnakoğlu, Z. ve M. Dayıoğlu (1996) "Education and Labor Market Participation of Women in Turkey", *Education and the Labor Market in Turkey*, der. T. Bulutay, Ankara: TurkStat.

Kasnakoğlu, Z. ve M. Dayıoğlu (2002) "Measuring the Value of Home Production in Turkey" *New Developments in National Accounts*, der. T. Bulutay, s. 73-97, Ankara: TurkStat.

Kasnakoğlu, Z., M. Dayıoğlu M. ve E. Erdil (1996) "Time Use and Estimation of the Value of Household Production," METU Economic Research Center Working Papers, Ankara.

Kızılırmak, B. (2008) "Labour Market Participation Decisions of Married Women: Evidence from Turkey," *Globalization and Development: A Handbook of New Perspective*, der. A. Deshpande, Oxford: Oxford University Press.

Kızılırmak, B. ve E. Memiş (2009) "The Unequal Burden of Poverty on Time Use," *Levy Economics Institute Working Paper*, sayı: 572.

Koray, M. (2002) "Çalışma Yaşamında Kadın Gerçekleri," *Amme İdaresi*, sayı: 25 (1), s. 93-122.

Kümbetoğlu, B. (1992) "Women's Informal Sector Contribution to the Household Survival in Urban Turkey," doktora tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi SBE.

Kümbetoğlu, B. (1996) "Gizli İşçiler: Kadınlar ve Bir Alan Araştırması," *Kadın Araştırmalarında Yöntem*, der. S. Çakır, ve N. Akgökçe, s. 230-38, İstanbul: Sel.

Lordoğlu, K. (1990) *Eve İş Verme Sistemi İçinde Kadın İşgücü Üzerine Bir Alan Araştırması*, İstanbul: Friedrich Ebert Vakfı Yayınları.

Memiş, E. ve H. Toğrul (2008) "Feminist İktisat", *Ekonomik Kurumlar ve Kavramlar Sözlüğü*, der. F. Başkaya ve A. Ördek, Ankara: Özgür Üniversite Kitaplığı.

Memiş, E. ve R. Antonopoulos (2010) "Poverty, Unemployment and Unpaid Work: A Gendered Analysis for the Case of South Africa," *Unpaid Work and the Economy: Gender, Time-Use and Poverty in Developing Countries*, der. R. Antonopoulos ve I.Hirway, New York: Palgrave Macmillan.

Memiş, E., U. Öneş, ve B. Kızılırmak (2011) "Housewifization of Women: Contextualizing Gendered Patterns of Paid and Unpaid Work", *Gender and Society in Turkey: The Impact of Neo-liberal Policies, EU Accession and Political Islam*, der. S. Dedeoğlu ve A. Elveren, I.B. Tairus.

Michelson, W. (2005) *Time Use: Expanding Explanation in the Social Sciences*, USA: Paradigm Publishers.

Mitchell, J. (1966) "Women The Longest Revolution," *New Left Review*, sayı: Kasım-Aralık, s. 11-37.

Moçoş, E. (2005) "Ev Eksenli Üretim: Dumansız Fabrikalarda Kadın Emeği", *Tes-İş Sendikası Dergisi: Çalışma Hayatında Kadınlar*, Mart, 53-7.

Morvaridi, B. (1992) "Gender Relation in Agriculture: Women in Turkey," *Economic Development and Cultural Change*, sayı: 40 (3), s. 567-86.

Mutari, E. (2001) "... As Broad As Our Life Experience: Visions of Feminist Political Economy, 1972-1991," *Review of Radical Political Economics*, sayı: 33, s. 379-99.

Nussbaum, M.C. (2003) "Capabilities as Fundamental Entitlements: Sen and Social Justice," *Feminist Economics*, sayı: 9 (2-3), s. 33-59.

Özar, Ş. (1996) "Socio-Economic and Cultural Aspects of the Female (Non) Participants in the Urban Labor Force in Turkey," Economic Research Forum for the Arab Countries, Iran and Turkey, Kuwait: Conference on "Labor Markets and Human Resource Development".

Özay, Ö. (2010) *Gender Inequalities, Capital Deepening and Trade: Turkish Manufacturing Sector: 1990-2001*, VDM Verlag Dr. Müller.

Özbay, F. (1979) "Kırsal Yörelerde Kadının Statüsü, İşgücüne Katılımı ve Eğitim Durumu" *Yönetim Bilimleri Dergisi*, sayı: 1 (1), AİTİA, Ankara.

Özbay, F. (1982) "Evkadınları," *Ekonomik Yaklaşım*, sayı: 3 (1), Ankara: AITIA.

Özbay, F. (1990) "Kadınların Ev İçi ve Ev Dışı Uğraşlarındaki Değişme," *1980'ler Türkiye'sinde Kadın Bakış Açısından Kadınlar*, der. Ş. Tekeli, s. 115-40, İstanbul: İletişim.

Özbay, F. (1991) "Kadın ve Çocuk Emeği," *Toplum ve Bilim*, sayı: 23 (3).

Özbay, F. (1994) "Women's Labor in Rural and Urban Settings," *Boğaziçi Journal*, sayı: 8 (1-2), s. 5-19.

Özbay, F. (1998a) *Küresel Pazar Açısından Kadın Emeği ve İstihdamındaki Değişimler*, İstanbul: İnsan Kaynağını Geliştirme Vakfı.

Özbay, F. (1998b) "Türkiye'de Kadın Emeği ve İstihdamına İlişkin Çalışmaların Gelişimi," *Küresel Pazar Açısından Kadın Emeği ve İstihdamındaki Değişimler*, der. F. Özbay, s. 147-82, İstanbul: İnsan Kaynağını Geliştirme Vakfı.

Özbay, F. (1999) "Türkiye'de Evlatlık Kurumu: Köle mi Evlat mı?" Bilanço 1923-1998. *Ekonomi, Toplum, Çevre*, sayı: 2, s. 277-88.

Özbay, F. (2002) "Evlerde Elkızları. Cariyeler, Evlatlıklar, Gelinler," *Feminist Tarihyazımında Sınıf ve Cinsiyet*, der. L. Davidoff, s. 13-48, İstanbul: İletişim.

Özbay, F. (2011) "Ev Emeğinin Dönüşümü: Göç Ettirilen Kölelerden Kaçak Göçmen İşçilere," *Geçmişten Günümüze Türkiye'de Kadın Emeği*, der. A. Makal, G. Toksöz, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi (basımda).

Reid, M. (1934) *Economics of Household Production*. New York: John Wiley.

Secombe, W. (1974) "The Housewife and Her Labour under Capitalism," *New Left Review*, sayı: I/83, Ocak-Şubat.

Seguino, S. (2009) "The Global Economic Crisis, Its Gender Implications, and Policy Responses," Gender Perspectives on the Financial Crisis Panel at the Fifty-Third Session of the Commission on the Status of Women, BM, konferans sunum metni, 5 Mart, 2009. http://www.uvm.edu/~sseguino/pdf/global_crisis.pdf (Erişim tarihi: Ekim 2010).

Serdaroğlu, U. (2010) *İktisat ve Toplumsal Cinsiyet,* Ankara: Eflatun.

Sirman, N. (1990) "Köy Kadının Aile ve Evlilikte Güçlenme Mücadelesi," *Kadın Bakış Açısından 1980'ler Türkiye'sinde Kadınlar,* der. Ş. Tekeli, s. 221-46, İstanbul: İletişim.

Tekeli, Ş. (1990) *Kadın Bakış Açısından 1980'ler Türkiye'sinde Kadınlar,* der. Ş. Tekeli, s. 7-40, İstanbul: İletişim.

Toğrul, H. (2011) "Domestic Labour and Well-Being: A Case Study of the Evlatlik Institution in Turkey," *Gender and Society in Turkey: The Impact of Neo-liberal Policies, EU Accession and Political Islam,* der. S. Dedeoğlu, ve A. Elveren, I.B. Tairus.

Toksöz, G. (1999) "Türkiye'de Kadın İşgücü ve Enformel Sektörde İstihdamı," *Türkiye'de Kadın İşgücü Seminerleri,* 1-2, TİSK Yayınları, Yay. No. 192.

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), 2006, Zaman Kullanım Anket Verileri:

Weyland, P. (1997) "Gendered Lives in Global Spaces," *Space, Culture and Power,* der. A. Öncü, A. ve P. Weyland, s. 82-97, Londra: Zed Books.

White, J.B. (1994) *Money Makes Us Relatives*: Women's Labor in Urban Turkey, Austin: University of Texas Press.

Yaman-Öztürk, M. ve S. Dedeoğlu (2010) "Giriş: Kapitalizm ve Ataerki İlişkisi Çerçevesinde Kadın Emeği," *Kapitalizm, Ataerkillik ve Kadın Emeği,* İstanbul: SAV Sosyal Araştırmalar Vakfı Yayınları.

DÖRDÜNCÜ KISIM

KÜRESELLİK, KAMUSALLIK VE MEKÂNDA CİNSİYET

Kadınların İnsan Hakları: Uluslararası Standartlar, Kazanımlar, Sorunlar[1]

FERİDE ACAR — YAKIN ERTÜRK[2]

Giriş

Birleşmiş Milletler'in kuruluşundan beri gelişmekte olan cinsiyet eşitliği rejimi, soğuk savaş sonrasında uluslararası insan hakları paradigmasının ivme kazanması ve küresel kadın hareketinin bu paradigmanın dilini ve pratiğini kadına özgü hak ihlalleri çerçevesinde yeniden tanımlamasıyla daha kapsamlı ve belirleyici bir nitelik kazanmıştır.

Bu makale, son yıllarda uluslararası düzeyde cinsiyet eşitliği bağlamında meydana gelen kavramsal, politik, yasal ve kurumsal gelişmeleri gözden geçirerek, kadınların insan hakları konusundaki kazanım ve sorunlarını tartışmayı amaçlamaktadır. Makalede, yükselen insan hakları paradigması ile küresel kadın hareketinin karşılaşması ve etkileşimi incelenecek; uluslararası düzlemde, çok taraflı diyaloğun platformu olan Birleşmiş Milletler (BM) bünyesindeki kadın hakları ve kadın erkek eşitliği rejiminde gündeme gelen gelişme ve sorunlara değinilecektir. Bu bağlamda, özellikle hukuki bağlayıcılığı olan ve günümüzde 186 devletin taraf olduğu BM Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi (CEDAW) ve kadınların insan hakları söylem ve pratiğinin gelişmesinde önemli rol oynayan kadınlara yönelik şiddet konusundaki BM standart ve mekanizmaları üzerinde de yoğunlaşılacaktır. Makalede ayrıca kadınlara yönelik şiddetle mücadele konusundaki en yeni uluslararası araç olan, bu olgunun önlenmesi ve ortadan kaldırılmasına yönelik çok yönlü ve hukuken bağlayıcı hükümler içeren Kadınlara Yönelik Şiddet ve Ev İçi Şiddetin Önlenmesi ve Bun-

1 Bu yazıda dile getirilen bazı çözümleme ve görüşler, yazarların daha önce yayımlanmış eserlerinde yer almıştır. Kaynakçaya dahil edilmiş olan bu eserler metin içinde sadece doğrudan alıntı yapılması durumunda belirtilmektedir.

2 Kadın hakları alanında, uluslararası düzlemde yaptığı çalışmalarla da bizlere yön gösterici olan Sayın Nermin Abadan Unat'a saygılarla...

larla Mücadeleye Dair Avrupa Konseyi Sözleşmesi'ne de kısaca değinilecektir.[3] Son bölümde ise uluslararası kadın hakları ve kadın erkek eşitliği rejiminin bazı çelişkileri ve sistemin içeriden ve dışarıdan karşılaştığı sorunlar tartışılacaktır.

Yükselen Bir Değer Olarak İnsan Hakları

Son 30-40 yılda, yükselen bir değer olarak "insan hakları", günümüzün evrensel ideolojisi olma özelliğini taşımaktadır. Bugün bütün devletler bir ya da daha fazla insan hakkı sözleşmesine taraftır ve dünyadaki pek çok toplumsal hareket belli hak talepleri adına yapılmaktadır. Kaybolmaya yüz tutmuş yerli nüfuslar, azınlıklar ve diğer marjinal gruplar kimlik mücadelelerini insan hakları söylemiyle dile getirmekte; adaleti iç hukukta bulamayanlar uluslararası hukuk mekanizmalarına başvurmaktadırlar. Ulusal bağımsızlık ve egemenlik zırhına bürünerek kendi halkına ya da başka halklara zulmeden bazı liderler[4] ve savaş suçluları tarihte pek de görülmeyen bir duyarlıkla, uluslararası denetim ve yargılamayla karşı karşıya kalmakta; hatta tarihe gömüldüğü düşünülen bazı insanlık dramlarından dahi hesap sorulabilmektedir. Bir başka deyişle, bugün artık uluslararası insan hakları sistemi, devletlerin bireyler üzerindeki egemenliğinin ötesinde bireylerin ya da grupların hak taleplerine temel teşkil eden meşru bir çerçeve haline gelmiştir. Böylece, günümüzde hak ve hukukun sağlanması uluslararası bir meseleye dönüşmüş; devletlerin ve liderlerin meşruiyetleri ve yetki alanları sınırları dahilinde yaşayan insanların haklarını ne kadar koruyabildikleri ile teyit edilir hale gelmiştir.[5]

---

3 11 Mart 2011'de Avrupa Konseyi'nde kabul edilerek, 11 Mayıs 2011'de İstanbul'da imzaya açılmış olan bu sözleşmenin resmi Türkçe tercümesi henüz yapılmadığı için burada kullanılan isim yazarlarca yapılmış tercümeyi yansıtmaktadır. Söz konusu sözleşme İstanbul'da, Türkiye dahil, on üç devlet tarafından imzalanmıştır. Sözleşmenin yürürlüğe girebilmesi için en az sekizi Avrupa Konseyi üyesi olan on devlet tarafından onaylanması gerekmektedir.

4 Örneğin, İspanyol hükümetinin 1973-1990 yıllarında Şili'de öldürülen İspanyol vatandaşlarından sorumlu tuttuğu ve hakkında tutuklama kararı aldığı Şili diktatörü Pinochet, diplomatik pasaport taşımasına rağmen 1998'de Londra'da tutuklanmıştır (http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/195413.stm). 2009 yılında Uluslararası Ceza Mahkemesi, Darfur'da yaşanan insanlık suçları nedeniyle ilk kez görev başındaki bir lider—Sudan Cumhurbaşkanı Al Bashir—hakkında tutuklama kararı çıkartmıştır (www.haguejusticeportal.net).

5 İnsan hakları belli bir toplumsal, siyasi ya da coğrafi varlığa üyelik; ırk, din, cinsiyet ile sınırlı olmayıp bütün insanlar için geçerli değerler sistemidir. Bu nedenle uluslararası sözleşmelere taraf olan devletlerin yetkilileri, vatandaşları olmayan yabancı, göçmen ya da sığınmacıların haklarını korumakla da yükümlüdürler. Bu yükümlülüğü yerine

Uzun bir tarihe sahip olan insan hakları kavramının[6] günümüz hukukundaki yeri Birleşmiş Milletler tarafından 1948'de kabul edilen İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'ne (İHEB) dayanır. Yirminci yüzyılın başlarında yaşanan iki dünya savaşı ve "holokost" gibi trajedilerin bir daha yaşanmaması ve bağımsızlığa kavuşan eski sömürge ülkelerin kalkınmaları için ortak çözüm üretmek amacıyla kurulan Birleşmiş Milletler bu beyanname ile bütün insanlar için geçerli olan ortak değer ve ilkeleri belirlemiştir. Daha sonra BM bünyesinde geliştirilen bir dizi insan hakları sözleşmesi ile İHEB'de dile getirilen değer ve ilkeler, hukuki bağlayıcılığı olan sözleşmelerin hükümleri haline dönüştürülmüştür. İşte bu değer ve ilkeler günümüz insan hakları hukukunun özünü oluşturmaktadır. Bu bağlamda, 1966 yılında BM Genel Kurulu tarafından kabul edilip, 1976'da yürürlüğe giren ve "ikiz sözleşmeler" diye de adlandırılan, Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi ile Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi uluslararası yasal çerçevenin temel taşlarını oluşturan metinlerdir.

Bu "ikiz sözleşmeler"le birlikte sayıları bugün dokuza[7] çıkmış olan BM bünyesindeki temel insan hakları sözleşmeleri dünyada giderek ayrışan ve çeşitlenen insan hakları gündeminin en açık yansımasıdır. İnsan hakları sözleşmelerine taraf olan devletler, bu sözleşmeler kapsamında ele alınan insan haklarını güvence altına almayı taahhüt etmektedirler. 1948 yılında İHEB'nin kabulüyle etrafında mutabakat sağlanan evrensel değerler çerçevesinde gelişen

---

getirmedikleri zaman insan hakları denetim mekanizmalarınca eleştirilmekte ve uluslararası camianın tepkisi ile karşı karşıya kalmaktadırlar.

6 İnsan hakları kavramının kökeni ve tarihçesi için bakınız: Arat Kabasakal, 2007; Ishay, 1997; Gemalmaz, 2005; Gülmez, 2009.

7 Bu sözleşmeler Birleşmiş Milletler tarafından kabul ediliş tarihlerine göre; Her Türlü Irk Ayrımcılığının Yok Edilmesine Dair Uluslararası Sözleşme (CERD) (1963); Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi (CEDAW) (1979); İşkence ve Diğer Zalimane, İnsanlık Dışı, Aşağılayıcı Muamele veya Cezalara Karşı Uluslararası Sözleşme (CAT) (1984); Çocuk Hakları Sözleşmesi (CRC) (1989); Tüm Göçmen İşçiler ve Ailelerinin Haklarının Korunmasına Dair Uluslararası Sözleşme (CMW) (1990); Engellilerin Haklarına İlişkin Uluslararası Sözleşme (CRPD) (2006) ve Kişilerin Zorla Kaybedilmeden Korunmasına Dair Uluslararası Sözleşme'dir (CED) (2010).

İnsan Hakları Sözleşmeleri'ne taraf olan devletler, sözleşme kapsamında ele alınan hakları güvence altına almayı taahhüt etmektedirler. Türkiye Cumhuriyeti belirtilen insan hakları sözleşmelerinin sonuncusu hariç hepsini onaylamıştır ve Türkiye açısından Anayasamızın 90. maddesine göre; "Usulüne göre yürürlüğe konulmuş milletlerarası antlaşmalar kanun hükmündedir. Bunlar hakkında Anayasaya aykırılık iddiası ile Anayasa Mahkemesi'ne başvurulamaz. Usulüne göre yürürlüğe konulmuş temel hak ve özgürlüklere ilişkin milletlerarası antlaşmalarla kanunların aynı konuda farklı hükümler içermesi nedeniyle çıkabilecek uyuşmazlıklarda milletlerarası antlaşma hükümleri esas alınır."

bu insan hakları hukukunun, dönemin egemen kültürel, sosyal ve siyasi güçleri ve toplumsal realitelerinden etkilendiği bilinmektedir ve kimilerine göre, ortaya çıkan insan hakları anlayışı ve normlarının da bu etmenleri yansıttığı düşünülebilir.

Birinci ve İkinci Kuşak İnsan Hakları

Bu perspektiften bakıldığında, hemen göze çarpan bir gerçek, uluslararası insan hakları hukukunda "birinci kuşak haklar" diye bilinen medeni ve siyasi hakların niteliğine ilişkindir. Bu haklar, devletin hangi alanlarda bireylere koruma ve özgürlük sağlayacağını tanımlayan haklardır. Bir diğer deyişle, bu haklar devlet ve vatandaşlar arasındaki ilişkinin esaslarını ve bu alandaki düzenlemelerin sınırlarını belirler.

"Birinci kuşak" insan hakları esas itibariyle, kamu alanına ilişkindir. Bu haklar, tarih boyunca, "insan hakları" denildiğinde en fazla önemsenen, en çok üzerinde durulan haklar olarak insan hakları kuram ve söyleminde hep öncelikli bir yer tutmuştur. Öyle ki, kamu yaşamında bireyin devletle olan ilişkisine ve bu ilişkinin demokrasinin gelişmesine yaptığı katkıya batılı hukukçu ve filozofların verdikleri önemin de bir sonucu olarak "medeni ve siyasi haklar" uzun süre uluslararası haklar söyleminin özünü oluşturmuştur. Bizim açımızdan önemli bir diğer unsur ise, "medeni ve siyasi haklar"ın, doğaları gereği daha ziyade kamu alanına ve devlet-vatandaş ilişkisinin "resmi" boyutuna yönelik olmaları nedeniyle birçok toplumda, ağırlıklı olarak erkekleri ilgilendiren haklar olmasıdır.

"İkinci kuşak" haklar diye bilinen ekonomik, sosyal ve kültürel haklar ise doğaları gereği yalnızca kamusal değil, aynı zamanda özel alana da ilişkindir. Bu açıdan bakıldığında, "ikinci kuşak" hakların kadınların yaşamları için belki daha önemli ve anlamlı olabilecek toplumsal düzenlemelerin hukuki temellerini oluşturduğuna şüphe yoktur. Öte yandan, aradan geçen uzun zamana karşın, hâlâ "ikinci kuşak haklar," ulusal ve uluslararası platformlarda, "birinci kuşak haklar"a oranla, daha az net ve daha tartışmalı kavramlar içermektedir. Bugün dahi ekonomik, sosyal ve kültürel hakların korunmasına ve gerçekleştirilmesine ilişkin uluslararası hukuk, yöntem ve yaptırımlar açısından, medeni ve siyasi haklara ilişkin düzenlemelere oranla daha zayıftır.

Ancak, sayıları artan BM sözleşmelerinin niteliklerinin de gösterdiği üzere, gelişen uluslararası insan hakları hukuku yıllar içerisinde giderek daha fazla somut olguya ve belirli gruplara ilişkin insan haklarına odaklanmıştır; ırka dayalı gruplar, çocuklar, kadınlar, göçmenler, engelliler ya da işkence ve zorla kaybedilme mağdurları gibi. Bu eğilime bağlı olarak, özellikle 1980'lerden bu yana, insan hakları kuram ve literatüründe konu veya özne odaklı insan hakları ihlallerinin daha fazla vurgulandığını; bu çerçevede medeni ve siyasi haklar ya-

nında ekonomik, sosyal ve kültürel hakların da daha fazla gündeme geldiğini; yeni sözleşmelerde insan hakkı ihlallerinin ve eşitsizliklerin daha kapsayıcı ve bütüncül bir insan hakları anlayışı çerçevesinde değerlendirildiğini söylemek mümkündür.[8]

Kadınların İnsan Hakları ve Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Ortadan Kaldırılması Sözleşmesi (CEDAW)[9]

BM'de 1979 yılında kabul edilip 1981'de yürürlüğe giren CEDAW, özgün ve ileri bir insan hakları anlayışı yansıtmaktadır. CEDAW Sözleşmesi'nin hukuken bağlayıcı nitelikli bir insan hakları sözleşmesi olması, kadınlara karşı ayrımcılığın ne olduğunu uluslararası yasa düzeyinde tanımlaması; diğer bir ifade ile bu alanda uluslararası standartları belirlemesi bu metnin özgün niteliğidir. Bu bağlamda, CEDAW'da kadınlara herhangi bir alanda, onların insan hakları ve temel özgürlüklerden, erkeklerle eşit şekilde yararlanmalarını engelleyen ya da engellemeyi hedefleyen ve cinsiyetleri nedeniyle yapılan her türlü "ayrım, mahrumiyet ve kısıtlama" bireyin insan haklarının ihlali olarak tanımlanmıştır.

CEDAW'ın temel ilkeleri bu tür ayrımcılığın hem yasal (*de jure*) hem de uygulamada (*de facto*); hem kamusal hem de özel alanda yok edilmesini öngörür. Cinsiyete dayalı ayrımcılık olgusunu hayli geniş bir perspektiften yorumlayan CEDAW Sözleşmesi doğrudan olduğu kadar dolaylı ayrımcılığı; kasıtlı olan kadar kasıtsız ayrımcılığı ve amaçları itibariyle ayrımcı olan davranışlar gibi sonuçları itibariyle ayrımcılık yaratan davranışların da ortadan kaldırılmasını talep eder. Bu sözleşmeye taraf olan devletler yalnızca yasal ve biçimsel bir kadın erkek eşitliği ile yetinmeyip kadınlarla erkekler arasında gerçek yaşamda ve her alanda eşitlik sağlamakla yükümlüdürler. Sözleşme uyarınca, söz konusu eşitliğin sağlanması ve kadınlara yönelik ayrımcı uygulamaların (hangi nedenle olursa olsun) ortadan kaldırılması için taraf devletlerin "gecikmeksizin" ve gerektiğinde "geçici özel önlemler" alarak dönüştürücü ve iyileştirici politikalar oluşturması ve uygulaması gerekmektedir.

CEDAW'ın uluslararası insan hakları rejimi içerisindeki "devrimci" niteliği bu sözleşmenin kadınların insan hakları anlayışına getirdiği çok boyutlu yaklaşımda yatmaktadır. Kadınların insan haklarının, her alanda (siyasi, ekonomik, kültürel, aile ve özel alanda vb) geçerli ve bütün kadınlar için (toplumsal kö-

8 İkiz sözleşmeler çerçevesinde birbirinden ayrıştırılan hakların kadın hakları açısından doğurguları (*implication*) aşağıda tekrar ele alınacaktır.

9 Bu sözleşmenin resmi tercümesinde adı, "Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi" olarak geçse de sözleşmenin aslı "ortadan kaldırılma", "yok etme" anlamında *elimination* ibaresini kullanmaktadır.

kenleri, medeni durumları, dini inançları ne olursa olsun) aynı olduğunu, diğer bir deyişle, bu hakların "evrenselliği"ni ve bireyselliğini öngören sözleşme, bu hakların tanınması, korunması ve bu hakları ihlal edenlerin kovuşturulup, cezalandırılması konularında devletleri hem kendi davranışlarından hem de yetki alanları içindeki özel ve tüzel kişilerin davranışlarından sorumlu tutmaktadır.[10]

Ayrımcı gelenek ve kalıplaşmış toplumsal cinsiyet rolleri gibi kültürel faktörlerin çoğu yerde kadınların insan haklarını kısıtlayan unsurlar olduğunu açıkça belirten CEDAW, taraf devletleri bu tür ayrımcı normların dönüştürülmesi ve yok edilmesinden sorumlu tutar.

Her ne kadar CEDAW'ın ortaya çıkışı insan hakları alanında daha önce var olan eksiklik ve yetersizlikleri gidermek açısından son derece önemli bir adım oluşturmuşsa da (Reanda, 1981, s. 21-23), sözleşmenin uluslararası insan hakları rejimi içerisinde uzun süre "kendine özgü bir kategori" oluşturduğu bir gerçektir. Hatta kimilerine göre, CEDAW ve kadınların insan hakları, uluslararası insan hakları söylemi ve kurumları içinde adeta bir "ayrımcılığa" muhatap olarak yer almak durumunda kalmıştır. CEDAW'ın uluslararası kamuoyunda tanınması, hükümlerinin taraf devletlerce uygulamasında önemli bir yol alınması ve ilkelerinin benimsenmesi açısından belirgin bir sıçrama ise 1990'lı yılların ortalarında göze çarpar hale gelmiştir (Cartwright, 2007).

Küresel Kadın Hareketi ve Uluslararası Sistem

Soğuk savaşın sona ermesi ve küreselleşme ile ivme kazanan insan hakları söyleminin yaygınlaşmasında 1990'lar bir dönüm noktasıdır. Bilindiği üzere küreselleşmeyle birlikte ulusal sınırların geçişkenlik kazanması ve soğuk savaşın bitmesiyle Doğu-Batı kutuplaşmasının ortadan kalkması 20. yüzyılı simgeleyen ulus-devleti modelinde önemli dönüşümlere neden olmuştur. Bu dönemde, uluslararası göçün zaten sorunlu kılmaya başladığı "vatandaşlık" kavramı daha da karmaşık bir anlama bürünmüş (Soysal, 1994); devlet iradesi ve ulusal egemenlik anlayışı alttan ve üstten yeni aktörlerin siyaset ve ekonomi sahnesinde güç kazanmalarıyla yeni boyutlar kazanmıştır (Levy ve Szaider, 2006). 1990'lı yıllar, özellikle iç çatışmaların doruğa ulaştığı, kıyımdan kaçan insanların komşu ve uzak ülkelere sığındığı, sınırların yeniden düzenlendiği, etnisite ve din temelli kimlik politikalarının geleneksel devlet-vatandaş ilişkilerine meydan okuduğu, kitle imha silahlarının devlet dışı aktörlerin eline geçtiği ve geçmişle yüzleşmenin siyaset gündemine oturduğu bir dönem olmuştur. Böyle bir ortamda uluslararası insan hakları sistemi gittikçe önemi artan bir referans noktası olmuştur.

10 CEDAW Sözleşmesi'nin Türkiye tarafından kabulü ve uygulamaya ilişkin bazı değerlendirmeler için, bkz: Acar, 2000; Acar, 2010c ve Arat, 2001.

Öte yandan, bu yılların bilimsel yaşam ve bilgi üretimine getirdiği en önemli yeniliklerden biri olan "kadın bakış açısı" göstermiştir ki; gerek "birinci kuşak" gerekse "ikinci kuşak" hakların kavramsallaştırılmalarında ve bu haklara ilişkin denetim mekanizmaları ve yaptırımların tasarımında hep erkek-egemen hukuk anlayışları belirleyici olmuş; kadınların deneyimleri bu belirlemelere hiç de gerektiği gibi yansımamıştır. 1990'larda gelişen feminist insan hakları yaklaşımı bu durumu eleştirel bir bakışla sorgulamış ve uzun süre uluslararası insan hakları rejiminin, kadınların en temel insan haklarının ihlali niteliğindeki davranışları nasıl bu kapsamda algılamadığını ve kadınların en fazla maruz kaldıkları hak ihlalleri için nasıl hoşgörülü ve adeta koruyucu bir yaklaşım gösterdiğine dikkatleri çekmiştir (Cook, 1994, s. 3-36).

1990'lar aynı zamanda CEDAW Sözleşmesi'nin görünürlüğü ve taraf devletler üzerindeki etkisinin de belirgin bir sıçrama kaydettiği yıllardır. Bu gerçeğin nedenlerini irdelediğimizde ise karşımıza şöyle bir tablo çıkmaktadır: BM, kuruluşundan itibaren kadınların talep ve sorunlarını gündeme taşımada önemli bir zemin oluşturmuş ve dünya kadınları da bu platformu etkili bir biçimde kullanmışlardır. Küresel kadın haklarının etkin savunusu için bu platform her dönemde kadın hareketlerine önemli bir zemin oluşturmuştur. Nitekim tarih içerisinde BM gündeminden ulusal ve yerel gündemlere doğru akan bir "kadın hakları" söyleminin varlığı yadsınamaz.[11] 1946'da BM Ekonomik ve Sosyal Konsey (ECOSOC) bünyesinde kurulan Kadınların Statüsü Komisyonu (CSW);[12] 1975'te México DF'de toplanan ilk Dünya Kadın Konferansı ile başlayarak, 1980'de Kopenhag'da; 1985'te Nairobi'de ve 1995'de Pekin'de yapılan dört kadın konferansı; 1976-1985 arasındaki BM Kadınlar 10 Yılı gibi uygulamaların güç ve hız kazandırdığı uluslararası kadın hakları gündemi, 1990'larda yaşanan ve tecavüzün sistematik bir savaş silahı olarak kullanıldığı Ruanda ve Yugoslavya savaşlarının yarattığı infialin de etkisiyle, dünya kadınlarının giderek mobilize olması, destek tabanlarını genişletmeleri, özellikle ataerkil şiddet ve tahakküm konularını insan hakları sorunu olarak uluslararası platforma taşımalarında etkili olmuştur. Bu çerçevede, 1995'te Pekin'de toplanan 4. Dünya Kadın Konferansı'nda da, küresel kadın hareketinin uluslararası düzlemdeki etkisi somut hale gelmiş ve bu etkinlik kadınların insan hakları mücadelesinde çok önemli bir köşe taşı olmuştur.

Bu süreçte CEDAW, dünya kadın hareketinin uluslararası hukuk düzleminde giderek daha çok ve daha etkili şekilde kullandığı bir araç haline gelmiştir. Küresel kadın hareketi bu dönemde taraf devletler üzerinde "hukuki bağlayıcı-

11 Kadın hareketi, BM ve kadın hak ve eşitliği rejiminin gelişimi ile ilgili bkz. Ertürk, 2005; Jain, 2005; Snyder, 2006.

12 CSW ile ilgili bkz. Reanda, 1992.

lığı" olan yegâne "kadınların insan hakları" metni olan CEDAW'ı hükümetleri etkilemek, politikalar oluşturmak ve önlemlere hız kazandırmak için daha etkili kullanır hale gelmiştir. İçeriği ve işlevi giderek daha iyi anlaşılan bu sözleşme ve onun uygulamasını denetlemekten sorumlu CEDAW Komitesi, 1995 sonrası dönemde, rekor sayıda devletin taraf olduğu ve "hesap verdiği," bütün ülkelerden çok sayıda kadın örgütünün (gölge raporlar vererek, komite toplantılarına katılarak, vb) hak mücadelelerinde yoğun ve doğrudan yararlandığı bir güç kaynağı haline gelmiştir.[13]

Öte yandan bu dönemde neoliberal reformlarla devletlerin sosyal politikadan büyük ölçüde el çekmesi ve makro ekonominin çokuluslu şirket ve finans kurumlarının yetki alanına girmesi gibi nedenlerle devletlerin geleneksel rolü değişmiş ve devletin vatandaşlarına (bireye) yönelik bazı sorumluluk ve yükümlülükleri büyük ölçüde piyasa dinamikleri ve özel aktörlerce yürütülür hale gelmiştir.

Bu çelişkili gelişmeler karşısında ulusötesi sivil örgütlenmeler hız kazanarak gerek uluslararası ilişkileri, gerekse toplumların iç siyasetlerini belirlemede önemli ve etkili güç odakları haline gelmişler; sivil hareketlerin bir kısmı, hak, özgürlük, eşitlik gibi evrensel değerler adına sürdürdükleri mücadelelerinde insan hakları söylemini kullanırken, bazıları da köktendinci ya da muhafazakâr yorumlarla aynı söylemi totaliter emeller adına gasp etmeyi amaçlamışlardır. Küresel feminist kadın hareketi bunlardan birincisine en etkili örneği oluştururken, 1990 sonrası dönemde, gene "kadın hakları" söylemini kullanarak erkek egemen ya da "geleneksel" değer ve referansları besleyen kadın hareketlerinin de, ön plana çıktıkları bilinmektedir. Bu ikinci eğilim bireysel hak ve özgürlüklere genel olarak mesafeli iken, birincisi insan haklarının özgürleştirici potansiyelinden yararlanmaktadır.

Bu süreç içinde bir yandan, CEDAW gibi evrensel insan hakları mekanizmaları yeni hak arayışları için ciddi referans noktaları haline gelmiş; diğer yandan bu referansların oluşturulması süreçleri için çok taraflı diyalog devletlerin uluslararası ilişkilerinde kaçınılmaz bir yer edinmiştir.

İnsan hakları alanındaki gelişmeye dönecek olursak, geleneksel "medeni ve siyasi" haklar yaklaşımının kadınları en çok tehdit eden hak ihlallerine, uzun süre duyarsız kaldığı, kadınların bütün dünyada en fazla ezildikleri alan olan ev ve aile ortamlarında vuku bulan ihlalleri "mahremiyet hakkı" adına çok defa kapsam dışında tutmuş olduğu bir gerçektir. Ekonomik, sosyal ve kültürel hakların ise tanımları gereği kamu alanı-özel alan ayrımını aştıkları, dolayısıyla da kadınların yaşamı açısından bazı hayati noktalara yönelik olduklarını biliyoruz. Ancak, bu hakların da uluslararası insan hakları yasalarında yer alış biçimleri kamu alanı-özel alan ayrımının hiç de öyle kolay aşılabilir bir toplumsal ve dü-

13 CEDAW Sözleşmesi ve CEDAW Komitesi'yle ilgili bakınız. Acar, 2005; Acar, 2007; Schöpp-Schilling ve Flinterman, 2007.

şünsel engel olmadığını göstermiştir. Şöyle ki; bu hakları tanımlayan ana metin olan Birleşmiş Milletler Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi dahi, söz konusu hakları kamu alanı ile sınırlı olarak algıladığından, örneğin çalışma yaşamına ilişkin haklar ve bunların korunmasına yönelik önlemler dünya kadınlarının çoğunluğunun içinde yer aldıkları çalışma ortamlarını, yani ücretsiz aile işçiliğini ya da eviçi emeğini kapsamamıştır.

Öte yandan insan hakları kuramının evriminde daha sonraları gelişen "grup hakları" kavramının da özel alanda kadınların ezilmesi, sömürülmesi gibi olumsuzluklara, "kültürel" ve "dini farklılıklara saygı", "inanç hürriyetinin korunması" gibi gerekçelerle, adeta göz yumucu bir yaklaşım geliştirmekte etkili olduğu bilinmektedir.

Bu gelişme çizgisi göstermektedir ki uluslararası insan hakları rejimi, uzun süre, kamu alanına ilişkin hakları özel alana ilişkin olanlardan; medeni ve siyasi alanlardaki hakları, sosyal, ekonomik ve kültürel alanlardaki haklardan; dini, etnik ya da kültürel grupların bu kimliklerine ilişkin haklarını, kadınların "ayrımcılığa uğramama hakkı"ndan daha öncelikli olarak değerlendirmiştir.

Kadınlara Yönelik Şiddet ve BM Yapıları

Kadınların insan haklarına ilişkin en çarpıcı ihlallerin gözlendiği alan ise kadınlara yönelik şiddettir. Bu alanın insan hakları hukukunun kapsamı içerisinde değerlendirilmesi ise bugün bile devam eden uzun süreli bir mücadelenin odağı olmuştur. Bütün toplumlarda kadınlar, salt cinsiyetlerinden ötürü, eviçi ve dışında yaygın şekilde fiziki, ekonomik, psikolojik ve cinsel şiddete maruz kalmakta iken bu durum çok yerde toplumsal ve kültürel değerlerle meşrulaştırılmış, hoş görülmüş ya da göz ardı edilmiştir. [14] İnsan hakları hukukunun bu alana eğilmesi ise ancak uzun bir mücadele sonunda, özellikle 1990'lardan bu yana gündeme gelebilmişse de uluslararası hukukun ana akım (*mainstream*) yaklaşımları kadınların insan hakları ihlallerinin kavramsallaştırılması ve özellikle de, kadınlara yönelik şiddetin bir "insan hakları ihlali" olarak algılanması hususlarında yakın zamana kadar yetersiz ve isteksiz kalmıştır. [15]

Uluslararası hukuk çok uzun süre "resmi bir görevli tarafından kamu alanında yapılmadığı ya da böyle birisi tarafından yönlendirilip, onaylanıp, teşvik edilmediği" (Fitzpatrick, 1994, s. 533-4) için kadınların eviçinde karşılaştıkları

14 Kadınların hakları söz konusu olduğunda tartışmanın kültürel görelilik ya da kültürel özcülük anlayışlarına indirgenmesi doğal olarak yapısal eşitsizliklerin göz ardı edilmesine neden olmaktadır. Bu bağlamda, Kadına Yönelik Şiddet Özel Raportörü'nün İnsan Hakları Konseyi'ne sunduğu rapor için bkz. Ertürk, 2007, Kültür ve Kadına Yönelik Şiddetin Kesişme Noktaları (A/HRC/4/34).

15 Bu alanda çok yeni gelişen mevzuat ve anlayışın bazı örnekleri için bkz. Acar, 2010b.

"şiddet"i işkence olarak algılamamış,[16] insan hakları söylemini en ileri düzlemde sahiplenen toplum ve kurumlar dahi kadınlara yönelik şiddeti toplumsal cinsiyet boyutundan soyutlayarak, "aile içi şiddet", "eviçi şiddet" gibi kavramlar çerçevesinde ele almışlardır. Bu bağlamda, konu bir "toplumsal sorun" veya "insan hakları sorunu" olarak tanımlanmış, "insan hakları ihlali" olarak ele alınmasına uzun süre karşı çıkılmıştır.

Nitekim 1979'da BM Genel Kurulu'nda CEDAW müzakere edilirken, bu sözleşme hem kamusal hem özel alanda ortaya çıkan kadınların insan hakları ihlallerini önlemek ve bunlar hakkında gerekli önlemleri almak yükümlülüğünü taraf devletlere getirmesine karşın kadınlara yönelik şiddet konusu "özel bir mesele" olduğu gerekçesi ile[17] ve Genel Kurul'da o dönemde var olan siyasi irade tepkisiyle kabul görmemiştir. Bu eksikliğin giderilmesi için küresel kadın hareketi bir on yıl daha mücadele vermek zorunda kalmış ve nihayet 1992'de CEDAW Komitesi 19 no'lu Genel Tavsiyesi ile kadınlara yönelik şiddeti kadınlara karşı ayrımcılık olarak tanımlayarak, konunun "ayrımcılığa uğramama hakkı" çerçevesinde ele alınmasının yolunu açmıştır. Aslında CEDAW Komitesi'nin Genel Tavsiyeleri sözleşmenin yorumlanması için araç niteliğinde olan ve taraf devletler üzerinde hukuken bağlayıcılığı olmayan "esnek hukuk" (*soft law*) nitelikli metinlerdir. Ancak, CEDAW Komitesi kadınlara yönelik şiddeti sözleşmenin birçok maddesi ile doğrudan ilintilendirdiği için bu yaklaşım zaman içerisinde bütün devletler tarafından kabul görmüş ve kadınlara yönelik şiddet kavramının CEDAW kapsamında ayrımcılık olarak değerlendirilmesi olağan hale gelmiştir.

CEDAW Komitesi'nin 19 no'lu Genel Tavsiyesi kadınlara yönelik şiddeti, "kadınlara kadın oldukları için yöneltilen ve/veya kadınları orantısız olarak etkileyen şiddet" olarak tanımlamıştır. Daha sonra birçok uluslararası belgede esas alman bu tanım 1993 yılında Viyana'da toplanan BM İnsan Hakları Konferansı'nda bu defa, kadınlara yönelik şiddetin bir insan hakkı ihlali olarak hukuki olmasa da resmi nitelikli uluslararası mutabakat belgelerine girmesine temel oluşturmuştur.

Aynı yıl (1993) BM Genel Kurulu, Kadınlara Yönelik Şiddetin Ortadan Kaldırılmasına Dair Bildirge'yi kabul etmiştir. Bu bildirge, her ne kadar hukuki bağlayıcılığı olmayan bir belge ise de uluslararası düzeyde kadınlara yönelik şiddet

16 Copelon (1994), özel ilişkilerde yaşanan şiddet vakalarında gözlemlenen metodun işkencede kullanılan metotla benzerlik gösterdiğini iddia ederek işkence kavramına yeni bir boyut kazandırmıştır. Bu bakış açısı yakın zamanda geniş çevrelerce de kabul görmeye başlamış ve 2008 yılında işkenceden sorumlu BM Özel Raportörü Manfred Novak, İnsan Hakları Konseyi'ne sunduğu raporunda işkenceyi cinsiyet bakış açısı ile ele almıştır.

17 Bu konu için bkz. Connors, 2005.

konusundaki ilk resmi normatif çerçeveyi oluşturması açısından çok önemlidir. Kadınlara yönelik şiddeti "... ister kamusal ister özel hayatta olsun ... tehdit etme, zorlama veya özgürlükten keyfi olarak yoksun bırakma dahil olmak üzere, fiziksel, cinsel veya psikolojik zarar veya acı verme sonucu doğuran veya bu sonucu doğurması muhtemel olan cinsiyete dayalı her türlü şiddet eylemi" (Madde 1) olarak tanımlayan bildirge, devletleri kadınlara yönelik şiddetin önlenmesinde "özen yükümlülüğü" [due diligence] ile hareket etmeye çağırmıştır.[18] Böylelikle, CEDAW Sözleşmesi'nde kadın haklarının tümü için öngörülen devletin pozitif yükümlülüğü ilkesi kadınlara yönelik şiddet konusunda devletlerin "özen yükümlülüğü" ile hareket etmesinin vurgulanması ile somutlanmış ve pekiştirilmiştir.

Kadınlara Yönelik Şiddetin Ortadan Kaldırılmasına Dair Bildirge ("Bildirge"), uluslararası toplulukça kadınlara yönelik şiddetin bir insan hakkı ihlali olarak nitelendirilmesi yönünde çok önemli bir adımı ifade eder. Ancak, bu konudaki direncin kolay kırılmadığı da açıktır. BM'de beyannamelerin hukuki bağlayıcılık içeren sözleşmeler için ilk adım olması geleneğine karşın Bildirge'nin aradan geçen otuz yıla yakın sürede yasal bağlayıcılığı olan bir BM sözleşmesine dönüşmemiş olması bu açıdan önemlidir.

Öte yandan, kadınlara yönelik şiddet konusunun kadınların insan hakları alanında, konu ile ilgili diğer gündem maddelerine oranla gündelik yaşama daha fazla nüfuz eden, özel yaşamın "doğrularını" ve mahremiyet adına gizlediği hak ihlallerini daha doğrudan sorgulayabilen ve bu ihlalleri açığa çıkartabilen bir etki yaptığı açıktır.[19] Konunun insan hakları söylem ve gündeminde meşruiyet kazanması yolunda 1994 yılında BM İnsan Hakları Komisyonu bünyesinde oluşturulan Kadınlara Yönelik Şiddet Özel Raportörlüğü ile çok önemli bir adım daha atılmış ve bu alanda ulusal düzeydeki yaklaşım ve uygulamalar doğrudan BM denetimine açılmıştır.

Bu adım, kadınlara dair BM rejimi çerçevesinin kadınların yasal hakları ya da onların kalkınmaya entegrasyonu gibi liberal anlayışlardan kadınların güçlenmesi ve insan hakları gibi dönüştürücü potansiyeli olan paradigmalara doğru kaymasında da kritik bir aşamadır. Kadınların hakları konusundaki uluslararası gündemin giderek genişlemesi ve geleneksel olmayan alanlara yayılmasında kadınlara yönelik şiddet ve onun denetlenmesi konularında Bildirge ve Kadınlara Yönelik Şiddet Özel Raportörlüğü'nün kurulması çok önemli köşe taşları oluşturmuştur.

---

18 Özen yükümlülüğü kavramının somut tanımı ve uygulamaya yönelik kriterleri için bkz. Ertürk, 2008a; 2008b.

19 Bu konuda farklı görüşler söz konusudur. Evrensel insan hakları söyleminin eleştirmenleri uluslararası kadın hareketinin kadınlara yönelik şiddet üzerinde yoğunlaşmasının kadınları mağdur olarak gören anlayışı pekiştirdiği görüşündedirler. Örneğin bkz. Kapur, 2002.

Bu bağlamda diğer çok önemli gelişmeler, Uluslararası Ceza Mahkemesini kuran 1998 Roma Sözleşmesi'nde çatışmalarda tecavüzün insanlık suçu olarak kabul edilmesi ve 2000 yılında da BM Güvenlik Konseyi'nin 1325 no'lu Kadınlar, Barış ve Güvenlik kararıdır.[20] 2006'da BM Genel Sekreteri kadınlara yönelik şiddet konusunda kapsamlı bir rapor hazırlayarak bu tür şiddetin yok edilmesi konusundaki siyasi iradenin güçlenmesi için devletlere çağrıda bulunmuştur. 2010 yılında ise BM İnsan Hakları Konseyi hükümetlere kadın hakları konusunda yardımcı olması amacıyla beş uzmandan oluşan "Yasa ve Uygulamada Kadınlara Karşı Ayrımcılığın Yok Edilmesi Çalışma Grubu"nu oluşturmuştur. Çalışmalarına Mart 2011'de başlayan grubun ilk raporunu 2012'de sunması beklenmektedir.

Sonuç itibariyle, küresel kadın hareketinin BM kurum ve mekanizmalarını kadın haklarına duyarlı kılacak bir biçimde kullanmış olması, uluslararası ortamda kapsamlı bir kadın hak ve eşitliği rejiminin oluşmasıyla sonuçlanmıştır. Bu bağlamda, Haziran 2010'da BM Genel Kurulu, gene küresel kadın hareketlerinin ısrarlı çalışmaları sayesinde, "BM Kadınlar" birimini oluşturarak bu rejimin daha etkin çalışması, ilke ve değerlerin ulusal düzeyde daha etkili uygulanması ve dünyada kadın haklarını engellemeye devam eden dinamiklerle daha etkili bir mücadele yürütmek bakımından dünya kadınları için bir umut kaynağıdır.[21]

Kadınlara Yönelik Şiddet ve Ev İçi Şiddete İlişkin Avrupa Konseyi Sözleşmesi

Kadınlara yönelik şiddeti önleme ve bununla mücadele etme konusunda geliştirilen en yeni uluslararası hukuki metin Kadınlara Yönelik Şiddet ve Eviçi Şiddetin Önlenmesi ve Bunlarla Mücadeleye Dair Avrupa Konseyi Sözleşmesi'dir. 11 Mayıs 2011'de İstanbul'da imzaya açılan bu sözleşme kadınlara yönelik şiddete, Avrupa düzleminde, bir "insan hakları ihlali" olarak ve bağlayıcı hükümlerle yaklaşan ilk sözleşmedir.[22] Sözleşme, 2006-2011 yılları arasında Avrupa Konseyi

20 "Yüksek siyaset" yapmakla yükümlü olan Güvenlik Konseyi'nin kadın konusuyla ilgili bir karar alması BM içinde cinsiyet eşitliğinin boyutlarını genişletmiş ve uygulamada, özellikle güvenlik sektöründe cinsiyet duyarlı adımların atılmasını sağlamıştır. Takip eden yıllarda GK Kadınlar, Barış ve Güvenlik alanında 1820, 1888 ve 1889 no'lu üç karar daha almıştır.

21 Bu örgütün başına 2011 itibariyle Şili'nin eski Cumhurbaşkanı Michelle Bachelet atanmıştır.

22 Bu konudaki diğer bölgesel sözleşmeler ise Inter-American Convention on the Prevention, Punishment and Eradication of Violence Against Women—"Convention of Belem do Para" (1995) ve Protocol to the African Charter on Human and Peoples' Rights on the Rights of Women in Africa'dır (2005). Öte yandan, AİHM 2000-2009 döneminde verdiği bir dizi karar ile Avrupa'da da kadınlara yönelik şiddeti insan hakları bağlamında ele alan ve "ihlal" olarak niteleyen bir içtihat oluşturmuştur. Bu bağlamda, AİHM'nin özellikle "Opuz v. Türkiye" (2009) kararı yol göstericidir. Bkz. Chinkin, 2009.

bünyesinde devam eden çalışmalar sonucu ve hayli güç sağlanan bir uluslararası mutabakat metni olarak ortaya çıkmıştır.

Sözleşme pek çok bakımdan ilk sayılacak bağlayıcı düzenlemeleri içerse de, sözleşmenin müzakereleri bu konuda Avrupa düzleminde dahi, oydaşmanın (*consensus*) kolay olmadığını göstermiştir. Şöyle ki, müzakerelerde bazı üye devletler kadınlara yönelik şiddeti "toplumsal bir sorun" ya da yalnızca bir "insan hakları konusu" olarak ele almayı ısrarla savunmuşlar ve kadınlara yönelik şiddetin bir "insan hakları ihlali" olarak nitelenmesine güçlü şekilde itiraz etmişlerdir.

Sözleşme ayrıca, CEDAW Komitesi'nin 19 no'lu Genel Tavsiyesi, Viyana Konferansı Kararları, Kadınlara Yönelik Şiddetin Ortadan Kaldırılmasına Dair Bildirge gibi siyasi ya da "esnek hukuk" belgelerinde kabul edilen kadınlara yönelik şiddetin kadınlara yönelik bir ayrımcılık olduğuna hukuki bağlayıcılığı olan bir metinde yer vermesi açısından da bölgede ilktir. Devletlere kadınlara yönelik şiddetin önlenmesi, mağdurlarının korunması, uygulayanların yargılanıp cezalandırılması ve bu alana yönelik bütüncül devlet politikaları geliştirilmesine ilişkin yükümlülükler de getiren sözleşme, bu dört boyutlu (önleme, koruma, kovuşturma, siyasa) yaklaşımı hukuken bağlayıcı bir metinde içermesi açısından da bir ilktir.

Avrupa Konseyi Sözleşmesi kadınlara yönelik şiddetin yaşamın değişik alanlarındaki kadın-erkek eşitsizliği gerçeğinden kaynaklandığını kabul etmekte ve bununla mücadelede kadınların güçlendirilmesi ve toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin yok edilmesini öngörmektedir. CEDAW'ın 19 no'lu Genel Tavsiyesi ve AİHM'nin özellikle Opuz v. Türkiye kararını temel alan bu hukuki metin, devletlerin "özen yükümlülüğü" ile hareket etmesi gereğini de vurgulamaktadır.

Kadınlara yönelik şiddetin bütün türlerini kapsayan sözleşme hükümlerinin savaş ve barış ortamlarında geçerli olması öngörülmüştür.

Kadınlara Yönelik Şiddet ve Eviçi Şiddetin Önlenmesi ve Bunlarla Mücadeleye Dair Avrupa Konseyi Sözleşmesi toplumsal cinsiyet bakış açısı temel alınarak, bu tür şiddetin çok-yönlü, çok-yüzlü ve farklı analiz ve çözümler getirilmesi gereken bir konu olduğu bilinciyle ve paydaşlar arası işbirliği ve etkileşim zorunluluğu bilinciyle hazırlanmıştır. Taraf devletlere yasalar ve hizmet alanlarında yapılacak iyileştirmeler için somut standartlar getiren sözleşme, kadınlara yönelik şiddet ile mücadelede uluslararası işbirliğinin önemini vurgulamakta; bu alanda araştırma ve veri üretiminin artırılması gereğini hükme bağlamaktadır. Sözleşmenin taraf devletlerce uygulanması, denetlemek için bağımsız bir uzmanlar heyeti kurulması da öngörülmüştür.

Avrupa Konseyi Sözleşmesi'nin üye devletler tarafından hızlı şekilde onaylanması, ulusal yapılarca benimsenmesi ve etkili biçimde uygulanması, kadınlara yönelik şiddet alanında atılacak önemli bir adım olacaktır. Sözleşme, her ne kadar bölgesel bir mekanizma olsa da, evrensel uygulanabilirliğe açık olması açısından ayrıca önem taşımaktadır.

Uluslararası Kadın Hakları ve Kadın Erkek Eşitliği Sistemi: Bazı Çelişki ve Sorunlar

Yukarıdaki tartışmada görüleceği üzere bugün uluslararası düzeyde kadınların insan hakları ve kadın-erkek eşitliği bağlamında hukuken bağlayıcı uluslararası yasalar, siyaseten kabul görmüş politika öncelikleri ve önlemleri, yetkileri tartışılmayan denetleme ve "hesap verme" mekanizmaları olan oldukça kapsamlı bir rejim bulunmaktadır. Bu rejim, ulusal düzeyde kadın örgütlerini ve diğer insan hakları savunucularını mücadelelerinde güçlendirmekte ve devletleri kadınlara karşı ayrımcılığın önlenmesinde yükümlü kılmaktadır. Bu nedenle, son 20 yıl içinde bütün BM üyesi ülkelerde kadın hakları konusunda, farklı düzeylerde de olsa, önemli yasal ve kurumsal reformlar yapılmış, bu alandaki ilerlemeler ivme kazanmıştır.

Ancak, hiçbir toplumda cinsiyet ayrımcılığı ve kadın-erkek eşitsizliğinin ortadan kalktığını söylemek mümkün değildir. Günümüzde bütün dünyada genç kadınların eğitim düzeylerindeki artışa karşın hâlâ, okuryazar olmayan yetişkin nüfusun üçte ikisini kadınlar oluşturmakta; kadınlar parlamento ve hükümetlerde sadece %17 oranında temsil edilmekte; görevdeki 150 devlet başkanından 7'si, 192 hükümet başkanından ise 11'i kadındır. Güç ve paranın giderek özel sektöre geçtiği günümüz dünyasında en büyük 500 şirkette sadece 13 kadın en üst düzeyde görevlerdedir (UN 2010). Kadınlara yönelik şiddet ev içinde ve dışında fiziki, cinsel, psikolojik biçimleriyle bütün toplumlarda var. Yüzyılların mirası olan, örneğin zorla ve erken evlilik gibi, şiddet türleri ile hâlâ baş edilememişken her geçen gün yenileri ile tanışılmakta. Cinsel istismar, taciz ve "musallat olma" [stalking] gibi davranışlar bütün dünyada kadınları hedef almaya devam ediyor.

Özellikle 20. yüzyılın son çeyreğinden bu yana cinslerarası eşitliğin sağlanması konusundaki bunca yasal ve siyasal gelişmeye rağmen kadın hakları neden hâlâ evrensel olarak gerçekleştirilememektedir?

Bu sorunun gerçekçi yanıtı kuşkusuz her toplumun kendi iç dinamiklerine ve farlılıklarına bakmayı gerektirse de genel düzeyde geçerli olan bazı faktörlere değinmek de mümkündür. Bu bağlamda, ataerkil toplumsal cinsiyet rejimleri dünyanın her yerinde, farklı biçimlerde de olsa, erkek egemen değer ve yargıların sürekliliğini sağlamaktadır. Kadın haklarına yönelik müdahaleler birçok yerde, bu toplumsal cinsiyet yapılanmasını sarsmayacak bir biçimde "eşitlik" [equality] yerine "hakkaniyet" [equity] esasına göre sağlanmak istenmektedir. Uluslararası hukuki normların "eşitlik" üzerindeki ödünsüz ısrarına karşın, dünyanın birçok yerinde ulusal siyasetler hakkaniyet ilkesini muhafazakâr toplumsal bakış açılarına ya da neoliberal iktisat anlayışlarına daha yakın bulmakta ve bu iki kavramı eşitlemeye gayret etmektedirler. Bir başka deyişle, uluslararası

standart ve ilkelerce hedeflenen kadınların güçlenmesi, kadınların insan hakları ve kadın erkek eşitliği ilkelerinin bir bütün teşkil ettiği anlayışı henüz yeterince anlaşılmamaktadır.[23]

Sonuçta, büyük ölçüde parçalanmış ve sosyal hizmet vurgusuyla geliştirilmiş yaklaşımlar ve önlemler ülkelerin kadın politikalarında ağırlık kazanmaktadır. Özel alana nüfuzun zor oluşu, kurumsal ve yapısal sorunlar ve kavramsal tutarsızlıklar yanında uluslararası topluluğun önceliklerini belirleyen birbiriyle çelişen/yarışan paradigmalar da kadın hak ve özgürlüklerinin gerçekleşmesine engel teşkil edebilmektedir.

Özel Alana Nüfuz Etmenin Zorlukları

Uluslararası hukuktaki kamusal/özel alan ikilemi kadınların insan haklarının büyük ölçüde ihlal edildiği özel alanı denetim dışı bırakmıştır ve bu alandaki asimetrik güç ilişkilerini ve baskıyı normalleştirmiştir. Kadınlara yönelik şiddeti bir insan hakkı ihlali olarak uluslararası gündeme taşıyan küresel kadın hareketinin uğraşları sonucu bu ikilem büyük ölçüde aşılarak günümüzde özel alan da denetime açılmış olsa bile, aileye tanınan öncelik ve atfedilen mahremiyet bu alandaki insan hakları ihlallerini perdelemeye devam etmektedir. "Ataerkil ideoloji ailenin önceliğini ve gizliliğini elzem sayar ve kadınların üzerinde hak ihlallerine boyun eğmeleri ve sessiz kalmaları için ağır baskılar oluşturur. Aile dışında yardım arayan bir kadın ihanet sebebiyle dışlanma ve/veya şiddetli bir şekilde cezalandırma riskiyle karşı karşıya kalır" (Ertürk, 2008, s. 61).

Ayrıca, kadınlara özgü insan hakları ihlallerinin diğer insan hakları ihlallerinden farklı olarak bütün toplum kesimlerini kapsıyor olması özel alana müdahaleyi siyasi bakımdan da riskli kılmaktadır. Böylece, devletin bu alana müdahale etmeme eğilimi siyasi dengeleri korumak açısından "rasyonel" bir siyasi tercih olacağından hukuktaki kamusal/özel alan anlayışı direnç kazanmaktadır.[24]

Kurumsal ve Yapısal Tutarsızlıklar

Uluslararası kuruluşları, "[S]iyasi gerçekler, kurumsal rekabet, kişisel çekişmeler gibi nedenler yönlendirebilmekte ve kuruluşların kendi varlık amaçları dışında

---

23 Kadınların insan hakları alanındaki en geniş kapsamlı ve bağlayıcı nitelikli hukuki metin olan CEDAW Sözleşmesi'nde yalnızca "eşitlik" ölçütü kullanılmakta, "hakkaniyet" gibi bir kavrama yer verilmemektedir. CEDAW Komitesi'nin ülke raporları incelemelerinde bu noktadaki yanlış anlamaların gündeme geldiği ve Komite'de taraf devletlerin sözleşme hükümlerine uymak yönünde uyarıldığı somut örnekler vardır. Bkz. Acar, 2010a.

24 Özel alana müdahaleye temkinli yaklaşan bazı feministler ise bunun demokratik olmadığı ve insanları düzleştirdiği görüşünü savunmaktadırlar.

sebeplerle, savundukları kadın hakları standartları ve politikalarında farklılıklar, bağdaşmazlıklar, uzlaşmazlıklar görülebilmektedir" (Acar, 2011, s. 199). Bu bağlamda, geçmişte özellikle kadın-erkek eşitliği konularından sorumlu BM organları olan Kadınların İlerlemesi Konusunda Genel Sekreter Özel Danışmanlığı (OSAGI), Kadınların İlerlemesi Bölümü (DAW), Kadınların Kalkınma Fonu (UNIFEM) ve Kadınların Güçlenmesi için Araştırma ve Eğitim Kurumu (INSTRAW) arasındaki kurumsal rekabet ve çekişmelerin bu kurumların iletişim içinde ve yapıcı bir biçimde çalışmalarını engellediği durumlar olmuştur. Bu organların tasfiye edilerek Ocak 2011'de işlerlik kazanan "BM Kadınlar" bünyesinde yeniden yapılandırılmaları, ileriye yönelik olarak olumlu bir adım olarak değerlendirilebilir.

Benzer kopukluk hükümetlerarası kurullarda da görülmektedir. Bu bağlamda, (yakın zamana kadar) Ekonomik ve Sosyal Konsey (ECOSOC) bünyesinde faaliyet gösteren BM'nin kadın politikalarını oluşturma görevini üstlenmiş, New York'ta toplanan Kadınların Statüsü Komisyonu ile Cenevre'de toplanan İnsan Hakları Komisyonu (CHR)[25] arasındaki ilişki örnek teşkil etmektedir. Bu komisyonlar kadın hakları alanında etkili ve sistematik bir işbirliği yapamamış, hatta İnsan Hakları Komisyonu bünyesinde oluşturulan Kadınlara Yönelik Şiddet Özel Raportörü, faaliyetleri konusunda BM Genel Kurulu'nu bilgilendirmekle yükümlü kılınmış iken aynı yükümlülük kendisine Kadınların Statüsü Komisyonu açısından verilmemiştir. Böyle bir kurumsal kopukluk, "kadınların güçlenmesi" ile "insan hakları"nın birbirlerinden bağımsız süreçlermiş gibi kavramsallaştırıldığı anlayışına yol açmıştır. 2004'ten itibaren Raportör'ün ısrarlı savunuculuğu sonucunda bu tutarsızlık nihayet giderilmiş ve 2009 yılında Raportör sistematik olarak Kadınların Statüsü Komisyonu'na da rapor sunmakla görevlendirilmiştir.[26]

Daha da çarpıcı bir uyumsuzluk, siyasi bir organ olan Kadınların Statüsü Komisyonu'nun çalışmalarının, hukuki bağlayıcılığı olan CEDAW Sözleşmesi ile uyumlu olmadığı durumlarda ortaya çıkmıştır. Örneğin, Komisyon'un sorumluluğunda 1995'te Pekin'de gerçekleşen Dördüncü Kadın Konferansı ve 2000 yılında BMGK'nin Özel Oturumu Pekin+5'e, CEDAW Komitesi'nin davet edilmemiş olması kadınların insan hakları alanında "yasal çerçeve" ile "siyasa oluşumu" arasındaki kopukluğa işaret eden bir örnektir (Acar, 2010a). Pekin'de ortaya çıkan ve uygulanması için uluslararası siyasi taahhütler yapılan

25 1946 yılında BM Genel Kurulu tarafından Ekonomik ve Sosyal Konsey (ECOSOC) bünyesinde oluşturulan İnsan Hakları Komisyonu, 15 Mart 2006'da İnsan Hakları Konseyine (IHK) dönüştürülmüştür. Bu bağlamda üye devletlerin birbirlerinin insan hakları performanslarını denetlemek amacıyla Evrensel Periyodik Gözlem mekanizması geliştirilmiştir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. http://www2.ohchr.org/english/bodies/hrcouncil/.

26 Bkz. BM 2009.

Pekin Eylem Platformu'nun kadınların insan haklarının "anayasası" niteliğindeki CEDAW'ın ilkeleri ile çelişen bir belge olmaması ise, büyük ölçüde, kadın hareketinin Pekin'deki aktivizmi ve farklı devletleri temsil eden delegelerin kadınların insan haklarının evrensel ilkelerine olan bağlılığı ile mümkün olmuştur.

Kadın haklarını doğrudan denetleyen CEDAW Komitesi ile Kadınlara Yönelik Şiddet Özel Raportörü arasındaki ilişki ise tamamen kişilerin inisiyatifine kalmış biçimde yürümektedir. Raportörün, ülke ziyaretlerinde değerlendirmesini CEDAW Sözleşmesi çerçevesinde yapması ve ziyaret ettiği ülkelerin CEDAW'a taraf olmaması durumunda, söz konusu hükümete CEDAW'ı en kısa zamanda onaylamasını önermesi olağandır. Aynı şekilde CEDAW Komitesi'nin taraf devlet raporlarının gözden geçirilmeleri sırasında Raportör'ün ülke raporlarından yararlanması daima uygulanan bir yöntem olmuştur. Ancak, Komite ve Özel Raportör arasında doğrudan görüş alışverişini sağlayacak kurumsal, sistematik ya da yerleşmiş mekanizmalar bulunmamaktadır.

Kurumsal kopukluk ve tutarsızlıklar bir alanda öğrenilen ve geliştirilen sağduyunun diğer alanlara intikalini zorlaştırmaktadır. Örneğin, kadınlara yönelik şiddet hâlâ mağduriyetle sınırlı algılanmaktadır. CEDAW Komitesi şiddeti bir ayrımcılık olarak nitelendirmekte ve taraf devletler için yaptığı değerlendirmelerde (sonuç gözlemleri) kadınlara yönelik şiddetin, kadınların temel insan haklarının ihlali olduğu görüşünü vurgulamaktadır. Komite bu olgunun kadınların sosyal ve ekonomik haklarıyla doğrudan ilişkisine de her fırsatta dikkat çekmektedir. Aynı şekilde, Kadınlara Yönelik Şiddetin Ortadan Kaldırılmasına Dair Bildirge, sorunun asimetrik güç ilişkilerinden kaynaklandığım ve şiddetle mücadelenin kadınların sosyoekonomik hakları ve güçlenmeleri ile mümkün olacağını vurgulamaktadır.

Benzer bir biçimde 191 devletin onayı ile kabul edilmiş olan ve çağımızın en kapsamlı kalkınma hedeflerini dile getiren Milenyum Deklarasyonu (MD) kalkınmada kadınların rolü konusunda pozitif bir dil kullanmakta ve kadınların güçlenmesi, kadınlara yönelik şiddetle mücadele ve CEDAW'ın uygulanması yönündeki kararlılığı bir kez daha dile getirmektedir. Buna karşın, bir küresel değerler buluşmasının ifadesi olan MD'nin somut yol haritası olan Milenyum Kalkınma Hedefleri (MKH) aynı vizyonu yansıtmamıştır. Kadın erkek eşitliğine Hedef 3'de yer veren bu yol haritasında kadınlara yönelik şiddet bellibaşlı bir hedef olarak ele alınmamıştır. Bu belgede kadınların üreme hakları, barış, insan hakları gibi konulara da temas edilmemiştir. Bu nedenle birçok eleştirmen, MKH'de, kadın erkek eşitliğinin sadece bir hedef olarak değil diğer hedeflere erişilmesinde bir yaklaşım olduğu gerçeğinin göz ardı edildiğini vurgulamıştır.[27]

27 Kadın kuruluşları ve feministlerin MKH'ye yönelttikleri eleştiriler ILO ve Dünya Bankası gibi kuruluşlar tarafından da dile getirilmiştir. Bunlar, günümüz finansal krizinin kadınlar

Haklar Hiyerarşisi

Yukarıda da belirtildiği üzere, İHEB'de yer alan insan hakları anlayışının yasalaşma sürecinde ikiz sözleşmelerle, bütüncül bir vizyon olma niteliğinden ödün verildiği sıkça dile getirilen bir eleştiridir. Evrensel insan haklarının ikili (*dichotomous*) bir anlayışla kavranması, medeni ve siyasi haklara öncelik verilmesi algısının yerleşmesine neden olmuştur. Nitekim bu süreçte ortaya çıkan hiyerarşik haklar yapısını eleştiren Ekonomik ve Sosyal Haklar Komitesi şöyle demektedir: "[D]evletler ve genel olarak uluslararası topluluk ekonomik ve sosyal hakların ihlal edilmesini büyük ölçüde tolere etmeye devam etmektedirler, böyle bir şey medeni ve siyasi haklara yönelik yapılsa dehşet ve infial yaratır ve durumun düzeltilmesi için derhal eylem çağrısı yapılır" (E/1993/22, Annex III, paragraf. 5).

Bu bağlamda, medeni ve siyasi hakların yerine getirilmesi devletler için bir yükümlülük iken Ekonomik Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi'nin içerdiği haklar, eldeki kaynakların el verdiği doğrultuda kademeli olarak erişilecek emeller olarak görülmüştür. Bu durumu eleştirenlerin çoğu her iki sözleşmenin de, ayrımcılığa yol açmadan uygulanmasını devletlerin pozitif sorumluluğu olarak belirtmektedir. Bu bağlamda hiçbir hakkın sosyoekonomik koşullardan bağımsız gerçekleşemeyeceği varsayımının bir ön kabul olarak alınması vurgulanmaktadır.[28] Durum böyleyken, birçok kere devletlerin kadınların insan haklarına yönelik yaklaşımlarında sosyoekonomik yapıyı dönüştürmek yerine yasal reforma gitmeyi yeğlemeleri hem yerleşik haklar hiyerarşisinin varlığına işaret etmekte, hem de yapılan birçok reformun *de jure* olmaktan öteye geçememiş, *de facto* bir dönüşüme yol açamamış olması sonucunu vermektedir.

Sosyoekonomik bağımsızlığı olmayan ve yapabilirlik [capability] kapasitesi gelişemeyen kadınların soyut haklardan yararlanmasının mümkün olmadığı artık tartışılmaz bir olgudur. Dolayısıyla, kadınların sosyal ve ekonomik haklara erişimi sadece kendi içinde doğru bir hedef olmakla kalmayıp genel olarak kadın haklarının ve şiddetsiz yaşamın gerçekleşmesi için de bir önkoşuldur.

Kavramsal Çelişki ve Sorunlar

Dördüncü Dünya Kadın Konferansı'ndan bu yana "toplumsal cinsiyet" [gender] yaygınca kullanılan önemli bir analiz ve siyasa aracı haline geldi. Kavramın temelindeki mantık kadınlık ve erkekliğin belli tarihsel ve sosyoekonomik koşullarda kurgulandığı dolayısıyla siyasi bir irade ve eylemle cinsiyet kimliklerinin ve ilişkilerinin değişebileceğidir. Evrensellik gösteren ataerkil cinsiyet rejiminde güç ve mülke erişimin ideolojik (kültür) ve yapısal (hukuk/kurum)

üzerindeki olumsuz etkisine dikkat çekerek, duruma 2015'te sona erecek olan MKH açısından önem vermişlerdir. Bu konuda bir değerlendirme için bkz. Hayes, 1995.

28 Örneğin bkz. Nussbaum, 2005.

olarak genelde erkeğin lehine işlemesi erkeği egemen, kadını ise bağımlı ve ikincil kılmış ve tarihsel olarak kadınların bireysel ve kolektif mücadeleleri bu yapıyı değiştirmeye yönelik olagelmiştir.

Toplumsal cinsiyet kavramı kadın ve erkek arasındaki eşitsizliğin doğal ve değişmez olduğu anlayışını sorgulamasıyla kadın hareketine eşitlik mücadelesinde güç vermiştir. Ancak, kavramın yeterince anlaşılmadan yaygınca kullanımı çok yerde içeriğinin boşaltılması ya da yerli yersiz kullanılması pahasına olmuştur. Her ne kadar toplumsal cinsiyet kavramı temel uluslararası belgelerde net olarak tanımlanmaya çalışılmışsa da, birçok ortamda ve gündelik kullanımda bu kavramın ne anlamda kullanıldığı her zaman belli olmamaktadır. Bu bağlamda, geçmişte Pekin Eylem Platformu'nun ve çok yakın zamanda Avrupa Konseyi Sözleşmesi'nin müzakerelerinde bazılarınca "toplumsal cinsiyet"in "kadın" ya da "cinsiyet" sözcükleri yerine kullanıldığı bir gerçektir. Toplumsal cinsiyet kavramı ayrıca, özgül anlamının tam da tersi bir vurgu ve içerik ile bazılarınca kadın ve erkeğin farklı olduklarını vurgulamak için de kullanılabilmektedir (Goetz, 1997). Bu kullanımların her ikisi de yanlıştır, ancak ikincisi hem eşitsiz güç ilişkilerini maskelediği için siyasi bakımdan sorunlu (Ertürk, 2004, s. 9), hem de kavramı öz anlamından soyutladığı için kuramsal açıdan yanlıştır.

Ancak, maalesef böyle çelişkili bir kullanım uluslararası bir söylemde, 1997'de ECOSOC tarafından kabul edilen "toplumsal cinsiyetin ana akım politikalara dahil edilmesi" [gender mainstreaming] kararı ile daha da pekişmiştir. Bu karar gerek CEDAW gerekse Pekin Eylem Platformu'nda yer alan toplumsal cinsiyet anlayışının dışında ve gerisinde olan bir yaklaşımı yansıtmaktadır. Nitekim bu anlayışla şekillenen somut koşullardaki uygulamalarda "her iki cinse de bakıyoruz" gerekçesiyle çok defa kadınların haklarının gerçekleştirilmesi ve kadın erkek eşitliği hedeflerinden uzaklaşılmaktadır.[29]

Diğer taraftan, evrensel insan hakları çerçevesinin fazlasıyla soyut, yasal ve kadınların gündelik yaşamlarından uzak oluşu kadın hakları kavramına şüpheyle bakan, aralarında bazı feministlerin de bulunduğu çevreleri güçlendirebilmektedir. Bunlardan bazıları insan haklarının batı ve erkek değerlerinden kaynakladığı için, diğer bazıları ise kadın haklarının evrenselliği anlayışının kadınları homojen bir kategoriye indirgeyerek kadınların farklı tecrübe ve gerçekliklerinin göz ardı edildiğini iddia etmektedirler. Bu eleştiriler, kültürel görelilik nedeniyle kadın haklarına karşı çıkan güç odaklarının görüşleri ile paralellik taşımaktadır. Bu tür eleştiriler karşısında kadınların insan hakları hareketinin tutarlı bir tavır geliştirme zorunluluğu göz ardı edilemez. Ayrıca, soyut haklar ile somut yaşam

29 Burada içine düşülen çelişki feminist literatürdeki kadınların farklılık ya da benzerlik esasına göre muamele görmesine yönelik tartışmalarla benzerlik göstermektedir. Bu konudaki farklı görüşler için bakınız: Cook,1994; Nash, 2000 ve Charlesworth, 2005.

arasındaki kavramsal boşluğun giderilmesi de insan hakları hukukunun evrensel olarak uygulanabilmesi açısından baş edilmesi gereken bir sorun olarak ortadadır.

Bitirirken

Bu makale, kadınların insan haklarına dair uluslararası çerçeveyi ana hatları ile anlatmayı hedeflemiştir. Görüldüğü üzere, küresel kadın hareketi kadınların sorunlarının yerelden küresele taşınmasında ve bu alandaki eşitsizliklerin uluslararası siyasaların ve insan hakları hukukunun öznesi haline getirilmesine öncülük etmiştir. Uluslararası düzlemde kapsamlı bir eşitlik ve haklar rejiminin oluşması ise, bu değer ve standartların somut yerel gerçeklere uygulanması ile anlam kazanacaktır.

Öte yandan, kadınların insan hakları alanında evrensel standartların gelişmesi ile bunların ulusal düzeyde uygulanması, devletlerin ve hükümetlerin bu süreçlere etkin katılımı ve mutabakatı ile sağlanabilmektedir. Bu süreç, her aşamasında, zorlu ve zaman alıcı çabaları gerektirmekte; birçok noktada da ideolojik, siyasi, sosyolojik, kurumsal ya da özgün engeller içermektedir. Bu süreçte, bilinçli, istikrarlı ve kararlı siyasi irade ve kadınların bu yöndeki ısrarlı aktivizmi birbirini besleyecek güçler olmalıdır.

Ulusalüstü düzeyde devletlerin ve sivil toplumun güç birliği ile gelişebilen ayrımcılık karşıtı ve eşitlikçi evrensel standartlarının yerel düzeyde kadınların insan haklarının gerçekleşmesi için etkili araçlar olabilmeleri ise uluslararası örgütler, devletler ve kadın kuruluşları arasındaki diyalog ve işbirliği ile mümkündür.

KAYNAKÇA

Acar, F. (2010a) "Kadınların İnsan Haklarında Ulusalüstü Standartlar ve Denetim: CEDAW Örneği Bağlamında Bazı Gözlemler," *Türkiye'de Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları,* der. H. Durudoğan, F. Gökşen, B. E. Oder ve D. Yükseker, s. 197-206. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.

Acar, F. (2010b) "Kadınlara Yönelik Şiddetle Mücadele için Yeni bir Avrupa Konseyi Sözleşmesi: Kapsam ve İçerik," *21. Yüzyılın Eşiğinde Kadınlar: Değişim ve Güçlenme,* der. F. Çoban Döşkaya, s. 161-5. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayını.

Acar, F. (2010c) "Türkiye'de Kadınların İnsan Hakları: Uluslararası Standartlar, Hukuk ve Sivil Toplum," *Kadın Hakları: Uluslararası Hukuk ve Uygulama,* der. G. Ayata, S. Eryılmaz Dilek ve B. E. Oder, s. 13-22. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Acar, F. (2007) "Thoughts on the Committee's Past, Hopes for Its Future," *The Circle of Empowerment, 25 Years of UN Committee on the Elimination of Discrimination Against Women,* der. H.B.Schöpp-Schilling ve C. Flinterman, s. 340-5. New York: The Feminist Press.

Acar, F. (2005) "Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women," *The Essentials of Human Rights,* der. R.K.M. Smith ve C. van den Anker, s. 58-61. Londra ve New York: Hodder Arnold.

Acar, F. (2000) "Turkey," *The First CEDAW Impact Study,* der. M. McPhedran, s. 203-14. York: York University and the International Women's Rights Project.

Acar, F. (1998) "Uluslararası İnsan Hakları Söylemi ve Kadınların İnsan Hakları," *Kadınlar ve Gelecek,* der. O. Çitçi, s. 23-31. Ankara: TODAIE Yayınları.

Arat, Y. (2001) "Women's Rights as Human Rights: The Turkish Case," *Human Rights Review,* Ekim-Aralık, s. 27-34

Arat Kabasakal, Z.F. (2007) *Human Rights Worldwide,* Santa Barbara: ABC-Clio.

Cartwright, S.R. (2007) "Personal Reflection: Interpreting The Convention," *The Circle of Empowerment, 25 Years of UN Committee on the Elimination of Discrimination Against Women,* der. H. B., Schöpp-Schilling ve C. Flinterman, s. 30-5, New York: The Feminist Press.

Charlesworth, H. (2005) "Not Waving but Drowning: Gender Mainstreaming and Human Rights in the United Nations," *Harvard Human Rights Journal,* Sayı: 18, s. 1-18

Cook, R. (1994) *Human Rights of Women: National and International Perspectives,* Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

Connors, J. (2005) "United Nations Approaches to Crimes of Honour," *'Honour': Crimes Paradigms, and Violence against Women,* der. L. Welchman ve S. Hossain, s. 22-41, Londra: Zed Books

Copelon, R. (1994) "Intimate Terror: Understanding Domestic Violence as Torture," *Human Rights of Women: National and International Perspectives,* der. R. Cook, s. 116-152, Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

Ertürk, Y. (2004) "Role of Men in Gender Agenda Setting," *Feminist Review.* Cilt: 78, s. 3-21.

Ertürk, Y. (2006) "Turkey's Modern Paradoxes in Identity Politics, Women's Agency and Universal Norms," *Global Feminism: Transnational Women's Activism, Organizing, and, Human Rights,* der. M. Ferree ve A. Tripp, s. 79-109, New York: New York University Press.

Ertürk, Y. (2007) *Intersections Between Culture and Violence Against Women,* Report of the Special Rapporteur on Violence Against Women, its Causes and Consequences, The Human Rights Council, A/HRC/4/34.

Ertürk, Y. (2008a) "Kadın Haklarının Uluslararası Hukuki Çerçevesi," *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 11, Sayı: 1, Bahar, s. 49-71.

Ertürk. Y. (2008b) "The Due Diligence Standard: What Does It Entail for Women's Rights?" *Due Diligence and Its application to Protect Women from Violence*, der. C. Benninger-Budel, s. 27-46. Leiden: Martinus Nijhoff Publishers.

Ertürk, Y. (2009) *Political Economy of Women's Rights*, Report of the Special Rapporteur on Violence Against Women, its Causes and Consequences, The Human Rights Council A/HRC/11/6.

Fitzpatrick, J. (1994) "The Use of International Human Rights Norms to Combat Violence Against Women," *Human Rights of Women: National and International Perspectives*, der. R.J. Cook, s. 533-4. Philadelphia, PA: University of Pennsylvania Press.

Hayes, C. (1995) "Out of the Margins: the MDGs through a CEDAW Lens," *Gender and Development*, Cilt: 13/1, s. 67-78.

Gemalmaz, M.S. (2005) *Ulusalüstü İnsan Hakları Hukukunun Genel Teorisine Giriş,* 5. Baskı, İstanbul: Legal Yayıncılık.

Goetz, B.S. (1997) "Who Needs (sex) When You Can Have (gender)? Conflicting Discourses on Gender at Beijing," *Feminist Review*, Cilt: 56, s. 3-25.

Gülmez, M. (2009) *İnsan Hakları ve Avrupa Birliği Hukukunda Ayrımcılığın Kaldırılması ve Türkiye*, Ankara: Belediye İş Yayınları.

Ishay, M.R. (1997) *The Human Rights Reader*, New York: Routledge.

Jain, D. (2005) *Women, Development, and the UN,* Bloomington: Indiana University Press.

Kapur, R. (2002) "The Tragedy of Victimization Rhetoric: Resurrecting the 'Native' Subject in International/Post-Colonial Feminist Legal Politics," *Harvard Human Rights Journal,* C. 15. Bahar, s. 1-37.

Levy, D. ve N. Szaider (2006) "Sovereignty Transformed: a Sociology of Human Rights," *The British Journal of Sociology*, cilt: 57, sayı: 4, s. 657-75.

Nash, K. (2000) *Contemporary Political Sociology: Globalization, Politics and Power*, Malden: Blackwell Publishers.

Neuwirth, J. (2005) "Inequality Before the Law: Holding States Accountable for Sex Discrimination Laws Under the Convention on the Elimination of all Forms of Discrimination Against Women and Through the Beijing Platform for Action," *Harvard Human Rights Journal*, sayı: 18, s. 19-54.

Novak, M. (2008) Report of the Special Rapporteur on Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment, the Human Rights Council, A/HRC/7/3.

Nussbaum, M.C. (2005) "Women's Bodies: Violence, Security, Capabilities," *Journal of Human Development*, Cilt: 6, Sayı: 2, Temmuz, s. 167-83.

Reanda, L. (1992) "The Commission on the Status of Women," *The United Nations and Human Rights*, der. P. Alston s. 265-302. Oxford: Clarendon

Reanda, L. (1981) "Human Rights and Women's Rights: The United Nations Approach," *Human Rights Quarterly*, sayı: 3: 2, s. 11-31.

Schöpp-Schilling, H.B. (2007) "The Nature and Scope of the Convention," *The Circle of Empowerment, 25 Years of UN Committee on the Elimination of Discrimination Against Women*, der. H. B., Schöpp-Schilling ve C. Flinterman, s. 10-29, New York: The Feminist Press.

Schöpp-Schilling, H.B. (2007a) "The Nature and Mandate of the Committee," *The Circle of Empowerment, 25 Years of UN Committee on the Elimination of Discrimination Against Women*, der. H.B. Schöpp-Schilling ve C. Flinterman, s. 248-261, New York: The Feminist Press.

Soysal, Y. (1994) *Limits of Citizenship*, Chicago: University of Chicago Press.

Snyder, M. (2006) 'Unlikely Godmother: The UN and the Global Women's Movement," *Global Feminism*, der. Ferree and Tripp, s. 24-50. New York: New York University Press.

United Nations (2009) *15 Years of the United Nations Special Rapporteur on Violence Against Women its Causes and Consequences (1994-2009) A Critical Review*, A/HRC/11/6/Add 5.

United Nations (2010) *The World's Women 2010: Trends and Statistics*, New York: UN Statistics Division.

Küreselleşen Eşitlik Politikalarına Karşı Küreselleşen Kapitalizm: "Sol-Feminist" Bir Eleştiri

MERYEM KORAY

Giriş

"30 yıldır hükümetler, sivil toplum ve Birleşmiş Milletler'ce yürütülen eylemler uluslararası normatif bir çerçeve üretti; buna göre, kadın haklarının insan hakları olduğu onaylanmakta ve cinsiyet eşitliğinin insani gelişmenin kritik ve zorunlu bir bileşeni olduğu kabul görmektedir" (UNDP, 2006, III).

İkinci dalga feminizmle birlikte topluma çok yönlü bir eleştiri yöneltildiği ve "toplumsal cinsiyet" [gender] temelinde bir eşitlik isteminin yükseldiği biliniyor. Bu dönem sonrasında farklı öncüllerden hareket eden farklı feminist yaklaşımlar ortaya çıkmış olsa da, tartışmaların odak noktasında toplumsal cinsiyet, ataerki, bakım [care] gibi kavramların yer aldığı görülmekte. Bu dönem sonrasında feminist harekette kadınların mağduriyetleri ya da ezilmişliklerinden çok, özgürleşme ve güçlenme arayışlarına yönelen, erkeğin ikili (*dual*) dünyasını aşmayı amaçlayan bir anlayışın önem kazandığı da söylenebilir.

1960'lı, 1970'li yıllarda başlayan bu tartışmaların, uluslararası düzeyde bir duyarlılığın oluşması ve cinsiyet eşitliği politikalarının biçimlenmesinde etkili olduğuna da kuşku yok. Bu konuda Birleşmiş Milletler'in (BM) öncü rolü de tartışılmaz. BM, 1970 sonlarında yürürlüğe koyduğu "toplumsal cinsiyete" dayalı eşitlik anlayışını esas alan Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesinin (CEDAW) bugün 200'e yakın devletin imzaladığı, yani küresel kabul görmüş ve uygulama alanı bulmuş bir sözleşme olduğu da bilinmekte. Cinsiyet eşitliğine dayalı bu küresel kabulün, feminizmin[1] ataerkil topluma

1 Feminist hareket ve kadın hareketinin birbirinin yerine kullanıldığını biliyoruz. Bu yazıda, feminizm ve feminist hareket kavramlarını, toplumsal cinsiyete dayalı ayrımcılığı esas alan, toplumsal yapı ve ilişkileri cinsiyet eşitliği yönünde dönüştürülmesi amacını taşıyan ve içinde bu amaca yönelik farklı yaklaşımlar barındıran bir düşünce, politika ve eylem olarak geniş anlamda kullanıyorum. Ancak kadın sorunlarına duyarlı olmakla birlikte, toplumsal cinsiyet odaklı feminist talepler konusunda belirsizliklerin ortaya

yönelttiği eleştiri ile toplumun bu yönde değişimine yönelik isteklerinin kabulü anlamına geldiğini düşünürsek, feminist hareket açısından bir başarı olduğunu da kabul etmek gerekir.

Aradan geçen 25-30 yıldan sonra ise, bir başarıdan söz etmenin oldukça zor olduğu görülüyor. Bazı gelişmeler var; ama ülkelere göre büyük farklılıklar devam ettiği gibi, çok yerde tıkanıklıklarla ve olumsuzluklarla karşılaşıldığı da anlaşılmakta. Daha başarılı politikalar uygulayan ülkelerde bile elde edilen sonuçların yetersizliği ortaya çıktıkça, oldukça vaat edici görünen eşitlik anlayışı[2] ve politikalarının feminist talepler açısından bir "indirgeme" anlamına geldiğine ilişkin eleştiri ve kuşkuların arttığı da görülmekte.

Bu indirgemenin, eşitlik politikalarının liberal karakteri ile yakın ilgisi olduğunu da düşünüyorum; yazı da bu düşüncenin eseri. Yaşananlar, eşitlik politikalarıyla, bir yandan kadın adına fırsat eşitliğinden öte bir hak talebinde bulunmanın mümkün olmadığını ve bunun bile birçok yerde gerçekleşemediğini, öte yandan küreselleşen kapitalizmle küreselleşen eşitlik politikalarının karşılaştığı her durumda gerileyenin eşitlik politikaları olduğunu gösteriyor.

Kuşkusuz cinsiyet eşitliği politikalarının uygulama alanı ekonomik sistem ve koşullarla sınırlı değil; toplumsal, siyasal, kültürel bir değişim hedefi ve gereği var. Kadının toplumsal konumunun değişmesi açısından her ülkede geçerli ataerkilliğin getirdiği sınırlamaların varlığı da yadsınamaz. Ancak bir de "ataerkillikle kapitalizmin" bir araya gelmesi gibi bir gerçeklik var ki, bu bütünleşme her iki alandan gelen kısıtlamaları güçlendirmekte. Farklı düzey ve biçimlerde olsa da her ülkede kadının "istihdamda karşılaştığı ayrımcılık ve yaşadığı sosyoekonomik sorunlar" bu ikili kısıtlamanın en göze çarptığı alan.

Bu alanlarda ortaya çıkan gerçeklerin, hem eşitsizliklerin büyüklüğü hem de feminizmin geleceği açısından öncelikle tartışılması gereken konular olduğunu da düşünmekteyim. Nedenleri ortada: İlk olarak, kadının istihdama katılması, ekonomik açıdan güçlenmesi, görülmeyen eviçi emeğinin tanınması gibi gelişmelerin, kendi başlarına da, kadının toplumsal-siyasal etkinliğinin artması adına da önemli olduklarına kuşku yok. Bu alanlarda ataerkillikten önce kapitalizmin, kapitalist mantığın engel çıkardığının görülmemesi de mümkün değil. İkinci

---

çıktığı durumlarda "feminist hareket" deyimini kullanmakta da tereddütlerim var. Kaldı ki, feminizmin kendi içinde gelişerek bu sorunların ötesinde bir "kuram ve dünya görüşü" olma yolunda gelişimi de söz konusu. Bu nedenle, kesin bir ayrım yapmak kolay olmasa da, içinde feminizm açısından belirsizliklerin veya kuşkuların bulunduğu durumlarda "kadın hareketi" gibi daha geniş kapsamlı bir kavramı kullanmak daha anlamlı olabilir diye de düşünüyorum.

2 Bu yazı içinde kullanılan "eşitlik" sözcüğü, aksi belirtilmedikçe, toplumsal cinsiyet eşitliği anlamındadır.

olarak, bu alanlarda cinsiyet ayrımcılığını gidermeye yönelik önlemlerin, eğer istenirse, örneğin toplumsal-kültürel değer yargılarının değişmesini sağlamaya yönelik önlemlere göre daha kısa zamanda uygulanması ve sonuç vermesi mümkün görünmekte. Örneğin kolay erişilebilir çocuk yuvalarının kadının istihdama katılımının artması için ne kadar önemli olduğu biliniyor; uygulanmasının önündeki en büyük engelin de kamu harcamaları ve sosyal hizmetleri kısıtlayan ve piyasalaştıran neoliberal politikalar olduğu bilinmekte. Üçüncü olarak, eşitlik politikalarına karşın, günümüz koşullarında kadınların çoğu için hem çalışma yaşamında hem sosyoekonomik koşullarda iyileşme değil, daha çok olumsuz koşullardan söz edilebilmekte. Bunlar karşısında eşitlik politikalarının diyeceği ve yapacağı bir şey olmadığı da anlaşılıyor ve bu "sessizliğin" eşitlik politikalarının "iddiasını" büyük ölçüde ortadan kaldırdığını görmemek de mümkün değil.

Sonuç olarak, az sayıda kadın için bazı gelişmeler sağlanmış olsa da her ülkede kadınların çoğunu ilgilendiren olumsuzluklar ve artan sosyoekonomik eşitsizlikler eşitlik politikalarının "iddialarını" çürütürken, bu gerçeklerin eşitlik politikaları için değilse de, feminizm açısından anlamı büyük olsa gerek. Her şeyden önce, eşitlik anlayışından yola çıkmak, sonra bu çok yönlü eşitsizlikleri kabul etmek veya sessiz kalmak feminizmin kendi tutarlılığı açısından mümkün değil. Bunlara sırt çevirecek bir feminizmin inanılırlığını kurması ya da kadınlar arasında geniş kapsamlı bir dayanışma sağlamasının pek mümkün olmayacağı da söylenebilir. Dolayısıyla feminizm için bu sorunları ve bunlar karşısında eşitlik politikalarının yetersizliğini tartışmak, bu çerçevede ataerkillik gibi kapitalizmi de mesele etmek kaçınılmaz görünmekte.

Yazı da, küresel düzeyde göze çarpan sosyoekonomik gerçeklikleri gündeme getirerek eşitlik politikalarının "liberal karakterini ve feminizm açısından indirgemeci niteliği ile kapitalist sistemle olan çelişkisini" tartışmayı amaçlamakta ve üç ana konuyu ele almaktadır. İlk olarak, benimsenen toplumsal eşitlik anlayış ve politikalarının uluslararası düzeyde kabulüne ve ana akımlaştırılması sürecine değinmek eşitlik politikalarının niteliğine ilişkin bazı değerlendirmeler yapmak, sonra da eşitlik politikalarının günümüzün küreselleşme gerçeği karşısındaki sınırlarını ortaya koyan kadın istihdamıyla ilgili bazı verilere yer vermek istiyorum.

Türkiye de CEDAW'ı onaylayarak eşitlik politikalarının etki alanına giren ülkelerden biri. Bu nedenle, ikinci konu olarak Türkiye'deki eşitlik politikalarının algılanması ve uygulanmasındaki yetersizlikler ile kadın hareketi konusunda bazı tartışmalar açmak gerekli görünmekte. Örneğin, eşitlik politikalarının bu ülkede modernleşmenin bir sonucu olarak kabul edildiği ve kadın hareketi tarafından memnuniyetle karşılandığı söylenebilir. Ancak muhafazakâr ataerkillik ile gelişmekte olan kapitalizmin sarmalındaki bir ülkede sağlanan gelişmelerin yetersiz kalacağı ortada; görünen de o.

Öte yandan, bugün birçok farklı feminist yaklaşım ortaya çıkmış olsa da, eşitlik politikalarının yetersizliklerinin tüm feminist yaklaşımları ilgilendirdiği açık. Bu nedenle yazının son bölümünde, feminist harekette ortaya çıkan bazı tartışmalara değinmek istiyorum. Buralardan çıkartılacak bazı sonuçlara yer vermek de anlamlı olur diye düşünüyorum.

Cinsiyet Eşitliği ve Ana Akımlaşan Eşitlik Politikaları

Toplumsal Cinsiyet Eşitliği

İkinci feminist dalganın cinsiyet ayırımcılığı konusunda topluma yönelttiği kapsamlı eleştirilerin ve bu çerçevede kadınların toplumdaki konumunun biyolojik farklılıklardan çok her toplumda kök salmış cinsiyetçi ayrımlardan kaynaklandığını ileri süren "toplumsal cinsiyet" kavramının feminizm açısından önemi büyük. Bu dönem sonrasında liberal feminizmin yanı sıra Marksist feminizm, sosyalist feminizm, radikal feminizm, postmodern feminizm, ekofeminizm, postkolonyal feminizm gibi birçok yaklaşım ortaya çıkmış olsa da, kullanılan en temel analitik araçlar toplumsal cinsiyet [gender] ve bakım [care] kavramları. Tartışmalar da bunların etrafında çeşitlenmekte.

Toplumsal cinsiyete dayalı anlayışlar, ailede ve toplumda kadın erkek rollerini belirlemekte, tüm toplumsal yapı ve değerlerde varlığını hissettiren ikili dünyayı kurmakta ve bu anlayış içinde kadın erkek arasında hiyerarşik bir ilişkiye yol açmaktadır. Dolayısıyla toplumsal cinsiyet, kadının bağımlı, edilgin, güçsüz konumda olduğu toplumsal güç ilişkileri anlamına da gelmekte, bu nedenle ilk feminist dalgada öne çıkan eşit hakların ötesinde tüm toplumsal yapı ve ilişkilerde toplumsal cinsiyet eşitliği yönünde bir dönüşüm gerektirmektedir. Örneğin MacKinnon, en büyük toplumsal ve siyasal ayrımların servet ve statüyle değil cinsiyet ayrımıyla ilgili olduğunu söylemekte, buna bağlı olarak feminizmin, "eril bakış açısını, eril iktidarın yalnız aldatıcı bir ürünü değil, dünyayı kendi suretinde, kendi arzuları doğrultusunda yaratmasını sağlayan temeli olarak" değerlendirdiğini ifade etmektedir (MacKinnon, 2003, s. 69, 140).

Bakım ise, doğmakla başlayan ve her insan için vazgeçilmez olan ve yaşamın yenidenüretimine [re-production] yönelik bir emek; yalnız bitmeyen günlük işler değil, aynı zamanda psikolojik ve sosyolojik destekler anlamına da gelmekte (Lister, 2000, s. 31). Yoğun olarak kadına ait bu emeğin vazgeçilmezliği düşünülürse değerli olması gerekirken, ekonomik ve toplumsal anlamda değersiz bulunması, feminizmin liberal ekonomiye (klasik veya yerleşik ekonomi olarak da kullananlar var) ve buna dayalı toplumsal anlayışlara yönelttiği eleştirilerin de başında gelmekte.

Toplumsal ilişkilerin her alanında eril değerlerin ve bakış açısının yarattığı ayrımcılığın ortadan kalkması yolunda dönüşüm isteyen feminizmin, eril de-

ğerlerin ve dünyanın karşısına farklı değerler ve yaklaşımlar koymaya çalışırken kuramsal bir bütünlüğe doğru geliştiği de görülüyor. Bu çerçevede, bir yandan özgürlük, eşitlik, adalet gibi soyut kavramların içeriği doldurulmaya çalışılmakta ve ilişkisellik ile karşılıklı bağımlılık gibi feminist değer tartışması yapılmaktadır; öte yandan bakım etiğinin [care ethic] dikkate alınacağı yeni ekonomik ve toplumsal yapılanmanın temelleri dayanakları kurulmaya çalışılmaktadır (Nelson, 2010; Held, 2004; Lewis, 2003).

Özetle, bugün oldukça radikal ve kapsamlı bir toplumsal, hatta küresel dönüşümü hedefleyen feminizm ve feminist talepler söz konusudur. Ancak bu düşünce ve taleplerin hayata geçmekte zorlandıklarını, daha da zorlanacaklarını da biliyoruz. Bu aşamada cinsiyet eşitliği anlayışının uluslararası ve ulusal düzeylerde kabul görmesi ve eşitlik politikalarının ana akım politikalar arasına girmesini önemli bir gelişme olarak değerlendirmemek de mümkün değil. Ancak uygulanması ve sonuçları açısından aynı şeyleri söylemek zor; bu nedenle feminizmle buluştuğu ve ayrıştığı noktaları konuşmak önem taşıyor.

Eşitlik Politikalarının Ana Akımlaşması

1975 yılında kadın 10 yılının kabul edilmesiyle başlayan süreç, 1979 yılında "Kadınlara Karşı Her tür Ayırımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi"nin (CEDAW) hayata geçirilmesi, kadınlar arasında bilinç ve dayanışma oluşturmayı amaçlayan uluslararası kadın konferanslarının düzenlenmesi ve sözleşmeyi onaylayan ülkelerden gelişmeleri denetlemek üzere raporlar istenmesiyle devam etmektedir.

Sözü fazla uzatmadan, BM'nin 1990'lı yıllar sonrasında toplumsal cinsiyet anlayışını "ana akımlaştırma" [gender mainstreaming] yoluna girdiğini söyleyelim. BM Kalkınma Programı (UNDP), ana akımlaştırmayı şöyle tanımlıyor: "Ekonomik, siyasal ve toplumsal alanlardaki tüm politika ve programların tasarlanması, uygulanması ve değerlendirilmesine cinsiyet eşitliği zorunlu bir boyut olarak katılacaktır; bu nedenle cinsiyet analizleri tüm etkinliklerinin bir parçası olarak kabul edilecek ve partnerlerle ilişkide cinsiyet eşitliği anahtar bir unsur olarak kabul edilip desteklenecektir; eşitlik anlayışının tüm politikalarda temel alınmasını sağlamak üzere Kalkınma Programı'nın kapasitesini artıracak stratejiler geliştirilecektir" (UNDP, 2006, V).

BM'nin bu yolda gelişme sağlamak adına başka araçları da devreye soktuğu biliniyor. İnsani Gelişme Endeksi'nden sonra Cinsiyet Eşitliği Endeksi, uluslararası duyarlılığın yükselmesi ve ülkelerarası kıyaslama (bir anlamda denetim) yapma yolunu açmaktadır. Cinsiyet ayrımıyla ilgili araştırma, eğitim, bilinçlenme gibi projeler desteklenirken, az gelişmiş ülkelerde kadının kalkınma sürecindeki rolü tartışılmakta ve bu ülkelere verilen kalkınma yardımlarında kadının güçlenmesi ile kalkınmaya katılması yönündeki projeler desteklenmeye başlanmaktadır.

CEDAW'ın ve BM'nin ana akımlaştırma çabalarının, özellikle gelişmekte olan ülkelerdeki kadınlar için anlamının büyük olduğu da tartışılmaz. Bu ülkelerde, ne toplumsal-siyasal gelişmeler, ne de iç dinamiklerden böylesi bir değişim isteminin yükselmesi beklenebilir. ABD ve AB'deki feminist hareket çevresinde ortaya çıkan tartışmalar, cinsiyet eşitliği politikalarının uluslararası düzeyde kabulüne kaynaklık ederken, gelişmekte olan ülkelerde böyle bir feminist hareketten söz edilemez.

Örneğin Türkiye'de Osmanlı'nın son dönemine dayanan bir feminist akımdan söz edildiğini, 1920'lerde Kadınlar Halk Fırkası gibi oldukça radikal bir girişimin söz konusu olduğunu biliyoruz. Ancak bu cılız çıkışların Türkiye'de feminist bir hareketten söz etmeye yetmeyeceği açık. Hatta Tekeli'nin belirttiği gibi, teori yetersizliği, bilinç yükseltme gruplarının yaygınlaştırılamaması, seçkin bir ortamdan çıkılamaması ve tabii ki örgütlenme sorunları nedeniyle 1980 sonrasında ortaya çıkan feminist hareketin de eğitimli kadınları aşarak geniş kitlelere yayılmasının mümkün olamadığı bilinmekte (Tekeli, 1999, s. 345).

Buna karşın, gelişmekte olan ülkelerin çoğunda devlet eliyle sürdürülen bir modernleşme süreci olduğu ve bu süreçte kadınlara özel bir yer verildiği de biliniyor. Bu nedenle CEDAW gibi bir sözleşmenin kabulü, bu ülkelerde (Türkiye'de de) daha çok modernleşmenin gereği ve hükümetin kararı olarak karşımıza çıkmakta. Böyle olunca da, hem toplumsal anlamda bir ivme yaratmaya hem de yine toplumsal koşullar nedeniyle sınırlanmaya/indirgenmeye aday durumda; yani oldukça çelişkili bir konumda. Gözlemler ve BM'nin hazırladığı raporlar da, bu çelişkili ve yetersiz sonuçları göstermekte.

Eşitlik politikalarının uygulanması ve sonuçlarının yetersizliği ile nedenlerin de tartışma gündemine geldiğini, en başta da ülke koşullarından gelen engel ve sınırlamaların tartışma konusu olduğunu görüyoruz. Örneğin Türkiye'de, "tepeden ve iradi batılılaşma/modernleşme" konusunun birçok tartışmaya konu olduğu iyi biliniyor. Öte yandan BM için hazırlanan endeksler, raporlar bu tartışmaları yapabilmeyi mümkün kılan veriler sağladığından, şu veya bu ülkeyi masaya yatırmak hiç de zor değil. Daha az tartışılanın ise, ana akımlaştırılan eşitlik politikalarının "niteliği" ve bu nitelikten doğan sınırlamalar olduğuna kuşku yok. Oysa ortaya çıkan olumsuz sonuçlarda ülke koşullarının payı hesaba katılsa da, özellikle kadının sosyoekonomik koşulları açısından sistemin rolünü ve eşitlik politikalarının bunun karşısındaki aczini görmemek mümkün değil.

Liberalizmle Harmanlanan Eşitlik

CEDAW'ın ve buna dayalı eşitlik politikalarının, "toplumsal cinsiyet eşitliğini" temel alması nedeniyle ilk feminist dalga ile gündeme gelen eşit haklar isteminden farklı ve ötede olduğu düşünülür. Bu politikalarla istenen, bir yanda toplumsal cinsiyetle ilgili algı ve anlayışların değişmesi, öte yanda kadının

mağduriyetine neden olan koşullarda iyileşmeler sağlanmasıdır; bu amaçların gerçekleşmesi için eşit haklar öngörmenin ötesinde bazı özel önlem ve araçlara ihtiyaç duyulduğu da kabul edilmektedir. Ana akımlaşma ne diyor? "Cinsiyet eşitliği, tüm politikalara zorunlu bir boyut/hedef olarak katılacak! Feminizmin ve kadınların, benimsenen bu anlayış ve hedefler, bunlara ulaşmak için öngörülen olumlu önlem ve müdahaleler nedeniyle cinsiyet eşitliği politikalarını genellikle olumlu buldukları ve destekledikleri söylemek de yanlış olmaz.

Oysa anlıyoruz ki, cinsiyet eşitliği istenirken hâlâ esas olan temel hak ve özgürlüklerdir; ondan ötesi eşitlik politikalarının alanına girmemektedir. Örneğin kadının istihdama katılması çok önemli görülmekte, fakat çalışma hakkı gibi ekonomik bir haktan söz edilmemektedir. Sosyoekonomik eşitsizliklerin giderilmesi ve toplumsal-kültürel yapılarda değişikliklere gidilmesi istenmekte, ama ekonomik yapı ve politikalara dokunulmamaktadır. Kadının güçlenmesi istenmekte, ama bunun önemli bir nedeninin eşitsiz gelir dağılımıyla ilgili olduğu görülmemektedir. Özetle, toplumsal cinsiyet eşitliğini amaçlayan bu politikaların liberal anlayış çevresinde belirlendiği anlaşılmakta. Fakat liberalizmin temel hak ve özgürlükleri esas alan ve haklara negatif nitelik veren anlayışı, kadının eşitsiz konumunu iyileştirmek adına bazı alanlarda pozitif müdahaleleri öngören bir değişim içinde sunulmaktadır.

Bu değişimi, liberal düşüncede fırsat eşitliği sağlama yönündeki istemlere paralel bir değişim olarak görmek mümkün. Liberal anlayışın, faydacı yaklaşımı veya doğal dezavantajları azaltmak amacıyla ve eşitsiz koşulların piyasanın iyi işlemesini engelleyeceği düşüncesiyle "fırsat eşitliğini" sağlama yönünde bir anlayışı benimsediği biliniyor; eşitlik politikaları da, bu anlayışın kadınlar açısından hayata geçmesi düşüncesiyle biçimlenmiştir, diyebiliriz.

Tabii bu politikaların biçimlenmesi ve hayata geçmesinde dönemin etkisini de hesaba katmak gerekiyor. Eşitlik politikalarının hayata geçtiği dönem, tüm dünyada liberal rüzgârların estiği bir dönemdir; biçimlenmesi ve ana akımlaştırılmasında da dönemin ruhu yansımaktadır. Örneğin bu politikalar ana akımlaştırılırken, küreselleşen üretim zincirleri içinde kadın işgücünden yararlanmak, insan kaynaklarını daha etkin kullanmak, kadının ekonomiye katkısını sağlamak gibi amaçların dikkate alınmadığı söylenebilir mi? Küresel piyasaya eklemlenmek durumunda olan ulusal hükümetlerden istenen de budur; BM'nin uyguladığı kalkınma programlarında, Dünya Bankası'nın projelerinde önde gelen amaçlar da bu yöndedir. AB düzeyinde cinsiyet eşitliğinin en çok istihdam alanıyla ilgili politikalar açısından dikkate alınması da bunu göstermektedir. Bu dar kapsamlı bakışın feminist yaklaşımlar açısından eleştiri konusu olduğunu da görüyoruz (Walby, 2004, 2005).

Özetle cinsiyet eşitliği politikalarını, 1980 sonrasının dünyasında siyasal ve ekonomik alanda uygulanan "neoliberal politikaların bir parçası" olarak görmek ve bu politikalar açısından önemli işlevi olabileceğini düşünmek oldukça

"gerçekçi" görünmekte. Küreselleşen piyasa için, gelişmekte olan ülkelere kayan üretim zincirleri açısından ücretli işe giren kadının artması başlı başına önemli. Liberal politikaların çalışma yaşamında "enformelleşme, esnekleşme ve kuralsızlaşma" istediği biliniyor; kadın işgücünün de, hem işgücü içinde rekabeti artırarak hem bu tür koşullarda çalışmaya razı olarak bu koşulların hayata geçmesini kolaylaştırdığı açık. Daha fazla kadının ücretli işe katılımının, tüketici kitlesinin artması, yeni ihtiyaçların ortaya çıkması gibi nedenlerle "piyasanın genişlemesi" açısından önemli olduğuna da kuşku yok.

Ayrıca sınıfın ve ideolojilerin gerilediği bir dönemde, kadınlar ekonomik olduğu kadar siyasetin yeni aktörleri olarak da önemli konumdalar; hakları ve koşulları geliştikçe liberal demokrasi ve liberal değerler açısından "uygun müttefikler" olmaları da beklenmekte. Bu nedenle toplumsal ve ekonomik açıdan güçlenmeleri gibi, siyasal katılımlarının artmasının da getireceği yararlar olduğuna kuşku yok.

Sonuç olarak, eşitlik politikalarının ana akımlaşmasıyla insan hakları ve demokrasi konusunda olduğu gibi bu alandaki gelişmeler için de bir başlangıç yapıldığı ve ulusal hükümetler için az veya çok bağlayıcılık taşıyan bir yola girildiği düşünülürken, küreselleşen sistemin ve neoliberal politikaların da eşitlik politikalarından bir şeyler beklediğini anlıyoruz. Uygulama sonuçları ise, insan hakları konusunda olduğu gibi eşitlik politikaları açısından da hayal kırıklıklarının yaşandığını ve her iki alanda da ekonomik sistemle uyuşmazlık gösteren hak ve istemlerin hayat bulamadığını göstermesi açısından epeyce öğretici.

Örneğin insan haklarının küreselleştiği söylenmekte; fakat küreselleşmesi istenilen hakların sivil ve siyasal haklarla sınırlı kalması ve sosyoekonomik hakların bunlar arasına katılamamasının yanı sıra, kadının istihdama katılması istenmekte, fakat bu beklentinin gerçekleşmesi konusunda çalışma hakkından söz edilmediği gibi uluslararası ve ulusal düzeydeki ekonomi politikalarıyla da ilişki kurulmamaktadır. Örneğin BM, artan yoksulluk karşısında insan haklarında bütünlükçü bir anlayıştan ve yoksulluğun insan hakkı ihlali olduğundan söz ederken en başta kadın yoksulluğunu dile getirmekte; ancak ekonomik sisteme dokunmak bir yana, yoksulluğun azalması veya kadın yoksulluğunun azaltılması için hem uluslararası yardımların hem de sosyal harcamaların artmasını sağlayamamaktadır. Yine BM, çalışma yaşamındaki içler acısı koşullar karşısında Uluslararası Çalışma Örgütü'nün (ILO) ilkelerine uyulması amacıyla küresel şirketlerle Sosyal Anlaşma (Social Compact-2000) gibi bir anlaşma yapma gereği duymakta; fakat incelemeler, hem küresel şirketlerin sözleşme ilkelerini uygulamaktan çok uzak kaldıklarını göstermekte (UN, 2004) hem de ilkesiz ve kuralsız çalışmanın en çok kadın işgücünü yaraladığı anlaşılmaktadır.

Tüm bunlar, yalnız uygulamalarda değil, insan hakları ve eşitlik anlayışında olduğu gibi, cinsiyet eşitliği politikasında da temel yetersizlikler olduğunu göste-

riyor. Kısacası, eşitlik politikaları da ataerkiye "dokunmaya" çalışırken ekonomik sistem ve politikalara, bir diğer deyişle kapitalizme "dokunamamaktadır". Oysa dokunulamayan ekonomik sistem ve politikalar eşitlik politikalarının önüne birçok engel çıkarırken, ataerkilliği zayıflatmak yerine, onun bazı alanlarda güçlenmesine bile neden olabilmektedir. Sonuç olarak kadınların büyük çoğunluğu için sosyoekonomik anlamda güçlenmek bir yana "mütevazı" bir fırsat eşitliğine ulaşmak bile mümkün olmamakta; toplumsal ve küresel düzeyde hem kadın erkek hem de kadınlar arasında iş ve rol bölüşümü açısından eşitsizlik büyümektedir.

Bu nedenle eşitlik politikalarının niteliği konusunda şu saptamaları yapmak yanlış olmasa gerek: a) Eşitlik politikalarının hedeflerinin, bu ekonomik sistem içinde gerçekleşeceği ve sistemin sınırlarının eşitlik politikalarının da sınırları olacağı baştan kabul edilmektedir; b) kadının ücretli işe katılımının artması istenirken, kadın adına kazanımlardan çok küreselleşen ekonomik sistem (kapitalizm) ve uygulanan neoliberal politikalar açısından yararların öne çıktığı anlaşılmaktadır.

Cinsiyet Eşitliği Politikalarına Karşı Küresel Kapitalizm

Bu liberal anlayış nedeniyle de, eşitlik politikalarının feminist istekleri hedeflemekten çok bu istekleri "araçsallaştırdığını" düşünmek daha anlamlı olmaktadır. Aşağıda özet olarak değindiğim bazı veriler, eşitlik politikalarının bu niteliklerini, yani kısıtları ve araçsallığını açıkça ortaya koyuyor.

En başta BM'nin kendisi, raporları bu gerekliliği ortaya koymakta.

BM Raporu: "Kalkınmada Kadının Rolüne İlişkin Dünya Araştırması"

BM'nin tüm dünyada cinsiyet eşitliğine yönelik gelişmeleri izleyen raporlar hazırladığı biliniyor; bu raporlarda olumlu değerlendirmelerden söz edildiği de pek söylenemez. Örneğin 2009 yılında düzenlenen 6. Rapor'da, kadının ücretli işe katılımının artması gibi küçük bir gelişme dışında her alanda sonuçların çok yetersiz kalındığından söz edildiğini görüyoruz (UN, 2009). Rapor'da, toprak, ev, mal gibi kaynaklara sahip olma, işgücü piyasasında karşılaştığı ayırımcılıklarda azalma, finansal kaynaklar ve sosyal korumaya ulaşma gibi bölümler halinde verilen bilgilerden, son on yılda kadının koşullarında önemli bir ilerleme sağlanamadığını anlıyoruz. Cinsiyet eşitsizliği hâlâ çok yaygın; birçok ülkede ekonomik reformlar nedeniyle devlet harcamalarında da kısıtlamaya gidildiğinden devletin koruyucu rolünde de gerileme var.

Gelişmelerin yetersiz kalmasında, temel faktör olarak yapısal sınırlamalardan söz edildiğini ve Folbre'nin kullandığı "mecburiyetlerin yapısı" [the structure of constraint] gibi bir kavramlaştırmaya atıfta bulunulduğunu görüyoruz (UN, 2009, 8): Bu kavramla, kadın ve erkek arasında ortaya çıkan farklı roller ve sorumluluklara ilişkin sosyal normlar, değerler ve deneyimler kast edilmekte.

İkinci olarak, küresel düzeyde yaşanan finansal kriz, büyüme yetersizliği ve kamusal reformların cinsiyet eşitliği politikalarının uygulanmasında ortaya çıkardığı engellerden söz edilmekte. Ekonomik, finansal ve mali politikalar gibi birçok konuya değinilen bu bölümde, her zaman olduğu gibi bu politikalardan cinsiyet eşitliği yönünde duyarlılık ve değişim beklendiği de görülmekte. Örneğin ekonomik büyüme ile cinsiyet eşitliği arasında olumlu bir ilişki bulunduğu ortaya konmakta, buna karşın bütçe kısıtlamalarının olumsuz etkilerinden söz edilmektedir. Bu alanda, GSMH içinde vergi oranı konusunda bazı örnekler verilerek, (Bengladeş'te %8, Hindistan'da %10, ABD'de %30, İsveç'te %51 gibi) vergi gelirinin artması gereğine işaret edilmektedir. Kısacası birçok ülkede görülen yapısal reformlar gereği harcamaları—liberal politikaların öngördüğü bütçe kısıtlamaları—kısmak yerine, yoksulluğun azaltılması ve cinsiyet eşitliği politikalarının uygulanması açısından vergi gelirlerinin artmasının gerektiği vurgulanmaktadır. Kamu bütçesi açısından "cinsiyet eşitliğine duyarlı bütçe" [gender-responsive budget] analizlerine ihtiyaç olduğu yolunda bir saptama yapıldığını da görüyoruz (UN, 2009, 20).

Son bölümde, ulusal hükümetlerden cinsiyet eşitliğini sağlama amacına bağlılık ve bu politikayı öteki politikalara yerleştirme çabası istenirken, makroekonomi politikalarından da bu konuda duyarlılık beklendiği tekrar edilmekte. Ekonomik ve finansal kaynakların kullanımı, yapısal reform, vergi politikası, yabancı yatırımlar gibi her alanda cinsiyet eşitliği dikkate alınacaktır! Niçin? Çünkü tam zamanlı ve iyi işler yaratılması, istihdamda ayırımcılığın giderilmesi, çocuk bakımının devlet, özel sektör, STK ve aile arasında paylaştırılması, çocuk, hasta, yaşlı vb bakım ihtiyacının karşılanabilir bir ücretle sağlanması, yeterli, sürdürülebilir ve toplumsal cinsiyete duyarlı sosyal koruma önlemlerinin alınması için ekonomik, sosyal, kültürel olmak üzere tüm alanların dikkate alınması gerekmekte (UN, 2009, 85-91). Tavsiyeler de, hedefler de gayet açık; ancak bunların olabilmesi için ekonomik sistem ve politikaların değişmesi gerekmiyor mu?

Rapor böyle bir itirafta bulunmuyor kuşkusuz, ama bulguları çok şey anlatmakta: Örneğin cinsiyet eşitliği politikaları ile küresel düzeyde önemli bir gelişme sağlanamadığı söylenirken, işaret edilen yetersizliklerin önemli bölümünün liberal ekonomik politikalarıyla ilgili olduğunu görüyoruz. Olumlu gelişmelerin sağlanamamasında ülkelere ait yapısal yetersizlikler olsa da, finansal krizden büyüme ile istihdam ilişkisinin kopmasına, yapısal reformlardan kamu harcamalarının kısıtlamasına kadar birçok alanda küresel düzeyde uygulanan (zorlanan) ekonomi politikalarının yarattığı sorun ve sınırlamaların payını görmemek mümkün değil.

Özetle, Rapor'da ortaya konan bulgularla da ekonomi politikalarıyla cinsiyet eşitliğine yönelik politikaların birbirine karşıt ve çelişkili istemleri/hedefleri olduğunu söyleyebiliriz. Liberal ekonomi politikalarının birçok alanda sosyo-

ekonomik eşitsizlikler yarattığı ve bunları güçlendirdiği gibi, cinsiyet eşitliği politikalarının uygulanması açısından da engel oluşturduğu anlaşılmakta. Birini uygulamak ancak ötekinde bazı tavizler vermekle mümkün olabilmekte, uygulamada ise ekonomik sistem ve politikalarından taviz verilmektense eşitlik politikalarından taviz verildiği görülmektedir. Aşağıdaki veriler de, bu çelişki ve çatışmayı görmek açısından yeterli.

Kadın İstihdamıyla İlgili Genel Bulgular

İstihdamda sorunlar belli: Bir tarafta her ülkede kadın meslekleri, kadının düşük statülü ve düşük ücretlerde yoğunlaşmış olması, ağırlıklı olarak yer aldığı enformel istihdam içinde sağlıksız ve güvencesiz çalışma koşulları, yükselme olanakları açısından karşılaştığı sınırlar gibi çok yönlü sorunlar var; öte tarafta da eviçi emeğinin görmezlikten gelinmesi, ücretli çalışsa da ev işi ve çocuk bakımında hemen hiç destekle karşılaşmaması gibi dertler söz konusu. Bir de küreselleşen kapitalizmle birlikte işgücü piyasası da küreselleştiğinden[3], kadın ve erkek tüm emeğin koşulları üzerinde baskıların ve kısıtlamaların arttığı bir dönem yaşanmakta ve eşitliğin değil eşitsizliklerin arttığı bir dünya ve toplumla karşılaşmaktayız. Fazla ayrıntıya girmeden bu konularda birkaç hatırlatma yapmakla yetineceğim.

ILO'nun Kadın İstihdamında Küresel Eğilimler başlıklı Raporu'ndan birkaç bilgi (ILO, 2008; 1): 2007'de dünyada 1,2 milyar kadın çalışıyor; on yıl önceye göre 200 milyon (%18.4) artmış; aynı dönemde işsiz kadınlar da 70 milyondan 81 milyona çıkmış.

Kadın meslekleri ve kadının yoğunlaştığı işler açısından bir örnek: ABD'de kadınların yarısı kadın çalışanların yoğun olduğu işlerde yer almaktadır (USDL, 2004): 2002 yılı verilerine göre ABD'de kayıtlı hemşirelerin yaklaşık %93'ü, sekreterlerin ve kreşlerde çalışan öğretmenlerin %98'i, resepsiyonda çalışanların %97'si, genel olarak yardımcı büro elemanlarının %84'ü, çocuk bakanların %97'si, temizlik işi ve hizmetçilik yapanların %93'ü kadındır. Buna karşın doktorların yaklaşık %30'u, diş hekimlerinin %20'si, mimarların %20'si, mühendislerin %10'u kadındır. Kadınların yoğun olduğu mesleklerin sosyoekonomik anlamda değer kaybına uğradığı da bilinmekte.

Küreselleşen işgücü piyasasının bazı sonuçları: Yirmi yıldan az bir süre içinde, yüzde 90'ı kadınlara yönelik olmak üzere 1,5 milyon iş Dakka ve Chittagong'da

3 İşgücü piyasasının küreselleşmesiyle, sermayenin hareketliliğinin onun için işgücü kullanımında küresel seçim olanağı getirmesini, buna karşın küresel işgücünün adeta aynı emek piyasası içindeymiş gibi küresel bir rekabetle karşılaşmasını kast ediyorum. Bunun bir başka ucu da, işgücü göçü sonucunda gelişmiş ülkelerde yaşanan rekabet olmaktadır. Her ikisinin de, emeğin koşullarında gerileme ve aşağıya doğru baskı yarattığı da biliniyor.

açıldı. Nike'ın ayakkabılarını dikmek üzere yüzde 90'ı kadın olan 400 bin kişi çalışıyor (Wichterich, 2003, s. 29, 40).

Bu kadınların nasıl uzun saatler ve sefalet ücretleriyle çalıştırıldığı da biliniyor. Buna karşı ne ILO sözleşmeleri ne BM Sosyal Sözleşmesi'nin bir hükmü olmakta. Doğu ve Güneydoğu Asya'da BM'nin Küresel Sözleşmesi'ni kabul etmiş şirketlerle ilgili araştırmalarda kalıbına uydurulduğundan Sözleşme'ye aykırılıktan pek söz edilmez. Oysa örneğin, Nike'a iş yapan 569 üreticinin üçte birinde (Çin'de ise %93'ünde) fazla mesai ödemeden haftada 60 saat çalışmanın normal kabul edildiği bir çalışma yaşamı olduğu ortaya çıkar (Wells, 2007, s. 61).

Yaşam koşulları zorladıkça, işgücü göçü ve bunlar içinde kadınların oranı da durmadan artmaktadır (UNDP, 2009; 21): 2000 sonlarında uluslararası göç 210 milyon insanı, dünya nüfusunun %3'ünü bulmakta, bunun yarısını da kadınlar oluşturmaktadır; kadınların çoğunun çocuk ve hasta bakıcısı, temizlikçi gibi ev hizmetlerinde çalıştığı da bilinmekte. Uluslararası göçün, eve gönderilen para nedeniyle, hem ülkenin hem ailenin yoksulluğunun azalmasına katkıda bulunduğuna kuşku yok; örneğin 2008 yılında göçmen işçilerin ülkelerine gönderdiği para 328 milyar doları bulmuştur (WB, 2009, 1). Çok iyi, ancak göç edenleri bekleyen zorlukları, başka ülkede çocuk bakan, ev hizmetinde çalışan kadınların geride bıraktıkları çocuklara neler olduğunu düşünen var mı? İnsan hakları derken, bir hatırlatmada bulunmak iyi olur. Örneğin Filipinler'de çocukların %30'unun ebeveynlerden en az birinin yurtdışında çalıştığı bir ailede büyüdüğü ortaya çıkmaktadır (Robeyns, 2005, s. 40-1).

Dış göçle, Birinci Dünya'da büyüyen bir Üçüncü Dünya oluştuğu da biliniyor. Yalnız Filipinler'den 3,5 milyon insan yurtdışında çalışmaktadır; başka kaynaklara göre bu sayı %60'ı kadın olmak üzere 7 milyondur; bunların 1,5 milyonu ABD'de, 1,3 milyonu Suudi Arabistan'da, yarım milyondan fazlası da Avrupa'dadır; Almanya'daki temizlik işinde çalışanların dörtte üçü göçmen kadındır; tüm fahişelerin üçte ikisinden fazlası da yabancıdır (Wichterich, 2003, s. 96, 99, 107). Giyim sanayii gibi sektörlerde küçük atölyelerde ve eviçinde çalışanların da çoğu göçmendir.

Küreselleşen işgücü piyasası içinde dikkat çekici bir olgu da, kadın göçmenlerin bakım hizmetlerinde yoğunlaşmasıyla, "sosyal yeniden-üretimin küreselleşmesi" [globalized social reproduction]; yani yeni bir "küresel işbölümünün" ortaya çıkmasıdır (Maher, 2004, s. 131-51). Dolayısıyla, bazı ülkelerde cinsiyet eşitliği politikalarına bağlı olarak daha çok kadın ücretli işe girer, ev işleri ve bakım sorumluluğundan kurtulurken, onların işlerini yine kadınların yaptığını unutmamak gerek. Cinsiyet eşitliği anlamında olumlu bir gelişme olarak düşünülebilecek bu durum, başka ülkelerden gelen kadınların devreye girmesiyle mümkün oluyor ve bu kadınları daha zor bir yaşam bekliyorsa,

"kadınların cinsiyet eşitliği mi, yoksa bazı kadınların cinsiyet eşitliği mi?" diye sormamız gerekiyor.

Ortaya çıkan bu "yeni işbölümü", bazı kadınlar gibi, aracı firmalar, dönen işçi dövizlerinden yararlanan devletler için iyi olabilir. Buna karşın kadın için, göçmen işçi olmaktan da, ev hizmetinin kendisinden de kaynaklanan birçok sorun olduğu gibi, her iki ülke açısından vatandaşlık bağı ve hakkından yararlanma olanağı da ortadan kalktığından, yersiz yurtsuz kalan, hak ve hukukun geçerli olmadığı milyonlarca insan ortaya çıkmaktadır. Kadın, vatandaşlık, siyaset dendiğinde bunları da hatırlamak durumundayız!

Bu sorunları gidermek için Maher, göç alan ülkelerde kadının geleneksel rolünün erkeklerle paylaşılması, devletin bu hizmetleri desteklemesi, ev işlerinin kirli ve değersiz işler olduğuna ilişkin algıların değişmesi, kadının üstlendiği işlerin ücretli işlere dönüşmesi gibi, temelde ekonomik sistemde dönüşüm gerektiren bazı önerilerden söz etmektedir. Öneriler gayet iyi niyetli; ancak, yine ekonomik sistem karşımıza çıkmıyor mu?

Öte yandan sosyal devlet anlayışı ve çalışma koşulları açısından çok zaman imrenerek bakılan AB çevresinde bile, uzun süredir devam eden işsizlik ve büyüyen sosyal dışlanma sorunu var; çalışma yaşamında uygulamaya geçen esnek-güvence [flexicurity] anlayışı ve sosyal Avrupa yaratma hayalinin büyük ölçüde gündemden kalkması gibi gelişmeler söz konusu. Yani, liberalleşen ekonomi politikalarının burada da ücretliler ve sosyal devlet üzerindeki tehditleri artırdığı görülmekte. Örneğin bir zamanlar tam istihdam hedefin yakalayan Avrupa uzun süredir %10 dolayında işsizlikle mücadele ederken, son yıllarda yaratılan net ilave işlerin çoğunun kısmen çalışılan işler olduğu bir sürece de girmiştir. Örneğin 1990'larda Avrupa'da yaratılan net ilave işlerin çoğu kısmen çalışılan işlerdir; erkek işlerinin %71'i, kadın işlerinin %85'i bu tür işlerde yaratılmıştır; erkek istihdamındaki artışın neredeyse tamamı, kadın istihdam artışının ise %50'sini geçici işler oluşturmaktadır (Lodovici, 2003, s. 46).

Tabii esnek çalışma biçimlerinin bir bölümünün gönüllü seçim sonucu olduğu biliniyor; örneğin çocuklu kadınlar için kısmi süreli işin daha tercih edilir olabileceği düşünülebilir. Kadınlar adına böyle bir çalışma biçiminin yaygınlaşması da istenebilir. Ancak, İsveç gibi sosyal refah devlet anlayışının kurumsallaştığı ülkeler kısmen çalışmanın getirdiği gelir kaybını telafi edecek sosyal transferleri devreye sokarken, ekonominin daha az gelişmiş olduğu ülkelerde kapitalizmin daha vahşi koşulları hüküm sürdüğü gibi, bunları telafi edecek sosyal politikalar da ya yoktur ya da yeterli değildir. Bu ülkelerde istihdamın yarısından fazlasının enformel istihdam içinde olduğu ve bu tür çalışanların çoğunluğunun yoksulluktan kurtulamadığı da biliniyor. Örneğin Güney Amerika'da, 1990-2000 arasında yaratılan on işten sekizinin enformel sektörde olduğu belirtiliyor (Hassim, 2008, s. 392). Böyle bir çalışma ortamı olan

ülkelerin, "çalışan yoksulun" en çok, gelir dağılımın en bozuk olduğu ülkeler olduğu da bilinen gerçekler.

Özetle, genel anlamda emek için olduğu gibi kadının her tür emeği açısından kötüleşen koşullar söz konusu. Bu koşullarda güçlü ekonomiler ve kurumsallaşmış sosyal haklardan söz edilen ülkelerde bile sosyal devletten beklentiler konusunda umutlar azalırken, gelişmekte olan ülkelerde kadınların sosyal devlet anlayışının gelişmesini ve devlet eliyle kadınlar adına daha elverişli politikalar uygulanmasını beklemelerinin "gerçekçi" olacağını söylemek çok zor. Daha temel dönüşümler üzerine düşünülmesinden başka yol da yok.

Türkiye Uygulaması İçinde Eşitlik Politikalarının Anlamı ve Getirdikleri

Türkiye'de eşitlik politikalarının uygulama ve sonuçları epeyce biliniyor. Bu konuda ayrıntılı bir bilgi dökümü yerine, eşitlik politikasının niteliği ve yetersizlikleri açısından fikir verebilecek bazı noktalara değinmekle yetineceğim.

Genel Çizgileriyle Anlamı ve Getirdikleri

Türkiye'de cinsiyet temelli eşitlik anlayışı ve politikalarının büyük ölçüde "modernleşme" ve dünyadaki gelişmelere "ayak uydurma" arayışı çerçevesinde kabul edildiği açık; öyle olunca da cinsiyet eşitliği amacına bağlılık ve bu amacı öteki politikalara yerleştirmek gibi bir niyetten çok, araçsal ve kurumsal bazı gelişmeler sağlamakla yetinildiğini görülmekte. Burada Acar Savran'ı anımsayarak, modernleşme projelerini zaten kadınları araçsallaştıran projeler olarak değerlendirip, cinsiyet eşitliği politikalarını bu araçsallaştırmaya hizmet eden politikalar arasına koymak mümkün (Acar Savran, 2006; 40). Ancak bu saptamayı yaparken, batılılaşma-modernleşme ekseninde neyin modernleşme diye takdim edildiği ve bunun toplumsal-siyasal bir model gibi, ekonomik bir modelin izlenmesi anlamına geldiği de unutulamaz. Bu nedenle eşitlik politikalarının araçsallığından söz ederken, yalnız toplumsal-siyasal modernleşmenin değil, aynı zamanda yukarıda değindiğimiz gibi sistemin aracı olduğu ve sistemle uzlaşır bir nitelik taşıdığını bir yana koyamayız.

Bu çerçeveden bakıldığında, "ataerkil bir muhafazakârlıkla gelişmekte olan kapitalizmin" sarmalandığı bir ülkeden söz ediyoruz demektir; böyle olunca da cinsiyet eşitliği politikaları açısından "araçsallık" ve "hayal kırıklığı" ötesinde bir şey söylemek zor. Kuşkusuz bu saptamayla birlikte, muhafazakâr toplum yapısı ve değerler sistemi, yetersiz toplumsal dinamikler, az gelişmiş sosyoekonomik koşullar, kadın hareketinin zayıflığı gibi birçok yetersizlik ve kısıtlamadan söz edilebilir; ya da siyasal yapıdan gelen isteksizlik ve tıkanıklıklara yer verilebilir. Hepsi doğru ve yerinde olur; ancak bunlar arasında yaygın sosyoekonomik eşitsizlikler ile sosyal devlet ve sosyal politikaların zavallılığı da unutulamaz.

Sağladığı bazı gelişmelerle başlarsak, ilk olarak toplumsal-siyasal söylemde bazı değişiklikler olduğu, söylemde de olsa cinsiyet eşitliği kavramının siyasal-toplumsal gündeme girdiğini söyleyebiliriz. İkinci olarak, kadın örgütlenmesi üzerindeki olumlu etkilerinden söz edilebilir. Daha önce yardım amacını taşıyan kadın örgütlerinin Sözleşme'nin kabulü sonrasında hem ataerkil toplum gibi söylem değişikliğine gittikleri hem de yaygın bir örgütlenmenin ortaya çıktığına işaret edilebilir. Üçüncü olarak da, ulusal mekanizma ve kurumların oluşturulması ile cinsiyet eşitsizliği alanında yapılan araştırmalarla bilgi birikiminin artmasını gelişme olarak gösterebiliriz. Kurumsal gelişmeler arasında üniversitelerde kurulan kadın araştırmaları merkezlerini de saymak mümkün.

Kadının konumu ve koşullarındaki somut gelişmelere baktığımızda ise, fazla bir değişiklik ve gelişmeden söz etmek zor. En önemli gelişmenin, "yasal düzenlemelerdeki bazı değişiklikler" olduğu söylenebilir. Bunların başında da, 2002 yılında yürürlüğe giren Medeni Yasa'da aile hukukuyla ilgili hükümlerde yapılan değişiklikler gelmekte. İş Yasası'nda doğum izninin artırılması, Ceza Yasası'nda cinsel saldırı suçlarıyla ilgili maddelerde değişikliklere gidilmesi, Anayasa'da ayırımcılığın telafisi amacıyla alınacak tedbirlerin eşitlik ilkesine aykırı sayılmayacağı yönündeki değişiklik gibi bazı düzenlemeleri de olumlu gelişmeler olarak saymak mümkün. TBMM'de kadın erkek eşitliğinin sağlanması konusunda duyarlılık göstermek üzere "Fırsat Eşitliği Komisyonu" kurulmasına da bunlar arasında yer verilebilir.

Sağlanan gelişmeleri izlemek üzere BM (CEDAW) için hazırlanan raporlara bakıldığında, bu raporlarda da öncelikle yasal düzenlemelerdeki değişiklikler üzerinde durulduğu görülmektedir (KSGMa, 2008). Buna karşın, aynı raporlarda kadının konumuna ilişkin verilere yer verilirken, eğitim, sağlık, istihdam, yoksulluk gibi birçok konuda olumlu önlemlere ihtiyaç duyulduğu söylenmekte, ancak bu konularda genel ifadeler ve bazı vaatlerden öte bir şey bulmak mümkün olmamaktadır. Örneğin 2008-2013 arasını kapsayan Eylem Planı'nda, önce bugüne kadar sağlanan ve çoğunun yasal, araçsal düzenleme olarak niteleyebileceğimiz gelişmelerden söz edildiğini, sonra eğitim, istihdam, sağlık, yoksulluk, kararlara katılım, medya, insan hakları ve şiddet başlığı altında kadının konumuna ilişkin verilere yer verildiğini ve bu alanlarda kadını çevreleyen koşullarda iyileşmeler sağlanmasına yönelik stratejilerin konu edildiğini görüyoruz (KSGMb, 2008).

Ancak belirtilen stratejilerde, iyileşme yönünde çalışmalara devam etmek, eğitim ve bilinç yükseltmeye önem vermek, gerekirse yasal ve kurumsal düzenlemelere gitmek gibi genel ifadelerin dışında bir şey bulmak zor. Örneğin 2006 yılında kadının işgücüne katılımın %24,9, istihdam katılımın %22,3 (27 üyeli AB'de %57,2) olduğu belirtilerek, işgücüne katılımın 2013 yılında %29,6'ya çıkarılması gibi bir hedeften söz edilmekte. Bu hedefe ulaşmak için de eğitim,

mesleki kurslar, bakım hizmetlerinin yaygınlaştırılması, zihniyetlerin değişimi, girişimciliği teşvik, ebeveyn izninin yasallaşması, kayıt dışı ekonomi ile mücadele, okul öncesi eğitimin yaygınlaştırılması gibi stratejiler sıralanmaktadır.

Bu stratejiler gerekli; ancak bunların nasıl, ne zaman, hangi araçlarla hayata geçeceğine somut plan ve programların olmadığı gibi, örneğin istihdam açısından yalnız kadın işgücünün arzına yönelik önlemlerin konu edilmesi de yetersizdir. İşgücü talebi yaratılmadıkça, uygulanan önlem ve politikaların pratikte fazla bir değeri olmayacağı açıktır. Bugün, aradan geçen dört yıldan sonra dile getirilen politika ve stratejilerin hayata geçirilemediği ve kadının istihdamla ilgili koşullarında önemli bir gelişme sağlanamadığı da ortada.

Önemli bir sorun olarak kabul edilen aile içi şiddet konusunda bile yeterli ve koruyucu önlemler alındığı söylenemez. Kadınların yaklaşık üçte birinin şiddetle karşılaştığı bir ülkede, SHÇEK, Valilikler ve Belediyeler dahil olmak üzere kadın sığınma evi sayısı 46'dır (KSGMc, 2008, 10). Yalnız sığınma evi meselesi de değil; bu kadınların kendi başlarına hayata dönmelerini sağlamaya yönelik önlem ve yardımların "hiç" denecek düzeyde kaldıkları da bilinmekte. Benzer durum çocuklar için de geçerli; çocuk yoksulluğu büyüklerin önüne geçerken, SHÇEK kapsamında çocuk bakımı için 103 çocuk yuvası bulunmakta ve bu yuvalarda ancak 10 bin dolayında çocuğa bakım hizmeti sağlanabilmektedir.

Kadınların siyasal katılımını artırmak için öngörülen "cinslerin eşit temsiline" yönelik (kota) uygulamaları da yıllardır kadınların gündemindedir; fakat bir türlü kabul edilememektedir. Siyasette kota uygulamasının, mali bir yükü veya ekonomi politikalarıyla bir ilişkisi olmamasına karşın, siyasal güç gibi iktidar alanlarında ataerkide daha güçlü bir direnme ile karşılaşıldığı da bir gerçek.

Sonuç olarak, 25 yıl içinde izlenen politikalara ve sağlanan gelişmelere bakıldığında, cinsiyet eşitliği politikalarında, bir yanda "amaçtan çok araçlar ve prosedürler" üzerinde durulduğu, öte yanda yasalarda "eşit davranma ve eşit haklar sağlamaya yönelik değişikliklerle" yetinildiğini söylemek durumundayız. Örneğin, eşit davranma konusunda bazı gelişmeler sağlansa da, özel davranma gibi olumlu eylemlere önem verildiği, hele cinsiyet eşitliğini öteki politikalara yerleştirecek (ana akımlaştırma) bir anlayışın benimsendiği söylenemez. Tüm bunlar, toplumsal yapıdan gelen engellerin ötesinde, eşitlik politikalarının benimsenmesi ve uygulanmasında siyasal iradenin "gönülsüzlüğünü" de ortaya koymakta. Bu gönülsüzlüğün son yıllarda daha belirginleştiğini söylemek de mümkün.

Kadın İstihdamıyla İlgili Birkaç Hatırlatma

Kadının istihdamdaki konumu açısından da fazla ayrıntıya girmeden birkaç özelliğini hatırlatmakla yetinmek istiyorum; çoğu zaten bilinmekte. Birçok gelişmekte olan ülkenin aksine Türkiye'de kadının istihdama katılımının çok sınırlı kaldığını biliyoruz; kırsal kesim çözüldükçe kadının işgücüne katılımında sürekli

bir düşme yaşandığı da görülüyor. Bunun istihdam koşulları, geleneksel değerler, aile içindeki roller ve kadına düşen bakım sorumluluğu gibi birçok nedeni olduğu da kuşkusuz. Bunca az katılıma karşın, özellikle gençler arasında kadın işsizliğinin daha fazla olması, istihdama katılan kadınların azımsanmayacak bölümünün enformel sektörde yoğunlaşması, düşük ücret ve güvencesiz koşullarla çalışmaları gibi gerçekler de var. Tarımda ücretsiz aile işçiliği, kentlerde evde yapılan parça başı iş ve ev hizmetleri de kadınların kayıtsız çalıştıkları alanların başında gelmekte.

Aslında bu veriler, Türkiye'de kadın açısından çok yönlü bir "görünmeyen emek"ten söz edilmesinin daha doğru olacağını gösteriyor. Kadınların çoğu şu veya bu biçimde evin gelirine katkıda bulundukları halde çok zaman kendilerini "çalışmayan" kadın olarak niteledikleri gibi, toplum açısından da ne bakım hizmetinin ne ev eksenli çalışmanın değeri tanınmaktadır ne de kadınlara daha az ücret ödenmesinin önü alınabilmektedir. Burada, Topçuoğlu'nun da işaret ettiği gibi, ataerkillikle kapitalizmin birbirine eklenmesinin enformel işlerde kadın emeğinin saklanması ve saklayarak değersizleştirilmesi açısından daha da olumsuz etkileri olduğunu söyleyebiliriz (Topçuoğlu, 2010, s. 124). Ancak kapitalizmle ataerkilliğin birbirini güçlendirmesinin, yalnız enformel alanda değil her sektör ve her alanda kadın emeğinin daha da "görünmez olması" ve "değersizleşmesi" yönünde sonuçlar yarattığı da unutulamaz.[4] Her tür kadın emeğinin ekonomik açıdan "değersiz veya daha düşük değerde" görülmesi gibi, erkeğin daha düşük ücretlerle çalıştırılabilmesi de evdeki kadın emeğinin "görünmezliğinin" bir sonucudur.

Söyleme bakılırsa, hükümet politikasında daha fazla kadının istihdama katılımı istenmektedir; İş Yasası da getirdiği bazı hükümlerle bu doğrultuda bir anlayışa sahip görünmekte. Ancak işsizliği azaltacak ve kadının istihdama katılımını kolaylaştıracak gerçekçi önlemlere sıra gelince, bunlara ilişkin bir şey bulmak zor. İstenen, esnek ve kuralsız istihdama katılımın artmasıdır, demek yanlış olmaz. Bunun gibi, çocuk bakımı açısından toplumca sağlanacak desteğin önemi bilinirken, devletten veya işverenlerden bu yönde bir destek geldiği de görülmüyor. 150'den fazla kadın çalıştıran işletmelere kreş açma yükümlülüğü getiren yasal hükmü bir destek olarak görmenin mümkün olmadığı da iyi bilinmekte. Türkiye zaten 9 kişiden az işçi çalıştıran küçük işletmelerin ağırlık taşıdığı bir ülke olduğu gibi, işletmelerin 150 kadına ulaşmamak için ellerinden geleni yaptıkları da ortada.

2010 yılında kadının işgücüne katılım oranının %27,6'ya çıktığı belirtilmektedir (TÜİK, 2011); bu anlamda 2007-2013 eylem programındaki hedefe

4 Kadın emeğiyle ilgili epeyce çalışma var. Yakın tarihli bir çalışma da, kapitalizm, ataerkillik ve kadın emeği arasındaki ilişkileri irdelemekte. Bkz. *Kapitalizm, Ataerkillik ve Kadın Emeği* der. S. Dedeoğlu ve M.Y. Öztürk, Sosyal Araştırmalar Vakfı Yayını, İstanbul.

yaklaşıldığından söz edilebilir. Ancak kadının istihdama katılım oranının %27'de kaldığı bir ülkede, tarım dışındaki genel işsizliğin %15 dolayında olduğunu, kadınlar arasındaki işsizliğin ise %20'yi geçtiğini de dikkate almak gerekiyor. Hele, İş Yasası'nda geçici çalışma, çağrı üzerine çalışma gibi istihdamda esneklik sağlayan hükümlerle çalışanlar açısından güvencesiz, eğreti işlerin daha kolaylaştırıldığı bilinirken, bu durumda kadınlar için iş yaratılsa da bunun bedelinin güvensizlik olacağı ortadayken, hangi gelişmeden söz edilebilir? Yeni istihdam için sosyal güvenlik primlerini kademeli olarak devletin ödemesini öngören uygulamanın da, kadın istihdamında önemli bir artış getireceğini beklemek zor. Enformel istihdamın bu kadar yaygın olduğu bir ülkede, bu uygulamadan yararlanmak için gerçekten yeni istihdam yaratmak yerine eski çalışanlarını yeni diye göstermek kolay ve mümkün. Bu durumda kaç kadın için yeni istihdam yaratılabilir ki!

Kadının istihdama katılımı açısından bir şey yapılmazken, çocuk yardımı adı altında ailelere para ödenmesi yoluna gidilmesi, kadının aile içindeki rolü ve konumunun değişmeden kalmasının istendiğinin bir işareti olarak da değerlendirilebilir. Bu ödemelerin, yoksul aileler için bir anlamı olmadığı söylenemez; ancak istihdama katılımın güçlendirilmesi yerine yoksulluğu önlemeyen, fakat acısını biraz dindiren bu yardımlarla, hem aile içinde geleneksel rollerin devamının sağlandığı hem de "yoksulluk kültürünün" yerleşmesi gibi olumsuzlukların varlığını görmezlikten gelmek de mümkün değil.

Sonuç olarak, ücretli çalışma yaşamına girmek isteyen kadınların çoğu için iş bulmanın zor, iyi iş bulmanın daha da zor olduğu, iş bulduğunda hak aramaktan uzak itaatkâr biri olarak kendine yer edindiği, çocuk sahibiyse kazancına ya da ailesinin desteğine güvenmekten başka yolunun olmadığını biliyoruz. Yapılan bir araştırma, kadınların %34'ünün çocuk doğunca işi bıraktığını, %30'unun çocuk bakımında büyükannelerden, %7'sinin büyük kız çocuğundan yardım aldığını göstermektedir; dışarıdan bakım sağlayanların %7,6'sı bunu piyasadan sağlarken, kurumsal bakım hizmetinden yararlananların %9 dolayında kaldığı ortaya konmaktadır (KSGM, 2003, 42).

Tüm bu kadınların kafasında, "feminizmin ne anlam taşıdığı" gibi bir soru olduğuna da kuşku yok.

"Güçlü Ataerki" ve "Kuralsız Kapitalizm" Sarmalında Eşitlik Politikaları

Her yerde ataerkiyle kapitalizm var; ancak batı toplumlarına göre daha muhafazakâr değerlere sahip Türkiye'de daha güçlü bir ataerkilliğin yaşandığından söz etmek doğru olur. Bu "muhafazakâr yapının" hem kırılgan hem "kuralsız (vahşi) nitelikler taşıyan kapitalizmle" bütünleşmesi ise, eşitlik politikalarının daha da işlevsizleşmesi anlamına gelirken, birbirini güçlendiren bu iki yapının kadın adına sonuçları da olumsuzlukların artması olmaktadır.

Geç endüstrileşen ve dışa bağımlı bir ekonomi var; ekonomik tıkanıklıklar yaşandığı gibi, dışa açık büyüme politikaları sonrası ciddi ekonomik krizlerle de karşılaşılmakta. Vergi politikasından çalışma koşullarına kadar birçok alanda düzenlenmiş ve kurallara bağlanmış bir sisteme geçilebilmiş değil; kurallar olsa da bunların uygulanamadığı bir gerçek. Öte yandan, devlet de "sosyal devlet" olmaktan uzak; orada da kural getirilmiş, ama içerik boş. Sermaye yetersizliğine karşın işgücü fazlalığı gibi koşulların varlığı sorunları ağırlaştırırken, 1980 sonrasında olduğu gibi hükümetler için küresel piyasaya eklemlenmenin birincil amaç haline gelmesi de, zaten güvenilir olmayan çalışma standartlarından daha da fedakârlık etmek ve kamu harcamalarını azaltarak sosyal yatırım ve hizmetleri kısmakla sonuçlanmakta.

1980 sonrasındaki "liberalleşme politikalarının" ise, hemen her ülkede bir yanda kuralsızlaşmayı ve ekonomik sistemden gelen baskıları artırması, öte yandan sosyoekonomik eşitsizlikleri büyütürken sosyal devleti küçülmeye zorlaması gibi çok yönlü olumsuzlukları biliniyor. Türkiye'de de artan işsizlik, düşen ücretler, aşağıya doğru baskılanan çalışma koşullarıyla, bölgesel, sınıfsal, etnik kimlik ve cinsiyete bağlı olarak büyüyen sosyoekonomik dengesizliklerle ortaya çıkan tablo bu.

Bu koşullarda "kadınların eşitlik istemlerini" konuşurken, her alanda karşılaşılan "sosyoekonomik eşitsizlikleri" konu etmemek de mümkün değil. Değil; çünkü gelir dağılımının nüfus dilimlerine, üretim güçlerine, bölgelere, etnik kökene bağlı olarak büyük bir eşitsizlik gösterdiği, toplumun yaklaşık yarısının geçim sıkıntısı yaşadığı, istihdamın yaklaşık yarısının enformel olduğu bir ülkede, cinsiyet eşitliği yönündeki taleplerin güçlenmesinin ve toplumsal gündemde yükselmesinin zor olacağını görmek/bilmek gerek. Örneğin AB düzeyindeki ana akımlaştırmanın sonuçlarıyla ilgili araştırmalar, sosyoekonomik eşitsizliklerin fazla olduğu AB üyelerinde de eşitlik politikalarının etkinlik kazanmasının güçlüğünden söz ediyor (Walby, 2005, s. 330). Buna karşın, kuzey Avrupa ülkelerinde cinsiyet eşitliği politikalarının benimsenmesinde, sosyal eşitlik anlayışı ve politikalarına toplumca verilen önem ve sağlanan gelişmelerin payının büyük olduğu, bunda da sosyal devlet anlayışı ve uygulamalarının rolü bulunduğu kabul edilmekte.

Sonuç olarak, eşitlik politikalarının hiçbir ülkede ekonomik sistem ve politikalar üzerinde dönüştürücü bir etkisi olduğu söylenemese de, batı Avrupa'daki gibi sosyal devlet anlayışı ve sosyal politikaları eşliğinde belirli bir güç ve uygulanma şansı yakaladığı görülmekte (Koray, 2011, s. 33); Türkiye koşullarında böyle bir şansı olmadığı da açık.

Bu konuda, yalnız sosyal devlet anlayışının değil, iktidardaki siyasal partiler ve benimsedikleri anlayışın da belirleyici etkileri olduğuna kuşku yok. Örneğin, AB çevresindeki çalışmalar, siyasal iktidar değiştiğinde aynı ülkede eşitlik

politikalarına ilişkin anlayış ve bağlılığın da değiştiğine yönelik örnekler ortaya koymaktadır (Mosesdottir, 2002, s. 7). Türkiye de, bu değişime konu olacak örneklerden biri.

Türkiye'de 1980 sonrasının neoliberal politikaları gibi, 2000 sonrasındaki iktidar değişikliğinin de pek çok olumsuz etkisinden söz etmek mümkün. AKP iktidarı, sosyal anlayış ve politikalar açısından, hem neoliberal politikaları daha da güçlendiren hem de daha muhafazakâr ve daha ataerkil bir yaklaşımı temsil eden bir anlayış sergilemekte. Örneğin AKP iktidarında toplumsal cinsiyet söyleminden büyük ölçüde vazgeçildiği, kadının ailedeki konumunun önemsendiği ve öne çıkarıldığı ortada. KSGM'nin araştırma ve faaliyetleri açısından da bu yönde bir değişim söz konusu. Örneğin ilk yıllarda KSGM aracılığıyla birçok sektörde kadının karşılaştığı ayırımcılığı ortaya koymaya, iş piyasasına katılımını engelleyen koşulları araştırmaya yönelik araştırma ve yayınlar yapıldığı bilinirken, 2002 sonrasındaki yayınlara bakıldığında şiddet dışında bir araştırma yok. KSGM'nin web sayfasında bu dönem sonrasındaki yayınların çoğunlukla, raporlar, planlar gibi dokümanter nitelikte olduğu görülüyor; Genel Müdürlüğe ait "toplumsal cinsiyet eşitliği" gibi bir ifadenin yer aldığı araştırma ve çalışma bulmak zor. Toplumsal cinsiyet kavramının yer aldığı birkaç yayının da, bu alanda araştırma yapan kişisel tezlere ait olduğu anlaşılmakta.

Bu dönem içinde Kadın ve Aileden Sorumlu Devlet Bakanlığı'nın, kadından değil, daha çok aileden sorumlu bir bakanlık konumunda olduğunu söylemek de yanlış olmaz. Söylem ve politikaları çocuklar ve genç kuşaklar için ailenin ve annenin önemi vurgulamakta, fakat birey olarak kadın ve kadının eşitlik taleplerine değinilme gereği bile duyulmamaktadır. Örneğin Bakanlığın hazırladığı "2023 Aile Vizyonu" başlıklı belgede, kadın için okur yazarlığın ve istihdama katılımın artması dışında önemli bir şey yoktur; aksine ahlaki yozlaşmadan, nikâhsız birlikte yaşamanın aile kurumunu tehdit etmesinden söz edilerek muhafazakâr değerlerin güçlendirilmesinin istendiği görülmektedir. Bunun da ötesinde, Kadın ve Aileden Sorumlu Bakanlığın "icracı" bir bakanlığa dönüşmesi ve "aile" ya da "sosyal hizmet" bakanlığı olması yönünde eğilimlerin varlığı da biliniyor.[5]

Sonuç olarak, şöyle bir benzetme yapmak mümkün. 1961'den bu yana anayasasında sosyal devlet yazan bir ülkede, nasıl, sosyal devletin temelde sosyal

5 Bu ve benzeri konularda feminist harekette kaygıların büyüdüğü gözlenmektedir, alınması gereken ortak tavırlardan söz edildiğini de görüyoruz. Ancak, aşağıda biraz değineceğim gibi kadın hareketinde görülen dağınıklık ve parçalanmışlık gibi, feminist bir siyasetin güç kazanamamış olması nedeniyle de, güçlü bir karşı duruşun oluşacağını beklemek ve umutlu olmak zor. Nitekim kadın hareketinden yükselen itirazlara karşın, 12 Haziran 2011 seçimleri sonrasında bu değişim hayata geçmiş, söz konusu Devlet Bakanlığı, Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığına dönüşmüştür.

eşitsizlikleri giderme amacı taşıdığı görülmek istenmiyor ve bu amacı taşıyan "yeniden dağıtım" mekanizmaları uygulamaya konamıyorsa; hatta küreselleşen kapitalizm içinde sosyal devlet "sadaka/yardım" uygulamalarına dönüşüyorsa, kapitalizmle ataerkilliğin bütünleşmesi ile de eşitlik politikaları amacından uzaklaşarak "mağduriyetler politikasına" dönüşmektedir. Bir başka deyişle, bu iki yönlü engelleme sonunda, eşitlik politikaları ancak şiddet, okur-yazarlık, yoksulluk gibi çok temel sorunlarla ilgili bir mağdurlar politikası haline gelmekte, buna indirgenmektedir. Sonuç olarak da, gelişen ekonomi bakımından dünyada 16. sırada yer aldığı söylenen Türkiye'nin, insani gelişmeyle ilgili endekste 83. sırada, cinsiyet eşitliğinde ise 77. sırada yer alması gibi garip bir gerçek ortaya çıkmaktadır (UNDP, 2010, 144, 157).

Şimdi bu koşullarda, feminizm açısından yaşanan sorunlar gibi, ülke koşullarını da görmezlikten gelmek ve buna yol açan sistem ve politikaları dikkate almayan tartışmalar yapmak pek anlamlı olmasa gerek. Bir başka deyişle, kadınlar adına eşitlik isterken, kadınların yetersiz koşullarıyla toplumsal koşulları, her ikisi açısından da küresel ekonomik sistemden gelen dayatmaları düşünmek ve birlikte tartışmak gerekliliği var.

Her İki Yönde "Evcilleşen" Kadın Hareketi

İlk olarak, kadın örgütlenmesinde 1990 sonrasında başlayan yayılmanın artarak devam ettiğini, bugün çok daha fazla örgütlenme ile çok daha geniş ilişkilerin varlığını ve kadınların "kadın meselelerini" duyurma konusunda çok daha güçlü konumda olduklarını söyleyebiliriz. Ancak liberal ve muhafazakâr anlayışlar bir yanda, var olma çabası öte yanda derken, hem feminist bir yaklaşım ve eleştirel duruş hem de sisteme dair yaklaşımlar açısından kadın örgütlenmesinin ana kanadında toplum ve sistemle "uzlaşan" anlayışların ağırlıkta olduğunu söylemek yanlış olmaz. Bu uzlaşma nedeniyle oldukça "evcilleşmiş" bir kadın hareketinden de söz edilebileceğini düşünüyorum. Toplumun değerleri, ideolojik tercihleri ve siyasal seçimleri bilindiğinden bu konuda şaşılacak bir durum olmadığı da açık

Şaşılacak bir şey yok; çünkü kadın hareketinin biçimlenmesinde toplumsal-yapısal koşullar, ülke tarihinin ortaya çıkardığı özellikler, kültürel değerler gibi birçok etken söz konusu. Burada bu etkenleri ayrı ayrı ele almam mümkün değil; ancak toplumsal değerlere ve yapısal koşullara baktığımızda kadın hareketinde bağımsız, güçlü ve eleştirel bir feminist anlayışın varlık kazanmasının güçlüğünü görmemek düşünülemez. Örneğin devletin sahip olduğu hegemonyayı düşünmek bile, daha birçok toplumsal dinamikte olduğu gibi kadın hareketinde de devlete bağımlı, uzlaşmacı ve ılımlı bir hareketin ortaya çıkmasının beklenebileceğini göstermekte. Kadın hareketinde ana gövde veya ana akımın, geçmişte olduğu gibi bugün de bu yönde biçimlendiğini söylemenin doğru bir saptama olacağını da düşünüyorum. 10 yıl önce kadın hareketinin feminist istemler açısından ve

toplumsal-siyasal gelişmeleri harekete geçirecek toplumsal güç olarak zaafları ve kırılganlıkları olduğunu söylemiştim (Koray, 1999, s. 361-74); aradan geçen yıllara karşın, bu zaafların ve kırılganlıkların başka biçimde de olsa devam ettiğini düşünmekteyim.

Bununla, farklı akımlar ve çalışmalar, muhalif duruşlar olmadığını söylemek istemiyorum. Bunların varlığı kuşkusuz, ancak 1980'li yıllarda daha eleştirel ve radikal bir çıkış yapan Türkiye'deki feminist dalganın, Tekeli'nin dediği gibi kitlelerle buluşamamasının yanında, kitleselleşme ve yaygınlaşmayla birlikte kadın hareketinde ana akım (toplumsal) değerleri içselleştiren ve temsil eden niteliklerin güç kazandığını yadsımak da kolay değil. Toplumsal değerlerle buluşmanın, kadın hareketi açısından var olmak ve güç kazanmak için daha uygun bir strateji olduğu da açık; bu nedenle kadın hareketinin büyük kısmında feminizmden çok toplumun değerlerini yansıtma yönündeki seçimlerin güç kazanmasının pratik nedenleri olduğuna da kuşku yok.

Bu konularda daha fazla ayrıntıya girmeden ana akım kadın hareketinin iki temel doğrultuda varlık gösterdiğine işaret etmek istiyorum. [6] Biri, Türkiye'deki eşitlik politikasının "mağduriyet politikası"na indirgenmesi gibi, kadın hareketinde de mağduriyetlere odaklı, bir anlamda geleneksel kadın rolünü devam ettiren bir varoluş biçimi olarak "mağduriyet feminizmi" diyebileceğimiz anlayışın öne çıkmasıdır. İkincisi de, ileride söz edeceğim Weisman'ın dikkat çektiği gibi, daha çok projeler, araştırmalar peşinde koşan, ancak bunları feminist bir anlayış ve politika haline getirmekten uzak "araçsal feminizm" [instrumental feminism] denilebilecek kadın hareketinin güç kazanmasıdır. [7] Her ikisinin de, toplumsal cinsiyete dayalı eşitlik anlayışının gelişmesi ve içerik olarak güçlenmesi açısından fazla bir katkı sağlayacaklarını düşünmek de güç.

Örneğin Türkiye'deki kadın hareketi içinde birçok kadının kendilerini feminist olarak görmemesi gibi "hoşluklar" var. Örneğin kadının politikaya girmesi istenmekte, ama bunun, ancak "feminist siyasetin" varlık kazanması adına anlamlı olacağı unutulmakta. Örneğin eşitlik politikaları hevesle kabul ediliyor; ancak bu politikaların dayanağı olan cinsiyet eşitliği ve bunun öngördüğü toplumsal-siyasal dönüşümün ne anlama geldiğini tartışan pek yok. Bu durumda kadınların çoğunluğunun, CEDAW'ı kabul eden hükümet gibi

---

6 Bu konuda daha ayrıntılı bir analizi başka bir yazıda yaptım. Bkz. Koray, M. (2011) "Avrupa Birliği ve Türkiye'de 'Cinsiyet' Eşitliği Politikaları: Sol-Feminist bir Eleştiri," *Çalışma ve Toplum Dergisi*, sayı: 2.

7 Örnek olsun diye: *İktisat* dergisinin 469. sayısında (ocak 2006), "Eşitsizliğin Gölgesinde Eşit Olmak" başlıklı yazısıyla Berna Güler Müftüoğlu Türkiye'de kadınlar için neyin değiştiğini sorgularken, Nuray Ergüneş de, kadın hareketini irdeleyen yazısında "projeciliğin" yakıcılığından söz etmekte.

cinsiyet eşitliğini indirgemeci bir yaklaşım ve dar bir anlayışla ele almayı tercih ettiklerini söylemek de kaçınılmaz. Tüm bunlar, evcilleşmenin de işaretleri.

Akademik çalışmalar açısından da benzer kaygıların dile getirildiği görülmekte. Örneğin Ecevit, son yıllarda feminist çalışmaların (toplumsal cinsiyeti esas alan) sayısında artış olsa da, kadın çalışmaları alanının feminist yaklaşımı yok sayan ve ana akım kuramları ele alarak ana akım bilgiye "kadınlık" bilgisini ekleyerek metodolojik sorunun çözüleceğini düşünen, "feminist" bilgiyi kullanmayan, hatta reddeden çalışmaların işgaline uğradığından söz etmekte (Ecevit, 2010, s. 1-3). Makale ve kitap olarak yayımlanan çalışmalara bakıldığında, bu saptamadaki haklılık da ortada çıkıyor.

Örneğin Türkiye'de kadın çalışmalarında AB ile kıyaslamalar yapmak oldukça sık rastlanan bir eğilim; bu kıyaslamalarda AB çevresinde benimsenen kurum ve mekanizmalar üzerinde durulduğu da söylenebilir. Oysa söz konusu gelişmeleri ortaya çıkaran tarihsel-toplumsal koşullar var ki, bunları anlamadan sonuçlarından söz etmek hiç açıklayıcı olmamakta. Öte yandan, orada da karşılaşılan hayal kırıklıkları ve arkasındaki nedenler var; ve Türkiye'deki feminist tartışmalar için, AB çevresindeki uygulamalardan çok, bu uygulamalarda yaşanan kısıtlamalar ile bunun getirdiği tartışmaların daha fazla şey anlattığını düşünmek de mümkün.

Öte yandan AKP iktidarıyla birlikte kadını ailedeki rolüyle ele alan geleneksel yaklaşımlar güç kazandığından, hem oldukça zayıf ve var olmak için kamusal desteğe ihtiyaç duyan hem de toplumsal değerlere uyum sağlamaya zorlanan kadın hareketinin bunları aşıp toplumsal cinsiyet eşitliği anlamındaki taleplere yönelmesinin de, sistem eleştirisine katılmasının da daha zor hale geldiği söylenebilir. Muhafazakâr veya Müslüman feministler diye adlandırılan grupların ortaya çıkmasını ise, feminizmin güçlenmesi olarak yorumlamak mümkün değil.

2000'li yıllarda AKP iktidarıyla birlikte toplumda güç kazanan muhafazakâr eğilimleri ve eşitlik politikalarının iyice araç haline getirilişini düşünürsek, yalnız feminist istemler için değil, kadın hareketi açısından da parlak bir gelecek vaadinin olmadığı söylenebilir. Örneğin, neoliberal politikalar kadın için ekonomik güçlenme ve sosyal güvence gibi gelişmeleri önlemeye devam eder ve kadınlar arasındaki eşitsizlikleri büyütürken, kadın hareketinin güçlenmesi mümkün değil, varlıklarının "yardım" kuruluşu olmaktan öteye gitmesi de zor. Bunun gibi, kadını ailedeki rolüyle ele alan yaklaşımlar güçlenirken bırakınız özgürleşme ve güçlenme taleplerini, kadın erkek eşitliği söylemi bile gündemden kalkabilir. Siyasal iktidardan gelen söylem bunu gösteriyor.

Sonuç olarak, bu koşullarda Türkiye'deki kadın hareketi için feminist talepler bir yana, kadının temel sorunlarını çözmek adına anlamlı bir yol kat etmek bile zor görünüyor. Böyle olunca da, ekonomik sistem, siyasal iktidarlar, hatta kadınlar tarafından indirgenen eşitlik politikalarıyla oyalanmaktan başka yolu yok demek-

tir. Ya da güçlüklere karşın, kadın hareketinde bu kısıtlardan kurtulma yollarını aramaya yönelen bir ivme güç kazanacaktır. Böyle bir ivmenin güç kazanması ise, bir yandan günümüzdeki feminist söylem ve taleplerle buluşmak, öte yandan bu ülkedeki koşulları dikkate alan tartışmalar yapmakla mümkün. Özetle, ekonomik sistemin sınırları, sosyoekonomik koşulların yetersizliği, demokratik gelişmenin sorunları, hükümetlerin ilgisizliği, muhafazakâr değerlerin gücü ve tabii ki kadınlar arasındaki farklılıkların büyüklüğü gibi birçok konuyu tartışmaya ve küresel-toplumsal gerçekliklerle buluşmaya ihtiyaç var. Burada değindiğim düşünceler ister paylaşılsın ister eleştirilsin, üzerinde durduğum konuların başında da, Türkiye'de feminizm açısından çok yönlü tartışmaların gerekliliği gelmekte.

Bu nedenle, yukarıda değindiğim sorun ve yetersizliklerin feminizm için anlamı ile bunların feminist harekette yol açtığı bazı tartışmalara değinmek de yararlı görünüyor.

Eşitlik Politikalarına Karşı Büyüyen Eşitsizlikler ve Feminizm Açısından Anlamı

Buraya kadar ortaya konan bulgular, ülkelere ve kadınlara göre değişiklikler gösterse de, eşitlik politikalarının genel olarak feminist anlayış ve beklentiler açısından önemli bir gelişme sağlayamadığını görmek için yeter sanırım. Kuşkusuz sosyoekonomik koşullar, kadın hareketinin gücü, eşitlik politikalarının başlangıç tarihi gibi pek çok koşul eşitlik politikalarını ve sonuçlarını etkilediğinden, ülkelere göre farklılıklar var; ancak böyle olsa bile, eşitlik politikalarının uygulanma, hele dönüşüm sağlama kapasitesinin çok sınırlı olduğu ortaya çıkmakta. Olumlu sonuçların da, politikalardan çok o ülkedeki sosyoekonomik koşulların daha elverişli olmasına bağlı olduğunu görmekteyiz. Örneğin AB çevresinde eşitlik politikalarının ana akımlaşmasını irdelediğim ve yukarıda söz ettiğim çalışmada, kuzey Avrupa ülkelerinde cinsiyet eşitliği yönündeki olumlu sonuçların, bu ülkelerdeki "sosyal eşitlik" anlayışı ve politikalarıyla yakın ilgisi olduğu açıkça ortaya çıkmakta; yapılan araştırmalar da bunu vurgulamakta.

Ancak bu ülkelerde bile bazı sorunların devam ettiği, örneğin kadın için her ülkede mesleki ayırımcılık, ücret farklılığı, yükselmede karşılaşılan zorluklar, bakım işleri gibi düşünülmesi gereken pek çok sorunun çözülemediği görülüyor. Daha iyi koşulları olan kadınlar için bile, kariyer mi, çocuk mu soruları gündemdedir; birinden birini seçtiğinde ötekisi adına suçluluk duymaktan kurtulamaz; bu arada "cam tavan"la karşılaşması da muhtemeldir. Tek bir örnek, ama açıklayıcı: Örneğin ebeveyn izni uygulaması ve devletçe karşılanan bakım hizmetleri nedeniyle bizim gibi ülkelerde örnek alman İskandinav ülkelerinde, bu hizmetlerde yine yoğun olarak kadınların çalışması ve ebeveyn izninin yoğun

olarak kadınlar tarafından kullanılması gibi gerçekler de var. İsveç'te bakım izinlerinin %80'inin anneler tarafından kullanıldığı, Danimarka ve Finlandiya'da bu oranın %95'e çıktığı, Norveç'te %91 olduğu belirtilmektedir (Morgan, 2008, s. 408). Bu nedenle, bu ülkelerdeki feminist harekette "bakım emeği" odaklı tartışmalar öne çıkmaktadır.

Gelişmekte olan ülkelerde ise gelişmeden değil, büyük çoğunluk için koşulların kötüleşmesinden söz etmek daha doğru. Örneğin şu sorulara nasıl yanıt verilebilir? Kırsal kesimdeki kadının koşullarını iyileştirmek gerekiyor; pekiyi, tarıma kapitalizm girer, küçük işletmeler dağılır ve kadın için kente (veya başka ülkeye) göç etmekten başka çare kalmazken, bu iyileşme nasıl olacak? Kadın istihdamının artırılması amaçlanıyor; iyi de, işgücü piyasası küreselleşir ve işgücü açısından rekabet artarken, yaygın işsizlik her yerde sorun haline gelirken, bu nasıl başarılacak? Kadının istihdamdaki koşullarının iyileşmesi önemli; ancak, tek avantajı ucuz emek olan ülkelerde piyasaya rağmen, bu nasıl gerçekleşecek? Bakım sorumluluğunun devletçe paylaşılması ve ulaşılabilir bakım hizmetlerinin sağlanması gerekli; kamu harcamalarının kısıtlandığı ve daha da kısılmasının istendiği, sosyal hizmetlerin piyasalaşma sürecine girdiği koşullarda, bunu kim üstlenecek? Ve feminizmin bu koşullarda daha fazla kadının istihdama katılması yolundaki talepleri, biraz "tuhaf," en azından durumdan "bihaber" olmak anlamını taşımıyor mu?

Buna karşın, sermayenin hem yüksek teknolojiden hem küresel işgücü piyasasından yararlanarak kârlarını artırmak için, formel sektördeki işlerin durmadan parçalanarak aynı ülkede veya ülke dışındaki taşeronlara aktarılması, geçici, belirli süreli ve kısmi çalışmanın yaygınlaşması, ödünç, kiralık ve evde çalışma gibi farklı çalışma ilişkilerinin kurulması konusunda kısıtlamaların değil, serbestliklerin geçerli olduğunu görüyoruz. Pekiyi, feminizmin, emek adına "kısıtlama" sermaye adına "serbestlik" anlamına gelen bu sistemle uzlaşması mümkün mü? Ya da bu uzlaşmanın, eşitlik politikaları fiyakalarını sürdürse de, feminizm için tehlike çanlarının çalması anlamına geldiğini mi düşünmek gerekiyor?

Sorunlar gibi, sorular da çok. Aşağıda temel sorunlara ve bunlarla ilgili bazı tartışmalara değinmek istiyorum.

Birkaç Saptamayla Feminizm İçin Sorular ve Sorun Alanları

Birkaç saptama ile durumu ve tıkanıklıkları netleştirelim:

İlk olarak, *eşitlik politikalarının kadınların çoğunluğu için, cinsiyet eşitliği değil sosyo-ekonomik koşullar açısından bile bir iyileşme ve güvence getiremediğini* söylemek gerek. İç ve dış göç, tarımın çözülüşü, kentleşme, çalışma koşulları gibi nereye bakılsa, kadınların büyük çoğunluğu için ancak kötüleşen koşullardan söz edilebilir. Bunlara karşı ne eşitlik ne de koruyucu önlemlerden söz edilebilmekte.

İkinci olarak, "işgücü piyasası küreselleşirken, küresel ve toplumsal düzeydeki birçok eşitsizlik gibi kadınlar arasındaki eşitsizlik ve mesafelerin arttığı da bir gerçek ve bunlara karşın eşitlik politikalarının diyeceği/yapacağı bir şey olmadığı" da anlaşılmakta. Aynı toplumda ırk ya da renk farklılıkları veya göçmenlik konumu nedeniyle eşitsizlik büyürken, artan küresel rekabet nedeniyle bu eşitsizliğin kutuplaşmaya dönüştüğünü görüyoruz. Bu koşullarda cinsiyet eşitliği politikaları da, ancak gelişmiş ülkelerde ve iyi eğitimli kadınlar gibi oldukça dar bir grup için bazı yararlar sağlayabilmekten öteye gidememekte; bu yararlar da, öteki kadınların daha da mağdur olmasıyla mümkün olmaktadır.

Üçüncü olarak, "ABD veya Batı Avrupa ülkelerinde toplumsal cinsiyet eşitliği yönünde bazı önlem ve uygulamalara gidilmiş olsa da, buralarda bile sonuçlar genellikle hayal kırıklığı yaratmaktadır". Kadın adına sağlanan gelişmelerin sınırlı kalması gibi, bu gelişmelerin piyasanın ve liberal politikaların değişimiyle değil, sosyal refah devletinin uygulamalarıyla sağlanabildiği ortaya çıkmakta. Örneğin, hiçbir ülkede işgücü piyasasında kadın adına olumlu bir değişim yaratıldığı söylenememektedir. Bu nedenle sosyoekonomik hakların ve sosyal devletin kurumsallaşamadığı, yani kapitalizmin daha kuralsız işlediği ülkelerde kadınlar için eşitsizliğin ve sorunların artmasını önlemek de mümkün olmamaktadır.

Dördüncü olarak, "feminizmin bakım emeğinin dikkate alınması ve değerlendirilmesi anlamındaki temel istemi, hiçbir yerde hayat bulmuş değildir; evde de, piyasada da bu işler hâlâ değersiz kabul edilmektedir". Bazı kadınlar için işgücü piyasasında daha iyi yerler açılması ise, bakım işini üstlenecek çoğu Üçüncü Dünyalı kadınların devreye girmesiyle mümkün olmaktadır; ancak bu işlere ilişkin "küçümseme" değişmemekte, aksine göçmenlikle, yabancılıkla birleşerek artmaktadır.

Son olarak, "feminizmin eril dünyaya ve ikili anlayışlarına yönelik eleştirileri, ücretli ve ücretsiz işler arasındaki ayrımın kalkması, çalışmanın anlamının değişmesi, yaşamın yeniden üretiminin ekonomik ve toplumsal açıdan değerlenmesi gibi talepleri açısından bakarsak bir gelişmeden değil, ancak başarısızlıktan söz edilebilir". Bırakınız ücretli-ücretsiz işler arasında ayrımın kalkmasını, ücretli işler arasındaki ayrımlar büyümektedir. Bakım gibi kadınların yoğunlaştığı birçok işin piyasada değerinin düşmesi de kaçınılmaz olmaktadır.

Sonuç olarak, bu sorun ve tıkanıklıkları "kapitalist ekonomi ve kâr/çıkar mantığıyla ilişkilendirmekten de başka yol yok". Koşulların her yerde ve genel anlamda emek açısından kötüleştiği açık, ulus devletin egemenliğinin en çok siyasal ekonomi ve sosyal politikalar açısından budandığı ortada. Birinci ve Üçüncü Dünyalar'ın birbirine karışması nedeniyle de, hemen her ülkede benzer sorunları ve eşitsizlikleri görmek mümkün. Birinci Dünya'da "beyaz" kadının yaşamadığını, renkli ırk veya göçmen kadın yaşamaktadır. Ekonomik sistemde ve politikalarda değişiklik olmadıkça da, emek açısından olduğu gibi, küçük

bir grup kadın dışında kadınlar açısından da olumlu bir sonuç beklemenin mümkün olmayacağını görmek gerekmektedir.

Bu durumda feminizm ne diyor? Farklı yaklaşımlara göre farklılaşan yorumlar olduğuna kuşku yok; hepsine değinmek gibi bir iddiam da olamaz. Yalnızca, yukarıdaki soruları düşünerek, bazılarına değinmenin anlamlı olacağını düşünüyorum.

Feminizm Ne Diyor, Neyi Tartışıyor?

İlk olarak Avrupa'dan söz ederek, AB düzeyinde 2000 sonrasında eşitlik politikalarının ana akımlaşması sürecine girmesinin bu süreçle ve eşitlik politikalarının sonuçlarıyla ilgili epeyce tartışma getirdiğini söyleyebiliriz. Uygulanan eşitlik politikalarının, çok yerde feminist talepleri indirgediği yolunda eleştiriler görülüyor (Perrons, 2005, s. 390); toplumsal cinsiyet ile sınıf ilişkilerinin birlikte ele alınmasından söz eden çalışmalar var (McCall ve Orloff, 2005; Folbre, 2009). Avrupa'daki tartışmalarda, kadının istihdamı açısından karşılaşılan sorunlar ve sosyal devlet uygulamalarındaki kısıtlamalarla ilgili çokça tartışma yapılırken, değişiklik isteminin ekonomi politikalarından değil, daha çok sosyal devlet anlayışı ve uygulamalarından beklendiğini de görüyoruz.

Sosyal devletin dönüşümü konusunda birçok öneri var; çoğu da ücretli ve ücretsiz iş ayrımının ortadan kalkması yönünde. Örneğin Alice Kesler-Harris, Marshall'ın sivil, siyasal, sosyal vatandaşlık olarak üç boyutlu vatandaşlık anlayışına ekonomik vatandaşlık [economic citizenship] gibi yeni bir boyut eklemeyi önermektedir (Kesler-Harris; 2003, s. 158-9): Ekonomik vatandaşlık, herkesin kendi seçeceği bir işte çalışmaya (çocuk bakımı ve ev işi de dahil olmak üzere), kendisi ve ailesini geçindirebilecek bir ücret kazanmaya, işgücü piyasasında bir ayırımcılıkla karşılaşmamaya, gereken eğitim ve yetiştirme kurslarından yararlanmaya, istihdama katılımını destekleyecek sosyal yardımlarla, sağlıklı bir seçim yapabilmesi için ev, ulaşım, sağlık gibi çevre koşullarına hakkı olması anlamına gelecektir.

Bu tanıma göre, "çalışma hakkının feminist bir versiyonu" yapılmaktadır diyebiliriz. Kesler-Harris, uzun süre çalışma hakkının daha çok erkek tarafından kullanılması, kadının da erkek aracılığıyla sosyal güvenlik haklarına sahip olması anlamına geldiğini, ancak bunu sürdürme olanağının pek kalmadığını söylemektedir. İstihdam olanakları azalır, sosyal harcamalarda kısıtlamalara gidilirken artık kadın ve erkek olarak ayrı cephelerde mücadele etmek yerine, bir cephede buluşmanın ve herkes için ekonomik vatandaşlık haklarını istemenin bir çözüm olabileceği görüşünü savunmaktadır (Kesler-Harris, 2003, s. 172).

Ekonomik vatandaşlık anlayışı Lewis tarafından da olumlu bulunmakta (Lewis, 2003, s. 181): Ancak Lewis, bu anlayışın gerçekleşmesi için, bir yandan çalışma saatlerinin indirilmesini öngörmekte, öte yandan yaşam boyunca ücretli

ve ücretsiz işlerin kadın ve erkek arasında paylaşımı konusunda temel bir değişim istemektedir. Bunun cinsiyet eşitliğinin sağlanması açısından hayati bir önem taşıdığına işaret ettiğini de görüyoruz.

Avrupa'da, yaygın ve uzun süreli işsizliğin çalışma ve gelir ilişkisinden vazgeçilmesi doğrultusunda tartışmalara yol açtığı da bilinmekte. Örneğin koşulsuz temel gelirin [basic income], bir yandan yeni istihdam yaratılması konusundaki umutsuzluklarla, öte yandan işlerin daha adil dağılımı, çalışma koşullarının iyileşmesi ve kadının ekonomik açıdan özgürleşmesine yönelik beklentilerle ilgili olduğuna kuşku yok (van Parijs, 2004). Temel gelir, feministler arasında da epeyce olumlu karşılanmakta. Örneğin Pateman, gelir ile ücretli iş, evlilik, istihdam ve vatandaşlık arasındaki ilişkiler, özel ile kamusal alan arasındaki farklılaşma, bakım işi ile öteki işler arasındaki bağlar gibi işin anlamıyla ilgili birçok konuyu bugün yeniden düşünmenin gerekli olduğunu ve kadını bağlarından kurtarıp özgürleştirecek bir araç olarak temel gelirin desteklenmesi gerektiğini söylemekte (Carole Pateman, 2004, s. 101-3): Ancak temel gelirin, feminist harekette kadın erkek arasındaki cinsiyet ayırımını güçlendireceği gibi bir korkuya yol açtığını da gördüğünden, temel gelir tartışmalarında feminist argümanların dikkate alınması gereğine işaret etmekte ve temel gelirin Parijs'in önerdiği gibi aileye değil, bireye ait bir hak olmasının, feminizm açısından da, demokratikleşme açısından da önemli olduğunu vurgulamaktadır.

ABD'deki tartışmalara gelirsek, burada beklentiler sosyal refah devleti ve uygulamaları çevresinde olmasa da, sosyal adalet ve sosyoekonomik haklar burada da önem kazanmış görünüyor. Liberal feminizmin orta sınıf, beyaz, heteroseksüel kadınların koşulları üzerine eğildiğine ve kadınlar arasındaki farklılıkları ihmal ettiğine yönelik eleştirilerin arttığı da söylenebilir. Örneğin ekonomik eşitsizliklerin yasal düzenlemelerin kullanımını bile etkilediğinden hareketle, feminizmin ekonomik ilişkilerin sosyal ilişkileri belirleyeceğini önemsememesi eleştirilmekte ve feminist hukuk kuramında sınıf kavramının dikkate alınması yolunda tartışmalar yapılmaktadır (Kessler, 2008).

Kadın istihdamıyla ilgili olumsuz gelişmelerden yola çıkarak, feminist anlayışı eleştiren ve feminist hareket için sosyoekonomik hakların öneminin anlaşılması gereğini vurgulamaya yönelik tartışmalar da göze çarpmaktadır. Örneğin Weissman, ABD'nin, bir yandan sosyoekonomik haklara aldırmaması ve küreselleşme ile piyasaların serbestleşmesinden yana normları güçlendirmesinin ulusüstü şirketler gibi devletin denetiminden kaçabilen yeni güçleri ortaya çıkardığını, öte yandan kadın haklarını piyasa ekonomilerini güçlendirmeye yarayan araçlar olarak kullanan bir tür "araçsal feminizme" [instrumental feminism] yol açtığını söylemekte (Weissman, 2009, s. 23-24): Dünya Bankası'nın kadınları kalkınmada aktör olarak kullanırken veya Kuzey Amerika ve Avrupa'daki sivil toplum kuruluşları, gelişmekte olan ülkelerdeki kadınları güçlendirmeyi amaçlarken,

uyguladıkları programların bireycilik ve piyasa ekonomisinin ilkelerini güçlendirmeyi öne aldığına, bu uygulamaların eşitsizlik ve adaletsizliğin artması anlamına geldiğini de umursamadıklarına dikkat çekerek, küreselleşme sürecinde piyasanın çok önemli bir güç olarak ortaya çıkmasının devletin insan haklarını koruyucu rolünü ortadan kaldırdığını vurgulamaktadır. Weissman, küresel düzeyde geçerli bu koşulların Amerika'daki kadınlar açısından da daha fazla zarara yol açacağını söyleyerek, yapılacak şeyin sosyal devletin kadını koruyucu ve güçlendirici rolünü artırmak olduğu sonucuna varmaktadır (Weissman, 2009, s. 25).

Feminist hareketin aralarındaki farklılıkları aşarak genişleyememesi, sosyal değişimi sağlayacak politik bir güç haline gelememesine yönelik eleştirilerin, ABD'deki feminizmi yeniden canlandırmak üzere farklı grupların bir araya gelmesi ve "Kadın Hareketinin Yeni Girişimi" [The New Women's Movement Iniative] adı verilen bir platform oluşturulmasına yol açtığı da görülüyor (Kalsem ve Williams, 2008, s. 1-60): Bu girişimden ve neler yapabileceğinden söz eden yazıda, 21. yüzyıl için artık ırk, renk, sınıf gibi farklılıkları dikkate alan ve sosyal adaletle feminizmi bir araya getirecek yeni bir yaklaşıma ihtiyaç olduğundan söz edilmekte ve bu girişimin "sosyal adalet feminizmi" [social justice feminism] gibi bir anlayışı benimsediği söylenmektedir. 2003'te yapılan bir araştırmaya değinilerek, bu araştırmada siyah kadınların %63'ünün, Latin kökenli kadınların %68'inin kendilerini feminist olarak tanımladıkları ve yeni bir harekete ihtiyaç duydukları, beyaz kadınlar arasında ise bu oranın %41 dolayında kaldığı belirtilmekte ve ezilmiş kadınların liderliğinde aşağıdan gelen bir harekete olan ihtiyaç vurgulanmaktadır.

Küresel düzeyde yaşanan gelişmelerin, feminist iktisatçıları da etkilediğini görüyoruz. Feminist iktisatçıların, yaşamın yeniden üretilmesi için vazgeçilmez önemde olan bakımın (*care*) klasik iktisatta değersiz bulunmasını eleştirerek liberal ekonominin, toplumsal cinsiyeti temel alarak yeniden yapılandırılması gereğine işaret ettikleri biliniyor. Ancak küresel ve toplumsal düzeyde yaşanan olumsuzluklar, yeniden yapılanma programlarının yol açtığı krizler, özelleştirme ve kamu harcamalarının kısıtlanması gibi değişiklikler feminist iktisatçıların ilgisini makro-ekonomiye çekmiş durumda. Örneğin iktisatta rasyonel seçim gibi eril değerleri, ikili anlayışları eleştiren, bakım emeğini dikkate alan bir çalışma anlayışına geçilmesi gereğinden söz eden Nelson, makro-ekonomi politikaları konusunda, örneğin Amartya Sen'in kapasite yaklaşımı gibi ekonomiye insani bir duyarlılık katılması gereğine işaret etmektedir (Nelson, 2005). Feminist iktisat tartışmalarının Türkiye'de de ilgi çektiği ve iktisatta "akıl ile doğayı, iktisadi olanla ahlaki olanı" bir araya getirecek, iktisada bakım emeğini katacak yaklaşımların tartışıldığını da biliyoruz (Serdaroğlu, 2010, s. 154).

Nelson'ın, daha yeni bir çalışmasında, adalet etiği ve bakım etiği gibi iki etiğin de geçerli olacağı yeni bir ekonomi anlayışından söz ettiğini görüyoruz (Nelson, 2010). Buna göre, klasik ekonomi anlayışı açısından iş dünyasında "ekonomik

adamlar", piyasada da eril değerler vardır ve bu anlayış için feminist iktisatçıların "bakım etiği" [care ethic] olarak adlandırdıkları değerler makbul değillerdir. Oysa 2008 krizi ve CEO'ların aldığı milyonlarca dolar, klasik ekonominin bir varsayımı olan "ekonomik adam" anlayışının iflas ettiğini, piyasa değerlerinin çöktüğünü göstermiştir. Dolayısıyla, artık iş dünyası ile piyasanın etik kurallar dışında işlemesini düşünmek yerine bunları sosyal ilişkilerin bir parçası olarak düşünmek gerektiği ortaya çıkmıştır; bu ilişki dikkate alınmadığında 2008 krizi gibi tren kazalarıyla karşılaşmak da kaçınılmazdır. Burada Nelson'ın ortaya çıkan krizi kapitalizmin kâr hırsı değil, CEO'ların başarı ve kazanç hırsına bağladığı görülmekte; bu nedenle de, bugünkü sorunları çözmek için yeni bir ekonomik modelin değil, ekonomi politikalarında adalet etiği ve bakım etiğini bir araya getirecek yeni bir etik anlayışın benimsenmesinin gerekli olduğu noktasına gelmektedir.

Tartışmalara sınıf ve kapitalizm eleştirisini katanlar da var kuşkusuz. Toplumsal cinsiyet ile sınıfsal analizleri birlikte ele alan tartışmalar da devam etmekte (Folbre, 2009; Acker, 2000) küresel kapitalizmin Üçüncü Dünya ülkelerinde tarımsal üretimi, aileyi, geçimlik üretimi çökerten sonuçları irdeleyen yeni tartışma alanları da açılmaktadır (Mies, 2008).

Sistem tartışması içinde oldukça karamsar sonuçlara varanlar da görülüyor. Örneğin kapitalizmle birlikte ev dışındaki üretim ve ücretli emeğin ekonomik açıdan değer kazanması, buna karşın ev içindeki üretimin ve bakım işlerinin değersizleşmesi yönünde bir değişim yaşandığı bilinirken, bugün ücretli işlerin ev işine benzer nitelikler göstermeye başlamasının ciddi kaygılara yol açtığı görülmektedir. Bu doğrultuda, geçicilik, kısmilik derken ve yalnız üretimde değil hizmet sektörü açısından da eve iş verme eğilimi artarken, emek açısından ücretli emeğin değil eviçi emeğinin ilkeleri doğrultusunda bir geleceğin bekleneceği söylenmektedir (von Werlhof, 2008, s. 268-77): von Werlhof, Üçüncü Dünya'da ortaya çıkan ve çoğunlukla kadınları etkileyen uzun çalışma saatleri, düşük ücretler, güvencesiz koşulların batıyı da etkilemeye başladığına işaret ederek, geleceğin modelinde özgür işçinin değil ev kadının saatlere bağlı olmayan ve fedakârlık temelli çalışmasına benzer bir anlayışın öne çıkacağını, çiftlikte, atölyede ya da ev erkeği olarak çalışanlardan bunun bekleneceği yolunda uyarılarda bulunmaktadır.

Bugün, kendilerini üçüncü dalga feminist hareket olarak tanımlayan ve ekofeministler, postkolonyal feministler, genç feministler gibi gruplardan oluşan yeni bir kadın hareketinden söz edildiğini de biliyoruz (Mack-Canty, 2004, s. 155). Ekofeminist ve postkolonyal feminist yaklaşımlar içinde de, küresel kapitalizme ilişkin eleştiriler önemli bir yer tutmaktadır; bu eleştirilerde, kapitalist sistemin gelişmekte olan ülkelerde insana olduğu kadar çevreye verdiği zararlar üzerinde de durulmakta ve sistemin bu yolda da dönüşümü tartışılmaktadır.

Örneğin ekofeministler için, eril değerlerin doğa üzerinde kurduğu egemenlik tartışma konusu olurken, bakım etiğinin temelinde yer alan karşılıklı

bağımlılık anlayışının da yalnız insanlara değil doğaya ve yeryüzüne kadar uzanması istenmektedir. Bu yaklaşım açısından da bakım etiği üzerinde durulmakta ve "bakım etiği", insan hakları, eşitlik, haklılık gibi soyut konulara dayalı adalet etiğinden farklı olarak, ilişkisel ve karşılıklı bağımlılığı, insanı çevreleyen koşulları dikkate alan, güven sağlamaya ve ihtiyaçlara cevap vermeye odaklanmış bir anlayış olarak tanımlanmaktadır (Held, 2004, s. 144). Toplumsal ve küresel dönüşüm için de bakım etiğinin ekonomik, siyasal, sosyal, kültürel olmak üzere tüm ilişkilerde dikkate alınması istenmektedir. Örneğin ilişkisellik ve karşılıklı bağımlılık toplumla sınırlanamayacağına göre, küresel ilişkilerde de ötekine olumlu yönden müdahale etmeyi gerektiren bir anlayışa ihtiyaç olduğu ve küresel ilişkilerin buna göre yeniden düzenlenmesi gerektiği düşünülmektedir.

Tüm bu tartışmaların, hem feminizm hem de yukarıda yer alan soru ve sorunlar açısından anlamlı olduklarına kuşku yok. Birçoğunun, küresel düzeyde yaşanan sorunlar açısından dikkate değer düşünce ve yaklaşımlar ileri sürdükleri de yadsınamaz. Kuşkusuz bu düşünce ve yaklaşımların siyasal ve toplumsal anlamda nasıl güçlenecekleri meselesine yanıt bulmakta zorlanıyoruz; önlerinde birçok engelin olduğu da bilinmekte. En başta emek gibi feminist hareketin de dağınıklığı ve parçalanmışlığı, aralarındaki farklılıkların büyüklüğü gibi konular var. Yine de ekolojik tahribattan insana ve kadına uzanan olumsuzluklar gelecek kaygılarını artırırken, farklı bir dünya tasavvuru ve bunun hayata geçmesi için mücadele gerekliliği her geçen gün daha iyi anlaşılmakta. Bu mücadelenin içinde feminizm de var; feminizm içinde çıkan tartışmalar da çok önemli ve devam etmek durumunda.

Sorun ve Tartışmalardan Ötesi?

Bir toparlama yapmak istersek, ne denebilir? Herhalde, sorunlar, tartışmalar ve önerileri dikkate alarak, eşitlik politikalarının pek bir şey vaat etmeyeceğinin anlaşılmasının ötesinde, feminizm için kritik bir noktaya gelinmiş olduğu söylenebilir. Eşitlik politikalarının kapitalist sistemin mantığı, uygulanan liberal politikaların önceliği karşısında diyeceği bir şey olmadığını anladık: "Ekonominin söz ettiği yerde etik sussa daha iyi olur" (Bauman, 1999, s. 119). Ama meselemiz, feminizmin susup susmayacağı!

Yukarıdaki tartışmalar, feminizmin cevap aradığını gösteriyor. Bir kısmı, ekonomiye etik getirmeye, bir kısmı sosyal devletten medet ummaya yönelik; bir kısmı ekonomiden siyasete, çevreden kültüre uzanan toptan ve radikal bir dönüşüm gereğini vurgulamakta; bazıları da, başka bir dünya arayışıyla bunların konuşulduğu bir platform olarak Dünya Sosyal Forumu'nda alternatif küreselleşme arayışlarında varlık göstermekte.

Bu tartışma ve arayışların dünya ve kadınlar için ne getireceğini bilmek mümkün değil. Genel anlamda küresel-toplumsal muhalefetin güçlenip dönüştürücü bir güç olarak ortaya çıkıp çıkmayacağını da bilmiyoruz, bu güçler içinde güçlü bir feminist hareketin yer alıp almayacağını da. Buna karşın, "sol-feminist" bir yaklaşımla dikkate alınması gereken birkaç noktadan söz edilebileceğini düşünüyorum.

İlk önce, feminizmin, artık cinsiyet eşitliği istemenin ötesinde hegemonik, hiyerarşik, eşitsiz ve adaletsiz bir toplum ve dünya karşısında olduğunu bilerek, kendi sorun ve istemlerini küresel-toplumsal sorun ve eşitsizlikleri birlikte düşünmesine ihtiyaç olduğunu söylemek isterim. "Kendi istemleriyle yeryüzünün ve insanın ihtiyaçları arasında oluşturacağı bir harmoniye ihtiyaç var" da diyebiliriz. Bu buluşma iki nedenle önemli: Birincisi, eşitsizlik ve adaletsizliklerin bu kadar bol olduğu bir dünyada, cinsiyet eşitliğinin önem kazanması mümkün değil. İkincisi, bunu dikkate almadığı takdirde, feminizmin kendisiyle tutarlı olması da, toplumsal veya küresel bir dayanışma sağlaması da olanaklı görünmüyor.

Örneğin, mümkün görünsün veya görünmesin, feminizmin hem işsizliği azaltmak ve kadın istihdamını artırmak hem de kadın ve erkek olsun herkesin özel yaşamla iş yaşamı arasında daha dengeli ilişkiler kurmasını ve kendi kapasitesini geliştirecek zaman bulmasını sağlamak üzere çalışma saatlerinin azaltılmasını istemesini anlamlı ve gerekli görmekteyim. Bunun feminist taleplerle tutarlı bir talep olduğuna da, küresel uygulama içinde her yerdeki kadın için anlamlı olacağına da kuşku yok. Bu konuda, küresel piyasa ve küresel rekabet dense de, asıl olarak küresel kapitalizmin izin vermediğini/vermeyeceğini biliyoruz; ama küresel kapitalizm, eviçi emeğin değerlenmesine de izin vermemekte. Feminizm, bu ilişkileri kurmak ve düşünmek durumunda.

İkinci olarak, feminist talepleri ve önerileri gündeme getirirken "küresel düşünmeye ihtiyaç var." Örneğin yukarıda sözü edilen ekonomik vatandaşlık, temel gelir gibi ilkesel anlamda kabul edilebilir öneriler gündeme gelirken, bunların küresel bir anlamı olduğu da unutulamaz. Temel gelir, ücretli işin ve bakım işinin kadın ve erkek arasında paylaşımı gibi uygulamalar, —bugünkü koşullarda hiçbir ülkede mümkün görünmese de—ancak ekonomik açıdan gelişmiş ülkelerde ve sosyal devlet anlayışının desteğiyle uygulanabilir. Birçok ülkede sosyal vatandaşlık bile gelişmemişken, ekonomik vatandaşlığı ya da temel geliri düşünmek hayal. Dolayısıyla batıdaki feminist hareket bunu isterken, insan haklarındaki gibi ötekilerine ne olduğuna aldırmayan bir feminizmi benimsediğini düşünmek haksızlık olmasa gerek. Çünkü birkaç batı ülkesinde hayata geçebilecek bu uygulamanın, küresel düzeydeki iş bölüşümü ve gelir adaletsizliği ile mümkün olacağı unutulamaz. Bu önlemlerin finansmanı için, başka ülkelerdeki kadınlar (tabii ki erkekler de) çok daha olumsuz koşullarda üretime koşulacak, doğa daha fazla tahrip edilecek demektir.

Burada da feminizm için tutarlılık ve inanılırlık sorununun ortaya çıkacağı açık. Kısacası, küresel düzeyde ortaya çıkan eşitsizliği dikkate almayacaksa cinsiyet eşitliği, bakım etiği, ilişkisel ve karşılıklı bağımlılık, dayanışma gibi kavramları kullanmasının da pek bir anlamı olmayacaktır. Dolayısıyla feminizm için, bazı ülkelerde bazı kadınların ve erkeklerin vatandaşlık hakkı olarak geçinebilecekleri bir gelir elde etmelerinden değil, her yerde kadınların hem gelir hem boş zaman isteyecekleri hem de eşitlik ve özgürlük kapasitelerini geliştirme olanağı bulacakları koşullardan, bunun için de sistemin dönüşümünden söz etmek anlamlı olabilir.

Özetle, tutarlılığını korumak ve her yerde, her kadın için geçerli olabilmek için, "feminizmin küresel-toplumsal dönüşümü hedeflemesi gerekmekte". Örneğin küresel düzeyde gelirin yeniden bölüşümü anlamında politika ve uygulamalar gündeme gelmedikçe, Üçüncü Dünya'daki kadınlar (insanlar) için koşulların iyileşmesi mümkün değil; oradaki koşullar bu kadar kötü oldukça da batıdaki kadın için sağladığı olumlu koşulların tehdit altında olduğunu görmek gerek. Küreselleşen dünyada koruyucu standart ve uygulamaları bir ülke veya bölgede uygulamak artık pek mümkün değil; feminizmden de, bunun ayırdına varmak beklenir.

Ayrıca yalnız küresel düzeyde değil aynı ülke içinde de ırk, renk, dil, göçmenlik gibi nedenlerle kadınlar arasında da eşitsizlikler büyürken, bazı kadınların yararlanabileceği politikalar istemenin feminizmin iflası anlamına geleceğini düşünmek de yanlış olmaz. Örneğin ABD'de çalışma yaşamındaki farklılıkların, yoksulluk ve gelir dağılımı açısından eşitsizliklerin ortaya bir "kutuplar" ülkesi çıkardığı bilinmekte; bu kutuplaşma kadınlar açısından daha da gerçek. Bu gerçekler varken, feminist hareketin güçlenemeyeceği açık; örneğin bu nedenle, kolay olmasa da, sosyal adalet ve feminizmi birleştirmek ve "siyasal ve sosyal eşitlik" için geniş tabanlı bir hareket başlatmaktan başka bir yol olmadığı da anlaşılmış durumda. Benzer bir ihtiyaç hemen her ülke için geçerli.

Bu nedenle üçüncü olarak, gelişmekte olan ülkelerdeki feminist hareketlerin de "Batı'dan yükselen feminist iddialar karşısında bu iddia ve istemlerin anlamını sorgulamalarına" ihtiyaç var. Örneğin bu ülkelerdeki uygulamaları model almak, gelişmekte olan ülkeleri o yönde değişime yöneltmiyor; aksine batıdaki cinsiyet eşitliği yönündeki uygulamalar dünya kadınları arasındaki eşitsizlikleri büyütmekte. Bunu konuşması gerekenler de, batıdaki feminist hareketten önce gelişmekte olan ülkelerdeki feministler. Örneğin Türkiye gibi, ekonomik açıdan gelişir görünen, insani gelişme ve cinsiyet eşitliği endekslerinde ise arka sıralara düşen ülkelerdeki kadınlar batıdaki uygulamalarla özdeşleşirken, bu uygulamaların sistemle ilişkisini ve bedeli kimlerin ödediğini de düşünmek durumundalar.

Bu nedenle, bakım hizmetinin devlet veya piyasadan karşılanmasıyla kadının özgürleşeceğine ilişkin ütopyalardan söz edilirken, feminizmin ancak tüm

kadınları kapsayan tek bir "gerçek ütopyası" olabileceğini söyleyen Hassim gibi yazarlara kulak vermek gerekiyor (Hassim, 2008, s. 389); çok haklı. Bazı ülkelerdeki kadınlar için cinsiyet eşitliği istemekle sınırlanacak bir feminizmin, patriarkiden farkının nerede olacağı sorusunu görmezlikten gelmek değil, onlara hatırlatmak gerekmekte. Üstelik küresel düzeyde bu kadar eşitsizlik ve adaletsizlik varken elde edilen hakların korunamayacağını gösteren, —en başta emeğin konumu gibi—deneyimler az değilken, batı ülkeleriyle sınırlanacak bir feminizmi ve feminist talepleri konuşmanın fazla bir anlamı olmasa gerek.

Dördüncü konu da, tartışmalar ekonomik sistemle ve burada bir dönüşüm ihtiyacıyla ilgili olunca, "sınıf ve emek tartışmalarıyla bağlantı kurmanın kaçınılmazlığı." Feminizmle sosyalizm arasındaki ilişki iyi gitmeyen bir "evliliğe" benzetilmekle birlikte bu ilişkiden tümden umut kesilmemektedir. Örneğin bu ilişkiyi yoluna koymak adına, sosyalizmden, cinsiyete dayalı işbölümünün toplumun maddi temeli olduğu ve yeniden üretimin koşullarıyla ilgili mücadelenin ekonomik değişim talebinin merkezinde yer alması gerektiği yolunda bir değişim beklenmektedir (Bryson, 2004, s. 28). Ataerkillik ve kapitalizm sarmalında kısıtlanan feminizmi düşününce, bu ikisi arasında sağlıklı bir ilişki kurmanın gerekli olacağı kabul edilebilir. Özetle, feminizm açısından bugünkü sorunların temelinde sermaye-emek çatışmasını görmek ve kadın için ücretli ve ücretsiz emek gibi çift yanlı bir sömürü olduğunu kabul etmek zor olmayabilir; buradan yola çıkarak kapitalizme yönelik eleştirilerde feminizmin solla birleşmesi de düşünülebilir. Ancak kapitalizmle çatışmanın, yalnız emekle sınırlanmadığı ve daha geniş anlamda insan, doğa, yeryüzü açısından çatışma yaşandığını da düşünmek gerekiyor. Bu nedenle, hem tüm bu çatışmalara yanıt aramak hem ideolojik ve politik anlamda güçlenmek için, feminizm için sosyalist, hümanist, ekolojik kaygı ve talepleri buluşturacak sentezleri düşünmek daha anlamlı görünmekte.

Son olarak, Hardt ve Negri'nin kullandığı "toplumsal emek" kavramı ve bunun feminizm açısından işlevine değinmek istiyorum. Onların, kapitalist üretim kaynağının bireysel emekten toplumsal emeğe ve sonunda toplumsal sermayeye kayması olarak niteledikleri günümüzdeki süreç için kullandıkları bir kavram var, "toplumsal emek" (Hardt ve Negri, 2003, s. 322): Bu kavram, yalnız teknik-bilimsel emek, ya da gayri maddi emek değil, görünmez kılınan bakım emeğini de içermekte. Bakım emeğini ve buna bağlı bakım etiğini güçlendirmek isteyen feminizm için, hem toplumsal emek hem de toplumsal çatışma kavramlarının feminist iddia ve talepleri güçlendirecek nitelikleri oldukları da söylenebilir. Öte yandan bu kavramlar, feminizm ve sosyalizm arasında buluşmanın gerçekleşmesi açısından uygun bir başlangıç da olabilecekleri gibi, kapitalizmin yol açtığı ekolojik ve hümanist kaygıları içerecek ve bu yoldaki değişim istemlerinin haklılıklarını güçlendirecek nitelikteler. Kısacası feminizm

açısından çok yönlü buluşmalar ararken, toplumsal emek ve çatışma kavramlarının bu açıdan önemli potansiyelleri olduğunu düşünüyorum.

Kuşkusuz, hem burada sözü edilenler hem de edilmeyenler adına düşünülecek ve tartışılacak daha birçok konu var. Burada değinerek geçtiğim birçok konunun daha derinlemesine tartışmaya ihtiyaç gösterdiği açık. Ancak bu yazıyla, feminizm ve kapitalizm arasındaki temel çatışma noktalarını göstermeye çalışırken, bir amacım da bunlar üzerine düşünmenin ve tartışmanın devamını sağlamak. Umarım öyle de olur.

KAYNAKÇA:

Acar Savran, G. (2006) "AB'nin Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Politikaları," *Birikim*, sayı: 204, s. 40-54.

Acker, J. (2000) "Revisiting Class: Thinking from Gender, Race, and Organizations," *Social Politics*, Yaz sayısı, s. 193-214 sp.oxfordjournals.org.

Bauman, Z. (1999) *Çalışma, Tüketicilik ve Yeni Yoksullar*, İstanbul: Sarmal.

Bryson, V. (2004) "Marxism and Feminism: Can the 'Unhappy Marriage' be Saved?," *Journal of Political Ideologies*, sayı: 9, s. 13-30.

Ecevit, Y. (2010) "Akademik Bir Alan Olarak Kadın Çalışmaları: Karşılaştırmalı, Feminist, Eleştirel Bir Bakış," *21. Yüzyılın Eşiğinde Kadınlar: Değişim ve Güçlenme*, der. F. Döşkaya, Dokuz Eylül Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Uluslararası Multidisipliner Kadın Kongresi Bildiri Kitabı, 1. Cilt, İzmir.

Folbre, N. (2009) "Varieties of Patriarchal Capitalism," *Social Politics*, Yaz sayısı, s. 204-9, sp.oxfordjournals.org.

Hardt, M. ve A. Negri (2003) *Dionysos'un Emeği, Devlet Biçiminin Bir Eleştirisi*, çev. E. Başer, İstanbul: İletişim.

Hassim, S. (2008) "Global Constraints on Gender Equality in Care Work," *Politics and Society*, sayı: 36, s. 388-400, http://www.sapepublications.com.

Held, V. (2004) "Care and Justice in the Global Context," *Ratio Juris*, sayı: 17 (2), s. 141-55.

ILO (2008) *Global Employment Trends for Women*, ILO, http://www.ilo.org.

Kalsem, K. ve Williams, V.L. (2008) "Social Justice Feminism," *University of Cincinati Research Papers*, http://ssrn.com.

Kesler-Harris, A. (2003) "In Pursuit of Economic Citizenship," *Social Politics*, sayı: 10 (2), s. 158-75, sp.oxfordjournals.org.

Kesler, L.T. (2008) "Getting Class," *The University of Utah Legal Studies Research Paper*, http://ssrn.com.

Koray, M. (2011) "Avrupa Birliği ve Türkiye'de 'Cinsiyet' Eşitliği Politikaları: Sol-Feminist Bir Eleştiri," *Çalışma ve Toplum*, sayı: 29.

Koray, M. (1999) "Türkiye Kadın Hareketinin Soru ve Sorunları," *75 Yılda Kadınlar ve Erkekler*, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, s. 361-75.

KSGMa (2008) *Türkiye'de Kadının Durumu*, 2008, www.ksgm.gov.tr.

KSGMb (2008) *Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Eylem Planı 2008-2013*, www.ksgm.gov.tr.

KSGM (2003) *Kadının Statüsü ve Sağlığı ile İlgili Gerçekler*, www.ksgm.gov.tr.

Lewis, J. (2003) "Economic Citizenship: A Comment", *Social Politics*, sayı: 10 (2), s. 176-85, sp.oxfordjournals.org.

Lister, R. (2000) "Gender and the Analysis of Social Policy," *Rethinking Social Policy*, Sage.

Lodovici, M.S. (2003) "The Dynamics of Labour Market Reform in European Countries," *Why Deregulate Labour Markets?*, der. G. Esping-Andersen, M. Regini, Oxford University Press.

MacKinnon, C.A. (2003) *Feminist Bir Devlet Kuramına Doğru*, çev. S. Yücesoy ve T. Yöney, İstanbul: Metis.

Mack-Canty, C. (2004) "Third-Wave Feminism and the Need to Reweave the Nature/Culture Duality," *NWSA Journal*, sayı: 16 (3), s. 154-79.

Maher, K.H. (2004) "Globalized Social Production," *People Out of Place*, der. A. Brysk, G. Shafir, Rotledge, s. 131-51.

McCall, L. ve A. Orloff (2005) *Social Politics*, Yaz, s. 159-69, sp.oxfordjournals.org.

Mies, M. (2008) "Kapitalist Gelişme ve Geçimlik Üretim Hindistan'da Kırsal Kesim Kadınları," *Son Sömürge Kadınlar*, der. M. Mies, V. Bennholdt-Thomsen, C. von Werlhof, s. 47-80, İstanbul: İletişim.

Morgan, K.J. (2008) "The Political Path to a Dual Earner/Dual Carer Society: Pitfalss and Possibilities," *Politics and Society*, sayı: 36 (3), s. 403-20.

Mossesdottir, L. (2002) "Moving Europe Towards the Dual Breadwinner Model," *Research Paper, Bilfröst School of Business*, www.bilfröst.is.

Nelson, J.A. (2005) "Rationality and Humanity: A Wiew from Feminist Economics," *Global Development and Environment Institute Working Paper*, http://ase.tufts.edu/gdae.

Nelson, J.A. (2010) "Care Ethics and Markets: A Wiew from Feminist Economics," *Global Development and Environment Institute Working Paper*, http://ase.tufts.edu/gdae.

Pateman, C. (2004) "Democratizing Citizenship: Some Advantages of Basic Income," *Politics and Society*, sayı: 32, s. 89-105.

Perrons, D. (2005) "Gender Mainstreaming and Gender Equality in the New (Market) Economy: An Analysis of Contradictions," *Social Politics*, s. 389-411, sp.oxfordjournals.org.

Robeyns, I. (2005) "Assesing Global Poverty and Inequality: Income, Resources and Capabilities", *Metaphilosophy*, sayı: 36 (1/2), s. 30-49

Serdaroğlu, U. (2010) "Feminist İktisat Bilimi Sorguluyor," *İktisat ve Toplumsal Cinsiyet*, der. U. Serdaroğlu, Ankara: Efil.

Tekeli, Ş. (1998) "Birinci ve İkinci Dalga Feminist Hareketlerin Karşılaştırmalı İncelemesi Üzerine Bir Deneme," *75 Yılda Kadınlar ve Erkekler*, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, s. 337-46.

TÜİK (2011) *Hane Halkı İşgücü Araştırması-Bülten*, www.tüik.gov.tr.

Topçuoğlu, R.A. (2010) "Kapitalizm ve Ataerkillik Enformel Alanda Nasıl Eklemlenir? Bilinçli Saklama ve Saklayarak Değersizleştirme Mekanizmalarının Ev Eksenli Çalışmada İşleyişi," *Kapitalizm, Ataerkillik ve Kadın Emeği*, der. S. Dedeoğlu ve M.Y. Öztürk, İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı.

van Parijs, P. (2004) "Basic Income: A Simple and Powerful Idea for the Twenty-First Century," *Politics and Society*, sayı: 32, s. 7-39.

von Werlhof, C. (2008) "Proleterya Öldü, Yaşasın Ev Kadınları," *Son Sömürge Kadınlar*, der. M. Mies ve V. Bennholdt-Thomsen, C. von Werlhof, s. 259-79, İstanbul: İletişim.

UNDP (2010) *Human Development Report*, http:/hdr.undp.org.

UN (2009) *World Survey on the Role of Women in Development*, www.un.org.

UNDP (2006) *Gender Equality: Evaluation of Gender Mainstreaming in UNDP*, www.undp.org.

UN (2004) *Global Compact Counter-Summit*, www.globalpolicy.org.

US Department of Labor (2004) *Women in the Labor Force: A Databook*, Bureau of Labor Istatistics.

Walby, S. (2005) "Gender Mainstreaming: Productive Tensions in Theory and Practice," *Social Politics*, Sonbahar sayısı, s. 321-43, sp.oxfordjournals.org.

World Bank (2009) *Global Economic Prospects: Commodities at the Crossroads*, WB, http://web.worldbank.org/WEBSITE.

Weissman, D.M. (2009) "Gender and Human Rights: Between Morals and Politics," *UNC Legal Studies Research Paper*, no: 1655902, http//papers.ssrn.com.

Wells, D. (2007) "Too Weak for the Job," *Global Social Policy*, sayı: 7 (1), s. 51-74.

Wichterich, C. (2003) *Küreselleş(tiril)en Kadın*, çev. T. Tayanç, F. Tayanç, Ankara: Türk Sosyal Bilimler Derneği.

Şehircilik Çalışmalarının Zayıf Halkası: Cinsiyet[1]

AYTEN ALKAN

Anglosakson dünyaya ilişkin literatürde özel olarak kentsel tartışmalar, genel olarak da mekân analizleriyle kadının konumunu birlikte ele alıp çözümleyen ilk akademik çalışmalar, sosyal bilimlerin diğer disiplinleriyle karşılaştırıldığında, göreli geç bir dönemde ve pek az sayıda olmak üzere yayımlanmaya başlamıştır (akt. McDowell 1993a, Peet 1998). Söz konusu literatürün 1990'ların sonlarına değin gelişimini, uluslararası alanda bu konuda yapılmış yayınları ve temel tezlerini Türkiye bilim alanına tanıtmak amacıyla hazırlanmış ilk—ve coğrafya disiplininden şimdilik tek—yayın Özgüç'ün (1998) çalışmasıdır. Kaynak, bir bölümü ancak dolaylı olarak *feminist coğrafya*yla ilgili olsa da 49 sayfalık bir bibliyografya sunmaktadır. Özgüç'ün temel ilgisi, "kadınlar için feminist coğrafya" değil, coğrafyanın daha gelişkin bir disiplin durumuna gelmesi için, kitabın da başlığı olan, *Kadınların Coğrafyası*'dır (agy. Önsöz ve s. 156). Nitekim Özgüç, "feminist coğrafya"yı beşeri coğrafyanın bir alt dalı olarak niteleyip aslen, "[F]eminist olmayan fakat cinsler arasında yanlı davranmayan bir beşeri coğrafyanın geliştirilmesi"ni savunur (agy. s. 29,157) ve böylece, feminizmden *değil* coğrafyadan *yana* bir tutumu benimser.

Fiziksel coğrafya bir yana, beşeri ya da davranışsal coğrafyanın cinsiyetler karşısında yansız görünmekle birlikte erkekleri incelediğinden yola çıkan feminist

1 İstanbul Üniversitesi SBF Sosyal Politikalar yüksek lisans öğrencisi Beste Bal ile Doğuş Üniversitesi İİBF Arş. Grv. Özlem İngün'ün yanı sıra,"Ankara'da Vefa diye bir semt olmasa da Ankara'nın baştan aşağı bir vefa semti olduğu"nu bana her daim anımsatan kadim dostum Remzi Altunpolat ile Dr. Gökhan Kaya bu metnin içeriğine olağanüstü katkıda bulundular. Kadir Has Üniversitesi İLEF Öğr. Grv. Melis Oğuz gözden kaçırdığım önemli kaynakları benimle paylaştı. Bu *Armağan*'ın fikir annesi ve derleyeni Serpil Sancar'sa yıllardır beni yüreklendirmekten asla yorulmadı. Nermin Abadan Unat'tan aldığı eli bana da uzatmış olduğu için çok şanslıyım. Her birinin gösterdiği dayanışmaya karşı duyduğum şükran bu dipnota sığmayacak denli büyük. Yürüdüğüm yolda yalnız olmadığımı bu çalışma sırasında bir kez daha anlamış olsam da, şehir çalışmalarıyla kadın/cinsiyet çalışmaları gibi iki "doğası gereği" disiplinlerarası alanın buluşma noktalarını değerlendirmeyi denediğim bu metnin kaçınılmaz olarak eksikleri olacaktır ve kusuru hiç şüphesiz bana aittir.

coğrafyanın birincil çabası, kadınların coğrafyaya içerilmesi, görünür kılınması, "haritaya yerleştirilmesi" olmuştur (agy. s. 22-3, 43-4). Konu, ancak 1980'lerde tekil bir ilgi alanı olmaktan çıkıp—şehircilik, coğrafya, kent planlaması, mimarlık gibi—ilgili disiplinlerin yerleşik bir bileşeni haline gelmiştir. Mesele, salt kadınlara dair bilgi birikimi oluşturmaktan ibaret kalmayıp kadınları haritaya yerleştirmenin ötesine geçmiştir; disiplinlerin hâkim bilgi yapılarıyla yöntemlerinin de soruşturmaya konu edileceğinin ilk habercisi olarak kabul edilen metin (Monk ve Hanson, 1982) ve lisans düzeyinde okutulmak üzere alanla ilgili ilk ders kitabı da (WGSG 1984) bu dönemde yayımlanmıştır.

Bu göreli gecikmeyi, ikinci dalga kadın hareketinin mensupları olan ve henüz 1970'lerde hayli yüklü bir eleştirel külliyat oluşturmuş bulunan feministlerin ağırlıklı olarak sanat ya da sosyal bilimler alanlarından gelmiş olmaları ve böylece "teknik konular"a ilgilerinin sınırlı kalmış olmasıyla ilişkilendirmek mümkündür. İlgili bütün disiplinleri kapsayacak biçimde şehirciliğin nasıl olup da sosyal bilimlerin dışımdaymışçasına veyahut bir teknik meseleler bütünüymüşçesine konumlandığının yanıtını, Burnett'ın (1973), ilgili literatürde "ilk" olarak anılan çalışmasında da bulabiliyoruz.[2] Toplumsal değişme, kentsel form ve gelişme modelleriyle kadının konumu arasındaki ilişkiyi analiz ettiği çalışmasında Burnett'ın ana akım kentsel gelişme modellerine eleştirisi, bunların yalnızca cinsiyet değişkenini göz ardı etmeleri değil, aynı zamanda ve daha geniş bir bağlamda toplumsal değişme sorunsalını analiz etmekteki ilgisizlikleri ve yetersizlikleridir.

Nitekim (kentsel) mekân çalışmalarının 1970'lere kadarki seyrine bakıldığında, özellikle coğrafya ile şehir planlaması disiplinlerinde, mutlakçı bir mekân kavramsallaştırmasının alana hâkim olduğunu görürüz: Nötr, insan pratiğinden ve toplumsal süreçlerden bağımsız, apolitik ve teknik ya da doğal bir çözümleme/araştırma nesnesi olarak karşımıza çıkar mekân. Kant'ın, *Fiziksel Coğrafya*'da (1802) ancak betimleyici [chorographic] bir disiplin olarak ele aldığı coğrafyanın, "modern coğrafya disiplininin babası" olarak anılan Hettner tarafından açıklayıcı [chorologic] olarak tercüme edilmesinden, 1960'ların sonlarına değin, aşağıda değinilecek eleştirel mekân kuramlarınca "mekân fetişizmi" olarak da ifade edilen "mekânın bilimi" anlayışı neredeyse tekel konumundadır. 20. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren mekân çalışmaları büyük ölçüde bu netameli yolu izlemiş ve nihayetinde ünlü Alman coğrafyacı Bartels, "coğrafyanın amacı"nı—tıpkı aydınlanmacı aklın doğa kanunlarını keşif muradı gibi—"mekânsal kanunların keşfi" olarak formüle etmiştir (akt. Werlen, 1993, s. 2). Bir başka deyişle, cinsiyet(ler)in açıklanmasında biyolojik indirgemeciliğin süregittiği dönem boyunca mekânsal farklılaşmalar da doğalmışçasına ele

2 Burnett'ın çalışmasıyla aşağı yukarı aynı dönemde yayımlanan alanla ilgili diğer bazı öncü metinler için bkz. Hayford, 1974; Loyd, 1975 ve Tivers, 1978.

alınmış; tıpkı "kadın sorunu"ndan bahsedildiği gibi "mekânsal sorunlar"dan bahsedilmiş, "doğal cinsiyet rolleri"nin işlevselci paradigmaya rengini verdiği bir zeminde mekânsal-işlevsel denge kuramları üretilebilmiştir.[3] Feministlerin mekânsal tartışmalara karşı büyük ancak epey gecikmeli olarak kapanmaya başlayan mesafesinin ipuçları buradadır.

Yine bu nedenledir ki, doğrudan doğruya şehir hayatına ilişkin ilk sosyo-psikolojik/kültürel analiz olan ve bugün şehirciliğin klasikleri arasında sayılan, Simmel'in *Metropol ve Zihinsel Yaşam*'ı (1903) Kıta Avrupası'nda çok uzun bir süre şehircilik çalışmaları içinde değil, sosyoloji ve modernite çalışmaları içinde değerlendirilmiştir. Öte yandan, Tönnies'ten Spengler'e uzanan Alman sosyoloji okulunun fazlasıyla etkisinde kalmış olan ve ilk modern şehircilik okuluna ev sahipliği yapan Chicago Üniversitesi'nde yürütülen, *"insan ekolojisi"* olarak da anılan çalışmalar, kentlerin mekânsal düzenlenme biçiminin toplumsal ilişkilerle kentsel kültüre etkisini araştırmaya yönelmiştir. Chicago Okulu'nun işlevselci yaklaşımı, kentin, "[H]er biri kentsel yaşam ve ekonominin bütünü içinde özel bir işleve sahip olan doğal alanlardan oluştuğu ve yine her bir alanın kendine özgü kurumlar, gruplar ve kişilikleri barındırdığı" varsayımına yaslanıyordu. Öyle ki, bu çalışmalarla, örneğin, çocuk suçlarına en çok hangi özelliğe sahip kent bölgelerinde rastlandığı yönünde bir sosyolojik çıkarıma varılabiliyordu (Burgess ve Bogue, 1964, s. 7). Bugün hâlâ baskın olan ve "tarımsal üretimden ileri bir üretim düzeyine sahip, bütün ürün yönetim ve denetim işlevlerini bünyesinde toplayan, nüfus büyüklüğü, yoğunluğu ve heterojenliği, örgütleşme, işbölümü, uzmanlaşma ve ikincil ilişkilerde artış"la ayırt edilen kent tanımı bu Okul'un mirasıdır. Belirtmeliyim ki, Türkiye'de özellikle şehir ve bölge planlaması camiasında, sosyal bilimlerin içinde de modernleşmeci paradigmaya bağlı şehir çalışmalarında 2000'li yıllarda dahi Chicago Okulu'nun önermeleri dikkat çekici ölçüde baskın ve yaygındır. (Bu saptamayla ilgili iki değerlendirme-eleştiri metni için bkz. Alkan, 2006; Alkan ve Duru, 2007).

Nihayet 1970'lerin ilk yarısında, bu bilançonun içinde dolaştığı kesişme alanını oluşturan iki alanda, biri şehirciliği de kapsayacak biçimde mekân ve diğeri de cinsiyet çalışmaları alanında olmak üzere iki keskin dönemeç alınacaktır.

Toplumsal'ın Ortak Paydasında (Kentsel) Mekân ve Cinsiyet

İlk dönemeç, iktidar ile mekânın örgütlenmesi arasında ilişki kuran bakış açılarının ortaya çıkmasıdır. Kaba bir sınıflandırmayla bu bakış açılarından ilkini, Lefebvre, Castells ve Harvey'in öncülüğünü yaptığı yeni-Marksist yaklaşım oluşturur. Bu yaklaşımla (kentsel) mekânsal örgütlenmeyi toplumsal asimetrilerin

3 Örn. Berry, 1968; Christaller, 1966; Isard, 1956 ve Lösch, 1954.

çelişkilerinden koparan geleneksel yaklaşım kıyasıya bir eleştiriye tabi tutulmuş ve mekânsal süreçler yansızlıktan kurtarılarak, toplumsallık, iktidar ve politikayla ilişkisi kurulmuştur. Mekânın ekonomik, politik ve ideolojik süreçlerden ayrıştırılamayacak "toplumsal bir ürün" olduğu önermesi, cinsiyetçi süreçlerin toplumsal-mekân[4] ve kentsellik bağlamıyla çözümlenmesinde pekâlâ ufuk açıcı olabilecekken, "patriarkal niteliği göz ardı edilen kapitalist üretim ilişkilerine ve bu bağlamda cinsiyetsizmiş gibi tanımlanan sınıfsal çelişkilere odaklanılması bu olanağı Marksist yaklaşım açısından ortadan kaldıracaktır."[5] Mekânsal düzenlemelerle iktidarın ilişkilendirilmesi ve böylece sosyal bilimlerin mekân-körlüğünün giderilmesinde bir diğer önemli rolü, bu kez Marksist geleneğin dışında olmak üzere, Foucault'nun çalışmaları üstlenmiştir. İktidarı gündelik yaşamın bütün düzlemlerinde yeniden tanımlayan Foucault; okullar, işyerleri, hastaneler, akıl hastaneleri, mahkemeler, cezaevleri, toplumsal yardım kuruluşları vb disipliner iktidar tekniklerinin nüfuz ettiği modern kurumlaşmalar üzerinden "mekânın kazı"sını da yapar. 1980'lere gelindiğinde, sayılan isimlere Bourdieu de (1984a, b ve 1994) eklenir. Weber'in, toplumun basitçe ekonomik sınıflar ve ideolojilere dayanarak analiz edilemeyeceği fikrini paylaşan Bourdieu'ye göre modern sosyal dünya "alan"lara ayrılmıştır: Sosyal etkinliklerin farklılaşmasıyla birlikte ve—sosyal, kültürel, sembolik gibi—farklı sermaye türlerinin rekabeti içinde, birbirinden farklı, göreli özerk, kendi kurallarına, hâkimiyet şemalarına, meşruiyet zeminlerine sahip sosyal uzamlar[6] yapılanır. Her birey bu çok boyutlu sosyal uzamlar

---

4 İngilizcede *space* hem uzay hem "mekân" anlamına gelir. Modern bilimlerin ortaya çıkışından evvel batı felsefesinde mekân üzerine düşünce, *space*'in bu birincil anlamını takip etmiş, modern bilimlerde mekân tartışması da bu mirası devralmıştır. Etimoloji, böylece, mekânın toplumsallıktan koparılarak ya da toplumsallığı belirleyen bir "kuvvet" olarak kavramsallaştırılmasına el vermiştir. Bu nedenle, eleştirel mekân çalışmalarında hiç değilse başlarda, *social space* (sosyal/toplumsal mekân) ya da daha somut ve tikel bağlamlar için *place* (yer) kavramlarının kullanıldığı görülür. Arapça kökenli "mekân", "kâinat" (evren, uzay) ile eş kökenli olmakla beraber, aynı zamanda "var olan, varlık" anlamlarını taşır. Nitekim "imkân" da aynı kökten gelir. Dolayısıyla, mekânın gerek tarihsel-toplumsallıkla, gerekse öznelliklerle iç içe kavramsallaştırılabilmesine daha elverişli bir etimolojik zemin sunar. Dahası, çoğu durumda "yer"in [place] içerdiği özgüllükleri de bünyesinde taşır.

5 (Kentsel) mekâna yönelik başlıca kuramsal yaklaşımlarda cinsiyet körlüğüne ilişkin bir değerlendirme için bkz. Alkan, 2005, s. 31-40. Aynı perspektiften planlama disiplinine ilişkin bir tartışma için bkz. Alkan, 1999; Oğuz, 2007, Oğuz ve Atatimur, 2008. Türkiye örneğinde bir eleştiri için bkz. Alkan ve Duru, 2007, s. 96-9.

6 Bourdieu'nün tercümesinde *l'espace*'m yerine zaman zaman mekân'ın değil, uzam'ın kullanılması, Bourdieu'nün her zaman ve zorunlu olarak bir fiziksel bileşene veyahut mutlaka bir fiziksel bileşen de içeren bir kategoriye işaret etmiyor oluşundandır.

içinde bir konum işgal eder ve yalnızca sosyal sınıf aidiyetiyle değil, toplumsal ilişkilerle eklemleyeceği her çeşit sermayeyle tanımlanır. Foucault'dan farklı olarak Bourdieu'nün, doğrudan doğruya patriarkaya ve eril tahakküme, dahası bunların "yer" ve toplumsal-mekânla ilişkisine dair bir sözü de vardır.[7] Toplumdaki gerçek ya da simgesel kimi cinsiyete dayalı karşıtlıkların "aileye benzemek açısından birleştiği"ni söyler ve bütün bir toplumsal düzeni, "erkek egemenliğinin üzerinde kurulduğu temeli sürekli olarak onaylama yönünde işleyen çok büyük bir simgesel makine"ye benzetir (2001, s. 106-8). Yine ona göre, kadınların kamusal alanlardan dışlanmaları, "erkekliğin [...] şiddet uygulama kapasitesi olarak anlaşılması" ve bu yönde inşa olunmasıyla bağlantılıdır (agy. s. 49-51).

Yukarıda sözünü ettiğim ikinci keskin dönemeçse, Oakley (1972) sistematik bir biçimde ilk defa "toplumsal cinsiyet"i "cinsiyet"le ilintilendirerek ama farklılaştırarak da tanımladığında alınmış ve böylelikle cinsiyet değişkenini göz ardı etmeyecek bir toplum kuramının önü açılmıştır. Biyolojik belirlenimcilik/özcülük reddedildiği gibi, kadın/erkek bölünmesinin iki yanı aynı kavram altında bir araya getirilerek "ilişkisellik" vurgulanmış, "kadın sorunu" kavramsallaştırmasından uzaklaşılarak, bir "toplumsal sisteme, toplumsal ilişkiler bütününe" dikkat çekilmiştir. İçsel farklılaşmalarla çelişkileri bünyesinde barındıran, durağan tanımları reddeden, dikkatini sürece ve devingenliğe çeviren bir kavrayış böylelikle olanaklı olmuştur. "Toplumsal cinsiyet" kavramsallaştırması, cinsiyet tanımlarıyla ilişkilerinin zaman ve mekân içinde değiştiğinin, dolayısıyla "yer"le yakından bağlantılı olduğunun altını çizer: Cinsiyet ilişkilerinin (yeniden) yapılandırılmasının niteliği, sosyo-mekânsal yapının değişken doğasını hem yansıtır hem de etkiler. Bu yeni kavrayış sayesinde, cinsiyet rolleriyle erkeklik ve kadınlık tanımlarının toplumsal (yeniden) yapılandırılması sürecinde mekânsal ayrışmalar ve mekânla ilişkilerin kritik önemde olduğu ayırt edilebilecektir.

Mekân belirlenimciliğine yaslanan "mekânın bilimi" anlayışından *bir süreç olarak* "mekân"m kavranmasına giden hikâyeyle, biyolojik belirlenimciliğe yaslanan özcülükten "toplumsal-tarihsel bir inşa olarak cinsiyet"in kavramsal-

7 Derrida'nın yanı sıra Foucault'nun da feminist düşünce, özellikle de Fransız feminist kuramı üzerinde önemli etkileri olmuştur. Bunun başlıca nedenleri; iktidarın aynı zamanda, üreten, yaratan, izin veren niteliğine dikkat çekmesi, farklı olanın sesini duyurması gereğine inancı, ayrıcalıklı konumlara karşı çıkışı ve son yapıtında cinsiyet/cinsellik ve iktidar sorunlarını bir arada işlemiş olmasıdır. Bununla birlikte, *Cinselliğin Tarihi*'nde, batının klasik felsefesi içerisinde toplumsal cinsiyet ayrımının kuramsallaştırılmasına rastlanmaz. Dahası, genel terim olarak, sürekli "erkek" kullanılır ve ataerkil düşünceyle ciddi bir karşı karşıya gelişten kaçınılır. *Kelimeler ve Şeyler* ile *Bilginin Kazıbilimi*'nde ise, önemli bir yeri bulunan "bilen özne"nin eleştirisi, cinsiyet körüdür. Foucault, bu çalışmalarında "insan" terimini evrensel bir anlamda kullanır (bunun gerçekte "beyaz erkek" olduğunu ortaya koymaz) ve toplumsal cinsler arası farklılıkları göz ardı eder.

laştırılmasına uzanan hikâye arasındaki çok çarpıcı koşutluğun ilgili literatürde analize hiç konu edilmemiş olması dikkat çekicidir (kısa bir değerlendirme için bkz. Alkan, 2009a, s. 12-5). Oysa, Werlen'in dikkatlerimizi çektiği üzere, aralarında çok temel bir epistemolojik bağ vardır:

> [S]osyo-kültürel dünyayı açıklamaya çalışırken salt—mekânın massedildiği—fiziksel kategorilere yaslanıyor olsaydık, eylemlerin anlamıyla biyolojik beden ya da eylemin konumuyla alakalı başka maddi koşullar arasında nedensel bir belirlenim ilişkisi varsaymak durumunda kalacaktık. Bu indirgeme bir fantezi olmayıp eylemlerin öznel ve sosyo-kültürel boyutlarını biyolojik olarak belirlenen bir nedene indirgeyen [...] bazı (mekân) kuramlarında dolayımsız bir rol üstlenir. Bu anlamda, mutat mekânsal argümanlar; gerek önermeleri ve sundukları temsiller gerekse toplumsal olanı açıklama biçimlerinde ırkçı ve cinsiyetçi yorumlarla rezonans içindedir (Werlen, 1993, s. 5).

Sonuç olarak, bir yandan feminist eleştirinin kendi içinden filizlendirdiği yeni kavrayış, diğer yandan da (kentsel) mekânın eleştirel sosyal teorinin önemli meselelerinden biri haline gelişi, gecikmeli de olsa kayda değer açılımlar sağlamıştır. Feminist kuramın cinsiyet yüklü sosyo-mekânsal ilişkileri analizi, yukarıda sayılan öncü çalışmaları takiben çeşitlenerek gelişmiş, çoğullaşmış ve içerdiği coğrafyalar da genişlemiştir.[8]

Türkiye:
Ortak Paydayı Bulamayan Sosyoloji, Şehircilik ve Cinsiyet Çalışmaları

Türkiye'deyse, 1990'lı yılların sonlarında dahi kentsel yaşamı ve kentsel mekânı cinsiyet asimetrisi ekseninde ve kapsamlı bir biçimde ortaya koyan pek az

8 Hem ilgili disiplinler hem sorunsallaştırılan meseleler hem de coğrafi açıdan bu çeşitliliği sergileyen bazı örnekler için bkz. Agrest, Conway ve Kanes Weisman, 1996; Ainley, 1998; Ardener, 1993; Bergeron ve Arbor, 2004; Brydon ve Chant 1993; Chris, Darke ve Yeandle, 1996; Coleman, Danze ve Henderson, 1996; Colomina, 1992; Deutsch, 2000; Deutsche, 1991 ve 1996; Fernandes, 2007; Fernandez ve Angeles, 2009; Garber ve Turner, 1995; Ghazi-Walid ve Nagel, 2005; Gilbert, 1997; Gosling, 2008; Greed, 1994; Grosz, 1995 ve 2001; Hall, 2002; Hanson, 1992 ve 1995; Hirt, 2008; Jacka, 2006; Kanes Weisman, 1992; Lamphere, 2001; Leroux, 2003; Lind, 1997; Marchand ve Sisson Runyan, 2000; Massey, 1984, 1994 ve 2005; Mackenzie, 1986, 1988, 1989a,b,c; McDowell, 1989, 1992, 1993a,b, 1997, 1999 ve 2002; McDowell ve Sharp, 1997; McLeod, 1996; Miranne ve Young, 2000; Moss ve Al-Hindi, 2008; Nelson ve Seager, 2004; Rendell, Penner ve Borden, 2000; Rodriguez, 1994; Rose, 1993a ve b; Spain, 1992; Stimpson vd, 1981; Timár, 2007; Valentine, 1993; Wekerle, 1980 ve Wilson, 2001.

akademik çalışma vardır. 1990'lardan çeyrek yüzyıl kadar geriye gittiğimizde, Kıray'ın kimi sosyolojik incelemelerinde kasaba ve kent yaşamında kadınların işgücüne katılım oranları ve biçimleri, erkeklerin kadının dışarıda çalışmasına bakışları, kız çocuklarına karşı davranışlarda ve aile yapısındaki değişim gibi konularda saptamaları olduğuna rastlarız (Kıray, 1964, 1976 ve 1979). Mansur'un (1972) yanı sıra Türkiye dışından kimi araştırmacılar, özellikle antropologlar da daha çok kasaba yaşamında kadınlarla ilgili birkaç antropolojik çalışma yapmış (Aswad, 1974; Benedict, 1974; Fallers ve Fallers, 1976) ya da yaptıkları çalışmalarda kadınların durumuyla ilgili bilgiler de vermişlerdir (Magnarella, 1974). Bu seyrekliğin, ilk etapta, Türkiye'nin demografik yapısı ve kentleşme düzeyiyle alakalı olduğu düşünülebilir. Nitekim 1960'larda ancak üç kişiden biri istatistiki olarak kent kabul edilen yerlerde yaşamaktadır. İlk kez 1980'lerin ortalarında Türkiye'nin kentsel nüfus oranı kırsal nüfus oranının üzerine çıkacak ve 2010 yılına gelindiğinde, kentsel/kırsal demografik dağılımı cumhuriyetin ilk yıllarındakinin aşağı yukarı tam tersi bir tablo sunacaktır. Ne var ki, akla gelen bu ilk olasılık, kırsal kesim eksenli çalışmalarda da benzeri bir seyreklikle karşılaştığımızda, geçerliliğini kaybeder (krş. Kandiyoti, 1997, s. 25-9).

Bununla beraber, 1950'lerle beraber hız kazanmaya başlayan kırsal çözülme ve göçe dayalı kentleşme süreci, sosyal bilimcileri bu dönüşümü anlama ve açıklama çabasına itecektir. Bu çerçevede, Abadan Unat (1968 ve 1979) ile Kandiyoti'nin (1977) yukarıda sayılan araştırmalarla hemen hemen aynı dönemdeki çalışmaları da dikkate alındığında, toplumsal değişmeyle kadının statüsü ve rollerindeki değişme arasındaki ilişkinin bu çalışmaların asgari ortak noktasını oluşturduğunu söylemek olanaklıdır. Kandiyoti'nin 20 yıl sonra belirteceği üzere, bu öncü çalışmalarda, "[K]adının hem ailede hem de toplumdaki genel konumunun geleneksellikten modernliğe geçişle birlikte evrimleşeceği ve daha eşitlikçi bir düzene varılacağı sanısı yaygındı(r)," (Kandiyoti, 1997, s. 7). Ayrıca, bahsi geçen çalışmalarda kırsal ya da kentsel birimler analizin bütünleşik bir unsuru değil, toplumsal değişimin "sahne"si, bir başka deyişle, ancak "neresi?" sorusuna birer yanıttır. Bu saptama, Türkiye'nin ilgili bilim alanında üretilenlerle sınırlı olmayıp, aslında genel olarak ve yakın zamanlara gelene değin, mekânla uğraşan disiplinlerin tıpkı sosyal-körü olması gibi, sosyal bilimlerin de mekân-körü olmasının bir görünümüdür.

Anımsanacak olursa, Burnett, Anglosakson literatürde "ilk" olarak anılan çalışmasında ana akım kentsel gelişme modellerini salt cinsiyet değişkenini göz ardı ettikleri için değil, aynı zamanda ve daha geniş bir bağlamda toplumsal değişme sorunsalını analiz etmede ilgisiz ve yetersiz oldukları için de eleştiriyordu. Oysa aynı yıllarda Türkiye sosyal bilimler alanı için toplumsal değişme temel sorunsallardan biridir. Cinsiyet değişkenini hesaba katan ve az önce sayılan pek az sayıdaki araştırmanın sunduğu mekânsal analiz ise, bu kez ancak belli bir kategorizasyona yarayan bir arka plan sunmaya yetecek kadardır. Abadan Unat

(1968) "(i) kırsal bölgelerde kadın, (ii) yarı şehirleşmiş veya şehirleşmekte olan bölgelerde kadın ve (iii) şehirleşmiş bölgelerde kadın" sınıflandırmasını, on yıl sonra, toplumsal değişmenin daha da karmaşık yapılar ortaya çıkarmasına paralel olarak ayrıntılandıracak ve "kırsal-geleneksel, değişen kırsal, kasaba, gecekondu ve kentsel orta sınıf kadınları (meslek sahibi, ev kadını)" olarak ayrıştıracaktır. Dikkat çekilmesi gereken önemli bir nokta, ilk kez olarak Abadan Unat ve Kandiyoti'nin analizleriyle birlikte büyük şehir ve "şehirli kadın"ın sahneye çıkışıdır. Kandiyoti de Abadan Unat'a benzer bir biçimde büyük şehir (metropol) kadınlarını bir ayrıma tabi tutar ve bu ayrımın, "katı bir katmanlaşma kategorisinden çok, karmaşıklık ve çeşitlilik içeren bir olgunun kabaca sınıflandırılması için uygun bir araç olarak kabul edilme(si)" gereğinin altını çizmekle beraber, "gecekondu bölgelerindeki kadınlar" ile "eğitimli orta ve üst-orta sınıf kadınlar"ı ayrı ayrı değerlendirir (1997, s. 35 vd).

Bu çok az sayıdaki "cinsiyeti (de) gören" araştırma, siyaset bilimi, sosyoloji ve antropoloji kökenli bilim insanlarınca üretilmiştir. Bu anlamda, kentsel (mekân) ile cinsiyetin birlikte ele alınması, Türkiye'de, şehircilik ve ilişkili disiplinlerin içinden değil, sayılan disiplinlerdeki araştırmacıların marifetiyle olmuştur. Altı çizilmesi gereken önemli bir saptama, bu gerçekliğin 2011 yılı itibariyle de kayda değer bir farklılık arz etmiyor oluşudur. Genel olarak, şehircilik ve ilgili disiplinlere baktığımızda "bir konu başlığı olarak dahi kadın/cinsiyet"e rastlamak çok güçtür. Hele ki 1960'lı ve 1970'li yıllar için, cinsiyet değişkenine karşı tam bir körlük söz konusudur.

"[S]on dönemde kentsel ve bölgesel gelişme konusunda ortaya çıkan yeni kuram ve kavramları tartışmak, paradigma kaymalarını belirlemek ve bu alanda yapılan çalışmalarla sonuçlarını paylaşmak" amacını taşıdığını belirten ODTÜ Kentsel ve Bölgesel Araştırmalar Ağı (KBAM) kapsamında hazırlanan geniş kapsamlı bir rapor, 1920'lerden 2000'lerin başlarına kadarki 80 yıllık literatürü taramıştır: Farklı dönemlerde öne çıkan 31 konu başlığı saptanıp 981 adet ilişkili görülen yayın bu çerçevede kategorize edilmiştir.[9] Raporda yukarıda anılan çalışmalardan yalnızca Kıray'ın araştırma ve analizlerine, bu metindekinden başka bağlamlarda olmak üzere, Abadan Unat'ınsa göç üzerine öncü çalışmalarına yer verilmektedir. Diğerleri, muhtemelen "disiplin-dışı" görüldüklerinden kaydedilmemişlerdir. Dahası, KBAM raporu, "cinsiyet" anahtar sözcüğüyle taratıldığında "sıfır", "kadın" anahtar sözcüğüyle taratıldığında sadece "üç" sonuç karşımıza çıkar. Öte yandan, bilhassa "kentlerin dönüşen sosyal yapıları ile kente uyum ve gecekondululular" temaları altında bolca ve yine hemen hepsi modernleşmeci terimler etrafında örülmüş "aile araştırması"na referans verilmektedir (örn.

9 http://www.kbam.metu.edu.tr/published/kentlesme_kalkinma_nufus.pdf indirme tarihi 03.06.2011, s. 6, Tablo: 1.

Aydoğan 1990, BAAK, 1991; Karataş, 1987; Mahramanlıoğlu, 1992; Turan, 1995; Üstünoğlu, 1972) Kategorize edilmiş 31 konu başlığından yüklüce bir kısmının *sosyal içeriği* dikkate alındığında, bu 80 yıl boyunca 981 yayından aşağıda ayrıntıları verilecek olan yalnızca ikisinin (oranlarsak %02'lik kısmının) "kadın konusu"nu ele almış olması dramatik bir *ihmal ve inkâra*[10] işaret eder. Çifte bir ihmal ve inkârdır bu: Birincisi, gerçekten de pek az çalışmanın yapılmış olması ve bu anlamda mevcut 979 çalışmanın (tamamen teknik içeriğe sahip olanları dışında) kendilerinin de—bu kez bilimsel düzeyde—patriarkanın yeniden üretenleri olmalarıdır.[11] İkincisi de cinsiyet özgüllüklerini görerek yapılmış pek az çalışmanın da göz ardı edilmesidir.

KBAM bilançosunda "kadın" anahtar sözcüğüyle karşımıza çıkan üç sonuçtan ikisi, "Kentlerin Dönüşen Sosyal Yapıları" konu başlığı içinde, "gecekondulu kadın" araştırmalarıdır (agy. s. 39).

Modernleşmeci Paradigmanın Kaçınılmaz Sorunsalı: "Gecekondulu Kadın"

Anılan araştırmalardan ilki olan İlbars'ın (1981) araştırması, Şenyapılı'nın (1979a) KBAM raporunda anılmayan belki de tek çalışmasıyla birlikte ilklerden biridir

10 Bu ifadeyi sevgili Yıldız Ecevit hocam, bir sempozyum dönüşü kendisiyle telefonda dertleşirken kullanmıştı. 2010 yılında yapılan sempozyumun, "Toplumsal Cinsiyet ve Kentsel Politikalar" oturumunun kolaylaştırıcılığını yapan, üstelik de iç mekân tasarımında uzman olan bir kadın akademisyenin analizlerimizden anlayabildiği "cinsiyet ayrımcılığı yaptığımız ve buna ne gerek olduğu?" idi. Üstelik, "erkekler de şiddet görüyordu..." Söz konusu olan kadın/cinsiyet çalışmaları olduğunda "ihmal ve inkâr" kaçınılmaz olarak körlüğü ve cehaleti, dahası, inkârın kardeşi olan enteresan bir öfke ve hırçınlığı beraberinde getirir. Fakat Türkiye bilim camiasında bu körlük ve cehalet, hâlâ, hicap duyulan bir eksiklik olarak addedilmediği gibi, "rağmen alana dair söz söyleyebilen" bir akademik ciddiyetsizlik olarak da kendini gösterir.

11 Bakma yöntemlerimiz kadar baktığımız yerlerle ilgili tercihlerin kendisi salt bilimsel değil, aynı zamanda ideolojiktir (buradaki bağlamda; patriarkaldir/cinsiyetçidir). Araştırma gündem(ler)inin, yeniden üretilen akademik/üniversiter kurum, yapı, kural ve mekanizmaların, teorilerin, gündelik ilişkilerin, müfredatın, vb norm koyucu kaynak ve yataklarının erkekliği/erilliğine dair bir tartışma için bkz. Alkan, 2008a ve Sancar, 2003. Bedensizleştirilmiş "soyut bilen" kavrayışı, ancak yakın tarihlerde sorgulanmaya başladı ve böylece "bilen özne"nin bir bedeni olduğunu algılamaya başladık: ayırt edilmesi çoğunlukla zor olsa da karmaşık bir iktidar ilişkileri matriksine gömülü bir beden bu. Kültürel, sosyal ve sembolik sermayeleriyle ayrıcalıklanmış bu bedenlerin, ayrıcalıklarını yitirmeme olanakları, kaçınılmaz olarak statükonun ve Bourdieu'nün tabiriyle "kabile"yi inşa eden geleneklerin devamından geçiyor.

(Ayrıca bkz. İlbars, 1988).[12] Bu iki bilim kadını, Abadan Unat ile Kandiyoti'nin kategorileştirdiği "gecekondu kadını"nı saha araştırmalarıyla derinlemesine ele alırlar. İlbars; Abadan Unat'ın ve Kıray'ın ilk dönem analizlerinde olduğu gibi, modernleşmeci paradigmanın önermelerine sıkıca bağlıdır. "Kente uyum, bütünleş(eme)me, tampon oluşum ve mekanizmalar, kentlileş(eme)me, kente özgü değer, tutum, davranış ve alışkanlıklar, marjinal sektör, aile yapılarındaki dönüşüm, vb gibi," bu paradigmanın başlıca kavram setini oluşturur. Bu paradigmanın yönlendirdiği doğrultudan şehir düzeninde bir çatlak oluşturan yerleşimler[13] ve buralarda yaşayan, evrimci-ilerlemeci perspektif açısından tabiri caizse "anomali" göstergesi ya da daha yumuşak bir ifadeyle zaman içinde modernleşmesi, kentlileşmesi ve böylece ezilmişlikten kurtulup özgürleşmesi beklenen nüfus grubu, yani kadınlar, kaçınılmaz olarak "problemli" bir alan oluşturacak ve akademik ilgi odağı olacaktır.

İlbars (1988) 1970'lerin sonlarında yaptığı araştırmasına yaslanarak, Türkiye için göreli erken bir dönemde ve dikkat çekici biçimde *"kadınların yüklendikleri çift mesai, ataerki"* gibi feminist teori için temel bazı kavramları işe koşup cinsiyete dayalı farklı sosyalleşme süreçlerinin etkilerine dikkat çekse de (agy. s. 26-7) kırsal/kentsel ile geleneksel/modern cinsiyet rolleri gibi dikotomiler analizinin temel parametrelerini oluşturur. Bu analizde, gecekondu yerleşimleri de gecekondu yerleşimlerinde yaşayan kadınlarla erkeklerin statü, rol, değer ve alışkanlık farklılaşmaları da bir "geçiş aşaması"nın işaretleridir:

> [S]akinlerimizin akşamları çift olarak akraba ve ahbap ziyaretlerine, yine eşleri ve dostlarıyla birlikte Gençlik Parkı'na, mesire yerlerine ve seyrek de olsa sinemaya gitmeleri çekirdek ailelerdeki karı-koca ilişkilerinde *kent ailesi değeri olan* "arkadaşlığın *bir başka* göstergesi"dir. Ayrıca, mülakatlardan edindiğimiz bilgilere göre, kocalar özellikle işleriyle ilgili durumlarda karılarına fikir danışmaya da başlamışlardı. Karı-kocayı birbirine yaklaştıran *bu davranışlar kentle bütünleşme eğiliminin arttığının belirtisidir* (agy. s. 29). [vurgular bana ait].

Şenyapılı'ysa, (yeniden) üretim ile *sınıf* kavramının cinsiyete dayalı kodlarını sorgulamayan ekonomik belirlenimci bir yaklaşımla, "kadın hakları sorunu"nun,

12 Şenyapılı'nın 1980'lerin başlarına kadar yayımlanmış diğer çalışmaları için bkz. 1976, 1978, 1979b, 1982 ve 1983. KBAM raporunda referans verilen ikinci çalışmaysa, bunlardan bir on yıl sonradır (Onat, 1993).

13 Şenyapılı'mn 1978 tarihli *Bütünleşmemiş Kentli Nüfus Sorunu* ile TMMOB'un 1979 tarihli *Düzenin Bir Açığı: Gecekondu* başlıklı çalışmaları, gecekondu ve gecekonduda yaşayan topluluklara nasıl bakıldığını da özetler gibidir. Ayrıca bkz. Kıray, 1973.

"sınıfsal çerçeve dışında, bağımsız bir olgu olarak" işlenemeyeceğinin altını çizer. Hemen ardından, aslında mevcut haliyle sınıf kavramsallaştırmasının, çoğu durumda kadınların emek ve yaşam süreçleri ile statüleri söz konusu olduğunda, bu kez kavramsal düzeyde de bir "bağımlı tanımlanma" hali yarattığını yine Şenyapılı'nın satırlarından—kendisinin niyeti açık ki bu olmasa da—okuruz:

> [Ç]ünkü kadınların sosyal, ekonomik ve kültürel sorunlarını *bağımlı oldukları sosyal sınıf* tanımlar. Bu sınıfsal ilişkiler kişinin ekonomik mekândaki yerini de saptamaktadır. Ekonomik mekânda tutulan yerin özellikleri ise, sosyo-kültürel ve fizik mekânlardaki ilişkilerin genel niteliğini belirlemektedir (1979a, s. 298) [vurgu bana ait].

Burada bir parantez açıp cinsiyet-nötrlük yanıltmacasının gerisindeki cinsiyet-yanlılığının işleyiş mekanizmalarından biri olan ikincilleştirme/kıyıya itmenin, çoğu kez bağımlı tanımlanmayla örtüştüğünü belirtmeliyim. Klasik Marksist *sınıf* kavramsallaştırmasının formülasyonu ve bu formülasyonun hem pratik hem "bilimsel" erilliği tipik bir fenomendir. Ortodoks anlamda sınıf kategorisiyle cinsiyet kategorisi arasındaki çatışmalı ilişkiye dair geniş bir literatür mevcut. Tarihsel maddeci yaklaşımın mevcut haliyle cinsiyet eşitsizlikleri ve erkek egemenliğinin analizindeki yetersizliği, sol yapılanmalarda dahi derin bir cinsiyet eşitsizliğinin varlığı, kadınların taabiyetinin "ikincil çelişki" olduğu yönündeki dikotomik ve—kapitalist toplumlar patriyarka üzerinde temellenmiş olduğundan—anakronik kavrayışın yaygınlığı,[14]. kapitalist olmayan ülkelerde de geleneksel cinsiyetçi rol ayrımının sürdüğü gibi saptama ve gözlemler, kimi sosyalist feminist teorisyenleri Marksist analiz yöntemiyle araçlarını yeni ve daha geniş bir biçimde kullanma, Marksizmi cinsiyet körlüğünden kurtarma girişimine yönlendirmiştir.[15] Türkiye'de "sınıf eksenli kentsel analiz" yapma

14 Acar Savran'ın (2009, s. 120) sözleriyle, "Marksistlerin kendilerinin de tarihsel maddeci olmadıkları tek yer, kadın emeği. Tıpkı Marx gibi!" Nitekim Marx, *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı* ile *Kapital*'de, kullanım/değişim değeri ile üretim/yeniden üretimin yanı sıra, artı değeri de (emek ürünlerinin değeri ile o emek gücünü üretmenin maliyeti, yani emekçinin geçimi arasındaki fark) kavramsallaştırırken, ev içi emek ve ev işlerinin bu kurama nasıl uyduğu sorununu ele almamıştır. Kadınların ücretli işe girmesiyle evde harcanan emek miktarının azalması, ev bakımının zorlaşması, bakım için harcanan para miktarının artması arasında bir ilişki kurulsa ve Engels, "aile içinde erkek burjuvadır; kadın, proleterya rolünü oynar" dese de bunlar analize dahil edilmez ve bu anlamda "arızi"dir.

15 Mackintosh, 1984, s 8-11; Pearson, Whitehead ve Young, 1984, s. ix. Ayrıca bkz. Balta, 2009a, b ve özellikle de Acar Savran, 2004 içinde, "Kadınların Emeğini Görünür Kılmak: Marx'tan Delphy'ye Bir Ufuk Taraması." Türkiye'de kadın emeğinin son dönemde çizdiği panoramayı kapitalizm ve ataerki bağlamında inceleyen, kadın

iddiasındaki güncel literatürün hemen hemen tamamı bu literatürden bihaber olma ve böylece cinsiyet kategorisini ya tümden ihmal etme, ya "sınıfsal olan"a indirgeme (örn. Akgün ve Türkmen, 2009), ya kültürel alana yani "üstyapı"ya havale etme, ya da ampirik çıkarımların kendisinde temelden bir kusur oluşturmayacak eklenebilir-çıkarılabilir bir "ek" olarak görme mistifikasyonuyla malul kılmaktadır. Bu özrün çok yakın zamanlı bir görünümü "eksik kaldığı için özür dilemek"tir (örn. Şen ve Doğan, 2010, s. 7). Bu anlamda, Şenyapılı'nın yaklaşımını, dönemine göre ileri(ci) görmek gerekir. Öte yandan, "etnisite, sınıf, cinsiyet" gibi farklı kategorileri teoride ve/ya da siyasal harekette birbirine karşıt, ket vuran ve/ya da birbirini dışlayan parametreler olarak ele almak ve bu anlamda toplumsal bütünlüğü tam da modernleşmeci paradigmaya denk düşecek biçimde kompartımanlar içinde anlamaya çalışmaktansa, birbirini kuran, besleyen, kimi zaman da çelişkiler oluşturan kavram setleri olarak işe koşan—az sayıda da olsa çok verimli—yakın zamanlı çalışmalar olduğunu görmek, sosyal bilimler adına sevindiricidir (örn. Bayraktar, 2011; Bora, 2005; Ekin Erkan, 2006; Göral, 2010 ve 2011; Özuğurlu, 2005 ve Uçan Çubukçu, 2011).

Bu uzun parantezin ardından, KBAM raporunun "kadın" anahtar sözcüğüyle taratıldığında karşımıza çıkardığı üçüncü kesit, oldukça ironik bir bağlama yerleşir: "Yetersizlikler, Eksikler ve Gereksinimler" başlığı (agy. s. 48-51) altında; "Gecekondu alanlarında dönüşüm, gecekondu alanlarının değişen sosyal yapıları üzerine bazı araştırmalar olmasına karşılık bu araştırmaların ölçeği Türkiye'nin gelecekte karşı karşıya kalacağı sorunların tümünü tanımlamakta yetersiz kalmaktadır. Öte yandan dönüşen alanlarla birlikte dönüşemeyen [...] alanlardaki *kadın, çocuk ve etnik grupların sorunlarının ayrıntıları ile araştırılması gereklidir.* Yoksulluğun yoğun yaşandığı bu alanların kentle farklı açılardan nasıl bütünleşebileceği sorusuna yanıt aranması" gereğinin altı çizilmektedir (agy. s. 50) [vurgu bana ait] .

"Kadın sorunları" fetişizminden ya da liberal "kadın hakları" argümanından kurtulamaması bir yana, bu (ve benzeri) formülasyonlarda feminist teori açısından en az iki sorun baş gösterir: Birincisi, "kurtulmuş-ezilen kadınlar" ikiliğidir. Söz konusu ikilik, aslında cinsiyete dayalı özgül toplumsal eşitsizliklerin mevzubahis olmadığı varsayımını üstü örtülü olarak bünyesinde barındırır: Mevcut eşitsizlikler (ya da "sorunlar") sınıfsal, bölgesel, ekonomik vb ayrımlardan kaynaklanır. İkincisi, cinsiyetçiliğin girift işleyiş mekanizmalarından biri olan, kadınların *sorunlu özne* durumunda görülmesidir. Bu mekanizmayla "kadın kategorisi" çocuklar ve "etnik gruplar"ın yanı sıra yaşlılar, hastalar, gençler, bedensel engelliler gibi toplumsal açıdan dezavantajlı diğer nüfus kümeleriyle birlikte ele

---

emeğini ev içinden emek piyasasına, sanayiden tarıma görünür kılmayı amaçlayan yakın zamanlı bir çalışma içinse bkz. Dedeoğlu ve Öztürk, 2010.

alınıp kendini öteki'ne karşıtlıkla konumlandıran "asıl ve sorunsuz özne"nin dışında kalan, "normdan sapan herkes"in bir bileşeni olarak tanımlanır.[16]

Gecekondu ve gerisindeki iç-göç olgusunun öteki toplumsal değişkenlerle birlikte cinsiyetle de alakalı ekonomi-politiği karşısında kentsellik ve kentlilik de içinde olmak üzere mekân referanslı tanımları önsel veri olarak almak ve/ya da "sosyal bilimlerin feminist teori öncesi kavramları"na yaslanmakla yetinmektense, çoklu sosyal süreçleri kavramaya daha elverişli olabilecek yeni ve dinamik tanımlamalar üretebilen eleştirel çalışmalar için, en erken 1990'ların sonlarını beklemek gerekecektir.[17] Altı çizilmesi gereken önemli bir husus; yakın zamanlı bazı çalışmalarda, Türkiye sosyal bilimlerinin "Kürt sorunu, yerinden edilme, zorunlu göç" karşısındaki uzun soluklu suskunluğunun da bu çalışmaların bazılarında nihayet, farklılaşan bağlamlar ve bilimsel cesaret düzeylerinde de olsa, delinmiş olmasıdır.[18]

Buz (2009) ise, yerinden olma/edilme'nin spesifik ve Türkiye'de üzerine az çalışılan bir türü olan "sığınma(cılık)" ekseninde, mekânın sabitlenemezliği ve geçiciliğine kadınlar açısından bakıp yer, sınır, göç, mekânsal hareketlilik, aramekân *(purgatorio)* gibi kavramlara dair bildiklerimizi gözden geçirmeye teşvik eder bizi (Ayrıca bkz. Akkaya, 2002; Başat, 1997 ve Odman, 1996).

Şehrin Neresi?... Ya da İlla "Bir Yer" mi?!

Şenyapılı'dan yaptığım yukarıdaki alıntıda ve aradan otuz yıldan fazla zaman geçtiği halde benzeri formülasyonlarla yola çıkan literatürün hemen hemen tamamında, göz ardı edilen temel bir husus vardır: "Cinsiyete dayalı sosyo-mekânsal ayrışma ve işbölümü." Kenti ve kentsel süreçleri toplumsal cinsiyet ilişkilerini bütünleştirecek biçimde yeniden gözden geçirenler; özel-kamusal, ev-ev dışı, üretim-tüketim, üretim-yeniden üretim, oturma alanları-çalışma alanları gibi bir dizi karşıtlığın deşifre edilip kırılması çabasına odaklanırlar. Zira bilhassa özel alan-kamusal alan ikiliğinin kökenlerine, niteliğine ve geçerliliğine ilişkin

16 Benzeri bir sınıflandırma, Alkan ve Tokman, 2006'nın yanı sıra, aşağı yukarı son 10 yıldır düzenlenen birçok sosyal bilimler sempozyumu ile kimi derleme kitapların organizasyonuna hâkimdir.

17 örn. Bayraktar, 2011; Baysu, 2002; Bolak, 1997; Bora, 2007; D. Çelik, 2009; Erman, 1996; 1997, 1998 ve 2001; Erman, Kalaycıoğlu ve Rittersberger-Tılıç 2002; Erman ve Türkyılmaz, 2008; Güneş Ayata, 1998 ve 2001; İlkkaracan ve İlkkaracan, 1998; Özuğurlu, 2005; Uçan Çubukçu, 2011; Wedel, 1996 ve 2001.

18 Örn. Ayata ve Güneş Ayata, 1996a; Barut, 2001; D. Çelik, 2009; Demirler, 2007; Demirler ve Eşsiz, 2008; Ekin-Erkan, 2006; Gambetti, 2005; Göral, 2011; Güney, 2009; HÜNEE, 2006; Mengünoğul, 2006; Secor, 2004; Üstündağ, 2004 ve Wedel, 2005.

tartışmalar, toplumsal cinsiyet ile mekânın birlikte kuramsallaştırılmasında temel bir momenttir (Alkan, 2000; Cooper, 1997, s. 196). Üretimle yeniden üretimin parçalanması ve hanenin ekonomik üretim birimi olmaktan çıkması, kamusal-özel ayrımının bir yarılma haline gelerek modern formunu kazanmasının temelinde yatan nesnel-tarihsel gelişmelerdir. Birincil olan, bir erkek kardeşlik etrafında şekillenen "kamusal"dır. İkincil olan, ayrıştırılması gereken de tek tek erkeklerin kişisel egemenlik alanları: kadın ve çocuklar. Bu kişisel egemenlik alanları; kentte mekânsal olarak, modern hukukta evlilik sözleşmesi başta olmak üzere medeni hukuk düzenlemeleriyle ifadesini bulmuştur. Birçok feminist teorisyen, bu karşıtlığın, modern kapitalist toplumların temelinde olup fiziksel mekân düzleminde de kent planlaması ve tasarım kararlarıyla güçlendirildiğini ortaya koyar.[19]

Öte yandan bu bölünme; kadınların tabi konumunun bir açıklaması olmanın ötesinde, bu konumu yeniden üreten—eril bilimsel terminolojiyle de beslenen—cinsiyetçi ideolojinin bir parçası olarak ikili rol oynar. Bu nedenle; Smith, Ricardo, dahası nüfus analizine duyduğu ilgiye karşın Malthus'un, liberalizmin ekonomi-politiğini oluştururken, cinsiyetler açısından nötr olduğu varsayılan bir piyasada rasyonel ve rekabetçi etkinliklerde bulunan, "ekonomik adam"ı çevrime almakla yetinmeleri; Marx'ın toplumsal iktidar analizini piyasa ilişkilerine genişletmekle birlikte özel alanın iktidar ilişkilerini içermediği ve bu nedenle ekonomi-politiğinin olamayacağı yönündeki liberal varsayımı dışarıda bırakmasından 1970'lerde başlayan feminist eleştirilere değin geçen uzun dönemde kadınlar, onların etkinlikleri ve *alan*ları, en basit anlatımıyla, yoktur. Şehir çalışmalarında da özel alan göz ardı edilerek, *içeride* olup bitenler, tekil yapıların içinde süregiden ilişkiler ilgi alanının dışında bırakılmıştır (Alkan, 2011a ve b). Evin kapısının önüne gelindiğinde eril şehirciliğin de görevi sona erer ve eviçi işbölümü, buradaki üretici ve yeniden üretici faaliyetler, aile içindeki güç ve iktidar ilişkileri göz ardı edilir (McDowell, 1989, s. 138-42). Bu tür bir suskunluk, kent tarihinin yazılması başta olmak üzere, şehir çalışmalarının ait olduğu türlü disiplinlere egemendir. Merkezi önemdeki bu ikilik veri alınarak yapılan çözümlemelerse, kentsel kamusallığın ne ölçüde kadınların etkinlikleri ve özel alandaki ilişkilere yaslanarak yapılandırıldığını gözlerden uzak tutmanın yanı sıra, özel alanın kamusal alandaki ilişki ve eylemlerle ne ölçüde dönüştürülebileceğini de sorgulamaz (Staeheli ve Clarke, 1995, s. 7).

Küresel olarak 1970'lerin ortalarından bu yana süren hızlı endüstriyel, iletişimsel, bilişimsel ve kentsel yeniden yapılanma süreciyle birlikte ortaya çıkan değişiklikler, bahsedilen geleneksel karşıtlıkların geçerliliğini bir kez

19 Örn. bkz. Bailey, 2000, s. 53; Greed, 1994, s. 106-55; Knopp, 1992, s. 658-66; Mackenzie, 1989a, s. 46-57; McDowell, 1989, s. 142-7; Rose, 1993a, s. 117-8 ve 127-31.

daha sarsmıştır; çünkü söz konusu değişiklikler, hane yaşamını ve hane içinde olup bitenleri de önemli ölçüde etkilemiştir. "Ekonomi/ üretim dışı özel alan-ekonomik/üretime dayalı kamusal alan ayrımı"nın sorgulanması ise tam da bu gibi sorulara eğilerek, ekonomik yapıyla kentlerde dönüşüm içindeki mekânsal ayrışmanın birbirinden bağımsız olarak açıklanamayacağı gibi, toplumsal cinsiyet ilişkileri dikkate alınmaksızın da kavranamayacağını açığa çıkarır.

Öte yandan; ev işinin maddi temeli ve genel olarak emek süreçleri çerçevesinde yapılan analiz de kentsel yaşamda cinsler arası eşitsizlikle yüzleşmede ve cinsiyet-yüklü sosyo-mekânsal süreçleri açıklamada yeterli değildir (Ackelsberg, 1984, s. 250). Daha geniş bir çerçevede, eviçi emek ve ilişkilerin (örn. Özkaplan, 2009) yanı sıra;

- İşgücü piyasaları ve emek süreçlerinin cinsiyet-yüklü ve cinsiyet ayrımcısı yapı ve pratikleri (örn. Kalaycıoğlu ve Rittersberger Tılıç, 1998; Karagül, 2001; Özyeğin, 2005a; Pınarcıoğlu, 2006; Say Eryılmaz, 2000; Toksöz, 2005 ve Uluğ, 2000),
- Kentsel/yerel kamusal kaynak, hizmet ve malların cinsiyetler aşısından eşitsiz dağılımı (örn. Alkan, 2005; Amargi, 2007;, Günlük Şenesen, 2009; Kalfa, Aytekin ve Dinç, 2009; Uçar, 2005),
- Kadınların "kent hakkı" ve "kentli hakları" (örn. Alkan, 2011b; Alkan ve Tokman, 2006; Berktay, 2009),
- Aile içinde kadının tabi konumunun sürdürülmesinde ya da "yeni'yi sembolize eden veyahut eski'yi sürdüren" işlevinin inşasında devletin rolü (örn. Dedeoğlu, 2009 ve Toprak, 1991),
- Yerel/kentsel gündelik yaşamda cinsler arası ilişkiler ve farklı cinsiyet gruplarının kentle ilişkileri (örn. Akşit, 2008, 2009a ve 2010; Baysal Tokatlıoğlu, 2001, Kaya, 2006 ve Mills, 2007),
- Kurumsal ve kurumsal olmayan yerel/kentsel siyaset (örn. Alkan, 2003, 2004a ve b, 2005, 2007a ve b, 2008c, 2009b; Amargi, 2008; Arıkboğa, 2009; Arıkboğa, Erkan ve Güner, 2010; Çaha, 2010; Çitçi, 1989; Göral, 2011; Ecevit, 2001; Erdoğan Tosun, 2006; İvegen, 2004; Kartal, 2005; Koçak, 1988; Kurtoğlu, 2004; Pınarcıoğlu, 2011; Uçan Haber, 2009; Ünkap, 2009 ve Üstel, 1990),
- İlişkili meslek alanları ve pratikleri (örn. Şentürk, 2010b; Oğuz, 2007 ve Dostoğlu Türkün vd, 2002.),
- Beden, cinsellik ve cinsel yönelim tartışmaları (örn. Aykaç, 2010; Elçik ve B. Özenç, 2010 ve Mutluer, 2008),
- Zihniyet dünyaları ve öznellikler (örn. Bora ve Üstün 2005) ile ideolojik süreçler,
- Kentsel kültürel süreçler ve kültür/sanat üretimi (örn. Akıncı, 2008; Altay, 2004; Atagök, 2010; Bal, 2008; Dayıoğlu, 2009 ve Refiğ, 2010)

gibi birçok boyutun da çevrime alınması gerekir. Bu bağlamda, ne denli geniş bir çalışma alanının kapsanması gerektiği açıktır.

"Dahası, aslında, bütün bir coğrafyayı ve mekânsal oluşum/pratiklerin tamamını baştan başa cinsiyete taabi/cinsiyet-yüklü bir kurgu olarak tahayyül edebilmek gereklidir!..". Bora'nın (2009, s. 68 ve 74) dikkatlerimizi çektiği gibi Vatan'ın "ana", Devlet'in "baba" olduğunun tekerleme gibi sıradanlıkla yinelendiği bir politik-kültürel iklimde, "Milletin Evi"ni ya da ulusal mekânın cinsiyete taabi inşasını, örüntüleri ve anlamlandırılışım kavramaya çalışmak nasıl da geniş ufuklar açardı önümüzde... Örneğin G.E. Üstündağ (2005) ne yazık ki Türkçede—en azından henüz—yayımlanmamış doktora tezinde, Beyoğlu'nun gündüz ve gece ritimleriyle mekânları üzerinden süregiden çatışma ve mücadeleleri Türkiye Cumhuriyeti'nin modernleşme projesinin bir prizması olarak alıp ulus'un ve etnikleştirilmiş, cinsiyetlendirilmiş yurttaşlığın kentsel mekânın yeniden yapılanışıyla beraber nasıl inşa olunduğunu analiz eder (Ayrıca bkz. G.E. Üstündağ, 2007). Özkan (2002, s. 158-9), tek parti döneminin yeni coğrafya kurgusunu çok başarılı bir biçimde çözümlediği makalesinde, Dersim'in "[eril] batılı rasyonel, modern cumhuriyet" karşısında [dişil] ilkel, barbar ve irrasyonel olanı temsil ediş"ini, peçe ile Dersim'in dağları arasında kurduğu bir analojiyle açıklar: "Dersim'i çevreleyen dağlar, Fransız iktidarının Cezayirli kadınların yüzlerinden kaldırmak istediği peçeyi getirmektedir akıllara" (Ayrıca bkz. Yeğenoğlu, 2003 ve Schick, 2001).

Öte yandan Bora, az önce andığım çalışmasında, hem maddi hem metaforik anlamlarıyla evin kapısını açarak, bütün bir insanlık kültürünü, bir "ev kurma/evden kaçma hikâyesi" olarak okumanın mümkün olduğunu gösterir. Feminist bir perspektif için aile, eviçi emek ve kamusal/özel ayrımı tartışmalarının kritik önemini teslim eder, fakat bu tartışmaların ötesinde, ev'e ve ev'de olup bitenler etrafında kurulabilecek ilişkiselliklere işaret eder.[20] Modernleşme, ulus'un üretimi gibi süreçlerde, tam da bu süreçleri yeniden kurgulayan büyük ve üst anlatıların arkasını döndüğü alanın, ev'in merkeziliğini, cumhuriyet dönemi edebiyatının ürünlerinin de yardımıyla anlarız. Sınırların dinamik içerme ve dışlamalarla tarih içinde nasıl yeniden ve yeniden çizildiğini, toplumsal dönüşümlerin her zaman mekâna dair yeni ve farklı düzenleme, talep ve anlamlandırmalarla beraber gerçekleşip inşa olunduğunu da...

Tam da bu yüzden olsa gerek, F. Özbay (1999 ve 2002) Türkiye'nin modernleşme sürecini toplumsal yaşamın, eviçi emek ile "içeridekiler/dışarıdakiler"in

20 Feminist literatürdeki "ev ve kadın" çeşitlemelerinin kapsamlı bir dökümü için bkz. Kılıçkıran, 2010; ayrıca Noyan, 2003 ve *Amargi*, sayı:18. Antik toplumlarda ev inşasıyla yapılaşmada kadın gövdesine öykünülmesinin ve kültür tarihinde kadının yapı geleneğini başlatmasının arkeolojisini kaleme alan ilginç bir metin için bkz. Cıbıroğlu, 2004.

yeniden örgütlenişinin mekânsal izdüşümleri ekseninde okur. Nitekim özel-kamusal yarılmasına dair liberal formülasyon da ailenin (dolayısıyla eviçi'nin) müdahale edilmeyen bir özel alan konusu olmayıp aynı zamanda "milli politika"nın konusu haline gelmesiyle çöker. "İdeal Türk kadını"nın yanı sıra "ideal Türk evi", bu politikayla ilişkilenir ve konut mekânında da ifadesini bulur.[21]

"Ev" minvalinde, son olarak, "ev kızı" gibi gayet özgün bir kategori üretmiş bu kültürel coğrafyada, gerek gençlik araştırmaları gerek şehir çalışmaları gerekse daha genel anlamda sosyolojik araştırmalar içinde söz konusu kategorinin görünmezliğini ancak birkaç çalışmanın kırdığını belirtmek isterim. Lüküslü ve Çelik, (2008) söz konusu kategoriyi, "...yetişkin olmak için evlenmeyi bekleyen, [...] aslında bir anlamda hiç 'genç' olamadan yetişkin olmayı bekleyen bir kategori" olarak tanımlarlar (agy. s. 101) ve özellikle gecekondu mahallelerinde gençliğin *sadece* "erkeklere özgü bir hak" olarak görüldüğüne dikkat çekerler.[22]

Özetle, gerek cinsiyet ilişkileri gerekse cinsiyete dayalı kurgular, "sosyo-mekânsal örüntü ve süreçler" ile "kentsel yaşam ve kentselliğin" en önemli sorunsalları arasındadır. Zira kendisinin de bir parçası olduğu tarihsel-toplumsallığı boydan boya keser ve o bağlamca (yeniden) üretilir. Yine, Garber ve Turner'ın işaret ettiği gibi (1995, s. x-xi) toplumsal cinsiyet ilişkilerinin, yapısal süreklilik kazanmış boyutlarının varlığını kabul ettiğimizde, cinsiyete dayalı asimetrik ilişkilerle etkileşim içinde bulunan, dahası iç içe geçmiş olan yapıları anlamamız gerekir. Emek, iktidar, otorite, kurumlar gibi bunlardan ayrı düşünülemeyecek olan mekânın örgütlenmesi de bu bağlamda incelenebilecek boyutlardır. Dolayısıyla; üretim, tüketim ve dağıtımın örgütlenmesinden uzmanlaşma, işbölümü ve ekonomik kalkınmaya, aile yaşamıyla ilgili kamusal politikalar ile kamusal-özel ayrımı ve bu ayrımı veri alan ya da dönüştüren düzenlemelerden kentsel toprak kullanımı ve toprağın bölümlenmesine, kentsel hizmetlerden toplumsal etkileşim ve denetime, demokratik politikaların düzenlenişinden farklı öznelliklerin inşa süreçlerine değin geniş bir alanın kapsadıkları, aynı zamanda kentseldir ve kaçınılmaz olarak toplumsal cinsiyet ilişkileriyle iç içedir.

Temel önemde gördüğüm ve ilgili akademik birikimin bir kısmını da çerçevelendirmeye gayret ettiğim yukarıdaki kişisel saptama, değerlendirme ve

21 Akgökçe, 1996, böl. 3.4.2 vd; Baydar, 2002; Bozdoğan, 2002, s. 95-104; İnce Güney, 2009; Özgüven, 2010 ve Navaro-Yaşın, 2000. Ayrıca; Ankara, modernleşme, cinsiyet kimliklerinin ve şehirle kurulan ilişkinin dönüşüm evreleri ekseninde bir çalışma için bkz. Tarhan, 2006. Ankara'yı modernleşme öncesinden alan, "unutmak/anımsamak/hafıza" kilit kavramlarıyla kadınların kendileriyle, şehirle, modernleşmeyle ve tarihle ilişkilerinin uyumluluk/uyumsuzluklarını takip eden bir çalışma içinse bkz. Akşit, 2001.

22 Yine, bkz. Yumul, 2002 ve Bolak Boratav, 2002. Ayrıca, İstanbul'da üniversite öğrenciliğini sürdüren genç kadınların "mekânsal ve kültürel haritaları"na dair özgün bir çalışma için bkz. Özbek, 1998.

soru işaretlerinin ardından, metnin geri kalanını kentselliğin bu farklı boyutları/bileşenleri/temalarından bazıları etrafında 1990'larda ve 2000'li yıllarda yapılmış çalışmaların dökümüne ayıracağım. Belirtmeliyim ki bu döküm eksiksiz olmayacak, zira bir yandan kentsel-mekânsal süreçler, diğer yandan da toplumsal cinsiyet ilişkileriyle ilintilendirilemeyecek bir alan, aslında yoktur. Modernizmin ve modernleşmeci düşüncenin, yapay/eğreti kompartımanlarının eleştirisi, karşımıza, aynı zamanda zenginlik olarak da okunabilecek, böylesi bir güçlük çıkardı!

Konut

Konutun, sosyoekonomik, kültürel, politik işlev ve anlamlarındaki çoğulluğu sergileyen cömert ve çok çeşitli meşreplerden beslenen bir literatür mevcut: Konutun, her şeyden önce ve en arkaik anlamıyla insanların barınmasına, dışarının istenmeyen etkilerinden korunmasına hizmet eden bir işlevi olduğunu, kapitalist toplumlarda toprakla birlikte metalaşıp üretim ve tüketim malı niteliği kazandığını, durgunluk zamanlarında ekonomiyi canlandıracak bir araç olarak devreye sokulduğunu, kişi ya da hane halkı düzeyinde yatırım ve sosyal güvence işlevi taşıdığını vb bu literatür anlatır bize. Konut, bütün tabakalaşmış toplumlarda statü göstergesi olmakla kalmaz, ürünü olduğu kültürü de kapsayan toplumsal ilişkilerin yeniden üretiminde kritik bir yer de işgal eder. Konuta ilişkin süreçlerin, birbiriyle çatışan ve kısmen, arızi ve/ya da geçici olarak da olsa uzlaşan çıkarların konusu olduğu, dolayısıyla çok taraflı, çok failli bir evreni tanımladığı da meseleyle ilgilenen herkesin malumu. Bu nedenle Beyer (1958, s. 2) "[K]onuta ilişkin süreçleri kavramak, aynı zamanda pek çok başka şeyi anlamak demektir," der. Ne var ki, malum olanın asimetrik cinsiyet ilişkileri ekseninden okunduğu çalışmalara ancak 1990'larla birlikte rastlıyoruz. Beyer'ın işaret ettiği "süreçler"in ve "pek çok başka şey"in bu asimetri prizmasından nasıl kırıldığını bu takribi on eş yıllık çalışmalar gösteriyor bize.

Söz konusu çalışmaların bir bölümü, geleneksel evleri ve kadınların eviçi rollerini merkezine alan, "kültüralist" ve "etnografik" denebilecek bir bağlama yerleşir (Baran ve Yıldırım, 2005; Dalkılıç ve Halifeoğlu, 2005; Halifeoğlu ve Dalkılıç, 2005; Kejanlı, 2005).

Öte yandan, Erdoğdu Erkaslan (2004) konut tasarımının cinsiyetler arası bir mücadele alanı olarak da okunmasını önerir. Modern konut tasarımında cinsiyet rollerinin temsili, Erdoğdu Erkaslan'a göre, eski zamanlardan bu yana fiziksel yapılı çevreye sızmış rasyonel/irrasyonel dikotomisi çerçevesinde analiz edilebilecek bir fenomendir. Domestik ve kamusal alanların ziyadesiyle cinsiyetlenmiş bir surette ayrıştırılmasıyla kadınların "erkek-yapımı çevre"de marjinalizasyonuna odaklanan yazar, mimari ürünlerin hem kullanıcıları hem de tasarımcıları olarak kadınların kuşaklar boyunca asimetrik güç ilişkilerinden muzdarip olduklarının altını çizer. Eviçi ve ev işinin modern mimarlıkla

beraber "otomasyonu", yazara göre, kadınların kamusal alana erişimlerini olanaklı kılan etmenlerden biri olmakla beraber, ironik bir biçimde, ev içindeki "hegemonya"larını da zedeleyen bir etkiye sahiptir.

Özbay (1996) ise, modernleşme sürecine koşut olarak, "mekânda cinsiyet ayrımı: harem ve selamlık, ev emeğindeki farklılaşma ve görünürlük, mekânda cinsiyet ayrımının kalkması: misafir odaları, apartmanlaşma, salonların gündelik kullanıma açılması ve mutfaklardaki değişim ve işbölümü"nün izlerini sürmek suretiyle, Türkiye'de kamusal'ın özel olduğu bir mekân kullanımından, özel ve kamusal alanın ayrıştığı ve takibinde, özel'in kamuya açıldığı bir mekân kullanımına geçişi gözleme imkânını sunar. (Ayrıca bkz. Ayata, 1985). Modernleşme sürecindeki karmaşık dinamizmlerin Türkiye konut kültüründeki sosyo-mekânsal değişmelere yansımasını açıklamaya çalışan bir başka araştırmacı İnce Güney'dir (2009). 1920'lerden 1990'ların sonuna kadarki dönemi inceleyen çalışmasında yazar, Ankara'daki değişimleri ülke genelindeki değişimlere model olarak kabul eder. Yirminci yüzyıl Ankara apartman dairelerinin mekânsal organizasyonunda yaklaşık 80 yıl boyunca yaşanan değişimler üzerinden cinsiyet rol ve ilişkilerinin yanı sıra, hane içi mahremiyet algılarındaki dönüşümlere de bakan İnce Güney, apartman konutlarının gerek tasarım gerekse kullanımlarındaki değişimlerin, sosyokültürel değişimin izlerini sürmede ne gibi referanslar oluşturabileceğine dair de bir fikir verir.

Ayata ve Güneş-Ayata, (1996b) farklı komşuluk çevrelerinde oluşan sosyal sınıf ve statü grubu kümelenmelerini, bu kümelerin yansıttığı kültürü ve konut kullanımını inceledikleri araştırmalarında, cinsiyet gruplarının da konut çevresiyle ilgilerini karşılaştırmalı olarak tartışırlar. Ankara'nın kentsel alanlarından yararlanma düzeyinden kültür tüketimine, çocuk yetiştirme tarzlarından konut kullanım biçimlerine, komşuluk örüntülerinin niteliğinden çevre bilincine kadar uzanan birçok değişkenle alakalı düşünce, tutum ve davranışın, farklı komşuluk çevrelerinde yaşayan toplumsal sınıf ve tabakaların özellikleri kadar cinsiyetler açısından da farklılaştığı görülür. Aile içi ilişkilerin otoriter ve ataerkil niteliği, bütün sosyal gruplar için geçerlidir. Öte yandan, gecekondularda kadınlar tarafından vurgulanan ve erkeklerce daha az belirtilen sosyal bağlar apartman semtlerinde pek önemli değildir. Bunun başlıca nedeni gecekondulu kadının son derece kısıtlı bir çevrede hareket ediyor olmasıdır. Onlar için sosyal çevre neredeyse tamamen komşu ve akraba anlamına geldiğinden bu kimselere yakın olmak esas sorundur. Diğer yandan orta sınıf apartman semtlerinde kadınlar dış dünyaya daha fazla açıldıkları için aile bütçesi kullanımındaki etkenlikleri daha fazladır.

Kümbetoğlu, İstanbul'a yeni göçmüş kadınlarla 1990'lı yılların başlarında yaptığı araştırmasında, kadınlarla genç kızların ev dışında çalışmalarına yönelik hoşnutsuzluğun, kadın namusunun denetim altına alınması endişesine yaslandığı belirtir. Böylece, "kadının güvenilmez mekânlara salıverilmemesi" düşüncesi, "kentin özgürleştirici değil aksine hapsedici yanını" öne çıkarır (akt. Kümbetoğ-

lu, 2001, s. 276). Gecekondu alanlarında yaşayan kadınların kentteki yaşamları hemen hemen konut, sokak, mahalle üçgeninde geçer. Diğer kentsel mekânlar ancak "iş, ihtiyaç ve akraba ziyareti" gibi gerekçelerle kullanılır (Ayrıca bkz. Alkan, 2005, s. 100-32). Araştırmacı, mahalle içiyle sınırlı bu yaşamın, "kentte oturma, kentli oluş, yeni bir çevredeki yeni anlam ve örüntüler" ile olan ilişkisini aşağıda belirtilen ana başlıklar altında açıklar (Kümbetoğlu, 1996):

- "Maddi bir kültür öğesi olarak konut ve özellikleri": Gecekondulu nüfusun kentsel nüfus içindeki payı %35 civarında olup büyük şehirlerde bu oran %50'yi bulmaktadır. Dolayısıyla, gecekondu ve gecekondulu nüfusun "geçici veya geçiş dönemi olgusu" olmayıp "kalıcı, yerleşik, özgün bir kültür barındıran" sosyo-mekânsal bir oluşuma işaret ettiğinin altı çizilmelidir.
- "Konut-kadın ve konutu kullananlar ilişkisi": Sosyal-mekânın akraba, yakın komşu, "aynı köylü"den oluşan birincil gruplardan ibaret olabildiğini ve algı düzeyinde de "biz, bizim gibiler" nosyonlarından hareket edildiğini görürüz. Bu ve benzeri kategoriler, aynı zamanda belli sosyal destek ve dayanışma örüntülerine de işaret eder. Kadınlar içinde var oldukları mekânın yetersizliğini vurgulasalar da tek güvencelerinin yine bu mekânlar olduğunu düşündüklerini anlarız (krş. Bora, 2007).
- "Konutu ve konut dışı mekânları kadınların hangi amaçlarla kullandıkları": Konut ve yakın çevresi kadınlarca kimi zaman ev eşyalarının temizliği (halı, kilim yıkama, yastık, yorgan ve yatak içlerinin temizlenmesi) ya da kışlık besin maddelerinin hazırlanması, kimi zaman gelir getiren faaliyetler, kimi zamansa sadece sohbetler için kullanılır. Kadınların gelir elde etmeye çalıştıkları işler kışın ısıtılan tek odada, odayı aile üyeleri ile paylaşarak görülürken, yazın bahçeler, kapı önleri ve boş alanlar tercih edilir.

Dolayısıyla Rodriguez'in (1994) Ekvator'un "Barrio" kadınları ya da Corcoren Nantes'in (1993) Brezilya'nın "Favela" kadınlarının yaşam ve etkinlik alanlarına dair söylediklerine benzer bir biçimde, birçok durumda, yeniden üretimin nerede bittiği, üretimin nerede başladığı arasında belirgin bir çizgi yoktur. Nitekim Kayasü (1996) Türkiye'de tekstil ve konfeksiyon sanayilerine yönelik olarak evde üretim yapan kadınların konutlarıyla etkileşimlerini incelediği çalışmasında, sanayi öncesi toplumun bir özelliği olan "ev-atölye"nin 1980'lerde sanayinin yeniden yapılanma ve uluslararasılaşma eğilimleri doğrultusunda yeniden gündeme geldiğinin altını çizer.[23]

23 Ayrıca bkz. Eraydın ve Türkün Erendil, 2005a; Hattatoğlu, 2002; Türkün, 2005 ve White, 1999. Konut-cinsiyet bağlamında başkaca A.P. Çelik, 2010; Karahan, 2010 ve Onat, 1996 çalışmaları da mevcuttur.

Emek Süreçleri... Hangi Emek?... Nerede?...

Kayasü, yukarıda anılan çalışmasında, konutun bu tür kullanımının devam edeceğini öngörüp bunun da gelecek açısından önemli bir veri olarak kaydedilmesi gerektiğinin altını çizer. Belirtmeliyim ki, aradan geçen aşağı yukarı 15 yıl zarfında konutun bu cinsiyet-yüklü ekonomi-politiği ne ilişkili kavramlar ve analitik kategoriler ne de politikalar düzleminde kökten bir gözden geçirmeye sebep olmuştur. Kendilerine tahsis edilen sosyo-mekânsal kaynaklarla kadınların ne yaptığını (ve yapamadığını), geleneksel iktisat, iktisadi coğrafya ve kent planlaması da içinde olmak üzere kentin ekonomik boyutunu çevrime alan disiplinlerin çalışma kavramıyla açıklamak olanaklı değildir. Çünkü söz konusu kavram pek çoğunlukla düzenli ücretli işgücüyle, biraz daha genişletildiğindeyse piyasa için ve/ya da piyasa içinde yapılan etkinliklerle eşanlamlı olarak kullanılır. Çalışma kavramı; "[B]ir toplumda her yaştaki kadın ve erkeklerin, her mekânda ve üretim ilişkisi içinde, kendilerinin ve başkalarının yaşamının devamı için kullanım değeri ve değişim değeri olan mal ve hizmet üretme süreçleri"ni (Ecevit, 2000, s. 119) anlatacak bir içerikle ele alınmayıp kamusal ekonomik ilişkilerdeki, özellikle "işyeri"ndeki etkinliklerle sınırlandığında, kadın emeğinin önemli bir bölümü dışarıda kalır. Bu tür bir cinsiyet körü yaklaşım, ekonomi istatistiklerine de yansır ve bu istatistiklerdeki verilerle yeniden üretilir. Örneğin, kadınların çoğunluğu "etkin" olmadıkları zaman da çalışabilecek durumdadırlar, dahası zaten çalışırlar: Ev işlerini sürdürürler—ve bu işleri "etkin" olduklarında da sürdürürler.

Kaldı ki, Türkiye'de 1950'li yıllardan sonra "ev kadını" kategorisinin giderek şişkinleşmesi, bunun yanında kadınların işgücüne katılımlarının sürekli düşüş göstermesi rastlantısal değildir. 1950'lerden itibaren varlığını şiddetlendiren iç göç, tarım kesiminde ücretsiz aile işçisi olarak çalışan kadınların, özellikle büyük kentlere geldiklerinde formel işgücü piyasalarının dışında kalıp ev kadını olmalarını beraberinde getirmiştir. Nitekim 1955'te kadınların yaklaşık %96'sı tarım kesiminde ve ancak %4'ü tarım dışı sektörlerde çalışmaktayken, bu oranlar 1980 yılında sırasıyla %87 ve %13, 2007 yılında %47 ve %53 biçiminde değişecektir. Buna koşut olarak, 1950'den önce %80'in üzerinde olan kadının işgücüne katılım oranı, 1980'de %43'e ve 2010'da %28'e düşecektir. "Aradaki farkın nereye gittiği" sorusu, yanıtını kentsel işgücü istatistiklerinde görünmeyen "ev kadınlığı" kategorisinde bulur. İlgili yazında bu süreç "ev kadınlaşma" olarak nitelenir (Ecevit, 2000, s. 130, 153-4 ve İlkkaracan, 1998, s. 285). Bu tablo, aynı zamanda, Türkiye kentleşmesinin kırsal kesimden göçle gelen kadınlar için "hapsedici" sonuçlarına da işaret eder. Bilhassa 1980 sonrası ekonomik yeniden yapılandırma politikalarıyla beraber, örgütlü sanayiyle bağlantılı ama ev eksenli, düzensiz ve enformel çalışma biçimlerinin kadın(sı)laşarak (feminizasyon) yaygınlık kazanması, bu geniş kentli alt sınıf kadın kesimi için evi yalnızca yeniden

üretim mekânı değil, aynı zamanda sosyal güvenlik, örgütlenme, ücret güvenliği vb birçok açıdan sorunlu bir üretim mekânı olarak da işlevlendirecektir. Kadın emeği, cinsiyet körü disipliner yaklaşımlarca "tüketim ve yeniden üretim alanı" olarak nitelendirilen sözüm ona özel alanda ücretli emeğe bir yandan "lojistik" hizmetleri sağlarken, böylece bir yandan da üretim ilişkilerine, ama yine cinsiyet asimetrisi doğrultularında farklılaşan biçimlerde eklemlenmektedir.

Öte yandan, Türkiye de içinde olmak üzere birçok ülkenin kentlerinde kadınlar, giderek artan oranlarda, "dışarıdaki üretim"e evlerinden katılırken, yeniden üretimle ilgili etkinliklerinin bir bölümünü de evlerinin dışında gerçekleştirmektedirler. Ne var ki, birçok durumda eviçlerindeki gelir yaratıcı etkinlikler istatistiklere yansımadığı gibi, "yeniden üretici" eviçi etkinlikler de ulusal gelir hesaplamalarında göz önünde bulundurulmaz ve ev kadınları etkin işgücüne ne "işsiz" ne de "çalışan" olarak içerilir.[24]

Kaldı ki, 1970'lerden bu yana devletin işlevlerinin sınırlanarak yeniden tanımlanması, üretim ekonomisi ve emek süreçlerindeki dönüşümler bu tür bir gözden geçirmeyi zorunlu da kılar. Nitekim "kadınların mekânı"nda, bundan böyle salt aile yaşamı için değil, aynı zamanda, kamu hizmetleri ve formel çalışma yaşamı için de kaynak sağlanmaktadır. Dolayısıyla, toplumsal cinsiyet ve kentsel yapılı çevre bölünmelerini kırma, kamusal ve özel alanları, iş ve ev yaşamını bütünleşik bir çerçevede düşünme önerisi, aynı zamanda mevcut süreçlerin ayırdına varılmasının bir gerekliliğidir de. Üstelik 1980'lerde sosyal hizmetlere yönelik devlet harcamalarındaki azalmalar ve giderek artan kesintiler, üretim-yeniden üretim ilişkilerinin boyutunu farklılaştırmıştır. Ev dışında çalışan kadınların ikili rollerini yerine getirmelerini kolaylaştıran çocuk bakımı gibi toplumsal hizmetlere yönelik harcamalar, giderek, "özel, pahalı" ve "kadın çalışanlara tanınan ayrıcalıklar" olarak tanımlanmaya başlamıştır. Ekonominin yeniden yapılanması; üretimin yeniden örgütlenmesi ve emeğin esnekleşmesi paralelinde, enformel ekonominin genişlemesini de beraberinde getirmiştir. Böyle bir yeniden yapılanmanın anlaşılabilmesi, üretim ile yeniden üretim arasındaki ilişkilerin üzerinde odaklanmayı ve bu ilişkilerce tanımlanan bir ölçekte çalışmayı gerektirir (Ecevit, 2000, s. 124-6).

Nitekim kentin ekonomik coğrafyasıyla ilgilenen feministler, enformel ekonomiyi, analitik olarak, üretim ile yeniden üretimin kesişme alanına yerleştirirler. Bu kesişme alanında, yerel topluluk düzeyinde çocuk bakımı, sağlık, dahası danışma gibi hizmet ağları ve evde para kazanma ağları kadınlarca ve kadınlar arasında oluşturulup sürdürülür (Wedel, 2001, s. 21). Ankara'da 1990'lı yılların sonlarında gündelikçi kadınlarla yapılan bir araştırma, bu kadınların tamamının çalıştıkları işleri tanıdık, akraba, komşular aracılığıyla bulduğunu ortaya koyar

24 F. Özbay, 1995, s. 129-31. Ayrıca bkz. Ecevit, 1995; İlkkaracan, 1998 ve Alkan, 2008b.

(Kalaycıoğlu ve Rittersberger, 1998, s. 227). Yine aynı yıllarda Ankara'nın bir gecekondu semtinde yapılan etnografik bir araştırmada, kadınlar arasında kendilerine iş bulmakla kalmayıp hizmetinde oldukları ailenin yardımıyla kocalarına iş sağlayanların da olduğu saptanır (Erman, 1998, s. 215). "Türkiye'de Ev-Eksenli Çalışan Kadın İşçiler: Sorunlar ve Örgütlenme Stratejileri Toplantısı"na (Ekim 1999, İstanbul) İzmir'den bir mahalle örgütlenmesini temsilen katılan kadınlar, ev eksenli çalışan kadınların yoğun olduğu mahallede çocuklara sırayla nasıl baktıklarını aktarırlar.[25]

Özetle, ev-işyeri ayrımı, ne sosyoekonomik, dolayısıyla ne de mekânsal anlamda durağandır ve bu devingenlik, özellikle kadınların evde enformel gelir getirici etkinlikleriyle kendini açığa çıkarır. Türkiye'de de "ücret karşılığı emeğin evin mikro ölçekli coğrafyası içinde nasıl içerildiğini" inceleyen araştırmalar kamusal-özel, çalışma-yaşam, işyeri-ev, üretim-yeniden üretim, birincil çelişki-ikincil çelişki ayrımlarını derinden sarsar. Bununla kalmayıp "kimlik" ve/ya da "kültür" ile "emek süreçleri"nin ve "sınıfsal oluşum"ların karşılıklı kurucu niteliklerine, bunların da farklı ölçeklerde "kentsel mekânsal ayrışma"yla ilişkisine dair düşünmeye davetiye çıkarır.[26]

Bu başlık altında, son bir not olarak "seks işçiliği"ni düşmeli. 22 Temmuz 2007 genel seçimlerine giden süreçte eski genelev çalışanları Ayşe Tükrükçü ile Saliha Ermez, İstanbul 1. ve 2. bölgelerden bağımsız milletvekili adayı olmuşlardı. "Diptekiler"le hayatlarını çalan "üsttekiler"i yüzleştirmek için aday olduklarını ifade ediyorlardı birlikte kaleme aldıkları seçim bildirisinde. "[G]enelev gibi kölehanelere giden tüm yolların tıkanması, [...] genelevdeki ve dışarıdaki tüm cinsel kurbanlardan özür dilenmesi, [...] [onlara] tazminat ödenmesi, vesikaların iptali, kötü sicillerin tamamen imha edilmesi"ni talep ediyorlardı (bkz. Tükrükçü 2008; Ermez ve Yurdalan ,2007).

Zengin (2008 ve 2009), genelevin kapısından girebilme koşulunu—bedenini erkeklere satılmak üzere devlete teslim etme koşulunu—taşımayan, dolayısıyla o kapının körleştirdiği hattın paralellerinde dolanarak, devletin iktidarını ve bu iktidarın hedefi olan belli özneleri cinsellik ve mekân kesişiminde nasıl kurduğunu sorunsallaştıran bir kadın araştırmacı. Türkiye'de ancak çok yakın zamanlarda sorunsallaştırılmaya başlayan bir alanla temas ederek, yalnızca hayat kadınları/iffetli kadınları değil, vesikalı/vesikasız çalışanları da nüfus grupları olarak kategorilendiren, düzenleyip denetleyen bir tahakküm etme tarzı içinde "devletin eril cinsel topografyasını" da önümüze seriyor. Yaptığı, bir yandan da, çeperleri

25 *Pazartesi*, 1999, s. 7. Ayrıca bkz. Büyükkarabacak, 2005.

26 örn. bkz. Ayata, 2005; Durakbaşa ve Cindoğlu, 2005; Erdoğdu Erkarslan, 2010; Gökbayrak, 2009; Kaşka, 2006; Ökten, 2001; Öncü, 2005; Özyeğin, 1996 ve 2005a ve b; Yükseker, 2003; Weyland, 2005 ve White, 1999.

olmayan bir merkezin mevcudiyetinin imkânsızlığını göstererek, bütün merkezlerin sterilliğinin ne gibi unutkanlıklarla iddia edilebildiğini bize anımsatmak...

Zengin, "kiralık kadınlar"ı dert edinirken, C. Özbay ise (2011) İstanbul'un *queer* sosyal mekânlarında giderek daha fazla görünürlük kazanan "kiralık erkekler"in, yaşadıkları yoksul ve yalıtılmış çevreleriyle giderek gelişen batılı-tarzdaki "gay kültürü" arasındaki gerilimleri uzlaştırmak üzere ne gibi stratejiler izlediklerini, bu alandaki "eril pazarlıklar"ın ne gibi yeni erkeklikler inşa ettiği ya da mevcut hâkim erkeklik tarzlarını nasıl güçlendirdiğini araştırır. Erder ve Kaşka (2003), Kalfa (2008) ve Ünlütürk Ulutaş ve Kalfa (2009) ise "sektör"ün uluslararası boyutları ve kadın ticaretine odaklanırlar. *Amargi* dergisi de 12. sayısını (2009) "Hayatın Kadınları"na ayırmıştır.

Bu minvalde, fakat bambaşka bir perspektiften ve kült bir İstanbul filmi olan *Vesikalı Yarim*'den ilham alınarak yazılmış, okuması ziyadesiyle keyifli bir kitap, Çiçekoğlu'nun *Vesikalı Şehir*'idir (2007a). Şehrin, dahası kırsal/kentsel dikotomisinin, genel olarak sinemada, özel olarak da Türkiye sinemasında farklı temsilleri ile kolektif bilinçaltında ikiye bölünüp eril tahayyülde fetiş haline gelmiş kadın kimliği arasındaki paralellikler üzerinden kitabını ören Çiçekoğlu, bu paralelliklerin şehre ve şehir içinde kadına nasıl yansıtıldığını birçok örnek üzerinden anlatır. (Ayrıca, bkz. Çiçekoğlu, 2007b). Ne de olsa, Yanıkkaya'nın (2004, s. 65) dikkatlerimizi çektiği gibi, "*Public man* kamusal adam iken, *public woman* fahişeye karşılık gelir" ve bunun "sokakta olmanın cinsiyet-yanlı meşruiyeti"yle doğrudan bir bağı vardır.

Modern şehrin, sterilliğin formel olarak ve yüzeyde korunmasına hizmet eden güvence siyasasının çeperlere ya da merkez içindeki "kamp"lara sevk ettiği yalnızca fuhuş ve fuhşun mekânları değildir kuşkusuz. Modern şehir disipline etmeye, dolayısıyla içerme/dışlama süreçlerine yaslanan bir sosyo-mekânsal örgütlenme olup "aforoz odakları"nın ayrıştırılması da bu örgütlenmenin yapılandırıcı niteliğidir. Ayrıştırma ve dahası ayıklama ve yasaklama, bazen kamusallığın bütün veçheleri için uygun olmadığı iddia edilen kadın bedenleri üzerinden işler.[27] Bazen de toplumun çekirdeği olması beklenen ailenin, dolayısıyla *heteronormativite*'nin mayasını bozacak "unsurlar"a yönelir.

---

27 Örn. "tesettürlü kadın" bağlamı için bkz. Elçik, 2008; Eraslan, 2002; Kejanlıoğlu ve Taş, 2009; Letsch, 2007; Secor, 2002; Şişman ve Karabıyık Barbarosoğlu, 2004. Saktanber ise (1996) 1990'lı yılların ortalarında Ankara'da kurulan "İslami bir site"ye ilişkin gözlemlerinden yola çıkarak, burada yaşayan kadınların, kendilerine erkekler tarafından dayatılan bir anlayışın pasif uygulayıcıları olmayıp gündelik çabaları ve düşünsel katkılarıyla bir "İslami yaşam tarzı"nın gerçekleştirilebilmesini mümkün kıldıklarını işaret eder. Bununla beraber, mensup oldukları siyasi kesim içinde de bu kadınların "annelik" ve dolayısıyla "kültürün ve geleneklerin taşıyıcısı" olma fonksiyonları başattır. Saktanber'in önemli bir diğer odağı, bu insanların toplumda "öteki" olarak tanımlanmakla kalmayıp kendilerinin de söz konusu "öteki" olma halini kendi hikâyelerine nasıl eklemledikleridir.

Şehrin Heteronormatif/ Heteroseksüel Sınırları

Eşcinsel hareketin, daha geniş anlamda LGBT hareketinin, kadın hareketinin tarihinden farklı olarak, yurttaşlık mücadelesiyle kentsel-mekânsal mücadeleyi bir arada yürütüyor olması, üzerine eğilmeye değer bir özellik. Selek (2001/2007) bu ayırt ediciliğin anlaşılabilmesi için çok önemli bir adım atmıştı ve hâlâ alanında tek bu akademik çalışma... Oysa LGBT'nin bir yandan anayasal yurttaşlığa ilişkin talepleri devam ederken, mekânsal dışlanmaya karşı, mekânlar edinip koruma ve mekân dolayımıyla güç kazanma mücadeleleri de paralellik gösteriyor. Kadınların bir evi vardı ve mesele orada kalıp kalmayacakları, evden ne kadar uzaklaşıp şehrin kamusallığında ne kadar ve nasıl pay alacaklarıydı, ama sürekli eve dönmeleri şartıyla... Mesele asıl olarak, LGBT'nin bir yandan yeniden gönderilebilecekleri evlerinin olmaması, bir yandan o "son kale"yi de tehdit etmelerinde sanki...

Öz (2009), LGBT'nin tefriki ve hatta yerlerinden edilmelerine veyahut yerinden olmak durumunda kalmalarına[28] yönelik politika ve pratiklerin bir dökümünü verdiği çalışmasında, homofobinin genel olarak otoriteryenlik, militarizm ve milliyetçilik ile hemhal oluşunun Türkiye panaromasını da çizer. Bu panaromada "ahlaksızlar," iktidarın yalnızca nesnesi, kurbanı değildir: dışlanma ve şiddete karşı yürüttükleri iç içe geçmiş bireysel, grupsal, örgütlü, mekânsal ve/ya da hukuksal mücadeleyle bir öznelik konumu da üretirler.

1994 yılında Ankara'da yayımlanmaya başlayan ve bugüne kadar yayınını kesintisiz olarak sürdürebilen tek LGBT dergisi olan *Kaos GL*'nin daha ikinci yılında (s. 22) heteroseksist/heteronormatif sistemin belirlediği modern kentlerde LGBT'lerin "mekânsal sıkışma"sını vurgulamak amacıyla, "Eşcinseller Gettolar Değil Kentin Tamamını İstiyoruz" kapağıyla çıktığını görüyoruz. Bu sayıda Emre G.'nin kent planlamasının kuramsal ve tarihsel serüvenini kuşbakışı özetleyen bir derlemesi de bulunmaktadır.

"Eşcinsel Gettolar Değil, 'Kent'in Tamamını İstiyoruz!" sloganı *Kaos-GL* tarafından dile getirilişinden yaklaşık bir 15 yıl sonra, 21-23 Ekim 2010 tarihlerinde Ankara'da düzenlenen "Uluslararası Mimarlığın Sosyal Forumu"na da damgasını vurdu. Forum çerçevesinde düzenlenen, benim de katılımcıları arasında bulunduğum "Kentsel Mekânların Kurulumunda Heteroseksist Politikalar" atölyesi, Mimarlar Odası Ankara Şubesi'nin bu atölye için kendi binasında yer tahsis etmesiyle de sembolik bir anlam kazandı. Atölye'nin yürütücülerinden Ali Erol, Osmanlı'dan başlayarak Türkiye'nin eşcinsellik tarihini özetledikten sonra, Osmanlı'nın son döneminde Tanzimat ile yüzünü sosyal

28 Çur (2005) "taşrada kadınlık halleri"ni tarif ederken, *Kaos GL* dergisinin 104. sayısı da (2009) "Taşra" dosyasıyla, "taşra'dan göç edenler, taşraya kaçıp kurtulanlar, taşrada mutlu olanlar, taşranın sıkıntısını üzerinden atamayanlar..."ı anlatır bize.

ve siyasi hatta batıya dönmesiyle cinselliğe ve özelde eşcinselliğe yaklaşımın değişmeye başladığını anlattı. Cumhuriyetle birlikte devam eden bu yaklaşımın, ulus-devlet projesi ile toplumu şekillendirirken, bürokratik elitlerden başlayarak eşcinselliği, kamusal ve sosyal hayattan kovduğunu dile getirdi. Atölye katılımcılarından Mimar Özakın'ın, Avustralya ve Kuzey Amerika'da görülen gettolaşma pratiklerini örnekledikten sonra,[29] içinde bir saptama da barındıran önerisi ziyadesiyle çarpıcıydı: "Eşcinsel hareket ile diğer hareketler ayrı evlerde oturup birbirlerine misafirliğe giderek mesele çözülmeyecek, aynı evin farklı odaları olsa da odalar arasında geçişin serbest olduğu bir mekânsal ilişki için mücadele edilmeli!.." [30]

Alandaki çok az sayıda "yerli" çalışmadan birinde Başdaş (2010) eşcinsel/lezbiyen kadınlarla biseksüel kadınların mekânsal deneyimlerine; bir diğerinde ise Biricik (2010) eşcinsel erkeklerin kentle ve mekânla ilgili deneyimlerine ışık tutmaya çalışırlar.

Şehir: Homofobik Fakat Pekâlâ Homososyal ve Eril!

Şentürk (2009, 2010a böl. 3 ve 2010b), mekân çalışmalarında *cinsiyet* dendiğinde asıl olarak ve neredeyse tekil olarak da anlaşılanın "kadın" olmasını problemleştirerek, erkekliğin ve erilliğin yol açtığı sorunların bir anlamda perdelendiğine dikkat çeken çok az sayıdaki erkek araştırmacıdan biri. Altını çizdiği aksaklığın, aslında genel olarak cinsiyet çalışmalarının bir meselesi olduğunu gönül rahatlığıyla söyleyebiliriz. Bunun istisnası, *Toplum ve Bilim*'in güz 2004 sayısını "Erkeklik" dosyasına ayırmasıyla, daha doğrusu, bir dergi dosyası oluşturabilecek kadar birikimin ancak 2000'lerin ortasında sağlanmasıyla oluşmaya başladı.[31] Bu bilançonun sorunsalı açısından "Erkeklik" dosyası içindeki "Erkekliğin Ev Halleri!" (C. Özbay ve Baliç 2004, s. 89-104) başlıklı makale özellikle önemli: Özbay ve Baliç, erkeklerin, "evde konaklayan bir yabancıya indirgenmiş halleri"ni, "ev içinde 'ilişkiler ötesi' bir demirbaş" noktasına konumlandırılışlarını, "[U]zay dahil her konuda laf üretirken, [...] 'yaşadıkları' mekâna dair sessizliklerinin, orayı görmemeleri, orada görülmeme arzuları, mekânı hissetmemeleri, gibi yorumlanabilecek çok çeşitli anlamları"nı dert edinip (agy. s. 96-7) erkeklik ve ev'e dair kışkırtıcı saptamalarda bulunup verimli sorular üretiyorlar.

---

29 Bir örnek vaka için bkz. Castells, 1983.

30 Bkz. Gülistan Aydoğdu haberi. http://www.kaosgl.com/icerik/escinseller_ve_kent_atolyesi_yapildi, 25.06.2011.

31 Alanda, derin soluklu iki alan araştırmasının ürünü olan kapsamlı iki taze çalışma için bkz. Selek 2008 ve Sancar 2009.

İşte Şentürk de bu "erkek suskunluğu"nu bozanlardan. Suskunluğunu bozan huzursuzluğun doktora tez çalışması (2007) sırasında başladığını anlıyoruz:

> [T]ezimde le Corbusier'nin 'Modulor' adlı evrenselci mimari ölçeğini inceliyordum. Metni Fransızca bilmediğim için aslından değil, İngilizce çevirisinden okuyordum. [...]Kitabın başlarından itibaren, cinsiyetli zamir kullanımının çok yoğun olduğunu fark ettim. Zaten fark etmemek de mümkün değil çünkü Jeanneret devamlı kendisinden, yani le Corbusier'den bahsediyor... [...] Kendinden, modern mimarlıktan, cinsiyetinin üzerine basa basa bahsetmesi, bununla üstelik övünmesi bir tür maçoluk gibi göründü bana... le Corbusier gibi anıtsal bir mimar, sanatçı, yazar figürü söz konusu olduğunda, çıkıp bu tür iddialarda bulunmak, hele ki bir doktora tezinde, bu şekilde 'modern babalara' saygısızlık etmek elbette affedilir şey değil ülkemizde. *Modulor sonuçta 50'lerin popüler mimarlık konularından biriydi. Ama etkilerinin bugün bile devam ettiği yerler var ve bu etki düşünebileceğimizden çok daha derin görünüyor. Modulor, ideal bir erkek bedenini temel alarak bütün fiziki çevrenin bu erkek bedenine göre inşa edilmesi talebine dayanıyor. Ütopist ve modası geçmiş olabilir ama söylediğim gibi, bugün aslında 50'lerdekinden çok daha Modulorlaşmış bir dünyada yaşıyoruz* (Şentürk, 2010b—söy. Oğuz) [vurgu bana ait].

Şentürk, böylece, eğitimini aldığı disiplin olan mimarlığın pratiklerini, üstelik militer köklerle bağdaşıklığını erillik üzerinden sorgulamaya başlıyor.[32] Bu sorgulamanın ürünlerinden biri olan ve 2007-8 döneminde çalıştığı fakültede lisans düzeyinde yürüttüğü "Eril Kent" temalı bitirme projesinin hikâyesini okurken, epistemolojik süreklilikte çatlakların nasıl ve nerelerde oluşabileceğinin, bu çatlakların görünür ve gömülü güç ve gelenek ilişkileriyle örülü bir yapı için ne denli tehditkâr olabileceğinin de hikâyesini okuyoruz aslında (Şentürk, 2009). Akademik/eğitsel alandaki bu denemenin istikrar bozucu niteliğinin, dolayısıyla karşı karşıya kaldığı doğrudan ve dolaylı direncin, akademideki gerilim hatlarıyla ilişkisi var kuşkusuz: Bu hatlardan biri, "kurumsal olarak onaylanmış entelektüel geleneğin taşıyıcıları" ile "sapkın" bakış açılarına sahip olanlar, bir başka deyişle ortodoksiyle heterodoksi arasındaki erk çatışması. Dolayısıyla, "Eril Kent"in hikâyesinin bağlamını anlayabilmek için, araştırma gündemlerinin, yeniden üretilen akademik/üniversiter kurum, yapı, kural ve mekanizmaların,

32 Mimarlık, mekân, militarizm ve erkeklik kurguları arasındaki etkileşimi gün yüzüne çıkaran ve askerî, heteroseksüel ve baskın erkekliğin gölgesindeki marjinal, eşcinsel ve bastırılmış erkekliklere projektörü tutan çarpıcı bir çalışma için *bkz.* Lindell ve Sanders 1996/2010.

teorilerin, gündelik ilişkilerin, müfredatın vb norm koyucu kaynak ve yatakları da hesaba katılmak durumunda Bir başka deyişle, surların içinde dolaşan bedenlerin cinsiyetinden çok, surların cinsiyetine bakmak gerekli,[33] ve "operasyon" imkânlarına... Bu anlamda Şentürk, iyimserliğini koruyor:

> [C]insiyet ve kent meselesi, eleştirel bir perspektif geliştirmeyi gerektirmesi bakımından zorlayıcı bir konuydu. Diğer bir deyişle, eleştirel bir mesafe almadan ilerlemenin mümkün olmadığı bir konu. [...]Cinsiyet gibi, buzları yeni yeni çözülen netameli bir konunun bütün harareti ve yeniliğiyle işin içine girmesi, mimari tasarım fikirleri geliştirmek için başlı başına bir güçlük. Tutup bu konuyu—erilliği—kentin bütününde yaygın bir şiddet unsuru olarak tanımlamak, üstüne bir de bununla ilgili fikir kırıntılarından mimari bir tasarım üretmeye kalkışmak, geri besleme alamama ihtimalini de hesaba katmayı gerektiriyor. Her şeye rağmen iyimser olmakta ve kendimize haksızlık etmemekte yarar var. Daha, ülkemizdeki mimarlık dünyasının 'düşünce ufkunda' hayal meyal beliren, üzerinde konuşmaya istekli pek kimsenin bulunamadığı bir konuya hazırlıksız yakalanmaktan doğal ne olabilirdi? Erillik meselesi, özellikle de erkeklerin derin suskunluğuyla, bu olmadığında hor görmeyle, savuşturmalarla, konu değiştirmelerle ve öfke nöbetleriyle karşılanan bir mesele. [...]Her yerde durmadan yalnızca erkeklik

33 Özel olarak disiplinlerin, genel olarak üniversitenin surlarının taşıdığı cinsiyet yükü kadar, doğrudan doğruya içerideki bedenlerin cinsiyetinin önemsiz olduğunu söylemiyorum, kadınların içeri girebilmesinin üzerinden henüz bir yüzyıl bile geçmemişken... Bu kazanımın ardından gelen, bu kazanımla yetinmeyen ve bilimsel bilginin epistemolojisi ve metodolojisini tartışmaya açan bir akımın imlediklerinden bahsediyorum. Daha geniş bir tartışma için bkz. Alkan, 2008a.

Türkiye'deki kadın mimarlar, onların, ancak geç Osmanlı döneminde, fakat daha "meşru" bir zeminde ancak 1930'larda başlayabilen meslek serüvenleri, mimarlık pratiğine katkıları, bu süreçte yaşadıkları avantajlar ile açmazlar üzerine odaklanan çalışmalar için bkz. Afacan ve Ulusoy 2011; Altan Ergut ve Turan Özkaya, 2010; Erdoğdu Erkarslan, 2007; Dostoğlu Türkün vd, 2002 ve Dostoğlu Türkün ve Erdoğdu Erkarslan, 2010. Mimarlıkta toplumsal cinsiyet bağlamında kadını incelemenin, kadınların meslek pratiğinde yer alma biçimleri ve yapılı çevre içinde kadının yerine dair iki yönlü bir okumayı gerektirdiğini vurgulayan bir metin için bkz. Ciravoğlu, 2004. Öymen Gür ve Aşık (2004) ise, Sokrates'in akıllı ve özgür kadın Diotima'dan esinle kaleme aldıkları metinlerinde moderniteden postmoderniteye uzanan süreçte ve farklı feminizmlerde kadını ele aldıktan sonra, mimaride özne yahut nesne olarak/olamayarak kadının yerini tanımlamaya çalışıyorlar. Çok başka bir yerden, kadın bedeni temsillerinin mimari kompozisyondaki yerini Pera'nın karyatidleri üzerinden kurcalayan bir yazı için bkz. Bayram 2004. Kadın kimliğinin konut ve diğer iç mekânlardaki—İngilizce literatürde "içeriden inşa" olarak kavramsallaştırılan—varlığı ve etkilerini araştıran bir metin için bkz. Birlik, 2011 ve Ulusoy, 2011.

> konuşuluyor ve yaşanıyor ama erkekliği ve bunun aracılığıyla eril erkekliği nesne haline getirmeye kimse istekli değil, manzarayı böyle özetlemek mümkün. [...]Eril kenti konuşmak ve hakkında fikir üretmek, şiddet, bekâret, askerlik, tecavüz, evlilik, aile, çocuk, insan hakları, ev, din, kent, kamusal mekân, vicdani ret, ermenilik, kürtlük, ulusallık... gibi sınırsız sayıdaki son derece tekinsiz, güncel kavrama da bağlı. Bunlar hakkındaki eleştirel sözle, mimarlığı düşünen ve eleştirel bir tasarım perspektifi öngörecek söz arasındaki mesafe de çok büyük değil, konu bu nedenle de güçleşiyor doğal olarak. Bu yükü hafifletmek için de birikim, sabır, iyimserlik gerek. Ama mimarların tasarım yapmak için duyduğu arzuda, bunlar her daim ve fazlasıyla mevcut değil midir zaten? (agy. s. 60-1).

Şentürk, aynı zamanda ve belki de Bourdieu'nün (2001, s. 33-42) "simgesel şiddet" olarak kavramsallaştırdığı fenomene denk düşecek biçimde, ziyadesiyle normalleş(tiril)miş olanın sorunsallaştırılmasının güçlüğüne dikkatlerimizi çekiyor:

> [G]enellikle, kentlerimizin eril olduğunu hiç kimse kolay kolay dile getirmiyor. *Kentle ilgili şikâyetler listesinde erilliğin bir başlık olduğuna asla rastlamazsınız. Erilliği nerede aramak gerektiğiyle ilgili donanımın yokluğu da konunun fark edilmesine, zihinsel bir süzgeçten geçirilmesine engel teşkil ediyor.* En azından birkaç metinle tanışık olmak gerekiyor meseleye girebilmek için.
>
> Sözgelimi erillik deyince hemen [...] erkeklerin en çok göründükleri kent mekânı, kahvehaneler akla geliyordu ve birçok öğrenci kahvehaneleri gündeme getirdi. Olsa olsa budur, bu bilmecenin cevabı, diye düşündüler. Ama ilerleyemedik. Kahvehanelerde eril olan nedir peki, diye sorunca, orada erkeklerin kös kös oturması dışında elle tutulur bir şeyler söyleyebilen çıkmadı. Kısacası, *gölü elle işaret ediyorlardı sadece, kimse suya bir taş atmayı ve dalgalanmayı göstermeyi denemedi* (Şentürk, 2010b, söy. Oğuz.)[vurgular bana ait].

Arık (2009), bu suya taş atmakla kalmayıp bizzat gölün içine giren bir araştırmacı. Farklı erkekliklerle kadınlıkların mevcudiyeti kadar, cinsiyet kategorilerinin kültürle ve mekânla ilişkisini ortaya çıkarmada büyük önem taşıyan antropolojik perspektifle yapılmış çalışmasında, kentsel mekânda kahvehanenin varlığının hem mevcut toplumsal cinsiyet asimetrisini güçlendirdiğini hem de erkek egemenliğini yeniden üreten bir işlevi olduğunu öne sürüyor. Yazar, kahvehane mekân/pratiğinin dışarıda bıraktığı toplumsal cinse mensubiyetinin tam da bir araştırma meselesi olarak buraya yönelmesinin temel belirleyenlerinden biri olduğunu ifade ederken, bir kadın araştırmacı olarak kahvehanelerde

mülakat yapmasının doğurduğu tepkileri ve kendisinde oluşan tereddütleri "veriler" kadar çalışmasının ana hatlarını oluşturan unsurlar arasında sayarken, hem nesnel bir durumu dile getiriyor, hem de bedensizleştirilmiş "soyut bilen" mitinden yüz çeviriyor.

"Kadına yönelik şiddet, töre cinayetleri, taciz ve tecavüz vakaları ile masaya yatırılan toplumsal cinsiyet eşitsizliğinde 'karşı taraf' olarak konumlandırılan ve çoğu zaman 'zan altında' olan hegemonik erkekliğin de aslında aynı toplumsal cinsiyet sisteminin bir parçası olarak inşa edildiğinin hatırlanması ve de bunun olağan/sıradan olarak tanımladığımız 'gündelik hayat'a bakılarak irdelenmesi gerektiği" inancıyla yola çıkan Arık, "Türkiye toplumunun gündelik yaşamının şimdisine ve toplumsal hafızasına sıkıca kazınmış" homososyal kahvehane mekân/pratiğini (agy. s. 168-9) hegemonik erkekliğin kuruluş ve müzakere ediliş süreçleri açısından ve eleştirel bir perspektifle ele alıyor. Muğla ve İstanbul kahvehanelerinde yaptığı görüşme ve gözlemler, bu mekân/pratiğin "yalnızca içerideki erkekliğe dair eylemleri değil, aynı zamanda dışarının, sokağın da cinsiyetini" etkileyip kontrol ettiğini gösteriyor bize (agy. s. 195).[34]

Pasin (2010) ise, kahvehanenin ötesine geçip Türkiye'deki hegemonik erkeklik kurgularının sünnet törenleri, asker uğurlamaları, tribünler ve sokaklar gibi kamusal alanlarda/mekânlarda, ritüeller üzerinden nasıl (yeniden) üretildiğini serimliyor. (Ayrıca bkz. Atauz, 2004)

Kahvehane gibi, klasik erkek-yoğun kentsel mekânların kadın-yoğun muadillerini arasaydık, 1990'lı yılların başlarında tanışmaya başladığımız "sosyete pazarları" başlarda gelirdi herhalde. Yılmaz (2009), müşterilerinin neredeyse tamamını kadınların oluşturduğu bu açıkhava alışveriş merkezlerinden yola çıkarak, kadınların buralarda alışveriş ve buraları ziyaret yoluyla, aynı zamanda, kentin kamusal alanından dışlanmışlıklarına karşı bir direnme pratiği geliştirdiklerini öne sürer. Öyle görünüyor ki, bu pazarların mikro-mekânında, geleneksel alışveriş tarzlarının cinsiyet yüklü yerel ekonomi-politiğini okumak da mümkün, cinsiyetler parodisinin performans alanını görmek de, milliyetçilikten toplumsal cinsel düzenlemelere değin geniş bir makro yapılanmalar alanının izdüşümlerini sezmek de...

Durakbaşa ve Cindoğlu (2005) ise, 1980'lerden itibaren ve öncelikle büyükşehirlerden başlayarak sayıları hızla artan, yeni bir tüketim, eğlence ve boş zaman geçirme kültürünü de beraberinde getiren büyük AVM'ler (alışveriş merkezleri) ekseninde "alışverişin feminenleşmesi"ne işaret ederler. Yazarlar, Türkiye'nin geçmişinde "çarşı"nın cinsiyete göre bölümlenmiş bir kültürün etkisinde Osmanlı kentinde yer aldığının altını çizerler:[35]

34 Ayrıca bkz. Beely, 1970; Özkoçak Akyazıcı, 2007 ve Polat, 2008.

35 Osmanlı toplumunda, özellikle on yedinci yüzyıldan başlayarak, birçok şehir ve kasabada "Avrat Pazarları" bulunduğunu biliyoruz. Bunlar; kadınların kadınlara iplik, dokuma,

> Osmanlı kent merkezlerinin mimari planında loncalar tarafından idare edilen küçük dükkânlardan oluşan unsur, satıcıların ve alıcıların çoğunlukla erkeklerden oluştuğu, erkek egemenliği altında bir alan olarak belirir. Kadınların bu toplumsal alana alıcı olarak adım atmaları nispeten yeni bir olgudur ve aile ile toplum tarafından yakın gözetim altında tutulmuştur. Alıcı olarak kadınların çarşıya erişimleri çok kısıtlıydı ve çoğunlukla yanlarında erkekler, çocuklar veya hizmetliler bulunurdu. Bu alışkanlığın kalıntıları, pazarın erkeklerin hükmettiği bir alan olmayı sürdürdüğü kırsal kasabalarda halen görülmektedir (agy. s. 86).

Günümüzdeyse yeni orta, orta-üst sınıf yaşam ve tüketim kültürünün bir bileşeni olarak ortaya çıkan AVM'ler, yazarlara göre, kadın müşterileri "çağdaş Türkiye'nin alışveriş sahnesinin başat aktörü haline" getirmiştirr (agy. s. 91). Fakat Durakbaşa-Cindoğlu araştırmasının dikkatli bir okuması, aslında, "kadınların kentle sorunlu ilişkisinin" bir başka veçhesine işaret eder. Nitekim Durakbaşa ve Cindoğlu, AVM'lerin "güvenli ve meşru" alanlar olmasının önemine dikkat çeker (agy. s. 92): Bu merkezlerin özellikle kadınlar için taşıdığı varsayılan olası tehlikelerden/tehditlerden uzak, steril bir ortam yaratabildikleri ölçüde ilgi gördüklerinin altı çizilir. Tarhan da (2006) alışveriş meselesine de değindiği araştırmasında, özellikle kadınlar ve çocuklar için "güvenlikleştirilmiş alanlar" yaratma kaygısının, "Ankara'nın orta ve üst sınıflarının giderek daha fazla mekân tutmaya başladığı uydu kentler"in kurulmasındaki belirleyiciliğini vurgular.

Öte yandan Akşit (2009a) yalnızca erkeklerin devam ettiği kahvehanelerin, kamusallığın az rastlanır örneklerinden kabul edilmesindeki yerleşik kabule eleştiri yöneltirken, "Hamamlar kamusal alan mı, yarı-kamusal alan mı? Kadınların buradaki ortak mekân kullanım pratikleri ne? Sınıfsal/etnik farklılaşmalar nasıl?" gibi sorular üzerinden eski ve yeni hamamlara, kadınların şehir kullanma haritalarının bir parçası olarak yeniden bakar.[36] Kamusallığı mekânların açıklığı/kapalılığı üzerinden yeniden tanımlamamıza yardımcı olacak kimi sorgulamalara giderken, yerleşik dikotomilere karşılık, "yarı-kamusal"ın bu dikotomileri kırabilmedeki güçsüzlüğünü hesaba katarak, "üçüncü mekân" kavramsallaştırmasım devreye sokmaya çalışır.[37] Yazarın çalışmasının sonlarında bir de sürpriz bekler

---

kına, nöbet şekeri, mum, tohum, şap, havlu, terlik, sebze-meyve ve hayvan ürünleri sattığı pazarlardı. Bartın'da bugün Galla Pazarı olarak bilinen yer, İstanbul-Fatih Saraçhane'deki "Kadınlar Pazarı", Tophane-Fındıklı'daki "Salı Pazarı", Haseki'deki "Avrat Pazarı" bu geleneğin ve sosyo-mekânsal pratiğin mirasıdır (Bkz. B. Özgüven, 2001 ve Yıldırım, 2006).

36 Hamam bahsiyle ilgili olarak ayrıca bkz. İlal, 2010.

37 Kamusal alan tartışması üzerine kapsamlı bir Türkçe kaynak için bkz. Özbek, 2010. Osmanlı'da ve Türkiye'de kamusal alanlar, dönüşümü, dışladıkları ile ilgili özgün bir tartışma için bkz. Akşit, 2009b.

okuru: Hamamın eskiyen yüzünden, bir şehir-içi parkının değişen kullanım pratiklerine bizi taşıyan:

> [H]emcinslerle bir araya gelmek için de tarihle ilişki kurmak için de sadece hamam gibi ya da türbeler gibi[38] tarihi mekânları değil, kimi zaman yeşil alanları da ziyaret edebileceğimizin bir göstergesi bu parkta [Ankara Kurtuluş Parkı] yaşanan sosyal ve kültürel değişimler ve süreklilikler.
>
> [...] Sabahları erken saatlerde özellikle ilginç oluyor bu park. Zılgıt çekerek sabah jimnastiği yapan ve birbiriyle burada tanışan bir grup kadın geliyor mesela ve daire şeklinde dizilip sırayla birbirlerinin gösterdiği hareketleri yapıyorlar iki-üç saat boyunca. Bu süre zarfında katılanlar ve ayrılanlar oluyor, bazı kadınlar diğerlerinden daha çok grubun yönetimini ele alıyorsa da, grubun açık, katılımcı ama cinsiyetli niteliği bozulmuyor. [...] *Cinsiyetli alanlar hamam örneğinde olduğu gibi ne tek başlarına tahakkümün göstergesi ne de kadınların özel alana kitlenmişliğinin.* Ama burada kadınlarla birlikte jimnastik yapan eşcinsel bir adam da anlaşılan kendisini diğer sabah jimnastikçisi grubuna ait hissetmiyor. Diğer grupta emekli amcalar egemen ve beden eğitimi derslerinde yaygın olduğu usulde yüksek sesle ve sürekli askeri disipline davet eden sertlikte emirler yağdırıyorlar. Bu grup çok daha kalabalık ve heterojen, ama birinci grubun sporun özgürleştiriciliğine katkısı çok daha fazla görünüyor. İki grup birbirine parkurda karışıyor, hatta başka parklarda olup burada bulunmayan kondisyon aletlerinin bu parka da konulması için imza topluyorlar ve parkur üzerindeki ağaçları iletişim için kullanıyorlar. *Ama burada da cinsiyetli haller devam ediyor: Kadınlar sıklıkla beraber yürüyor, erkeklerse daha çok yalnız. Beraber yürüyen kadınlar genellikle zaten parkta tanışmış oluyorlar ve birbirlerini dayanışma amaçlı kollamaya başlayıp sonunda yan yana yürüyerek devam ediyorlar.* [...] *Tehlike algısı da mücadele ettikçe ve hamamda olduğu gibi aileyle ve arkadaşlarla gidilen ve buluşulan yerlerde azalıyor, mesela hamilelik şehrin birçok yerinde bir kadının hareket alanını kısıtlar, tehlikeyle yüzleşmesi ihtimalini ortadan kaldırırken kadınlar burada rahat ediyor. Kısacası hamamda içerde olunduğu için şikâyet edilen ama dönüştürülemeyeni parkta dönüştürmek için gerekli hareket kabiliyeti var* (agy. s. 161-3) [vurgular bana ait].

Aynı çalışmasında Akşit, "salon" nosyonu ve Türkiye'deki kullanımları üzerinden "özel" ile "kamusal"ın ne denli kaygan kavramlar olduğunu bir kez daha fark etmekle kalmaz, bizi "kadınlara özel" bir başka mekâna taşır:

38 Bkz. Akşit, 2008 ve 2010.

> [K]adınların bir araya geldiği birçok ortamda değeri yaygın olarak bilinmese de [sevgi, aile, belediyecilik, temizlik, iş hayatı konularının birbirinin içinde ve rahatlıkla tartışıldığı] benzeri diyalogların geliştiğini her zaman teslim etmeli, ama hamamlar ve güzellik salonları gibi ortamlarda bedenler üzerinden kurulan diyaloğun şaşırtıcı derinliğini de görmezden gelmemeli. Pide salonu, aile salonu, düğün salonu gibi 'salon' kavramıyla kamusal alan olduğunun altı çizilen güzellik salonu da kuşkusuz kadınların kamusal alandaki yerine dair önemli şeyler söylüyor. Bezik ve briç salonu ya da atari salonu gibi içinde kadınların yer almadığı formülasyonlar ve *örneğin pide salonunda bulunan aile salonu, kadınların değil de yanında kadın olan erkeklerin rahat etmesi için tasarlanmış görünüyor. Bu tip salonlar bir yandan kadınlarla alakalıymış gibi görünürken, diğer yandan kamusal alanın erkek niteliğinin altını çiziyor.* Düğün salonu ise 'salon'u mecburen ele geçiren bir aile salonu adeta; ama güzellik salonu, hamam kültüründen de aldığı mirasla, kadınların tanımadıkları kadınlarla bir araya geldiği ve hamam muhabbetini devam ettirdikleri modern bir yapı olarak karşımıza çıkmaya devam ediyor (agy. s. 147-8) [vurgular bana ait]. [39]

Demir ise (2002, s. 125) "aile yeri" nosyonu üzerinde özellikle durur ve Akşit'e kısmen koşut bir biçimde buraları "hem kamusal etkileşimin risklerinden kaçınmak için güvenli bir yer hem mahremiyeti kısmen kamusal mekâna taşıması nedeniyle bir geçiş mıntıkası hem de mekâna bu anlamları yükleyen bir im, bir gösteren" olarak tarif eder. "Kadınların ayrı kamusallıkları"na geçmiş yıllardan bir başka örnek olarak, gazino ve sinemaların "kadınlar matinesi"ni gösterir. Nitekim Göle de (2000) ayrı kamusallığı temsil etmelerine rağmen bu gibi pratiklerin "modernleştirici işlevi"nin altını çizer. Marcus (1992) İzmir'de yaptığı bir araştırmanın sonucunda, kadınlarla erkeklerin mekânsal olarak ayrıştıkları, fakat bunun bilindik kamusal/özel ayrımıyla örtüşmediği, çünkü hem kadınların hem de erkeklerin kendi kamusal ve özel alanlarının olduğunu öne sürer. Bora ise (1997, s. 89) bu noktada önemli bir soruyu gündeme getirir:

> [K]adınların ve erkeklerin kamusallıkları eşdeğerde midir? [...] *Farklılıkların birlikteliğini kurma, müzakere etme süreci olarak politika alanında bu iki kamusallığın gücü aynı mı? Pek çok işarete (iki cinsin mülkiyetle ilişkilerine, yasalara, egemen söylemlere, vb) bakarak bu soruya olumsuz yanıt verebiliriz* [vurgu bana ait].

39 Güzellik/kuaför salonlarıyla ilgili iki çalışma için bkz. Odabaş, 2005 ve Özaşçılar, 2010.

Tarihe Dönmek

Türkiye'de kent tarihi araştırmaları daha çok 16. yüzyıl sonrasını kapsar. Üstelik, "Osmanlı şehirleri, geniş bir coğrafya ve uzun bir tarihi sürekliliğin verebileceği yatay ve dikey mukayese imkânı" sunmasına rağmen, genel olarak "Osmanlı şehir tarihçiliği"nin gelişkin bir çalışma alanı olduğunu söylemek olanaklı değildir (Uğur, 2005, s. 23-4) ve bu "azgelişmişlik" Cumhuriyet Türkiyesi şehir tarihi çalışmalarını da etkiler, süreklilik ve kırılma eksenlerini saptamayı zorlaştırır. Ayrıca, Türkiye tarihçiliğinin genel olarak ve çok büyük ölçüde devlet ve onun kurumlarına odaklanmış olmasından kaynaklı sorunlar şehir tarihçiliğine de yansımıştır: Farklı yerleşimleri ele alan araştırmalar dahi, çoğunlukla, yerel özgüllükleri ve sosyokültürel ilişikilerle ekonomi-politik örüntüleri keşfetmeye çalışmaktansa Osmanlı taşra idaresinin farklılaşmalarına odaklanır. Son olarak, "Avrupa dışındaki coğrafyalarda Avrupa'dakinin benzeri bir kentsel gelişmenin önünde esrarengiz engeller tanımlayan ve kenti, Batı Avrupa'ya özgü bir şey olarak kavramsallaştıran Weber'in yaklaşımına karşı gelişen İslam kenti tarihçiliği,"nin önünü açtığı "spekülatif (ya da oryantalist) formülasyon"ların yarattığı sorunları anmak gerekir (Kaygalak, 2005, s. 19-23).

Öbür yandan, "kadınların bilimsel bilgisi," çok değil, 1970'lerde yazılmaya ve anlatılmaya başladı. Bilinir İkinci Cins'in o ünlü cümlesi: "Kadın doğulmaz, kadın olunur!" Fakat daha az bilinen bir anekdot vardır: "'[B]u kitabı yazarak feminist *oldun*' der Jean-Paul Sartre, '[K]itap okunduğunda ve kadınlar için var olmaya başladığında feminist *oldum*' diye yanıtlar de Beauvoir" (akt. Felman, 1993, s. 12).

Çünkü, İkinci Cins'te sorduğu, ve aslında feminizmin akademiye girişinin de motivasyonunu özetleyen kışkırtıcı bir soru vardır: "Kadınlar var mı gerçekten?..."

Zira kadınlar hem bir ontolojik kategori, hem bilginin öznesi, hem de nesnesi olarak bilimin "tarihsiz halklar"ındandır (R. Guha'dan esinlenerek...). En iyi haliyle garbın (bilimsel bilgi, üniversite, akademi, akademik disiplinler), karşısında/yok sayarak/dışlayarak/ikincilleştirerek kendini kurduğu şark konumundadır...

İşte, bir yandan kadınların "tarihsizliği", öbür yandan da bu toprakların şehir tarihi bilgisinin oldukça zayıf olması karşımıza iki kez derinleştirilmiş bir boşluk çıkarır.[40] Bu nedenle, ancak "parçalı bilgiler"le yetinebiliyoruz şimdilik

40 Tarih yazımı (muktedir) erkeklerin tarihini erkeklerin yazması olarak pekâlâ görülebileceği gibi, herhangi bir mekânsal ölçekte ne'lerin izlerinin ne zaman ve nasıl silinebileceğine karar veren yapılar da erkek-egemendir. Üstün (2009) Antalya'daki "kadın modernleşmesi tarihi"nin mekâna/kentsel dokuya nasıl gömülü olduğunu gözler önüne serdiği çalışmasında, bu gömünün tarumar edilişinin hikâyesini de anlatır. Bir dönemin aile, kadın ve çocuk sağlığı, kadınların "usulünce" eğitimi politikalarıyla oldukça uyumlu bir yönelimle şehrin merkezine inşa edilen Doğum ve Çocuk Bakımevi, Kız

(aslında, alanın tamamında olduğu gibi...). Bu fragmanların da neredeyse tamamı farklı dönemleriyle İstanbul'a ilişkin.[41]

Örneğin Berktay (2009) sekiz ila dokuzuncu yüzyıllar Bizansı'nda imparatorların merkezi iktidarlarını güçlendirme çabalarının bir parçası olarak ortaya çıkan ikonoklazma hareketine direnerek ikona tapımının geri getirilmesinde İmparatoriçe Theodora ile İrene'nin payını anlatır:

> [T]heodora, ikona kültü taraftarlarını şiddetli işkence cezalarına çarptıran ikona karşıtı imparator Theophilos'un (829-842) karısı olmasına rağmen Theophilos'un annesi Euphrosyne ile işbirliği yaparak ikonoklazmaya karşı mücadele ediyordu. Hatta haremin gözden uzaklığından da yararlanarak Theophilos'un zindana attırdığı ikona taraftarlarını harem tarafından kaçırdıkları bilinmekteydi.
>
> Bu durum, çoğu kez, araştırmacılar tarafından "kadınların *doğaları gereği* hurafelere, batıl inançlara daha yatkın olduğu" gibi irrasyonel açıklamalar üzerinden anlamlandırılsa da, daha çok katmanlı bir okuma bizi farklı sebep-sonuç ilişkilerine götürür: Kadınların kamusal alana katılımının kısıtlanmış olduğu Bizans'ta ikona tapımı kadınlara kendi özel mekânlarında istedikleri biçimde ve papazların, kilisenin—ve devletin—aracılığı olmadan dinsel inançlarını uygulama olanağı sağlamaktaydı; dolayısıyla ikonoklazma aslında onların oluşturdukları bir özerk alana karşı tehlike oluşturuyordu. Ve bu mücadelede, ilginç bir biçimde, sokaktaki sıradan kadınlar ile soylu imparatoriçeler, hatta gelinler ve kaynanalar işbirliği yapmaktaydı!

Enstitüsü ile İnönü İlkokulu'nun, bu kez millî politikanın değil ama rant üretimi ve dağıtımı odaklı yerel siyaset anlayışının yön verdiği bir dönemde gözden çıkarılışının hikâyesidir bu. Yalnızca hâkim "tarihsel değer" anlayışının değil, rant ilişkilerinin de cinsiyetini gösterir bize. Hâlâ hayatta olan, bellekleri o binaların izlerini taşıyan kadınların yerel siyasetin gerek kurumsal gerekse enformel-klientalist mekanizmalarına yön verecek bir temsil ve baskı gücüne sahip olmamaları başka birçok yerel ve yerel-üstü dinamikle bir araya geldiğinde, kadınların tarihinin mekândan silinivermesine, piyasa yönelimli kârlılık saikinin cinsiyet yüklü tarihsel değerin önüne geçebilmesine bizzat tanıklık etmek kalır bize de...

41 Takip edebildiğim kadarıyla, bunun iki istisnası var: Canbakal (2009) şeriye sicilleri vasıtasıyla on yedinci yüzyıl Antep'inin insanlarını, gündelik hayatını, hukuki süreçlerde ortaya çıkan çatışma ve çekişmeleri, iktisadi zenginliğin dayandığı temelleri, devletin merkez ve taşra örgütleri arasındaki ilişkileri, toplumsal statü, unvan ve cinsiyet yapılarının toplumsal hayata etkisini ayrıntılı bir şekilde ele alır. Kaygalak (2008) ise, on yedinci yüzyıldan itibaren Bursa'nın ekonomik ve sosyo-mekânsal dönüşümünü ele aldığı çalışmasında, etnik, sınıfsal ve cinsiyete dayalı farklılaşmaların altını çizer (s. 132) ve on dokuzuncu yüzyılda ipeğe dayalı sanayileşmenin talep ettiği ücretli işgücünde kadın emeğinin ağırlığını ortaya koyar (s. 154-6).

Osmanlı dönemindeyse şehzade sünnet düğünleri, çeyiz götürme alayları, düğünler, bayram alayları vb kamusal törenler de kadınların görece serbestçe ortaya çıkabildikleri ritüellerdir. On dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında İstanbul'u ziyaret eden Pardoe'nun anılarından bir alıntı kadınların bir yandan mevcut sınırları zorladığını, bir yandan da bu sınırlar içinde mücadele etmek için çeşitli stratejiler geliştirdiğini örnekler:

> [B]u dostum, şenlik izlemeyi seven kadınlardan birkaçının, şenliğin son iki gününde, araba kiralayabilecek para bulabilmek için, evlerinin damlarındaki kiremitleri [...]sattıklarını anlattı (akt. Berktay 2009).

Nitekim sınırlar; düzenin hatlarını çizmek, belirlemek, belirginleştirmek, farklı toplumsal grupları ayırmak, ayrıştırmak ve onlar arasındaki ilişkileri tanzim etmek için vardır. Ama aynı zamanda ihlal edilmek için de...[42] Kadın bedeni, bütün bunların düğümündedir: O; sınıf, etnisite ve cinsiyet hiyerarşileri kadar, sosyal-fiziksel-mekânsal sınırlar üzerindeki denetimi zorlama, sürdürme ya da (yeniden) kurmanın "yer"idir de.[43] S. Çakır (2009 ve 2010) Osmanlı toplumundaki değişimin hızını ve yönünü gösteren önemli bir laboratuar olma niteliği taşıyan İstanbul örneğinde, kadınlara yönelik olarak çıkarılmış fermanlar aracılığıyla cinsiyete dayalı mekânsal sınırların nasıl yeniden ve yeniden çizildiğini aktarır bize. Söz konusu süreç, aslında, mekânın ve şehrin, değişen birey-devlet ve cinsiyet ilişkileri paralelinde, özellikle görünürlüğü giderek artan kadın cinsiyle birlikte yeniden tanımlanmasıdır. Mekânı, bir yandan bir toplumda kadınlarla erkeklerin yaşam deneyimlerini, deneyimin kapsam ve sınırlarını belirleyen, bir yandan da devlet-birey ilişkisinin nasıl kurulduğunu anlatma potansiyeline sahip önemli bir gösterge olarak ele alan Çakır, fiziksel mekânın ve—kendi kavramsal önermesiyle ve fermanların izinden gittiği için—"hukuksal mekân"ın izlerini sürdüğünü söylese de, aslında işaret ettiği, patriyarkal devlet iktidarının içinde dolandığı "toplumsal mekân"dır.

Çakır'a göre (2009, s. 76), Osmanlı klasik dönemi İstanbulu'nda, kadının yaşam alanı neredeyse evle sınırlanmıştır ve onu yabancı erkeklerden ayırma çabası, evlerin mimarisine bile yansımış, özel düzenlemeler ortaya çıkarmıştır: Daha çok büyük konaklarda haremlik selamlık bölümleri, mahallelerde çıkmaz sokak düzenlemeleri, yüksek bahçe duvarları gibi... Harem, "genel girişin yasak ya da denetim altında olduğu ve içinde belirli kişilerin ya da belirli davranış

42 Örn. Artan (1993) on sekizinci yüzyılda *Hamse-i Atayi* adlı minyatür kopyalarının mahremiyetin sınırlarını genişlettiğini, görünür kıldığını, hatta kamunun diliyle iç içe geçtiğini anlatır.

43 İkonografi, yazı, tesettür ve diğer pek çok simgenin/temsilin yanı sıra beden temsilini de Batı-Doğu ekseninde irdeleyen çarpıcı bir çalışma için bkz. Sayın, 2000.

biçimlerinin yasak olduğu bir mekân" anlamını taşıdığı gibi, bir hanenin özel yaşama ilişkin bölümlerine ve burada yaşayan kadınlara da harem denir.[44]

Ahmet Refik'in (1935) aktardığı II. Selim dönemine (1512-1520) ait kimi resmi emirlerden verdiği örneklerden yedisi "kadın hayatı ve kadınlar için nizamlar"dır: "(i) Yolsuzluk eden kadınların cezalandırılmasına dair,[45] (ii) Mahallelerde yaramazlık eden kadınların çıkarılmasına dair, (iii) Yolsuz kadınlarla evlenenlerin İstanbul'dan çıkarılmasına dair, (iv) İstanbul'da çamaşırcı kadınlara dükkân tutturulmamasına dair, (v) Eyüp Sultan'da kadınların kaymakçı dükkânlarına girmemelerine ve bu dükkânlarda Hıristiyan oturtulmamasına dair, (vi) Genç kadınların peremelere erkeklerle beraber binmemelerine dair ve (vii) Esir pazarında cariye satışının fena yoldan yapılmamasına dair.

Öte yandan, kadınların mahalle dışına çıkmalarının yasaklandığı dönemler vardır: Örneğin IV. Murat (1623-40) döneminde tamamen yasakken, 3. Osman (1754-57) döneminde ev ve mahalle dışına çıkabilmeleri haftada üç günle sınırlandırılmıştır. Ayrıca, kadınların dini vazifelerini ifa edecekleri mekânsal seçeneklerin de kısıtlandığını, örneğin uzunca bir süre, Sultanahmet ve Şehzadebaşı'ndan başka camilere gidemediklerini anlıyoruz (Çakır, 2009, s. 82. Ayrıca bkz. Tuğlacı, 1984, s. 16).

Mesire yerlerine gitmek kadınlar için on yedinci yüzyıldan itibaren oldukça önemli olmakla birlikte, kentin neresinde, nasıl, hangi türden giysiyle bulunacakları ve nasıl davranacakları konusunda ayrıntılı tanımlar da getirilmiştir: 1811 yılına ait bir belgede, Müslüman kadınların cuma günleri kendilerine ayrılan yerlerde olmak şartıyla ancak seyir yerlerine gidebilecekleri, seyir yeri olmayan Maslak, Şişli, Levent, Pangaltı gibi yerlerde, ne suretle olursa olsun Müslüman kadınların araba ile durması ve oturmalarının yasaklandığı bildirilmiştir (Ergin, 1914, s. 853-4. Ayrıca bkz. Hamadeh, 2010).

"Makarr-ı nisvan" (kadına ait yerler) 1888 tarihli *Mecelle*'nin de ifadelerindendir: mutfak, kuyu başı ve avlular. Bu mekânlar sıkı mahremiyet düzenlemelerine konudur. Kaldı ki, ev dışında olduğu gibi eviçindeki iktidar ilişkileri de bütün bir yaşamı ve sosyo-mekânsal hareketliliği şekillendirir (Göçek ve Baer, 2000, s. 48).

---

44 Peirce, 2002, s. 3. Harem bahsinde ayrıca bkz. Bakay 2010; Lewis, 2006 ve Sakaoğlu, 2002. Genel olarak gündelik yaşamda cinsiyet ilişkilerinin düzenlenişiyle ilgili olarak bkz. Faroqhi, 2002 ve 2005.

45 Mahallede "namusa mugayir işler"in yapıldığı tespit edilen evlere düzenlene baskınlar, II. Abdülhamit döneminde yasaklanana kadar sıkça başvurulan ritüalistik bir kontrol/ayıklama mekanizmasıydı. Ayrıca bkz. Etöz, 2006, s. 33-4 ve L. Cantek, 2006, s. 194-5. Toplumsal cinsiyet ilişkilerine dayalı iktidar ve dışlama pratiklerinin sürekliliklerini gösteren en iyi örneklerden biri, bu ev baskınları ve "mahallenin namusu" nosyonudur. Bkz. http://www.haberler.com/fuhus-iddiasiyla-evleri-taslandi-haberi/ ind. t. 01.07.2011. Ayrıca, bkz. Tulaz, 2008.

Çakır'ın aktardığına göre (2009, s. 85) "mekânsal dolaşımdaki kısıtlama, kadınlar için sosyal statü, yaş, soy, zenginlik, dini cemaat gibi özellikler açısından görece olarak farklılaşsa da özünde pek fark etmiyor, kadınlar bu yasaklardan olumsuz olarak etkileniyorlardı. Hatta üst sınıftan olmak bu denetimin boyutunu bazen daha da ağırlaştırabiliyordu." Seniha Sultan'ın 1909 yılında, haftanın "izinli" tek mesire gününü beklerken hissettikleri, farklı sınıflardan kadınlar arasındaki deneyim ortaklığının da gösterenidir:

> [B]enim haftam bir tek günden ibaretti. Diğer altı gün ise o bir tek günü beklemekle geçti. Sokağa çıkmadım. Misafirim gelmedi. Ne okudum ne yazdım ne de piyanoya dokundum. Hep pencereden havaya baktım. 15 Cemaziyelevvel Cuma günü hava bozar da bulutlanır mı diye... Çünkü bu benim ilk Kâğıthane günüm olacaktı (*Hayat Tarih Mecmuası,* 1971).

Ne var ki, nerede ne zaman ne koşullarda ve nasıl giysilerle[46] bulunulabileceğine dair çıkarılan fermanların çokluğu, bu fermanların benzer içeriklerde yinelenip durması, kadınların yasakları deldiğinin, "kent hakkı"nı elde etmede ısrarlı olduklarının kanıtı olarak da okunabilir (Akşit, 2005, böl. 2 ve 2006, s. 153-55; Çakır, 2009, s. 89 ve Tokatlı, 2004).

Nitekim Akşit (2005) 19. yüzyıl ortalarından itibaren kız okullarının[47] kuruluş sürecini, önceki kısıtlayıcı ve yasaklayıcı devlet yaklaşımlarının artık işlemez hale gelmesiyle, kadınlar ve devlet arasında aksayan irtibatın yeni bir alana taşınması olarak değerlendirir: Eviçi eğitim devleti dışarıda bırakırken, kızların devletçe eğitimi, devletin denetim dinamiklerinin erkenden devreye girebilmesine yardım edecekti.

Kuşkusuz, bu süreç de gerilimsiz ve çizgisel değildir. Berktay'a (2009) göre 20. yüzyıl başlarında ve özellikle 1908 sonrasında İstanbul'da kadınların asıl mücadelesi sınırları iptal ederek kamusal alana çıkmak, dışarıda çalışmak vb hakları elde etmek yönündedir. O'na göre, en çarpıcı örnekse, İnas Darülfünunu'nun kurulmasıdır:[48]

> [1914] yılının Şubat ayında, kadınların yüksek tahsil yapma talebinin sonucu olarak, Darülfünun'da kadınlar için ek dersler konuluyor, aynı yılın Eylül

46 Genel olarak giyim tarzlarının "Osmanlı kamu düzeni"ni sağlamada taşıdığı önem üzerine bkz. Faroqhi ve Neumann, 2004 ile Quataert, 1997.

47 1843-Tıbbiye'de ebelik dersleri/1858-ilk kız rüştiyesi/1864-ilk kız sanat okulu/1870-kızlar için ilk öğretmen okulu.

48 İnas Darülfünunu üzerine yapılmış kapsamlı bir çalışma için bkz. Baskın, 2008.

ayında ise İnas Darülfünunu açılıyor. *Elbette burada da gene sınırlar mevcut: Kızların kendilerine ayrılan mekânlardan dışarı çıkmamaları ve kıyafetlerinin "millî terbiye sınırları içinde" olması bekleniyor.* 1. Dünya Savaşı sırasında bina sıkıntısı yaşanınca, yer yokluğundan, Zükûr Darülfünunu'yla birleşme fikri doğuyor; bu durumda kadınlara ya İnas Darülfünunu'na devam etme ya da erkeklerin de aldığı ek dersleri vererek Zükûr Darülfünunu mezunu sayılma olanağı tanınıyor. Şükûfe Nihal Hanım bu şartlarda (ek dersleri vererek) Darülfünun'dan mezun olan ilk kadın oluyor. Bu süreçte karma eğitim de tartışılmaya başlanıyor. *Bu konuya son noktayı, kendilerine ayrılan dersleri boykot ederek erkek öğrencilerin derslerine giren İnas Darülfünunu'nun kadın öğrencileri koyuyor.* Bu bağlamda siyasi iradenin desteği de oldukça önemli, öyle ki, boykota karşı çıkan Darülfünun müdürü Maarif Nezaretince azlediliyor [...]

Öte yandan, her zaman olduğu gibi, mekânsal duvarların aşağıya çekilmesi manevi duvarların yukarıya çekilmesiyle dengelenmeye çalışılıyor. Öyle ki, *harekât-ı gayri afifane*, yani iffetsiz davranışlarla suçlanan kız öğrencilerden ceza alanlar, hatta okuldan uzaklaştırılanlar oluyor. *Daha önceleri somut duvarlarla birbirinden ayrılan kadınlar ve erkekler artık kamusal alanda bir aradadırlar, ama bunun sonucunda—"toplumun genel ahlakının ve kadınların iffetinin"* korunması ezeli kaygısıyla—iki cinsiyet arasındaki görünmezduvarlar ve manevi sınırların vurgulanması gerekmiştir. Ayrıca, cinsiyet rollerinin değişmemiş olduğunu—ve değişmemesi gerektiğini—işaret etmek de erkekler açısından özel bir önem taşımaktadır. Nitekim kadın öğrencilerin düzenli not tutma alışkanlığı, "cinsiyetlerinden kaynaklanan" bir durum olarak doğal karşılanırken, "en müşkil mebahise" akıl erdirebilmeleri ise—takdirle karşılanması gereken bir durum olduğu belirtilmekle birlikte—"hayret verici" bulunmaktadır [vurgular bana ait].

Bu başlık altında değinilmesi gereken bir olgu da "kadın baniler"dir (Çıkla, 2004). Yakın zamanlı çalışmasında Thys Şenocak (2009) on altıncı yüzyıl ortalarında Osmanlı tahtının verasetiyle ilgili çeşitli politika değişikliklerinin hükümdarlık ailesinden kadınları, özellikle de valide sultanları İstanbul'da saltanat katlarına yaklaştırdığını anlatır. Bu değişikliklerle, hükümdarlık ailesi vilayetlerden yavaş yavaş toplanarak İstanbul'da saraya yerleştirilmiştir. Hanedan üyelerinin yer değiştirmesi, Osmanlı kadınlarının himayeciliklerini göstermek için seçtikleri sahneyi de etkilemiştir. Şehzadelerin sancaklara gönderilmek yerine İstanbul'da toplanması, hükümdarlık ailesinden kadınların imar faaliyetlerinin taşradan çok İstanbul'da odaklanmasına yol açmıştır on yedinci yüzyılın ilk yarısında yapılan Sultanahmet Camii dışında, on altıncı yüzyıl ortalarındanon yedinci yüzyıl sonlarına kadar İstanbul'da yapılan büyük külliyelerin çoğunu Osmanlı sarayının kadın mensupları yaptırmışlardır.

Yazarın kitapta yanıt aradığı temel bir soru; mimarlığın Osmanlı saray kadınlarınca kendilerini temsil ve ifade etmekte nasıl kullanıldığıdır. Zira saltanat ailesinden kadınların halk arasına yaşmaksız ya da araba içinde olmadan çıkmasını kısıtlayan normlar vardı. Bu açıdan sık sık fiziksel olarak kendilerini göstererek çevrelerine bir ihtişam, saygınlık ve meşruiyet havası yayan Avrupalı çağdaşlarından farklılardı. Buna karşılık, Osmanlı kadınlarının servetleri üzerinde daha fazla söz sahibi olmaları da Avrupalı ile Osmanlı hükümdarlık ailesi kadınlarının himayeci gündemleri arasında önemli bir fark yaratıyordu. Yazarın bir diğer amacı da; bu kadınların bireysel yapım etkinliklerinin gerçekleştiği koşulları karşılaştırarak, toplumsal cinsiyetle himayecilik, mimarlık ve kendini temsil arasındaki kesişme noktalarının daha iyi kavranmasına katkıda bulunmaktır.

Thys Şenocak'a göre, Osmanlı dünyasında Topkapı Sarayı'nın harem dairesinden İstanbul sokaklarına kadar bütün mekânlara erişimi belirleyen sadece toplumsal cinsiyet değil, aynı zamanda toplumsal statü, zenginlik ve söz konusu vesilenin ya da kutlamanın niteliğidir. Yazara göre mekânı, erkek/kadın ya da kamusal/özel biçimde basit ikili karşıtlıklara ayırmak, erken modern dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda mekâna cinsiyet kazandıran karmaşık dinamikleri açıklayamayacak kadar indirgeyicidir. On altı ve on yedinci yüzyıl Osmanlı toplumu, kamusal/devlet/erkek ile özel/evsel/kadın kavramlarıyla nitelenen karşıt alanlardan çok, ayrıcalıklı olan/olmayan, kutsal olan/olmayan gibi toplumsal cinsiyet dikotomisini aşan ayrımlar doğrultusunda bölünmüştür. Saltanat ailesinin erkekleri gibi kadınları da kendilerine ve kendi mekânlarına erişimi kısıtlayabiliyor, buna karşılık onların da belirli zamanlarda belirli mekânlarda fiziksel olarak bulunmalarına izin verilmiyordu. İslam dünyasında mimarlığı himaye edenlerin de mekân üzerinde denetim sağlama, hatta belki mekânı cinsiyetlendirme biçimlerinde önemli bir etken olduğu daha yakın zamanlarda anlaşıldı. Yazara göre, Yeni Valide Camisi'nin bitişiğindeki Hünkâr Kasrı'ndan bütün manzarayı bir anda ya da tek başına görme olanağının bulunması, hanedan kadınlarının kendi yapılarında yalnızca erkek ikonografisini alıp kullanmakla kalmadıklarını, saltanat bakışını kendi öncelikleri doğrultusunda etkilemeye de hanedan erkekleri kadar meraklı olduklarını düşündürür. Bu olanağı, fiziksel erişimlerinin kısıtlandığı yerlere görsel olarak erişmek için de kullanmışlardır.

Turhan Sultan'ın erken modern dönemde Avrupa'da yaşamış hemcinsleri gibi fiziksel olarak halkın gözü önüne çıkma olanağı yoktu, ama yaptırdığı binalar, oradaki varlığını görünür kılmaya hizmet etti. Turhan Sultan'ın mimarlık projeleri kapsamında seçtiği yerler, bina türleri, yazıt programı, törensellik ve retorik aracılığıyla eylemliliğini ortaya koydu; iktidarını, dindarlığını ve meşruiyetini gösterdi. Mimarlık yapıları ve onlara eşlik eden törensellik, Turhan Sultan'ın görünürlük kazanmasına ve Osmanlı uyrukları arasında varlık göstermesine olanak veren araçlar oldu.

Nitekim on altı ve on yedinci yüzyıllarda mimarlığı himaye etmek saltanat ailesinden Osmanlı kadınlarının kendilerini görünür kılmalarının, konumlarını ve dindarlıklarını halka duyurmalarının başlıca yolu haline gelmiştir. İstanbul'da on altıncı yüzyıl vakıfları üzerine yürütülen istatistiki bir analize göre, vakıfların %36,8'i kadınlar tarafından kurulmuştu. Seçkin olsun ya da olmasın, Osmanlı kadınları verasetle edinilen mülkü Avrupalı hemcinslerinden çok daha büyük ölçüde denetleyebiliyor, erkeklerinden bağımsız olarak mülk almak ya da mülklerini elden çıkarmak için yasal sözleşmeler yapabiliyorlardı.

Yazara göre; Avrupalı ve Osmanlı kadınların himayeci uygulamaları arasındaki benzerlik ve farklılıkların incelenmesi, bu kadınların yaptırdıkları projeleri betimlemenin ötesine geçirerek, erken modern dönemde her iki coğrafyada da hamilikle toplumsal cinsiyet arasındaki ilişkileri anlamaya yönelik bir çalışmaya götürür.

Öte yandan, Osmanlı kadın hamilerin kendilerini temsil mekanizmalarını belirleme sürecinde çeşitli zorluklarla karşılaştıklarını anlarız. Çünkü elde ne hami ile mimar arasında yapının yeri ya da tasarımıyla ilgili yazışma gibi arşiv belgeleri, ne de projelerin mimari çizimleri vardır (tıpkı Harem'de yaşayan kadınlardan hiçbir metin kalmamış olması gibi). Buna karşılık erken modern dönem Avrupası'nda durum daha açık, hami ile sanatçı ya da mimar arasındaki bağlantıların ortaya çıkarılması daha kolaydır. On altıncı yüzyılda mimarbaşı olan Sinan ile onun hizmet verdiği Osmanlı hanedanının erkek üyeleri arasındaki iletişim kalıplarının, Turhan Sultan gibi kadın hamilerle onların projelerinin mimarları arasında da aynen geçerli olduğu varsayılamaz. Yaşı ilerleyen valide sultanlar için toplumsal kısıtlamaların hafiflemesine ve on yedinci yüzyılda validelerin etkin olarak saltanat törenlerine katılmalarına karşın, inşaat alanına gitmek ya da mimarbaşıyla baş başa konuşmak toplumsal cinsiyet ya da statü açısından kabul edilebilir davranışlar olamazdı.[49]

Bitirirken...

Bu metnin başlarında anılan KBAM raporuna kaynaklık eden çalışmanın yürütücülerinden Eraydın (2006b) geçmişten günümüze mekânsal süreçler, bu süreçleri ele alan araştırmalarla tanımlayan kavramlar ve bunlara yönelik politikaların bilançosunu sunar. Bilançonun parçası olduğu derleme de Türkiye'nin, cumhuriyetin kurulmasından bu yana mekânsal yapısının nasıl şekillendiğini ortaya koyarak, "geçmişin yeniden serinkanlılıkla değerlendirilmesi" suretiyle "geçmişte yaşanan sorunların ve başarıların irdelenmesi"ni amaçlamaktadır; zira:

49 Daha fazla bilgi ve analiz için bkz. agy. Ayrıca bkz. Cantay, 1998 ve Tanyeli, 1999.

> [H]er şeyin hızla değiştiği, küresel ilişkilerin ve ağların gündeme geldiği günümüzde mekânsal gelişme dinamiklerinin yeniden tanımlanması ve [...] *geçmiş dönemin mekânsal gelişme kuramları ile açıklayamadığımız yeni gelişmeleri tanımlayabilmek için, yeni kavramsal çerçevelerin kullanılması ve bunlara dayalı olarak yapılan özgün çalışmaların tartışılması* gereklidir (Eraydın, 2006a, s. 7-8) [vurgu bana ait].

Ne var ki, derlemede yer alan 18 özgün makalede cinsiyet asimetrisinin sorunsallaştırıldığı bir çalışma bulunmadığı gibi, *Günümüzde Mekânsal Süreçleri Tanımlayan Kavramlar* başlığı altında Eraydın (2006b, s. 57), "[D]ezavantajlı grupların tanımlanmasının ve bu grupların kentle bütünleşme biçimlerinin kentlerdeki işgücü piyasasını olduğu kadar, kentin fiziksel dokusunu da betimlediği görüşü(nün) kentsel çözümlemelerde bir çıkış noktası" olduğunun altını çizer ve "etnik işgücü" ile "yoksullar"la birlikte kadınların bu gruplar içinde konumlandırıldığını belirtmekle yetinir.

Dikkat çekici olan, Eraydın'ın, kadın emeği ve cinsiyet asimetrisini merkeze aldığı başka bazı çalışmalarının mevcudiyetidir (Eraydın ve Türkün Erendil, 2005a ve b). Bu tür bir, zannımca "apolojik" ya da "geriye çekilen/eril akademik dünyada marjinalize olmaktan çekinen" tavrın, Türkiye'de birçok kadın araştırmacı/akademisyenin çalışmalarında gözlenebileceği şahsi fikrimdir. Bunun, tanıklık ettiğim tam aksi bir görünümü ise, bir yandan feminist teori ve/ya da cinsiyet çalışmalarına hâkim olmadığını (genellikle "kadın çalışmıyorum" biçiminde ifade edilir) veyahut örneğin "cinsiyet, etnisite gibi 'kültür meseleleri'"yle hiç ilgilenmediğini ifade edip bir yandan alanla ilgili söz söylemek, dahası alanda ders açmaktan geri durmamaktır. İki örnek de aslında, kadın/cinsiyet çalışmalarının hâlâ "meşruiyet"le "gayri meşruiyet" arasında bir arafta algılandığının, yanı sıra, patriyarkal zihniyet şemalarının ve buna bağlı kaygılarla statükocu tavırların Türkiye akademisinde hâlâ çok baskın olduğunun göstergeleridir. Bir başka "apolojik tavır" örneği ise, yine şahsi kanaatimce, yakın zamanlı—ve bu bilanço metninde de çokça göndermede bulunduğum—bir derlemede (Akpınar, Bakay ve Dedehayır, 2010) kendini gösterir. "Kadınların mekânlarda nasıl gezindiklerine, ne tür roller ve işlevler üstlendiklerine, mekânlarda kurdukları ilişkilerle mekânları nasıl anlamlandıklarına, varoluş biçimleriyle mekânların nasıl biçimlendiğine bakmak" (agy. s. 12) amacıyla derlenmiş kitabın "Önsöz"ü "Hanımlar Konusunda" başlığıyla mimar Aydın Boysan tarafından (agy. s. 7-10), "Giriş"iyse "Cinsiyet Mekâna ve Mimariye Ne Kadar Yansıdı?" başlığıyla mimarlık tarihçisi Doğan Kuban tarafından (agy. s. 19-23) yazılmış, böylece alandaki iki "mümtaz"ın, tabiri yerindeyse "olur"u alınmıştır. Bilhassa Kuban'ın kimi argümanlarının, derlemedeki kimi feminist yazarların katkılarına bir reddiye niteliği taşıdığı derleyenlerce göz ardı edilmiştir. Kuban'a göre, "[E]ğer

cinsiyetin ağır basmadığı evrensel bir insan etkinliği varsa, o da fiziksel çevrenin düzenlenmesidir. [...] Tasarım dünyasında hiçbir yerde kadınsı ya da erkeksi yapı tasarımı yoktur" (agy. s. 19). Kuban, ayrıca, hiç de yabancısı olmadığım bir değersizleştirme pratiğiyle, Agrest, Conway ve Kanes Weisman (1996) derlemesini "boş bir akademik gösteri" olarak niteler (agy. s. 20). Türkiye'de mimarlık tarihçiliğinin duayeni olarak kabul edilen Kuban'ın özel olarak feminist literatürden, genel olarak toplumsal cinsiyet çalışmalarından bihaber olduğu, şu—özellikle ilk kısmı patetik olan—iddialarından da anlaşılır: "Tarihte kadın ve erkek arasındaki sosyal konum eşitsizliği ve kadının ikinci konuma itilmiş olması iki temel olguya dayanır: Birisi erkeğin boyutunun ve fiziksel gücünün göreli büyüklüğü (kadın ile erkek arasındaki fiziksel güç farkı yüzde 10 civarındadır), diğeri de dindir" (agy. s. 21).

Öte yandan, bu bilanço metninin içerdiklerinin kısmen göz ardı edilmediği, tespit edebildiğim kadarıyla, üç değerlendirme metni vardır: Işık 1994; Ekin Erkan 2010; Pınarcıoğlu, Kanbak ve Şiriner 2010. Ne var ki, Işık (agy. s. 23 vd) feminist mekân / coğrafya kavrayışlarını, Harvey'in *Postmodernliğin Durumu*'nda yaptığına benzer biçimde ancak postmodernizm çerçevesinde ve kimlik politikaları ekseninde ele alır. Kent Kuramlarını özetledikleri makalelerinde Pınarcıoğlu, Kanbak ve Şiriner (agy. s. 97) bahsi geçen ana akım kuramlarının tamamına yöneltilebilecek ortak eleştirinin feministlerden geldiğinin altını çizerler. Ekin Erkan ise, "Türkiye Şehir Çalışmaları Alanındaki Kavramlar"ı ve dönüşümünü gözden geçirdiği makalesinde—kendisi alanda çok değerli bir doktora tezi yazmış olmakla birlikte—"toplumsal cinsiyet" kavramına ancak bir paragraf ayırır ve bu bağlamda alanda çalışmamış bazı isimlere de referans verir (agy. s. 149).

Türkiye'de ilgili disiplinlerin müfredat programlarına bakıldığındaysa, takip edebildiğim kadarıyla, lisans düzeyinde ilgili literatürün örnekleri pek nadiren okuma listelerine girebildiği gibi, okutulan temel ders kitaplarında da (örn. Keleş, 2010) bütün bu tartışmalara değinen bir bölüm, hatta bir cümle dahi yoktur.[50] İlgili dersler ya da ders içinde temalar, çoğunlukla yüksek lisans düzeyinde ve aşağı yukarı yarısı kadın çalışmaları programlarında olmak üzere, 2000'lerin ortalarından itibaren mevcuttur, fakat sayıları çok azdır. Bunların tam bir dökümü için ayrı bir araştırma gerekli olmakla beraber şimdilik erişebildiklerim aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

50 Bunun, yine takip edebildiğim kadarıyla tek istisnası, Şahin, 2011, 15. Bölüm'dür

Yıl	Dersin Başlığı	Dersin Sorumlusu
2004-2008	"Kentsel Politika ve Toplumsal Cinsiyet"	Dr. Ayten Alkan
2009+	"Mekânın Cinsiyeti"	Doç. Dr. Funda Şenol Cantek
2008+	"Mekân Politikası ve Cinsiyet"	Doç. Dr. Ayten Alkan
2006+	"Space, Place and Gender"	Prof. Dr. Ayşe Saktanber
2009+	"City Culture" içinde cinsiyet okumaları	Prof. Dr. Ayşe Saktanber
	Evolving Gender Issues in Contemporary Urban Planning	Doç. Dr. Serap Kayasü
	"Gender and the City in Turkey"	Dr. Ayça Kurtoğlu
	"Şehir Sosyolojisi" içinde cinsiyet teması	Prof Dr. Ayşe Nur Ökten
2010+	"Toplumsal Tabakalaşma, Toplumsal Cinsiyet ve Kent"	Öğr. Grv. Dr. Dikmen Bezmez
	"Sosyolojiye Giriş" içinde toplumsal sınıf teorileri ve cinsiyet, etnisite ve dine dayalı ayrımcılık	Yrd. Doç. Dr. Nihan Sönmez
2009+	"Kent ve Toplum" ile "Günlük Hayat, Kültür ve Toplum" içinde cinsiyet/kadın teması	Öğr. Grv. Melis Oğuz
	"Women in Architecture"	Yrd. Doç. Dr. Özlem Erdoğdu Erkaslan
	"Mimarlık Metinleri-1" içinde toplumsal cinsiyet okumaları	Yrd. Doç.Dr. Levent Şentürk
	"Tasarım Kuramları" içinde cinsiyete dayalı eşitsizlik teması	Yrd. Doç.Dr. Levent Şentürk

* Ayrıca, *Mimarlık Konuşmaları* kapsamında 2010-11 akademik yılında düzenlenen on beş seminerden dördü cinsiyet, cinsellik ve *queer* temalarındadır.

Bu değerlendirme metninde, gerek kurumsal gerek kurumsal olmayan kentsel/yerel siyaset tartışmasını ve kadın örgütleriyle hareketlerinin (benim de bir parçası olduğum) eleştiri, karşı talep geliştirme ve siyasal mücadele gündemi oluşturma deneyimlerini bilerek dışarıda bıraktım. Bu vazgeçişin

ÜNİVERSİTE	PROGRAM	DÜZEY (L/YL/D)
Ank. Üni.	Kadın Çalışmaları ile Kamu Yönetimi (Kent ve Çevre Bilimleri) Anabilim Dalları	YL
Ank. Üni.	Kadın Çalışmaları Anabilim Dalı	YL
İst. Üni.	Kadın Çalışmaları Bilim Dalı ile Kamu Yönetimi Anabilim Dalı	YL
ODTÜ	Sosyoloji Bölümü ile Kadın ve Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları (GWS) Anabilim Dalları	D YL
ODTÜ	Sosyoloji Bölümü	L.
ODTÜ	Şehir ve Bölge Planlama Bölümü	L
ODTÜ	Kadın ve Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları Anabilim Dalı	YL
YTÜ	Şehir ve Bölge Planlama Bölümü	L
Koç Üni.	Sosyoloji Bölümü	L
Gazi Üni.	Şehir ve Bölge Planlama Bölümü	L
Kadir Has Üni. ve İTÜ	İLEF İnsan ve Toplum Bilimleri	L YL
İzmir Yük. Tek. Ens.	Mimarlık Bölümü	YL
ESOGÜ	Mimarlık Bölümü*	YL
ESOGÜ	Mimarlık Bölümü	L

birincil nedeni, bana ayrılan sayfaları zaten ziyadesiyle zorlamış olmam. İkincisi de ilgili alanın değerlendirmesi başka metinlerimde erişime açık (Alkan, 2004a ve b, 2005, 2007b ve 2009b). Yine de bu alandaki gelişmeleri kısaca özetleyecek olursam:

- Yerel düzeyde kadın örgütlenmesinin güçlenip yaygınlaşması ve bu örgütlenmelerin bir bölümünün, hâkim "toplumsal hizmet, hayır işleri" anlayışından sıyrılarak, daha politik bir nitelik kazanması (bkz, Akkoç, 2002, Ecevit, 2007 ve Sancar, 2000),
- "Yerel Gündem 21"lerin örgütlenip uygulanması süreçlerinde kadın gruplarının yaşadığı ve yarattığı dinamizm (bkz, Tokman ve Bora, 2006),
- Yerel yönetim-kadın örgütü işbirliği deneyimlerindeki artış (bkz, Ecevit, 2001, Kadın Day. V. 2003 ve Eroğlu Üstün vd, 2002),
- 1999 yerel seçimlerinden başlayarak kadınların mahalle muhtarlıklarına yoğun bir biçimde adaylıkları,
- 2004 yerel seçimlerinin öncesinden başlayarak örgütlü kadın hareketinin ilk kez gündemine yerel siyaseti programatik biçimde alışı ve "Yarın için Bugünden" kampanya süreci (bkz. Alkan ve Tokman, 2005 ve Ka-Der Ankara, 2004),
- Altı deneme ilinde yürütülen "Kadın Dostu Kentler" programı (bkz. Alkan, 2007c, Alkan vd, 2009, Alkan ve Mısırlıoğlu, 2010. Ayrıca bkz. http://www.bmkadinhaklari.org),
- HADEP-DTP-BDP'nin yerel düzeyde hizmetler ve örgütlenme anlamında, yerel seçimlerde de kadınlar lehine olumlu ayrımcılık uygulamaları ile yoğun bir biçimde yürüttükleri "toplumsal cinsiyet duyarlılık eğitimleri"ni (bkz. GABB 2011 ve http://www.gabb.gov.tr/cat3-Egitimler.prs)
- ve son olarak 2009 yerel seçimleri öncesinde ilk kez olarak bağımsız bir feminist adayın Beyoğlu belediye başkanlığına adaylığını koymasını (bkz. *Feminist Politika*, 2009)

bu hareketliliğin bellibaşlı dönemeçleri ve/ya da bileşenleri olarak sıralayabilirim.

Bu değerlendirme metninde ziyadesiyle disiplinlerarası iki alanın kesişimindeki çalışmaları gözden geçirmeye çalıştım. Başlangıçta kitabın bu bölümüne, "Cinsiyet Çalışmalarının Zayıf Halkası: Şehircilik" başlığını koymuştum. Fakat metin ilerledikçe aslında bunun tam tersini iddia etmenin daha doğru olacağı kanaatine vardım: "Şehircilik Çalışmalarının Zayıf Halkası: Cinsiyet" Zira kadın/cinsiyet çalışmalarının gündemine göreli olarak geç de girmiş olsa, mekân/şehir çalışmaları, kaynakçada da görüldüğü üzere hiç de güçsüz bir birikime sahip değil. Üstelik bu birikim çok katmanlı ve çok yönlü. Sorun, şehircilik ve ilişkili disiplinlerin, bilimsel etiğe uygun bir biçimde bu birikimden yararlanıp kendini gözden geçirmek bir yana, ciddi bir ihmal ve görmezden gelme tavrı içinde olmasında. Bu, kuşkusuz, bilimsel değil ideolojik bir tavır—ki o ideolojinin de adı cinsiyetçilik!.. Netice itibariyle, tıkanma var ise bu şehircilik alanında yaşanıyor, çünkü tıkanma ancak verili kavramları, soruları, bakma biçimlerini ve bakılan yerleri, yöntemleri, kabulleri vb yeniden ve yeniden gözden geçirerek aşılabilir. Deutsche'nin (1991, s. 8) vurguladığı gibi:

> [F]eminizmin kentsel çalışmalara taşıdığı sorun [...] gözden kaçan bir şeyin—feminist çözümleme ya da toplumsal cinsiyet ilişkileri başlığının—toplum kuramına nasıl *ekleneceği* sorunu değildir. Günümüzde feministlerce sorgulanan sorunlar—temsil ilişkileri ve farklılık—orada hâlihazırda durur... "Ben de –izm"in bir örneği olmaktan çok ötede *feminizmin kentsel çalışmalar için önemi, alanın kendi politika ve sorunlarını gözden geçirmesi isteminde bulunmasıdır* [vurgular yazara ait].

Bu metnin başlıkları altında, ilgili temalardaki eksikleri ya da sorunları da saptamaya çalıştım. Bunların ötesinde ek olarak dikkat çekmek istediğim iki nokta var: Birincisi, ilgili çalışmaların ağırlıklı olarak mikro ölçeğe/parçalara yoğunlaşması. Bu, bir yandan henüz "haritaya yerleştirme" aşamasının tamamlanmamış olmasından, bir yandan da mikro ölçeğin (örneğin "ev") cinsiyet asimetrisinin anlaşılmasında büyük öneme sahip olmasından dolayı çok anlaşılabilir bir tercih. Fakat yine de bir bütün olarak kentselliği ve kentsel yaşamı cinsiyet asimetrisi ekseninde ele alan çalışmaların azlığı dikkat çekiyor. Bu da kuşkusuz "cinsiyetli ve yerli bir şehir kuramı"na ya da "ara-kuramlar"a doğru ilerlemede ciddi bir handikap.

Dikkat çekmek istediğim ikinci nokta, farklı yerelliklere dair araştırmaların azlığı. Dünya Yerel Demokrasi Akademisi'nin (WALD) Avrupa Komisyonu'nun Demokrasi Programı kapsamında Nisan 1998-99 yıllarında Bursa ve Gaziantep kentlerinde yürüttüğü "Kadın ve Kent" adlı proje kapsamında yaptığı fakat akademik bir değerlendirmeye konu yapılmamış araştırmalar (WALD, 1998a,b,c,d ve 1999); BMOP "Kadın Dostu Kentler" programı çerçevesinde Van, İzmir, Trabzon, Urfa, Kars ve Nevşehir'e ilişkin olarak hazırlanmış raporlar (bkz. http://www.bmkadinhaklari.org); Muğla (Oktik, 2003) ve Dersim (Buz, 2010) araştırmaları örnek olarak sayılabilir. Toplumsal cinsiyet ilişkileri zaman ve yer üzerinden değişkenlik gösteriyorsa, cinsiyete dayalı sosyo-mekânsal dinamiklerin nasıl işlediğini ve dönüştüğünü kavrayabilmek için çok daha fazla sayıda araştırmaya, hatta karşılaştırmalı araştırmalara ihtiyaç var. Giderek artan sayıda genç araştırmacının, YL ve doktora öğrencisinin bu alana ilgi göstermesiyse, bu bağlamda umut verici.

KAYNAKÇA

Abadan Unat, N. (1968) "Türk Kadın Nüfusunun Toplumdaki Yeri," *SBF* dergisi, sayı: 23/4, s. 145-58.

Abadan Unat, N. (1979) "Toplumsal Değişme ve Türk Kadını," *Türk Toplumunda Kadın,* der. N. Abadan Unat, s. 15-43, Ankara: TSBD.

Acar Savran, G. (2004) *Beden, Emek, Tarih: Diyalektik Bir Feminizm İçin,* İstanbul: Kanat.

Acar Savran, G. (2009) "Sol Hâlâ Patriyarkayı 'Kadın Sorunu' Olarak Görüyor," söy. A. Günal, *Birikim,* sayı: 244-5, s. 115-23.

Ackelsberg, M.A. (1984) "Women's Collaborative Activities and City Life: Politics and Policy," *Political Women: Current Roles in State and Local Government,* der. J.A. Flammang, s. 242-60. California: Sage.

Afacan, Y. ve Ulusoy, B. (2011) "Kadın, Mimari ve Cumhuriyet," *İnönü Üniversitesi Sanat ve Tasarım Dergisi-Özel Sayı,* cilt: 2, s. 1100-9.

Ahmet Refik (1935) *16. Asırda İstanbul Hayatı, 1553-1591, Türk Arşivinin Basılmamış Belgeleri,* Devlet Basımevi.

Agrest, D., Conway, P. ve Kanes Weisman, L., der. (1996) *The Sex of Architecture,* New York: Harry N. Abrams.

Ainley, R., der. (1998) *New Frontiers of Space, Bodies and Gender,* Londra-New York: Routledge.

Akgökçe, N. (1996) "Bir Kadın Alanı Olarak Mutfağın Tarih İzinde Değişen Anlamı," yayımlanmamış yüksek lisans tezi, İÜ SBE Kadın Çalışmaları Bilim Dalı.

Akgün, G. ve Türkmen, H. (2009) "Kentsel Toplumsal Hareketler ve Emek Muhalefeti," *Birikim,* sayı: 247, s. 94-105.

Akıncı, Ö. (2008) "Remembering the Assos International Performing Arts Festival Through the Iconic Memory of Hüseyin Katırcıoğlu: Reading the Rural-Urban Divide Through Gender, Humor And Reflexive Ethnography," yayımlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul: Sabancı Üniversitesi, GSASS, Cultural Studies.

Akkaya, A. (2002) "Mülteci Kadınlar ve Sığınmacı Kadınlar," *Toplum ve Hukuk,* sayı: 2/4, s. 75-83.

Akkoç, N. (2002) "Diyarbakır Ka-Mer'in Kuruluş Hikâyesi ve Yürüttüğü Çalışmalar," *90'larda Türkiye'de Feminizm,* der. A. Bora ve A. Günal, s. 205-16. İstanbul: İletişim.

Akşit, E.E. (2001) "Yürümek," *Türkiye'nin Toplumsal Hafızası,* der. E. Özyürek, İstanbul: İletişim.

Akşit, E.E. (2005) *Kızların Sessizliği,* İstanbul: İletişim.

Akşit, E.E. (2006) "Ankara'nın Kılıkları, 1930: Boydan Boya Bir karşı Koyma," *Sanki Viran Ankara,* der. F. Şenol Cantek, s. 149-74, İstanbul: İletişim.

Akşit, E.E. (2008) "Women, the Modern State and Religious Space in Turkey," *Mediations in Cultural Spaces: Structure, Sign, Body*, der. J. Wall, s. 154-168, Newcastle: Cambridge Scholars Publishing.

Akşit, E.E. (2009a) "Kadınların Hamamı ve Dönüşümü," *Cins Cins Mekân*, der. A. Alkan, s. 136-67, İstanbul: Varlık Yayınları.

Akşit, E.E. (2009b) "Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye'de Kamusallık Kavramının Dönüşümü ve Dışladıkları," AÜ *SBF* dergisi, sayı: 64/1.

Akşit, E.E. (2010) "Kadınların Mekânsal Davranışlarının Siyasal Niteliği," *Türkiye'de Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları: Eşitsizlikler, Mücadeleler, Kazanımlar*, der. H. Durudoğan vd, s. 179-94. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.

Alkan, A. (1999) "Toplumsal Cinsiyet ve Kent Planlaması," *SBF* dergisi, sayı: 54/4, s. 1-29.

Alkan, A. (2000) "'Özel Alan-Kamusal Alan' Ayrımının Feminist Eleştirisi Çerçevesinde Kentsel Mekân," *Kültür ve İletişim*, sayı: 3/1, s. 71-95.

Alkan, A. (2003) "Kadınlar Tarafından Kadınlarla Birlikte ve Kadınlar İçin," *Yerel Politika*, Ankara: AÜ KASAUM-KADER.

Alkan, A. (2004a) "Kadınları Güçlendirme Politikaları Çerçevesinde Yerel Yönetimler-Gönüllü Kadın Örgütleri İşbirliği," *Çalışma Ortamı*, sayı: 73, s. 15-7.

Alkan, A. (2004b) "Yerel Siyaset Kadınlar için Neden Önemli?," *Birikim*, sayı: 179, s. 71-7.

Alkan, A. (2005) *Yerel Yönetimler ve Cinsiyet: Kadınların Kentte Görünmez Varlığı*, Ankara: Dipnot.

Alkan, A. (2006) "29. Dünya Şehircilik Günü Kolokyumu'nun Ardından: Türkiye'de Mekân Çalışmaları 'Riskler ve Fırsatlar'ın Peşinden Giderken 'Toplumsal Adalet, Eşitsizlik ve İktidar' Nereye Düşer?," *Planlama*, sayı: 35, s. 33-43.

Alkan, A. (2007a) "Neo-Liberalizmle Yerel Demokratikleşmenin Gerilim Hattında: Yerel Halkı Kim 'Sürdürecek'?", *Dosya* 05, TMMOB MO Ankara Şubesi Bülten, sayı: 51, s. 66-9.

Alkan, A. (2007b) "Şehremaneti Erkeklere Emanet," *Kültür ve Siyasette Feminist Yaklaşımlar*, s. 2.

Alkan, A. (2007c) "Yerel Eşitlik Eylem Planları ve Yerel Eşitlik Hizmet Sunum Modeli Genel DeğerlendirmeRaporu," Ankara: BMOP.

Alkan, A. (2008a) "Akademik Feminizm ve Üniversite: Bu Tanışıklıktan Ne Çıkar?," *Dönüştürülen Üniversiteler ve Eğitim Sistemimiz*, der. S. Akyol vd, s. 333-63. Ankara: Eğitim-Sen, 5 No'lu şube.

Alkan, A. (2008b) "Women in Urban Economy: At Which Side of Dichotomies-Case of Ankara," *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, yıl: 8, sayı: 20, s. 129-47.

Alkan, A. (2008c) "Belediye Kadınlara da Hizmet Eder-Kadın Dostu Belediye Hizmetleri: Neden, Nasıl..." İstanbul: KA-DER (gözden geçirilmiş 2. baskı).

Alkan, A. (2009a) "Giriş: Cinsiyet Dinamiklerinin Peşinden Mekânın İzini Sürmek,"*Cins Cins Mekân,* der. A. Alkan, s. 7-35. İstanbul: Varlık.

Alkan, A. (2009b) "Gendered Structures of Local Politics in Turkey," *Digest of Middle East Studies (DOMES),* sayı:18/1, s. 31-57.

Alkan, A. (2011a) "Konut Analiz ve Politikaları Kapı Aralığından Bir Baksa: Cinsiyet Rejimi ve Konut," *Konut Sempozyumu*, İstanbul: TMMOB Mimarlar Odası İstanbul Büyükşehir Şubesi ve İTÜ Mimarlık Fakültesi, s. 451-78.

Alkan, A. (2011b) "'Yerim mi Dar Yenim mi?' Cinsiyete Dayalı Kentsel Hak İhlâlleri ve Ötesi," *Kent ve İnsan Hakları Sempozyumu*, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Alkan, A. vd (2009) *"Kadın Dostu Yerleşimler"e Doğru Yerel Planlama ve Hizmet Sunum Modeli-Uygulama Rehberi*, Ankara: UNFPA.

Alkan, A. ve Duru, B. (2007) "Türkiye'de Kent Çalışmalarının İzinden Giderken 'Toplumsal Adalet, Eşitsizlik ve İktidar' Nereye Düşer?," *Ruşen Keleş'e Armağan, 2. Kent ve Planlama-Geçmişi Korumak Geleceği Tasarlamak*, der. A. Mengi, s. 87-111. Ankara: İmge Kitabevi.

Alkan, A. ve Mısırlıoğlu, S. (2010) "Institutionalization of Local Gender Equality Policy-The Case of Trabzon," *Ist International Congress on Urban and Environmental Issues and Policies,* cilt: II, Trabzon: KTÜ, s. 472-86.

Alkan, A. ve Tokman, Y. (2005) "Yerel Politika ve Planlamayla Cinsler-Arası Eşitlik Bakış Açısının Bütünleştirilmesi: 'Yarın için Bugünden Kampanyası' Deneyimi," *Planlamada Yeni Politika ve Stratejiler: Riskler ve Fırsatlar*, İstanbul: İTÜ Mimarlık Fak. ŞBP ve TMMOB-ŞPO.

Alkan, A. ve Tokman, Y. (2006) "Kentlerin Dezavantajlı Gruplara göre Düzenlenmesi: Kadın ve Çocukların Kentli Hakları," *Sağlıklı Bir Çevrede Yaşamak: Uluslararası Kent ve Sağlık Sempozyumu,* Bursa Nilüfer Belediyesi ve Uludağ Üniversitesi, s. 94-100.

Altan Ergut, E ve Turan Özkaya, B. (2010) "Türkiye'nin İlk Kadın Mimarları," *Dosya 19: Cinsiyet ve Mimarlık*, Ankara: Mimarlar Odası Ankara Şubesi, s. 17-21.

Altay, D. (2004) "Kadın ve Erkek Yazarda Farklı Mahremiyet Yaşantılarının Mekân Kullanımı ve Toplumsal Cinsiyet Algısı ile İlişkilendirilerek İncelenmesi," yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Ege Üni. SBE.

Amargi (2007) "Yoksulluk Kader Olamaz" Dosyası, sayı: 6.

Amargi (2008) "Yerel Siyaset Esas Siyaset" Dosyası, sayı: 11.

Amargi (2009) "Hayatın Kadınları" Dosyası, sayı: 12.

Amargi (2010) "Ev" Dosyası, sayı: 18.

Ardener, S. (1993) *Women and Space: Ground Rules and Social Maps: Cross-Cultural Perspectives on Women,* Berg: Oxford.

Arık, H. (2009) "Kahvehanede Erkek Olmak: Kamusal Alanda Erkek Egemenliğinin Antropolojisi," *Cins Cins Mekân,* der. A. Alkan, s. 168-201. İstanbul: Varlık.

Arıkboğa, E. (2009) "Yerel Yönetimlerde Temsil ve Kadın Üyeler: Kadın Adayların Önündeki Görünmez Engeller," *Türk İdare Dergisi,* sayı: 463-4, s. 15-44.

Arıkboğa, E. ve Güner, A. (2010) "The Rise of Women in Local Politics in Turkey: Whereabouts? Up to Where?," *Ist International Congress on Urban and Environmental Issues and Policies* cilt: II, Trabzon: KTÜ, s. 451-71.

Artan, T. (1993) "Mahremiyet: Mahrumiyetin Resmi," *Defter,* sayı: 6, s. 91-115.

Aswad, B. (1974) "Visiting Patterns Among Women of the Elite in a Small Turkish City," *Anthropological Quarterly,* sayı: 47, s. 9-27.

Atagök, T. (2010) "Sanatsal Mekânlarda Kadınlar," *Kadın ve Mekân: Tutsaklık mı? Sultanlık mı?,* der. A. Akpınar, G. Bakay ve H. Dedehayır, s. 279-87. İstanbul: Turkuvaz.

Atauz, A. (2004) "Toplumsal Cinsiyet, Mekân ve Kentler," *Mimar.İst* Mimarlık ve Cinsiyet Dosyası, sayı: 14 s. 54.

Ayata, S. (1985) "Kentsel Orta Sınıf Ailelerde Statü Yarışması ve Salon Kullanımı," *Toplum ve Bilim* sayı: 42, s. 5-25.

Ayata, S. (2005) "Yeni Orta Sınıf ve Uydu Kent Yaşamı ," *Kültür Fragmanları: Türkiye'de Gündelik Hayat,* der. D. Kandiyoti ve A. Saktanber, çev. Z. Yelçe, s. 37-56. İstanbul: Metis.

Ayata, S. ve Güneş-Ayata, A. (1996a) *Kent, Komşuluk ve Kent Kültürü,* TOKİ: Ankara: Konut Araştırmaları Dizisi.

Ayata, S. (1996b) "Konut Alanları, Cemaat İlişkileri ve Kent Kültüründe Kadınlar: Ankara Araştırmasının Sonuçları," *Diğerleri'nin Konut Sorunları,* der. E.M. Komut, s. 65-71, Ankara: TMMOB Mimarlar Odası.

Aydoğan, F. (1990) "Kırsal Kesimden Kente Gelen Ailelerin Kentlileşme Süreçleri ve Sorunları," yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi.

Aykaç, G. (2010) "Cinsiyetin Bedeni Toplumsal Mekân: Bir Alan Araştırması," http://f-okumalar.blogspot.com/2010/12/makale-cinsiyetin-bedeni-toplumsal.html

BAAK (1991) *Göçmen Aileleri ve Göç Olayı Paneli,* Ankara: Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu.

Bakay, G. (2010) "Batı Edebiyatında Harem," *Kadın ve Mekân: Tutsaklık mı? Sultanlık mı?,* der. A. Akpınar, G. Bakay ve H. Dedehayır, s. 298-311. İstanbul: Turkuvaz.

Bal, M. (2008) "Nedim Gürsel'in Öykü ve Romanlarında Kent ve Kadın," yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Adana: Çukurova Üni. SBE Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı.

Balta, E. (2009a) "Ekososyalist Bir Feminizm İçin," *Yeniyol,* sayı: 33.

Balta, E. (2009b) "İçimizdeki Sınırlar, Dışımızdakiler..." *Mesele,* sayı: 27.

Baran M. ve Yıldırım, M. (2005) "Geleneksel Urfa Evlerinde Kadın Mekân Etkileşimi," *Doktora Araştırmaları Sempozyumu IV,* Ankara: ODTÜ Mimarlık Bölümü.

Barut, M. (2001) *Zorunlu Göçe Maruz Kalan Kürt Kökenli TC Vatandaşlarının Göç Öncesi ve Göç Sonrası Sosyo-Ekonomik, Sosyo-Kültürel Durumları, Askeri Çatışma ve Gerginlik Politikaları Sonucu Meydana Gelen Göçün Ortaya Çıkardığı Sorunlar ve Göç Mağduru Ailelerin Geriye Dönüş Eğilimleri Araştırması ve Çözüm Önerileri,* İstanbul: Göç-Der.

Bailey, L. (2000) "Bridging Home and Work in the Transition of Motherhood," *The European Journal of Women's Studies,* sayı: 7, s. 53-70.

Baskın, B. (2008) "II. Meşrutiyet'te Kadın Eğitimine Yönelik Bir Girişim: İnas Darülfünunu," *İÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi,* sayı:38, s. 89-123.

Başat, S. (1997) "Türkiye'de Mülteci Sığınmacı Kadınlar-Bosnalı Kadınlar Örnek Olayı," yayımlanmamış yüksek lisans tezi, İÜ SBE Kadın Çalışmaları Bilim Dalı.

Başdaş, B. (2010) "Kadınların Haritası: Toplumsal Cinsiyet, Kamusal Alan ve Farklılıkların Merkezi Beyoğlu," *Dosya 19: Cinsiyet ve Mimarlık,* Ankara: Mimarlar Odası Ankara Şubesi, s. 75-80.

Baydar, G. (2002) "Tenuous Boundaries: Women, Domesticity and Nationhood in 1930s Turkey," *The Journal of Architecture,* sayı: 7/3, s. 229-44.

Bayraktar, S. (2011) *Makbul Anneler, Müstakbel Vatandaşlar: Neoliberal Beden Politikalarında Annelik,* Ankara: Ayizi.

Bayram, Ş. (2004) "'Kadın'ın Mimari Kompozisyondaki Yeri: Pera'nın Sessiz Kadınları," *Mimar.İst* Mimarlık ve Cinsiyet Dosyası, sayı: 14, s. 82-5.

Baysal Tokatlıoğlu, G. (2001) "İstanbul'da Yaşayan Azınlık Kadınları," yayımlanmamış yüksek lisans tezi, İÜ SBE Kadın Çalışmaları Bilim Dalı.

Baysu, G. (2002) "Looking at Women's Poverty in Poor Households," yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Ankara: Bilkent Üniversitesi, Siyaset Bilimi Bölümü.

Beely, B.W. (1970) "The Turkish Coffeehouse as a Social Institution," *Geographical Review,* sayı: 60/4, s. 475-93.

Benedict, P. (1974) "The Kabul Günü: Structured Visiting in an Anatolian Provincial Town," *Anthropological Quarterly,* sayı: 47, s. 28-47.

Bergeron, S. ve Arbor, A. (2004) *Fragments of Development: Nation, Gender, and the Space of Modernity,* The University of Michigan Press.

Berktay, F. (2009) "İstanbul: Kent, Özgürlük ve Kadın," *Toplumsal Tarih,* sayı: 183.

Berry, B.J. (1968) *Theories of Urban Location,* Washington: Association of American Geographers.

Beyer, G.H. (1958) *Housing: A Factual Analyses,* New York: The Macmillan Company.

Biricik, A. (2010) "Öteki'nin Ürettiği Mekânlar ve Toplumsal Cinsiyet /Cinsellik Kurguları," *Dosya 19: Cinsiyet ve Mimarlık,* Ankara: Mimarlar Odası Ankara Şubesi, s. 81-5.

Birlik, S. (2011) "Konut Tasarımında Kadının Rolü," *İnönü Üniversitesi Sanat ve Tasarım Dergisi*-Özel Sayı cilt: 2, s. 1138-50.

Bolak, H.C. (1997) "Marital Power Dynamics: Women Providers and Working-Class Households in Istanbul," *Cities in the Developing World*, der. J. Gugler, s. 218-32. New York: Oxford University Press.

Bolak Boratav, H. (2002) "Kuştepe Gençliği: Penceremden Gördüklerim," *Kuştepe Gençlik Araştırması*, der. G. Kazgan, s. 119-53. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yay.

Bora, A. (1997) "Kamusal Alan/Özel Alan: Mahrumiyet-Özgürleşme İkileminin Ötesi," *Toplum ve Bilim*, sayı: 75, s. 85-93.

Bora, A. (2005) *Kadınların Sınıfı: Ücretli Ev Emeği ve Kadın Öznelliğinin İnşası*, İstanbul: İletişim.

Bora, A. (2007) "'Olmayanın Nesini İdare Edeceksin?' Yoksulluk, Kadınlar ve Hane," *Yoksulluk Halleri: Türkiye'de Kent Yoksulluğun Toplumsal Görünümleri*, der. N. Erdoğan, s. 97-133. İstanbul: İletişim.

Bora, A. (2009) "Rüyası Ömrümüzün Çünkü Eşyaya Siner," *Cins Cins Mekân*, der. A. Alkan, s. 63-75. İstanbul: Varlık.

Bora, A. ve Üstün, İ. (2005) *"Sıcak Aile Ortamı", Demokratikleşme Sürecinde Kadın ve Erkekler*, İstanbul: TESEV.

Bourdieu, P. (1984a) "Espace Social et Genèse des 'Classes'," *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, sayı: 52-3, s. 3-12.

Bourdieu, P. (1984b) "La Représentation de la Position Sociale," *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, sayı: 52-3, s. 14-5.

Bourdieu, P. (1998 / 2001) *La Domination Masculine*, Seuil (İng. *Masculine Domination*, çev. R. Nice, Cambridge: Polity Press).

Bozdoğan, S. (2002) *Modernizm ve Ulusun İnşası: Erken Cumhuriyet Türkiyesi'nde Mimari Kültür*, çev. Tuncay Birkan, İstanbul: Metis.

Brydon, L. ve Chant, S. (1993) *Women in the Third World: Gender Issues in Rural and Urban Areas*, New Jersey: Rutgers.

Burgess, E.W. ve Bogue, D. J., der. (1964) *Contributions to Urban Sociology*, USA: University of Chicago Press.

Burnett, P. (1973) "Social Change, the Status of Women and Models of City Form and Development," *Antipode*, sayı: 5, s. 57-62.

Buz, S. (2009) "Köken Ülke-Sığınılan Ülke Hattında Kadın Sığınmacılar ve 'Geçicilik'," *Cins Cins Mekân*, der. A. Alkan, s. 303-27, İstanbul: Varlık .

Buz, S. (2010) "Tunceli/Dersim'de Kadınların Gündelik Yaşam Deneyimleri Çerçevesinde Toplumsal Cinsiyet ve Mekân İlişkisi," *Herkesin Bildiği Sır: Dersim*, der. Ş. Aslan, s. 561-75, İstanbul: İletişim.

Büyükkarabacak, S. (2005) "Küreselleşme, Yoksulluk ve Kadın Örgütlenmesi: Ev Eksenli Çalışan Kadınlar Grubu," yayımlanmamış yüksek lisans tezi, İÜ SBE Kadın Çalışmaları Bilim Dalı.

Canbakal, H. (2009) *17. Yüzyılda Ayntab: Osmanlı Kentinde Toplum ve Siyaset,* İstanbul: İletişim.

Cantay, G. (1998) "Kadın Baniler ve Darüşşifaları," *Sağlık Alanında Türk Kadını,* der. N Yıldırım, s. 466-72. İstanbul: Form Reklam Hizmetleri Basımevi.Cantek, L. (2006) "Kabadayıların ve Futbolun Mahallesi," *Sanki Viran Ankara,* der. F. Şenol Cantek, s. 175-210, İstanbul: İletişim.

Castells, M. (1983) "Cultural Identity, Sexual Liberation and Urban Structure: The Gay Community in San Francisco," *The City and The Grassroots,* (14. bölüm) s. 138-72, Londra: Edward Arnold.

Chris, B., Darke, J. ve Yeandle, S. (1996) *Changing Places: Women's Lives in the City,* Londra: Paul Chapman.

Christaller, W. (1933-1966) *Central Places in Southern Germany,* ing. çev. C.W. Baskin, NJ: Prentice Hall.

Cıbıroğlu, Y. (2004) "Kadın ve Yapı İlişkisi," *Mimar.İst,* Mimarlık ve Cinsiyet Dosyası, sayı:14, s. 67-72.

Ciravoğlu, A. (2004) "Toplumsal Cinsiyet Bağlamında Kadın Mimarlar ve Yapılı Çevrede Kadın," *Mimar.İst* Mimarlık ve Cinsiyet Dosyası, sayı: 14, s. 44-6.

Coleman, D., Danze, E. ve Henderson, C., der. (1996) *Feminism and Architecture,* NY: Princeton Architectural Press.

Colomina, B., der. (1992) *Sexuality and Space,* Princeton: Princeton Architectural Press.

Cooper, B.M. (1997) "Gender, Movement and History: Social and Spatial Transformations in 20th Century Maradi, Niger," *Environment and Planning D: Society and Space,* sayı: 15, s. 195-221.

Corcoran Nantes, Y. (1993) "Female Consciousness or Feminist Consciousness?," *'Viva' Women and Popular Protest in Latin America,* der. S.A. Radcliffe ve S. Westwood, s. 136-55, Londra: Routledge.

Çakır, B., Tanyürek, E. vd (2009) "Dosya: Taşra," *Kaos GL,* sayı:104, s. 24-41.

Çakır, S. (2009) "Osmanlı'da Kadınların Mekânı: Sınırlar ve İhlâller," *Cins Cins Mekân,* der. A. Alkan, s. 76-101. İstanbul: Varlık.

Çakır, S. (2010) "Mekânın Kadınlar Açısından Kurgulanışına Kuramsal ve Tarihsel Süreç İçinde Bakmak," *Kadın ve Mekân: Tutsaklık mı? Sultanlık mı?,* der. A. Akpınar, G. Bakay ve H. Dedehayır, s. 133-49. İstanbul: Turkuvaz.

Çaha, Ö. (2010) "Women and Local Democracy in Turkey," *Journal of Economic and Social Research* sayı: 12/1, s. 161-89.

Çelik, A.P. (2010) "Düşük Gelirli Kadın ve Mekân," *Kadın ve Mekân: Tutsaklık mı? Sultanlık mı?,* der. A. Akpınar, G. Bakay ve H. Dedehayır, s. 150-7. İstanbul: Turkuvaz.

Çelik, D. (2009) "Yerel Yönetimlerin Kentsel Dönüşüm Projelerine Katılım: Kadınların Bakış Açısından İstanbul/Tarlabaşı'ndaki Uygulama Üzerine

Bir Araştırma," yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Aydın: Adnan Menderes Ün. Sosyoloji Ana Bilim Dalı.

Çıkla, A. (2004) "Erken Dönemde Osmanlı Devleti'nde Kadın Baniler (1299-1512)," *Mimar.İst* Mimarlık ve Cinsiyet Dosyası, sayı: 14, s. 73-8.

Çiçekoğlu, F. (2007a) *Vesikalı Şehir*, İstanbul: Metis.

Çiçekoğlu, F. (2007b) "Sabiha in *Public Istanbul*" , *PublicIstanbul: Spaces and Spheres of the City*, s. 72-9. İstanbul: European Urban Studies, Bauhaus, Universität Weimar.

Çitçi, O (1989) *Yerel Yönetimlerde Temsil-Belediye Örneği*, Ankara: TODAİE.

Çur, A. (2005) "Kadınlar: Taşranın Yurtsuzları," *Taşraya Bakmak*, der. T. Bora, s. 115-37. İstanbul: İletişim.

Dalkılıç, N. ve M. Halifeoğlu (2005) "Tarihsel Süreç İçerisinde Kültür Çeşitliliğinde Kadının Rolleri, Statüsü ve Mekân Tasarım İlişkisi: Midyat Örneği," *Doktora Araştırmaları Sempozyumu IV*, Ankara: ODTÜ Mimarlık Bölümü.

Dayıoğlu, L. (2009) "Alman ve Türk Edebiyatında Kent İmgesini Yeniden Anlamlandıran Kadın Yazarlar: Keun, Özdamar, Özlü," yayımlanmamış yüksek lisans tezi, İÜ SBE Alman Dili ve Edebiyatı Bilim Dalı.

Dedeoğlu, S. (2009) "Eşitlik mi Ayrımcılık mı? Türkiye'de Sosyal Devlet, Cinsiyet Eşitliği Politikaları ve Kadın İstihdamı," *Çalışma ve Toplum*, sayı: 21, s. 41-54.

Dedeoğlu, S. ve Yaman Öztürk, M., der. (2010) *Kapitalizm, Ataerkillik ve Kadın Emeği: Türkiye Örneği*, İstanbul: SAV.

Demir, E. (2002) "Kamusal Mekân ve İmge: Gençlik Parkı'nın Değişen Anlamı," *Toplum ve Bilim*, sayı: 94, s. 109-42.

Demirler, D. (2007) "İnsan Hakları ve Egemenlik Sarkacında Türkiye'de Yerinden Edilme ve Toplumsal Cinsiyet," *Kültür ve Siyasette Feminist Yaklaşımlar*, sayı: 4.

Demirler, D. ve Eşsiz, V. (2008) "Zorunlu Göç Deneyimini Kadınlardan Dinlemek: Bir İmkân ve İmkânsızlık Olarak Dil," *Cinsiyet Halleri: Türkiye'de Toplumsal Cinsiyetin Kesişim Sınırları*, der. N. Mutluer, s. 165-181. İstanbul: Varlık.

Deutsch, S. (2000) *Women and the City: Gender, Space, and Power in Boston, 1870-1940*, New York.

Deutsche, R. (1991) "Boys Town," *Environment and Planning D: Society and Space*, sayı: 9, s. 5-30.

Deutsche, R. (1996) *Evictions: Art and Spatial Politics*, MIT Press.

Dostoğlu Türkün, N. vd (2002) *Mimarlık ve Kadın Kimliği*, İstanbul: Boyut.

Dostoğlu Türkün, N. ve Erdoğdu Erkarslan, Ö. (2010) "Türkiye'de Kadın Mimarların Statüsü Üzerine Niceliksel Bir Analiz," *Dosya 19: Cinsiyet ve Mimarlık*, Ankara: Mimarlar Odası Ankara Şubesi, s. 22-8.

Durakbaşa, A. ve Cindoğlu, D. (2005) "Tezgâh Üstü Karşılaşmalar: Toplumsal Cinsiyet ve Alışveriş," *Kültür Fragmanları: Türkiye'de Gündelik Hayat*, der. D. Kandiyoti ve A. Saktanber, çev. Z. Yelçe, s. 57-82. İstanbul: Metis.

Ecevit, Y. (1995) "Kentsel Üretim Sürecinde Kadın Emeğinin Konumu ve Değişen Biçimleri," *1980'ler Türkiye'sinde Kadın Bakış Açısından Kadınlar*, der. Ş. Tekeli, s. 117-28. İstanbul: İletişim.

Ecevit, Y. (2000) "Çalışma Yaşamında Kadın Emeğinin Kullanımı ve Kadın-Erkek Eşitliği," *Kadın-Erkek Eşitliğine Doğru Yürüyüş: Eğitim, Çalışma Yaşamı ve Siyaset*, s. 117-96, İstanbul: TÜSİAD.

Ecevit, Y. (2001) "Yerel Yönetimler ve Kadın Örgütleri İlişkisine Eleştirel Bir Yaklaşım," *Yerli Bir Feminizme Doğru*, der. A. İlyasoğlu ve N. Akgökçe, s. 227-59. İstanbul: Sel.

Ecevit, Y. (2007) "Women's Rights, Women's Organizations and the State," *Human Rights Policies and Prospects in Turkey*, s. 187-201.

Ekin Erkan, N. (2006) "Toplumsal Cinsiyet Perspektifinden 'Kentsel Eşitsizlik'," yayımlanmamış doktora tezi, İstanbul: MÜ. SBE. Mahalli İdareler ve Yerinden Yönetim Bilim Dalı.

Ekin Erkan, N. (2010) "Türkiye Şehir Çalışmaları Alanındaki Kavramlar," *Türkiye Perspektifinden Kent Sosyolojisi Çalışmaları*, der. Ö. Uğurlu vd, s. 139-76, İstanbul: Örgün.

Elçik, G. (2008) "Öcüler ve Örtüler: Göstermemenin Tragedyası," *Cinsiyet Halleri: Türkiye'de Toplumsal Cinsiyetin Kesişim Sınırları*, der. N. Mutluer, s. 44-60, İstanbul: Varlık Yayınları.

Elçik, G. ve B. Özenç, T., der. (2010) *Bedende Kıpırdanmalar*, İstanbul: Varlık.

Eraslan, S. (2002) "Uğultular... Siluetler...," *90'larda Türkiye'de Feminizm*, der. A. Bora ve A. Günal, s. 239-77. İstanbul: İletişim.

Eraydın, A. (2006a) "Giriş: Günümüzde Mekâna Yeniden ve Toplu Bir Şekilde Bakma Gereği," *Değişen Mekân: Mekânsal Süreçlere İlişkin Tartışma ve Araştırmalara Toplu Bakış: 1923-2003*, der. A. Eraydın, s. 7-24. Ankara: Dost.

Eraydın, A. (2006b) "Mekânsal Süreçlere Toplu Bakış," *Değişen Mekân Mekânsal Süreçlere İlişkin Tartışma ve Araştırmalara Toplu Bakış: 1923-2003*, der. A. Eraydın, s. 25-67, Ankara: Dost.

Eraydın, A. ve Türkün Erendil, A. (2005a) "The Changing Roles of Female Labor in Economic Expansion and Decline: The Case of Istanbul Clothing Industry," *A Companion to Feminist Geography*, der. J. Seager ve Lise Nelson, s. 150-65, Blackwell.

Eraydın, A. (2005b) "Cinsiyetin Ayrımcılığının Sürdüğü Bir Toplumda Kadın Olmak," *Cumhuriyet Dönemi'nde Kadın ve Mimarlık*, der. N. Dostoğlu Türkün, s. 1-18, Ankara: Mimarlar Odası.

Erder S. ve Kaşka, S. (2003) *Irregular Migration and Trafficking in Women: The Case of Turkey*, Cenevre: International Organization for Migration.

Erdoğan Tosun, G. (2006) "Siyasetin Kadınlara Ardına Kadar Açık Kapısı: Mahalle Muhtarlığı," *Kadın Çalışmaları,* sayı: 1/1, s. 30-43.

Erdoğdu Erkarslan, Ö. (2004) "XX-XY: Tasarımda Baskın Gen: Cinsiyetler Arası Mücadele Alanı Olarak Modern Konut Tasarımı," *Mimar.İst* Mimarlık ve Cinsiyet Dosyası, sayı: 14, s. 59-62.

Erdoğdu Erkarslan, Ö. (2007) "Turkish Women Architects in the Late Ottoman and Early Republican Era, 1908-1950," *Women's History Review,* sayı: 16-4, s. 555-75.

Erdoğdu Erkarslan, Ö. (2010) "Süper Kadın, Süper Ev," *Kadın ve Mekân: Tutsaklık mı? Sultanlık mı?,* der. A. Akpınar, G. Bakay ve H. Dedehayır, s. 185-95. İstanbul: Turkuvaz.

Ergin, O.N. (1914-1995) *Mecelle-i Umur-u Belediye,* cilt: 2, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayını.

Erman, T. (1996) "Women and the Housing Environment-The Experiences of Turkish Migrant Women in Squatter (gecekondu) and Apartment Housing," *Environment and Behavior,* sayı: 28/6, s. 764-98.

Erman, T. (1997) "The Meaning of City Living for Rural Migrant Women and Their Role in Migration: The Case of Turkey," *Women's Studies International Forum,* sayı: 20/2, s. 263-73.

Erman, T. (1998) "Kadınların Bakış Açısından Köyden Kente Göç ve Kentteki Yaşam," *75 Yılda Kadınlar ve Erkekler,* der. A.B. Hacımirzaoğlu, s. 211-25. İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı.

Erman, T. (2001) "Rural Migrants and Patriarchy in the City," *International Journal of Urban and Regional Research,* sayı: 25/1, s. 118-33.

Erman T., Kalaycıoğlu, S. ve Rittersberger-Tılıç H. (2002) "Money-Earning Activities and Empowerment Experiences of Rural Migrant Women in the City: The Case of Turkey," *Women's Studies International Forum,* sayı: 25/4, s. 395-410.

Erman, T. ve Türkyılmaz, S. (2008) "Neighborhood Effects and Women's Agency Regarding Poverty and Patriarchy in a Turkish Slum," *Environment and Planning A,* sayı: 40/7, s. 1760-76.

Ermez, S. (2007) Nilgün Yurdalan söyleşisi, *Amargi,* sayı: 6.

Eroğlu Üstün, N. vd (2002) "1990 Sonrası Antalya Kadın Hareketi Tarihi," *90'larda Türkiye'de Feminizm,* der. A. Bora ve A. Günal, s. 217-38. İstanbul: İletişim.

Etöz, Z. (2006) "19. Yüzyıl Ankara'sında Mahalleler ve Gündelik Yaşam," *Sanki Viran Ankara,* der. F. Şenol Cantek, s. 11-43. İstanbul: İletişim.

Faroqhi, S. (2002) *Stories of Ottoman Men and Women: Establishing Status, Establishing Control,* İstanbul: Eren.

Faroqhi, S. (2005) *Subjects of the Sultan: Culture and Daily Life in the Ottoman Empire,* Londra-New York: I.B. Tauris.

Faroqhi, S. ve Neumann C.K. (2004) *Ottoman Costumes: From Textile to Identity,* İstanbul: Eren.

Fallers, L. ve Fallers, M. (1976) "Sex Roles in Edremit," *Mediterranean Family Structure,* der. J. Peristiany, Cambridge: Cambridge University Press.

Felman, S. (1993) *What Does a Woman Want? Reading and Sexual Difference,* Baltimore-Londra: The John Hopkins.

Feminist Politika (2009) Talep Etmekten Talip Olmaya: Yerel Seçim Deneyimi Dosyası, sayı: 2.

Fernandez, S. (2007) "Barrio Women and Popular Politics in Chavez's Venezuela," *Latin American Politics and Society,* sayı:49/3, s. 97-127.

Fernandez, A.D. ve Angeles, L. (2009) "Building Better Communities: Gender and Urban Regeneration in Cayo Hueso, Havana, Cuba," *Women's Studies International Forum,* sayı: 32/2, s. 80-8.

GABB (2011) *Yerel Yönetimlerde Cinsiyet Eşitlikçi Politkalar,* GABB Eğiyim Yayınları-3, İstanbul.

Gambetti, Z. (2005) "The Conflictual (Trans)formation of the Public Sphere in Urban Space: The Case of Turkey," *New Perspectives on Turkey,* sayı: 32, s. 43-70.

Garber, J.A. ve Turner, R.S., der. (1995) *Gender in Urban Research,* California: Sage.

Ghazi-Walid, F. ve Nagel, C., der. (2005) *Geographies of Muslim Women: Gender, Religion and Space,* New York: Guildford Press.

Gilbert, M.R. (1997) "Feminism and Difference in Urban Geography," *Urban Geography,* sayı: 18/2, s. 166-79.

Gosling, V.K. (2008) "Regenerating Communities: Women's Experiences of Urban Regeneration," *Urban Studies,* sayı: 45/3, s. 607-26.

Göçek, F.M. ve Baer, M.D. (2000) "18. Yüzyıl Galata Kadı Sicillerinde Osmanlı Kadınlarının Toplumsal Sınırları," *Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları,* der. M.C. Zilfi, çev. N. Alpay, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Gökbayrak, Ş. (2009) "Refah Devletinin Dönüşümü ve Bakım Hizmetlerinin Görünmez Emekçileri Göçmen Kadınlar," *Çalışma ve Toplum,* sayı: 21.

Göle, N. (2000) *Melez Desenler,* İstanbul: Metis.

Göral, Ö.S. (2010) "İstanbul'un Yeni Yoksulluk ve Dışlanma Pratiklerine Ayazma'dan Bakmak," , değ. G. Kılıçoğlu, *Bilim ve Sanat Vakfı Bülteni,* sayı: 73.

Göral, Ö.S. (2011) "Kentsel Dönüşüm Projelerine Muhalefet Etmek: Kentsel Muhalefetin Cinsiyeti," *İÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi,* sayı: 44, s. 67-81.

Greed, C.H. (1994) *Women and Planning,* New York: Routledge.

Grosz, E. (1995) *Space, Time and Perversion: Essays on the Politics of Bodies,* Londra-New York: Routledge.

Grosz, E. (2001) *Architecture from the Outside: Essays on Virtual and Real Space,* MIT Press.

Güneş-Ayata, A. (1998) "Etnik Kimlik ve Toplumsal Cinsiyet: Ankara'da Çerkes Kadınlar," *20. Yüzyılın Sonunda Kadınlar ve Gelecek,* der. O. Çitçi, s. 71-80. Ankara: TODAİE.

Güneş-Ayata, A. (2001) "Kentsel Türkiye'de Toplumsal Cinsiyet ve Etnik Kimlik," *Cumhuriyet, Demokrasi ve Kimlik,* der. N. Bilgin, s. 197-205, İstanbul: Bağlam.

Güney, K. Murat (2009) "TESEV'in Zorunlu Göç Araştırması'nın Söylemedikleri ve Kürt Sorununda Çözüme Dair Liberal Projenin Açmazları," *Toplum ve Kuram,* sayı: 2.

Günlük Şenesen, G. (2009) "Cinsiyete Duyarlı Bütçeleme: Küresel, Ulusal ve Yerel Boyutlar," *Uluslararası Yerel Yönetimler ve Kadın Konferansı,* Diyarbakır: Bağlar Belediyesi, s. 41-7.

Halifeoğlu, M. ve Dalkılıç, N. (2005) "Kadm ve Erkeğin Toplumsal Cinsiyet Bağlamındaki Yerinin Diyarbakır Geleneksel Kent Dokusundaki Yansımaları," *Doktora Araştırmaları Sempozyumu IV,* Ankara: ODTÜ Mimarlık Bölümü.

Hall, J. (2002) "The Next Generation: Can There be a Feminist Geography without Gender?," *The Great Geographers,* sayı: 9/1, s. 19-27.

Hamadeh, S. (2010) *Zevk-i Sefa: 18. Yüzyılda İstanbul,* çev. İ. Güzel, İstanbul: İletişim.

Hanson, S. (1992) "Geography and Feminism: Worlds in Collision," *Annals of American Geographers,* sayı: 82/4, s. 569-86.

Hanson, S. (1995) *Gender, Work and Space: International Studies of Women and Place,* Londra-New York: Routledge.

Hattatoğlu, D. (2002) "Yoksulluk, Kadın Yoksulluğu ve Bir Başa Çıkma Stratejisi Olarak Ev Eksenli Çalışma," *Yoksulluk, Şiddet ve İnsan Hakları,* der. Y. Özdek, s. 303-16. Ankara: TODAİE.

Hayat Tarih Mecmuası (Ekim 1971), "Prenses Seniha'nın Yedi Mektubu," çev. O. Yüksel, 4. Mektup, s. 48-49.

Hayford, A. (1974) "The Geography of Women: An Historical Introduction," *Antipode,* sayı: 6, s. 1-19.

Hirt, S. A. (2008) "Stuck in the Suburbs? Gendered Perspectives on Living at the Edge of the Post-Communist City," *Cities,* sayı: 25/6, s. 340-54.

HÜNEE-Hacettepe Üniversitesi Nüfus Araştırmaları Enstitüsü Raporu (2006) *Türkiye Göç ve Yerinden Olmuş Nüfus Araştırması,* Ankara.

Isard, W. (1956) *Location and Space-Economy: A General Theory Relating to Industrial Location, Market Areas, Land Use, Trade and Urban Structure,* Cambridge, Massachusetts: The MIT Press.

Işık, O. (1994) "Değişen Toplum/Mekân Kavrayışları: Mekânın Politikleşmesi, Politikanın Mekânsallaşması," *Toplum ve Bilim*, sayı: 64-5, s. 7-38.

İlal, S.K. (2010) "Osmanlı'da Kadın ve Hamam Kültürü," *Kadın ve Mekân: Tutsaklık mı? Sultanlık mı?*, der. A. Akpınar, G. Bakay ve H. Dedehayır, s. 117-29. İstanbul: Turkuvaz.

İlbars, Z. (1981) "Ankara Gecekondu Kadınının Hane Dışı Çalışmasının Geleneksel Kadın Statü ve Rolleri Üzerindeki Etkinliği: Peyami Sefa ve Menderes Mahallelerinin Karşılaştırmalı Sosyal Antropolojik İncelenmesi," basılmamış doçentlik tezi, Ankara: AÜ DTCF.

İlbars, Z. (1988) "Ankara Gecekondu Ailelerinde Genel Durum Değerlendirmesi," *AÜ DTCF Dergisi*, sayı: 32/1-2, s. 23-32.

İlkkaracan, P. (1998) "Kentli Kadınlar ve Çalışma Yaşamı," *75 Yılda Kadınlar ve Erkekler*, der. A.B. Hacımirzaoğlu, s. 285-302. İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı.

İlkkaracan, İ. ve İlkkaracan, P. (1998) "1990'lar Türkiyesi'nde Kadın ve Göç," *75. Yılda Köylerden Şehirlere*, der. O. Baydar, s. 305-22. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.

İnce Güney, Y. (2009) "Konutta Mekânsal Organizasyon ve Toplumsal Cinsiyet: Yirminci Yüzyıl Ankara Apartmanları," *Cins Cins Mekân*, der. A. Alkan, s. 102-35. İstanbul: Varlık.

İvegen, B (2004) "Gendering Urban Space: 'Saturday Mothers'," yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Bilkent Üni. The Department of Interior Architecture and Environmental Design and The Ins. of Fine Arts.

Jacka, T. (2006) *Rural Women in Urban China: Gender, Migration and Social Change*, New York: East Gate Books.

Ka-Der Ankara (2004) *Kadın Başımıza-Yerel Yönetimlerde Kadın Katılımı ve Temsili Kampanyası 2003-2004*, Ankara.

Kadın Dayanışma Vakfı (2003) "Kadına Yönelik Şiddetle Mücadele Alanında Belediye-Kadın Kuruluşu Işbirliği: Deneyimler Sorunlar, Çözümler" Çalışma Atölyesi, Ankara.

Kalaycıoğlu, S. ve Rittersberger Tılıç, H. (1998) "İş İlişkilerine Kadınca Bir Bakış: Ev Hizmetinde Çalışan Kadınlar," *75 Yılda Kadınlar ve Erkekler*, der. A.B. Hacımirzaoğlu, s. 225-35. İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Kalaycıoğlu, S. (2001) *Evlerimizdeki Gündelikçi Kadınlar*, İstanbul: Su.

Kalfa, A. (2008) "Eski Doğu Bloku Ülkeleri Kaynaklı Düzensiz Göç ve İnsan Ticareti: Fuhuş Sektöründe Çalışan Kadınlar," *Akdeniz Üniversitesi Küreselleşme ve Demokratikleşme Uluslararası Sempozyumu Bildiri Kitabı*, s. 846-52. Ankara: Gazi Kitabevi.

Kalfa, A., Aytekin, B.S. ve Dinç, Z.Ö. (2009) "Kent İçi Ulaşımın Cinsiyeti: Ankara Örneği," *Cins Cins Mekân*, der. A. Alkan, s. 217-42. İstanbul: Varlık.

Kandiyoti, D. (1977) "Sex Roles and Social Change: A Comparative Appraisal of Turkey's Women," *Signs*, sayı: 3, s. 57-73 [(1997) *Cariyeler, Bacılar, Yurttaşlar,* çev. Aksu Bora vd, s. 21-48, İstanbul: Metis.]

Kandiyoti, D. (1997) *Cariyeler, Bacılar, Yurttaşlar,* çev. Aksu Bora vd, İstanbul: Metis.

Kanes Weisman, L. (1992) *Discrimination by Design: A Feminist Critique of the Man-Made Environment*, Urbana: University of Illinois Press.

Kaos GL (1996) "Eşcinsel Gettolar Değil, 'Kent'in Tamamını İstiyoruz!" sayı: 22.

Karagül, L. (2001) "Küresel Üretim Süreçlerinde Kadın Emeği," yayımlanmamış YL tezi, İÜ SBE Kadın Çalışmaları Bilim Dalı.

Karahan, E.E. (2010) "Konut Talebinde Kadın: Tercihler, Seçimler ve Kararlarda Kadınların Rolü," *Kadın ve Mekân: Tutsaklık mı? Sultanlık mı?*, der. A. Akpınar, G. Bakay ve H. Dedehayır, s. 196-209. İstanbul: Turkuvaz.

Karataş, K. (1987) "Gecekondu Ailelerinin Kentte Bütünleşmelerini Engelleyen Nedenler ve Ortaya Çıkan Toplumsal Sorunlar: Korunmaya Muhtaç Çocuk Sorunu Nedeniyle Ankara Sosyal Hizmetler İl Müdürlüğüne Başvuran Gecekondu Aileleri Üzerine Bir Araştırma," yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Ankara: Hacettepe Ün. SBE, Sosyal Hizmet Anabilim Dalı.

Kartal, B. (2005) "Türkiye'de Kadınların Siyasal Haklarını Kazanma Süreci ve 1930 Belediye Seçimleri," yayımlanmamış yüksek lisans tezi, İÜ SBE Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı.

Kaşka, S. (2006) *The New International Migration and Migrant Women in Turkey: The Case of Moldovan Domestic Workers*, MiReKoc Research Project.

Kaya, A. (2006) "Kamusal Mekân, Ayrışma ve Kadın", yayımlanmamış YL tezi Ankara Üni. SBE Sosyoloji Anabilim Dalı.

Kayasü, S. (1996) "Kadın, Evde Üretim ve Konut," *Diğerleri'nin Konut Sorunları,* der. E.M. Komut, s. 140-6. Ankara: TMMOB Mimarlar Odası.

Kaygalak, S. (2005) "Osmanlı'da Kentsellik ve Kentler: Kent Tarihi Yazımında Kültürelciliklerin Ötesine Geçebilmek," *Mülkiye* dergisi, sayı: 29/246, s. 19-36.

Kaygalak, S. (2008) *Kapitalizmin Taşrası: 16. Yüzyıldan 19. Yüzyıla Bursa'da Toplumsal Süreçler ve Mekânsal Değişim,* İstanbul: İletişim.

KBAM (2002) *Kentleşme-Kalkınma ve Nüfus Üçgenindeki Dinamikler, Tartışma Başlıkları ve Araştırmalar* Raporu, http://www.kbam.metu.edu.tr/published/kentlesme_kalkinma_nufus.pdf

Keleş, R. (2010) *Kentleşme Politikası,* 11.b., Ankara: İmge Kitabevi.

Kejanlı, T. (2005) "Kadının Cinselliğinin Mekânların Oluşumundaki Etkisi ve Mahremiyet Duygusu: Diyarbakır Örneği," *Doktora Araştırmaları Sempozyumu IV,* Ankara: ODTÜ Mimarlık Bölümü.

Kejanlıoğlu, D.B. ve Taş, O. (2009) "Regimes of Un/Veiling and Body Control: Turkish Students Wearing Wigs," *Social Anthropology/Anthropologie Sociale*, sayı: 17/4 s. 424-38.

Kılıçkıran, D. (2010) "Gitmeli mi Kalmalı mı? Feminizmde Ev Üzerine Çeşitlemeler," *Dosya 19: Cinsiyet ve Mimarlık*, Ankara: Mimarlar Odası Ankara Şubesi, s. 43-51.

Kıray, M. (1964) *Ereğli: Ağır Sanayiden Evvel Bir Sahil Kasabası*, Ankara: DPT.

Kıray, M. (1973) "Gecekondu: Az Gelişmiş Ülkelerde Hızlı Topraktan Kopma ve Kentsel Bütünleşme," *SPD* sayı: 27/3, s. 561-73.

Kıray, M. (1976) "Changing Roles of Mothers: Changing Intro-Family Relations in a Turkish Town," *Mediterranean Family Structure*, der. J. Peristiany, Cambridge: Cambridge University Press.

Kıray, M. (1979) "Küçük Kasaba Kadınları," *Türk Toplumunda Kadın*, der. N. Abadan Unat, Ankara: TSBD.

Knopp, L. (1992) "Sexuality and the Spatial Dynamics of Capitalism," *Environment and Planning D: Society and Space*, sayı: 10, s. 651-69.

Koçak, C. (1988) "1930 Belediye Seçimlerinde Sabiha Sertel'in Adaylığı," *Tarih ve Toplum*, sayı: 21, s. 27-8.

Kurtoğlu, A. (2004) *Hemşehrilik ve Şehirde Siyaset: Keçiören Örneği*, İstanbul: İletişim.

Kümbetoğlu, B. (1996) "Gecekondu'da Kadın ve Yaşam Alanları," *Diğerleri'nin Konut Sorunları*, der. E.M. Komut, s. 90-100. Ankara: TMMOB Mimarlar Odası.

Kümbetoğlu, B. (2001) "Kentsel Alan ve Yerel Yönetimlerde Toplumsal Cinsiyet," *Yerli Bir Feminizme Doğru*, der. A. İlyasoğlu ve N. Akgökçe, s. 259-82. İstanbul: Sel.

Lamphere, L. (2001) "The Domestic Sphere of Women and The Public World of Men: The Strengths and Limitations of an Anthropological Dichotomy," *Gender in Cross-Cultural Perspective*, der. C.B. Brettell ve C.F. Sargent. New Jersey: Prentice Hall.

Leroux, K. (2003) "The Moral Geography of Urban Life: Gender and Urban Reform," *Journal of Urban Geography*, sayı: 29, s. 354-62.

Letsch, C. (2007) "Privacy and Public Space. The Islamic Headscarf and Urban Tension," *Public Istanbul: Spaces and Spheres of the City*, s. 144-51. İstanbul: European Urban Studies, Bauhaus: Universität Weimar.

Lewis, R. (2006) *Oryantalizmi Yeniden Düşünmek: Kadınlar, Seyahat ve Osmanlı Haremi*, çev. B Uygun ve Ş. Başlı, İstanbul: Kapı.

Lind, A.(1997) "Gender, Development and Urban Social Change: Women's Community Action in Global Cities," *World Development*, sayı: 25/8, s. 1205-23.

Lindell, J. ve Sanders, J. (1996/2010) "Askeri Öğrenci Yurtları, ABD Hava Kuvvetleri Akademisi, Colorado Springs, Colorado—1958," çev. B. İmamoğlu, *Dosya 19: Cinsiyet ve Mimarlık*, Ankara: Mimarlar Odası Ankara Şubesi, s. 39-42.

Loyd, B. (1975) "Women's Place, Men's Place," *Landscape,* sayı: 20, s. 10-3.
Lösch, A. (1954) *The Economics of Location,* İng. çev. W.H. Woglom ve W.F. Stolper, New Haven, CN: Yale University Press.
Lüküslü, G.D. ve Çelik, K. (2008) "Sessiz ve Görünmez, 'Genç' ve 'Kadın': 'Ev Kızı'," *Toplum ve Bilim,* sayı: 112, s. 101-18.
Mackenzie, S. (1986) "Women's Responses to Economic Structuring: Changing Gender, Changing Space," *The Politics of Diversity: Feminism, Marxism and Canadian Society,* der. M. Barrett ve R. Hamilton, Londra: Verso.
Mackenzie, S. (1988) "Building Women, Building Cities: Gender Sensitive Theory in Environmental Disciplines," *Life Spaces: Gender, Household, Employment,* der. C. Andrew ve B.M. Milroy, Vancouver: University of British Columbia Press.
Mackenzie, S. (1989a) "Restructuring the Relations of Work and Life: Women as Environmental Actors, Feminism as Geographic Analysis," *Remaking Human Geography,* der. A. Kobayashi ve S. Mackenzie, s. 40-61. Londra: Unwin Hyman.
Mackenzie, S. (1989b) *Visible Histories: Women and Environments in a Post-War British City,* Montreal: McGill-Queen's University Press.
Mackenzie, S. (1989c) "Women in the City," *New Models in Geography,* cilt: 2, der. R. Peet ve N. Thrift, Londra: Unwin Hyman. ["Kentte Kadınlar," (2002) *20. Yüzyıl Kenti,* der. ve çev. B. Duru ve A. Alkan, s. 249-84. Ankara: İmge Kitabevi].
Mackintosh, M. (1984) "Gender and Economics: The Sexual Division of Labour and the Subordination of Women," *Of Marriage and the Market: Women's Subordination and its Lessons,* der. K. Young, C. Wolkowitz ve R. McCullagh, s. 3-17. Londra: Routledge-Kegan Paul.
Magnarella, P. (1974) *Tradition and Change in a Turkish Town,* New York: John Wiley and Sons.
Mahramanlıoğlu, M. (1992) "Kentleşme Sürecinde Aile içi Rollerin Değişimi: Bir Saha Araştırması," yayımlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi.
Mansur, F. (1972) *Bodrum: A Town in the Aegean,* Leiden: E.J. Brill.
Marchand, M. H. ve Runyan, A. S., der. (2000) *Gender and Global Restructuring: Sightings, Sites and Resistances,* Londra-New York: Routledge.
Marcus, J. (1992) *A World of Difference: Islam and Gender Hierarchy in Turkey,* Londra: Zed.
Massey, D. (1984) Spatial *Divisions of Labor: Social Structures and the Geography of Production,* New York-Londra: Methuen-Macmillan.
Massey, D. (1994) *Space, Place, and Gender,* Minneapolis: University of Minnesota Press.

Massey, D. (2005) *For Space,* Londra: Sage.
McDowell, L. (1989) "Women, Gender and Organisation of Space," *Horizons an Human Geography,* der. D. Gregory ve R. Walford, s. 136-51, Londra: Macmillan.
McDowell, L. (1992) "Doing Gender: Feminism, Feminist and Research Methods in Human Geography," *Transaction of the Institute of British Geographers,* New Series, sayı: 17/4, s. 399-416.
McDowell, L. (1993a) "Space, Place and Gender Relations: Part I. Feminist Empricism and the Geography of Social Relations," *Progress in Human Geography,* sayı: 17/2, s. 157-79.
McDowell, L. (1993b) "Space, Place and Gender Relations: Part-II. Identity, Difference, Feminist Geometries and Geographies," *Progress in Human Geography,* sayı: 17/3, s. 305-18.
McDowell, L. (1997) *Capital Culture: Gender at Work in the City,* Londra: Blackwell.
McDowell, L. (1999) *Gender, Identity, and Place: Understanding Feminist Geographies,* Minneapolis: University of Minnesota Press.
McDowell, L. (2002) "The Particularities of Place: Geographies of Gendered Moral Responsibilities among Latvian Migrant Workers in 1950s Britain," *Transaction of the Institute of British Geographers,* New Series, sayı: 28/1, s. 19-34.
McDowell, L. ve Sharp, J. P., der. (1997) *Space, Gender, Knowledge: Feminist Readings: Readers in Geography,* Arnold Publishers.
McLeod, M. (1996 / 2010) "Gündelik Yaşam ve 'Öteki' Mekânlar," çev. B. İmamoğlu, *Dosya 19: Cinsiyet ve Mimarlık,* Ankara: Mimarlar Odası Ankara Şubesi, s. 11-6.
Mengünoğul, G. (2006) "Farklılık, Toplumsal Cinsiyet ve Kente Göç: İkinci Kuşak Göçmen Kürt Kadınlarının Kimlik ve Cinsiyet Deneyimleri," yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Ankara: AÜ SBE, KÇ Anabilim Dalı.
Mills, A. (2007) "Gender and Mahalle (Neighborhood) Space in İstanbul," *Gender, Place and Culture,* sayı: 14/3, s. 335-54.
Miranne, K.B. ve Young, A.H., der. (2000) *Gendering the City: Women, Boundaries, and Visions of Urban Life,* New York-Oxford: Rowman ve Littlefield Pub.
Monk, J. ve Hanson, S. (1982) "On not Excluding Half the Human in Geography," *Professional Geographer,* sayı: 34, s. 11-23.
Moss, P. ve Al-Hindi, K. F., der. (2008) *Feminisms in Geography, Rethinking Space, Place and Knowledges,* New York: Rowman-Littlefield.
Mutluer, N., der. (2008) *Cinsiyet Halleri: Türkiye'de Toplumsal Cinsiyetin Kesişim Sınırları,* İstanbul: Varlık.
Navaro-Yaşın, Y. (2000) "'Evde Taylorizm': Türkiye Cumhuriyeti'nin İlk Yıllarında Ev İşinin Rasyonelleşmesi (1928-40)," çev. Ş. Özden, *Toplum ve Bilim,* sayı: 84, s. 51-74.

Nelson, L. ve Seager, J. (2004) *A Companion to Feminist Geography,* Oxford: Blackwell.

Noyan, N.E. (2003) "Ev Gerçekleri," *Kadın Yaşantıları*, der. A. Yaraman, s. 17-50. İstanbul: Bağlam.

Oakley, A. (1972) *Sex, Gender and Society,* Londra: Temple Smith.

Odabaş, S. (2005) "Modern Beden Kültüründe Güzellik Salonlarının Yeri: Ankara Örneği," *Toplum ve Bilim,* 104.

Odman, T. (1996) *Kadın Mülteciler,* Ankara: AÜ SBF İnsan Hakları Merkezi Yayınları, No: 19.

Oğuz, M. (2007) "Planlama Meslek Alanında 'Kadın'," *2007 Dünya Şehircilik Günü Kolokyumu*, Ankara.

Oğuz, M. ve N. Atatimur (2008) "Kent ve Kadın," *Kültür ve Siyasette Feminist Yaklaşımlar*, sayı: 6.

Oktik, N. (2003) "Köy, Kasaba ve Kentte Kadın Olmak: Muğla Bölgesi'nde Kadının Değişen Konumu," *Kadın Yaşantıları*, der. A. Yaraman, s. 75-92. İstanbul: Bağlam.

Onat, Ü. (1993) *Gecekondu Kadınının Kente Özgü Düşünce ve Davranışlar Geliştirme Süreci*, Ankara: Başbakanlık Kadın ve Sosyal Hizmetler Müsteşarlığı.

Onat, Ü. (1996) "Kentte Yaşayan Kadınların Yaşadıkları Çevre, Konut Özellikleriyle Bireyler Arasındaki İlişkilerin Durumu," s. 160-170, *Diğerleri'nin Konut Sorunları*, der. E.M. Komut, Ankara: TMMOB Mimarlar Odası.

Ökten, A.N. (2001) "Post-Fordist Work, Political Islam and Women in Urban Turkey," *The Economics of Women and Work in the Middle East and North Africa,* der. M. Çınar, New York: Elsevier.

Öncü, A. (2005) "'İdealinizdeki Ev' Mitolojisi Kültürel Sınırları Aşarak İstanbul'a Ulaştı," *Mekân, Kültür, İktidar: Küreselleşen Kentlerde Yeni Kimlikler*, der. A. Öncü ve P. Weyland, çev. L. Şimşek ve N. Uygun, s. 85-103. İstanbul: İletişim.

Öymen Gür, Ş. ve Aşık, Ö. (2004) "Diotima ya da Kadınlar," *Mimar.İst,* "Mimarlık ve Cinsiyet" dosyası, sayı: 14, s. 47-53.

Öz, Y. (2009) "'Ahlâksızlar'ın Mekânsal Dışlanması," *Cins Cins Mekân,* der. A. Alkan, s. 284-302. İstanbul: Varlık.

Özaşçılar, M. (2010) "Kadınlar Arası İletişim Ortamı Olarak Kuaför Salonları," *Kadın ve Mekân: Tutsaklık mı? Sultanlık mı?*, der. A. Akpınar, G. Bakay ve H. Dedehayır, s. 321-30. İstanbul: Turkuvaz.

Özbay, C. (2011) "Neoliberal Erkekliğin Sosyolojisine Doğru: 'Rent Boy'lar Örneği," *Neoliberalizm ve Mahremiyet: Türkiye'de Beden, Sağlık ve Cinsellik,* der. C. Özbay, A. Terzioglu ve Y. Yaşin, İstanbul: Metis.

Özbay, C. ve Baliç, İ. (2004) "Erkekliğin Ev Halleri!," *Toplum ve Bilim,* "Erkeklik" dosyası, sayı: 101, s. 89-103.

Özbay, F. (1995) "Kadınların Eviçi ve Evdışı Uğraşlarındaki Değişme," *1980'ler Türkiye'sinde Kadın Bakış Açısından Kadınlar*, der. Ş. Tekeli, s. 129-59. İstanbul: İletişim.

Özbay, F. (1996) "*Evler, Kadınlar ve Evkadınları," Diğerleri'nin Konut Sorunları*, der. E.M. Komut, s. 52-65. Ankara: TMMOB Mimarlar Odası.

Özbay, F. (1999) "Gendered Space: A New Look at Turkish Modernisation," *Gender and History*, sayı: 11/I.3, s. 555-68.

Özbay, F. (2002) "Evlerde El Kızları: Cariyeler, Evlatlıklar, Gelinler," *Feminist Tarihyazımında Sınıf ve Cinsiyet*, L. Davidoff, çev. Z. Ateşer ve S. Somuncuoğlu, s. 13-49. İstanbul: İletişim.

Özbek, M. (1998) "Mekânsal ve Kültürel Haritalar: İstanbullu Kadın Öğrencilerden Yaşam ve Göç Öyküleri," *Defter*, sayı: 11/32, s. 109-27.

Özbek, M., der. (2004) *Kamusal Alan*, İstanbul: Hil.

Özgüç, N. (1998) *Kadınların Coğrafyası*, İstanbul: Çantay.

Özgüven, B. (2001) "A Market Place in the Ottoman Empire: Avrat Pazarı and Its Surroundings," *Kadın/Woman 2000*, sayı: 2/1, s. 67-86.

Özgüven, Y. (2010) "Yeni Kadın Kimliği: Evin Öznesi, Evin Nesnesi Kadın," *Kadın ve Mekân: Tutsaklık mı? Sultanlık mı?*, der. A. Akpınar, G. Bakay ve H. Dedehayır, s. 220-34, İstanbul: Turkuvaz Yayınları.

Özkan, H. (2002) "Türkiye'de Tek Parti Dönemi Coğrafya ve Mekân Anlayışları: Yatay Bir Dönemlendirme Denemesi," *Toplum ve Bilim*, sayı: 94, s. 143-74.

Özkaplan, N. (2009) "Duygusal Emek ve Kadın İşi/Erkek İşi," *Çalışma ve Toplum*, sayı: 21, s. 15-24.

Özkoçak Akyazıcı, S. (2007) "Coffeehouses: Rethinking the Public and Private in Early Modern İstanbul," *Journal of Urban History*, sayı: 33/6, s. 965-86.

Özuğurlu, A. (2005) "Poverty or Social Reproduction of Labour: Life in *Çöplük* District," yayımlanmamış doktora tezi, Ankara: ODTÜ Sosyoloji Bölümü

Özyeğin, G. (1996) "Alt Kattakilerin Görüşü: Kapıcı Eşlerinin Yaşamında Mekân ve Toplumsal Damgalanma," *Diğerleri'nin Konut Sorunları*, der. E.M. Komut, s. 146-160. Ankara: TMMOB Mimarlar Odası.

Özyeğin, G. (2005a) *Başkalarının Kiri: Kapıcılar, Gündelikçiler ve Kadınlık Halleri*, Ankara: İletişim.

Özyeğin, G. (2005b) "Kapıcılar, Gündelikçiler ve Ev Sahipleri: Türk Kent Yaşamında Sorunlu Karşılaşmalar," *Kültür Fragmanları: Türkiye'de Gündelik Hayat*, der. D. Kandiyoti ve A. Saktanber, çev. Z. Yelçe, s. 57-82. İstanbul: Metis.

Pasin, B. (2010) "Türkiye'de Hegemonik Erkekliğin Üretimi ve Kamusal Ritüel Mekânları," *Dosya 19: "*Cinsiyet ve Mimarlık", Ankara: Mimarlar Odası Ankara Şubesi, s. 52-60.

Pazartesi (1999) sayı: 56.

Pearson, R., Whitehead, A. ve Young, K. (1984) "Introduction: The Continuing Subordination of Women in the Development Process," *Of Marriage and the Market: Women's Subordination and its Lessons*, der. K. Young, C. Wolkowitz ve R. McCullagh, s. ix-xix. Londra: Routledge-Kegan Paul.

Peet, R. (1998) "Feminist Theory and the Geography of Gender," *Modern Geographical Thought*, s. 247-91. UK-USA.

Peirce, L. (2002) *Harem-i Hümayun*, çev. A. Berktay, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Pınarcıoğlu, N.Ş. (2006) "Kentlerde Kadınların İşgücü ve İstihdama Katılım Sorunları: İzmit Örneği,",yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Kocaeli Üniversitesi SBE.

Pınarcıoğlu, N.Ş. (2011) "Yerel Siyaset ve Kadın Katılımı: İstanbul ve Kocaeli'nde Niteliksel Bir Araştırma," yayımlanmamış doktora tezi, MÜ SBE, Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Mahalli İdareler ve Yerinden Yönetim Bilim Dalı.

Pınarcıoğlu, N.Ş., Kanbak, A. ve Şiriner, M. (2010) "Kent Kuramları," *Türkiye Perspektifinden Kent Sosyolojisi Çalışmaları*, der. Ö. Uğurlu vd, s. 71-102. İstanbul: Örgün.

Polat, N. (2008) "Cinsiyet ve Mekân: Erkek Kahveleri," *Toplum ve Bilim*, sayı: 112, s. 147-57.

Refiğ, H. (2010) "Türk Sinemasında Kültürel Değişim Sürecinde Ev Mekânı ve Kadın," *Kadın ve Mekân: Tutsaklık mı? Sultanlık mı?*, der. A. Akpınar, G. Bakay ve H. Dedehayır, s. 344-9. İstanbul: Turkuvaz.

Rendell, J., Penner, B. ve Borden, I., der. (2000) *Gender, Space and Architecture: An Interdisiplinary Introduction*, Londra-NY: Routledge.

Rodriguez, L. (1994 / 1999) "Barrio Kadınları: Kentsel Hareket ile Feminist Hareket Arasında," *Kent Kooperatifçiliği*, sayı: 103-5, çev. A. Alkan, s. 10-23.

Rose, G. (1993a) *Feminism and Geography: The Limits of Geographical Knowledge*, UK: Blackwell, Polity Press.

Rose, G. (1993b) "Progress in Geography and Gender. Or Something Else," *Progrees in Human Geography*, sayı: 17/4, s. 531-7.

Sakaoğlu, N. (2002) *Tarihi, Mekânları, Kitabeleri ve Anıları ile Saray-ı Hümayun-Topkapı Sarayı*, İstanbul: Denizbank Yayınları

Saktanber, A. (1996) "Kendilerine Ait Bir Site: Bir İslami Yaşam Tarzı Oluşturma Çabası," *Diğerleri'nin Konut Sorunları*, der. E. M. Komut, s. 170-81. Ankara: TMMOB Mimarlar Odası.

Sancar, S. (2000) "Siyasal Süreçlere Katılımda Kadın-Erkek Eşitliği," *Kadın-Erkek Eşitliğine Doğru Yürüyüş: Eğitim, Çalışma Yaşamı ve Siyaset*, s. 197-258, İstanbul: TÜSİAD.

Sancar, S. (2003) "Üniversite'de Feminizm? Bağlam, Gündem ve Olanaklar," *Toplum ve Bilim*, sayı: 97.

Sancar, S. (2009) *Erkeklik: İmkânsız İktidar,* İstanbul: Metis.
Say Eryılmaz, M. (2000) "Kadın İşgücünün Enformel Sektördeki İstihdamı: Gündelik Temizlik İşçisi Kadınların Enformel İşgücü Piyasası İçinde Yer Alış Biçimleri," yayımlanmamış yüksek lisans tezi, İÜ SBE Kadın Çalışmaları Bilim Dalı.
Sayın, Z. (2000) "Batı'da ve Doğu'da Bedenin Temsilinde Haysiyet ve Zillet (I ve II)," *Defter,* sayı: 39 ve 40.
Schick, I.C. (2001) *Batının Cinsel Kıyısı: Başkalıkçı Söylemde Cinsellik ve Mekânsallık,* çev. S. Kılıç ve G. Sarı, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
Secor, A. (2002) "The Veil and Urban Space in Istanbul: Women's Dress, Mobility and Islamic Knowledge," *Gender, Place and Culture,* sayı: 9/1, s. 5-22.
Secor, A. (2004) "'There is an İstanbul That Belongs to Me': Citizenship, Space and Identity in the City," *Annals of the Association of American Geographers,* sayı: 94/2, s. 352-67.
Selek, P. (2001) *Maskeler, Süvariler, Gacılar: Ülker Sokak-Bir Alt Kültürün Dışlanma Mekânı,* İstanbul: Aykırı (gözden geçirilmiş 2. baskı, 2007, İstanbul: İstiklâl).
Selek, P. (2008) *Sürüne Sürüne Erkek Olmak,* İstanbul: İletişim.
Spain, D. (1992) *Gendered Spaces,* Chapel Hill-Londra: The University of North Carolina Pres.
Staeheli, L.A. ve Clarke, S.E. (1995) "Gender, Place and Citizenship," *Gender in Urban Research,* der. J.A. Garber ve R. S. Turner, s. 3-24. California: Sage.
Stimpson, C. vd, der. (1981) *Women and the American City,* Chicago: University of Chicago Press.
Şahin, Y. (2011) *Kentleşme Politikası,* gözden geçirilmiş 2. baskı, Trabzon: Murathan.
Şen, B. ve Doğan, A.E., der. (2010) *Tarih, Sınıflar ve Kent,* Ankara: Dipnot.
Şentürk, L. (2007) "Modulor'un Bedeni," yayımlanmamış doktora tezi, İstanbul: YTÜ FBE Mimarlık Tarihi ve Kuramı Programı.
Şentürk, L. (2009) "Eril Kente Dönüş," *Cins Cins Mekân,* der. A. Alkan, s. 36-62. İstanbul: Varlık.
Şentürk, L. (2010a) *Dozerin Rüyaları,* İstanbul: Altıkırkbeş.
Şentürk, L. (2010b) "Bir Erkek Mimarın Gözüyle 'Eril Kent'," Söyleşi: M. Oğuz, *Arkitera.*
Şenyapılı, T. (1976) *Kent Yaşantısıyla Bütünleşememiş Kentli Nüfus Sorununu Yorumlayan Çok Yönlü Bir Yaklaşım Önerisi,* Ankara: AÜ SBF.
Şenyapılı, T. (1978) *Bütünleşmemiş Kentli Nüfus Sorunu,* Ankara: ODTÜ Mimarlık Fakültesi.
Şenyapılı, T. (1979a) "Metropoliten Bölgelerin Yeni Bir Öğesi: Gecekondu Kadını," *Türk Toplumunda Kadın,* der. N. Abadan Unat, s. 269-91. Ankara: TSBD.

Şenyapılı, T. (1979b) "A Proposal for a Comprehensive Framework for the Marginal Sector and Squatter Housing," *ODTÜ Gelişme Dergisi,* sayı: 6/24-25, s. 373-416

Şenyapılı, T. (1982) *Gecekondu: Çevre İşçilerin Mekânı,* Ankara: ODTÜ ŞBP.

Şenyapılı, T. (1983) *Ankara Kentinde Gecekondu Gelişimi (1923-1960),* Ankara: Kent-Koop.

Şişman, N. ve Karabıyık Barbarosoğlu, F. (2004) *Kamusal Alanda Başörtülüler,* İstanbul: Timaş.

Quataert, D. (1997) "Clothing Laws, State, and Society in the Ottoman Empire, 1720-1829," *International Journal of Middle East Studies,* sayı: 29, s. 403-25.

Tanyeli, U. (1999) "Saray Kadınlarının Banilik Rolü (16.-18. yy.): Görüntünün Ardında Ne Var?," *MS Tarih Kültür Sanat Mimarlık 1,* İstanbul, s. 76-85.

Tarhan, B.A. (2006) "Ankara, Kent ve Modernleşme" , *Sanki Viran Ankara,* der. F. Şenol Cantek, s. 107-49. İstanbul: İletişim.

Thys Şenocak, L. (2009) *Hadice Turhan Sultan (Osmanlı İmparatorluğu'nda Kadın Baniler),* çev. A. Ortaç, İstanbul: Kitap Yayınevi.

Timár, J. (2007) "Differences and Inequalities: The Double Marginality of East Central European Feminist Geography," *Documents d Anàlisi Geogràfica,* sayı: 49, s. 73-98.

Tivers, J. (1978) "How the Other Half Lives: The Geographical Study of Women," *Area,* sayı: 10, s. 302-6.

TMMOB (1979) *Düzenin Bir Açığı: Gecekondu,* İstanbul: TMMOB.

Tok, N. (1999) "A Critical Approach to Gecekondu Studies in Turkey with a Reference to the Modernization Theory," yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Ankara: Bilkent Üniversitesi Siyaset Bilimi Bölümü.

Tokatlı, B. (2004) "Abdülaziz'den Abdülhamit Dönemine Kadın Sokağa Nasıl Çıktı?," *Popüler Tarih,* sayı: 42, s. 40-5.

Tokman, Y. ve Bora, A. (2006) "Türkiye Yerel Gündem 21 Programının Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Bağlamında Değerlendirilmesi Raporu," Ankara.

Toksöz, G. (2005) "Küreselleşme ve Kadın Emeğinin Göçü," *Türk-İş Dergisi,* sayı: 366.

Toplum ve Bilim (2004) "Erkeklik" dosyası, Güz, sayı: 101.

Toprak, Z. (1991) "The Family, Feminism and the State During the Young Turk Period, 1908-1918," *Varia Turcica,* sayı: 13, s. 56-76

Tuğlacı, P. (1984) *Osmanlı Döneminde İstanbul Kadınları,* cilt: 1, İstanbul: Cem.

Tulaz, A. (2008) "Gendering Space, Security and Surveillance: Perceptions of Single Women in İstanbul," yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Ankara: ODTÜ Kentsel Politika Planlaması ve Yerel Yönetimler Programı.

Turan, S. (1995) "Türkiye'de Kentsel Aile Yapısının Değişimi: Uygulamalı Sosyolojik Bir Araştırma," yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Konya: Selçuk Üniversitesi.

Tükrükçü, A. (söy.) (2008) "Türkiye'de Fuhuş Sektörü Üzerine," *Kültür ve Siyasette Feminist Yaklaşımlar*, sayı: 6.

Türkün, A. (2005) "Toplumsal Vicdanda Görünürlükten Kamusal Alanda Görünürlüğe: Ev-Eksenli Çalışan Kadınlar," *Almanak: 2004 Analizleri*, İstanbul: SAV.

Uçan Çubukçu, S. (2011) "Mekânın İzdüşümünde 'Toplumsal Cinsiyet': Sulukule Mahallesi ve Romanlar," *İÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, sayı: 44, s. 83-106.

Uçan Haber (2009) "Yerel Siyaset ve Kadınlar" özel sayısı, sayı: 25

Uçar, H. (2005) "Kentsel Siyasette Toplumsal Cinsiyet Sorunlarına Duyarlılık: Konya Örneği," yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Konya: Selçuk Üniversitesi.

Uğur, Y. (2005) "Şehir Tarihi ve Türkiye'de Şehir Tarihçiliği: Yaklaşımlar, Konular ve Kaynaklar," *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, sayı: 3/6, s. 9-26.

Uluğ, P. (2000) "Türkiye'de Konfeksiyon Sektöründe Kadın İşgücü: Gülsuyu Örneği," yayımlanmamış yüksek lisans tezi, İÜ SBE Kadın Çalışmaları Bilim Dalı.

Ulusoy, B. (2011) "Woman Identity in Interior Space," *İnönü Üniversitesi Sanat ve Tasarım Dergisi*, özel sayı, cilt: 2, s. 1110-9.

Ünkap, Ö. (2009) "Türkiye'de Namus Adına İşlenen Cinayetler: Mücadele ve Kazanımlar: KA-MER Örneği," yayımlanmamış yüksek lisans tezi, İÜ Kadın Çalışmaları Bilim Dalı.

Ünlütürk Ulutaş, Ç. ve Kalfa, A. (2009) "Göçün Kadınlaşması ve Göçmen Kadınların Örgütlenme Deneyimleri," *Fe Dergi*, sayı: 1/2, s. 13-28.

Üstel, F. (1990) "1930 Belediye Seçimlerinde Kadın Faktörü," *Argos*, sayı: 19, s. 72-87.

Üstün, H. (2009) "Kadınların Tarihi, Erkeklerin Kararı: Antalya 'Şeker Fabrikası'nın Anı Değeri," *Cins Cins Mekân*, der. A. Alkan, s. 243-62. İstanbul: Varlık.

Üstündağ, G.E. (2005) "Turkish Republican Citizenship and Rights to the City," yayımlanmamış doktora tezi, York Üniversitesi Coğrafya Bölümü, Toronto, Ontario.

Üstündağ, G.E. (2007) "Governing Citizens in İstanbul," *Public Istanbul: Spaces and Spheres of the City*, s. 229-66, İstanbul: European Urban Studies, Bauhaus: Universität Weimar.

Üstündağ, N. (2004) "The Construction of Witnessing Voices and the Representation of Violence and Loss," *Symposium on the Stakes at Issues with Turkey's Application for Membership of the European Union*, Kurdish Institute of Paris.

Üstünoğlu, E. (1972) *Aile Planlaması, Ailede Değişme ve Sosyal Değerler: Aktepe Gecekondu Örneği*, Ankara: Sosyal Hizmetler Akademisi.

Valentine, G. (1993) "(Hetero)sexing Space: Lesbian Perceptions and Experiences of Everyday Spaces," *Environment and Planning D: Society and Space,* sayı: 11/4, s. 395-413.

WALD (1998a) *Bursa ve Gaziantep Mülakatları Raporu,* İstanbul: Makro AŞ.

WALD (1998b) *Bursa ve Gaziantep Odak Grup Görüşmeleri Raporu,* İstanbul: WALD.

WALD (1998c) *Kadın ve Kent: Bursa,* İstanbul: Makro AŞ.

WALD (1998d) *Kadın ve Kent: Gaziantep,* İstanbul: Makro AŞ.

WALD (1999) *Women and City Project Report: July 1st-November 13th 1999,* İstanbul: WALD.

Wedel, H. (1996) "Gecekondulu Kadınlar ve Yerel Siyaset," *Defter,* sayı: 9/28, s. 44-55.

Wedel, H. (2001) *Siyaset ve Cinsiyet: İstanbul Gecekondularında Kadınların Siyasal Katılımı,* çev. C. Kurultay, İstanbul: Metis Yayınları.

Wedel, H. (2005) "İstanbul'a Göç Eden Kürt Kadınlar: Cemaat ve Marjinalleştirilmiş Bir Sosyal Grubun Yerel Siyasete Katılımın İmkânları," *Devletsiz Ulusun Kadınları-Kürt Kadını Üzerine Araştırmalar,* der. S. Mojab, s. 155-82. İstanbul: Avesta.

Wekerle, G.R. (1980) "Women in the Urban Environment," *Journal of Women in Culture and Society,* sayı: 5/3, s. 188-214.

Werlen, B. (1988 / 1993) *Gesellschaft, Handlung und Raum,* Stuttgart: Franz Steiner [İng. *Society, Action and Space,* çev. G. Walls, Londra: Routledge].

Weyland, P. (2005) "Küresel Mekânlarda Cinsiyetlendirilmiş Yaşamlar," *Mekân, Kültür, İktidar: Küreselleşen Kentlerde Yeni Kimlikler,* der. A. Öncü ve P. Weyland, çev. L. Şimşek ve N. Uygun, s. 117-37. İstanbul: İletişim.

WGSG—Women Geographers Study Group of Institution of British Geographers—(1984) *Geography and Gender: An Introduction to Feminist Geography,* Londra: Dover, NH ve USA: Hutchinson.

White, J. B. (1999) *Para ile Akraba: Kentsel Türkiye'de Kadın Emeği,* çev. A. Bora, İstanbul: İletişim Yayınları.

Wilson, E. (2001) *The Contradictions of Culture: Cities, Culture, Women,* Londra: Sage Publications.

Yanıkkaya, B. (2004) "Kent ve Kadın: Değişiyorum, Değişiyor musunuz?" *Mimar.İst* Mimarlık ve Cinsiyet Dosyası, sayı: 14, s. 63-7.

Yeğenoğlu, M. (2003) *Sömürgeci Fanteziler: Oryantalist Söylemde Kültürel ve Cinsel Fark,* İstanbul: Metis.

Yıldırım, E, (2006) "Osmanlı Kamusalında Kadın ve Avrat Pazarı," *Kadın Araştırmaları Dergisi,* sayı: 1/1.

Yılmaz, A. (2009) "'Benim Adım Bayram, Herkes Bu Tezgâha Hayran': Kadın-Kent İlişkisinde Sosyete Pazarı Durağı," *Cins Cins Mekân,* der. A. Alkan, s. 202-16. İstanbul: Varlık.

Yumul, A. (2002) "Kuştepe'de Gençlik Algılamaları," *Kuştepe Gençlik Araştırması*, der. G. Kazgan, s. 109-18. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Yükseker, H.D. (2003) *Laleli-Moskova Mekiği: Kayıtdışı Ticaret ve Cinsiyet İlişkileri*, İstanbul: İletişim.

Zengin, A. (2008) "Suskunluğun Siyaseti: Hayat Kadınlarına ve Fuhşa Dair Sessizliğin Feminist Bir Analizi," *Kültür ve Siyasette Feminist Yaklaşımlar*, sayı: 6.

Zengin, A. (2009) "Devletin Cinsel Kıyıları: İstanbul'da Fuhşun Mekânları," *Cins Cins Mekân*, der. A. Alkan, s. 264-82. İstanbul: Varlık.

1979'dan 2010'a Neoliberal Dönemde Kadın Memurlar

OYA ÇİTÇİ

GİRİŞ

Türkiye'de 1979'dan bu yana kadın çalışmalarının giderek artmasına karşın, üzerinde en az durulan konunun, kamu hizmetine girişte eşitlik ve eşit işe-eşit ücret ilkelerinin varlığı nedeniyle, "kurtarılmış kadınlar" olarak görülen, kamu yönetiminde çalışan kadın memurlar olduğu söylenebilir. Kadın memurlara ilişkin genel kabul, cumhuriyet döneminin sağladığı yasal haklardan en fazla yararlanan, en eğitimli, en çağdaş koşullarda çalışan kadın kesimini oluşturmalarıdır. Buna karşılık, kamu yönetiminde çalışan memur kadınların incelenmesi, bir yandan bu kesimin çalışma koşullarına ve kalıplarına ışık tutmak, öte yandan tüm toplumlarda toplumsal cinsiyet ilişkilerinin belirlenmesinde temel/anahtar unsur olarak belirlenen (Pringle ve Watson, 1992, s. 64); "standart belirleyici" rolü vurgulanan ve örnek işveren olması öngörülen devletin yaklaşımını somutlaştırmak açısından önem taşımaktadır (Çitçi, 1992, s. 60).

Bu çerçevede Türkiye'de 1979'dan 2010'a genelde kadınların, özelde kamu yönetiminde kadın memurların konumundaki gelişmeleri değerlendirirken üç değişkeni göz önünde tutmak gereklidir: Refah devletinin kadın projesinin uluslararası düzeydeki ifadesi olan Kadınlara Karşı Her Türlü Ayırımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi, hegemonik bir ideoloji olarak neoliberalizmin yükselişi ve Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne üyelik süreci...

Refah Devleti ve Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra egemenliğini 1970'lere kadar sürdüren refah devleti paradigması, toplumda dezavantajlı olanlara karşı ortak sorumluluk duygusu ve ikincil konumda olanları eşitleştirme amacıyla tanımlanmıştır. 1960'ların ortasından başlayarak, yükselen kadın hareketlerinin de etkisiyle tüm ekonomik, toplumsal ve siyasal yapı ve ilişkilerde ikincil konumda olan kadınlara dezavantajlı kesimler arasında özel bir yer verilmiştir. Kadın hareketleri, uluslarüstü düzeyde etkisini çok daha yoğun biçimde göstermiş ve 1979'da Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nda, Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi (CEDAW) kabul edilmiştir.

Sözleşme, refah devletinin kadın projesiyle tümüyle uyumlu olarak toplumsal cinsiyet eşitliği talebini ve bunun aracı olarak, bir grubun diğer grup karşısındaki konumunu yeniden düzenlemeyi amaçlayan, eşitsizlikleri giderici eylemler anlamında (Mullard ve Spicker, 2005, s. 213) olumlu eylem ya da olumlu ayrımcılık politikalarını gündeme getirmiştir.

Sözleşmeye egemen olan mantığa göre, "eşitlik yalnızca kadınlara yasal eşitlik tanımak ve ayrımcılığı engellemek anlamına gelmemektedir. Eşitlik kadınların yaşamın tüm alanlarında eşit haklara, sorumluluklara ve fırsatlara sahip olması anlamını taşımaktadır. Eşitlik, kadınların erkeklerle aynı temelde eşit roller üstlenmelerine olanak sağlayacak araç, para ve iktidara sahip olmalarıyla gerçekleşebilir. Bunun için de, destekleyici eylemler gerekmektedir" (Birleşmiş Milletler, 1980, s. 2).

1970'ler daha farklı gelişmelere de sahne olmuştur. Kuşkusuz en belirleyici gelişme, emeğin ve artan refah harcamalarının yüksek maliyetinden kaynaklandığı ileri sürülen, kapitalizmin bunalımıdır. Bu bunalıma bir yanıt olarak ortaya çıkan ve neoliberalizmle yeni muhafazakârlık bileşenlerinden oluşan yeni sağ, tüm diğer ideolojiler gibi, kendine özgü birey, devlet ve kamu yönetimi tasarımını gündeme getirmiştir. Bir başka anlatımla, neoliberalizm ve yeni muhafazakârlık, devlet-birey, devlet-kadın arasındaki ilişkilerin yeniden tanımlanmasını gerçekleştirmiştir.

Yeni Sağ, Neoliberalizm, Yeni Muhafazakârlık ve Kadın Memurlar

Genel kabule göre, neoliberalizmin, birinci sınıf vatandaşları, devlete yük olmadan kendi ayakları üzerinde durabilen girişimci bireylerdir (Özkazanç, 2009, s. 264). Bireyin ussal aktör olarak özgürlüğünü ve eşitliğini vurgulayan neoliberalizmin kadın bireyler açısından doğrudan etkilerine gelince, öncelikle kadınlar bir grup olarak değil, birey piyasa aktörleri olarak önem taşımaktadır. Diğer piyasa aktörleri gibi, kuralsızlaştırılmış piyasalarda az ya da çok ussal kararlar aldıklarında ve tercih yapmakta özgür olduklarında daha özgür özneler olacaklardır. İkinci olarak, özellikle gelişen ülkelerde kadınlar insan sermayesi olarak görülmektedir. İnsan sermayesinin unsurları olarak kadınlar, eğitim, öğretim ve sağlık politikaları ile geliştirilebilir ve (biçimsel) iş piyasasında daha üretken biçimde yer alabilirler. Üçüncü olarak, neoliberalizmde kadınlar, siyasal özneler olarak, insan haklarına sahip kişiler olarak görülmektedir. Buna karşılık, kadın hakları ile insan haklarının çatışmaksızın bir arada olamayacağı da kabul edilmektedir (Roberts, 2004, s. 135-6). Bu çerçevede nihai olarak cinsiyetsiz bireyin kutsallığını kabullenen, ancak aynı zamanda kadınların sınırlı siyasal, toplumsal ve ekonomik bağımsızlığa sahip olmasına olanak sağlayan toplumsal cinsiyet inşasını/kurgusunu benimseyen neoliberal devlet projesi, işgücü piyasasında ücretlerin düşmesi için rekabet sağlayıcı rolünü göz ardı etmeksizin

kadınların geleneksel aileye yönelik kimliklerini sürdürmelerini öngörmektedir (Craske, 1998, s. 113-4).

Neoliberalizmin kamu yönetimine yaklaşımı ise, "olabildiğince az devlet, olabildiğince çok piyasa ve kârlılık" formülüne dayanan sınırlı devlet tercihi çerçevesinde biçimlenmiştir. 1970'lerden başlayarak, devlete, özellikle de bürokrasiye yönelik eleştiriler, sınırlı devlet, sınırlı harcama, sınırlı vergilendirme, sınırlı düzenleme ve sınırlı müdahale konularına ilişkin neoliberal reçetelere yol vermiştir (Miller ve Fox, 2007, s. 32). Sonuçta, özelleştirme, yönetimin yeniden yapılanması ve kamu tercihi, yeni kamu işletmeciliği adları altında, kamu kesiminin işleyişinde köklü bir değişiklik öngören reform çabaları gündeme gelmiştir. Kamu yönetiminde piyasa ve işletme süreç ve değerlerinin benimsenmesi anlamında, yeni kamu işletmeciliğinin temel vurguları ise, performans ve verimlik konuları üzerinde odaklaşmıştır.

Bu bağlamda, 1980'den başlayarak kamu yönetimi reformu, siyasal-yönetsel gündemde öncelikli konular arasında yer almıştır. Reform çalışmalarının temel hedefleri ise, ussallaştırma, sınırlandırma, küçültme, kuralsızlaştırma, özelleştirme olarak belirlenmiştir. Tüm bunlar devletin alanının hem üretim, hem denetim açısından daralması anlamına gelmektedir. Neoliberalizm, yeni kamu işletmeciliği çerçevesinde, kamu yönetimine egemen olan değerlerde de bir değişimi gerçekleştirmiş, adalet, eşitlik ve yasal güvenlik gibi değerler aşınmış, yerine ekonomizmin 3-E'si, yani ekonomiklik, etkinlik, etkililik geçmiştir (Hondeghem ve Nelen, 2000, s. 4). Dolayısıyla yeni kamu işletmeciliğinin, kamu hizmeti [civil service] felsefesinin tam karşısında yer aldığı, özellikle "insan kaynaklarının yönetimi" konusunda aralarında bir benzerlik olmadığı kabul edilmektedir. Yeni kamu işletmeciliği reçetelerinin itici gücü, kıt kaynakların en verimli biçimde kullanılması anlamında etkinliktir [efficiency]. Bunun da, işsizlikle savaşım ya da toplumsal hareketliliği geliştirme gibi eşitleştirmeye yönelik siyasa amaçları ile bağdaşmasının güç olduğu (Ongara, 2009, s. 222-3) ve kadınlar açısından olumsuz sonuçlar içerdiği söylenebilmektedir.

Öte yandan, yeni kamu işletmeciliği, kendi bağlamında "yeni kamu istihdamı" kavramını getirmiştir. Yeni kamu istihdamı, kamu kesimindeki dönüşümün en önemli bileşenlerinden ve genelde devletin yeniden yapılanma sürecinin ilgi alanlarından biri olmuştur. Yeni kamu işletmeciliğinin yeniliklerinden biri hedeflere yöneliklik ve performans yönetimidir. Bu performans odaklılık da, esnekliği gerektirmektedir (Poçan, 2005, s. 119). Bu bağlamda, sözleşmeli geçici çalışma, yeni kamu istihdamının getirdiği özelliklerdendir. Genel bir eğilim olarak, kamu kesiminde geçici çalışanların oranı düzenli bir biçimde artmaktadır. Giderek daha fazla sayıda doktor, hemşire ve öğretmen geçici sözleşmeli statüde çalışmaya başlamaktadır. Örneğin İngiltere'de, 500 bin işgörenin geçici statüde (*agency temps*) çalıştığı belirlenmiştir. Kamu personel rejiminin düzenlenmesi,

Türkiye'de de devletin yeniden yapılanmasının bileşenlerinden biri olmuştur. Türkiye'nin kamu personel sistemi de esnekliğe doğru benzer bir dönüşüm sürecine girmiştir. Bir başka anlatımla, statü sisteminden sözleşmeli sisteme doğru bir yönelim gündeme gelmiştir 1990'lı yılların sonundan itibaren 657 sayılı Devlet Memurları Kanunu'nun 4-A maddesine göre memur statüsü ile istihdam edilen kamu çalışanlarının önemli bir bölümü, 4-B maddesine göre istihdam edilen sözleşmeli personel statüsüne geçirilmiş; özellikle eğitim ve sağlık alanlarında geçici, sınırlı, yarı-zamanlı, bireysel iş sözleşmeleri yaygınlaştırılmıştır (Oğuz, 2011, s. 10; Poçan, 2005, s. 120-123).

Kamu yönetiminde bir dönüşümün gerçekleşmesi ve yeni kamu yönetiminde işletme yönetimi ilkelerinin benimsenmesi, etkinlik ve verimlilik vurgusu, refah devletinin kamu yönetiminden farklı olarak, kadın çalışanların maliyet, etkinlik ve verimlilik açısından sorgulanmasına yol açmıştır. Etkinlik ve verimlilik sorgulamasında ise kadınlar, erkek çalışanların karşısında aile ve annelik sorumlulukları nedeniyle kaçınılmaz olarak daha devamsız, daha az etkin, daha az verimli, dolayısıyla daha pahalı bir çalışan kategorisi olarak değerlendirilmektedir. Sonuç olarak refah devletinin eşitleştirme politikalarının eleştirisinden yola çıkan neoliberalizm için, artık kadınlar erkeklerle karşılaştırıldığında, daha verimsiz ve maliyeti daha yüksek bir çalışan kategorisi olarak değerlendirildiğinden, yeni kamu işletmeciliğinin öncelikleri arasında yer almamaktadır. Buna, özelleştirmelerle kamu yönetiminin alan ve çalışanlar açısından daralması da eşlik etmektedir. Bu çerçevede, kadınların kamu yönetimindeki konumunun gerilemesinin doğal bir gelişme olacağı ya da çok şaşırtıcı olmayacağı, dahası kamu personelinin sayısının azaltılması politikasının ilk kurbanlarının "pahalı ve verimsiz" olarak nitelendirilen kadınlar olacağı söylenebilir.

Öte yandan, neoliberalizm birçok ülkede yapısal uyarlanma politikaları ile eş anlamlı kullanılmıştır. Yapısal uyarlanma politikalarının bileşenleri arasında, devlet harcamalarının özellikle destek harcamalarının, refah hizmetlerinin ve kamu personelinin sayısının sınırlandırılması yoluyla azaltılması yer almaktadır. Bunların, toplumlarda daha korunaksız olanlar üzerinde daha olumsuz bir etkisinin bulunduğu ve toplumsal cinsiyetçi olduğu kabul edilmektedir. Böylelikle neoliberal devlet, ekonomiden ve refah hizmetlerinden/politikalarından çekilirken, çalışan kadınların yeniden üretim işlevini göz ardı etmektedir. Dolayısıyla kadınlar, sosyal harcamaların kısıtlanmasından ve sosyal refah programlarının niteliğinin değişmesinden de etkilenmektedirler (Randall, 1998, s. 195; Craske, 1998, s. 104-105).

Özetlemek gerekirse, çalışma yaşamı söz konusu olduğunda, neoliberalizm, kadınlara üretkenlik/verimlilik bağlamında yaklaşmaktadır. Bu nedenle cinsiyet körü bir ideoloji olarak değerlendirilebilmektedir. Örneğin Craske (1998, s. 106), neoliberalizmin toplumsal cinsiyet körü doğası ve kadınların çalışma yaşamına katılımı açısından olumsuz sonuçlarına işaret etmektedir. Ona göre,

neoliberalizm, kadın istihdamının doğasını değiştirerek bir yeniden maskülenleşmeyi gündeme getirmektedir. Kısa süreli sözleşmeli çalışmanın ve enformel sektörde çalışmanın yaygınlaşması da 1980 sonrası neoliberal dönemin özellikleri arasında sayılmaktadır.

Yeni sağın ikinci ayağını oluşturan yeni muhafazakârlık ise, fırsat eşitliği ve yasa önünde eşitlik ilkelerine temelde karşı olmamakla birlikte, ayrımcılığın önlenmesine ilişkin politikaların katı bir biçimde uygulanmasına karşı çıkmaktadır. Neoliberalizme benzer biçimde, refah devletini, eşitliği sağlama girişiminde yüklü kamu harcamalarına yol açmakla, dolayısıyla büyük ve hantal bir bürokrasi yaratmakla eleştirirken; asıl çözümün, dinsel kurumlar, aile ve yerel topluluklar gibi geleneksel değer ve kurumlara dönmek olduğunu ileri sürmektedir (Sallan-Gül, 2004, s. 114). Neoliberalizmin devletin ekonomik alandan çekilmesini vurgulamasına karşılık, yeni muhafazakârlık, toplumsal konularda devletin daha fazla müdahalesini öngörmektedir. Burada, ortak temalar, "aile değerleri"ne vurgu yapılması ve kadınların, işgücünün yeniden üretimindeki eviçi/aile içi [domestic] rolüne öncelik verilmesidir. Buna "kadın sorunları"na da bir ölçüde ilgi gösterilmesi eşlik etmektedir. Ancak bu ilginin odağında, doğal olarak, geleneksel kadın rollerindeki çözülmeye yönelik kaygı yer almaktadır (Craske, 1998, s. 113). Bir başka anlatımla, yeni muhafazakârlık, sınırlı, ama toplumsal ve kültürel konularda güçlü ve denetleyici devletin yanında, aile ve din gibi, refah devleti politikalarının zayıflattığı ileri sürülen geleneksel toplumsal kurumların güçlendirilmesini savunmaktadır. Bu bağlamda kadının öncelikli ve ağırlıklı olarak, aile içindeki rolü ile tanımlanmasına doğru bir geriye dönüş yaşanmaktadır. Böylelikle yeni sağ'ın iki ayağının kadın ve aile tasarımı birbirini tamamlamaktadır

Avrupa Birliği ve Kadın Politikaları

Avrupa Birliği'nde (AB), topluluk hukukunun birincil (antlaşmalar) ve ikincil (direktifler) kaynakları ile kadınların çalışma yaşamına eşit bir biçimde katılması öngörülmekte, üye ve üyeliğe aday devletlerden topluluk hukukuna uyum sağlaması beklenmektedir. Bu çerçevede, Türkiye'de kadın çalışmasına ilişkin politikalar konusunda "AB Uyum Süreci"nin etkilerinden de söz etmek gerekmektedir.

AB'nin, toplumsal cinsiyet eşitliği politikaları, "ekonomik büyüme ve istihdamın aracı" olarak değerlendirilmektedir. Somutlaştırmak gerekirse, 1974 tarihli Toplumsal Eylem Programı'na egemen olan ve sonradan tüm eşitlik düzenlemelerinde de varlığını sürdüren düşünce, temelde "istihdam"ı ve buna bağlı olarak "ekonomik verimliliği" artırmaktır. Günümüzde de, güçlü ve rekabetçi bir ortak pazara ulaşma hedefi, AB'nin kadın-erkek eşitliğine dair tüm düzenlemelerinde temel hedef olmaya devam etmektedir. Avrupa Komisyonu'na göre, "Toplumsal

cinsiyet eşitliği politikaları, büyümenin ve istihdamın araçlarıdır. Kadınlar ve erkekler arasındaki yapısal eşitsizlikleri ortadan kaldırmak, kadınların istihdam potansiyelinin yükseltilmesine yardımcı olacak, aynı zamanda da toplumsal uyuma ve toplumsal koruma sisteminin mali kapasitesine katkıda bulunacaktır. Göstergelerdeki cinsiyet temelli farklılıkların varlığı, bireysel özlemlerin ve niteliklerin tam olarak desteklenmediği ve değer görmediği işlevsiz bir istihdam piyasasının belirtisidir. Ayrıca, istihdam piyasasına katılımı engelleyici biçimde işlev görmektedir" (European Commission, 2006, s. 7). Bu temel yaklaşımı nedeniyle AB'nin temel amacının, üye devletler arasında ucuz kadın işgücü kullanımından kaynaklanan haksız rekabeti önlemek, dolayısıyla toplumsal olmaktan çok ekonomik olduğu ileri sürülmektedir (Çitçi, 1990, s. 142).

AB, özellikle direktiflerle [directives] belirlenen çerçevede, işe girişten emekliliğe kadar çalışma yaşamının her alanında ve her aşamasında eşit davranış ve eşit ücret ilkelerinin hayata geçirilmesini öngörmektedir. Bunun dışında, dönemsel olarak çeşitli belgelerle kadın-erkek eşitliğine ilişkin politikaları gündeme getirmektedir. Örneğin, Avrupa İstihdam Stratejisi'nin (1997) üye devletlerden bekledikleri arasında, daha fazla sayıda kadının çalışma yaşamına girebilmesini ve geçmişte erkeklerin başat olduğu alanlara ve uğraşlara giriş olanağına sahip olmasını sağlamaya yönelik önlemler almak; kadınların çalışma yaşamına girmelerini veya orada kalmalarını kolaylaştırmak için çocuklara ve yaşlılara hizmet veren bakım kuruluşlarını artırmak; çocuk yetiştirmek için verilen bir aradan sonra, kadınların ve erkeklerin çalışma hayatına geri dönmelerini zorlaştıran engelleri aşamalı olarak kaldırmak yer almaktadır (Avrupa Komisyonu Türkiye Temsilciği, 2000, s. 9). "Kadın-Erkek Eşitliği Yol Haritası" başlığını taşıyan belgede de, 2006-2010 döneminde kadın-erkek eşitliği için gerçekleştirilmesi gerekenler arasında yinelenen bu önlemlerin yanında, çalışma yaşamı ile özel/aile yaşamını bağdaştırmaya yönelik düzenlemelerin yapılması; kamu yönetiminin tüm düzeylerinde (taşra, bölgesel, ulusal, Avrupa) üst düzey yönetim konumlarında kadınların temsilinin artırılması; çalışma yaşamında yatay ve dikey tabakalaşmayı önlemek; kadınların geleneksel kadın uğraşları dışındaki uğraşlara, erkeklerin de geleneksel kadın uğraşlarına girmelerini desteklemek; ayrımcılık karşıtı yasaların yürürlüğe konması; eğitim ve özendiricilerin geliştirilmesi üzerinde durulmaktadır (European Commission, 2006/b, s. 14). Avrupa Komisyonu'nun *2010 Kadın-Erkek Eşitliği Raporu*'nda ise, çocuk bakımı olanaklarının artırılarak 3 yaşından zorunlu eğitim yaşına kadar çocukların, en az %90'ının ve 0-3 yaş çocuklarının en az %33'ünün kapsanması; ekonomik bunalımın aile sorumluluklarını destekleyici önlemlerin durdurulmasına neden olmaması öngörülmekte ve yine, çalışma yaşamında tabakalaşmaya ve kadın erkek meslekleri açısından daha dengeli bir dağılımın gerçekleştirilmesine vurgu yapılmaktadır (European Commission, 2010/a, s. 9, 12, 17).

Sonuç olarak, 1979'dan 2010'a, Türkiye'de kamu yönetiminde çalışan kadın memurlara ilişkin politikaların ve gelişmelerin yukarıda ana hatları özetlenen oluşumlar çerçevesinde belirleneceği söylenebilir.

1979'dan 2010'a kadın memurlara yönelik gelişmeler başlıca iki başlık altında incelenebilir. İlk olarak, genelde kadınlara, özelde kadın memurlara ilişkin olarak temel çerçeveyi çizen belgeler üzerinde durulması söz konusudur. İkinci başlık altında ise, 1979-2010 döneminde, kamu yönetiminde kadınlara ilişkin örgütlenme ve kadın memurlara yönelik yasal düzenlemeler ve son olarak kadın memurların sayısal görünümü, devletin kamu yönetiminde kadın çalışanlara yönelik politikalarının sonuçlarına ve "örnek işveren" olarak konumuna ışık tutacaktır.

Kadın Memurlara İlişkin Politika Belgeleri

Kadın memurlara ilişkin temel politika belgeleri olarak CEDAW, hükümet programları, kalkınma planları ve AB uyum sürecinde ilerleme raporlarının incelenmesi önem taşımaktadır. Bu belgeler, kadın memurlara ilişkin temel sorun alanlarını ve yol haritasını özetlemek açısından önemlidir.

Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi

CEDAW'ın, 1985 yılında onaylanmasına karşılık, Türkiye'de siyasal iktidarlar tarafından anlamının ve kapsamının tam anlamıyla kavranamadığı söylenebilir. Buna karşın, sözleşmenin toplumsal cinsiyet eşitliği konusunda temel çerçeveyi oluşturduğu kuşkusuzdur. Kadınlara karşı ayrımı tanımlayan, reddeden ve olumlu ayrımcılığı kurala bağlayan sözleşmenin kadın memurlar açısından önem taşıyan düzenlemelerine gelince; siyasal ve kamusal yaşama katılmayı düzenleyen 7/b maddesi ile taraf devletlere, kadınlara erkeklerle eşit koşullarda hükümet politikasının hazırlanmasına ve uygulanmasına katılmak, kamu görevinde bulunabilmek ve hükümetin her kademesinde kamu görevleri üstlenmek haklarını sağlamak yükümlülüğü verilmiş, bunun ötesinde, 11/2-c maddesi ile yine taraf devletlere, cinsiyet temsilini dengelemek; ebeveynliği ve ücretli çalışmayı kadın ve erkekler için kolaylaştırmak için çalışma hayatının gerekleri ve aile durumunu bağdaştırıcı önlemler almak, çocuk bakım evleri açmak sorumluluğu öngörülmüştür.

17 Mayıs 2004'te Anayasa'nın 90. maddesinde yapılan değişiklikle, "Usulüne göre yürürlüğe konulmuş temel hak ve özgürlüklere ilişkin milletlerarası antlaşmalarla kanunların aynı konuda farklı hükümler içermesi nedeniyle çıkabilecek uyuşmazlıklarda milletlerarası antlaşma hükümleri esas alınır," kuralının getirilmesinden sonra, CEDAW da, normlar hiyerarşisi açısından kendisine aykırı düşebilecek ulusal düzenlemeler karşısında üstün konuma geçmiştir. Bunun, tüm kadınlar açısından olduğu gibi, kamu yönetiminde çalışan kadın

memurlar açısından da anlamı, erkeklerle eşitlenene kadar olumlu ayrımcılıktan yararlanmalarıdır. Buna karşılık, bu düzenleme, günümüze kadar hayata geçememiştir. Aslında bunun şaşırtıcı olmadığı, dahası doğal olduğu söylenebilir. Refah devleti paradigmasının kadın projesini temsil eden ve taraf devletlerin kadınları eşitleştirme yükümlülüğünü öngören bu sözleşme, neoliberalizmin hegemonik bir kimlik kazandığı 1990'lar sonrasında siyasal dayanaktan yoksun kalmıştır.

Siyasal İktidarlar ve Kadınlar: Hükümet Programları

Hükümet programlarının, iktidar dönemleri için siyasal partilerin öngördükleri uygulamaların temel çerçevesini oluşturdukları, böylelikle önceliklerini belirledikleri söylenebilir. Bu çerçevede, 1979-2010 tarihleri arasında kurulan hükümetlerin programlarına bakıldığında,[1] I. ve II. Özal hükümetlerinin iktidarda olduğu dönemde, CEDAW'ın onaylanmasına ve Kadının Statüsü ve Sorunları Genel Müdürlüğünün kurulmasına karşın, programlarında bu konulara değinilmediği, diğer hükümetlerin programlarında ise kadın memurlarla ilişkilendirilebilecek, karar mekanizmalarında kadınların temsili, emeklilik, kamu yönetiminde kadın sorunlarına ilişkin örgütlenme gibi belli temaların yer aldığı görülmektedir. I. Mesut Yılmaz (23.06.1991-20.11.1991), I. Tansu Çiller Hükümeti (25.06.1993-05.10.1995), II. Mesut Yılmaz Hükümeti (06.03.1996-28.06.1996) programlarında, kadınların karar mekanizmalarında temsil edilmeleri; VII. Süleyman Demirel (21.11.1991-25.06.1993) Hükümeti programında yaşa bakılmaksızın kadınlara 20 yılda emekli olma hakkının tanınması; III. Mesut Yılmaz Hükümeti (30.06.1997-11.01.1999) programında, kadın sorunlarıyla ilgili ulusal mekanizma olarak başbakanlığa bağlı Kadının Statüsü ve Sorunları Genel Müdürlüğünün örgütlenmesi için gerekli yasal düzenleme gerçekleştirilmesi; tüm kurum ve kuruluşlarda kadın birimlerinin kurulmasının teşvik edilmesi; başta CEDAW ve diğer uluslararası belgeler ile Avrupa Konseyi, İLO, OECD, AGİK gibi kuruluşların kadınlara yönelik kararları doğrultusunda iç mevzuatta düzenlemelerin yapılması, "Kadın, Aile ve Çocuk Sorunları Bakanlığı" kurulması; Gül Hükümetinin (18.11.2002-14.03.2003) programında da, CEDAW ile getirilen ilkelerin uygulanmasına yönelik düzenlemeler yapılması üzerinde durulmuştur. Kadının çalışması için önemi açık olan, çocuklar için okul öncesi eğitim olanaklarının sağlanmasına ise, bir tek V. Ecevit Hükümetinin (28.05.1999-18.11.2002) programında değinilmiştir.

Bu öngörülerin yaşama yansımasına gelince, yalnızca VII. Demirel Hükümeti kadın, aile ve sosyal hizmetlerden sorumlu bir müsteşarlığın kurulmasını ve erken emeklilikte yaş sınırının kaldırılmasını gerçekleştirmiştir. Diğerleri ise, hükümet programlarında "söz" olarak kalmışlardır.

---

1 Hükümet programları için bkz. http://www.tbmm.gov.tr/kutuphane/e_kaynaklar_kutuphane_hukumetler.html

Ulusal Politika Belgeleri: Kalkınma Planları

Genel bir değerlendirme yapılacak olursa, hükümetlerin temel politika belgeleri olarak nitelendirilebilecek kalkınma planlarında da, 1979 sonrasında, kadınlara sınırlı bir biçimde yer verildiği, genelde çalışan kadınlardan söz edildiği söylenebilir. Tek tek kalkınma planları incelendiğinde;[2] 1979-83 dönemini kapsayan *Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı*'nında kadın memurlarla ilişkilendirilebilecek hiçbir önlem yer almamıştır. Kadın işgücü arzındaki artışın 1.000 ile sınırlı kalmasının öngörüldüğü (s. 131) *Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı*'nda (1985-89) ise, *özel olarak kadın memurlara yönelik bir düzenleme olmamakla birlikte,* emeklilik yaşının tüm sosyal sigorta kurumlarında erkekler için 55, kadınlar için 50'ye yükseltilmesinin gerekliliği vurgulanmıştır. Bunun dışında, bu planda kreş ve gündüz bakımevlerinin mevcut kapasitelerinin ve hizmet veriminin artırılmasına, sayı ve niteliklerinin geliştirilmesine değinilmiştir (s. 154). 1990-94 dönemini kapsayan *Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı*'nda ise, yine özel olarak kadın memurlar anılmamakla birlikte, çalışan kadınların çalışma hayatı, sosyal güvenlik, sağlık, mesleki eğitim, yeniden işe alınma gibi konularda karşılaştıkları, uygulamadan kaynaklanan güçlüklerin giderilmesi için gerekli önlemlerin alınması, çocuklarının bakım olanaklarının artırılması (s. 287) ve kadınların çalışma hayatına daha fazla katılmasını (...) sağlayacak meslek edindirme ve beceri kazandırma çalışmalarına ağırlık verilmesi, özel programlar ve projeler geliştirilmesi (s. 354) üzerinde durulmuştur. 1980 sonrası kalkınma planları arasında kadınlara en fazla yer ayrılan *Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı*'nda (1996-2000) ise, çalışan kadınlara yönelik politikalar arasında; çalışma hayatını düzenleyen yasalarda, hamilelik ve doğum izni, kreş ve çocuk bakımevi açılması ile ilgili maddelerde, kadının çalışma yaşamından kopmasının önlenmesine, aile birliğinin güçlendirilmesine ve çalışan annelerin çocuklarının yeterli bakım imkânına kavuşturulmasına yönelik değişiklikler yapılması sayılmıştır (s. 40). Bu Plan'da dile getirilen önemli bir konu da, memurların emeklilik rejimine ilişkindir. Yukarıda değinildiği gibi, 1992 yılında emeklilikte yaş sınırı kaldırılmış, kadınlarda 20, erkeklerde 25 hizmet yılını tamamladıktan sonra istekleri halinde emekli olmalarına olanak sağlanmıştır. Plana göre bu düzenleme, emeklilik sisteminin sürdürülebilirliğini ortadan kaldırmaktaydı (s. 111). Planda, "Kadın Hakları" başlığı altında da, "Çalışan kadının annelik görevlerini yerine getirmesinin sağlanması, bundan dolayı çalışma hayatından çıkarılmasının engellenmesi, çalışan annelerin çocuklarının yeterli bakımının sağlanması hedefleri yer almıştır (s. 222). Kadınlara yönelik hizmetlerin etkinliğini artırmak ve daha geniş kitlelere hizmet sunmak amacıyla, 13 valilik bünyesinde Kadının Statüsü Birimleri oluşturulduğuna değinilen *Sekizinci Beş*

2 Kalkınma Planları için bkz. http://www.dpt.gov.tr/PortalDesign/PortalControls/WebIcerikGosterim.aspx?Enc.

Yıllık Kalkınma Planı'nda *(2001-5)*, kadınların kalkınma sürecine, iş hayatına ve karar alma mekanizmalarına daha fazla katılımlarının sağlanması yeni temalar olarak yer almıştır (s. 94). Bu planda kadınlar, çocuklar ve sakatlar başta olmak üzere, çalışma hayatında özel ilgiye muhtaç ve gerekli özen gösterilecek gruplar arasında sayılmıştır (s. 106). 2007-13 dönemini kapsayan *Dokuzuncu Beş Yıllık Kalkınma Planı*'nda ise, istihdam oranlarının düşüklüğünün yanı sıra, kadınların karar alma sürecine katılımının AB ülkeleriyle karşılaştırıldığında yetersizliği dile getirilmiştir. Ancak burada da, yalnızca kadınların parlamentodaki temsilinin azlığı üzerinde durulmuştur (s. 43). Kadınların işgücüne ve istihdama katılımlarının artırılması amacıyla çocuk ve diğer bakım hizmetlerine erişimlerinin kolaylaştırılması bu planın öngördüğü önlemler arasında yer almıştır (s. 84).

Planlara ilişkin olarak, göze çarpan özellik çalışan kadınların annelik işlevi ile tanımlanmasıdır. Bu nedenle, öngörülen önlemler *Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı* dışında çocuk bakımı ve emeklilik koşulları ile sınırlı kalmıştır. 2000 yılından sonra ise, sekizinci ve dokuzuncu planlarda, AB ilerleme raporlarında sürekli yer alan karar mekanizmalarında kadınların sayısının artırılması konusu önlemler arasında yer almıştır. Ne var ki, kalkınma planlarında öngörülen hedefler ve önlemlerden yalnızca, emeklilik rejiminin yeniden düzenlenmesi gerçekleştirilmiştir. Eğer devletin temel politika belgelerinden birini kalkınma planları oluşturuyorsa, planlarda kamu yönetiminde çalışan kadınlara doğrudan doğruya bir değinmenin olmayışı, bu kadınlar açısından bir gösterge sayılabilir.

Avrupa Birliği Uyum Süreci ve İlerleme Raporları

AB Uyum Süreci'nin de genelde kadınlar, özelde kamu yönetiminde kadınlar açısından kimi etkilerinden söz edilebilir. AB, 1998'den başlayarak, kadın-erkek eşitliğine ilişkin olarak, Türkiye'nin "AB müktesebatı"na uyum sağlaması gerekliliğini her ilerleme raporunda[3] vurgulamış ve bu yolda alman önlemleri değerlendirmiştir. Bu arada Türkiye de, 2001 Yılı Ulusal Programı'nda,[4] kısa dönemde gerçekleştirilecek önlemler arasında Kadının Statüsü ve Sorunları Genel Müdürlüğü (KSSGM) kuruluş yasasının çıkartılmasını, doğum izinlerinin yeniden düzenlenmesini ve ebeveyn izninin getirilmesini taahhüt etmiştir (2001, s. 287-88). Ebeveyn izni Türkiye'nin AB Müktesebatına Uyum Programı'nda da (2007-2013) 2007-8 yasama yılında gerçekleştirilecek yasal düzenlemeler arasında sayılmış (ABGS, 2007, s. 253), buna karşılık, bilindiği gibi, KSSGM'nin kuruluş yasasının çıkması 2004'te, doğum izni ve ebeveyn izninin düzenlenmesi ise, ancak 2010'da gerçekleşebilmiştir.

3 İlerleme raporları için bkz. http://www.abgs.gov.tr/index.php?p=123&l=1

4 Avrupa Birliği Müktesebatının Üstlenilmesine İlişkin Türkiye Ulusal Programı için bkz. http://www.abgs.gov.tr/index.php?p=195&l=1

AB'ye üyelik sürecinde, ilerleme raporlarında yer alan kamu yönetimi ve kadın memurlarla ilişkilendirilebilecek eleştiriler arasında öncelikle, *fırsat eşitliği ilkesi* ile ilişkili olarak, istihdamda eşit davranış ve ebeveyn izni konularında uyum gereği (2003, s. 84; 2006, s. 52); *kadınlara ve erkeklere eşit davranış ilkesi* ile ilgili olarak, istihdamda ayrımcılığı yasaklayan AB yönergelerinin iç hukuka aktarılmasına ilişkin ilerleme gerçekleşmediği (2005, s. 36, 112); ayrımcılıkla mücadele ve eşit fırsatlar alanında sınırlı bir gelişmenin gerçekleştiği ve daha fazla uyum gerektiği (2007, s. 55); Türkiye'de kadınların istihdam oranlarının, AB üyeleri ve OECD ülkeleri arasında en düşük düzeyde olduğu, ulusal mevzuatta, doğrudan ve dolaylı ayrımcılığın tanımlanması gibi önemli genel esas ve tanımların eksik olduğu (2008, s. 20); yaklaşık 10 yıldır beklenen KSSGM kuruluş yasasının hâlâ kabul edilmediği (2004, s. 38); kurumsal kapasite açısından Kadının Statüsü Genel Müdürlüğünün, personel sıkıntısı çektiği ve Kadının Statüsü Danışma Kurulu'nun rapor döneminde toplanmadığı (2006, s. 17, 52); ayrımcılığın önlenmesi ve eşit davranışın desteklenmesi için AB *müktesebatının* gerektirdiği etkin ve bağımsız bir eşitlik kurumunun kurulmadığı (2006, s. 52; 2008, s. 20; 2009, s. 22-3); kadınların çalışma yaşamında, siyasette, kamuda üst düzey görevlerde ve sendikalarda temsilinin düşüklüğü, erişilebilir çocuk bakımı hizmetlerinin yetersizliği, çalışma ve aile yaşantısını uyumlaştırmayı amaçlayan mevzuat ve politikaların henüz kabul edilmediği (2010, s. 71) gibi konular yer almıştır.

İlerleme raporlarında, 2001-2010 döneminin kamu yönetiminde toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanmasına ilişkin olumlu gelişmeler arasında, kadın memurların işyerinde pantolon giymesini yasaklayan 1982 tarihli yönetmeliğin 3 Ocak 2002 tarihinde değiştirilmesi (2002, s. 31); "sınırlı bir ilerleme" olarak değerlendirilen 2004 tarihli Başbakanlık Genelgesi'nin yayımlanması; devlet memurlarının doğum izninin Temmuz 2004'te 16 haftaya çıkartılması (2004, s. 37); KSGM'nin kuruluş yasası ve bu yasa uyarınca Kadının Statüsü Danışma Kurulu'nun kurulmasına ilişkin yönetmeliğin kabul edilmesi (2005, s. 36); erkek hemşirelerin atanmasına olanak sağlanması ve Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü'nün idari kapasitesinin güçlendirilmesi (2007, s. 55); 2010 Anayasa değişikliği ile kadınlar lehine olumlu pozitif ayrımcılık önlemleri alınabilmesinin öngörülmesi ve çalışma yaşamında kadınların istihdamını ve fırsat eşitliğini sağlamayı amaçlayan, kadınların istihdamının izlenmesi ve eşgüdümün sağlanması için ulusal bir kurulun kurulması, toplumsal taraflar ve STK'ların kurul çalışmalarına katılması, mevzuat ve politikaların hazırlanması ve uygulanmasında toplumsal cinsiyet eşitliğinin gözetilmesini öngören bir Başbakanlık Genelgesi'nin yayımlanması (2010, s. 25) sayılmıştır.

Özetlemek gerekirse, kamu yönetimi ve kadın memurlar açısından AB ilerleme raporlarının, kimi sorun alanlarını gündeme getirdiği söylenebilir. Bunlar,

kadın memurların oranının AB ve OECD ülkelerinin altında kalması, çocuk bakımı ve aile yaşamı ile çalışma yaşamı arasında uyum sağlamayı amaçlayan kurumsal yapı, mevzuat ve politikaların yetersizliği ve kamu yönetiminde yüksek yönetim konumlarında kadınların sayısının düşüklüğüdür. AB raporlarında en fazla değinilen konulardan biri olan KSGM'nin öyküsünün devletin kadınlara yönelik politikaları açısından aydınlatıcı olduğu söylenebilir.

1979'dan 2010'a Kamu Yönetiminde Kadınlara Yönelik Örgütlenme

Türkiye'de kadın sorunlarına ilişkin ilk örgütlenme, 1987 yılında Devlet Planlama Teşkilatında (DPT) Kadına Yönelik Politikalar Danışma Kurulu'nun oluşturulması ile gerçekleşmiştir. Kadının Statüsü ve Sorunları Genel Müdürlüğü (KSSGM) ise, Akbulut Hükümeti döneminde 20 Nisan 1990'da başbakana bağlı olarak kurulmuştur.[5] 25 Ekim 1990 tarih ve 3670 sayılı Kuruluş Kanunu ile, hükümetin tek kadın bakanı İmren Aykut'un başında bulunduğu Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığına bağlanmıştır. 24 Haziran 1991'de kurulan I. Mesut Yılmaz hükümetinde, İmren Aykut'un devlet bakanlığına kaydırılması üzerine, KSSGM de bakanı izlemiştir. İzleyen dönemde, DYP-SHP Koalisyon Hükümetinde Türkan Akyol'un devlet bakanlığı sırasında KSSGM, Aile Araştırma Kurumu ve Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu (SHCEK) ile birlikte 13 Ekim 1993'te 534 sayılı Kanun Hükmünde Kararname ile kurulan Başbakanlık Kadın ve Sosyal Hizmetler Müsteşarlığı'nın çatısı altında yer almıştır. Müsteşarlığı kuran 514 sayılı KHK ve bu kararnamenin dayanağı olan Yetki Kanunu 6.10.1993'te Anayasa Mahkemesi tarafından iptal edilmiştir. Bu iptalden sonra 2 Haziran 1994'te 536 sayılı KHK ile Kadın ve Sosyal Hizmetler Müsteşarlığı yeniden kurulmuş, ancak bu kararname ve kararnamenin dayandığı Yetki Kanunu da Anayasa Mahkemesi tarafından bir kez daha iptal edilmiştir. Bu iptal, müsteşarlık düzeyinde örgütlenmenin sonunu getirmiştir. İzleyen 10 yıl bir kuruluş yasası olmaksızın varlığını sürdürmesine karşılık, 1997 yılında KSSGM koordinasyonunda 13 il valiliği bünyesinde "Kadının Statüsü Birimleri" kurulmuştur.

KSSGM, AKP'nin iktidara gelmesinden sonra, 27 Kasım 2002 tarih ve 24949 sayılı *Resmi Gazete*'de yayımlanan "Kuruluşların Bağlı ve İlgili Oldukları Bakanlıkların Değiştirilmesi ile İlgili İşlem" ile Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığına, 29 Mart 2003 tarih ve 25063 sayılı *Resmi Gazete*'de yayımlanan Cumhurbaşkanlığı onayı ile yeniden Başbakanlığa bağlanmıştır. KSSGM, bir tasarının 1999 yılında TBMM başkanlığına gönderilmesine karşın, ancak 2004 yılında bir kuruluş kanununa kavuşabilmiştir. Genel Müdürlüğün adını, Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü (KSGM) olarak değiştiren 5251 sayılı Kanun,

5 422 Sayılı Kanun Hükmünde Kararname, *Resmi Gazete*, sayı: 20498, 20 Nisan 1990.

6 Kasım 2004 tarihli *Resmi Gazete*'de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. Genel Müdürlüğün 11 yıl sonra bir kuruluş kanununa kavuşmasını AB uyum sürecine borçlu olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Nitekim kanun tasarısının Bütçe Plan Komisyonu'nda görüşülmesi sırasında yapılan eleştiriler üzerine, dönemin Kadından Sorumlu Devlet Bakanı Güldal Akşit, AB'ye uyum çalışmaları çerçevesinde bu kanunun mutlaka çıkması gerektiğini söylemiştir.[6]

Bu koşullar altında, kendinden beklenebilecek olanın üzerinde etkinlik sergileyen KSGM'nin çalışmalarında önceliği kadın girişimciliği ve aile içi şiddet konularına verdiği ve çalışma yelpazesinde en sınırlı yerin kamu yönetiminde çalışan kadınlara ayrıldığı söylenebilir (bkz. KSGM, 2010). CEDAW ülke raporlarında ve 2008-13 yıllarını kapsayan *Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Eylem Planı*'nda kadın memurlar "öylesine" değinilen kadın kesimleri arasında yer almıştır.

Kadınların siyasi karar alma ve kamu yönetimi süreçlerinde dengeli bir şekilde temsil edilmesinin demokrasinin önemli bir koşulu olduğu ve kamu yönetiminin kalitesi açısından yaşamsal bir önem taşıdığı belirtilen söz konusu Eylem Planı'nda, kadın memurlara yalnızca yüksek yönetim konumlarında temsil bağlamında değinilmiştir. Buna göre, "Kamu yönetimindeki yönetici pozisyonlarında erkekler ve kadınlar arasında dengeli bir katılımın sağlanması, toplumsal cinsiyet eşitliği anlayışının yerleştirilmesi (*gender mainstreaming*) için çok önemlidir. Kadın liderler (yöneticiler), kadınların sorunlarını göz önünde bulundurmaya daha meyillidir. Kadınların bilgi, beceri ve duyarlılıklarının yönetimsel düzeylerde yansıtılmaması, yaşamın bütün alanlarında sürdürülebilir gelişmenin gerçekleştirilmesini engelleyen bir etkendir" (KSGM, 2008/b, s. 46,

6 TBMM Plan ve Bütçe Komisyonu'nda, KSGM'nin kuruluşuna ilişkin yasa tasarısı görüşülürken, ilginç tartışmalar yaşanmıştır. Bazı AKP'li milletvekilleri bu genel müdürlüğün gerekli olmadığı görüşünü savunurken, alt komisyon kurulmasını istemiştir. AKP Ağrı Milletvekili Melik Özmen, "Niye erkeğin statüsünü korumak için genel müdürlük kurulmuyor?"; AKP Balıkesir Milletvekili Ali Osman Sali, "Kadının statüsünden çok insan statüsü sorunu vardır. Bu konuda TÜBİTAK gibi bir kurum kurulabilir ancak üzüm salkımı gibi teşkilatlar olmamalıdır" sözleriyle görüşlerini açıklarken, AKP Aksaray Milletvekili Ruhi Açıkgöz, kadınların okuryazarlık oranı, istihdam, kırsal kesimde zorla çalıştırılma gibi pek çok sorunları olduğunu belirterek, "Aynı düşünceye sahip bir erkek üniversiteye giderken, kadınlar gidemiyor. Bu bir kadın sorunu ancak kadınlar tarafından sahiplenilmiyor. Başörtüsü konusunda KSGM'nin yaptığı bir çalışma var mı? Ben bu Genel Müdürlüğe karşıyım," demiştir. CHP İstanbul Milletvekili Birgen Keleş de, bu genel müdürlüğün gerekli olduğunu, Meclis'te ise Kadın-Erkek Eşitliği Komisyonu kurulması gerektiğini ileri sürmüştü. Komisyon Başkanı Adalet ve Kalkınma Partili Sait Açba'nın pek çok tasarının alt komisyona gittiğini ancak sonra Genel Kurul'dan çıkarıldığını söylemesi üzerine, Bakan Akşit, "Yanlış algıladıysam sözümü geri alıyorum. *Feminist bir yaklaşımda değilim, ancak AB'ye uyum çerçevesinde bu yasaların mutlaka çıkarılması gerekiyor,*" diye konuşmuştur (http://www.habervitrini.com/haber.asp?id=102526, 15.10.2003).

48). 2009 AB İlerleme Raporu'nda (2009, s. 65) insan ve finansman kaynakları hakkında bilgiye yer vermemekle, kesin ve ölçülebilir hedefler içermemekle eleştirilen Eylem Planı, böylelikle yüksek yönetim konumlarındaki yetersiz temsilleri dışında kadın memurların sorunlarını yok saymıştır.

Bu çerçevede, örgütlenme konusunda CEDAW Gölge Raporu'nda dile getirilen şu görüşlere katılmamak olanaksız gözükmektedir: "Ulusal mekanizma olarak KSGM'nin ve diğer kamu kurumlarının CEDAW'daki yükümlülükleri yerine getirecek örgütlüğe ve sistematik yaklaşıma sahip olduğu söylenemez. 1998 yılından bu güne 81 ilin yalnızca 14'ünde kurulabilen ulusal mekanizmaya bağlı kadına yönelik birimlerin etkinliklerini ölçecek hiçbir somut veri bulunmamaktadır" (*CEDAW Gölge Raporu,* 2005). Nitekim, Avrupa Birliği ilerleme raporlarında da sürekli olarak bir eşitlik kurumunun eksikliği dile getirilmiştir.

Öte yandan, KSGM dışında, kimi bakanlıklarda ve kamu kuruluşlarında kendi görev alanlarına giren kadınlara yönelik örgütlenmeler de ortaya çıkmıştır. Bunların arasında, Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı-Kadın Çiftçiler Daire Başkanlığı; Milli Eğitim Bakanlığı-Kız Teknik Öğretim Genel Müdürlüğü; Sağlık Bakanlığı-Ana Çocuk Sağlığı ve Aile Planlaması Genel Müdürlüğü; Türkiye İstatistik Kurumu-Sosyal İstatistikler Daire Başkanlığına bağlı Nüfus ve Demografi Grubunun altında Toplumsal Cinsiyet İstatistikleri Takımı; Başbakanlık Güneydoğu Anadolu Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığına (GAP) bağlı ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde yaşayan kadınlara hizmet sunan Çok Amaçlı Toplum Merkezleri; Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu Genel Müdürlüğünde Aile, Kadın ve Toplum Hizmetleri Daire Başkanlığı ve bu daire başkanlığına bağlı olarak hizmet veren toplum merkezleri yer almaktadır (KSGM, 2008/a, s. 22). Bunlara ek olarak, kadına yönelik şiddetle mücadele eylemlerinin koordinasyonuna ilişkin yayınlanan 2007/8 sayılı İçişleri Bakanlığı Genelgesi, valiliklere ilgili kurumlar arası koordinasyon ve işbirliğini yürütmek üzere il koordinasyon komiteleri kurma görevini vermiştir. Ancak 81 valiliğin yalnızca 22'sinde kurulan komitelerin yalnızca bir bölümü aktif olarak çalışmaktadır.

Kadınlara yönelik örgütlenme konusunda 2010 yılından bu yana iki gelişme yaşanmıştır. Bunlardan ilki aşağıda üzerinde durulacak olan "Kadın İstihdamının Artırılması ve Fırsat Eşitliğinin Sağlanması" konulu Başbakanlık Genelgesi (2010/14) ile[7] kadının istihdamına ilişkin sorunların belirlenmesi ile bu sorunların giderilmesine yönelik olarak, ilgili tüm tarafların gerçekleştirdiği çalışmaları izlemek, değerlendirmek, eşgüdüm ve işbirliğini sağlamak üzere, "Kadın İstihdamı Ulusal İzleme ve Koordinasyon Kurulu" oluşturulmasıdır.[8]

7 *Resmi Gazete*, sayı: 27591, 25 Mayıs 2010.

8 Kurul, Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Müsteşarı başkanlığında; Adalet, İçişleri, Milli Eğitim, Sağlık, Tarım ve Köyişleri, Sanayi ve Ticaret Bakanlıklarından ve Devlet

İkinci olarak, aynı genelge ile kamu kesiminde kadın istihdamına ilişkin fırsat eşitliğini ve bu konuda çıkarılan kanun, yönetmelik ve diğer düzenlemelerin uygulanmasını izlemek üzere tüm bakanlıklarda müsteşar yardımcısı düzeyinde bir görevlendirme yapılması, ayrıca bir birime "kadın-erkek fırsat eşitliği"ne ilişkin görev verilmesi öngörülmüştür. Son olarak da, bir yetki kanunu ile halen bağlı kuruluşlar eliyle yürütülen aile, özürlüler, çocuklar, kadınlar ve sosyal yardımlar alanındaki hizmetlerin daha etkin ve verimli bir şekilde sunulabilmesini sağlamak üzere yeni bir bakanlık kurulması öngörülmüştür.[9]

Yasal Çerçeve: Anne Olarak Kadın Memur

Kadın memurlara ilişkin yasal düzenlemeler 1965 yılında çıkartılan 657 sayılı Devlet Memurları Kanunu'nda (DMK) yer almıştır. Anayasa'da "*Her Türk* kamu hizmetlerine girme hakkına sahiptir. Hizmete alınmada görevin gerektirdiği niteliklerden başka hiçbir ayrım gözetilemez" (m. 70) kuralının yer alması ve DMK'da liyakat/yeterlilik ilkesinin öngörülmüş olması, kamu yönetiminde kadın memurlar açısından fırsat eşitliğinin ve eşit davranışın güvencesi sayılmıştır. Bunun dışında DMK, hamile ve doğum yapan kadınların izinlerini düzenlemiştir. İş Kanunu'nda kadın işçilere ilişkin düzenlemelerin çok daha kapsamlı olmasına karşılık, iş güvencesi nedeniyle, kadın memurlar her zaman daha ayrıcalıklı olarak değerlendirilmiştir. Ancak var olan düzenlemeler kadınlara karşı ne doğrudan ne de dolaylı ayrımcılığı engellemekte etkili olamamıştır. Buna karşın, 1965'ten 2000'lere kadar kadın memurların çalışma yaşamına ilişkin düzenlemeler aynı çizgide sürmüştür. 2000 sonrasında ise, AB uyum süreci, kadın memurlara ilişkin kimi düzenlemelerin gündeme gelmesinde itici güç oluşturmuştur. Ne var ki, kadın memurlara ilişkin yasal düzenlemelerin kadının anne ve eş konumuyla

---

Planlama Teşkilatı Müsteşarlığından müsteşar yardımcısı; Özürlüler İdaresi Başkanlığı, Sosyal Güvenlik Kurumu Başkanlığı, GAP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı, Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Genel Müdürlüğü, Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü, Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu Genel Müdürlüğü, Türkiye İş Kurumu Genel Müdürlüğü ve Türkiye İstatistik Kurumundan Başkan veya Genel Müdür; TOBB, TESK, memur, işçi ve işveren konfederasyonları temsilcileri ile Kurul tarafından bir yıl süre için belirlenecek kadın istihdamı konusunda faaliyet gösteren sivil toplum kuruluşları ve üniversite temsilcilerinden oluşmaktadır.

9 Kamu Hizmetlerinin Düzenli, Etkin ve Verimli Bir Şekilde Yürütülmesini Sağlamak Üzere Kamu Kurum Ve Kuruluşlarının Teşkilat, Görev ve Yetkileri İle Kamu Görevlilerine İlişkin Konularda Yetki Kanunu, Kanun No. 6223, Kabul Tarihi: 06.04.2011. *Resmi Gazete*, sayı: 27923, 3 Mayıs 2011. Bu yazının kaleme alındığı sırada, kurulacak bakanlığın adında kadın sözcüğünün olmayacağına ve Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı adını taşıyacağına ilişkin haberler kadın örgütlerinin tepkisi ile karşılaşmıştı.

sınırlı kalması özelliği süregelmiştir (Turanlı-Yücel, 2007, s. 100). Aşağıda, kadın memurlara ilişkin yasal düzenlemeler, hizmete giriş ve yükselme, annelik ve doğum, çocuk bakımı ve emeklilik başlıkları altında incelenecektir.

Hizmete Giriş ve Yükselme: Olumlu Ayrımcılık Değil, Fırsat Eşitliği

Kadınların kamu yönetiminde çalışmalarına ilişkin olarak ayrımcılığa temel olacak her hangi bir düzenlemenin olmamasından yola çıkan kimi araştırmacılar, yasal çerçeve açısından gelinen noktanın hiç de küçümsenecek düzeyde olmamasına karşın, aynı gelişme düzeyinin yasaların gerçek anlamda toplumsal yaşama geçirilmesine yönelik ekonomik, toplumsal ve kültürel girişimler bakımından da gerçekleştirilmesinin zorunlu olduğunu ileri sürmektedirler (Kutlu-Gürsel, 2002, s. 51). 1979 sonrasında, Anayasa ve DMK'nın ayrımcılığa temel oluşturabilecek bir düzenleme içermemesine karşılık, özelikle bazı alanlarda kadınların istihdamının engellendiği yolunda değerlendirmeler gündeme gelmiştir. Bunlar arasında, mülki idare hizmetleri sınıfı ile maliye bakanlığı teftiş hizmetleri çok sık anılmıştır. Bu konuda olumlu bir gelişme olarak, 1989 yılından sonra İçişleri Bakanlığı kaymakamlık sınavlarına kadınları kabul etmeye başlanmasından söz edilebilir. Bir başka gelişme, 1999 yılından sonra ilk kez devlet memuru olacaklar için merkezi sınav sisteminin (Kamu Personeli Seçme Sınavı-KPSS) getirilmesi olmuştur. Merkezi sınavda başarılı olanların kamu görevlerine atanabilmeleri için başvurdukları kamu kurum ve kuruluşlarının yapacağı değerlendirmenin olumlu olmasının gerekmesine karşılık, bu sistemin bir ölçüde nesnellik ve fırsat eşitliği sağlaması; bireysel ve siyasal kayırmacılığı engellemesi gibi olumlu yönlerinden söz edilebilmektedir. Bu özelliklerin kadın memur adayları açısından da olumlu sonuçlar yaratmasının beklenmesine karşın, kamu hizmetine girişte kadınlara karşı ayrımcılığın sürdüğü iki başbakanlık genelgesi ile belgelenmiştir.

AB uyum sürecinde kriterlerden birisinin kadın-erkek eşitliği ve cinsiyet temeline ayrımcılık yapılmaması olmasına karşın, 2004 yılına kadar bu konuda herhangi bir düzenleme gerçekleşmemiştir. 2004 yılında kamu personel alımlarında cinsiyet ayrımcılığı yapılmamasına ilişkin "Personel Temininde Eşitlik İlkesine Uygun Hareket Edilmesi" konulu 2004/7 sayılı Başbakanlık Genelgesi[10] yayımlanarak yürürlüğe girmiş, tüm kamu kurum ve kuruluşlarının söz konusu genelgeye uymaları zorunlu tutulmuştur. Bu düzenlemenin 2003 AB İlerleme Raporu'nda yer alan istihdamda eşit davranış konusunda Avrupa Birliği müktesabatına uyum gerekliliğine bir yanıt olduğu söylenebilir. Nitekim bu genelge 2004 *İlerleme Raporu*'nda, sınırlı ama olumlu bir gelişme olarak değerlendirilmiştir.

10 *Resmi Gazete*, sayı: 25354, 22 Ocak 2004.

Söz konusu genelgede, bazı kamu kurum ve kuruluşlarının personel alımına ilişkin ilanlarında, hizmet gerekleri dışına çıkıldığı izlenimini oluşturacak şekilde "erkek olmak" şartına yer verildiği, personel alımında hizmet gerekleri dışında cinsiyet ayrımı yapılmasının, başta Anayasa ve taraf olunan uluslararası sözleşmelerdeki kadın-erkek eşitliğine ilişkin hükümlere aykırı olduğu belirtilmekte, tüm kamu kurum ve kuruluşları tarafından personel alımı amacıyla yapılacak çalışmalarda, başvuru kabul koşullarının hizmet gerekleri doğrultusunda belirlenmesi ve vatandaşlar arasında ayırım yapıldığı izleniminin oluşmasına meydan vermeyecek şekilde hareket edilmesi gerektiği dile getirilmiştir.

Ne var ki, genelgeye karşın, kamu yönetiminde kadınların işe alınmasında ayrımcılık varlığını sürdürmüştür. Özellikle, inşaat, maden, petrol mühendislikleri ve inşaat teknikerliği gibi erkek uğraşı sayılan alanlarda diplomalı kadınlar ya işe alınmayarak ya da masa başında çalışmaya zorlanarak ayrımcılığa uğrarken, yukarıda anılan KPSS sonuçlarına göre memuriyete yerleştirmelerde kimi uğraşlarda erkek olma koşulu öngörülmüştür. Örneğin, 2002-2004 yıllarında Devlet Personel Başkanlığınca yayımlanan işe yerleştirme tercih kılavuzlarında Maden Tetkik Arama (MTA) ve Devlet Su İşleri gibi kuruluşlarda işe alınacak bazı mühendisler için "erkek" olma koşuluna yer verilmiştir. Teolog kadınlar, Diyanet İşleri Başkanlığında vaize, kurs öğreticisi, araştırmacı kadrolarının dışında bir işe atanmamış, yönetim konumlarına yükselememişlerdir (*Uçan Süpürge*, 2004; sendika.org., 2007). 2004 KPSS sınavında MTA'nın alacağı 100 mühendisin 88'i için öngörülen "cinsiyeti erkek olmak" koşuluna karşı TMMOB tarafından Danıştayda dava açılmıştır. Danıştay, tercih kılavuzunda yer alan bu koşulu Anayasanın eşitliğe ilişkin 10. maddesiyle kamu hizmetine girme hakkına ilişkin 70. maddesine aykırı bularak iptal etmiştir (Danıştay, 2006). Yine, 2004/7 sayılı Başbakanlık Genelgesi'ne karşın, 2006 yılında Petkim'in ilanlarında mühendis kadrolarının hemen hepsi için "erkek" olmak ilk koşul olarak belirlenmiştir. Sınırlı sayıdaki kadın kadroları için ise, sertifika vb ek koşullar aranmıştır (Özcan, 2006).

Altı yıl sonra, 25 Mayıs 2010 tarihinde yayımlanan ikinci bir Başbakanlık Genelgesi, hizmete girmede sorunun varlığını sürdürdüğünün kanıtı olmuştur.[11] Bu genelgede, kadınların sosyoekonomik konumlarının güçlendirilmesi, toplumsal yaşamda kadın-erkek eşitliğinin sağlanması, sürdürülebilir ekonomik büyüme ve sosyal kalkınma amaçlarına ulaşılabilmesi için kadınların istihdamının artırılması ve "eşit işe eşit ücret" kuralının hayata geçmesinin şart olduğu belirtilmiştir. 2010 Genelgesi kadın memurlarla ilişkilendirilebilecek kimi başka önlemler öngörmüştür:

11 "Kadın İstihdamının Artırılması ve Fırsat Eşitliğinin Sağlanması" konulu Başbakanlık Genelgesi (2010/14), *Resmi Gazete*, sayı: 27591, 25 Mayıs 2010.

- Öncelikle kamu kesiminde kadın istihdamına ilişkin fırsat eşitliğini ve bu konuda çıkarılan kanun, yönetmelik ve diğer düzenlemelerin uygulanmasını izlemek üzere tüm bakanlıklarda müsteşar yardımcısı seviyesinde bir görevlendirme yapılacak, ayrıca bir birime "kadın-erkek fırsat eşitliği"ne ilişkin görev verilecektir.
- Kamu kurum ve kuruluşları ve yerel yönetimler, hazırlayacakları stratejik plan, performans programları ve faaliyet raporlarına kadın-erkek eşitliği yaklaşımını dahil edecekler, bu metinlerde istatistiksel veriler ile bilimsel araştırmalar ve bunlar için kullanılacak ödeneklere yer vereceklerdir.
- Kamu kurumlarınca mevzuat taslakları hazırlanırken, fırsat eşitliği etki değerlendirmesi yapılarak taslakların ekinde sunulacaktır.
- Kamu kurum ve kuruluşlarında işe giriş sınavları ve hizmet içi eğitim programlarına katılım, görevde ve unvanda yükselme (terfi), yüksek yönetim kademelerinde görev alma konularında cinsiyete dayalı ayrımcılık yapılmayacak, kadın-erkek fırsat eşitliği ilkesi gözetilecektir.
- Tüm kamu kurum ve kuruluşları, hizmet içi eğitim programlarında "kadın-erkek fırsat eşitliği" konusuna yer vereceklerdir.
- Çalışma yaşamına ilişkin istatistikler cinsiyet temelinde toplanacaktır. Ayrıca ev eksenli çalışan kadınlara ilişkin düzenli ve sistemli istatistikler toplanacak, araştırmalar yapılacaktır.

Kimi olumlu önlemlerin yer almasına karşılık, bu genelgenin eleştiriye açık üç yönü bulunmaktadır: İlk olarak, bu bir yasa değildir. Yönetimin takdir yetkisi çerçevesinde her zaman değiştirilebilir, kolayca geri alınabilir bir düzenlemedir. İkinci olarak, genelge kurallarına uyulmamasının bir yaptırımının olup olmadığı belli değildir. Son olarak, olumlu ayrımcılık değil, fırsat eşitliği öngörülmektedir. Bilindiği gibi, fırsat eşitliği, dezavantajlı olanların aleyhine işleyen bir ilkedir. Bu çerçevede, genelgenin anlamlı olabilmesi için, eşit koşullarda kadınların yeğleneceği gibi bir düzenlemeyi içermesi gerekirdi. Ancak, yine de, en azından erkeklere öncelik verilmemesi gibi bir temenniyi dile getirdiğinden, olumlu sayılabilir.

Doğum ve Annelik İzinleri: Örtük Ayrımcılık

657 sayılı Devlet Memurları Kanunu'nun kadın memurlara ilişkin düzenlemeleri doğum ve annelik işlevleri ile sınırlı kalmıştır. 1979 yılında DMK'da kadın memura doğum yapmasından önce 3 hafta, doğurduğu tarihten sonra da 6 hafta süreyle izin verileceği kuralı yer almaktaydı (m. 104/a). Bunun dışında, devlet memurlarından çocuğu olanlara doğum yardım ödeneği verilmesi öngörülmekteydi. Ancak anne ve babanın her ikisinin de memur olması durumunda bu ödeneği baba alacaktı (m. 207). DMK'da bir düzenleme olmadığından, doğum izninden sonra çalışmaya başlayan kadın memurlara günde iki kez süt izni

Umumi Hıfzıssıhha Kanununa dayanılarak verilmekteydi (m. 177). DMK'da, Mayıs 1982'de yapılan bir değişiklikle, kadın memurlara altı aylık süreyle aylıksız doğum izni verilebilmesi öngörülmüştür (m. 108/2). Ancak izin verme konusunda yönetimin takdir yetkisi belirleyici olacaktı. 2004 yılında yapılan değişiklikle bu süre 12 aya çıkartılmıştır.

Ayrıca, yine 2004 yılında DMK'nın 104. maddesinde; kadın memurlara doğum yapmasından önce 8 hafta ve doğum yaptığı tarihten sonra 8 hafta olmak üzere 16 hafta süre ile aylıklı izin verilmesi, çoğul gebelik durumunda, doğumdan önceki 8 haftalık süreye 2 hafta süre eklenmesi; sağlık durumunun uygun olması ve isteği halinde, hekim onayı ile doğumdan önceki 3 haftaya kadar çalışabilmesi; bu durumda çalıştığı sürelerin doğum sonrası sürelere eklenmesi; öngörülen sürelerin sağlık durumuna göre hekim raporunda belirtilecek sürelerde uzatılabilmesi; bir yaşından küçük çocuklarını emzirmeleri için günde toplam bir buçuk saat süt izni verilmesi ve bu iznin kullanılmasında kadın memurun seçim hakkının olması yolunda değişiklikler yapılmıştır.[12] Böylelikle, 2003 yılında yeni İş Kanunu ile doğum ve annelik izinleri konusunda kadın işçilere tanınan haklar kadın memurlara da tanınmıştır. Ne var ki, AB uyum sürecinde öngörülen ebeveyn izni konusunda bir düzenleme yapılmamıştır.[13]

2011'de ise, "Torba Kanun" olarak adlandırılan bir dizi kanunda değişiklik yapan Kanun'la,[14] DMK'da hamilelik döneminde kadın memurun korunmasına, doğum izinlerin artırılmasına ve ebeveynlik iznine ilişkin bir dizi değişiklik gerçekleşmiştir.

İlk olarak, hamile kadın memurlara "tabip raporunda belirtilmesi halinde hamileliğin 24. haftasından önce ve her durumda hamileliğin 24. haftasından

12 Devlet Memurları Kanununun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi Hakkında Kanun, Kanun No. 5223 Kabul Tarihi: 14.7.2004, *Resmi Gazete*, sayı: 25529, 21 Temmuz 2004.

13 2006 yılında, Kadından Sorumlu Devlet Bakanı Nimet Çubukçu, bu konuda şunları söylemekteydi: "AB Müktesebatına Uyum Ulusal Programımızda yer alan taahhütlerimizden biri 'doğum izinleri ve ebeveyn izni müessesinin tesisi' ile ilgilidir. Kadınların istihdama giriş ve istihdamda kalışlarını çok yakından ilgilendiren çocuk bakımı sorumluluğunun paylaşılması amacıyla Bakanlığım tarafından Kanun Tasarısı hazırlanmıştır. Tasarı ile işçi ve memur olarak çalışan kadınlarımızın ücretsiz doğum izinlerinin anne ve babaların kullanabileceği ebeveyn izni haline getirilmesi, evlat edinme halinde bu izin haklarından yararlanabilmesi amacıyla ülkemizin koşulları ve ilgili AB Direktifleri dikkate alınarak hazırladığımız Kanun Tasarısı TBMM Genel Kurulunun gündemindedir" (Çubukçu, 2006).

14 Bazı Alacakların Yeniden Yapılanması ile Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanunu ve Diğer Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun, Kanun No. 6111, Kabul Tarihi: 13.02.2011, *Resmi Gazete*, sayı: 27857 (Mükerrer), 25 Şubat 2011.

itibaren ve doğumdan sonraki bir yıl süreyle gece nöbeti ve gece vardiyası görevi verilemez" kuralı getirilmiştir (m. 101/2).

Mazeret izni başlığı altında, yapılan düzenlemeyle, kadın memura; doğumun erken gerçekleşmesi nedeniyle, doğum öncesi analık izninin kullanılamayan bölümü de doğum sonrası analık izni süresine eklenecek; doğumda ya da doğum sonrasında analık izni kullanılırken annenin ölümü halinde, isteği üzerine memur olan babaya, anne için öngörülen süre kadar izin verilecektir (m. 104/A).

Yeni düzenleme ile süt izinleri de artırılmıştır. Kadın memura, saatlerini ve günde kaç kez kullanacağını kendisinin belirleyeceği biçimde, çocuğunu emzirmesi için, doğum sonrası analık izni süresinin bitim tarihinden başlayarak, ilk altı ayda günde üç saat, ikinci altı ayda günde bir buçuk saat süt izni verilecektir. Süt izninin hangi saatler arasında ve günde kaç kez kullanılacağı konusunda, kadın memurun tercihi belirleyici olacaktır (m. 104/D).

Doğum yapan memura, doğum sonrası analık izni süresinin bitiminden; eşi doğum yapan memura ise, doğum tarihinden itibaren istekleri üzerine 24 aya kadar aylıksız izin verilebilecektir (m. 108/B). Üç yaşını doldurmamış bir çocuğu eşiyle birlikte ya da tek başına evlat edinen memurlar ile memur olmayan eşin tek başına olarak evlat edinmesi halinde memur olan eşlerine, çocuğun ana ve babasının rızasının kesinleştiği tarihten veya vesayet dairelerinin izin verme tarihinden itibaren, istekleri üzerine 24 aya kadar aylıksız izin verilecek; evlat edinen her iki eşin memur olması durumunda bu süre, eşlerin talebi üzerine 24 aylık süreyi geçmeyecek şekilde, birbirini izleyen iki bölüm olarak eşlere kullandırılabilecektir (m. 108/C). Böylelikle, AB uyum sürecinde *Ulusal Program* ile 2001'deki taahhüdünden 11 yıl sonra, Torba Kanun en sonunda ebeveyn iznini getirmiştir.

Bu düzenlemelere karşılık, anne ve babanın her ikisinin memur olması durumunda, doğum yardımı ödeneğinin yalnızca babaya verilmesine ilişkin düzenleme, CEDAW'a açıkça aykırı olmasına karşın varlığını sürdürmektedir (m. 207/1). Yalnızca, mahkemelerce verilen ayrılık süresi içinde doğan çocuklar için bu yardım anaya verilecektir (m. 207/3).

Dikkate değer bir başka değişiklik ise, çocuk yardımı konusunda iki çocuk sınırlandırmasının "sosyal devlet ilkesine ve Türk toplumunun geleneksel aile yapısına uyma"dığı (Yazıcı, 2010) gerekçesiyle kaldırılmasına ilişkindir. (m. 202/2-2). Böylelikle DMK, "en az üç çocuk" öğüdü ile uyumlu hale getirilmiştir.

Bir başka düzenleme de, hastalık ve refakat iznine ilişkindir. Buna göre, 105. maddede yapılan değişiklik ile "memurun bakmakla yükümlü olduğu veya memur refakat etmediğinde hayatı tehlikeye girecek olan ana, baba, eş ve çocukları ile kardeşlerinden birinin ağır bir kaza geçirmesi ya da tedavisi uzun süren bir hastalığının bulunması durumunda, bu durumun sağlık kurulu raporuyla belgelendirilmesi koşuluyla, aylık ve özlük hakları korunarak, üç aya

kadar izin verilmesi; gerektiğinde bu süre bir katına kadar uzatılması" (m. 105/7) düzenlemesi getirilmiştir. Ayrıca, memura, 105. maddenin son fıkrası uyarınca verilen iznin bitiminden itibaren, sağlık kurulu raporuyla belgelendirilmesi koşuluyla, isteği üzerine 18 aya kadar aylıksız izin verilebilecektir (m. 108/A). Kadın-erkek ayrımı yapılmamakla birlikte, bu düzenlemenin öncelikle kadın memura yönelik olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Görüldüğü gibi, kadın memurun doğum, annelik ve aile sorumluluklarının ücretli ve ücretsiz izin sürelerinin artırılması ile çözümlenmesi yoluna gidilmiştir. Çocuk bakımı ve yaşlı bakımı konusunun çözümsüzlüğü karşısında, kadının bu sorunları kendisinin çözmesi için izin verilmesinin doğal ya da makul olduğu söylenebilir. Buna karşılık, kadın memurun çocuk sahibi olması ya da aile sorumlulukları nedeniyle, aylıksız izin kullanması nedeniyle, maaşından ve diğer akçalı haklarından yoksun kalması söz konusudur. Buna ek olarak, aylıksız izin kullanılması kademe ilerlemesinden emekliliğe kadar, kadın memurların özlük haklarını etkileyecektir (Turanlı-Yücel, 2007, s. 106). Bu da, açıkça CEDAW'ın "çalışan kadınlara, önceki iş, kıdem ve sosyal haklar kaybedilmeksizin ücretli olarak analık izni ya da benzeri toplumsal içerikli tazminatlar vermek" ilkesiyle çatışmaktadır. Bu düzenlemenin "örtük bir ayrımcılık" oluşturup oluşturmadığı da tartışmaya açıktır.

Çocuk Bakımı: İlerleme Değil Gerileme

Çalışma yaşamına katılan kadınlar hâlâ aile sorumluluklarının temel yükünü taşıdıklarından bunlara uygun önlemler alınması bir zorunluluk olarak ortaya çıkmıştır. Genelde çalışan kadınlar, özelde kadın memurlar üzerinde yapılan araştırmalar en temel sorunun çocuk bakımı olduğunu belgelemektedir. Buna koşut olarak, uluslararası belgelerde de, dahası yukarıda değinildiği gibi, Türkiye'de kalkınma planlarında da vurgulanan konulardan birisini, kadınların çalışma hayatına girmesi ve kalıcı olması için çocuk bakım hizmetlerinin geliştirilmesi oluşturmaktadır. Kamusal çocuk bakımı hizmetlerinin geliştirilmesi ve çocukların okul saatlerine göre düzenlenmiş esnek çalışma programları en bilinen kadın ve aile dostu destekler arasında sayılmaktadır (Daley, 2008, s. 25).

Bu çerçevede, Türkiye'de 1987 yılında *Kamu Kurum ve Kuruluşlarınca Açılacak Çocuk BakımevleriHakkında Yönetmelik'le*,[15] kurumun bağlı veya ilgili olduğu bakanın onayı alınmak koşuluyla kurumda çalışan memurların 0-6 yaş grubuna giren en az 50 çocuğu için çocuk bakımevleri açılabilir kuralı getirilmiştir. Yönetmelik, aynı kurumda çalışan anne ve babanın çocuğuna öncelik tanınmasını, anne ve babanın ayrı kurumlarda çalışmaları durumunda

15 Bakanlar Kurulu Kararı: 12/10/1987-87/12197. *Resmi Gazete*, sayı: 19658, 8 Aralık 1987.

çocuğun annenin çalıştığı kuruma bağlı bakımevine, annenin çalıştığı kurumda bakımevi açılamamış ise babanın çalıştığı kuruma alınmasını öngörmüştür. Başvuru sayısının bakımevi kapasitesinin üzerinde olması halinde kurumda geçen hizmet sürelerine dayanılarak veliler arasında yapılan sıralamaya göre kabul işlemi yapılacaktır. Hizmet sürelerinin eşitliği durumunda ise, bakımevine alınacak çocuklar kura ile belirlenecektir. Görüldüğü gibi, çocuk sayısına göre kapasitenin artırılması gibi bir kaygı söz konusu değildir. Çocuk bakımevlerinin ücretlerinin belirlenmesinde, çocukların beslenme ve eğitim giderleri göz önünde bulundurulacaktır. Öte yandan, yaş gruplarına uygun oyuncaklar ve eğitim faaliyetleri için gerekli araçlar çocuğun velisi tarafından temin edilecektir. Toplu ulaştırma giderleri de çocuk velileri tarafından ayrıca karşılanacaktır. Ancak, bu yönetmelikte en eleştiriye açık nokta, çocuk sayısının 50'yi aşması durumunda da çocuk bakımevinin açılmasının zorunlu olmayışıdır.

18 Ocak 2011 günlü Kamu Sosyal Tesislerine İlişkin Maliye Bakanlığı Tebliği'nde ise, çocuk bakımevleri ve kreşlerine ilişkin olarak şu düzenlemeler yer almıştır:[16]

- Kamu kurum ve kuruluşlarına ait kreş ve çocuk bakımevlerine kabul edilecek devlet memurları ile diğer kamu personelinin her çocuğu için aylık bakım ücreti asgari 105.00 TL olarak belirlenmiştir. Ancak belirlenen asgari aylık ücretlerin kreş ve çocuk bakımevi hizmetlerinin karşılanmasında yeterli olmadığı durumlarda, kurum ve kuruluşlar belirlenen ücretin üzerinde bedel saptayabileceklerdir.
- Kamu kurum ve kuruluşlarınca işletilen kreş ve çocuk bakımevi gibi tesislerin sosyal tesis kapsamında olması nedeniyle, bu tesislerin giderlerine de bütçeden katkıda bulunulmayacak, dolayısıyla bunların her türlü giderleri (temizlik hizmeti alımı dahil) kreş ve çocuk bakımevlerinin kendi gelirlerinden karşılanacaktır.

Bu düzenlemenin, devletin çocuk bakımı sorununa nasıl yaklaştığını sergilediği söylenebilir. Görüldüğü gibi, burada temel yaklaşım, çocukların, dolayısıyla kadın memurların devlete maliyetinin olabildiğince az olmasıdır.

Bu konuya ilişkin olarak, 2006 yılında Kadından Sorumlu Devlet Bakanı Nimet Çubukçu şu saptamayı yapmaktaydı: "Çalışma yaşamına girebilen kadınlar, aile yaşamında çocuk, yaşlı ve hasta bakımı gibi yükümlülükleri nedeniyle tüm potansiyelini ortaya koyamamakta veya iş yaşamından ayrılmak zorunda kalmaktadırlar. Ev ve iş yaşamını uzlaştırma konusunda yaşadıkları sorunların çözümü için gerekli kreş, gündüz bakımevi gibi sosyal destek kurumları ül-

16 *Resmi Gazete*, sayı: 27819, 18 Ocak 2011.

kemizde tüm çabalara karşın yeterli sayıya ulaşamamıştır" (Çubukçu, 2006). Gerçekten de, Maliye Bakanlığının 2009 yılı verilerine göre, Türkiye'de 0-6 yaş çocuk yardımından yararlanan memur sayısı 438.806 iken (Ekotrent, 2009),[17] 2009-10 eğitim-öğretim yılında DMK'nın 191. maddesi uyarınca açılan 148 kurum çocuk bakımevinde 8.696 çocuğa bakılmaktaydı (MEB, Okul Öncesi Eğitim Genel Müdürlüğü, 2011). 2010-1 eğitim-öğretim yılında ise çocuk bakımevi sayısı 118'e, bakılan çocuk sayısı 6.776'ya düşmüştür (MEB, 2011, s. 49).

Görüldüğü gibi, bir ilerleme değil, bir gerileme söz konusudur. Bu noktada kadın memurların karşısındaki seçenekler, çocuklarının geleneksel yollarla bakımını sağlamak ya da çalışmamaktır. Torba Kanun, bu konuda bir ara çözüm olarak, DMK'nın 100/3. maddesinde yaptığı değişiklikle, memurlara evde çalışma olanağı getirmiştir. Buna göre, yöntemi ve esasları Devlet Personel Başkanlığının teklifi üzerine Bakanlar Kurulunca belirlenmek üzere, memurların yürüttükleri hizmetin özelliklerine göre, belirlenen çalışma saat ve süreleri ile görev yerlerine bağlı olmaksızın çalışabilmelerine olanak sağlanmakta, böylelikle kadınların evden çalışmalarının yolu açılmaktadır. Eğer, 2010 Başbakanlık Genelgesi'nin, ev eksenli çalışan kadınlara değindiği de hatırlanacak olursa, kadınların evde çalışmalarının giderek bir seçenek olarak gündeme geleceği söylenebilir. Böylelikle, analığın ve çocuk bakımının kadının bireysel sorunu ve sorumluluğu olduğu yolundaki geleneksel yaklaşımın 2011'e gelindiğinde daha da güç kazandığı ileri sürülebilir.

Emeklilik: Değişen Politikalar

Kadın memurların çalışma koşullarına ilişkin olarak 1970'lerden bu yana gündeme gelen sınırlı düzenlemelerden birisi, "kadınların aile sorumluluklarına ilişkin dezavantajlarını telafi etmeyi amaçlayan erken emeklilik" (Köpl, 2005, s. 27) konusunda olmuştur. Emeklilik yaşına ilişkin yaklaşım ve düzenlemeler zaman içinde değişiklik göstermiştir. 1975 yılında yapılan değişiklik ile kadın memurlara 20 yılda emekli olma olanağı tanınmıştır. Böylelikle kadınların erkeklerden daha erken emekli olmalarına olanak sağlanmıştır. Daha sonra 1983 yılında yapılan değişiklik ile kadınların emekli olabilmeleri için 20 hizmet yılını ve 45 yaşını, erkeklerin ise 25 hizmet yılını ve 50 yaşını tamamlamış olmaları kuralı getirilmiştir. Daha sonra, 22 Mayıs 1986'da 19114 sayılı *Resmi Gazete*'de yayımlanan 3284 sayılı Kanun ile emeklilik yaş sınırı kadınlar için 50, erkekler için 55; 1 Ocak 1990'dan sonra çalışmaya başlayacak kadınlar için 55, erkekler için 60 olarak belirlenmiştir.

17 Devlet Bakanı Hayati Yazıcı, Devlet Memurları Kanunu'nda yapılacak değişiklikler ilişkin açıklamasında, 700.000 memura aile yardımı 2.400.000 çocuğa ise çocuk yardımı ödendiğini açıklamaktaydı (Yazıcı, 2010).

1999'da 5434 sayılı TC Emekli Sandığı Kanunu'nda 4447 sayılı Kanun'la yapılan değişiklik ile bu değişikliğin yapıldığı tarihte memur olarak çalışan kadınlar için emeklilik yaşı 52'ye, erkekler için 56'ya yükseltilirken, 08.09.1999 tarihinden sonra memur olarak çalışmaya başlayan kadınların 58, erkeklerin ise 60 yaşını ve 25 hizmet yılını tamamlamaları durumunda emekli olabilmeleri öngörülmüştür. Böylelikle, kadınlar ve erkekler için hizmet süresi eşitlenirken, yaş açısından öngörülen farklılaşma da iki yıla indirilmiştir. Bu yeni düzenlemenin gerekçesi de, *Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı*'nda "sosyal sigorta sistemini aktüeryal dengeleri (gelir-gider dengeleri) dikkate alarak sürdürülebilir bir yapıya kavuşturmak ve mevcut sorunları çözümlemek" olarak açıklanmıştır (s. 107). Böylelikle, vurgu kadınlardan sosyal sigorta sistemine ilişkin kaygılara kaymıştır.

Sonuç olarak, 1979 sonrasında da, kadın memurlara ilişkin düzenlemelerin doğum, süt, refakat izinleri ve emeklilik yaşı ile sınırlı kaldığı söylenebilir. Bu düzenlemelerde, kadın memurların anne kimliği öncelik kazanmıştır. Buna karşılık, kadınlara karşı olumlu ayırımcılık, çocuk bakımı konusunda kadına destek hizmetlerin geliştirilmesi gibi politikalar yaşama geçirilmemiştir. Kadınların kamu yönetiminde çalışmasına ilişkin iki başbakanlık genelgesi ise, tam da AB ilerleme raporlarının yayımlanmasının öncesinde gündeme gelmiştir. Bunlara ek olarak, kadın memurlara ilişkin düzenlemeler işçi kadınlara ilişkin düzenlemelerin gerisinde kalmayı sürdürmüştür.

1979-2011 Kadın Memurların Sayısal Görünümü: Her Şeye Rağmen Artış

Türkiye'de kadın memurların sayısı, ilk verilerin elde edildiği 1938 "Devlet Memurları Sayımı"ndan 1978 yılına kadar düzenli bir artış göstermiştir. Bu dönemde erkek memurların sayısının yaklaşık 6 kat artmasına karşın kadınlarda bu artış 21 kat olarak gerçekleşmiştir. Oranları ise, %9,43'ten %26,37'ye çıkmıştır. Ancak bu noktada belirtilmesi gereken özellik, koalisyon hükümetlerinin ve yoğun kadrolaşmanın yaşandığı 1978--80 yılları arasında, kadınların mutlak sayılarının artmasına karşılık oranlarının %26,37'den %21,62'ye gerilemesi; bir başka anlatımla, erkek memurların sayısal artışının daha yüksek olmasıdır (Çitçi, 1982, s. 100-2). Böylelikle memurlar arasındaki payları da %9,43'ten %21,62'ye çıkmıştır. Bu dönemde yaşanan yoğun siyasal kadrolaşmanın kadınların sayısal artışına belli ölçüde ket vurduğunu söylemek bir yanılgı olmayacaktır. 1980-2010 döneminin ayırıcı özelliği de, aşağıdaki çizelgede görüldüğü gibi, doğrusal bir gelişmenin gerçekleşmeyişidir.

Gerçekten de, 1980-2010 arasında kamu yönetiminde toplam memur sayısında bir dalgalanma yaşanmıştır. ANAP tarafından benimsenen neoliberal

	1980		1990		1994		2010	
	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%
KADIN	305.347	21.62	337.596	30.35	483.656	34.25	592.923	34.06
ERKEK	1.106.896	78.38	774.667	69.65	928.571	65.75	1.148.001	65.94
TOPLAM	1.412.243	100.00	1.112.263	100.00	1.412.227	100.00	1.740.924	100.00

TABLO 1. Memurların cinsiyete göre dağılımı, 1980-2010.
KAYNAK: Çitçi, 1982, s. 100; Devlet Personel Başkanlığı (1992), *Kamu Personeli Anket Sonuçları 8*, Ankara; Devlet Personel Başkanlığı (2011) *İstatistikler*, http://www.dpb.gov.tr/ dosyalar/excel/istatistikler/Grafik-cns. pdf erişim tarihi: 25.02.2011.

politikalar çerçevesinde gündeme gelen devletin küçültülmesi uygulaması sonucu, 1980-90 yılları arasında memur sayısında %21,24 oranında (mutlak sayı olarak 299.980) azalma gerçekleşmiştir. Burada dikkati çeken özellik, erkek memurların gerek oranının (7,77 puan) gerekse mutlak sayısının (332.229) düşmesine karşılık, kadın memurların hem sayısının hem de oranının yükselmesidir. 1988-1990 yılları arasında ilk kez memurluğa atananlar arasında kadınların oranı %33,60 iken, erkeklerin oranı %66,40'tır. Böylelikle, ilk kez memurluğa atanan kadınların oranı, kamu yönetiminde çalışan kadın memurların oranını aşmıştır. Öte yandan, yalnızca 1988-1990 yılları arasında 115.511 memur sözleşmeli statüye geçmiştir. Sözleşmeli statüye geçiş, öncelikle kadınların göreli olarak düşük oranda temsil edildiği teknik hizmetler gibi alanlarda gerçekleşmiştir. Aynı dönemde memurluktan ayrılanlar arasında kadınların oranı %18,04, erkeklerin ise %81,96'dır (DPB, 1992). Memurluğa girenler arasında kadınların oranları yükselirken, memurluktan ayrılanlar arasında sayılarının düşüklüğü, tüm memurlar arasında kadın memurların oranının artması ile noktalanmıştır.

1990-4 döneminde ise, gerek kadın gerekse erkek memurların sayısının artmasına karşılık, bu artış kadın memurlarda çok daha fazla olmuştur. Bunun sonucunda, toplam memur sayısı içinde kadınların oranı yükselirken, erkeklerin oranı gerilemiştir. Bu gelişme, bir yandan kadınların geleneksel çalışma alanları, diğer yandan kamu yönetiminin küçültülmesi ve özelleştirme politikaları ile açıklanabilir. 1984-94 döneminde gündeme gelen özelleştirmelerin kapsamında, genelde erkeklerin egemen olduğu kuruluşlar yer almıştır (Bu konuda bkz. Kilci, 1994). Kamu yönetiminde küçülme, memur sayısının azaltılması gündeme geldiğinde ise, kadınların ağırlıklı bir biçimde yer aldıkları ve giderek yoğunlaştıkları hizmet alanları bu dönemde özelleştirme uygulamasına konu olmadığı gibi, personel açığının sürdüğü ve daraltılması düşünülemeyecek alanlar olarak belirginleşmektedir. Bunun sonucu olarak, 1980-1994 yılları arasında

kadın memurların oranı %58,40 oranında artmıştır. Ancak, bu dönemde kadın memur yıllık artış oranının %4,17 olduğu göz önüne alındığında, bu oranın 1938-1980 dönemindeki artışın çok arkasında kaldığı belirtilmelidir (Çitçi, 1982, s. 101). Ne var ki, bu dönemde, özelleştirmeler ve sözleşmeli statüye geçiş gibi nedenlerle erkek memurların sayısının azalması, kadın memurların sayısındaki artışın daha fazla görünmesine neden olmaktadır.

1994-2010 dönemine gelince, ilk göze çarpan özellik, kadın memurların sayısal artışına karşılık, tüm memurlar arasındaki paylarının neredeyse değişmeden kalması, hatta 0,19 puanlık bir gerileme sergilemesidir. Üzerinde durulması gereken ikinci özellik, kadın memurların artış hızının azalmasıdır. Bu dönemde kadın memurların sayısında %22,59 (mutlak sayı olarak 109.267) artış olurken, erkek memurlarda bu artış %23,63'la (mutlak sayı olarak 219.430) 1978-80 döneminin dışında ilk kez kadın memurların önüne geçmiştir. Yıllık artış oranı ise, kadınlarda %1,41, erkeklerde ise %1,47'dir. Böylelikle, erkek memurlar eksiden artıya geçerken, kadınların artış oranı 1980 dönemindekinin üçte biri ile sınırlı kalmıştır. Bu bağlamda, yukarıda sözü edilen 2004 Başbakanlık Genelgesi'nin hiç de etkili olmadığı söylenebilir.

Sayısal görünüm üzerinde dururken değinilmesi gereken özelliklerden birisi de, kadın memurların ekonomik açıdan etkin kadın nüfusu içindeki payının sınırlı olmasıdır. Somutlaştırmak gerekirse, 2010 yılında ekonomik açıdan etkin kadın nüfusunun sayısı 6.382.000 iken (TÜİK, 2010), kamu yönetiminde çalışan kadınların sayısı 592.923'tür. Böylelikle, işgücüne katılan kadın nüfusunun %9,29'u kamu yönetiminde çalışmaktadır. Belirtilmesi gereken bir başka özellik, kadınların kamu yönetiminde %33'lük eşiği aşmasına karşılık, ulaşılan oranın, Avrupa Birliği ve OECD ülkeleriyle karşılaştırıldığında son sırada yer almasıdır. Örneğin, OECD tarafından yapılan bir araştırmanın sonuçlarına göre (OECD, 2009, s. 71), OECD üyesi ülkelerin merkezi yönetimlerinde çalışan kadın memurların oranı en düşük düzeye Türkiye'de inmektedir.

Çalışma Alanları ve Uğraşlar: Değişmeyen Kalıplar

Kamu yönetiminde kadın memurlara ilişkin çalışmalarda vurgulanan ortak özelliklerden birisi, kadınların belli alanlarda yoğunlaşmasıdır (Çitçi, 1982, s. 110-5; Sallan, 1989-1990, s. 153-4; Çitçi, 1992, s. 64). 1980'ler ve 1990'larda kadınlar kamu yönetiminde ağırlıklı olarak, genel idare hizmetleri, eğitim hizmetleri ve sağlık hizmetleri gibi "kadınsı" olarak nitelendirilen alanlarda ve uğraşlarda yoğunlaşmışlardır. Bu üç hizmet alanının dışında, sayısal olarak sınırlılığına karşılık, kadınlar avukatlık hizmetlerinde kamu yönetimindeki toplam oranlarının çok üzerinde temsil edilmişlerdir.

1980'de, kadın memurların %29,82'si eğitim hizmetleri alanında çalışmaktaydı. Bir karşılaştırma yapmak gerekirse, bu oran erkekler için %26,73 idi. Dahası, genel idare, eğitim hizmetleri ve sağlık hizmetleri alanında çalışan

Hizmet Sınıfları	Cinsiyet	1980		1990		1994	
		Sayı	%Oran	Sayı	%Oran	Sayı	%Oran
Genel İdare	Kadın	112.218	27,53	100.249	32,77	116.147	32,71
	Erkek	295.384	72,47	205.698	67,23	238.986	67,29
Yardımcı	Kadın	37.636	17,32	33.845	19,69	42.007	21,77
	Erkek	179.695	82,68	138.072	80,31	150.926	77,23
Emniyet	Kadın	1.462	2,91	1.977	2,23	3.508	3,11
	Erkek	48.734	97,9	86.537	97,77	112.919	96,89
Teknik	Kadın	9.771	12,28	6.062	11,19	1.951	10,97
	Erkek	69.783	87,72	48.104	88,81	15.836	89,03
Sağlık	Kadın	44.387	59,68	18.857	63,7	109.260	65,63
	Erkek	29.988	40,32	10.748	36,3	57.229	34,37
Eğitim-Öğretim	Kadın	91.060	25,28	172.796	44,39	195.561	43,4
	Erkek	269.181	74,72	216.459	55,61	255.067	56,6
Avukatlık	Kadın	744	42,96	1.185	58,84	1.387	65,39
	Erkek	988	57,04	829	41,16	734	34,61
Mülki İdare	Kadın	-	-	-	-	4	0,21
	Erkek	1.128	100	1.414	100	1.817	99,78
Toplam	Kadın	305.37	21,62	337.596	30,35	438.656	34,25
	Erkek	1.106.896	78,38	774.667	69,65	928.571	65,75

Tablo 2. Hizmet sınıflarına göre memurların dağılımı.
Kaynak: Çitçi, 1982, s. 111; Devlet Personel Başkanlığı,1992; DPT, 2001, s. 13.

kadın memurlar, tüm kadın memurların %81,11'ini (sayı olarak 247.665) oluşturmaktaydı. Erkek memurların ise, %59, 4'ü (sayı olarak 594.553) bu üç hizmet alanında çalışmaktaydı. Öte yandan, kadınların en az temsil edildikleri hizmet alanları sırasıyla, emniyet hizmetleri, teknik hizmetler ve yardımcı hizmetlerdi. Mülki idare hizmetleri sınıfında ise hiç kadın yer almamaktaydı.

1980'den 1994'e kadın memurların sayısı ve oranı genelde artarken, hizmet alanlarına göre farklı özellikler söz konusu olmuştur. Aslında anılan dönemde iki farklı eğilim gözlenmiştir: 1990'a kadar kimi hizmet sınıflarında kadınların sayısı

azalmış, 1990 sonrasında bu alanlarda yine bir artış söz konusu olmuştur. Bunlar genel idare hizmetleri, yardımcı hizmetler, sağlık hizmetleri sınıflarıdır. Ne var ki, bu sınıflarda erkek memurların sayısındaki azalma çok daha fazla olduğundan, kadınların sayısındaki azalmaya oranlarındaki yükselme eşlik etmiştir. Bu hizmet alanlarında kadın memurların sayısı ve oranı, teknik hizmetler sınıfı dışında, 1990-1994 döneminde yükselmiştir. Yani kamu yönetiminin küçültülmesi ve özelleştirme politikalarından, öncelikle teknik hizmetler sınıfındaki kadınlar paylarını almışlardır. Buna karşılık, eğitim ve öğretim hizmetleri ve avukatlık hizmetleri kadınların sayı ve oranlarının düzenli artış gösterdiği alanlar olmuştur. Kadınların kamu yönetimindeki temsil oranlarının üzerinde temsil edildikleri hizmet alanlarına gelince bunlar, eğitim ve öğretim hizmetleri, sağlık hizmetleri ve sınırlı sayılarına karşılık avukatlık hizmetleridir. Öte yandan, daha önce de belirtildiği gibi, kadınların kaymakamlık sınavlarına 1989 sonrasında kabul edilmelerinin sonucu olarak, mülki idare hizmetleri sınıfına kadın kaymakamlar 1990 sonrasında dahil olmuşlardır.

Hizmet alanları açısından değinilmesi gereken nokta, eğitim ve öğretim hizmetlerindeki kadınlara ilişkindir. Bu alanda kadınlar, kamu yönetiminde tüm kadın memurların 1980'de %29,82'sini, 1990'da %51,18'ini oluşturmaktaydı. Bu yükselme, öğretmen sayısındaki artışın yanında, genel idare hizmetleri, yardımcı hizmetler, sağlık hizmetleri, teknik hizmetler sınıflarında kadın memurların sayısında yaşanan azalmadan kaynaklanıyordu. Öte yandan, genel idare, eğitim hizmetleri ve sağlık hizmetleri alanında çalışan kadın memurların 1980'de %81,11 olan oranı 1990'da %86,29'a (sayı olarak 291.302) çıkmıştır.

1990-4 yılları arasında ise, özelleştirme ve sözleşmeli statüye geçiş sonucunda teknik hizmetler sınıfında kadın memur sayısının düşüşü dışında, diğer tüm hizmet sınıflarında kadın memurların sayısı artmıştır. Bunun sonucu olarak kadın öğretmenlerin tüm kadın memurlar arasındaki oranı 1994'te %40.43'e inmiştir. Buna karşılık, 1980-94 döneminde kadın memurların sayısındaki artışın %58.28'i eğitim ve öğretim hizmetlerindeki kadınlardan kaynaklanmıştır. Öte yandan, bu dönemde kadınların sayısal olarak sınırlılığına karşın, düzenli artış gösterdikleri tek alan avukatlık hizmetleri olmuştur. Genel idare hizmetleri, eğitim hizmetleri ve sağlık hizmetleri alanında çalışan kadınların tüm kadın memurlara oranı ise, bu dönemde 1990'a göre yalnızca 0,70 puanlık gerilemeyle %85,59 (sayı olarak 413.968) belirlenmiştir.

Sonuç olarak, 1980-94 döneminde kadınlar, erkekler kadar olmasa da, kamu yönetiminin küçültülmesi, özelleştirme ve sözleşmeli personel politikalarından bir ölçüde etkilenmişlerdir. Yalnız bu etkilenme geleneksel kadınsı hizmet alanlarında giderek yoğunlaşma biçiminde kendisini göstermiştir. Bunun sonucu olarak, kadınların çalışma kalıplarında bir değişiklik gündeme gelmemiş, eğitim, sağlık ve genel hizmetler kadınların öncelikli çalışma alanları olmayı sürdürmüştür.

Unvan	Kadın Sayısı	Kadın Oranı (%)	Erkek Sayısı	Erkek Oranı (%)	Toplam
Öğretmen	285.068	46,62	326.375	53,38	611.443
Polis Memuru	11.380	5,75	186.436	94,25	197.816
Hizmetli	8.418	10,48	71.920	89,52	80.338
Şoför	17	0,11	16.003	99,89	16.020
Hemşire	63.461	88,84	7.968	11,16	71.429
Ebe*	43.346	100,00	-	-	43.346
Tabip	9.435	29,63	22.404	70,37	31.839
İmam-Hatip	0	0,00	59.611	100,00	59.611
Kuran Kursu Öğreticisi**	3.263	73,69	1.165	26,31	4.428
Vaiz**	221	18,30	986	81,69	1.207
Memur	20.718	41,11	29.680	58,89	50.398
Şef	8.643	37,60	14.342	62,40	22.985
Mühendis	7.538	23,61	24.390	76,39	31.928
Tekniker	1.420	13,84	8.843	86,16	10.263
Avukat	592	60,72	383	39,28	975
Kaymakam	21	1,96	1.051	98,04	1.072
Vali Yardımcısı	10	2.16	454	97.84	464
Vali	-	-	166	100.00	166
Hâkim ve Savcı	3.099	24,65	9.474	75,35	12.573

* Sağlık-Sen, 2010.
**Diyanet İşleri Başkanlığı Din Hizmetleri Dairesi Başkanlığı, 2010, s. 75-6.

Tablo 3. Uğraşlara göre memurların dağılımı, 2010.
Kaynak: www.dpb.gov.tr/dosyalar/excel/istatistikler/unvan.xls 11.02.2011.

2000'li yıllara gelindiğinde, Devlet Personel Başkanlığı cinsiyet temelinde istatistik bilgi toplamaya son vermiştir. 2010 ve 2011 yılları istatistiklerinde cinsiyet değişkeni yalnızca toplam sayı, yüksek yönetim konumları ve kamu

yönetiminde belli uğraşlar açısından kullanılmıştır. Bu uğraşlarda kadın ve erkek memurların dağılımının hizmet alanlarında kadınların temsiline ilişkin bir fikir vereceği söylenebilir.

Çizelgeye göre kadınlar; öğretmenler, hemşireler, ebeler, Kuran kursu öğreticileri, memurlar, şefler ve avukatlar arasında kamu yönetimindeki toplam oranlarının üzerinde temsil edilmektedirler. Tabipler, mühendisler, hâkim ve savcılar arasındaki oranları kamu yönetimindeki toplam oranlarının altında kalmakla birlikte, dünya ortalamasının altında değildir. Buna karşılık, belli uğraşlar açıkça erkek uğraşları olarak belirginleşmektedir: Kadınların polisler, hizmetliler, şoförler, teknikerler, vaizler, kaymakamlar ve vali yardımcıları arasındaki oranları ortalamanın çok altında kalmaktadır. Kadınlar bilindiği gibi, İmam-Hatipler ve valiler arasında hiç temsil edilmemektedir. Bu listede yer almamakla birlikte, müfettişlik ve hesap uzmanlığı gibi uğraşlarda da kadınların temsil oranın çok düşük olduğunu belirtmek gerekmektedir.

Çizelgedeki uğraşlarla hizmet sınıfları arasında bir ilişki kurulacak olursa, eğitim ve öğretim hizmetlerinde kadınların oranı ve sayısının arttığı görülmektedir. Sağlık hizmetleri ve avukatlık hizmetlerinde kadınlar yine erkeklerden daha yüksek oranda temsil edilmektedir. Genel idare hizmetlerinde memurlar ve şefler göz önüne alındığında kadınlar yine kamu yönetimindeki genel ortalamaların üzerine çıkmaktadır. Emniyet hizmetleri, yardımcı hizmetler, teknik hizmetler, mülki idare, din hizmetleri sınıfları kadınların eksik temsil edildiği alanlar olarak belirginleşmektedir. Din hizmetleri alanına ilişkin olarak belirtilmeye değer bir gelişme, 2000 yılıyla karşılaştırıldığında kadın vaiz sayısının %713 artmış olmasıdır. Bu da kadınlara yönelik din hizmetleri talebinin artmasının sonucudur (Diyanet İşleri Başkanlığı, 2009, s. 76). Bu alanda, kadınlara kadınların hizmet etmesi amacının belirleyici olduğu söylenebilir.

Dikkati çeken gelişmelerden birisi, öğretmenlerin kadın memurlar arasındaki payının yine artmasıdır. 1994'te %40,43'e düşen bu oran, 2010'da %48,07'ye çıkmıştır. Dahası, 1994-2010 döneminde gerçekleşen kadın memur artışının %81,92'si kadın öğretmen sayısındaki artıştan kaynaklanmıştır. Buna ek olarak, çizelgede genel idare, eğitim ve öğretim ve sağlık hizmetlerinde yer alan kadın memurlar yine toplamın büyük bir bölümünü oluşturmaktadır. Sonuç olarak, daha önceki dönemlerde karşılaşılan çalışma kalıbı da 2010 yılına gelindiğinde farklılaşmamıştır.

Yukarıdaki çizelgenin üzerinde durulması gereken özelliklerinden bir başkası, hizmet alanları içinde de bir hiyerarşinin ortaya çıkması ve ilkece kadınların bu hiyerarşinin alt düzeylerinde yoğunlaşmasıdır. Eğitim ve öğretim hizmetleri sınıfı örnek olarak verilecek olursa, 2009-10 öğretim yılında, okul öncesi eğitimde çalışan 42.716 öğretmenin %95,16'sı (40.647), ilköğretimde çalışan 485.677 öğretmenin %52,04'ü (252.729), ortaöğretimde çalışan 206.862 öğretmenin ise %41,91'i (86.688) kadınlardan oluşmaktadır (KSGM, 2011, s. 13). Öte yandan,

Milli Eğitim Bakanlığında toplam 3.602 müfettişin 201'i yani %5,58'i kadınken, bakanlığın merkez örgütünde görevli 276 bakanlık müfettişinin (başmüfettiş, müfettiş, müfettiş yardımcısı) %9'u, ilköğretim müfettişlerinin ise %5'i kadınlardan oluşmaktadırlar (Altınışık, 2009, s. 131).

Sağlık hizmetleri alanında da benzer bir görünümle karşılaşılmaktadır. Ebelerin tümü, hemşirelerin %88,84'ü kadınken, tabipler arasında kadınların oranı %29,63'te kalmaktadır. Ebeler, kadın hemşire ve tabipler birlikte ele alındığında, bunların yalnızca %8,12'si tabiptir.

Son olarak, yine öğretmenler, ebeler, hemşireler ve tabipler, kadın memurların %67,68'ini oluşturmaktadır. Böylelikle, kamu yönetiminde personel politikalarına özelleştirme ve küçültülme politikalarının damgasını vurduğu bir dönemde, kadın memurların artışını sürdürmesine karşılık, bu artış eğitim ve sağlık gibi, hâlâ tam istihdamın sağlanamadığı alanlarda gerçekleşmiştir. Ne var ki, bu alanlarda da sözleşmeli personel uygulamasının giderek yaygınlaştığı belirtilmelidir.

Kamu Yönetiminde Yüksek Yönetim Konumlarında Kadınlar: Marjinallik

Kamu yönetiminde kadın memurlar söz konusu olduğunda üzerinde en fazla durulan konunun kadınların yüksek yönetim konumlarında temsili olduğu söylenebilir. Gerçekten de 1979-2010 döneminde kamu yönetiminde kadın memurlar, yüksek yönetim konumlarındaki sınırlı temsilleriyle araştırmacıların ilgisini çekebilmişlerdir (Acuner ve Sallan, 1993; Altınışık, 2009; Günindi-Ersöz, 1998; Sallan, 1989-1990; Özen, 1998; Sallan ve Gül, 1996-97; Tan, 1996).

Yüksek yönetim konumlarına ulaşabilen kadınlar, sayısal sınırlılıklarının süregelmesinin yanında, artış yolunda doğrusal bir gelişme sergilememişlerdir. Örneğin, 1985 yılında %6 olan yönetici kadın oranı, 1989 yılında %3,9'a düşmüştür. 1990 yılında ise müfettişler, orta ve üst düzey yöneticiler birlikte değerlendirildiğinde kadınların oranı %4,2'ye çıkmıştır (Acuner ve Sallan, 1993, s. 83).

2009 yılında ise, AB ülkeleri ve aday ülkelerinde yüksek yönetim konumlarının en üst iki düzeyinde yer alan kadınlar açısından Türkiye en alt sırada yer almaktaydı. Yüksek yönetim konumlarında 15 AB ülkesinin ortalaması %28,5 iken, Türkiye'de bu oran %3 olarak belirlenmekteydi. Dahası, çalışma alanları, temel işlevler, ekonomi, altyapı, sosyokültürel işlevler olarak ayrıldığında, ekonomi ve altyapı işlevlerini yürüten kurumların en üst yönetim konumlarında kadınların bulunmadığı görülmekteydi (European Commission, 2010, s. 60-1). **Tablo** 3'te görüldüğü gibi, 2010 verilerine göre bu oran %2,97 ile değişmeden kalmıştır.

Yüksek yönetim konumlarındaki kadınların temsilinde zaman içinde bir gelişmeden söz edilebilmekle birlikte, bu gelişme kadınların AB'nin üye devletler için 2010'da ulaşılmasını öngördüğü %40'lık pay bir yana, %33'lük "kritik" eşiğe

Konum	Kadın	%	Erkek	%	Toplam
Müsteşar	1	4,17	23	95,83	24
Müsteşar Yrd.	2	2,50	78	97,50	80
Bağlı Kurum Başkanı	7	18,42	31	81,58	38
Bağlı Kurum Bşk. Yrd.	5	10,42	43	89,58	48
Genel Müdürler	9	5,45	156	94,55	165
Genel Müdür Yrd.	44	9,57	416	90,43	460
Kurul Başkanları	1	1,47	67	98,53	68
Kurul Üyeleri	19	13,48	122	85,52	141
Genel Sekreter	13	10,40	112	89,60	125
Genel Sekreter Yrd.	20	27,03	54	72,97	74
Kurum İçindeki Başkanlıklar	6	15,00	34	85,00	40
Daire Başkanları	302	14,33	1.806	85,67	2.108
Büyükelçiler	11	10,00	99	90,00	110
Valiler	-	-	166	100,00	166
Toplam	440	12,06	3.207	87,94	3.647

Tablo 4. Yüksek yönetim konumlarında kadınlar, 2010.
Kaynak: DPB, 2011; Ka-Der, 2010; KSGM, 2011.

ulaşmalarını bile sağlayamamış, %12,06'da kalmıştır. Ancak, kadınların kamu yönetiminde yüksek yönetim konumlarında temsil oranının her dönemde, siyasetteki temsil oranının üzerinde olduğu belirtilmelidir (Çitçi, 2005, s. 683).

Yüksek yönetim konumlarının müsteşarlıktan daire başkanlığına doğru bir hiyerarşi oluşturduğu kabul edildiğinde, hiyerarşik düzeylerin kadın temsili açısından belirleyici olmadığı görülmektedir. Bir başka, anlatımla, hiyerarşideki yükselmeye ya da alçalmaya koşut olarak kadın yönetici sayısı artmamakta ya da azalmamaktadır. Kadın yöneticiler en yüksek orana, bakanlıklara bağlı kuruluşların başkanlıkları düzeyinde ulaşmaktadırlar (%18,42). Bunları kurum içindeki başkanlıklar (%15,00) ve daire başkanlıkları (%14,33) izlemektedir. Öte yandan, üst düzey kadın yöneticilerin %74,20'sini daire başkanları oluşturmaktadır. İkinci sırada ise %10,81'le genel müdür yardımcıları yer almaktadır. Buna dayanarak, yüksek yöneticilik konumuna yükselme şansını yakalayan kadınlar için kamu yönetiminde cam tavanı daire başkanlığının oluşturduğu söylenebilir.

Göze çarpan özelliklerden biri de, kadınların yüksek yöneticilerin yardımcılıkları konumundaki oranlarının daha düşük olmasıdır. Bu çerçevede, kadınların kamu yönetiminde yüksek yöneticilik konumlarına yükselebilme şansının, yardımcılıklara yükselebilme şansından daha yüksek olduğu söylenebilir. Bu konuda erkek yöneticilerin, kadın yardımcılarla çalışmayı isteyip istemedikleri araştırılmaya değer bir soru olarak ortaya çıkmaktadır.

Ne var ki, orta düzey yöneticiliklerin dağılımı, biraz daha farklı bir görünümü sergilemektedir. Beklenebileceği gibi, orta düzey yöneticiler arasında kadınların oranı (%18,16) üst düzey yöneticilere göre daha yüksektir. Aralarında 6,10 puanlık bir fark vardır. Ancak, kadınların, orta düzey yöneticiler arasındaki oranları da yine kamu yönetiminde kadın memurların toplam oranının altında kalmaktadır. Yüksek yöneticilik düzeyindeki kadınlardan farklı olarak, orta düzey yöneticilikte kadınlar, yardımcılar arasında daha yüksek oranlara ulaşmaktadırlar. Kadınların en fazla temsil edildikleri orta düzey yöneticilik konumları %27,44 ile unvanlı müdür yardımcılıkları ve %23,90 ile unvanlı müdürlerdir. Orta düzey yönetim konumlarındaki kadınlar açısından değinilmesi gereken bir başka özellik, 1990'lar için Acuner ve Sallan'ın belirttikleri gibi (1993, s. 91), taşra örgütlerinde *yöneticilik şanslarının çok sınırlı olmasıdır.*

Bakanlıklar bağlamında yapılan karşılaştırmalar ise, kadınların en yoğun biçimde çalıştıkları bakanlıklarda bile yöneticilik şanslarının çok sınırlı olduğunu göstermektedir. Bu noktada, Milli Eğitim Bakanlığı bir örnek olarak verilebilir. 2000'li yılların başı gibi, sonunda da eğitim sisteminin yönetici profili çok yüksek oranda erkeklerden oluşmaya devam etmektedir (Tan, 2008, s. 67-69). MEB'e bağlı okulların müdürlerin %94,32'si erkek, %5,68'i kadın; müdür başyardımcılarının %92,05'i erkek, %7,95'i kadındır. Müdür yardımcılarının ise %88,77'si erkek, %11,23'ü kadındır (Anadolu Ajansı, 2010). Bu görünüm 1990'lardaki görünümden (Tan, 1996) farklı değildir. Sonuç olarak, kadınsı olarak adlandırılan eğitim alanında kadınlar uğraş hiyerarşisinin alt düzeylerinde yoğunlaştıkları gibi, yönetici değil, eğitici olarak çalışmaktadırlar. Öte yandan, 2010 yılında atanan ilk kadın milli eğitim müsteşarının meslekten gelip yükselmediği belirtilmelidir. Bakan, daha önce KSGM'de birlikte çalıştığı genel müdürü, MEB bakanı olunca, müsteşarlığa taşımıştır.

Bir başka örnek, İçişleri Bakanlığı ve mülki idare hizmetleridir. Türkiye'de günümüze kadar yalnızca bir kadın 1991-1995 yılları arasında valilik yapmıştır. Ancak, bu ilk kadın vali mülki idare hizmetleri sınıfından valiliğe yükselmemiştir. Öte yandan, 1989 yılından başlayarak kaymakamlık sınavlarını kazanıp kaymakamlık kursunu izleyerek kaymakamlığa atanan kadınların sayısı ve oranı sınırlı kalmıştır. 1997-2010 yılları arasında düzenlenen 12 kaymakamlık kursu sonucunda kaymakamlığa atanan 784 kaymakamın yalnızca 21'i (%2,68) kadındır. Yıllara göre dağılım, İçişleri Bakanlığının kadın kaymakam adaylarına ilişkin örtük bir kota uyguladığı izlenimi yaratmaktadır. Dikkati çeken bir özellik, genellikle her dönemde 2 kadın

Konum	Kadın	%	Erkek	%	Toplam
Bölge Müdürleri	1	0,39	253	99,61	254
Bölge Müdür Yrd.	17	4,00	407	95,99	424
İl Müdürleri	21	2,22	942	97,82	963
İl Müdür Yrd.	137	7,08	1.796	92,91	1.933
Unvanlı Müdürler	2.833	23,90	9.017	84,69	11.850
Unvanlı Müdür Yard.	1.814	27,44	4.795	72,55	6.609
İlçe Müdürleri ve Yard.	294	9,07	2.947	90,93	3.241
Şube Müdürleri	1.493	15,15	8.359	84,85	9.852
Başmüdürler	1	4,00	24	96,00	25
Vali Yrd.	10	2,16	454	97,84	464
Kaymakam	20	2,08	941	97,92	961
İçişleri İl Müdürleri	111	18,31	495	81,68	606
Toplam	6.752	18,16	30.430	81,84	37.182

Tablo 4. Orta düzey yönetim konumlarında kadınlar, 2010.
Kaynak: DPB, 2011; Ka-Der, 2010; KSGM, 2011.

kaymakamın atanmasıdır. Bunun tek istisnası, 114 kaymakamın atandığı 2003 yılında 6 kadın kaymakamın atanmasıdır. Ancak izleyen iki yıl hiç kadın kaymakam atanmayarak bu artış "telafi edilmiştir" . 2010 yılına gelindiğinde ise, kadın vali yardımcısı sayısı 10 (%2,16), kaymakam sayısı ise 20 (%2,08) ile sınırlı kalmıştır.

Üzerinde durulması yararlı olabilecek bir diğer örnek Dışişleri Bakanlığıdır. CEDAW'ın 8. maddesinde taraf devletlerin, kadınların erkeklerle eşit koşullarda ülkelerini uluslararası düzeyde temsil etmelerini ve uluslararası kuruluşların çalışmalarına katılmalarını sağlamak için gerekli önlemleri almakla yükümlü kılınmasına karşın, 2009 rakamlarına göre, bu bakanlıkta çalışan toplam 2.037 meslek memurunun arasında kadınların sayısı 567 (%27,77) iken, büyükelçiler arasındaki oranları %10,00, başkonsoloslar arasındaki oranları %16,92, merkezdeki genel müdürler arasındaki oranları ise %20'dir (Ka-Der, 2010, 2011). Böylelikle, dışişleri meslek memurları arasında kadınların oranı kamu yönetimindeki kadın memurların oranının altında kalırken, en şanslı oldukları yöneticilik konumunun merkez örgütünde genel müdürlük olduğu gözlenmektedir.

Bunların dışında AB'ye katılım sürecinde görevlendirilen 82 kamu yöneticisi arasında 5 (%6,1) kadın bulunmaktadır: KSGM, ASAGM, DPB genel

müdürleri, Dış Ticaret Müsteşarlığı Müsteşar Yardımcısı, TÜBİTAK Başkanı (alomaliye.com, 2010).

Kadınların yönetim konumlarındaki temsili açısından belirtilmesi gereken önemli bir nokta da, özel sektörde kadın yönetici oranının kamu yönetimindeki oranı aşmış olmasıdır (bkz. TİSK, 2009). Bu noktada, kamu yönetiminde kıdem ve/ya da kayırmacılığa dayalı yükselme sisteminin (Özen, 1998, 235) ve yüksek yönetim konumlarına atanmada yönetsel liyakatten çok siyasal liyakat ve sadakatin atanmalarda belirleyici olmasının kadınlardan yana işlemediğini ileri sürmek yanılgı olmayacaktır. Bunlara ek olarak, kadınların ev ve çalışma hayatını uyumlaştırabilmelerine yardımcı kurumsal düzenlemelerin sınırlılığı, aile içinde ataerkil işbölümü ve kadından beklenen görevler sonucu kadınların isteksizliği; yine kadınların hizmet içi eğitim olanaklarından daha az yararlanabilmeleri gibi nedenler de (Ecevit, 2008, s. 143) kadınların yüksek yönetim konumlarına yükselmesinin önündeki engeller olarak sayılmaktadır.

BM Kadınlara Karşı Ayrımcılığın Önlenmesi Komitesi'nin 23 No'lu Genel Tavsiyesi'nde (Birleşmiş Milletler, 2010, s. 369-70) taraf devletlerin kadınların üst düzey yönetim konumlarına gelebilmelerini sağlamak için aldıkları önlemler arasında şunlar sayılmaktadır: Adayların eşit niteliklere sahip olmaları durumunda tercihin kadınlardan yana kullanılması; kamu kurumları çalışanları arasında hiçbir cinsiyetin temsil oranının %40'ın altında olmaması; kamu görevine atanma konusunda bir kadın kotası getirilmesi; kamu kurum ve görevlerine atanmak üzere aday gösterilmesini kolaylaştırmak için nitelikli kadınlara yönelik kayıtların tutulması ve geliştirilmesi. Türkiye'de ise, bu konuda yalnızca, kadınların yüksek yönetim konumlarındaki eksik temsili vurgulanmakta, politikalar ve uygulama bağlamında bir çabaya girişilmemektedir. Daha önce üzerinde durulan 2004 ve 2010 tarihli başbakanlık genelgeleri de bu konuda bir güvence sağlamamaktadır.

Sonuç olarak, kamu yönetiminde kadın görevlilerin sayısal görünümü değerlendirildiğinde, 1970, 1980, 1990 ve 2000'lerde dile getirilen özelliklerin (bkz. Abadan Unat, 1981; Çitçi, 1982; Çitçi, 1990; Çitçi, 2005; Gülmez, 1973; Sallan, 1989-1990, Sallan Gül, ve Gül 1997) zaman içinde değişmeksizin geçerliliğini sürdürdüğü görülmektedir. Bir başka anlatımla, kamu yönetimine kadın ve erkeklerin katılımı, dikey ve yatay olarak incelendiğinde her koşulda asimetrik olma özelliğini sergilemektedir. Buna bağlı bir başka özellik, karar konumlarındaki marjinalliklerinin süregelmesidir.

SONUÇ

1979'dan 2010'a kamu yönetiminde çalışan kadın memurlara yönelik politikalar, son derece sınırlı kalmıştır. Bunu daha da önemli kılan olgu, Türkiye'nin CEDAW'ı onaylamasına ve 1990'ların sonunda başlayan AB Uyum Süreci'nde

kadın-erkek eşitliğinin temel kriterlerden biri olarak belirlenmesine karşın, yükümlülüklerinin gereklerini yaşama geçirmek için çok da ilgi, istek ve çaba göstermemesidir. Bu ilgisizlik ve isteksizlik, temel politika belgeleri olarak nitelendirilebilen, hükümet programları ve kalkınma planlarında somutlaşmıştır.

Bu çerçevede, 1980-1990 döneminde kadın memurlara ilişkin düzenlemeler, yalnızca emeklilik yaşının düşürülmesi, doğum ve çocuk bakımı izinleri ile sınırlı kalmıştır. Emeklilik yaşının düşürülmesinin oluşturduğu, "genç emekli kadınlar" topluluğu, sosyal güvenlik sistemi üzerinde yük olarak değerlendirilmeye başlanınca, tekrar emeklilik yaşının yükseltilmesi gündeme gelmiştir. 1990'ların sonunda, 2000'lerin başında ise, Avrupa Birliği'ne uyum süreci, kadına yönelik politikalar açısından belirleyici olmaya başlamıştır. Ancak, gelişmeler hem sınırlı kalmış hem de çok kısa sürede gerçekleşmemiştir. Örneğin KSGM kuruluş yasa tasarısı, TBMM'ye ilk kez gönderilişinden 11 yıl sonra, 2004 yılında TBMM'de kabul edilmiştir. İlerleme raporlarında değinilip 10 yılda gerçekleşen bir başka düzenleme ebeveyn iznine ilişkindir. Buna karşılık, kadın istihdamına ilişkin iki başbakanlık genelgesinin 2004 yılında ve 2010 yılında AB ilerleme raporlarının açıklanmasının öncesinde çıkartılması dikkat çekicidir. Gelinen nokta, kamu yönetiminde çalışan kadın memurlar için olumlu ayrımcılık ya da olumlu eylem değil, 2010 Başbakanlık Genelgesi'nde fırsat eşitliğinin vurgulanmasıdır. Ancak fırsat eşitliği vurgusunun her zaman dezavantajlı olanların dezavantajının sürmesine temel oluşturduğunu da unutmamak gerekmektedir. Öte yandan, kamu yönetiminde kadınlara olumlu ayrımcılık uygulanması bir yana, her şeye karşın fırsat eşitliğinin sağlandığını bile söylemek olanaklı gözükmemektedir.

1970'lerden başlamak üzere, memur kadının çifte yükü konusunda devletin çözümü erken emeklilikken, 2000'lerde bu çözümden, pahalı bulunarak vazgeçilmiş, yeni çözüm, uzatılan ücretsiz doğum ve çocuk bakımı izinleri olmuştur. Yani kadın memurların çocuk bakımından birinci derece sorumlu oldukları bir kez daha tescil edilmiştir. Bir başka anlatımla, bu izinlerin kadınların çalışma yaşamı üzerindeki etkileri göz ardı edilerek, ev kadını ve anne kimliklerine öncelik tanınmıştır. Ancak, kadın memurların aile ve çalışma yaşamı arasında uyum sağlamayı amaçlayan politikaların yokluğunda bunu doğal karşılamak gerekmektedir.

Gerçekten de, 1980'lerin başından 1990'lara neoliberal politikalar, kamu yönetimine küçültme ve özelleştirme dalgalarını getirirken, 2010'a gelindiğinde kadınlara yönelik refah hizmetlerinin de gelişmesi değil, gerilemesi söz konusu olmuştur. Buna karşılık, kamu yönetimde sayısal gelişme açısından kadınların neoliberal politikalardan erkekler ölçüsünde etkilenmediğini söylemek gerekmektedir. Türkiye'de, 1979'dan 2010'a kamu yönetiminde kadınların sayısal durumu incelendiğinde, henüz dünya ortalamasına ulaşılamadığı görülmekle birlikte, bir gerilemeden değil, kimi dönemsel dalgalanmalara karşın, sınırlı da olsa bir

artıştan söz edilebilmektedir. Bunun bir dizi etmene bağlı olarak gerçekleştiği söylenebilir. İlk olarak, 1980'lerde Türkiye'de memur-nüfus ortalaması gelişmiş ve az gelişmiş ülkeler ortalamasının altında idi. İkinci olarak, en fazla memur açığının olduğu alanlar eğitim ve öğretim, sağlık gibi alanlardı. Üçüncü olarak, kadınların kamu yönetiminde giderek yoğunlaştıkları alanlar, yine eğitim ve öğretim, sağlık gibi, özünde erkek çalışan arzının göreli olarak sınırlı kaldığı "kadın egemen" alanlardı. Devlet, istese de istemese de bu alanlarda kadınları çalıştırmak durumunda kalmaktadır. Dördüncü olarak, bu dönemde benimsenen özelleştirme politikasına konu olan kuruluşlar, erkeklerin yoğun olarak çalıştığı kuruluşlar olmuştur. Bunun da kamu yönetiminde çalışan kadınların oranını artırıcı etkisinden söz etmek gerekmektedir. Bunlara ek olarak, özelikle yükseköğrenim görmüş kadınlar için öncelikli ve güvenilir çalışma alanının kamu yönetimi olduğunu unutmamak gerekmektedir.

Öte yandan, elde olan veriler çerçevesinde kadın memurların kamu yönetimindeki konumlarının incelenmesi, 1979'dan 2010'a bir kalıp değişikliği olmadığını göstermektedir. Kadınlar yine öncelikle öğretmen, hemşire, ebe ve büro memuru olarak çalışmayı sürdürmüşlerdir. Bir başka anlatımla, kadınlar kamu yönetiminde genel idare, eğitim ve sağlık gibi geleneksel kadın çalışma alanlarında ve hizmetlerde yoğunlaşmışlar, buna karşılık "erkeksi" olarak adlandırılan alanlarda, temsilleri sınırlı kalmıştır. Bu çerçevede kadın ve erkek çalışanlar arasında yatay farklılaşma süregelmiştir.

Yüksek yöneticilik konumları söz konusu olduğunda da dikey farklılaşma varlığını sürdürmüştür. Yönetsel yeterlilikten çok siyasal yeterliliğin ve siyasal iktidarların patronaj politikalarının belirleyici olduğu koşullarda, kadınlar toplumsal ve insancıl içerikli çalışma alanlarında, o da yine sınırlı kalmak üzere, yüksek yöneticilik şansını yakalayabilmişlerdir. Devletin standart oluşturucu, örnek işveren rolünün vurgulanmasına karşılık, Türkiye'nin bu konuda uluslararası karşılaştırmalarda en alt sıralarda yer alması bir yana, 2010'a gelindiğinde varolan veriler, özel sektörde yüksek yönetim konumlarında kadın temsilinin, kamu yönetimdekinin çok üzerinde olduğunu sergilemektedir.

AB'nin kadınlara yönelik politikaları arasında çocuk bakımına ilişkin önlemlerin geliştirilmesi, esnek çalışma saatleri, çalışma yaşamına yeniden dönen kadınlara vergi indirimi, ebeveyn izinlerinin artırılması, ailenin ikinci çalışanı olarak kadınlara vergi indirimi, aile sorumlulukları nedeni ile çalışmaya ara veren kadınların işe dönüşünü özendirecek destek hizmetler, ailede eşlerin rollerinin dengelenmesi gibi önlemler yer alır; BM, Avrupa Konseyi gibi kuruluşlar, kadınların çalışma yaşamında eşit biçimde temsili ve bütünleşmelerini sağlamak amacıyla eğitim, hizmet içi eğitim, işe yeniden dönüş öncesi eğitim, çalışma koşullarının düzenlenmesi, vergilendirme çocuk bakımı ve aile yardımı vb konularda eşitlik, doğrudan ve dolaylı ayrımcılığa karşı etkili bir yargısal denetim

gibi konularda politikalar üretir ve olumlu ayrımcılığı gündeme getirirken Türkiye'de kadınlara ilişkin düzenlemeler yalnızca doğum izni ve emeklilikle sınırlı kalmıştır.

Bu bağlamda Türkiye'de, kamu yönetiminde kadın dostu politikalardan ve kadın istihdamını artırmayı amaçlayan bir yaklaşımdan söz etmek zordur. Dahası, kamu yönetiminde çalışan kadınlara ilişkin olarak devletin gerçek bir destekleme politikasının olup olmadığı tartışmalıdır. Hastalara, yaşlılara ve üç yaş altındaki çocuklara yönelik sosyal hizmetlerin sınırlılığı kadınların çifte yükünü arttırmaktadır. Bu çerçevede, neoliberal politikaların kadınların kamu yönetimindeki sayısal artışını engellememesine karşın, çocuk bakımına ilişkin hizmetlerin sürdürülmesindeki isteksizlik ve sonuç olarak çocuk bakımı ve aile yükümlülüklerinin verilen izinlerle çözümlenmeye çalışılması neoliberalizmin kamu yönetimi ve kadın yaklaşımı ile tutarlı gözükmektedir.

Buna ek olarak, artan ücretsiz izinler, kadınlara evden çalışabilme olanağının sağlanması ve en az üç çocuk sahibi olmalarının öğütlenmesi yeni muhafazakârlığın etkisine bağlanabilir. Bu yaklaşımın uzun dönemde kadın memurlar üzerindeki etkisinin olumlu olacağını ileri sürmek aşırı iyimserlik olacaktır. Kadınların çalışmasının değil çocuk sahibi olmalarının özendirildiği bir ortamda kadınların çalışmaya yönlendirilmesinden söz etmek olanaklı gözükmemektedir. Sonuç olarak, 1979'dan 2010'a devletin kadınlara "örnek işveren" olarak yaklaşmadığını söylemek haksızlık olmayacaktır.

KAYNAKLAR

Abadan Unat, N. (1981) "Women in Government as Policy Makers and Bureaucrats: The Turkish Case," *Women, Power and Political Systems,* der. M. Randall, s. 94-115, Londra: Croom Helm.

Acuner, S. ve İşat C. (2008) "Avrupa Birliği Kadın-Erkek Eşitliği Politikaları ve Türkiye," *Türkiye'de Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği: Sorunlar, Öncelikler ve Çözüm Önerileri,* s. 301-83, İstanbul: TÜSİAD-KAGİDER.

Acuner, S. ve Sallan, S. (1993) "Türk Kamu Yönetiminde Yönetici Kadınlar," *Amme İdaresi Dergisi,* cilt: 28, sayı: 3, s. 77-92.

Altınışık, S. (2009) "Öğretmenlere Göre Kadın Denetmenlerin (Müfettişlerin) Sayısal Azlığının Nedenleri," *Proceedings of International Conference on Educational Science ICES'08, 23-25 June 2008, Vol. I,* haz. B. Özer, H. Yaratan, H. Caner, s. 127-37, Kuzey Kıbrıs: Famagusta, Doğu Akdeniz Üniversitesi Yayınları.

Anadolu Ajansı (2010) "Kadınlar İdareci Olmak İstemiyor," http://www.aa.com.tr/tr/kadin-ogretmenler-idareci-olmak-istemiyor-2.html 7.12.2010.

ABGS-Avrupa Birliği Genel Sekreterliği (2007) *Türkiye'nin AB Müktesebatına Uyum Programı (2007-2013),* http://www.abgs.gov.tr/index.php?p=6&l=1, 10.01.2011.

ABGS-Avrupa Birliği Genel Sekreterliği (2001) *Avrupa Birliği Müktesebatının Üstlenilmesine İlişkin Türkiye Ulusal Programı,* ttp://www.abgs.gov.tr/index.php?p=195&l=1.

Avrupa Komisyonu Türkiye Temsilciği (2000) *AB'de Sosyal Politika ve İstihdam Refah ve Sosyal Adaleti Geliştirme,* Ankara: Avrupa Birliği Avrupa Komisyonu Türkiye Temsilciliği.

Birleşmiş Milletler (2010) "Birleşmiş Milletler Kadınlara Karşı Ayrımcılığın Önlenmesi Komitesi'nin 23 No'lu Genel Tavsiyesi: Siyasal ve Kamusal Yaşamda Kadınlar," çev. D. Orhun, *Kadın Hakları: Uluslararası Hukuk ve Uygulama,* der. G. Ayata, S. Eryılmaz Dilek, B.E. Oder, s. 363-74, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Birleşmiş Milletler (1980) *World Conference of the United Nations Decade for Women: Equality, Development and Peace,* 14-30 Temmuz 1980, Kopenhag.

CEDAW Gölge Raporu (2005) Dördüncü ve Beşinci Dönem Birleştirilmiş Periyodik Ülke Raporuna İlişkin CEDAW Gölge Raporu, http://www.ucansupurge.org/arsiv/www.ucansupurge.org/index6aaf.html?option=com_content&task=view&id=1344&Itemid=87, 20.01.2005.

CEDAW STK Çalışma Grubu (2010) *Türkiye'nin Kadına Karşı Ayrımcılığı Önleme Komitesi'ne Sunduğu Altıncı Periyodik Rapor için STK Gölge Raporu,* Ankara.

Craske, N. (1998) "Remasculinisation and Neoliberal State in Latin Americas," *Gender, Politics and the State,* der. V. Randall, G. Waylen, s. 100-20, Londra: Routledge.

Çitçi, O. (1982) *Kadın Sorunu ve Türkiye'de Kamu Görevlisi Kadınlar*, Ankara: TODAİE Yayınları.

Çitçi, O. (1990) "Avrupa Topluluğu, Kadın Çalışması ve Türkiye," *Cahit Talas'a Armağan*, s. 139-59, Ankara: Mülkiyeliler Birliği Yayınları.

Çitçi, O. (1992) "Türk Kamu Yönetimi ve Kadın Çalışması," *Kadın ve Sosyo-Ekonomik Gelişme*, s. 59-68, Ankara: TC Başbakanlık Kadının Statüsü ve Sorunları Genel Müdürlüğü.

Çitçi, O. (2005) "Women, Gender and Public Office: Turkey," *Encyclopedia of Women and Islamic Cultures Family, Law and Politics volume II*, der. S. Joseph, s. 682-84, Leiden-Boston: Brill.

Çubukçu, N. (2006) http://www.toprakisveren.org.tr/2006-69-nimetcubukcu.pdf 15.01.2011.

Daley, D. M. (2008) "Strategic Benefits in Human Resource Management," *Handbook of Employee Benefits and Administration,* der. G. Reddick, J. D. Coggburn, s. 15-27, New York: CRC Press-Taylor ve Francis Group.

Danıştay (2006) *Danıştay 12. Daire Kararı*, Esas No. 2004/4382, Karar No. 2006/539.

Devlet Personel Başkanlığı (1992) *Kamu Personeli Anket Sonuçları 8*, Ankara.

Devlet Personel Başkanlığı (2011) *İstatistikler*, http://www.dpb.gov.tr/ dosyalar/ excel/ istatistikler/Grafik-cns. pdf 25.02.2011.

Diyanet İşleri Başkanlığı Din Hizmetleri Dairesi Başkanlığı (2009) *Kadın ve Aileye Yönelik Çalışmalar 2007-2009*, Ankara.

Dördüncü ve Beşinci Dönem Birleştirilmiş Periyodik Ülke Raporuna İlişkin CEDAW Gölge Raporu, http://www.ucansupurge.org/arsiv/www.ucansupurge.org/index6aaf.html? option= comcontent&task=view&id=1344&Itemid=87, 20.01.2005.

DPT (2001) *Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı Nitelikli İnsan Gücü Meslek Standartları Düzeni ve Sosyal Sermaye Birikimi Özel İhtisas Komisyonu Raporu*, Yayın No. DPT: 2577, ÖİK: 590, Ankara.

Ecevit, Y. (2008) "İşgücüne Katılım ve İstihdam," *Türkiye'de Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği: Sorunlar, Öncelikler ve Çözüm Önerileri*, s. 113-213, İstanbul: TÜSİAD-KAGİDER.

Ekotrent (2009) "İşte Rakamlarla Devletin Memuru," www.ekotrent.com/haber/.../Iste-rakamlarla-devletin-memuru.php.

European Commission (2010/a) *Report on Equality Between Men and Women*, Luxembourg: Publications Office of the European Union.

European Commission (2010/b) *More Women in Senior Positions-Key to Economic Stability and Growth*, Luxembourg: Publications Office of the European Union.

European Commission (2006) *Report from the Commission to the Council, The European Parliament, The European Economic and Social Committee and*

The Committee of the Regions on Equality Between Women and Men, COM (2006)71 final, Brussels. http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri= CELEX:52006DC0092:EN:NOT.

European Commission (2006/b) *Report from the Commission to the Council, The European Parliament, The European Economic and Social Committee and The Committee of the Regions on Equality Between Women and Men, A Roadmap for Equality between Women and Men*, COM(2006)92 final, Brussels, http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri= CELEX:52006DC0092:EN:NOT.

European Commission Directorate General for Employment, Social Affairs and Equal Opportunities (2010) *Employment in Europe,* Luxembourg: Publications Office of the European Union.

Gülmez, M. (1973) "Türk Kamu Görevlilerinin Sayısal Evrimi," *Amme İdaresi Dergisi,* cilt: 6, sayı: 3, s. 51-71.

Günindi-Ersöz, A. (1998) "Kamu Yönetiminde Yönetici Olarak Çalışan Kadınların Geleneksel ve Çalışan Kadın Rollerine İlişkin Beklentileri," *20. Yüzyılın Sonunda Kadınlar ve Gelecek,* der. O. Çitçi, s. 255-64, Ankara: TODAİE İnsan Hakları Araştırma ve Derleme Merkezi Yayını.

Hondeghem, A. ve Nelen, S. (2000) "Recent Trends in Public Personnel Management and Gender Consequences," *Equality Oriented Personnel Policy in the Public Sector*, der. S. Nelen, A. Hondeghem, s. 4-18, Amsterdam: IOS Press.

KA-DER (2011) *2011 Kadın İstatistikleri*, http://www.ka-der.org.tr/tr/container.php?act=unlimited00&id00=105, 23.02.2011.

KA-DER (2010) *2010 Kadın İstatistikleri, http://www.ka-der.org.tr/tr/down/2010_KADIN_ISTATISTIKLERI.pdf*

Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü-KSGM (2011) *Türkiye'de Kadının Durumu Ocak 2011,* Ankara: KGSM Yayını.

Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü-KSGM (2008/a) Birleşmiş *Milletler CEDAW Komitesi'ne Sunulmak İçin Hazırlanan Altıncı Periodik Ülke Raporu*, Ankara: KGSM Yayını.

Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü KGSM (2008/b) *Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Ulusal Eylem Planı 2008-2013*, Ankara: KGSM Yayını.

Kilci, M. (1994) *Başlangıcından Bugüne Türkiye'de Özelleştirme Uygulamaları*, 1984-1994, Ankara: TC Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Yayını.

Köpl, R. (2005) "Gendering Political Representation: Debates and Controversies in Austria," *State Feminism and Political Representation*, der. J. Lovenduski vd, s. 20-40, Cambridge: Cambridge University Press.

Kutlu Gürsel, M. (2002) "Kamu Görevine Girişte Kadın-Erkek Eşitliği İlkesi Konusunda Bir Değerlendirme," *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, cilt: 4, sayı: 2, s. 27-57.

Miller, H.T. ve Fox, C.J. (2007) *Postmodern Public Administration*, Revised Edition, New York: M.E. Sharpe.

MEB-Milli Eğitim Bakanlığı (2011) *Milli Eğitim İstatistikleri Örgün Eğitim*, 2010-2011, Ankara: MEB Yayınları.

MEB Orta Öğretim Genel Müdürlüğü (2011) http://ooegm.meb.gov.tr/istatistik/okul_ oncesi_sayilari_ genel.pdf. 02.03.2011.

Mullard, M. ve Spicker P. (2005) *Social Policy in a Changing Society*, Taylor ve Francis e-Library.

OECD (2009) *Government at a Glance 2009*, https://www.aybook.com/ebooks/government-at-a-glance-2009.html.

Oğuz, Ş. (2011) "Krizi Fırsata Dönüştürmek: Türkiye'de Devletin 2008 Krizine Yönelik Tepkileri," *Amme İdaresi Dergisi*, cilt: 44, sayı: 1, s. 1-23.

Ongara, E. (2009) *Public Management Reform and Modernization, Trajectories of Administrative Change in Italy, France, Greece, Portugal and Spain*, Cheltenham: Edward Elgar Publishing.

Özcan, N. (2006) "Askerliğini Yap(a)mayan Mühendisler," *Radikal 2*, 16.07.2006.

Özen, Ş. (1998) "Türkiye'de Kadın ve Erkek Yöneticilerin Yönetim Tarzı Açısından Farklılaşması ve Eril Erkek-Dişil Kadın Varsayımının Geçerliliği," *20. Yüzyılın Sonunda Kadınlar ve Gelecek*, der. O. Çitçi, s, 217-36, Ankara: TODAİE İnsan Hakları Araştırma ve Derleme Merkezi Yayını.

Özkazanç, A. (2009) "Toplumsal Vatandaşlık ve Neo-liberalizm Sorunu," *AÜSBF Dergisi*, cilt: 64, sayı: 1, s. 247-7.

Özoğlu Poçan, B. (2005) "The Restructuring of the Turkish Public Sector as Part of the Strategy for Europeanisation", *South-East Europe Review*, sayı: 2, s. 111-30.

Pringle, R. ve Watson, S. (1992) "Women's Interests and the Post-Structuralist State," *Destabilising Theory: Contemporary Feminist Debate*, der. M. Barrett, A. Phillips, s. 53-73, Cambridge: Polity Press.

Randall, V. (1998) "Gender and Power: Women Engage the State," *Gender, Politics and the State*, der. V. Randall, G. Waylen, s. 185-205, Londra: Routledge.

Roberts, S.M. (2004) "Gendered Globalization," *Mapping Women, Making Politics: Feminist Perspectives on Political Geography*, der. L.A. Staeheli, E. Kofman, L. Peake, s. 127-40, New York: Routledge.

Sağlık-Sen (2010) "Hasta Artışına Paralel Hemşire ve Ebelerin İstihdamı da Artmalı," http://www. haberler.gen.al/2010-05-12/saglik-sen-hasta-artisina-paralel-hemsire-ve-ebelerin-istihdami-da-artirilmali/12.12.2010.

Sallan, S. (1989-90) "Gender Based Occupational Segregation in Public Organisations in Turkey," *Turkish Public Administration Annual*, sayı: 15-16, s. 143-57.

Sallan Gül, S. ve Gül, H. (1996-97) "Equal Opportunity for Women in Government Organization," *Turkish Public Administration Annual*, sayı: 22-23, s. 119-40.

Sallan Gül, S. (2004) *Sosyal Devlet Bitti, Yaşasın Piyasa*, İstanbul: Etik.

Tan, M. (1996) Eğitim Yönetimindeki Azınlık, *Amme İdaresi Dergisi*, cilt: 29, sayı: 4, s. 34-42.

Tan, M. (2008) "Eğitim ," *Türkiye'de Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği: Sorunlar, Öncelikler ve Çözüm Önerileri,* s. 23-112, İstanbul:TÜSİAD-KAGİDER.

TİSK (2009) *Kadın Yöneticiler Anketi*, Eylül 2009, http://www.tisk.org.tr/isveren_sayfa.asp? yazi_ id=2629&id= 118.

Turanlı-Yücel, K. (2007) "Anne, Memur, Kadın," *Amme İdaresi Dergisi,* cilt: 40, sayı: 3, Eylül, s. 99-111.

TÜİK, *Hane Halkı İşgücü Anketleri,* 15.03.2011, http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do? tb_id=25&ust_id=8.

Uluraspa, A. (2003) "Ak Partili Vekil Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü Kurmak İsteyen Bakana Çıkıştı: Niye Erkeğin Statüsü İçin Genel Müdürlük Kurmuyorsun?," http://www.habervitrini.com/ haber.asp?id=102526, 15 Ekim 2003.

Yazıcı, H. (2010) http://www.hayatiyazici.com.tr/konusma-detay.php? news_id=120&page=all.

Elektronik Kaynaklar:

http://www.abgs. gov.tr /files/AB_ Iliskileri.

http://www.abgs.gov.tr/index.php?p=123&l=1.

http://www.alomaliye.com/ekim_05/AB_gorev_alanlar.pdf 07.12.2010.

www.dpb.gov.tr/dosyalar/excel/istatistikler/unvan.xls 11.02.2011.

http://www.dpt.gov.tr/PortalDesign/PortalControls/WebIcerikGosterim.aspx?Enc=83D5A6FF03C7B4FC3712B3AA8761DC70455EDD505C91856E7FE60BFD028C293D.

http://www.sendika.org/yazi.php?yazi_no=13623 10.10.2007.

http://www.tbmm.gov.tr/kutuphane/e_kaynaklar_kutuphane_hukumetler.html.

http://www.tisk.org.tr/isveren_sayfa.asp?yazi_id=2629&id=118.

http://www.ucansupurge.org/arsiv/www.ucansupurge.org/index6aaf.html?option=com_content&task=view&id=1344&Itemid=87.

BEŞİNCİ KISIM

KADINLARIN YAŞAMÖYKÜLERİ VE TARİH YAZILIRKEN...

Türk Modernleşmesinin Kamusal Alanı ve "Kadın Yurttaş"[1]

AYŞE DURAKBAŞA

Cumhuriyet tarihine ilişkin toplumsal belleğimizin çok tamdık fotoğraf karelerini bir dizi halinde anımsarsak, ulus-devletin kuruluş sürecinde mutlak önderin yakınındaki kadınlar, örneğin Latife Hanım kısa sürmüş evliliğinde, Atatürk'le yurt gezilerinde, daha sonra Atatürk'ün manevi kızı Afet İnan, Çankaya sofrasındaki tek kadın olarak, Atatürk'ün sekreteri, *Vatandaş için Medeni Bilgiler* ya da dikte ettirdiği başka notları yazarken fotoğraf karelerine girmektedir. Atatürk tarafından dansa kaldırılan genç kadınlar ise fotoğraflarda bu davetin hazzı kadar davet edildikleri toplumsal alana dair kostümleri tamam olduğu halde o alanda oynamayı, dans etmeyi bilmemekten ileri gelen acemiliği de yansıtmaktadır.

Cumhuriyet'in inşa sürecinde "kadın vatandaş" işte böyle bir resme oturmaktadır: Kadının yurttaşlığı, içinde eşitlik özlemi barındıran bir geleceğe ertelenmiştir; vesayet ve himaye altındadır.

Türkiye Cumhuriyeti'nin modernleşme projesi ve bu çerçeve içinde modern ulus-devletin kurulma süreci, bu sürece özgü özellikler taşıyan bir "kamusal alan"m kurulmasını getirmiştir. Türkiye Cumhuriyeti'nin genel olarak "vatandaş" tanımları da bu "kamusal alan"a dahil edilme ve bu alanın dışında bırakılma biçimlerine göre belirlenmiştir. Türkiye Cumhuriyeti'nin "kamusal alan" tahayyülü ve kamusal alanı kuran kurumsal pratikler, Habermas'ın Avrupa tarihine dayanarak kavramsallaştırdığı "burjuva kamusal alanı"ndan farklıydı; çünkü politik toplumun vesayetinde hatta devlet aygıtının uzantısı olarak kurulmuştu. Süleyman Seyfi Öğün'ün çok güzel ifade ettiği gibi bu sürecin birinci derecede ajanları, taşıyıcıları ya da aktörleri olan vatandaşlar da "her şeyin meşruluğunu politik küreden bekleyen ve kendisini politik toplumun mensubu olarak gören" Habermas'ın deyimiyle "devletleşmiş toplum"un üyeleriydiler (Öğün, 1998, s. 113-114).

---

1 Bu makalenin ilk versiyonu, Yıldız Teknik Üniversitesi Küresel İncelemeler Merkezi'nde düzenlenen "Türkiye'de Vatandaşlık Rejimi: Vatandaşlığın Cinsiyetli Halleri" konulu oturumda bildiri olarak sunulmuştur, 4 Aralık 2009.

Türk modernleşmesine feminist eleştirel bakışlar çerçevesinde, birçok feminist sosyal bilimci Cumhuriyet'i kuran kadroların erkek egemen niteliğini vurguladı (Tekeli, 1990). 1980 sonrasında gelişen kadın hareketi ve bu hareketle yan yana serpilen akademik feminizm, Türkiye modernleşmesinin feminist eleştirel bir değerlendirmesini ve modernleşme tarihine dair feminist tarih yazımını da tetikledi. Bizler Türkiyeli kadınlar olarak, bu bilgilenmeyle kendimize dair özdüşünümsel bilinçlenme sürecinde Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş döneminde kadın hakları alanındaki reformları "devlet feminizmi" olarak nitelendirdik ve bunun kadınları araçsallaştıran bir "erkek feminizmi" olmasının getirdiği kısıtları da ortaya çıkardık (Tekeli, 1998; Berktay, 1998; Durakbaşa, 1998).

Bu bölümde, Kurtuluş Savaşı ve Cumhuriyet'in kuruluş sürecinde, önder ve çevresindeki modernist erkeklerin bir yandan kendilerine denk olabilecek modernist kadın öncüleri ve kadın hakları savunucularını dışlarken bir yandan da bu seçkinler grubuna dahil edilebilecek "yeni kadın"ı imleyerek, bu kadınları "kamusal alan"a çağırdığını savunacağım.

Zehra Toska'nın belirttiği gibi, Mustafa Kemal'in denetimindeki *Hakimiyet-i Milliye* gazetesindeki aşağıda alıntılanan yazıda, İstanbul ve Anadolu kadını arasında yapılan ayrım su yüzüne çıkmaktadır:

"Bugünkü Türk kadının timsali, Anadolu'da, İstiklal Harbi'nde, kağnı üzerinde cepheye cephane taşıyan kadındır. Eğer kadınlık cereyanına önderlik eden hanımlar, bu arz ettiğimiz timsale yalnız bir hak ve fedakârlık örneği diye değil, fakat bütün hayatımızın esasıdır diye dikkat ederlerse, ülkülerinin asıl başlangıç noktasını keşfetmiş olurlar. Türk kadınlığı, İstanbul'dan medeniyet âlemine yürümekle bir yol almış olmaz. Anadolu'nun ortasından kağnıyı yürüten kadının yurdundan medeniyet âlemine yürümekle yol almış olur ve amaca şan ve şeref içinde varır" (Toska, 1998, s. 80).

Halide Edip ise *Tevhit*'te bu ağır ithamlara karşı şu cevabı verdi:

"Çaylara gitmek, modaya meraklı olmak, hatta dans etmek bir kadının memleketine ait meselelerde ciddi düşünmeyeceğini ifade etmez. Memleketin bütün yükünü aziz omuzlarında taşıyan taşra kadınının çoğunluğunun menfaat ve hakkını da, şehirdeki aydın kadınlar inceleyecekler ve savunacaklardır" (Toska, 1998, s. 81).

Bilindiği gibi, Osmanlı'nın modernleşme sürecinde oldukça etkin bir kadın hareketi mevcuttu ve bu hareketin içinde Fatma Aliye Hanım, Emine Semiye Hanım, Halide Edip, Ulviye Mevlan, Nezihe Muhittin gibi kadın öncüler tarih sahnesine çıkmışlardı. *Halide Edip ve Türk Modernleşmesi* adlı kitabımda (Durakbaşa, 2000) Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş sürecinde, Halide Edip'in ve eşi Adnan Adıvar'ın Terakkiperver Cumhuriyet Partisi'nin kapatılmasının ardından yurtdışına sürgün gitmek zorunda kaldıklarını ve Halide Edip'in yazma serüveninin sürgün deneyimi ile tetiklenmiş olduğunu belirtmiştim. Halide Edip'in

Cumhuriyet'in kurucu kadrolarından dışlanışının, Fatma Aliye gibi Osmanlı saray uzantısı, üst sınıf kadın öncülerin unutuluşuna benzer bir geri plana itiliş olduğunu söyleyebiliriz. Cumhuriyetin kuruluş aşamasında tarih sahnesi, yeni imgeler, simgeler ve değerlerle, başka bir tahayyülle yeniden kuruluyor ve sahneye yeni oyuncular davet ediliyordu. Bu süreç, aynı zamanda, Osmanlı seçkinciliğinin reddi ve ulusçu seçkincilikle yer değiştirmesi olarak da yorumlanabilir.

Çoğu Ortadoğu toplumunda olduğu gibi, Türkiye'de de modernleşmeci bir kadın hakları hareketinden söz edilebilir; bu hareket, uluslaşma sürecinde ve ulus-devletin inşa sürecinde, kadınları özellikle ideolojik olarak seferber etmeyi; onları "ulusun anneleri" olarak milliyetçi siyasetin özneleri yapmayı hedeflemiştir. Bu süreçte, genellikle, ulusun ilerlemesi için sosyal reform ve yasal düzenleme ihtiyacı ve kadınların geri kalmışlıktan kurtarılmasının önemi vurgulanmıştır. Ortadoğu toplumlarında uluslaşma süreçlerinde, milliyetçi bir yerli burjuvazi geleneksel toplumu dönüştürme misyonunu üstlenmiş; içerde pre-kapitalist yapılara ve feodal düzene karşı; dışarda ise sömürgeciliğe ve batının kültürel hegemonyasına karşı savaşmıştır. Temel özellikleri böylece çizilen milliyetçi feminizm çerçevesinde kadınlar, öncelikle ulusal nüfusun biyolojik ve ideolojik yeniden üretimi için araçsallaştırılmışlardır (Jawayerdena, 1989; Kandiyoti, 1991; Yuval-Davis ve Anthias, 1989).

Türk modernleşmesinin kökleri Osmanlı modernleşmesinde yakalanabilir; Müge Göçek'in öne sürdüğü gibi Tanzimat'tan başlayarak Osmanlı'da parçalanmış bir burjuvazi oluşmuştu; Türk unsuru ağırlıklı bir "bürokratik burjuvazi" ve gayri Müslim etnik unsurlardan oluşan, uluslararası kapitalizmle bağlantısı olan bir "ticari burjuvazi". Osmanlı modernleşmesinin yarattığı "kamusal alan" da bu oluşumların çeşitliliğini barındırıyordu. Osmanlı'nın son döneminde ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan sonra ise zihniyet haritaları Türk milliyetçiliği ve Kemalizm tarafından çizilen "bürokratik burjuvazi" egemen olmuş; gayri Müslim ticari burjuvazinin tasfiyesi ile burjuvazinin bürokratik kanadı "kamusal alan"a tamamıyla hâkim olmuştur (Göçek, 1996).

Sosyal sınıf analizi açısından böyle bir yapılanmanın özel alan-kamusal alan'ın ayrışması açısından da belli özellikler gösterdiğini düşünüyorum. Osmanlı'nın son döneminde, Osmanlı'nın üst sınıflarını oluşturan Paşa konakları ve uzantılarında oluşan kamusallık biçimleri, Cumhuriyet döneminde özel alan ve kamusal alan arasında sınırları belirginleşen bir yapılaşmaya dönüşmüştür, diyebiliriz. Sekülerleşme belki bunun önemli kurumsal alt yapısını oluşturur. Eviçi, mekân olarak özel hayat, yeni aile hayatı, modern ev kadınlığı olarak örgütlenirken yeni bir "kamusal alan" da modern ulus-devletin uzantısı olarak ve bürokratik seçkinlerin hâkimiyetinde biçimlendi. Bu yeni "kamusal alan"ın oluşumunda sekülerleşmiş eğitim kurumları ve bu kurumlar aracılığı ile örgütlenen toplumsal etkinliklerin (müsamereler, konserler, defileler, balolar vb) rolü, Halkevleri, Halkodaları gibi yetişkin eğitimine yönelik kurumlar ve

bu kurumlar tarafından düzenlenen sanatsal etkinlikler (tiyatro gösterileri vb) bürokratik kurumlar tarafından düzenlenen kamusal ritüellerin rolü (örneğin, Cumhuriyet baloları, Kız Enstitüleri tarafından düzenlenen çaylar, defileler, 19 Mayıs törenleri vb) önemli oldu.

Bu süreç içinde ise eviçinde yeni düzenlemeler söz konusu idi; orta sınıf yaşam tarzının oluşturulmasında yeni tüketim örüntüleri ile birlikte, eviçi mekân ve zamanın örgütlenmesi ve modern ev kadının, örneğin, eviçi hijyen ve beslenmeyi bilimsel verilere dayanarak düzenlemesi, çocukların yetiştirilmesi konusunda psikoloji ve pedagojinin önem kazanması, eviçi ve evdışı toplumsal hayata ilişkin yeni görgü kurallarının gözetilmesini sağlaması gibi özelliklerle ortaya çıktığını görüyoruz. Orta sınıfların hayat tarzlarının ya da Bourdieu'nün deyimiyle *habitus*larının (1984) belirlenmesinde ev kadınına yüklenen bu yeni rollerin önemi göz ardı edilmemelidir. Türk modernleşmesinin yarattığı "kamusal alan"da benimsediği, orta ve üst sınıftan kadınlara yönelik hoşgörü ve kapsayıcılık ise, toplumsal cinsiyet kimliğinin, profesyonel mesleklerdeki kadınlar için bile esas olarak ev içinde yaratılan düzen ve mükemmellikle tanımlanmasıyla destekleniyordu. Ya da şöyle söyleyebiliriz, orta sınıftan eğitimli kadınların, "kamusal alan"daki varlığı, erkekler ve genelde cinsiyetçi, ataerkil toplumsal düzen için bir tehdit oluşturmuyordu; çünkü kadınların özel alanda erkeklerine olan hizmetlerinde kusur etmeyecekleri adeta garanti altına alınmıştı!

Kemalist modernleşme projesi, kadınları kamusal alana belirli biçimlere soktu ve buna ilişkin imgeleri yaygınlaştırdı. Ancak bu katılım, kamusal alanın cinsler açısından tamamıyla demokratikleşmesini sağladı mı? Özellikle orta sınıftan kadınlar, böyle bir teşvik gördüler, eğitim alanına ve profesyonel meslekler alanına girebildiler; fakat çoğu zaman erkeklerin paternalist himayesi altında seslerini duyurabildiler; erkeklerin egemen oldukları bir dünyada, bedenlerini ve varlıklarını erkek-egemen kodlar çerçevesinde, modernleşme projesinin dikte ettiği yeni simgelerle ifade etmek zorunda kaldılar. Türk modernleşme projesinin yarattığı kamusal alan seçkinci özelliklerinin yanı sıra cinsiyetçi nitelikler de taşıyordu; devletin yönetici seçkinleri arasına dahil edilen kadınlar belirli sınıfsal ve ideolojik özelliklere sahip kadınlardı. Öteki kadınlar ise modernleşme sürecinde genişleyen halkaların içine ancak eğitimin yaygınlaşmasıyla ve eğitim yoluyla katılabildiler.

Nuray Mert'in "Türk Muhafazakarlığı" diye nitelediği söylemsel pratikler (Mert, 2002, s. 74-6) içinde, Cumhuriyetçi radikal Kemalistlerin "fazla seküler olduğu için kök salamayan ulusal kimlik ve ulusalcılık tanımları"na karşı Kemalizmin muhafazakâr yorumlarıyla şekillenen Kemalist muhafazakârlık ile farklı dozlarda dindarlık, maneviyatçılık, gelenekçilik ve komünizm karşıtlığıyla beslenen sağ-muhafazakârlık yan yana durmakta, sol-Kemalizm'de zaman zaman radikalleşen ulusalcılık ve devrimciliğin karşısında "dini-kültürel sembol ve değerlerle bezenmiş milli kimlik ve milliyetçilik" düşüncesi, ortalama Türk insanının zihin yapısını

şekillendirmektedir. Nuray Mert, 1950'li yıllar ve DP dönemini, Cumhuriyet'in ilk devrinde devlete ve devletçi seçkinlere karşı duyulan yabancılaşmayı telafi etmeye yönelik "muhafazakâr revizyon" dönemi olarak yorumlamakta ve 1950'li yıllardan itibaren siyasal hayatımıza giren milliyetçi-muhafazakâr söylemler için bu kaynağın üretken niteliğine işaret etmektedir (s. 74). 12 Eylül 1980'den sonra askeri darbenin Türkiye'de sol muhalefet üzerinde yarattığı tasfiye ve yıkımın ardından kamusal alana hâkim olan Özalizm de her ne kadar içindeki "acımasız ekonomik neoliberalizm" dozunun fazla kaçmış olması ve Türkiye toplumunda yarattığı toplumsal, ahlaki, kültürel tahribat sol ve sağ muhafazakâr kesimler tarafından eleştiriye uğratılmışsa da, Türkiye'de "muhafazakâr modernleşme"nin yeni bir evresi olarak düşünülebilir. Özal sonrasında RP'nin güçlenmesi ve Türk siyasetinde İslamcılığın yükselişi ise "İslamcılığın baskısıyla muhafazakâr sağ partiler ile geleneksel dini çevreler arasındaki üstü örtük ittifakın parçalanmasının sonucu olarak nitelenmiştir" (Tezkire, 2002, s. 11).

RP'nin kapatılmasının ardından AKP'nin "Adil Düzen" çağrısıyla Türkiye toplumunun "mazlum" kesimleri üzerinde kurduğu hegemonyayı ise küresel modernleşmeye karşı tepkinin başarılı bir biçimde yerel revizyonla örgütlenmesi ve küresel kapitalizm ya da küresel kapitalist modernleşmeye eklemlenme olarak okuyabiliriz. Buradaki mesele, esas olarak küresel kapitalist modernleşmenin yarattığı tahribat ve bu tahribatın siyasi muhalefet tarafından açığa çıkarılarak AKP'nin kurduğu hegemonyanın tabanının sol zemine kaydırılması ve devlet ve toplum yapısının küreselleşmenin gereklerine cevap verebilecek nitelikte revizyonudur. Bu analizin ışığında, Türkiye'de kamusal alandaki tahribata karşı duracak—cemaatler, mafyavari çıkar grupları, tikel kimlikler—Türk modernleşme projesinin soldan revizyonunu gerçekleştirecek bir siyasete olan ihtiyaç gitgide kendisini daha çok hissettirmektedir; kamusal alanın çökertilmesine ve dejenerasyonuna karşı kamusal alanın yurttaşlarla, çeşitli yurttaş gruplarıyla yeni bir uzlaşma ve oydaşma zemininde yeniden inşası gerekmektedir. Bu amaçla oluşturulacak bir siyasi program, Türkiye'de modernleşme projesinin hukuki ve kültürel kazanımlarından yararlandığı halde, Türkiye toplumunda hâlâ erkeklerle eşitlikçi bir statüye, eşit yurttaş statüsüne kavuşamayan "kadınlar"ın, çok çeşitli kesimlerden kadın gruplarının desteğini alacaktır.

Türk Modernleşmesinin Kadınlar Açısından Sonuçları: Eleştirel Bir Değerlendirme

Cumhuriyet'in 75. yılında Tarih Vakfı tarafından yayınlanan *75 Yılda Kadınlar ve Erkekler* (Hacımirzaoğlu, 1998) adlı derleme kitaptaki yazılar, genellikle 1980'lerde kadın hareketinin içinde yer almış feminist akademisyenler tarafından yazıldı.

Yazıların hemen hemen tamamında Türk modernleşme projesinin eleştirel bir değerlendirmesi yapılıyor ve modernleşme projesine egemen olan eşitlikçi cinsiyet ideolojisi ve söylemine rağmen, kadınları erkeklerle eşit yurttaşlık statüsü sağlayamamasının çeşitli boyutları tartışılıyor. Burada paternalist-modernist devlet ve modernist erkeklerin himayesine dayanan, modernleşmenin ayarının esas olarak erkekler tarafından yapılmasına dayalı olan zihniyet eleştirildi; Türk modernleşme projesinin değerlendirilmesinde şu temel noktaları sayabilirim:

1) Türkiye'de eğitim alanındaki modernleşme çabaları kadınların kamusal alana katılımını artırmıştır (Eğitim Reformu).
2) Seçkinler arasında hatırı sayılır oranda kadın vardır.
3) Laik yasalar kadınların lehine birçok düzenleme getirmiştir; özellikle Aile Hukuku'nun laik yasalara dayandırılması, Türkiye toplumunu diğer Müslüman toplumlardan farklı kılan çok önemli bir özelliktir (Hukuk Devrimi).
4) Türk modernleşmesinin nesneleri olan kadınlar bugün birbirlerine karşıt politik kümeler içinde ve modernleşme projesinin karşısında yer alabilmektedir.
5) Paternalizm Türkiye'de siyasetin temel özelliği olarak her alana sirayet etmiştir. Kadınlara karşı bu tür bir korumacılık, aslında bir ayrımcılıktır.
6) Kadınlar ve erkekler arasında var olan ataerkil pazarlıklar da aile sistemimizin olduğu kadar kurumsal hayatımızın da gözlemlenebilir özellikleridir.
7) Hak temelli yurttaşlık fikrinin, yasal okuryazarlığın geliştirilmesi; hukuk düzenine ve yurttaş ihtiyaçlarına ve haklarına karşı duyarlı bir kamu düzenine güvenin pekiştirilmesi giderek daha da önem kazanmıştır.

Bu değerlendirmeleri yapanlar arasında Cumhuriyet'in ilk kuşağından özellikle eğitimli ve meslek sahibi kadınlar, modern ulus-devletin ve kurucu Atatürk'ün yönlendiriciliğinde gerçekleştirilen radikal toplumsal dönüşümü ve Mustafa Kemal Atatürk'ün "politik bir toplum yaratma" düşünü (Öğün, 2006, s. 29) sahiplendiler ve yalnız Atatürk'ün değil bu projede başı çeken modernleşmeci öncü erkeklerin de kadınlar üzerindeki yüreklendirici etkilerini dile getirmeyi tercih ettiler (Abadan Unat, 1996;Urgan, 1990; Saylan, 2000). İkinci dalga feminist hareketin etkisinde sosyalleşmiş olan feminist kadınlar ise Türkiye'de kadınların erkeklerle gerçek anlamda eşit yurttaşlık statüsüne kavuşamamış olduklarını açığa çıkardılar ve örneğin, Medeni Kanun'da eşitlik, siyasi katılımda eşitlik, meslek yaşamında eşitlik için erkeklerin himayesinden ve hegemonyasından da bağımsız kadın hakları mücadelesini savundular. O yıllardaki çeşitli kampanyaların sonuçları ancak 2000'li yıllarda alındı. Yeni Medeni Kanun, Yeni Ceza Kanunu, Aileyi Koruma Kanunu, İslamcı kadınlar, feminist kadınlar, Kemalist kadınlar, Kürt kadınlar gibi çeşitli kesimlerin mutabakatına dayalı olarak ve uluslararası sözleşmeler ile Avrupa Birliği'ne uyum sürecinde dayatılan Kopenhag kriterleri uyarınca şekillendi. Bu yasal süreçlerin çok çeşitli kesimlerin

mutabakatına dayalı olarak gerçekleşmesini, Türkiye'nin laik rejimi açısından önemli bir güven kaynağı olarak görmek gerekir.

Ömer Çaha'nın *Sivil Kadın* (2010) adlı kitabında savunduğu gibi, 1980'lerde gelişen feminist hareket, Türkiye'de kadın meselesinin tartışma gündemini ve söylemini radikal biçimde değiştirmiş, "kadınlar"ı kamusal alanda söylemsel güç sahibi özne haline getirmiştir. 2002 yılından beri iktidarda olan AKP'nin kadınla ilgili politikalar üzerine kamusal söyleminde öncelikle feminist söyleme başvurması, kamusal alan içinde kadın kamusuna ait bir söz ve siyaset alanının meşrulaşmış olduğunu göstermektedir. Bu zeminin "kadınlar"ı politik özne kılan feminist siyaset tarafından sağlam tutulmasının Türkiye'de laik rejimin tehlikeye düşmemesi için de gerekli olduğunu düşünüyorum. Yakın zamanda TESEV tarafından desteklenen "Başörtüsü Yasağı ve Ayrımcılık" başlıklı araştırmada Türkiye'deki kamu alanındaki başörtü yasağının kadınların işgücüne katılımında yalnız kamu sektöründe değil; yayılma etkisiyle, iş piyasalarında ve özel sektörde de olumsuz yönde etki yaptığı öne sürülmektedir (Cindoğlu, 2009, s. 67). Cindoğlu, uzman mesleklerdeki çalışma alanlarında kamu kuruluşları ve makamları ile yürütülmesi gerekli ilişkiler nedeniyle işverenin başörtülü kadın çalıştırmayı tercih etmediğini ya da görünürden uzak çalışma alanlarında ve düşük ücretle çalıştırdığını görüştüğü kaynak kişilerin anlatılarıyla belgelemektedir. Cindoğlu'nun TC Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı ve Dünya Bankası Raporu'na (2009) atıfta bulunarak verdiği verilere göre, son yirmi yıl içinde (1988-2008), Türkiye'de kadınların işgücüne katılımı %34,3'ten %21,6'ya düşmüştür. Kadın istihdamındaki düşüşü açıklayabilecek faktörler olarak öne sürülen kentleşme ve tarımsal istihdamdaki düşüş, üniversite mezunu kadınlar arasında istihdam oranının %80,3'ten %70'lere düşmesini açıklamakta yetersiz kalmaktadır. Cindoğlu, çeşitli araştırmalara ve KSGM'nin internet sitesindeki verilerine dayanarak, Türkiye'de üniversite mezunu kadınların oranının %6,5 olduğunu üniversite mezunları arasında başörtü takanların oranının ise yaklaşık %16 olduğunu belirtmektedir (s. 30; 14). Dolayısıyla Cindoğlu'nun yaptığı araştırma, çok küçük bir nüfus grubuna odaklansa da iş piyasasının yapısıyla ilgili analizlere imkân verdiğinden, kadınların istihdama katılımını engelleyen ve iş piyasasına girmekten caydıran faktörleri analiz etmek açısından önemli ipuçları sağlamıştır. Burada kamuda başörtü yasağının etkisinin abartılmış olduğuna dair bir eleştiri getirmek mümkün; çünkü aslında Cindoğlu'nun araştırmasında başörtülü meslek sahibi kadınlarla yaptığı görüşmelerden yaptığı alıntılarda, kadınların dinsel referanslara başvurarak, örneğin, kadın fıtratının gerekleri nedeniyle mesleki pratiklerde kendi kendilerine koydukları kısıtlar, ya da aileleri ve eşleri tarafından ve dinsel öğretinin sözcüsü konumunda olan İslamcı erkekler tarafından teşvik edilen rollerin getirdiği sınırlamalara dair yeterince veri var. 1990'lı yıllardan itibaren siyasal İslamın engellenemez yükselişi, "İslamcı öğretide

kadının evi geçindirme yükümlülüğü yoktur" görüşüyle de desteklenen bir biçimde "kadının yeri evidir" görüşünü pekiştirmiş, kadınlar için bunu daha avantajlı bir seçenek haline getirmiş olabilir, diye düşünüyorum. Nitekim Cindoğlu'nun görüştüğü kadınlar böyle bir seçim yapmaya zorlandıklarını söylemektedirler; bunun tek nedeninin "başörtüsü yasağı" olduğunu düşünmek, 1990 ve 2000'li yıllarda Türkiye'de kamusal alanın şekillenmesi ve kapitalist piyasa koşullarında kadınların yaşadığı mahrumiyetler konusunda eksik bir görü sağlıyor, kanımca. Ancak, bu araştırmanın bence en önemli bulgusu, başörtü yasağının yarattığı niyetlenilmemiş, öngörülmemiş sonuç olarak, kadının erkeğe bağımlı olduğu bir değer sistemini ve ev kadınlığı ideolojisini kaçınılmaz olarak pekiştirmiş olması ve bu nedenle, yalnız başörtülü kadınların uğradığı ayrımcılıklar dizisi olmasının ötesinde, başörtüsüz kadınları da yakından ilgilendirmesi gereken ve kadınları Türkiye toplumunda ikincil statüde tutan sosyal yapıya ilişkin büyük resmin içinde değerlendirilmesi zorunluluğudur (Cindoğlu, 2010, s. 91).

Bugün kadınlar adına siyaset yapanların sağda olsun, solda olsun, Türkiye'de başörtülü kadınlara kapalı olan kamusal alanın açılması meselesini dikkate alması gerekmektedir. Ancak bu engel kalktıktan sonradır ki, çeşitli kadın grupları arasında da açık müzakere sağlam bir zeminde gelişebilir. Ancak bu aşamadan sonra örneğin, ilahiyatçıların kendi arasında "Başörtüsü İslam dininin gereğidir" görüşüne karşıt görüşler de daha özgür bir tartışma ortamında dile getirilebilir. Engeller ve yasaklamalarla korunan bir alanda özgür tartışmanın imkânları da ortadan kalkmakta, çünkü bir taraf sürekli olarak mağdur pozisyonunun avantajlarından yararlanmaktadır. Türkiye'de kadınların laik rejimin bilinçli yandaşları olabilmeleri için, Türkiye'nin laik rejiminin laik niteliğinin de, İslam dinine atfedilen inanç ve pratiklerin de bizzat kadınlar tarafından tartışmaya açılması gerekmektedir. Başörtülü kadınlar dinsel inançlarından dolayı örtündüklerini söylemektedirler; pekiyi, Türkiye'de laik yasaların sağladığı özgürlükten ve bu tarihsel mirasın her türlü getirisinden yararlandıkları halde dinsel buyruklarla yönetilen bir kamu idare biçiminin destekçisi olacaklar mıdır? Yani, dinsel buyruklar, bireysel giyim tarzından öte, toplumsal yaşam ve örgütlenme ilkelerini dönüştürmeye yeltendiğinde, bütün bireysel özgürlük ve seküler kamusal düzenin sağladığı haklar pahasına yine dinsel buyruklara sorgulamaksızın boyun eğme mi söz konusu olacaktır? Ben yasaklar nedeniyle bu soruları açıklıkla kamusal tartışma gündemine taşıyamadığımızı düşünüyorum. Laik yasalar en fazla kadınların işine yarar; Türkiye'deki modernleşme tarihi ve kadın hareketinin almış olduğu yol ya da kadınların tarihsel deneyimi, "kadınlar"ı laik rejimi savunmaya davet etmek için uygundur. Kadınlar bu şekilde politikleştiklerinde ise başörtülü olup olmamaları önemsizleşir; çünkü "başörtüsü" laik rejim yerine dinsel buyruklara dayalı bir siyasal rejimin simgesi olarak düşünüldüğü için rejim açısından tehlikeli görülmekte ve yasaklanmaktadır. Bu tehlike algısı da,

tehlikenin zemini de kamusal müzakere yoluyla bertaraf edilebilirse, "başörtüsü" yasağı da geçersizleşir; ancak kadın grupları arasında açık müzakere kanallarının açılması için öncelikle yasaktan vazgeçmek gerekmektedir.

1980 Sonrası İkinci Dalga Feminizm ve Kamusal Alana Etkileri

1980'li yıllarda Türkiye'de serpilen 2. dalga feminizm, öncelikle "modern Türkiye"nin ayrıcalıklı kadın grupları içinde yer alan kadınların kendi bireysel tarihleri ve Türkiye'nin devlet güdümlü modernleşme tarihi ile hesaplaşması, yüzleşmesini gerektiren bireysel özgürleşme arayışı ve arzusuna dayanıyordu. Kadınlar, içinde yer almış oldukları hiyerarşik kamusallıkları, özel alanda ve kamusal alandaki ataerkil yapılanmaların tümünü topyekûn eleştirdiler ve erkek-egemen politik örgütlenmelerden bağımsız kadın örgütlenmelerinin önemini vurguladılar. 1980'lerdeki feminizmin Türkiye'deki kadınlar için yaratmış olduğu özgürleşme ve güçlenme soluğunun etkilerini hâlâ sürdürdüğünü ve bunun bugünkü İslamcı kadınların bireysel arayışlarına dahi örnek oluşturduğunu düşünüyorum.

1990'lı yıllarda RP'nin yan kolu olarak ve 2000'li yıllarda AKP iktidarı ile birlikte artan bir biçimde İslamcı kadınlar politikleşti ve çok çeşitli kamusal etkinliğin düzenleyicisi ve katılımcısı olarak kamusal alanda görünür oldular. Yeşim Arat, RP Hanımlar Komisyonu üzerine yaptığı çalışmada, Refahlı kadınların örgütlenme modellerinin, kadınları eviçindeki ve kadınlararası geleneksel ağların, kadınların kurduğu birincil ilişkilerin içinden kavradığı için bir tür "apolitik" politikleşmeyi başardığını ve dinin bu toplumsal ilişkiler içinde kadınların mobilizasyonu, toplumsal ve siyasi seferberliği için araçsallaştırıldığını savunur (Arat, 1999, s. 10). RP'nin kadın komisyonlarında örgütlenen kadınlar, erkek-egemen parti hiyerarşisinin altında konumlanarak ve merkezi karar alma süreçlerine katılmaksızın partiye destek verdiler ve böylelikle siyaset alanından dışlanmış olan kadın kesimlerini siyasetin içine çekebildiler; dolayısıyla onlar için belirli bir güçlenme imkânı yaratmış oldular. Bu çalışma, dinsel, İslamcı ideolojinin kadınların gündelik ihtiyaçları üzerinden nasıl bir meşruiyet zemini yarattığını da açığa çıkarmış oldu (s. 61-2).

Kamusal Alanın Çeşitlenmesi

Ömer Çaha, Sivil Kadın adlı kitabında, feminizmin 12 Eylül askeri darbesinden sonra askeri yönetimin tüm Türkiye'yi kuşattığı bir ortamda ortaya çıkan ilk siyasal hareket olduğunu belirtmekte ve sivil toplumun çeşitli kesimleri üzerinde bıraktığı etkiden söz etmektedir. "1980 sonrasında feminist söylem, eylem ve hareketin bir başka etki alanı da Türk toplumundaki Kemalist, sosyalist, İslamcı

gibi başat kesimler üzerinde görülmüştür... Siyasal sonuçları açısından değerlendirildiğinde söylem, eylem, değer ve normlarıyla feministlerin son derece önemli ve kalıcı demokratik etkiler oluşturduğunu söyleyebiliriz" (Çaha, 2000, s. 237).

Türkiye'de kamusal alana ilişkin önemli müdahalelerden biri "Başörtü eylemleri"dir; özellikle başörtülü öğrencilerin üniversite kapılarında yaptıkları eylemler, Türkiye'de "kamusal alan" tahayyülünün ve demokratik siyasal kültürün sınırlılıklarına dikkat çekmiştir. Murat Belge'nin belirttiği gibi, yurttaşların zihinlerinde "kamu" kavramı, "polis", "kimlik kontrolü" ya da "cumhurbaşkanı forsu" gibi çağrışımlar yapmakta; "kamusal alan" kavramı da devlet ile bağlantılı olarak algılanmakta ve devletin sivil toplumu fethettiği ve kendi kayıtsız şartsız iradesini dayattığı bir alan olarak işlemektedir (Avcı, 2009, s. 44). Türk modernleşme projesine yöneltilen eleştirilerde çoğu zaman bürokrat seçkinler ve modernist ulus-devlet tarafından, yukarıdan dayatılan otoriter modernleşme modelinin kitlesel destekten ya da toplumsal bir tabandan yoksun olduğu vurgulanmaktadır. Keyman ve İçduygu (1998), modernleşmenin kamudan, toplumdan ya da halktan gelmesini mümkün kılacak tarihsel, toplumsal dinamiklerin yokluğunda, devletin kendisinin "modernleşmenin rasyonel egemen öznesi" haline geldiğini ve toplumsal ilişkilere bu yönde biçim vermek üzere gerekli gördüğü kurumsal ve söylemsel pratikleri topluma empoze ettiğini savunmuşlardır (aktaran Avcı, 2009, s. 38-9) Bütün bu eleştirel değerlendirmelerde, Türkiye'de kamusal alanın kamu otoritelerinin hükümranlık ve sosyal kontrol alanı olarak telakkisi eleştirilmekte ve bu anlayışın hak eksenli yurttaşlık fikrinin ve demokratik katılımın gelişmesini engellediği savunulmaktadır.

Mesut Yeğen, 1990'lar Türkiyesi'nde Atatürkçülük sembolleriyle laik Cumhuriyet ideallerine çağrı yapan bir ideolojinin, 1930'lar Türkiyesi'ne nostaljik bir geri dönüşle, o zaman sağlayamadığı bir hegemonik eklemlenmeyi Türkiye toplumunda çeşitli kesimler arasında sağlayabildiğini vurgulamaktadır. Yeğen (2001), Kemalizmin bu yeni versiyonunun Türkiye Cumhuriyeti tarihinde belki de ilk kez sivil tabana ulaştığını savunmaktadır; ben, Kemalizmin bu yeni sivil tabanı yaratmakta, laik Cumhuriyet'in İslamcı hareketler ve 2002 yılından beri hükümette olan AKP iktidarı karşısında tehlikede olduğunu düşünen kadınların rolünü özellikle vurgulamak istiyorum.

Küresel Modernleşme ve Kimlik Siyaseti olarak Kadın Hareketleri

Küresel kapitalizm, dünya üzerinde kapitalist kültürün yaygınlaşmasını sağladı; çeşitli yaşam alanlarının sömürgeleştirildiğinden, işgal edildiğinden söz edebiliriz, bu süreç içinde. İslamcı yazar, Cihan Aktaş, Modernizmin Evsizliği'ne (1992) işaret ederken, mahrem alanın ve birincil ilişkilerin maruz kaldığı, modern tüketim kültürünün çeşitli nitelikteki saldırısından söz ediyor. Aynur İlyasoğlu da

muhafazakâr söylem içinde "ailenin güçlendirilmesi" misyonuna uygun bir zeminin hazır olduğuna işaret ediyor; çalışan, evin ekmeğine ekmek katan kadın olmanın yanı sıra, iyi eş, iyi anne, iyi gelin vb olmak gibi çok çeşitli rolleri üstlenmek durumunda kalarak rol yığılması altında ezilen kadınlar için korunmuş aile ve ev hayatı pekâlâ davetkâr olabilmiştir (İlyasoğlu, 1996). Küresel kapitalist kültür, çeşitli medya aracılığıyla, bir yandan tüketim merkezli simge ve imge taarruzunu, bir yandan da savunmaya, korunmaya dair kimlik siyasetlerinin simgelerini de yaygınlaştırdı; başörtüsünü de böyle bir simge olarak değerlendirebiliriz belki. Türk modernleşme projesi ve ona ait simgeler de Türkiye Cumhuriyeti'nin egemenlik yapısının küresel kapitalizmin ekonomik güçleri ve küresel politik güçleri karşısında geri çekilme aşamasında zayıfladı. Bu süreçte Türk modernleşmesinin mağdurları olarak işaretlenen toplulukların, örneğin, Kürt kadınlar, dindar kadınlar, ya da geri kalmış bölgelerden gelen, büyük kentlerin varoşlarındaki kadınlar, piyasa işleyiş mekanizmasına tüketiciler olarak dahil olarak ve "başörtüsü"nü bir kültürel direnç simgesi ve kimlik göstergesi olarak benimseyerek Türkiye Cumhuriyeti'nin seçkinci yurttaşlık ideallerine karşı koydular. Türk modernleşmesinin ötekileştirdiği gruplar ve toplumsal kimlikler için din ve dinsel alana ait, Müslümanlığa ait tüm kutsal kaynaklar yeni bir dil imkânı ve ifade alanı yaratmıştır; giyim ve yaşam tarzına ilişkin diğer tüketim pratikleriyle kurulan yeni toplumsal ve kamusal mekânlar, bu grupların performans, gösteri alanı olarak dinsel göstergeler bolluğuna sahne olmuştur. Göle'ye göre 1990'lı yıllar İslamın siyasallaşmasından ziyade kamusallaşmasına sahne olmuştur. İslami hareket, kendi orta sınıfını, aydınlarını, profesyonellerini oluşturmuş ve bireyselleşmiş Müslüman öznelerin, piyasa ekonomisi, medya ve sanat dünyası içinde yer almaları, Müslüman kimliğin giderek toplumsal-kültürel alanlara nüfuz etmesini ve "normalleşmesi"ni sağlamıştır (Göle, 2000a, s. 13-14; Göle, 2000b, s. 11).

Üniversitelerde başörtüsü yasağına karşı, peruk takarak eğitimlerine devam edebilen öğrenciler, kadın bedeni üzerindeki iktidar oyunlarına karşı bir direnci, protesto biçimini sergiliyorlardı. Burada örtü bir tevazu değil çığırtkan bir sözün ifadesi "devlet otoritesi, metalaşmış kültürel yaşantı ya da kapitalizm kültürü ve dinsel otoriteye de karşı çıkış" anlamında yorumlanabilir.[2]

Neoliberal postmodernist söylemlerin kadın çalışmaları alanında hâkim hale gelmesi, özcü ya da kimlik siyasetine kilitlenen yaklaşımların eşitlikçi siyasetin yerini almasına yol açtı. Özellikle erken dönem Cumhuriyet rejimine ilişkin otoriter modernleşme eleştirisi, feminist yaklaşımların liberal siyasete eklemlenmesini getirdi ve feminizmin AKP muhafazakârlığı karşısında muhalif duruşunu

2 Banu Güven "Toplumsal Dönüşümün Medyaya Yansıması: Kadının Medyayla İmtihanı," 7 Aralık 2010, Kaos ve Kadın konulu sempozyum, Malta Köşkü, İstanbul; Kutluğ Ataman "Peruk Takan Kadınlar" video projesi.

zayıflattı.[3] Ancak, feminizmin Türkiye'de demokratikleşme açısından İslamcı kadınlarla da ortak bir zemin yaratmaya yöneldiğinden söz edebiliriz. Örneğin, 2011 genel seçimlerine yaklaştığımız bu dönemde Ayşe Böhürler, Hidayet Şefkatli Tuksal, Cihan Aktaş, Nihal Bengisu Karaca, Hilal Kaplan gibi başörtülü kadın yazarların başlattığı "Başörtülü Aday Yoksa Oy da Yok" kampanyası, muhafazakâr kesim içinde erkek-egemen, otoriter yaklaşımlara karşı bir çıkışı yansıtıyor. Ayşe Böhürler, "[H]em kendi mahallemizde hem karşı mahallede mücadele veriyoruz," diye yazıyor.[4]

Benim görüşüme göre, kamusal alanı farklı pozisyondan kişilerin ve kolektif kimlik gruplarının katılımına ve müzakeresine açık demokratik zemin olarak güçlendirmek gerekiyor. 1980'lerdeki feminist hareket, Kemalizmin ve Türk modernleşmesinin kadınlar için açtığı zemini radikal bir eleştiriye[5] uğratarak farklılıklara açmış; çok çeşitli kadın hak ve taleplerinin kamusal tartışma gündemine taşınmasını sağlamıştı; benzer bir eleştirinin İslamcı ve muhafazakâr kesimler içinde de kadınlar adına, 1980'li yıllarda gelişen feminist hareketten bir şekilde etkilenen İslamcı kadınlar tarafından yapılması, Türkiye'de kamusal alanın demokratikleşmesi açısından çok önemli. Benim görüşüme göre, feminizmin Türkiye'de kamusal alanı dönüştürmedeki etkileri niyetlenilen ya da öngörülebilecek sonuçların ötesine geçmiştir, diyebiliriz. Bugün sanırım, o tarihsel momentteki özgürleşme soluğunu ve itkisini yeniden hatırlamakta yarar var; bugünkü kamusal alanın yapılanmasında tanınma ve kimlik siyasetlerinin önüne özgürleşme arzu ve utkusunu koymamız gerekiyor. İslamcı kadınların da güçlenmenin yanı sıra özgürleşme problemi ile yüzleşmeleri gerekecek. İslamcı bir düzen içinde kadınların özgürlüğü ne derece mümkündür? Bu soruyu başörtülü kadınlarla açıkça tartışabilmeliyiz; kamusal alanın demokratikleşmes de esas olarak seküler yasalarla çerçevesi çizilen ve üzerinde mutabakata varılaı kamusal işleyişe dayanacaktır; dolayısıyla, Allah'ın buyrukları ve yaradılışa da yandırılan kadınlık ve erkekliğe dair fıtrat, kamusal düzenin belirleyicisi olarak öne sürülemez. Önce bu demokratik kamusal konuşma, tartışma zeminini sağlam taşlarla ve karşılıklı olarak emek vererek döşememiz gerekiyor. Burada Türkiye'deki modernleşme deneyiminin bütün sancılarıyla da olsa bize değerli bir miras sağladığını ve Türkiyeli kadınları birçok açıdan donanımlı kıldığı için de hakkının teslim edilmesi gerektiğini düşünüyorum.

3 "Kadın Çalışmalarında Feminist Eleştiri" atölye notları, 5-6 Haziran 2010, ODTÜ Kültür Kongre Merkezi, Ankara.

4 Taha Akyol, "Nereden Çıktı Bu Kadınlar? Mahallede Demokrasi," *Milliyet*, 11 Nisan 2011.

5 Bkz. Arat, Y. (1991) "1980'ler Türkiyesi'nde Kadın Hareketi: Liberal Kemalizmin Radikal Uzantısı," *Toplum ve Bilim*, Bahar, sayı: 53.

KAYNAKÇA:

Abadan Unat, N. (1996) *Kum Saatini İzlerken*, İstanbul: İletişim.

Avcı, A. (2009) "Türkiye'nin 'Kapalı' Kamusal Alanı," *Civilacademy, Journal of Social Sciences*, Fatih Üniversitesi, Yaz, s. 31-46.

Arat, Y. (1999) *Political Islam in Turkey and Women's Organizations*, İstanbul: TESEV Yayınları.

Bourdieu, P. (1984) *Distinction*, Cambridge: Harvard University Press.

Berktay, F. (1998) *Cumhuriyet'in 75 Yıllık Serüvenine Kadınlar Açısından Bakmak, 75 Yılda Kadınlar ve Erkekler*, İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Sosyal Tarih Vakfı Yayınları, s. 1-11.

Cindoğlu, D. (2010) *Başörtüsü Yasağı ve Ayrımcılık: Uzman Meslek Sahibi Başörtülü Kadınlar*, İstanbul: TESEV Yayınları.

Durakbaşa, A. (1998) "Cumhuriyet Döneminde Modern Kadın ve Erkek Kimliklerinin Oluşumu: Kemalist Kadın Kimliği ve 'Münevver Erkekler'," *75 Yılda Kadınlar ve Erkekler*, s. 29-50, İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Sosyal Tarih Vakfı Yayınları.

Durakbaşa, A. (2000) *Halide Edib-Türk Modernleşmesi ve Feminizm*, İstanbul: İletişim.

Göle, N., der. (2000a) *Modernist Kamusal Alan ve İslami Ahlak, İslamın Yeni Kamusal Yüzleri*, s. 19-40, İstanbul: Metis.

Göle, N. (2000) *Melez Desenler*, İstanbul: Metis.

Göçek, F.M. (1996) *Rise of the Bourgeoisie, Demise of Empire, Ottoman Westernization and Change*, New York, Oxford: Oxford University Press.

Hacımirzaoğlu, A.B., der. (1998) *75 Yılda Kadınlar ve Erkekler*, İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Sosyal Tarih Vakfı Yayınları.

İlyasoğlu, A. (1996) "İslamcı Kadın Hareketinin Bugünü Üzerine, *Birikim*, sayı: 91, s. 60-5.

Karadeniz, S. (2002) "Kemalist Modernleşme Sürecinde Türk Muhafazakârlığı ve Günümüze Yansımalar," *Tezkire*, sayı: 27-28, s. 88-100.

Jayawardena, K. (1989) *Feminism and Nationalism in the Third World*, Londra, New Jersey: Zed Book.

Kandiyoti, D. (1991) *Women, Islam and the State*, Londra: Macmillan.

Keyman, F. ve İçduygu, A. (1998) "Türk Modernleşmesi ve Ulusal Kimlik Sorunu: Anayasal Vatandaşlık ve Demokratik Açılım Olasılığı," *75 Yılda Tebaa'dan Yurttaş'a Doğru*, der. A. Ünsal, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.

Mert, N. (2002) "Muhafazakârlar Neyi Muhafaza Etmeye Çalışır?," *Tezkire*, sayı: 27-28, Temmuz-Ekim 2002, s. 72-7.

Öğün, S.S.(1998) "Türk Politik Kültürünün Şekillenmesinde Tarihin Rolü," *Defter*, sayı: 33.

Öğün, S.S. "(2006) Türk Puritanizme Dair Notlar," *Gündelik Hayatın Kültürel Yansımaları*, s. 7-32, Bursa: Alfa Aktüel.

Saylan, T. (2000) *Bir Yaşamdan Kesitler*, İstanbul: Cumhuriyet.

Tezkire (2002) "Muhafazakârlık ve Miras", özel sayı: 27-28, s. 5-12.

Tekeli, Ş. (1998) Türkiye'de Feminist İdeolojinin Anlamı ve Sınırları Üzerine, *Kadınlar İçin,* der. Ş. Tekeli, s. 307-34, İstanbul: Alan.

Tekeli, Ş., der. (1990) *Kadın Bakış Açısından 1980'ler Türkiye'sinde Kadın*, İstanbul: İletişim.

Toska, Z. Cumhuriyet'in Kadın İdeali: Eşiği Aşanlar ve Aşamayanlar, *75 Yılda Kadınlar ve Erkekler*, s. 71-88, İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Sosyal Tarih Vakfı Yayınları.

Urgan, M. (1990) *Bir Dinozorun Anıları,* İstanbul: YKY.

Yeğen, M. (2001) "Kemalizm ve Hegemonya," *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: 2, Kemalizm*, s. 56-74, İstanbul: İletişim.

Yuval-Davis, N. ve Anthias, F., der. (1989) *Woman-Nation-State*, Londra: Macmillan.

Feminist Yöntem ve Kadın Çalışmalarına İlişkin Bazı Sorular, Sorunlar

BELKIS KÜMBETOĞLU

Giriş

Bu yazı Türkiye'de kadın çalışmalarında bilgi üretilirken feminist yöntemin ne ölçüde kullanıldığına ilişkindir. Bu bağlamda feminist bilgi ve feminist yöntem arasında nasıl bir ilişki olmalı, sorusundan hareket edecektir. Türkiye'de kadın çalışmalarından son on yılda üretilen bilginin, göç çalışmaları kapsamında genel bir değerlendirilmesi, geçmişte üretilmiş bilgi ile karşılaştırılarak yapılacak ve sözü edilen genel çerçeve içinde, göçmen kadınlara ilişkin yapılmış çalışmalarda feminist bilgi ve yöntem ilişkisine bakılacaktır. Bu ilişkinin değerlendirilmesi, belirli bir yöntem tercih edildiğinde, derlenecek bilgilerde nelerin kapsanıp nelerin dışarıda bırakılabileceğinin tartışılmasına dayanacaktır. Ancak kuşkusuz bu tartışma örnek olarak seçtiği çalışmaları hedef almamaktadır. Genel olarak kadın çalışmalarında feminist yöntem, gerçekliği anlama ve keşfetme sürecinde nelerin farklı olabileceğini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu yazının kapsamında Türkiye'de göçmen kadınlara ilişkinin bilginin kitap, makale, tez ve araştırma projeleri biçiminde oluşan birikiminin Türkçe ve İngilizcedeki örnekleri yer alacaktır.

Öncelikle kadın çalışmaları kavramını açmak gerekmektedir. Araştırma konusunu kadınların sorun alanlarından seçen, araştırma amacını, kadınları toplumsal aktörler olarak tanıyıp, içlerinde yer aldıkları bağlam çerçevesinde anlamak olarak belirleyen araştırmalar kadın çalışmaları olarak adlandırılabilir. Türkiye'de kadın çalışmaları olarak adlandırılan bütünlük içinde tüm çalışmaların amaç, yöntem, kapsam anlamında feminist olmadığı açıktır. Feminist teori ve yöntem ilişkisinin işlediği, var olan gelenekselleşmiş bilgi ve yöntem ilişkisine eleştirel yaklaşarak, bilgi üreten çalışmaların değerlendirilmesi gelecekte üretilecek feminist bilgiye ışık tutacaktır.

Kadın çalışmalarında araştırmacının kendini konumlandırdığı yer, sahip olduğu teorik donanımla bire bir ilişkilidir. Feminist yöntem feminist teoriye

dayanarak, kadınların deneyimlerini, toplumsal olarak yüz yüze oldukları eşitsizlikleri, bunların yaşamlarını nasıl etkilediğini ve biçimlendirdiğini anlamak için bir araçtır. Araştırmanın teorik çerçevesi, seçilen terminolojiyi (kullanılan kavramları) ve tanımları etkilemekte, buna bağlı olarak araştırmaların kavramlaştırma amaçları da bundan etkilenmektedir. Aralarında ilişki aranan kavramların tanımlanmasından hangi kavramların analitik öğeler olarak seçileceğine, olgusal verileri nasıl elde edeceğimizden veya bunların nasıl oluşturulacağından veri analizine farklı aşamalarda yöntem tercihlerinin, gerçekliğin belirli bir biçimde ortaya konulmasını sağladığı açıktır.

Araştırmacının teorik yaklaşımına, yani hareket noktasına dayanarak kadın çalışmalarının niteliğini belirlemek mümkündür. Araştırmacının, feminist teorinin ve yöntemin birbiriyle iç içe geçmiş, etkileşim içindeki özne-sübje sorunlarını, bilgi üretimindeki güç ilişkilerini, toplumsal cinsiyeti bir değişkenden çok bir analitik öğe olarak kullanmanın önemini ve sonuçlarını merkeze yerleştirme çabası varsa, araştırmanın feminist doğasından söz edilebilir. Bilginin üretildiği disiplinden bağımsız olarak, kadın çalışmaları birkaç grup altında toplanabilir: Konusu doğrudan kadın olmasa da, kadınların dahil edildiği ve kadınların çeşitli sorun alanlarından bazılarına odaklanmış, ancak feminist teori ve yöntemin yönlendirmediği, izlenmediği çalışmalar, kadın bakış açısından yana belirgin bir fark göstermeyen, ancak öznesi kadın olan çalışmalar, hem konusu hem yöntemi açısından feminist bilgi üreten çalışmalar (Ecevit, 2004).

Türkiye'de kadın çalışmaları çeşitli konu başlıklarında gerçekleştirilmekte ve birçok araştırma, sunduğu bulgularla bu alanda ciddi bir birikim oluşturmaktadır. 1980'lerden bu yana yapılan kadın toplantılarında eğitimden sağlığa, istihdamdan politikaya pek çok konuda gerek ülke çapında gerekse yerel düzeyde üretilen bilgiler paylaşılmaktadır. Ayrıca kadın hareketi, bu bilgiler temelinde çözüm önerileri geliştirmekte ve politikalar belirlemektedir. Bu birikimin ve üretilen bilginin nihai yararlanıcıları olan kadınlara yansıması nasıl olmaktadır? Kadın sorunlarına çözümler aranırken nasıl bir bakış açısı temel alınarak bu yapılmakta, neler sağlanmaktadır? Kadın çalışmalarında üretilen bilginin feminist kuramla bir bağlantısı var mıdır? Bu sorular feminist bilgi üretiminin amacı ile doğrudan bağlantılıdır. Bir başka deyişle, bu bilginin kuram açısından anlamayı, kavramayı ve bağlı olarak değiştirmeyi, dönüştürmeyi hedefleyen bir amaç taşıyor olması önemlidir. Yani bilginin sorunlara ilişkin arayışları harekete geçirici, yönlendirici, ivme kazandırıcı bir özelliği olması gerekir. Bu anlamda kadınların sorun alanlarının herhangi birine dönük olarak üretilen bilginin, bu alanlarda var olan eşitsizlikleri, baskıcı ilişkileri, toplumsal cinsiyet rejimi ile ilişkisini sorgulayan yaklaşımı esastır. Dolayısıyla feminist aktivizme yani nihai yararlananın kadınlar olduğu bir sürece dönüşmesi ve kadınların sorunlarına ürettiği cevaplarla kullanılabilir olması gerekmektedir.

Kadın Çalışmalarında Feminist Kuram

Feminist kuramın ilkeleri kadın bilgisi üretirken araştırmacıların yöntemine ne kadar ışık tutmaktadır? Örneğin, feminist kuramda araştırmacı kendini ve araştırdığı bireyleri hiyerarşik bir sıralama içinde değil, sürecin eşit katılımcıları olarak görür. Araştırma sürecindeki diyaloğun bir asimetriye dayanmamasına özen gösterilir. Bunlar feminist bilgi üretiminde dikkat edilen hususlar mıdır? Kadın çalışmalarında feminist kuramın, kavramlaştırmalardan çözümlemelere, araştırmacılara yön verişine ilişkin cevaplandırılması gereken birçok soru vardır. Araştırma sürecinde gerçeği, doğruyu anlamaya çalışırken araştırmacılar hangi kuramsal çerçeveyi kullanmakta, bunun için hangi araçları kullanmaktadır? Bu araçlar kadınlara ne ölçüde uygundur? Örneğin, eğitim düzeylerindeki farklılıklar düşünüldüğünde araştırma süreci eşit ilişkiler içinde devam eden bir olgu olarak düşünülebilir mi? Kullanılan dilin yanı sıra gizli dillerin farkına varılıyor mudur? Araştırmacının kendi deneyimi, pratiği dili ve konusu kadınların sorunlarını anlamak olan araştırmalarda nasıl bir rol oynamaktadır? Araştırmaya katılımın niteliği nedir ve kadınların seslerini duyurmada kadın çalışmaları ne ölçüde etkilidir? Seslerini duyurma mecazi anlamının dışında somut olarak da mümkün müdür? Bazı çalışmalarda seslerin kayıt altına alınmasını "günah" olarak değerlendiren kadın katılımcıların seslerini, okuma yazma bilmeyenlerin anket formlarındaki sorulara verdikleri cevapları, gerçek olarak yansıtabilmek ne ölçüde mümkündür? Ataerkilliğin baskıcı yapısı içindeki kadınları anlamaya çalışırken hangi kadın çalışması özgürleştirici olabilmektedir? Bu makale bu soruların cevaplarını Türkiye'de göçmen kadınlara ilişkin yapılmış çalışmalarda arayacaktır. Böylece, kadın çalışmalarında belirli bir kuramsal çerçeve ve yöntem tercihinde, kadınların bilgisinin ne kadar ayrıntıda derlenebildiğini, kadın deneyimlerinin ne kadarının kapsanabildiğini ve ne kadarının dışarıda bırakılabildiğini ortaya koymayı hedeflemektedir.

Öncelikle feminist yöntemin bazı kurallarını hatırlayarak başlamak gerekirse; bu yöntem inceleme birimi olarak toplumsal olayları, içinde oluştukları bağlamları ile değerlendirmeyi seçmektedir. Yani odağında, sınırlı bir alandan çok daha geniş alan vardır ve özü, asıl olanı kapsayıcı olmayı amaçlamaktadır. Feminist yöntemle gerçekleştirilen çalışmaların geleneksel kadın çalışmalarından farklılığını üç temel boyutta ortaya koymak mümkündür: Epistemolojik, yöntemsel ve aktivist boyutu. Bu yazıda ilk iki boyut irdelenecektir. Aktivizm ve feminist bilgi ilişkisi bir başka yazının konusu olarak ayrıntılı bir biçimde tartışılması gereken bir boyuttur. Öncelikle, genel olarak söz etmek gerekirse, feminist yöntemin epistemolojik temeli, eleştirel okul ve yorumsamacılığa yakındır. Örneğin, fenomenolojik araştırmaların olgulara ilişkin insan deneyimlerinin özünü anlama ve bunu tanımlamaya dayanan gerçekliği anlama ve yorumlama çabası, feminist yöntemde kadınların deneyimlerini günlük yaşamlarını ve kadınlık bilgilerini anlama ve yorumlamaya

dönüşmektedir (Kümbetoğlu, 2008, s. 53). Fenomenolojik incelemelerde esas olan anlam ve özü tanımlama amacı feminist epistemolojide de bir temel oluşturmaktadır. Objektif bir anlama çabası, ancak sübjektif deneyimler aracılığıyla oluşabilen bir şeydir (Creswell, 1998, s. 98). Feminist epistemoloji de benzer bir yaklaşımı savunmaktadır. Feminist epistemoloji, eleştirel teorinin merkezi önemdeki temaları olan, sosyal hayatın yorumlanması ile onun dönüştürülebileceği, tahakküm, sömürü, yabancılaşmaya karşı mücadele ederek topluma yeni imkânların önünün açılmasına, bilginin sözü edilen eşitsizlikleri dönüştürücü gücünü vurgulayarak yakın durmaktadır. "Eleştirel okulun, gerçekliği anlama çabasında, görüngünün altında yatan özü anlama, gerçekliğin eşitsiz, çatışmacı, karmaşık özünü kavrama hedefi, feminist yöntemde kadınların her günkü pratiklerinin sosyal, ekonomik, politik yapılarla nasıl belirlendiği ve bu alanlardaki eşitsizlikler, ayrımcılık ve çelişkilerin ortaya konması ile mümkün olabileceği hedefine dönüşmektedir" (Kümbetoğlu, 2008, s. 53).

Feminist epistemolojiye daha ayrıntılı bir bakış, birden fazla epistemolojiden söz edilmesini zorunlu kılar. 1970'ler ve 1980'lerin feminist kuram çalışmalarında belirginleşen Duruş Noktası Epistemolojisi, olgusal, Doğa Temelli Epistemolojiye karşı bir duruş noktasıdır. Harding (2008, 2009, ilk basım 1993) feminist araştırmacıların, Doğa Temelli Feminist Epistemolojiden, Duruş Noktası Epistemolojisine çoklu kuramsal yönelimleri olduğunu belirtmektedir. Harding (2008) çoklu eşitsizliklerin, birbiriylekesişen ve birbiri ile iç içe geçmiş sosyal ilişkilerin tanımlanmasında, kuramlaştırılmasında farklı feminist epistemolojilerin, gerçekliğin karmaşık yapısı, kadınların deneyimlerinin farklı bağlamlar temelinde ve farklı toplumsal konumları nedeniyle doğduğunu vurgulamaktadır.

Aynı yazar, *Sciences From Below* (2008) adlı kitabında, feministlerin Duruş Noktası kuramının iki noktayı açıklama çabalarından doğduğunu vurgular; "[B]irincisi, yaygın bir biçimde kabul gören 'iyi bilim' veya 'iyi sosyal bilim'in nasıl bu ölçüde cinsiyetçi ve erkek merkezli araştırma bulguları üretebildiğinin feminist sosyal bilimciler ve biyologlar tarafından belgelenme çabası; ikincisi, 'iyi araştırma' normlarını ihlal ederek feminist politikaların rehberliğindeki araştırmaları gerçekleştiren feminist çalışmaların başarısını açıklama çabası." Kadınlar için bilgi nasıl üretilmeli sorusunu soran ve bu bilgiye olan ihtiyacı gerekçelendirirken kadınların kendi bedenleri, çevreleri hakkında, sosyal kurumların nasıl çalıştığı hakkında bilgiye ihtiyacı olduğunun altın çizen Harding, "Duruş Noktası Epistemolojisi ile gerek ampirik, gerekse kuramsal araştırma projelerinin hareket noktasının 'kadınların hayatlarından' doğru olması gerektiğinin, böylece 'bilimin aşağıdan' yapılabileceğinin ortaya konduğunu göstermektedir" (Harding, 2008, s. 114-5).

Anderson (2009, ilk basım 1995), Doğa Temelli Epistemolojiyi açıkladığı makalesinde, feminist epistemolojiyi sosyal teorinin bir dalı olarak belirttikten

sonra, bu epistemolojinin sosyal olarak inşa edilen toplumsal cinsiyete özgün kavram ve normların, deneyimlerin bilginin üretimindeki etkisini araştırdığını ve tek bir feminist epistemolojiden söz edilemeyeceğini, ancak bir bütün olarak feminist teorinin, kadınların eşitliği ve özgürleşmesi amacına hasredilmiş bir araç olduğunu belirtir. Walby (2009) toplumsal cinsiyet rejimini kuramsallaştırırken dört farklı yaklaşıma dikkat çekmektedir. Erken dönem feminist kuramcıların, kadınların yaşamlarının eviçi ile sınırlanması, cinsel şiddet, yeniden üretim, hane içi üretim gibi belirli öğelere vurgu yaptıklarını, ancak bunların toplumsal cinsiyet ilişkilerindeki değişim ve farklılıkları açıklamakta yetersiz kaldıklarını belirtmektedir. Bunun en önemli nedeninin kadınlar arasındaki farkların ve toplumsal cinsiyet eşitsizliklerinin diğer eşitsizlik biçimleri ile iç içe geçmiş, kesişme içinde olan yapısının kuramlaştırılmasındaki güçlük olduğunu vurgulamaktadır (Walby, 2009, s. 254-63).

Türkiye'de feminizm ve antropoloji konusunda ilk kitabın yazarı Birkalan-Gedik'in (2011, yayında) *Feminist Antropoloji: Kültürlerarası Perspektifler* adlı çalışmasında, farklı feminist epistemolojilere vurgu yapılmaktadır: "Çok parçalı olması sebebiyle, kısmen problemli bir alanı işaret eden 'feminist epistemoloji'nin temelinde bilginin cinsiyetlendirilmesi vardır. Bu alan problematiktir, çünkü felsefede 'insan'ın cinsiyeti sorgulanmadığı için, insana ait bilginin cinsiyetsiz olduğu düşünülmüştür. Fakat, 'feminist'epistemoloji, bilginin tarafsız değil, 'bağlamsal' olduğunun altını çizmekte; evrensel bilginin ve bilgi sınırlarının olmayacağını, bilginin bilenin statüsünden bağımsız olmayacağını belirtmektedir" (Birkalan-Gedik, 2011, yayında). Birkalan-Gedik, çalışmasında, kadın çalışmaları birikimi içinde tartışılan çok önemli bir boyuta dikkat çekmektedir: Feminist sosyal araştırma yöntemlerinde ilk dönemlerde gördüğümüz "[K]adınların büyük anlatılar içinde kayboldukları" ya da bu anlatılarda "yok sayıldıkları" fikri, bir analiz kategorisi olarak toplumsal cinsiyetin kullanımıyla bir ölçüde aşılmaya başlanırken, bir yandan da "kayıp" olanın yerine iadesinin ne tür yaklaşımlarla mümkün olabileceği sorusu tartışılmaya başlandı (Birkalan-Gedik, 2011, yayında).

Farklı epistemolojiler olsa da, kadınların sorunlarının araştırılmasında feminist teori eleştirel bir bakış açısı sunmaktadır. Burada hâkim bilimsel-teorik modellerin yaklaşım ve hâkimiyetine karşı çıkış ve meşru kabul edilene eleştirel bir yaklaşım söz konusudur. Feminist teorinin, bilginin cinsiyetçi özelliğinden (bilginin sadece erkeklerin deneyim ve bilgisine dayalı olarak üretilmesinden) başlayarak, objektivist, otoriter, hiyerarşik ve cinsiyet körü yapısına getirilen eleştirileri ile bütünüyle farklı bir epistemolojik çerçeveye ihtiyaç olduğunun altı çizilmektedir (Ackerly ve True, 2010, s. 468). Burada önemli birkaç soru üzerine düşünmek gerekmektedir: Kadınlar "bilenler" olabilir mi? Bilgilerimiz nasıl meşrulaştırılır? Sosyal gerçekliğe ilişkin bilgilerimiz hangi epistemolojik temelde oluşmaktadır?

Kadın çalışmalarında kadınların nasıl konumlandırıldıkları, kadınlara ilişkin bilginin nasıl üretildiği, bu bilginin kadın yaşam ve deneyimlerini yansıtmada hangi sorunları ve soruları içinde taşıdığı son yirmi yılda oldukça ayrıntılı olarak incelenirken, Harding'in (1991) "[K]imin bilgisi, kimin için bilgi" soruları hareket noktasını oluşturmuştur. Günümüze kadar bu alandaki birikim, feminist yöntemin kadın çalışmalarına yapabileceği katkıları, geleneksel yöntemlerin karşısında konumunu ve kadınların deneyimlerinden üretilecek bilgiyi, böylece geleneksel bilim anlayışına karşı savunusunu kapsamaktadır.

Feminist bakış açısını ve feminist yöntemi sosyal bilimlerin farklı disiplinlerine taşımak pek çok kadın araştırmacının hedefi olmuş ve bu bilginin oluşum sürecini, tanımlanmasını ve geçerliliğini sorgulamak kadın çalışmaları alanının temel konularını oluşturmuştur. "Hangi deneyim, inanç, fikir ve pratikler meşru olarak bilgi düzeyinde kabul görmektedir? Kimlerin deneyim, davranış ve pratikleri sosyal bilginin öznesi olmaktadır?" gibi epistemolojik, geleneksel veri toplama teknikleri, analiz biçimleri ve bunlar için kullanılan yol, tarz ve araçlar gibi metodolojik soru ve sorunlar feminist yöntem açısından birçokçalışmada tartışılmıştır (Mies, 1983; Harding, 1987; Moore, 1988; Reinharz, 1992; Hinds, 1992; vd).

1960'ın sonundan itibaren Amerikan sosyolojisinin "*area studies*" olarak adlandırılan alan çalışmaları Türkiye'ye aktarılmış ve bu yıllardan sonra yaygınlaşan çeşitli konularda, kır, kent, göç, modernleşme vb sosyal araştırmalar gerçekleştirilmiştir. Bu araştırmalarda, kadınların konumundan bakıldığında, bilginin kimin bilgisi olduğu sorusu daha da önem kazanmaktadır. Araştırmalarda bilgiyi veren çoğunlukla erkek hane reisi olmuştur. Bunun bilinen, ama açıklıkla ortaya konmayan nedenlerinden bir tanesi, bu kültürde "bilen kişi" algısının merkezinde erkeklerin yer almasıdır. "Veri kaynağı", "bilgi kaynağı" insan, erkektir. Ayrıca "kadın bilgisi", araştırmacıların önemli ve anlamlı bulmadıkları, "aile içi meseleler", "kadınların işleri" gibi alanlarda oluştuğu kabul edilen bir bilgi olarak, yani sınırlı ve sıradan, günlük hayatın bilgisi olarak kabul görmüştür. "Ben bilmem, beyim bilir" ifadesini yaygınlaştıran ve klişeleştiren cevap biçimi, bilgisine başvurulan kadınların araştırmalardaki konumunun da bir yansımasıdır. (Son günlerde bu klişenin de modasının geçtiği belirtilse de!) Bu anlamda, "sosyal bilim araştırmalarında üretilen bilgi, yani bilimin sesi, kadın ve erkeklerin seslerini eşitçe duyuruyor ve yansıtıyor mu?" sorusunu soran birçok feministin (Moore, 1988; Millman ve Kanter, 1987; Harding, 2008), bilim alanında gerçekliğin bir yanılsama içinde sunulduğu iddiası haklılık kazanmaktadır.

> "Feminizm sadece bir bakış açısı, bir görme biçimi, hatta bir epistemoloji, bir bilme biçimi değildir. Aynı zamanda bir ontoloji ve dünyada var olma biçimidir" (Stanley, 1990, s. 14).

Stanley'in yukarıdaki alıntıda vurguladığı husus feminizmin sadece bir bilgi biçimi değil, aynı zamanda bir anlama ve var olma süreci olduğudur. Kuşkusuz feminist bilgi toplumsal cinsiyet rejimine göre biçimlenen sosyal hayatın deneyimleri temelinde ortaya çıkmaktadır. Bu bilgi, sosyal ilişkilerin, güç ilişkilerinin kavranabilmesini olanaklı kılar. Bilginin üretiminin biçimini, var olan güç ilişkilerinin bilimsel alandaki paradigmatik hâkimiyeti belirlemektedir.

Gerçekten de kadın çalışmalarında kadınların araştırma özneleri olarak nasıl kapsandıkları, asıl mı, ilave unsur mu olarak yer aldıkları tartışmaları pek çok çalışmada yer bulmaktadır. Kadınların sorunlarına ilişkin araştırmalarda, araştırma bulgularının çözümlemelerinde hal eril bir bakış açısının kavramları kullanılmaktadır. Örneğin, Türkiye'de uzun yıllar kentsel araştırmalar, göçle kente gelen ailelerin yaşadıklarını, deneyimler, kavramlar ve soru içerikleri açısından eril bir bakış açısının hâkim olduğu çalışmalardır. Örneğin, inceleme birimi hane olduğunda, hane "bir reisi olan çekirdek topluluk" olarak algılanmıştır. İnceleme biriminin grup, mahalle, işyeri olarak seçildiği araştırmalarda da üzerine odaklanılan cins erkektir. Sağlık alanında yapılan araştırmalarda kadın sağlığından çok ana çocuk sağlığı kavramlaştırması uzun yıllar sorgulanmaksızın geçerli kabul edilmiştir. Ancak 1980'lerin ortalarından itibaren kadınların araştırma öznesi olarak kentsel çalışmalarda daha eşit bir unsur olarak yer almaya başladığını görüyoruz. Kentsel ekonominin görünmeyen üreticileri, politik alanın dışındakiler ve yeterli eğitim alamamışlar olarak kadınlar; istihdam, politika, eğitim alanlarında yavaş yavaş araştırma konusu olmaya başlamışlardır. 1980 öncesi, kadınlar üzerine yapılmış çalışmalarda, feminist teorinin izini sürmek pek mümkün olmasa da, 1980 sonrası feminist teorinin yönlendirdiği kadın çalışmalarının bulgularında, özellikle bu dönemde kadın hareketinin verdiği ivme ile, çeşitli konularda üretilmiş bilginin artışı söz konusudur. Örneğin, kadın ve istihdam alanındaki sosyal araştırmalarda 1980'den bu yana ciddi bir artış vardır.

Geleneksel eril yaklaşım ve yöntemleri kullanarak, gerçekliğin sadece erkeklerden toplanan verilerle oluşan bir resmi çizilmektedir. 1990'lı yıllardan sonra, kadın çalışmalarında bu resmin erkek bakışı ile yorumlanan bir "bilgi"yi sunup sunmadığına dair sorgulamalar birçok disiplinde yer bulmaya başlamıştır. Bu alanda yapılması gereken başka işler ve cevap aranması gereken başka sorular da bulunmaktadır: Araştırılacak sorunların tanımlanması, araştırma biriminin belirlenmesi, araştırmada odaklanılan noktalar, veri toplama teknikleri, verilerin analiz ve yorumlanması açısından hangi modellerin kullanılmakta olduğuna ve bu modellerin alternatif bakış açıları ve yöntemlere ne kadar açık olduğuna dair soruların cevaplanması... Alternatif, feminist modeller sosyal gerçekliğe ilişkin toplanan veriyi nasıl etkilemektedir? Var olan bilgi birikiminde örneğin, kadın deneyimlerinin ve bilgilerinin bozulmuş biçimde yer alışı sosyal bilginin meşruluğunu etkilemez mi? Benzer sorular çoğaltılabilir ve çeşitli boyutları ile

sorgulanabilir, savunulabilir veya eleştirilebilir. Bu alanda düşünen, tartışma platformları oluşturmak için bir araya gelmeye gayret eden birçok feminist söz konusu boyutların feminist yöntem ve yaklaşım açısından ele alınabilmesi için atölye çalışmaları düzenlemiştir. Örneğin, Haziran 2010'da Ankara'da düzenlenen Feminist Atölye'nin katılımcıları sözü edilen soruları tartışmıştır.

Kadın Çalışmalarında Feminist Yöntem

Öncelikle, "Feminist yöntem nasıl bir yöntemdir?" sorusuna verilecek cevap ve bu cevabın kapsamı, araştırmacıların bu yöntemle gerçekleştirilen araştırmaların verilerinden neler bekleyebileceğini de açıklayacaktır. Feminist yöntem bir araçtır; feminist teorinin, feminist politikaların ve kadın deneyimlerinin biçimlendirdiği eleştirel bir araç. Bu araç, sosyal gerçekliğin daha iyi resmedilmesine, toplumsal cinsiyet rolleri ve ilişkilerinin daha iyi kavranmasına, belirli alan ve aktörlere gözlerin kapanmamasına yaramaktadır. Böylece sosyal araştırmacılar yeni inceleme alanları açarak, gerçekliğin daha ayrıntılı ve daha iyi anlaşılabilmesini mümkün kılmışlardır (Millen,1997). Feminist yöntem, geleneksel yöntemlerin değerden bağımsız olma, yansıtıcılık [reflexivity], araştırmanın öznesi gibi konularda hâkim yöntemsel çerçeveyi sorgularken, asıl eleştirel vurguyu, bilgi üretim pratiklerine ve politikalarına yapmaktadır. Bu vurgu daha çok araştırma süreci ve araştırma ürünü olan bulgular arasındaki bağın yapısınadır.

Sosyal bilimlerde araştırmaların yönteme ilişkin sorunları üzerine çeşitli yaklaşım ve görüşler bulunmaktadır. Kadın çalışmaları alanında da feminist yöntemin geleneksel yöntemlerden farklılığı tartışmaları uzunca bir süredir gündemdedir. Sosyal bilimlerdeki paradigmalar arası savaş feminist yönteme ilişkin ilkeler ve kurallara yansımıştır. Uzunca bir süredir, geleneksel yöntemlerin maskülen yapısı dolayısıyla kısmi bir gerçekliği yansıtması eleştirilmekte, yeni olgusal ve teorik kaynak olarak kadın deneyimlerinin önemi vurgulanırken, sadece erkek görüşlerine dayanan bir bilginin meşruluğu oluşturmasına karşı çıkılmaktadır (Harding,1997, 2008). Farklı epistemolojilerden gelseler de, feministlerin "toplumsal cinsiyet rollerine ilişkin adaleti" arama yolunda ürettikleri bilginin, kadınların toplumsal kaynakları eşit ve hakkaniyetli kullanmasına, bunun için olası fırsatların önünü açabilecek bir biçimde kullanabilmesine vurgu yapılmaktadır.

Feminist teori ve feminist yöntem ilişkisini irdelemek ve feminist yöntemin geleneksel yöntemlere göre farkını ortaya koymak için aşağıdaki sorular bir çerçeve oluşturabilir; Kadınlar üzerine üretilmiş bilgide, kadınlarla çalışırken kullanılan yol, usul, tarzın etkisi nedir? Araştırmanın bilgi olarak neyi yansıtması istenmektedir? Sadece olup bitenin bir fotoğrafını çekmek ile olup biteni olabildiğince derinlemesine kavramak arasında yerini belirleyen araştırmacı nasıl

bir yöntem tercihi yapmalıdır? İki boyut bir arada olabilir mi? Farklı kavramsal çerçeve ve teorik yaklaşımlar, amacı kadınların deneyimlerini, hayat hikâyelerini anlamak ve böylece oluşturulan bilginin de meşru bilgi olduğunu ortaya koymak olan kadın çalışmalarını nasıl etkilemektedir?

Feminist teoriye göre, araştırmacının duruşu, kadınlara ilişkin bilginin elde edilmesinde ve diğer kadınları anlama çabasında temel önem taşımaktadır. Aynı duruş, araştırmanın yönteminde kadınları birincil veri kaynağı olarak "bilen özneler" olarak görme ve değerlendirmeyi de getirmektedir. Feminist araştırmacılar sosyal olarak inşa ettiğimiz dünyayı, kadınların deneyim ve bilgilerinden anlayabileceğimizi iddia ederler. Reinharz (1992) sadece kadınların diğer kadınları bütünüyle anlayabileceğini belirtir ve "içeriden bakış, içeriden bilgi"nin önemine dikkat çeker. Bu noktada feminist yöntemin, diğer sosyal bilim araştırmalarında da var olan (örneğin, antropolojik araştırmalar) araştırmacının araştırılanların dünyasına katılımı ilkesinin yanında, katılımcıların araştırmaya ne kadar dahil edilebildiği sorusunu öne çıkardığı bilinmektedir. Bir başka önemli husus, araştırmanın amacının sonuçta ortaya çıkan temel kavramlar ve tanımlamalar ışığında kadınların deneyimlerine ilişkin anlama ve kavrama sürecini geliştirmesidir. Beklenti budur ve keşfetme sürecinin belgelenmesini ihtiva eden tanımlamalar, eğilimlerle toplumsal cinsiyet eşitsizliklerini ortaya koymak gerekmektedir. Araştırma amacının bu şekilde belirlenmiş olması kullanılacak yönteme de yansımakta ve alanın kendine özgü karakteristiklerine göre seçilecek tekniklere (derinlemesine görüşme, gözlem, sohbete dayanan, katılımcı bir tarz) etki etmektedir. Böylece, daha önceden çerçevesi sıkı sıkıya saptanmış ve araştırmacının mesafeli uzmanlaşmış tavrının yansıdığı bir araştırma sürecinden çok, araştırma katılımcısının da uygulama içinde kendini bulabildiği bir veri oluşturma süreci hedeflenmektedir.

Araştırmalarda yöntem ve tekniklerin çok titizce ele alınmasının bazen araştırma pratiğinin önüne geçecek boyutlara gelmesi ve araştırma pratiğini sınırlamasını, "doz aşırı" olarak nitelendiren, bununla birlikte "olması gereken dozda" çok açık birtakım hataların önüne geçilmesinin temel önemde olduğunu ileri süren araştırmacılar (Seale, 1999, s. 475), araştırmacıların bu hususlaki duyarlılığına dikkat çekmektedirler. Olması gereken dozun, araştırmacının kendi konumu, sosyal gerçekliği anlama çabasına verdiği önem, etik sorumlulukların farkındalığı, kullandığı veri oluşturma tekniklerinin yaratabileceği risk ve yararların farkındalığı ile korunabileceği söylenebilir. Araştırmacının konumu ve bu konuma ilişkin farkındalık ne anlama gelmektedir? 'Normal işleyişi' içinde bir araştırma süreci belirli bir konuya odaklanmış araştırma tasarımında öngörüldüğü biçimde geçmektedir. Ancak araştırmacının, içinden geldiği sosyal bilim paradigması, sosyal dünyayı, olgularını, süreçlerini kavramak ve anlamak için sahip olduğu perspektifi yani kavramsal yaklaşımı[1] bu işleyişi farklı kılabilir.

Örneğin, feminist kuram haneye ilişkin çalışmalarda, yoksulluk incelemelerinde, afetlerin etkilerinin araştırılmasında, kadın sağlılığına ilişkin sorunların saptanmasında, kadınların ekonomik ve politik hayata katılımlarının araştırılmasında geleneksel yaklaşımların ötesinde farklı bir bakış açısı sunar. Araştırmalarda toplumsal cinsiyeti analitik bir öğe olarak kullanan araştırmacılar, kadınların toplumsal konumlarındaki farklılıklara, çeşitli boyutları ile ataerkil sisteme, toplumsal cinsiyet ilişkilerine ve daha genel olarak sosyal sisteme birbiriyle yakından ilişkili olarak bakmak gerektiğine işaret ederler. Bu açıdan kavramsal yaklaşım, araştırmanın genel çerçevesini oluştururken, hangi kavramalar arası ilişkilere bakılacağına bağlı olarak araştırmaların odak noktalarını belirlemekte ve araştırmacıların, görüşülenlerin dünyasını kendi açılarından anlamaya çalışırken nelere ağırlık verilmesinin doğru olacağına dair seçimleri etkilemektedir. Araştırmacının dünya görüşü, onun insan ilişkilerine nasıl yaklaşacağının, sosyal aktörünü nasıl konumlandıracağının, görüştüğü kişilerin sosyal dünyada olup bitenlere yüklediği anlamı ne ölçüde kavramak niyetinde olduğunu belirler. Araştırmacının görüşülen kişilere karşı konumunu ve buna bağlı olarak da tutum ve davranışlarını ortaya çıkaran, kendisinin sosyal dünyayı nasıl kavradığıdır. Örneğin, araştırmacı sosyal dünyadaki süreçleri, ilişkileri, eşitsizlikleri, çelişkileri, sorunları, hangi görüş açısından bakarak anlayacaktır? Farklı kavramsal, teorik yaklaşımlar, araştırmacıların ilgilerini farklı noktalarda yoğunlaştırmalarına neden olmaktadır. Örneğin, kadın ve erkeklerin içinde yer aldıkları dünyaları anlamaya çalışırken, toplumsal cinsiyet farkındalığı ve duyarlılığına önem veren feminist epistemoloji, görünürde olup bitenleri daha temelde belirleyen ataerkil sistemin önemini ve rolünü, nasıl oluşturulduğunu, yaşananların gerçekçi bir resminin ancak böyle yorumlanabileceğini vurgulamaktadır. Teori-araştırma ilişkisi bağlamında, derinlemesine görüşmelerin gerçekleştirilmesini sağlayan soruların oluşturulması, araştırmacının hangi konulara odaklanacağını ortaya çıkması birbirleriyle ilintili süreçlerdir.

Feminist bilgi üretim sürecinde niteliksel yöntemin farklı yaklaşımları, (etnografi, sözlü tarih, örnek olay araştırmaları, otobiyografiler vb) kullanılmaktadır. Feminist araştırmalarda kullanılan niteliksel yöntemin en sıklıkla kullanılan veri oluşturma tekniği derinlemesine görüşmelerdir. Farklı yöntemsel yaklaşımlar izlense de derinlemesine görüşmeler, gerek grup gerekse bireysel görüşmeler biçiminde yaygın olarak tercih edilmektedir. Burada feminist yöntemin, derinlemesine görüşmelerle veri oluşturmanın gerçekten demokratik formuna ulaşılıp ulaşılamadığını sorması gerekir. Bu soru cevaplandırılırken, görüşmelerde bağlam, güç ilişkileri, toplumsal cinsiyet öğesi gibi birçok boyutu ayrıntılı biçimde tartışmak gerekmektedir.

Bağlamla söz konusu edilen; araştırmanın gerçekleştiği koşullar, mekânlar (sadece fiziksel anlamda olmayan), bağlılıklar, deneyimler, sosyal ilişkiler, davranış

kalıpları, yerel ve kültürel özellikler, hatırlananlar, unutulmak istenenler, korkular, adanmışlıklar, yaşanan yerdeki değişim, yer değiştirmeler vb'dir. Bağlamın değişebilecek olan unsurları, incelenen topluluğa, gruba, kişilerin yaşantılarına bağlı olarak düşünülebilir. Bunların bir ya da daha fazlasının bireyleri nasıl kuşattığı, belirli bir konuyu nasıl biçimlendirdiği, onlara ne gibi başka özellikler kazandırdığım anlamaya çalışarak görüşmeye odaklanmak gerekmektedir. Görüşmenin kendisi çok daha geniş bir çerçeve içinde yapılanmaktadır. Örneğin, bireylerin çok duyarlı oldukları bir konuda yapılacak derinlemesine görüşmeler, kesinlikle bağlamı göz önüne almak durumundadır. Bağlamın nasıl algılandığı araştırmacının epistemolojik yönelimine bağlıdır. Bu aynı zamanda görüşme sürecinin sadece bir araştırma pratiği olarak mı, yoksa etkileşimsel bir iletişim süreci olarak mı algılandığına işaret eder. Burada araştırmacıya özel bir konum düşmektedir: Görüşülen kişinin yaşamöyküsünü, deneyimlerini merkeze alıp, onlara odaklanmak, sosyal gerçekliğin adeta bir dokuma gibi iç içe geçmiş boyutlarını da anlamaya çalışmak gerekmektedir. Kişiler bir konudaki anlatılarını daima başka birçok konuda olup bitenlerle birlikte hatırlayıp aktarmaktadırlar. Araştırmacının bu karmaşık sosyal gerçekliği nasıl kavramlaştıracağı ve görüşülen kişinin dünyasını nasıl resmedeceği onun teorik yönelimi ile doğrudan ilişkilidir. Araştırmacının mesafeli bir gözlemci gibi duruşu, dışarıdan bir kişi olarak bakışı ve bunun sonucunda oluşan araştırmacı tavrı, görüşmelerde temel unsur olan şahsiliği, yakınlığa dayalı ilişkiyi kurmasını engelleyebilir. Burada araştırmacı sadece dinleyen biri konumunda kalmaktadır. Oysa daha ilişkisel, etkileşimci bir görüşmeci yaklaşımı, sadece dinlemeye değil, iki kişinin hayatları arasında bir bağ oluşturmaya ve paylaşıma dayanır. Araştırmacı-araştırılan arasındaki ilişki olabildiğince yakın olmalıdır. Araştırmacı "bilimsel mesafeler" yaratarak, kendini araştırdığı kişilerin uzağında bir sosyal konuma yerleştirerek *onların bilgisine* ulaşamaz (Clarke, 2001). Ancak bu idealleştirilmiş biçim, adeta romantize edilen bir süreç yaşanıyormuşçasına, neredeyse kusursuz bir durumu çağrıştırmaktadır. Gerçekte sürece katılan iki birey de çeşitli gerginlikler, endişeler, meraklar nedeniyle sıkıntı içinde olabilmektedir. Her görüşme ilk aşamalarda belirli gerginliklerle başlar, tanımadığı bir kişi görüşülene bazı sorular sormaktadır. Araştırmacı görüşmenin nasıl geçeceğini düşünmektedir. İlk anlardaki bu gerginliklerin aşılabilmesi için yöntem yazınında bazı bilgiler mevcuttur ancak, görüşme devam ederken bunlar ne anlama gelmektedir? Uygulamalarda bu model, daha çok görüşülen kişinin dünyasında neler olup bittiğine ve kişinin bu olup bitenlere ne anlam yüklediğine odaklanmaya dönüşmektedir. Sadece soru sorarak ve cevabı bekleyerek herhangi bir paylaşım (fikirlerde, değerlerde, görüşlerde vb) yaratmaksızın yapılan görüşmeler eşitlikçi bir durumdan uzaktır. Daha çok sadece görüşülen kişiden bilgi toplama faaliyeti olarak devam eden bir görüşme süreci ise, *survey*'lerde anketler kullanarak veri toplamaktan çok

da farklı olamamaktadır. Görüşmelerde iki tarafın farklı geçmişlerden, farklı sosyal ilişki ağından geldiği düşünülürse, karşılıklılığın gerçekleşeceği ortak bir zemini yakalamak kolay olmamaktadır. Birçok karmaşık sorun araştırmacı ve görüşülen kişi arasında bir denge oluşmasına engel olabilmektedir. Sağlıklı bir diyalog ve özenle yapılmış bir görüşmenin kalitesinin daha da geliştirilebilmesi için diyalogların açık, dürüstçe, karşılıklı bir paylaşım biçiminde gerçekleşmesi idealdir. Ancak birçok faktör sürecin dengesini bozduğundan, görüşmeler kimi zaman araştırmacının kimi zaman da görüşülen kişinin hâkimiyeti altında geçebilmektedir. Araştırmalarda görüşmeyi gerçekleştirecek olan kişinin belirli beceriler ve hünerlerle donatılmış olmasının gereği kabul edilmektedir. Örneğin, nazik, samimi, dürüst, açık sözlü, güven oluşturacak bir tarzın uygun olduğu kabul edilir. Uygulamada bu beceriler yeterli midir? Araştırmacı, yapısal bazı özellikleri dikkate almıyorsa bunlar yeterli olamayabilmektedir. Derinlemesine görüşme tekniği bu nedenlerle çok tartışmalı bir teknik olarak yöntem yazınında yer almaktadır (Flick, 2007).

Görüşmecinin cinsiyeti ikinci önemli boyuttur. Bazı görüşmeler içinde yer aldıkları bağlamda var olan yapısal faktörler nedeniyle, dengeli, eşitlikçi bir ortamda gerçekleşmemektedir. Örneğin, geleneksel erkek ideolojisi ve ataerkil sistemin değer ve zihniyeti görüşmecinin cinsiyeti açısından sorun olabilmektedir. Araştırmacının cinsiyeti, toplumsal cinsiyet rol ve sorumluluklarını da içeren bir biçimde veri kalitesi üzerinde etkindir. Görüşülen kişinin bu rol ve sorumluluklara atfettiği statü ve prestij görüşme sürecinde dengesiz bir duruma işaret eden ilişkilerin ortaya çıkmasına neden olabilmektedir. Araştırma bağlamını belirleyen patriyarkal güç ilişkilerinin önemini anlamaksızın, bağlamın, bireylerin anlam dünyasını nasıl kuşattığı göz ardı edilebilir. Araştırmacı ve görüşülen kişi arasında var olan ön yargıların, kalıplaşmış düşüncelerin yarattığı bir atmosfer oluşmaktadır. Kadınların kendilerini marjinal, güvensiz hissettikleri, yoksulluk çektikleri, işsiz oldukları, işten atıldıkları, daha az eğitimli oldukları, kendilerini daha güçsüz hissettikleri durumlarda bazı görüş, düşünce, tutum, değer ve inanışlarını gizleyebildikleri bilinmektedir.

Görüşmelerde güç ilişkileri, tartışılması gereken üçüncü boyuttur. Bazı görüşmelerde araştırmacının bir tür sömürü ilişkisi içinde olabildiği bilinmektedir. Görüşme sürecinde oluşan yakınlıkların, duygusallıkların sömürülmesi, çeşitli manipülasyonlar, çok fazla denetim ve kontrol ile oluşan hegemonik bir yapının gelişmesine neden olmaktadır. Simetrik olmayan bir güç ilişkisi kurulmuşsa veya ortamda zaten varsa, derinlemesine görüşme süreci tek yönlü bir diyalog biçimine dönüşmektedir. Eğitimli, orta sınıftan araştırmacı daha az eğitimli, yoksul gruplardan bireylerle görüşmeler gerçekleştirecekse asimetrik güç ilişkisi kolayca kurulabilmektedir. Tam tersi de gerçekleşebilmekte, görece daha üst ve iyi konumda olan grupların üyeleri ile yapılan görüşmelerde görüşülen kişiden

çok araştırmacının konumunu etkileyen dengeler oluşabilmektedir. Katılımcının araştırmacıyı bir uzman olarak algıladığı durumlarda ise yanlış, eksik, yetersiz bilgi verme korkusu ile görüşlerini sınırlaması, herhangi bir fikri açıklamaktan çekinmesi söz konusu olabilmektedir. Genel olarak görüşme sürecinde açıklıkla algılanmayan, ancak daha çok konuşma biçimlerine gizlenmiş bir hiyerarşiyi yansıtan, iki taraftan birinin diğeri üzerinde hâkimiyetini kurduğu ilişkiler, kişilerin birbirlerini algılamalarını etkilemekte ve oluşacak bilgiyi bozabilmektedir. Uyumlu, açık bir iletişimin yerini kolaylıkla baskın ve yönlendirici bir diyalog alabilmektedir. Böylesi durumlarda araştırmacıya karşı geliştirilen bir direnç olabilmekte veya bazı engeller çıkabilmektedir. Yazında "diyalog" terimi için tartışmalar, özellikle yukarıda sözü edilen hususlar etrafında odaklanmaktadır. "Diyalog" eşit tarafların gerçek bilgiyi karşılıklı aramak anlamında gerçekleştirdikleri bir konuşma süreci olarak tanımlanmaktadır (Kvale, 2008, s. 486). Oysa niteliksel araştırmalarda diyalog kavramının bu anlamda ele alınışı çoğu durumda bir illüzyon yaratmaktadır.

Derinlemesine görüşmelerde araştırmacı ve görüşülen kişi arasında "karşılıklılık ve eşitlikçi bir yaklaşıma dayanan, yönlendirici olmayan, nazik, ön kabullerden uzak" bir ilişki, görüşmenin kişisel ilişkiler anlamında başarıyla sürdürülebilmesini mümkün kılar (Kvale, 2006, s. 481). Yönlendirmeden uzak, adeta bir metni birlikte oluşturmak gibi, özgürleştirici bir görüşme sürecinin en üst kalitede olacağını savunanları eleştiren görüşler de vardır (Kvale, 2006, s. 482). Burada demokratik ilişki fantezisinin, temel bir sorunu ustaca gizlediğine dikkat çekenler (Burman, 1997; aktaran Kvale, 2006, s. 482) maddi ve sembolik olarak kimin araştırmadan kazançlı çıktığının ve katılım iddialarının güç uygulamalarını gizlediğinin altını çizmektedirler:

"Etkin bir görüşmede, hem araştırmacı hem görüşülen kişi sürecin içinde kendini ödüllendirilmiş, tatmin olmuş, iyi hisseder ve candan ve karşısındakini düşünen araştırmacı sonuçta böyle bir etkinliği yaratmaya çalışandır" (Gleshne ve Peskhin, 1992, s. 87; aktaran Kvale, 2006, s. 482).

Görüşme sürecinin çok boyutlu yapısı ile anlatılmak istenen, sürece duygusal, psikolojik, fiziksel (sağlığa ilişkin), bedensel ve tesadüfi birçok faktörün katıldığı ve süreci etkilediğidir. Araştırmacı ve görüşülen kişi arasındaki atmosfere bazen görünmeyen mesafeler, bazen zaman harcanmasına neden olan gerginlikler, bazen aşırı yakınlıklar egemen olabilmekte, farklı sosyo-kültürel dünyalar karşı karşıya gelmekte ve birçok faktör kişinin dünyasını anlamayı güçleştirmektedir. Bu bakımdan kişisel deneyimlerin karşılıklı olarak paylaşılması ortama hâkim olabilecek olumsuz havayı, hiyerarşiyi kırabilecek etkin bir unsur olmaktadır. Öyle ki araştırmada objektif olma, belirli bir mesafede durma ilkeleri ile biçimlendirilmiş geleneksel araştırmacı zihniyetinde duyguların saklanması beklenmektedir. Özellikle duyarlı konularda çalışanların duygularını

ortaya dökmemeleri profesyonel bir tavır olarak yorumlanmaktadır (Hochschild, 1983, aktaran Dickson-Swift vd, 2009). Oysa araştırma sürecinde katılımcıların duygularını paylaşmak ve onlardan etkilenmek, gerçek bir empatiyle davranmanın göstergesidir. Burada kadın araştırmacıların, özellikle duygulara şüpheyle bakan ve araştırmanın güvenirliğini zedeleyeceğini düşünen erkek pozitivist araştırmacıların tepkilerinden çekindikleri vurgulanmaktadır (Dickson-Swift, 2009, s. 65-6). Hiyerarşik olmayan bir görüşme süreci, görüşülen kişiye en az araştırmacı kadar aktif bir katılım fırsatı sağlamakta, böylece oluşan daha gönüllü, istekli bir katılım ise ayrıntılı bilginin derlenmesini, verinin zenginliğini mümkün kılmaktadır. Böyle bir yaklaşım, görüşülen kişinin deneyimlerine değer verir, onları sadece kendilerinden bilgi toplanan kişiler olarak görmek yerine, incelenen konudaki gerçekliğin, onlar için ne anlama geldiğini bir bütün olarak kavrama çabasında eşit katılımcılar olarak görür. Bu kavrayışta, kişiler, sorulara cevap vermek üzere bekleyenler, bilgi depoları olarak görülmezler, daha ziyade anlattıkları, hissiyatları, kızgınlıkları, sevinçleri, çelişkileri, zedelenebilirlikleri ile bir bütün olarak algılanırlar.

Feminist yöntemin en sıklıkla vurgulanan ilkelerinden biri bu nedenle hiyerarşik, otoriter ve yönlendirici olmayan bir üslupla anlama çabasını sürdürmektir. Reinharz (1992), kadınların deneyimlerinden ve yaşam anlatılanlarından derlenen bilginin önemine dikkat çekerek, geleneksel yöntemlerin objektiflik, etkinlik, araştırmacının araştırma öznesine belirli bir mesafede duruşu gibi ilkelere çok fazla bağlı oluşu nedeniyle kaybolan bir bilme yolu olarak empatiye, karşılıklı anlayışa, duygu, deneyim paylaşımına, etkileşim ve ilişki kurmaya dayanan feminist yöntemin farklılığına vurgu yapmaktadır. Feminist araştırmacılara göre, sosyal gerçekliğin bilgisine ayrıntılı ve doğru bir biçimde varılması, sosyal araştırmalarda kadın ve toplumsal cinsiyet rollerinin bir değişken olarak değil de, teorik bir kategori olarak yer alınmasına bağlıdır. Bu temelde feminist bakış açısı ve feminist yöntemin, geleneksel yöntemlerin değişkenler üzerine odaklanmış bakış açısı yerine, insana odaklanmış bir özelliği içinde taşıdığı söylenebilir. Yani, araştırmacı geleneksel modellerde kendi kontrolünde olan, yönlendirebildiği, bilmenin gücüyle, içinde var olduğu sosyal dünyayı belirli bir mesafeden değişkenler etrafında açıklamaya çalışan ve tek bir bütünlük olarak algılamaya alışık olduğu toplumsal gerçekliği değerlendirendir. Genellemeleri böyle bir temel üstüne yükselir. Oysa, toplumsal gerçeklik homojen bir bütünlükten çok kadın ve erkeklerin farklı dünyalarından oluşmaktadır. Aynı kültürel çevre, hatta aynı fiziksel mekânlarda bile yaşasalar, kadınlar ve erkekler farklı gerçekliklerin içinde yer alırlar (Smith, 1987; Millman ve Kanter, 1987). Aynı gerçeklikler içinde yaşanan eşitsizlikler, ayırımcılık, çelişki ve çatışmalar kadınların yaşam ve deneyimlerinin çoğunlukla önemsiz, toplumsal değer ve katkısı olmayan bir konuma iter. Sadece var olanı ortaya koymayı amaçlayan

geleneksel bakış açıları ile sosyal bilim disiplinleri, dönüşüm, güçlendirme ve geliştirme amacındaki feminist yöntemden bütünüyle farklıdır. Bu yöntemle araştırmacı, sadece insanların içlerine karıştıkları olguları, onların koşullarını, nedenlerini araştırmak yerine aynı zamanda insanların yaşam kalitesini yükseltmek, ihtiyaç duyulan alanlarda dönüştürücü bir işlevi üstlenmek, araştırma öznelerin ihtiyaçlarını kamuoyuna sunmak gibi daha aktif bir yol üstlenir (Millman ve Kanter, 1987). Ayrıca yine bu yöntemle, araştırmacı, kasıtlı olarak dışarıda tutulan, genel bilgi dağarcına dahil edilmeyen ve bu nedenle henüz keşfedilmemiş bilgileri de inceleme alanından derleyebilir. Örneğin, sıradan, günlük sosyal ilişkilerin sosyal bütünlüğe eklemlenişi, günlük deneyimlerin sosyal, politik ve ekonomik düzen içindeki yerini, daha baskın ve birincil sosyal statülerdeki bireylerin bilgilerinin yanı sıra, ikincil derecede bağımlı ve kendi sesini duyuramayanların bilgisini görünür kılmak gibi (Smith, 1987)... Feminist bakış açısı ve yöntemle gerçekleştirilecek araştırmaların daha ilk adımında, yani araştırma sorusunun belirlenişinde geleneksel disiplinlerden farklı bir yaklaşımı olduğu görülmektedir.

Araştırmaların kalitesi ve etkisi, derinlemesine görüşme tekniğinin kullanımına büyük ölçüde bağlı olabilmektedir. Araştırmacının yaratıcılığının ve yorumlama becerisinin de yansımasını bulduğu bu *teknik, sosyal araştırmaların* önemli bir veri oluşturma aracıdır. Araştırmacının alanda kavramlaştırma, ilişki kurma, yorumlama ve nihayetinde bir araştırma raporu yazabilmesi için oluşturulan verilerin güvenirliği ve geçerliliği, yine bu araca bağlıdır. Niteliksel araştırmalarda araştırılan konunun ayrıntılı ve gerçekçi bir biçimde kavranmasını sağlayabilecek zengin verinin oluşturulması sürecinde etik sorunlar önem taşımaktadır. Araştırmaların kalitesini etkileyen bu boyut, kadın çalışmalarında araştırmacının, etik sorunların farkındalığıyla doğrudan ve/veya dolaylı olarak ilişkili olarak ortaya çıkmaktadır: Araştırmacıların ilke olarak kabul ettiği etik kurallara uygulamalarda dikkat edilmekte midir? Örneğin kadınların sağlık sorunlarının araştırıldığı araştırmalarda kadınlar hâlâ "denek" olabilmektedir. Kadınlara ilişkin sorunların ortaya konması amacıyla hareket eden çalışmaların, kadınların sorunlarının aktarılmasında, geleneksel yaklaşımların eril dilini kullanmakta olduğu görülmektedir. Araştırmacı ve araştırma katılımcıları arasında oluşması gereken güven ne ölçüde kurulabilmektedir? Gerçekten bir güven ve arkadaşlık ilişkisi kurulmakta mıdır? Özellikle etik kuralların işlev görmediği araştırmalarda nelerle karşılaşılabilmektedir? Araştırmacının görüşme süreci boyunca ortaya çıkabilecek etik sorunlara ilişkin farkındalığı ne boyuttadır? Araştırmacılar, görüşmenin gerçekleştiği bağlamın etkisine ne kadar dikkat etmektedir? Araştırmacılar derinlemesine görüşme tekniğini kullanırken, bu tekniğin temelinde yer alan karşılıklı etkileşim ve iletişime ne ölçüde önem vermekte, araştırma katılımcıları ile aralarındaki karşılıklılık ilkesine ne kadar

dikkat etmektedirler? Karşılıklılık bir sorun olarak algılanmakta mıdır? Araştırmacılar ve görüşülenler arasındaki etkileşim nasıl bir biçim almaktadır? Görüşme sürecinde kurulan ilişkide doğabilecek güç eşitsizliklerine karşı ne ölçüde duyarlı olunmaktadır? Sağlıklı bir diyalog mu, tekdüze bir monolog mu yaratılmaktadır?

Bunlara benzer daha birçok soru sorulabilir, sözü edilen boyutların araştırmanın kalitesini etkileyecek önemli faktörler olması açısından ayrıntılı tartışılması, feminist araştırmalarda niteliksel yöntemi kullanacak olanlar için yararlı olacaktır. Corbin (2003), birçok araştırmacının, araştırılan topluluğun duyarlı, hassas olduğu konularda yapılan görüşmelerde, kişilerin strese girmelerine neden olan bir süreç yaşandığını belirttiklerini vurgulamaktadır. Özellikle (kadınlar söz konusu olduğunda) kayıplar, başarısızlıklar, yoksunluklar, çeşitli bağımlılıklara ilişkin görüşmelerde, yeniden hatırlamaların kişileri duygusal olarak gerginleştirdiğini, acı çektiklerini, üzgün ve/veya kızgın olabildiklerini ve kimi zaman ağladıklarını ifade etmektedir. Böylece görüşme sürecinin onları bir kez daha kurbanlaştırdığını idda etmektedir. Bu tür hassas konularda kişilerin görebilecekleri zararları en aza indirmeye çalışmak, bunun için gereken önlemleri almak gerekmektedir. Hutchinson ve diğerleri (1994, aktaran Corbin, 2003, s. 346) ise bazı yararlardan söz etmektedir; Görüşme sürecinin bireylerin bazen gizli kalmış düşüncelerini açığa çıkarabildiğini, bazen bir iç döküşe hizmet edebildiğini, kişilerin kendini değerlendirebildiği ve doğruladığı bir fırsat sağladığını, kişilerin bir amaca (araştırma amacına) katkı vermelerini mümkün kıldığını, kendilerine ilişkin farkındalıklarını artırdığını, güçlenme duygusu verdiğini, iyilik halini geliştirdiğini ve genellikle sessiz kalmış olanların seslerini duyurabilmelerini sağladığını ileri sürmektedir. Kadın çalışmalarında bu tartışmanın yeterli derinlikte ele alınıp, araştırma bulgularını etkileyen boyutlarının üzerinde durulması gerekmektedir. Böylece araştırma sürecine katılanlar için yararları artırmak, buna karşılık riskleri en aza indirmeye çalışmak araştırmacıların önemle üzerinde durdukları boyutlar oldukları sürece, niteliksel yöntemin doğasına uygun bir derinlik ve niteliğe ulaşılabilecektir. Örneğin, her araştırmacı iyi bir araştırmacı konumu nasıl olmalı, güç asimetrileri ile nasıl baş edilmeli hususlarında kendi inisiyatifini geliştirmek zorundadır. Araştırmacıların özgün baş etme yolları, araştırma alanının özelliklerine göre de şekillenecektir. Örneğin, göç yaşayan bir toplulukta, kişilerin yüz yüze geldiği zorluklar, sıkıntılar, kayıplar araştırmacıların sınırlarını büyük ölçüde belirleyecektir. Göç süreci, nedenleri, göç sonrası, geri dönüş süreci ve benzeri konuların araştırılmasında, sistemin araştırma alanındaki dinamikleri belirleyici olacaktır. Büyük göçler sonrası yapılan araştırmalarda, toplulukların geçim biçimlerinin değişim gösterdiği evrelerde yapılan araştırmalarda da benzer olarak dışsal dinamikler önemli olacaktır. Sosyal araştırmalar, kendi bağlamları göz ardı edilerek yapılamayacağı için feminist araştırmacılar da baş etme yollarında çeşitli

boyutların farkındalığı ile hareket etmek zorunda olacaklardır. Bu noktadan hareketle, daha önce sözü edilen risk ve yararlara ilişkin farkındalığın ortaya çıkabilecek olan etik sorunları azaltabileceği de ileri sürülmektedir. Araştırmanın içinde yer aldığı bağlam ve görüşülen kişileri kuşatan zihniyetler göz önüne alındığında, niteliği oluşturacak olanın, uygun olanın neler olduğu, ne olması gerektiği öne çıkan temel soru olmaktadır. Kadın çalışmalarında araştırmacıların, birçok faktörü, örneğin, görüşülen kişilerin duygularını, yaşadıkları sorunları, iç çatışmaları, gerginlikleri, sağlık sorunlarını, dikkate almaları ne ölçüde mümkün olabilmektedir? Görüşme tekniğini kullanacak araştırmacılar, iki farklı kişi, kapılarını birbirlerinin dünyalarına hangi anahtarlarla açacaklar? Kibar, nazik, düşünceli olmak, karşılıklı güveni yaratmak, samimi ve dürüst olmak, bu kapıları açabilmek için yeterli midir? Görüşme tekniği kuşkusuz bazı dezavantajları ve sınırlamaları olan bir araçtır. Çoğu zaman insanların karmaşık sosyal dünyalarını, ilişkilerini anlamamızı geliştirmeyi engelleyecek birçok husus vardır. Araştırmacı bu karmaşık yapıya ne kadar dahil olabilmektedir? Sosyal gerçekliğin sahici bir profilini çıkarabilmek, basitçe soru sormak ve cevap almak faaliyetinden daha fazlasını içermesi gereken bir çabayı gerektirmektedir.

Feminist araştırmacılar, ilk adımda araştırmanın sorunsalı olarak düşünülen gerçekliğin herhangi bir boyutuna ilişkin deneyim, pratik, düşünce, inanç ve duyguların bilgisinin, tüm bunlara yüklenen anlamlardan ayrılmaz olduğunu kabul ederek, böyle bir anlayışla araştırmayı tasarlarlar. Sosyal sorunun doğasının, sadece nedenler, faktörler, öğelerle değil, bunlarla birlikte anlamlar, özgüllükler, algılamalar gibi özelliklerle de belirlendiğini kabul ederler.

İkinci adımda, yani araştırmanın yönteminin seçilip, uygulanmasında da farklı bir çizgiyi izlerler. Feminist araştırmanın amacını sadece, olguların neden-sonuç ilişkisini açıklamak olarak değil, kadınların gündelik hayat pratiklerini, yaşam öykülerini, sosyal hayattaki deneyimlerini, ilişkilerinin anlamını derinlemesine kavramak olarak kabul edersek, bu bilgilerin ayrıntılı biçimde derlenebilmesine olanak veren derinlemesine görüşme, gözlem, sohbet tekniklerine dayanan yöntemin seçilmesi söz konusudur. Burada araştırmacılar sadece araştırma öznesine değil, kendi deneyim ve bilgilerine bakarak, bunları, araştırdığı kişilerle paylaşarak, ortaklaşa, karşılıklı olarak yaratabilecekleri bir etkileşim sürecine izin veren teknikleri, yolları ve tarzları tercih etmektedirler. Çünkü paylaşım ve etkileşim sürecinin hem araştırmacı, hem araştıran için dönüştürücü bir deneyim olduğunu kabul etmektedirler. Araştırma süreci, araştırmacı ve araştırılan için de benzer bir etki yaratarak, yaşadığı zamanın, mekânın, ilişkilerinin ve bunların iç içe geçmiş ince ağlarının üzerine düşündüğü, bunları algıladığı, sorguladığı bir deneyimdir. Böylece hayatın içinde var olurken, biricik olan, tekil olan, kişisel olanlar, bir paylaşım süreci ile çoğullaşır, en azından araştırma kapsamında pek çok kişinin paylaşacağı bir bilgi birikimine dönüşür.

Feminist yöntemin geleneksel yöntemlere, özellikle pozitivizme getirdiği eleştiri üç noktada toplanmaktadır. Birincisi, "[P]ozitivizmin ana ilkelerinden biri olan objektiflik, değerlerden arınmış bilim ilkesine yöneliktir. İkincisi objektif olma ilkesinden doğan, araştırılan kişi, grup, olgu vb'nin objeleştirilmesi ve sömürüsüne odaklanmaktadır. Üçüncüsü de, araştırmacı-araştırılan ilişkisine, yaklaşımına ilişkindir" (Wolf, 1996, s. 4). Bu üç noktada da feminist yöntem, araştırmaya sadece bir açıklama çabası olarak bakmadığı için ve araştırmanın işlevi, üretilen bilginin yararı konularında bilgi üretim sürecine pozitivizmden çok farklı anlamlar yüklediğinden, başka bir teorik çerçeve karşımıza çıkar. Kadınların yararına kullanılacak bilginin üretimindeki farklılığa dikkati çeken feminist yazarlar, bu yararın ancak araştırmacının "içeriden bakışı" ile sağlanabileceğini vurgulamaktadırlar. Araştırmacının değerden bağımsızlığını savunan ve birey, grup, olgu vb'nin objeleştirilip sömürülmesine, sadece bilgi vericiler olarak görülmesine ve araştırmacı-araştırılan arasındaki ilişkinin uzak, ilgisiz, rasyonel olmasına karşı çıkarak, kadınlara ilişkin bilginin bu tarzda üretilmesinin imkânsız olduğunu kabul etmektedirler (Strasser ve Kronsteiner, 1993). Bilginin, içinde sosyalleştirildiği dünyanın değer norm ve yargılarıyla donanmış araştırmacılar tarafından üretildiği ve araştırmacıların bu donanımlarını daha çok eril, politik, cinsiyetçi kalıplar taşıdığını ileri sürmektedirler. Algılar, örneğin, kadınlar ve erkekler hakkındaki algılar, bilgi toplama sürecini belirlemekte ve hâkim bakış açıları (örneğin, ataerkil zihniyet) her sosyal kurumu olduğu gibi bilimi de yönlendirmekte ve etkilemektedir. Araştırmacının içinde yaşadığı kültürün hâkim sosyal ilişki yapısı, araştırmacı ve araştırılan ilişkisine yansımakta ve çoğu durumda çok hiyerarşik bir erk mücadelesi gibi, eşitsiz konumdakilerin ilişkisine tekabül etmektedir. "Doğal mesafeler", "dahil olmama hali", emik bir yaklaşımdan çok, bir üstünlük tavrı içindeki araştırmacıyı, incelediği bireyi, olguyu, topluluğu vb dışarıdan ve üstten bir bakış nedeniyle yeterince ayrıntılı, öze inen bir anlama çabasından uzaklaştırmaktadır. Burada tarafsızlıktan çok, güç ilişkisinin hâkim olduğu, eşitlikçi bir atmosferin yaratılmadığı, araştırmacının araştırılanın dünyasının çok uzağında olduğu bir süreç yaşanmaktadır (Reinharz, 1992; del Vale, 1993; Wolf, 1993).Oysa araştırmacılar kadınların deneyimlerini tam ve doğru olarak yansıtabilmek için sürecin gerçek katılımcısı olmalıdırlar:

"Biz (araştırmacılar) kendimizi, görüşülen kişilerin deneyimlerini mümkün olduğunca tam ve doğru bir biçimde seslendirmeye hasretmeliyiz, araştırmamız sayesinde yeni bir anlayışı, kavrayışı anlamlı bir şekilde yapılandırmak için gereken çabayı göstermekte onlarla ortak olmalıyız" (Clark ve Sharf, 2007, s. 400).

Feminist yöntem, geleneksel yöntemlerin var olan kategorilerini sorgulamaktadır. Örneğin, kadın konusunda yapılan birçok araştırmada, teorik çerçeve ve kavramlar "verili olarak" alınmakta, araştırmacılarca evdışı/eviçi, kamusal/ özel, doğal/kültürel ayrımları olduğu gibi kullanılmaktadır (Moore, 1988). Kavram-

ların yeniden değerlendirilmesi ve buna dayanan yeni bir kavramsal çerçeveye neden ihtiyaç vardır? Bu sorunun cevabı sosyal gerçekliği oluşturan zıtlıkların, ikilemlerin toplumsal cinsiyet ilişkilerine yansıyan yanının dikkate alınmasının önemine dayanmaktadır. Örneğin, teorik ve kavramsal revizyona neden gerek olduğunu, toplumsal cinsiyet ilişkileri kavramı ile açıklamak mümkündür. Kültürel olarak inşa edilmiş olan toplumsal cinsiyet rolleri kavramının, genel, sosyolojik, evrensel bütünleştirici bir "kadın" kavramından daha fazla anlam taşıdığını ileri süren feminist araştırmacılar (Okin, 1998, aktaran Moore, 1999), kadınlık rolü, kadınlık deneyimleri, kadınlık anlatıları gibi kavramlarla genel, aynılaştırıcı bir "kadın" kavramından, çok daha ince hatlarla belirginleşen bir kadın bilgisine ulaşabileceğimizi göstermektedir.

Özetle, feminist yöntemin geleneksel yöntemlere getirdiği eleştiriler, feminist kuramın önem verdiği, özellikle son yıllarda altı daha çok çizilen, bilimin erkek-merkezli, cinsiyetçi ve Avrupa-merkezli yapısına karşıdır. Hâkim bilim anlayışının, bilim pratiklerinde var olan cins ve cinsiyet lenslerini bozarak, bilimsel çalışmaların, içerik, kapsam ve kuramsal çerçevelerinin meşruluğunu sorgulayan feminist yöntem eleştirilerini aşağıdaki noktalarda yoğunlaştırmaktadır:

1) Cinsiyetçi ve seçkinci araştırma konularının seçimi ve araştırmalarda kadına merkezi bir önem vermemek,
2) Tarafgir bir araştırma planında sadece erkek "deneklerin" seçimi veya kadınlara ilave unsurlar olarak yer vermek,
3) Araştırmacı ve araştırılan arasındaki sömürücü ilişkiye ve buna ilişkin tavra karşı bir farkındalık oluşturmamak,
4) Objektifliğin bir yanılsama olması ve bu noktada araştırmanın üreteceği bilginin kadınlar için yararına özel bir önem vermemek,
5) Niteliksel verinin, sayısal verinin kuru, suni yapısına bir alternatif olduğunu kabul etmemek,
6) Araştırma verilerinin aşırı genelleştirilmesine ve eksik, yetersiz yorumlara dikkat etmemek,
7) Verilerin yetersiz dağılımına ve onlardan yararlanılmasındaki yetersizliğe dikkat etmemek,
8) Toplumsal cinsiyet ve bilim arasındaki ilişkiye dikkat çekmek ve bilim dünyasını, erkek değerleri olan otonomi, ayırım, uzaklık, kontrol kavramlarının etkisi ile eril özellikler taşımakta olduğunu vurgulayarak eleştirmek (Mies, 1983, aktaran Kümbetoglu, 2008, s. 58).

Göçmen Kadınlar ve Uluslararası Göç Çalışmaları

Türkiye'de göçe ilişkin çalışmaların çok azı doğrudan kadınlara ilişkindir. Bu konuda bilgilerine başvurulan kadınlar genellik-

le bir ailenin üyesi olarak bu şansı elde edebilmişlerdir. Bunun öncelikli nedenlerinden biri uluslararası göç olgusunun 1960-1970'li yıllarda erkelerce başlatılan ve deneyimlenen bir olgu olduğuna ilişkin kavrayıştır. Oysa aynı dönemlerde dünya ölçeğinde göç edenlerin yarısı kadındır. Türkiye'den de aynı dönemde göç eden kadınların sayısı 215.000'dir (Abadan Unat, 2002, s. 147). Göçe ilişkin bilgi önce erkeklerden edinilmiştir. Göç süreci davet edilen erkek işçinin ihracı olarak görülmektedir. Bu alanda yapılan çalışmaların odağında, Türk işçisinin meseleleri, Türk işçisinin kurmuş olduğu şirketler, Türk işçisinin tasarrufları, Türk işçisinin seçme hakları gibi konular yer almış, başlıklarından da yansıdığı gibi çalışmalar göçmen erkek işçiyi kapsamına almıştır. Sadece araştırmalar değil, bu sürece tanıklık eden edebiyat ürünleri ve filmler de erkekler üzerinedir. Örneğin, *Fikrimin İnce Gülü* romanında, Adalet Ağaoğlu, ilginç renkli arabasıyla köyüne dönen erkek işçiyi anlatırken, Aras Ören, Almanya'da erkek göçmenin uyum sorunlarını yansıtmıştır. Ancak uzun yıllar sonra, aile birleşmeleri nedeniyle kadınlar da göçün etkileri bağlamında fark edilmiştir. 1990'lı yıllardan sonra, *40 Metrekare Almanya* gibi filmlerde erkek göçmen işçinin baskısı altında, göçmen kadınların neler yaşağı izlenebilmiştir.

Bu çalışmanın kapsamındaki uluslararası göç hakkındaki araştırmaların bazıları doğrudan kadınların göç hikâyelerine odaklandıkları için seçilmiştir. Ancak göç çalışmalarının büyük çoğunluğu erkek göçmen işçinin durumunu yansıtmakta, kadınların dahil edilip içinde yer aldıkları çalışmaların azlığı dikkat çekmektedir. Göçmen kadınların toplumsal statülerine, onların bu süreci bir özgürleşme süreci olarak yaşayıp yaşamadıklarına ilişkin en kapsamlı veriler, Abadan Unat'ın (1977, 1984) Almanya'daki göçmen kadınları kapsayan araştırmasının bulgularında yer almaktadır. Abadan Unat'ın Almanya'ya göçe ilişkin kapsamlı ve birbirini takip eden araştırmaları sayesinde göçmen kadınlar hakkında bilgiyi, göçün kadınların yaşamını nasıl etkilediğini görmek mümkün olmuştur. 1966'dan sonra göçmen kadın işçilerin kalabalık bir grubu oluşturduğunu belirten Abadan Unat (2002, s. 150), göç sürecinin kadınların bağımsızlaşmasındaki rolüne değinmektedir. Göçmen kadınların toplumsal rollerinde ortaya çıkan değişimi anlatan yazar, verilerin önemli bir bölümünü sayısal biçimde sunmaktadır. Örnek olay incelemeleri ve derinlemesine görüşmelerden oluşturulan ve göçün etkilerinin, Boğazlıyan ilçesi bağlamında değerlendirildiği çalışmada ise örnek olay anlatımlarına yer verilmiştir (Abadan Unat vd, 1976).

Son yıllarda yapılan ve göç-kadın ana başlığı altında sınıflandırılabilecek çalışmalarda ise, kadın göçü olgusu makro çözümlemeler ve daha geniş bağlamları içinde değerlendirilirken, konuya ataerkillik ve toplumsal cinsiyet rolleri gibi kavramların genel çerçevesi içinden bakılmaktadır. Bu çalışmalar, araştırmalarda teori ve yöntem ilişkisinin nasıl kurulduğuna bağlı olarak belirgin farklılıklar taşımaktadır. Dönemlere göre ayıracak olursak, 1970'lerin sonu ve 1980'ler ortasına

kadar uluslararası göç araştırmaları daha çok Avrupa'ya dış göçü incelemiştir. Araştırma alanının seçiminden de görüldüğü gibi, bu çalışmalarda daha çok göç olgusu ve göçün gerçekleştiği dönemdeki toplumsal etkileri, yarattığı sonuçlar değerlendirilmiştir. Belirgin biçimde kadına odaklanmış araştırmalar değildirler. İncelenecek konuya göre oluşturulan araştırma soruları da daha çok tarama tipindeki araştırmaların, araştırmacının kendi perspektifinden oluşturduğu içeriğine sahiptir. Kadınlara bu araştırmalarda doğrudan odaklanılmaz, kadınlar bu göçlerin etkisi bağlamında değerlendirilir. Araştırmaların modeli alışıldık geleneksel yöntemlerle belirlenmiş, önce araştırma stratejisi ve mantığı doğrultusunda, belirli bir sosyal alana, evrene ve olguya odaklanarak sürdürülmüştür. Araştırma kapsamına alınacak insanların (çoğunlukla erkeklerin), olguların, süreçlerin seçimi yani örneklem oluşturma, niceliksel yöntemin temsil edicilik ilkesiyle gerçekleştirilmiştir. Araştırmacının alana girişi ve araştırma katılımcıları ile teması, seçilen yöntemin veri elde etme tekniğine bağlı olarak değişmektedir.

Uluslararası göç nedenleri, etkileri ile incelenirken, yöntem olarak niceliksel yöntem en çok tercih edilen yöntem olmuştur. Bu çalışmalar içinde niceliksel yöntemin yanı sıra, örnek olay incelemeleri ve derinlemesine görüşmelerle çoklu teknik kullanarak karma yöntemin öncülü sayılabilecek araştırmalar (Abadan Unat, 1975; Abadan Unat vd, 1976) dikkat çekmektedir. Doğrudan kadınlardan bilgi edinmeyi amaçlamayan, daha çok göçün makro sonuçları üzerinde yoğunlaşan bu çalışmaların araştırma örneklemi erkek göçmenlerden oluşmaktadır.

Araştırmalarda seçilen yönteme bağlı olarak kullanılan veri oluşturma tekniklerinin daha çok anket tekniği olduğu görülmektedir. Özellikle, derinlemesine görüşmeler ve ayrıntılı veri elde edilmesine olanak veren tekniklerin kullanımı sınırlıdır. Genel olarak bu çalışmalar kadınların kendi ifadelerini yansıtmayı amaçlayan bir feminist araştırma olarak değerlendirilemeyecek, ancak kadınlara ilişkin sayısal veriler sunan araştırmalardır. Araştırma soruları, burada örneği verilen biçimde, "nasıl ve nedir" sorularına odaklanmaktan çok, "neden ve niçin" sorularına dayanmaktadır. (Araştırma sorularına örnek olarak şunlar verilebilir:"Göç konusunda hangi sorun alanları kadınları daha çok etkilemektedir? Göç olgusuna dair sorunlar kadınların yaşı, sosyal sınıfları ve eğitimine bağlı olarak nasıl değişir? Kadınlara özel durumlar nelerdir? Göçmen kadınların göçe dair konulardaki bilgisinin temel kaynağı (gazeteler, televizyon, aile) nedir? Göçün kadınların hayatı üzerinde nasıl etkileri vardır? Bu etkiler hangi şekillerde kendisini gösterir. Bir başka ifadeyle, araştırma sorularının seçiminde kadın deneyimlerini ortaya koyacak, onların sesi olabilecek, düşünce ve duygularını ifade edebilecekleri bir yapıya dikkat edilip edilmediği önemlidir. Araştırma sorularının önemi, araştırmaların hangi yöntemle bunlara cevap arayacağını belirlemesinden gelmektedir (Bkz. **Tablo 1**). Niceliksel, niteliksel veya karma yöntemle gerçekleştirilen

araştırmaların yöntem seçimleri ortaya koydukları bulguların kadın bilgisini ne ölçüde yansıtabildiği ile doğrudan ilişkilidir.

ARAŞTIRMA SORULARI		ARAŞTIRMA YÖNTEMLERİ
	→	
	Ne çeşit bir veri bu soruları cevaplayabilir? Niceliksel, niteliksel veya her ikisi de?	Bu sorulara cevap olacak veriler hangi yöntemle sağlanır?
Araştırma soruları	→	→

TABLO 1. Araştırma sorularının önemi ve cevap yöntemlerini belirleme.

Göç araştırmalarının çok azı (Abadan Unat, 2002) niteliksel yöntemin tekniklerini kullanmıştır. Derinlemesine görüşme, odak grup tartışmaları, otobiyografiler vb teknikler bu dönem çalışmalarda nadir olarak kullanılmışlardır. Bu tekniklerin kullanılması durumunda her zaman onlardan oluşturulan verilerin sunumunun anlatılar biçiminde olmasını gerektirmemiştir. Araştırma bulgularının sunumunda bu nedenle daha çok istatistiksel bir değerlendirme yer almıştır.

1990'lı yıllardan sonra araştırmacılar, göçün kadınlaşması olgusuna da paralel olarak kadın göçmenlerin çeşitli sorunları üzerine çalışmışlardır. Özellikle kadın ticareti, şiddet, insan hakları, göçmen kadın emeği, yeni kültüre uyum sorunları, göçmen kadınların sosyal ağları ve bunların rolü, göçmen kadın hareketi ve örgütlenmeleri, ikinci kuşak göçmen kadınların çeşitli sorun alanları, geriye dönenlere ilişkin çalışmalar belirli bir birikimi oluşturmuştur. Türkiye'de kadın göçmenler üzerine bu dönemlerde yapılan çalışmaların hedef grubu kuzey ülkelerinden Türkiye'ye göçen, konumları yasal olarak göçmen statüsünde olmasa da Türkiye'de kalan ve çalışan kadınlardır. Bu çalışmaların yanı sıra Avrupa'da çeşitli ülkelerdeki kadın göçmenlerin dayanışma ağları, siyasal katılımları vb konularda da alan araştırmalarına dayanan doktora ve yüksek lisans tezleri yapılmıştır. 1990 sonrasında üniversitelerin kadın çalışmaları merkezleri, kadın çalışmaları yüksek lisans programlarının oluşturduğu feminist birikim, sosyal bilimler metodolojisi yazınında niteliksel araştırmaların popülaritesinin artışı, uluslararası göçe ilişkin kadın çalışmasında gerek kuramsal olarak gerekse yöntem tercihi açısından önemli bir fark yaratmıştır (Gülçür ve İlkkaracan, 2002; Erder ve Kaşka, 2003; Erder, 2006; Kümbetoğlu, 2005; Yükseker, 2003; Akalın, 2007; Çelik, 2007, 2005; Öztan, 2009, 2010; Barbaros, 2009; Ünlütürk-Ulutaş, 2011; Ünlütürk ve Kalfa, 2009; Dedeoğlu, 2011). Bu çalışmaların çoğunun kuramsal duruş noktası, toplumsal cinsiyet perspektifinden bakmak olarak tanımlanabilir.

Bu çalışmalar, göçün toplumsal cinsiyet rolleri ve ataerkillikle ilişkisini kurarak, aynı zamanda göçmen kadınların homojen bir grup olmadıkları ve farklılıkları temelinde incelenmelerinin altını çizerek, feminist birikimin sonucunda göç konusunda üretilen bilginin değişen niteliğinin örnekleridir. Bu yazının kapsamındaki çalışmaların bir bölümü, feminist kuramdan hareket ettiklerini belirtmektedir. Örneğin, Öztan, kesişimsel yaklaşımlara vurgu yapmaktadır: "[...] Türkiye'de feminist teoride deneyime ırk/etnisite, sınıf ve toplumsal cinsiyet gibi farklılıkları katan kesişimsel/ilişkisel [intersectional] yaklaşımları gündeme getirmiştir... Kesişimsel yaklaşımlar, 'herkesin toplumsal cinsiyet, etnisite, sınıf, cinsellik ve milliyet gibi bir dizi önemli sosyal anlamlandırma eksenleri üzerinde konumlanmış olduğunun farkına varılmasına dayanır" (Wekker ve Lutz, 2001, s. 18, aktaran Öztan, 2010, s. 4). Bir başka örnek, makro ekonomik ideolojilerin, kapitalizm-ataerkillik ilişkisini kuramsal çerçeve olarak alan, konusu göçmen kadın emeği olan çalışmalardır. Bu çalışmalar Türkiye'de farklı ülkelerden gelmiş, tekstil sektöründe, eviçi bakım hizmetlerinde çalışan kadınların, göçmenlik, kadınlık, toplumsal cinsiyet rolleri bağlamındaki deneyimlerine ışık tutmakta ve ataerkil kapitalizm-göçmen kadın emeğinin eklemlenmesine dikkat çekmektedirler (Dedeoğlu, 2011; Ünlütürk-Ulutaş, 2011).

Genel olarak kadın göçünün çözümlemesini yapan çalışmaların yanında, bulguları alan çalışmalarından gelen çalışmaların da arttığı görülmektedir. Kadın göçmenlerin deneyimlerini bire bir onların ifadelerinden derlemeye özen gösteren ve araştırmacı olarak alanda geçireceği uzun sürede onların yaşamlarını yakından gözleme fırsatı bulan araştırmacıların bulguları sayısaldan çok niteliksel özellikler taşımaktadır. Bunların, göçün kadınların yaşamlarına nasıl bir değişim getirdiğini, onların toplumsal konumlarını nasıl etkilediğini makro düzeyde çözümlemeler ve sonuçlar yerine, kadınların yaşamlarına bir ayna tutarak mikro düzeyde profil sunan, kadın deneyimini gün yüzüne çıkaran araştırmalar oldukları söylenebilir. Bu çalışmalarda araştırmacıların, katılımcılarının temsil edici bir örneklem oluşturmak gibi bir iddiası yoktur. Daha ziyade araştırma amacına uygun bir örneklem üzerinden ve ancak bu katılımcılar için bir profil sunabilen, bulguları genelleştirilemeyecek çözümlemeler içermektedirler. Yapılandırılmamış ve esneklikler içinde, devamlı evrilen, değişen (yarı yapılandırılmış veya yapılandırılmamış) bir planla araştırma yaparak bu süreci araştırma katılımcıları için kolaylaştıran bir tasarım uygulamaktadırlar.

Kadın araştırmacılar karmaşık, detaylı ve zengin nitel verinin analizinde, ayıklama, sınıflama, azaltma ve daha birçok zaman gerektiren işlemi gerçekleştirmek için oldukça uzun bir çalışmaya ihtiyaç duymaktadır. Bu çalışmalarda bulguların istatistiki sunumu yerine kadınların görüş, düşünce ve duygularının yer aldığı anlatı örneklerine yer verilmektedir:

> [...] Almanya'ya gidene kadar geçmediğimiz yer kalmadı, ben zaten yaylaya gelin gitmiştim köy bile çok modern geliyordu bana (gülüyor). Bütün yol kafamı cama dayadım, çok ağladım ama bir yandan da hep etrafa bakıyorum, nasıl değişik geliyor (Çakmak, 2009, s. 57).

> Hollandacan iyi değil ya, onlar da Hollandalı ve öğretmen. Sana bir soru sorarken bile anlamadığın bir şey olursa, biraz ne diyeyim, bizde "dıngırdatma" derler, ayrımcılık değil belki ama, önemsemiyor seni, açıklama yapmıyor... Ya da yeterli açıklamayı yapsa bile iki kişi misal, birbirleriyle göz göze gelip gülüyor misal... Anlatabildim mi? Çok kötü bir his o, kötü hissediyorsun, şuranda bir şey düğümleniyor (Öztan, 2010, s. 13).

Bu örnekler duyguların ifadesi ile göçün kadınlar için nasıl bir süreç olduğunu anlamak açısından seçilmiştir.

Bu tür araştırmalarda araştırmacı, araştırmanın raporlanmasında uzun pasajlar yazmak, anlatıları kullanarak birbirinden çok değişik yaklaşımları, görüşleri, düşünceleri, duyguları, deneyimleri okuyucuya gerçekliğin kaynağı olarak sunmak durumundadır. Ancak bu aşamada da aşılması gereken hâkim bilim kurullarının kuralları vardır. Nitel verinin sunumunda ayrıntılı, uzun anlatı örneklerinin yer alması, çoğunlukla "bilimsel raporlarda" çok aşina olunan bir biçim değildir. Birkaç örnekle yetinmek ve/veya olabildiğince kısa tutmak araştırmacıların yüz yüze kaldıkları bir tercih olmaktadır.

Araştırmacılar kendilerinden beklenen sürece aktif olarak katılmakta, ayrıca araştırmanın kalitesi açısından üstesinden gelinmesi gereken yöntemsel sorunlara ve uyulması gereken kurallara da dikkat etmektedirler. Ancak bu konuda önemli ilk sorun, niceliksel yöntemin geçerlilik ve güvenirlilikte ölçüm sorununu istatistiki işlemlerle aşabilmesi mümkünken, niteliksel yöntemin gerek soruları ve gerekse verileri açısından ölçümden daha başka ölçütlere ihtiyaç duymasından dolayı güven duyulabilirliği sağlayan açıklamalara yer verilmemiş olmasıdır.

İkinci sorun, tekrarlanabilir olmaktır. Niteliksel yöntem dayandığı epistemolojik temel nedeniyle, sosyal bir sorunu, süreci, çevreyi "dondurmanın" mümkün olmadığını, değişimin göz ardı edilemeyeceğini savunur. Araştırmanın tekrar edilebilmesinden bu nedenle söz etmek mümkün değildir. Araştırmaların uluslararası göç gibi çok dinamik ve sürekli değişen özellikleri taşıyan bir olgu üzerine eğilmeleri burada sorunu daha da zorlaştırmaktadır.

Sonuç

Son iki onyılda uluslararası kadın göçü olgusunun ilgili yazında oldukça önemli bir yer tuttuğu bilinmektedir. Göçün kadınlaşması olgusu, kadın göçmenlerin

aile parçalanmaları, kadın göçmenlerin geride bıraktığı aile üyeleri üzerindeki psikolojik ve duygusal etkileri ve bunun sonuçları, kültürlerinin namus temsilcileri oluşları, yüz yüze gelinen şiddet ve hak ihlali sorunları birçok çalışmada incelenmektedir. Çeşitli boyutların yanı sıra, örneğin, kadın göçmenlerin gönderdiği paraların ülkelerinin bozulan ekonomik dengeleri için bir çare olmasının da altı çizilmektedir. Ancak az sayıda çalışmada bu kadınların göç ettikleri için ödemek zorunda bırakıldıkları bedele ilişkin, onların ifadelerinden yansıyan verilere yer verilmektedir. Bir başka ifadeyle, kadınlar incelenmiş olsalar bile hâkim bilimsel modellerin söylemi içinden anlatılmaktadırlar. Cinsler arası ayrımın toplumsal alandaki pratiklerini normal, "şeylerin düzeni" algılayışı ile ele almak yaygındır. Bilimsel bilginin yıllar içinde zihinlerde oluşturmuş yapısı içinde bu anlatılar sadece birer "anekdot" ya da "hikâye" olarak değerlendirildiğinden, araştırmalarda nitel veri oluşturulmuş olsa bile bunlar çok az kullanılmakta, daha çok araştırmacının büyük anlatısı, yorumu dikkat çekmektedir. Oysa feminist bilgi üretme sürecinde kadınların sesi olma iddiası, kadın deneyimlerini ve bilgisini öne çıkarma ilkesi bulunmaktadır. Kadın çalışmalarının birikimi akademik dünyada görece güvenli sularda artmaya devam ederken, üretilen bilgiler kadınların çoğunluğu için, özellikle ataerkil sistemin eşitsiz koşullarında yaşayan çoğunluğu için, dil, terminoloji, ifade ediş biçimleri açısından düşünüldüğünde erişilebilir midir? Farklı dünyalardan kadınlara kendilerini görebilecekleri bir ayna tutulabilmekte midir? Bu noktada araştırmaların raporlanması ve bilginin yaygınlaştırılması sürecindeki sorunlar ortaya çıkmaktadır. Bu bilginin okuyucusunun kim olacağı ve yararı, yani dönüştürücü, özgürleştirici yanının nasıl işlerlik kazanacağı soruları üzerinde düşünmek gerekmektedir. Bilimsel bilgi kimin içindir ve kadınlardan derlenen bilginin nihai yararlanıcısı sadece politika yapıcılar mıdır? Politika yapanlar bu bilgiyi ne ölçüde dikkate almaktadırlar? Araştırma süreci bir sömürücü ilişki değilse, derlenen bilgiden kadınlar nasıl yararlanacaktır? Feminist bilginin yayılmasında hangi araçlara ihtiyaç vardır? Feminist tartışma platformları bu anlamda ne kadar araçtır? Bu yazı, okuyucularını, feminist teori ve yöntem ilişkisi kapsamında bu sorular üzerinde düşünmeye davet için sadece bir adımdır. Kadın çalışmalarında feminist kuram ve yöntemin tartışılacağı sonrası adımları cesaretlendirmek için kaleme alınmıştır.

KAYNAKÇA

Abadan Unat, N. (1976) *Göç ve Gelişme. Uluslararası İşgücü Göçünün Boğazlıyan İlçesindeki Etkilerine İlişkin bir Araştırma,* Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları.

Abadan Unat, N. (1977) "Dış Göç Akımının Türk Kadınının Özgürleşme ve Sözde Özgürleşme Sürecine Etkisi," *Amme İdaresi Dergisi,* cilt: 10, sayı: 1, s. 107-32.

Abadan Unat, N. (1977) "Implications of Migration on Emancipation and Pseudo-Emancipation of Turkish Women," *International Migration Review,* cilt: 11, sayı: 1, s. 31-57.

Abadan Unat, N. (1984) "Uluslararası Göç Akımının Kadınların Toplumsal Rolleri Üzerindeki Etkisi: Türkiye Örnek Olay," *Prof. Dr. Aziz Köklü Anısına Armağan,* Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını.

Abadan Unat, N. (2002) *Bitmeyen Göç, Konuk İşçilikten Ulus-Ötesi Yurttaşlığa.* İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Ackerly, B ve True, J. (2010) "Back to the Future: Feminist Theory, Activism and Doing Feminist Research in an Age of Globalization," *Women's Studies International Forum,* sayı: 33, s. 464-72.

Anderson, E. (2009) "Feminist Epistemology: An Interpretation and a Defense," *Feminist Theory: A Phiolosophical Anthology,* der. A.E. Cudd ve R.O. Andreasen, s. 188-210, Oxford: Blackwell.

Akalın, A. (2007) "Hired as a Caregiver, Demanded as a Housewife: Becoming a Migrant Domestic Worker in Turkey," *European Journal of Women's Studies,* sayı: 14, s. 209-25.

Barbaros, H. (2009) "Düzensiz Göç Sürecinde Kadın Göçmenler: İstanbul'dan Bir Kesit," başlıklı yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi.

Clarck, M.C. ve Sharf, B.F. (2007) "The Dark Side of Truth/s: Ethical Dilemmas in Researching the Personal," *Qualitative Inquiry,* sayı: 13, s. 399-415, Londra: Sage.

Clarke, A. (2001) "Research and Policy Making Process," *Researching Social Life,* der. N. Gilbert, s. 32-3. Londra: Sage.

Cheek, J. (2007) "Qualitative Inquiry, Ethics and Politics of Evidence," *Qualitative Inquiry,* cilt: 13, sayı: 8, s. 1051-9.

Corbin, J. (2003) "The Unstructured Interactive Interview: Issues of Reciprocity and Risks When Dealing With Sensitive Topics," *Qualitative Inquiry,* cilt: 9, sayı: 3, s. 335-54.

Creswell, J.W.(1998) *Qualitative Inquiry and Research Design,* Londra: Sage.

Çakmak, S.(2010) "Değişen Hayatların Görünmez Sahipleri: Göçmen Kadınlar," *Fe Dergi,* sayı: 2, cilt: 2, s. 50-64.

Danış, D. (2007) "A Faith that Binds: Iraqi Christian Women on the Domestic Service Ladder of Istanbul," *Journal of Ethnic and Migration Studies,* sayı: 33, s. 601-15.

Dedeoğlu, S. (2011) "Endüstriyel Üretimde Kadın ve Göçmen Emeği: Ataerkillik ve Enformel Emek," *Kapitalizm, Ataerkillik ve Kadın Emeği, Türkiye Örneği*, der. S. Dedeoğlu ve M.Y. Öztürk, s. 249-76. Ankara: SAV.

Dickson-Swift, V., James, E.L., Kippen, S. ve Liamputtong, P. (2009) "Researching Sensitive Topics: Qualitative Resaearch as Emotion Work," *Qualitative Research*, cilt: 9, sayı: 1, s. 61-79.

Ecevit, Y. (2004) "Türkiye'de Feminist Bilgi Üretimi ve Feminist Aktivist İlişkisi," "Kadın Çalışmalarında Disiplinlerarası Buluşma"sempozyumunda sunulan bildiri, 1-4 Mart, İstanbul, Yeditepe Üniversitesi.

Erder, S. ve Kaşka, S. (2003) *Irregular Migration and Trafficking in Women: The Case of Turkey*, Cenova: International Office of Migration.

Erder, S. (2006) "Uluslararası Göç Sürecinde Kadının Gündeme Gelişi ve "Getto'daki Kadın," *Refah Toplumunda Getto*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Etherington, K. (2007) "Ethical Research in Reflexive Relationships," *Qualitative Inquiry*, cilt: 13, sayı: 5, s. 599-616.

Flick, U. (2007) *Designing Qualitative Reseach*, Londra: Sage.

Frazier, L.J. (1993) "Genre, Methodology and Feminist Practice," *Critique of Anthropology*, cilt: 13, sayı: 4, s. 363-78.

Birkalan-Gedik, H. (2011, yayında) *Feminist Antropoloji: Kültürlerarası Perspektifler*, İstanbul: YKY.

Gülçür, L. ve İlkkaracan, P. (2002) "The 'Natasha' Experience: Migrant Sex Workers from the Soviet Union in Turkey," *Women's Studies International Forum*, sayı: 25, s. 411-21.

Harding, S. (1987) *Feminism and Methodology*, Stratford: Open University Press.

Harding, S. (2008) *Sciences From Below. Feminisms, Postcolonialities, and Modernities*, Londra: Duke University Press.

Harding, S. (2009) "Rethinking Standpoint Epistemology: What is Strong Objectivity?," *Feminist Theory: A Phiolosophical Anthology*, der. A.E. Cudd ve R.O. Andreasen, s. 218-36. Oxford: Blackwell.

Hartmann, H.I. (1987) "The Family as the Locus of Gender, Class and Political Struggle," *Feminism and Methodology*, der. S. Harding, s. 109-34, Stratford: Open University Press.

Hinds, H., Phoenix, A. ve Stacey, J. (1992) *Working out: New Directions for Womens' Studies*, Londra: The Falmer Press.

Marlene, de L. (2000) *Fieldwork Participation and Practice: Ethics and Dilemmas in Qualitative Resaerch*, Londra: Sage .

Millman, M. ve Kanter, R.M. (1987) "Introduction to Another Voice," *Feminism and Methodology*, der. S. Harding, s. 29-36. Bloomington, Indiana: Indiana University Press.

Millen, D. (1997) "Some Methodological Issues Raised by Doing Feminist Research on Non-Feminist Women," *Sociological Research Online,* cilt: 2, sayı: 3, www.socresonline/2/3/3.html.

Mies, M. (1983) "Towards a Methodology for Feminism & Research," *Theories of Women's Studies*, der. G. Bowles ve R.D. Klein, Londra: Routledge-Kegan Paul.

Moore, H.L. (1999) *Anthropological Theory Today*, Cambridge: Polity Press.

Moore, H.L. (1988) *Feminism and Anthropology*, Cambridge: Polity Press.

Morokvasic, M. (1984) "The Overview: Birds of Passages are also Women," *International Migration Review: Women in Migration-Special Issue*, cilt: 18, s. 886-907.

Nihal, Ç. (2005) "Immigrant Domestic Women Workers in Istanbul and Ankara," yayımlanmamış yüksel lisans tezi, Ankara: ODTÜ.

Nihal, Ç. (2007) "Building Paths and Lives through Migrant Networks: The Case of Post-Socialist Women Domestic Workers in Turkey," *Journal of Mediterranean Studies,* cilt: 17, sayı: 2, s. 185-210.

Öztan, E. P. (2009) "Göç Bağlamında Yurttaşlık ve Toplumsal Cinsiyet: Türkiye Kökenli Amsterdamlı Kadınların Yurttaşlık Deneyimleri," yayımlanmamış doktora tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi, Kamu Yönetimi Anabilim Dalı.

Öztan, E.P. (2010) "Unutulan bir Göç ve Yurttaşlık Deneyimi: İlk Kuşak Göçmen Kadınlar ve Hollanda Türkiyeli Kadınlar Birliği," *Fe Dergi: Feminist Eleştiri*, cilt: 2, sayı: 2, s. 31-49.

Öztan, E, (2010) "Göçmen Kadınlar ve Anneliğin Düzenlenmesi: Amsterdamlı Türkiye Kökenli Kadınların Annelik Deneyimleri," *Toplum ve Bilim*, sayı: 119, s. 111-40.

Kümbetoğlu, B. (2008) *Sosyolojide ve Antropolojide Niteliksel Yöntem ve Araştırma*, 2. Basım, İstanbul: Bağlam.

Kümbetoğlu, B. (2005) "Enformalleşme Süreçlerinde Genç Göçmen Kadınlar ve Dayanışma Ağları," *Folklor/Edebiyat,* cilt: 11, sayı: 41, s. 5-25.

Kvale, S. (2006) "Dominance Through Interviews and Dialogues," *Qualitative Inquiry,* cilt: 12, sayı: 3, s. 480-500.

Phizacklea, A. (1983), der. *One-Way Ticket: Migration and Female Labour*, Londra: Routledge, Kegan Paul.

Reinharz, S. (1992) *Feminist Methods in Social Research*, Londra: Oxford University Press.

Seale, C. (1999). "Quality in Qualitative Resaerch," *Qualitative Inquiry*, cilt: 5, sayı: 4, s. 465-78.

Strasser, S. ve Kronsteiner, R. (1993) "Imure or Fertile? Two Essays on the Crossing of Fronties through Anthropology and Feminism," *Gendered Anthropology*, der. T. del Vale, Londra: Roultledge.

Stanley, L. (1990) *Feminist Praxis: Research,Theory and Epistemology*, Londra: Routledge.

del Valei T. (1993) *Gendered Anthropology*, Londra: Routledge.

Ünlütürk Ulutaş, Ç. ve Kalfa, A. (2009) "Göçün Kadınlaşması ve Göçmen Kadınların Örgütlenme Deneyimleri," *Fe Dergi: Feminist Eleştiri*, cilt: 1, sayı: 2, s. 13-28.

Ünlütürk Ulutaş, Ç. (2011) "Evin İçi İşyeri: Ev Hizmetleri, Ücretli Emek ve Göçmen Kadın Emeği," *Kapitalizm, Ataerkillik ve Kadın Emeği,Türkiye Örneği*, der. S. Dedeoğlu ve M.Y. Öztürk. Ankara: SAV.

Wolf, D.L. (1996) "Situating Feminist Dilemmas in Fieldwork," *Feminist Dilemma in Fieldwork*, der. D.L. Wolf, Harper Collins.

Yükseker, D. (2003) *Laleli-Moskova Mekiği: Kayıtdışı Ticaret ve Cinsiyet İlişkileri*, İstanbul: İletişim.

Feminist Tarih Yazımı:
Tarihin Kadınlar İçin, Kadınlar Tarafından Yeniden İnşası

SERPİL ÇAKIR

1970'li yıllarda yükselen ikinci dalga feminist hareketin, on dokuzuncu yüzyıldakinden farkı, kadınlar ve erkekler arasındaki ilişkiyi bir çıkar ve dolayısıyla iktidar ilişkisi olarak tanımlamasıydı. Feministler, erkekler ve onlara ait çıkarların geçmişte ve bugün, kadınların rolünü ve varlığını da biçimlendirdiğini söylüyorlardı. Maddi temelini kadınların eviçi emek sömürüsünde bulan patriarka denilen bu sistemin, kendine özgü yapısal, kültürel/ideolojik aygıtları vardı. Bilim de bu aygıtlardan biriydi. Özellikle kadın çalışmaları disiplini ortaya çıktıktan sonra bu ilişki çok boyutlu olarak incelenmeye başlandı. İnceleme alanlarından biri de tarihti.

Feminist tarih yazımı, yukarıdaki saptamadan yola çıkar; tarihteki patriarkal ilişkileri açığa çıkarmayı ve tarihi yeniden inşa etmeyi hedefler. Bu makalede, feminist tarih yazımına, kuramsal ve yöntemsel açıdan bakılacak, dünyadan ve Türkiye'den çeşitli örneklerle konuya açıklık getirilmeye çalışılacaktır.

Feminizm, Feminist Yöntem, Feminist Tarih

1949'da *İkinci Cins*'i yazan Simone de Beauvoir, kadını tüm tarihlerin ötekisi olarak tanımlayarak Marksist ve liberal teorileri reddetmiş kadının ezilmesinin benzersiz ve eşsiz olduğu fikrinde ısrar etmiştir. Kadının ezilmesinin zamanla değişebildiği, erkek baskısına karşı başkaldırıldığı, ikincil statünün reddedildiği örnekleri sunmak ise 1970'lerden itibaren kadın tarihçilerin işi olacaktır.

Gerda Lerner, Gisela Bock, Renate Bridenthal, Claudia Koonz ve Joan Wallach Scott ile başlayan süreçte kadın tarihçiler, tarih disiplininin değiştirilmesine çalıştılar. Tarihin "nesnellik" iddiasını ve metodolojisini eleştirdiler, kadınların tarihsel görünmezliğine odaklandılar (Lerner, 1979a, b). Görünmezlik sorunu ile ataerkil düşünce sisteminin temel varsayımları arasındaki bağlantıya dikkat çektiler (Bridenthal, Koonz ve Stuard, 1987). Kadınlar açısından tarihin anlamı, kadınların tarihini açığa çıkarmak için geçmişe nasıl, hangi sorularla bakmak

gerektiği üzerine yoğunlaşmaktır (Bock, 2004). Kadınların deneyimlerini kapsayacak şekilde yeni bir dönemlendirme önerdiler. Tarihin cinsiyetler açısından yeniden değerlendirilmesinin aynı zamanda ana akım tarih yazımının bilgi üretim yöntemleriyle ilgili olduğunu vurguladılar (Scott, 1987; Kleinberg, 1998). Sınıf ve cinsiyet arasındaki bağı açığa çıkardılar (Davidoff, 2001).

Kadın tarihi bir disiplin olarak çıkmadan önce, sıradan insanın tarihini ele alan, onun gündelik hayatına, aileye, cinselliğe, sosyal ritüellere bakan sosyal tarih anlayışı gelişmeye başlamış (Boratav, 1985), tarih disiplini içinde aile tarihi, işçi tarihi, duygular tarihi gibi alt başlıklar ortaya çıkmıştır. Sosyal tarihçiler, savaş sonrası dönemde, insanların deneyimleri üzerinde, sınıf bilinci ve işçi sınıfı kültürü türünden konularla ilgilenmişlerdir. Örneğin E.P. Thompson, *Making of the English Working Class* [İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu] adlı eserinde (2002), sınıfı hâlâ devam eden bir süreç, bir oluşum olarak ortaya koymuştur. Thompson, geleneksel Marksist kuralların dışına çıkarak işçileşmeyi kültürel etkiler üzerinden incelemiş, kültürel etkilerin sınıf bilincinin oluşmasında, gelişmesinde önemli olduğuna dikkat çekmiştir.

Siyah hareket, antiemperyalist hareket, savaş karşıtı hareket, sol hareket, hepsi çağdaş sosyal hareketlerin protesto dili olarak yeni tarih anlayışına katkılar sunmuştur. Siyah hareket, özellikle 1960'ların sonunda, siyah kültürün tarihsel farklılığına işaret eden güçlü bir siyah kimliği geliştirmiştir.

Ancak kadınlar bu tarihi süreçlerde yine yoktu; yine gözden kaçırıldı. Bu yokluğu mesele eden kadın tarihçiler, tarihe yeni bir yöntem, yeni bir yorum, yeni bir kurguyla bakarak yokluğun nedenlerini araştırdı. Bilimin kadınlar açısından anlamına dikkat çeken feminist yöntem bilimcilerin[1] açtığı yoldan ilerleyerek (Lewis, 1981, s. 55-72) feminizmin temel vurgularını (Çakır, 2007c, s. 412-75) tarihte aradılar. Onların ortaya koyduğu ilkeleri benimsediler, araştırma sürecine yerleştirdiler (Wise, 1988, s. 20-59).

Peki nedir feminist araştırma sürecinin ilkeleri? Feminist araştırma, salt kadın bilgisine ulaşmakla yetinmez; bu bilginin, kadınların yaşamını dönüştürme ve özgürleşme mücadelesine katkıda bulunması gerekir. Yani araştırma sonucu ulaşılan kadın deneyimleri, yaşamı dönüştürecek politik bilgi haline getirilmelidir (Mies, 1996, s. 48-66). Bu nedenle feminist eylem ile bilgi, karşılıklı ilişki içinde olmalıdır. Feminist harekette ortaya konulan sorunlar bilimin ve politikanın konusu olmalıdır. Ancak bu şekilde, yani teori ve politikanın birlikteliğiyle, kadınları ezen cinsiyetçi yapı çözülmeye yüz tutabilecek, sonuçta kadınların içinde bulundukları toplum dönüştürülebilecektir.

---

1 Sandra Harding, Maria Mies, Liz Stanley gibi feminist yöntem bilimcilerin seçkisi için bkz. Çakır, S. ve Akgökçe, N. (der.) (1996b) *Farklı Feminizmler Açısından Kadın Araştırmalarında Yöntem,* İstanbul: Sel.

Evrensel/yerel, kamusal/özel, doğal/kültürel gibi verili hiyerarşik ve dikotomik ayrımlar, toplumda var olan güç ilişkisi, araştırma sürecine de hâkimdir. Üzerinde inşa edilmiş olan bilimin teorik çerçevesi ve kavramları da eleştiri konusudur. Zira bilim kadın gerçekliğini anlamada yetersiz ve önyargılıdır. Bilim değerlerden arınmamıştır (Berktay, 2003b). Erkek bakış açısını yansıtır. Üstelik bilim iddia edildiği gibi objektif de değildir. (Mies, 1996; Çakır 1996, s. 305-16). Çünkü egemen olanın kültürünü yansıtır. Erkeklerden yanadır, erkeklerin çıkarını yansıtır. Bu nedenle, kadın deneyimleri kadınların yaşamını dönüştürecek politik bilgi haline gelmelidir (Akgökçe, 1999, s. 33). Politik bilgi ancak araştıran kadınla, araştırılan kadın arasında ortak bilinçlenme deneyimi gerçekleştiğinde mümkün olabilecektir.

Feminist tarihçiler, yukarıdaki ilkelerin ışığında tarihe baktılar, tarihi çeşitli açılardan eleştirerek zenginleştirmeye çalıştılar. Kaynak, yöntem ve bakış konularıyla sarmallaşan bir dizi problemle ilgilendiler. Kadınların tarihe yanlış yerleştirildiğini, görmezden gelindiğini vurguladılar (Scott, 1988), geleneksel tarih yazımının eksik ve önyargılı bakışını ortaya koydular. Sorun, kadınların cinsiyetçiliğe maruz kalmalarının ötesinde, onları baskı altına alan ve sömüren bir sistem içinde yaşamalarıdır (Berktay, 2001b). Toplumdaki tüm kurum ve kuruluşlar, aile yaşamından siyasal partilere, sendikalara, edebiyat, medya ve ekonomik örgütlenmeye varıncaya değin kadınları ikincil kılan, sömüren yapıyı besler ve yeniden üretir. Bilim de bu yapıyı yeniden üretmeye hizmet eder.

Tarih ve tarih yazımı, ideolojinin ve dolayısıyla belli bir toplumsal bilinçliliğin yaratılmasına doğrudan etkide bulunabilir. Bu nedenle, kadınların baskı altına alınmalarının ve buna direnişin örneklerini ortaya koymak çok önemlidir. Geçmişin deneyimine sahip çıkmak kadınları kolektif özne olarak güçlendirmeyi sağlar. Bu alanın ilk çalışmaları bu türden örnekleri kapsar, kadınların boyunduruk altına alınmalarının, ikincilleştirilmelerinin ve patriarkaya direnmelerinin listeleri kaleme alınır.

Süreç içinde, önce kadın tarihi kavramı ortaya çıkmıştır. Daha sonra feminist tarih kavramı kullanılmaya başlanmıştır. Son yıllarda toplumsal cinsiyet tarihi çalışmaları tercih edilmeye başlanmış, toplumsal süreçlerin ilişkisel bir şekilde nasıl işlediği ortaya konulmuştur (Bock, 1989, s. 7-30; Scott, 2007). Vurgu toplumsal süreçlerde farklı cins kimlikleri arasındaki ilişki üzerinedir. Cins yönelimlerini tarihe katmak önemli olsa da feminizm, ayrımcılığı ortadan kaldırmanın ötesinde, erkek egemenliğine bir isyandır. Kadınların sorunlarına sadece beden politikaları kapsamında bakarsak önemli bir vurguyu, kadınların ezilmişliği ve sömürüsünü gözden kaçırabiliriz. Üstelik toplumsal cinsiyet çalışmalarında, feminist tarihin önemli bir özelliği olan kadınların politik bir özne olarak görülmesi meselesi yoktur. Tarihsel bilginin politik niteliği pek önemsenmez. Feminist tarih bu yüzden tercih edilmelidir (Akgökçe, 2001, s. 254-70).

Feminist tarih, araştırma süreci ve araçları açısından feminist yöntemi kullanır. Feminist yöntemin amaçları ise, tarih yazımında şöyle vuku bulur: Kadınları görünür kılmak; kadın erkek arasındaki iktidar ilişkilerini açığa çıkarmak ve sorgulamak; kadınlara kendi tarihlerini kazandırmak; bir cins grubu olarak kadınların tarihlerini yazmak (Lerner, 1979b); tarihsel gerçekleri sorgulamak; cinsiyet rollerinin tarihsel evrelerdeki durumlarına bakmak. Feminist tarih sadece kadınların baskı altına alınışlarının tarihiyle ilgilenmez, kadınların baskılara, dışlanmaya ve sadece eviçiyle sınırlanmalarına direnişin tarihine de bakar. Bunun örnekleri ortaya konulmaya çalışılır. Önemli bir konu da tarih yazımıdır. Tarih yazımındaki eril gelenektir; tarih yazımındaki cinsiyetçilik ve kadın düşmanlığı deşifre edilmelidir (Spongberg, 2002 ve Shapiro, 1994).

Kadınları Tarihten Dışlayan ve Yok Sayan Gelenek

Tarih yazımı, kadını aşağılayan klasik miras tarafından biçimlendirilmiştir. Antik idealler üzerinde biçimlenen bu mirasta, kadın deneyimleri küçümsenmiş, kayda geçirilmemiş, sadece kamu alanı ve bu alanın özneleri olan erkeklerin deneyimleri tercih edilmiştir. Bu mirasın uzantısı olarak uzun yıllar kadınlar, üniversitelerde akademisyen olmak bir yana öğrencilik hakkını bile elde edememişlerdir.

Kadınların kamusal alandan dışlanması, Batı uygarlığı geleneğinde ahlaken doğru olsa da, modern tarih yazımını etkileyen bir unsurdur. Aşağıda örnekleri verilecek olan eski çağların cinsiyetçi varsayımları, çeşitli dönemlerde kabul görmüş, kadının hem kamusal alandan hem de kroniklerden dışlanmasını doğallaştıran tarihsel geleneği pekiştirmiş, katılaştırmıştır.

Modern tarihin içine, geçmişin mitleri de yerleştirilmiştir. Bu mitlerde kadınlar Meryem ya da fahişe, melek ya da öldüren cazibe olarak ikili zıtlıklar biçiminde temsil edilmiştir. Erkek tutum ve çıkarlarının kişiselleştirilmesinden doğan bir kadın düşmanlığı, tarih yazımına da ciddi bir şekilde yansımıştır. Kadınlar iyi ve kötü olarak yan yana konulmuş, doğası ve erdemi birlikte düşünülmüştür. Kullanılan dil erildir.

Kadınların tarihi temsili, erkek yazarlar tarafından ve erkeklerin çıkarları üzerinde şekillenmiştir. Eski Yunan yazarların hepsi kadın düşmanı değildir, ama kadın düşmanı olan Aristoteles (MÖ 384-322) ve Thukydides'in (MÖ beşinci yüzyılın ikinci yarısı) görüşleri Rönesans boyunca hâkim olduğundan, kadınlara karşı önyargının yaratılmasında belirleyici olmuşlardır.

Aristoteles'e göre kadının ikincil konumu ve erkeğin egemenliği doğal ve değişmezdir: "[E]rkekle dişi arasında, önceki doğadan üstün, beriki aşağı ve uyruktur. Bir adamın karısı üstündeki yönetimi bir devlet adamının yönetimidir, siyasal bir yönetimdir; çocukların üstündeki yönetimi ise bir kralın yönetimidir, kralca bir yönetimdir. Çünkü erkek, yönetmeye dişiden daha yeteneklidir..."

(Aristoteles, 1983, s. 13). Isparta ve Atina arasındaki savaşları konu eden *Peloponnesos Savaşı*'nı yazan Thukydides de metinlerine kadını koymamıştır. Çünkü kendisi kişisel olarak kadının evle sınırlandırılmasına inanan birisidir. Bu metinleri izleyen ve kullanan tarihçilerin metinlerinde doğal olarak kadınlar olmayacaktır. Bu yokluk sonunda bir tarihi gelenek haline gelecek, evlilik, annelik ve diğer ev işleri gibi kadınlıkla ilişkilendirilen tüm işler tarih dışı sayılacaktır. Baskı o denli yoğundur ki, kadınlar da kendilerini tarih dışı olarak görmeye başlar.

Antik Çağın ahlaki ve siyasal değerleri, sadece tarihsel analize değil siyasal teoriye, kutsal ya da seküler ideolojilerin metinlerine de yansıyacaktır (Pateman, Shanley, 1990; Pateman, 1993). Rönesans ya da liberalizm de bundan nasibini alacaktır (Sancar Üşür, 1994, s. 22-47). Hukuk, bilim, tıp, sanat, edebiyat, eğitim, popüler kültür, modern döneme dek hep bu minval üzerinde biçimlenecektir.

Kahramanlara ait etiketleme, ilk olarak Eski Roma'nın en büyük şairi sayılan Vergilius'un (MÖ 70-21) *Aeneis* adlı destanında karşımıza çıkar. İmparator Augustus, Vergilius'tan Romalıların üstünlüğünü anlatan bir ulusal destan yazmasını ister. Vergilius, yazdığı metinde, erkeklere seslenir; özellikle, özel hayatı kamusal yaşamın üstüne çıkaran erkekleri uyarır. Kadınlığın ve dişiliğin tarihte, tam tersi bir durum olmasında ikna edici katkılarda bulunur. Aeneis'e olan aşkının Dido'yu çılgınlaştırdığını, hükümranlığından ettiğini ispatlamaya çalışır. Eser, kamusalı kutlularken eviçini kötüleyen erkeksi pedagojinin ön çalışması olarak tarihe geçer (Spongberg, 2002, s. 24-7).

Livy (MÖ 59-MS 17) ve Tacitus (56-117) da benzer etkiyi, Roma tarihinde ahlakçı ve eril pedagojiyi geliştirerek yapmıştır. Kadınların dikotomik temsilini sağlamlaştıran bu iki yazar, Rönesans'ta çok okunmuştur. Livy'in eserlerinde kadınlar çoğunlukla kurban olarak resmedilmiştir. Tacitus ise kadınların yıkıcı iktidara susamışlığını konu etmiştir. Kocalarının, babalarının arasındaki kavgada keşfedilen kadınlar ya kaçırılan, köle edilen ya da tecavüz edilen varlıklardır.

Tarihi metinlerde kadınlar kargaşanın ve bozulmanın başlıca sorumlusu olarak görülmüştür. Kadınların tarihte rasyonel olmayan güçlerin temsilinde, sosyal düzeni bozan potansiyel bir tehdit olduğu nosyonu, rasyonel olmamakla itham edilmiş ve sosyal kaosla da bağlantılı bulunmuştur. Bu bağlantı, Antik Çağdan kaynaklardan yirminci yüzyılın ortasına dek kadınların siyasal ve sosyal rolünün tartışılmasında resmedilmiştir.

Örneğin, Tacitus, kadınların doğal olmayan güç aşkının Roma İmparatorluğu'nun bozulmasına yol açtığını yazmıştır (Santoro, 1994, s. 5-25). Burada bir parantez açarak benzer bir tutumun Osmanlı İmparatorluğu için de söz konusu olduğunu belirtelim. Roma'nın düşüşünde kadınların olumsuz rolüne ilişkin yapılan vurgu, Osmanlı tarihçileri tarafından da paylaşılmış (Pierce, 1996, s. 55-364; Çakır, 2011, s. 36), İmparatorluğun yıkılışındaki olumsuz rollerine ilişkin açıklamaların ardı arkası kesilmemiştir. Örneğin, Hürrem Sultan

gibi dönemin öne çıkmış saray kadınları, Osmanlı'daki siyasal bozulmanın ve İmparatorluğun gerilemesinin başlıca nedeni olarak sunulmuşlardır.

Nadiren olsa da aykırı örnekler de vardır. Örneğin, tarihin babası sayılsa da Rönesans boyunca yalanların babası olarak anılan Herodot (MÖ 484-MS 425) bunlardan biridir. Kadını tarihsel olarak düşünmeyi öneren Herodot, kadınları eserlerinde merkeze almış, onları bağımsız bir varlık olarak görmüştür. Kadınlar erkeklerle birlikte sosyal düzenin devam etmesinde ve kurulmasında etkin varlık olarak ele alınmıştır. Herodot, evliliği kadının bir şekilde gücü olduğu kritik bir siyasal kurum olarak görmüştür. Ancak onun metinleri de kadın düşmanlığının temsilinden azade değildir. Kadınların cinsel erdemlerini tartıştığında, onları mizah unsuru olarak kullanmıştır. Bazı tarihçiler onun eserlerini dişi çeşnisi olan kitaplar olarak tanımlamıştır. Ancak kadınları tarihte göstermesi, onu izleyenleri olumlu açıdan etkilemiştir.

On altıncı yüzyıl boyunca kadınlar bu kez farklı bir düzlemde kullanılmıştır. Dinde reform sürecinde, kadınların dinle ilişkisi vurgulanmış; kadınların kırılganlığı ve fedakârlığı işlenmiştir. Kadın egemenliğinin sapkınlık hali olduğuna ilişkin inanış bu dönemde de devam ettirilmiştir.

Fransız Devrimi boyunca hem Jakobenler, hem Monarşistler kadınların kamusal alana girişini haksız kılmak için kadın imajlarını Tacitus ve Rousseau'dan almıştır. Gerek devrimciler gerekse devrim karşıtları, kadın haklarını tartışırken onların rollerini tarihsel özneler olarak seçtikleri zıt örneklerle eleştirmiş, önemsiz göstermişlerdir. Marie Antoinette'in savurganlığı, İmparator Claudius'un seks düşkünü karısı, Neron'un zina yapan annesi gibi, kadınlar, uzun süre bu özellikleriyle anıldılar.

Antik Çağ ve devrimci kadınlar arasında süreklilik kurulması kadınların tarihsel aktör olarak görülmelerini önlemiştir. Kadınlar tekrar siyasal ve toplumsal düzenin ajanları olmak yerine düzeni bozan, iç karışıklık yaratan unsurlar olarak görülmüştür. Örneğin, İngiliz politikacı ve ilk devrim incelemesini yapan Edmund Burke (1729-1797), Antik Çağdan Roma dönemine kadınlara ait tekrarlanan imajları, Livy'nin yaptığı biçimle kullanmıştır. Onların kırılganlıkları, cinsel masumiyetleri ve aşırı derecede kurbanlaştırılmalarını sonuna dek işlemiştir. Bu anlayış, Antoinette'i, azgın yöneticinin tehlikelerini göstermek için bir araç olarak kullandığı gibi, devrimci kadınların on dokuzuncu yüzyıl boyunca tarihsel temsilini de lekelemiştir. Klasik mitolojiden formlar alarak devrimci kadınlar, siyasal anarşi kadar cinsel duyguyu canlandıran, öfkeli, kızgın, gözü dönmüş zarar verici olarak tanımlanmıştır. Burke için Fransa'yı yutan, yok eden siyasal kriz, kadının kamusal alana girişiyle gerçekleşmiş; kadınlar, erkeklerin siyasal ayrıcalıklarını gasp etmeleri sonucunda ülkelerini felaketin eşiğine getirmişlerdir. Kadınların, Saray'a ve Ulusal Meclis'e izinsiz girişi, Burke tarafından Fransa'nın ulusal düşüşüne bir delil olarak sunulmuştur (Zerilli, 1994, s. 60-95).

Kadınların devrim sürecindeki aktif rollerinin siyasal kargaşaya yol açtığı fikri devrimci ve karşı devrimci söylemde sıradanlaşmıştır. Bu düşünce, kadınların siyasal faaliyetlerinin engellenmesini getirmiştir. Kadınlar, Devrim'in başlarında kritik önem taşırken 1793'ün sonunda birçok siyasal faaliyetten men edilmiştir.

Napoléon'un birçok reformunda da, boşanmanın serbestleşmesi beklenir ve bundan kadınların yararlanacağı umulurken tersi bir durum yaşanmıştır. Cumhuriyetçi annelik ideali, bu dönem boyunca kadınların siyasal tutkularının, isteklerinin daha da azaltılması olarak ortaya çıkmıştır. Cumhuriyet anneleri, Rousseau'nun Roma tarihinden aldığı görüşlerin etkisinde, siyasal memnuniyeti ev hayatı içinde icra etmede bulmuş; böylece Cumhuriyet anneliği, kadın yurttaşın kimliğini kapsamıştır. Kadının eve kapatılmasının siyasal ve sosyal düzen için gerekli olduğu ideali uygulanmaya çalışılmıştır. Devrimle devam eden yurttaşlık, demokrasi ve ulus-devletin gelişmesi etrafındaki tartışmalar toplumsal ve siyasal düzende cinsiyetler arasında hiyerarşi yaratmış, kadınların ikincil pozisyonda konumlanmasına yol açmıştır (Spongberg, 2002, s. 55).

Aynı sonuçlar Türkiye'de de yaşanmıştır. Meşrutiyet döneminde olduğu gibi, Cumhuriyet'te de vatandaşlığın bir toplumsal cinsiyet boyutu vardır. Her iki dönemde de amaçlanan yeni toplum, yeni insan projelerine kadın ve erkeklerin eklemlenmesi farklı olmuştur. Toplumsal özne olarak kadınlardan beklenen toplumsal projelere özel alandan destek vermesidir. Kadınlar haklar, ama önce görevler bağlamında ele alınarak tasarlanmışlardır (Üstel, 2004; Köksal, 1998).

Aydınlanma çağında, maalesef tarih aydınlanmamıştır. Sadece bireysel ve sıradışı kadınlara odaklanan erken dönem tarihçilerin aksine, bu dönemde kadınlar, toplumun uygarlık işareti olarak, toplumun ahlakı, hukuku, geleneğinin barometreleri olarak kullanılmıştır (Kelly-Gadol, 1977, s. 139-65). Uygarlık, kadınlara izin verilen eşitliğin derecesi tarafından ölçülmeye başlanmıştır. Aile geleneklerin, alışkanlıkların, âdetlerin, tavırların birincil aktarıldığı yer olarak tanımlamış; kadınlar sosyal ilerlemenin hem araçları hem de faydalanıcıları olarak temsil edilmişlerdir. Kamu ve özel alan arasındaki kavramsal sınırlar yıkılmış, siyasal olmasa da sosyal bir rol verilmiştir kadınlara... Cinsler arasındaki eşitlik de önemli bir uygarlık işareti olmuştur. Aydınlanma rasyonelliği bilgisiyle tarihçiler, kadının toplumdaki eşitsiz durumunu anlamaya çalışmışlardır. Tevfik Fikret'in "Elbet sefîl olursa kadın, alçalır beşer," sözü, bu görüşün bizdeki uzantısına sadece bir örnektir.

Aydınlanma boyunca ihmal edilen klasik geçmiş, on dokuzuncu yüzyıl boyunca yeniden canlandırılmıştır. Antik Çağa, modernitenin günlük krizlerini açıklamak için tekrar bakılmıştır. Ulus-devletin kaynaklarının izini sürmek, tarihçilere ulusal kimliğin yaratılmasında olanak sağlamıştır. Alman tarihçiler, Alman ulusçuluğu için Roma'ya bakmışlardır. İngiliz tarihçiler Atina demokrasisine, demokrasinin çalkantılı tehlikelerini göstermek amacıyla yönelmiş; görüşleri

tutucular tarafından sıkça kullanılmıştır. Tüm bunlar tarihçilere aydınlanmanın ve insanlığın doğasının evrensel değerlerini reddetme cesaretini de vermiştir.

Antik Çağa yeniden başvuru, kadınların tarihsel rolü konusundaki bakışın tekrar değişmesine etki edecektir. Bu dönemde, klasik dünyayı etkileyen Romalı tarihçilerin kadına ilişkin tüm inanışları, doğal olarak tekrar gündeme gelecektir. Zaten aydınlanma döneminde diğer aydınlanmacıların aksine Rousseau'nun görüşlerinde kadınların kamusal alandan uzak tutulmaları düşüncesi devam etmiştir (Rousseau, 1945). Onun kadınlara biçtiği temel rol, evle sınırlandırılmıştır. Rousseau, kadınların eğitimi konusunda hayli geri kafalı bir görüşe sahiptir. Rousseau'nun gündeme getirdiği "Cumhuriyet anneliği" ideali, on dokuzuncu yüzyıl boyunca ABD ve Fransa'da kabul görecek; bu bakışın izleri diğer coğrafyalara ve ülkelere de yansıyacaktır.

Tarihçilik Mesleğinde Kadınlar

Kadınların evle sınırlandırılarak yalnızlaştırılması, on dokuzuncu yüzyıl boyunca ve yirminci yüzyılda onların tarihte marjinal olarak görülmesine yol açmıştır. Ev alanı, kadın alanı, tekrar tarih dışı sayılmış; kamu alanı erkeğin ve tarihin alanı olarak biçimlenmiştir.

Hem tarih yazımı, hem tarih eğitimi, kadınların dışlanmışlığının haklılaştırılmasına hizmet etmiştir. Dönemin hâkim anlayışı, iyi çalışan bir toplum için kadının ikincilliğinin sağlanmasının neredeyse gerekli olduğudur. Tarih incelemesi Antik dünyadan gelen kamu alanını sadece bir erkek ortamı olarak ve kadının eve kapatılmasını, hapsedilmesini kutlayarak ideal bir kamusal yaşamı açıkça desteklemiş ve onaylamıştır.

Bu tartışmanın çokça vurgulanması kadınların modern kamusal alandan dışlanmasını ve onların evdeki yalıtılmışlıklarını haklılaştırmaya yaramıştır. 1925'te Antik Yunan'da kadınların statüsü üzerine araştırma yapan A.W. Gomme, Theognis'in "Evini ihmal eden kadından nefret ediyorum," sözüyle, çoğu kişinin genel görüşünü ifade ettiği kanısındadır. Bu türden yorumlar kadınların hem siyasal aktör hem de tarihsel özne olarak marjinalleştirilmesini sağlamış, patriarkal cinsiyet rol ve ilişkilerini beslemiştir (Spongberg, 2002, s. 56).

On dokuzuncu yüzyıl boyunca tarih yazımı ve disiplinin şekillenmesi eril yurttaşlık, kamu işi ve kadınların dışlanmasının hikâyeleri etrafında formüle edilmiş, tarih Avrupalı erkek elitlerin, diğerlerini nasıl boyunduruğu altına aldıklarının kaydının bilimi olmuştur. Sömürgeleştirilmiş ve yerli kadınlar, proleterya tarihinin nadir olarak öznesi olabilmiştir.

Kadınların kamusal alandan dışlanması, üniversitelerde yeni bir tarih disiplinin yaratılmasıyla uğraşan tarihçiler tarafından benimsenen pratiklerle sağlamlaştırılmıştır. Tarih ile eğitilmiş erkeklik arasındaki ilişki, kadınları tarihsel

özneler olarak marjinal hale getirmiş, onların tarihçi olma potansiyellerini sınırlandırmıştır. Tarih eğitimi ciddi erkek bireylerin uygar sivil liderlik ve erkekleri soylu yurttaşlıklarına hazırlamada gereklilik olarak addedilmiştir. Tarih eğitimi, aristokrasiden ve orta sınıftan gelen erkeklerin işi olmuştur. Yüksek öğrenim ekonominin, siyasal itidalin, çok çalışmanın ve erkekliğin burjuva değerlerinin büyük ölçüde aşılanmasına adanmaya başlanmıştır. Tarihçilik mesleği, burjuva erilliğinin temel unsuru olmuştur. Akademide, tarih yazımında ve incelemesinde kadınların yurttaş olmadığı böylece tarih alanının dışında oldukları düşüncesi erkeklere öğretilmiştir.

Daha en başta, eğitimden dışlanan kadınların tarihçilikle uğraşmaları hayli sorunlu olmuştur. Kadın düşmanlığı, kadınlara bu alanlara girmede epeyce sorun yaratmıştır. Ancak yine de bu alanda öncü rolünü üstelenen kadınlar ortaya çıkmıştır. Christine de Pisan (1364-1431), tartışmasız ilk öncü olarak tarihe geçmiştir. Hekim olan babası sayesinde, dönemin tüm kadınlarından farklı olarak özel ders almış, çeşitli dilleri öğrenmiştir. 15 yaşında evlenip 25 yaşında üç çocukla dul kaldıktan sonra tekrar evlenmemiş; tarih, felsefe ve şiirle ilgilenmiş; tarih ve siyaset üzerine yazdıklarıyla ailesinin geçimini sağlamıştır. Dönemin en üretken profesyonel yazarlarından biri olmuştur. 1405'te *Le Livre de la Cité des Dames* [Kadınlar Kentinin Kitabı], isimli eserini yayımlamıştır. Popüler kadın düşmanlığı işleyen metinlere bir tepki olarak ortaya çıkan kitap, bir dizi kadının gerçek ve mistik resimlerle çizilmiş, anlatılmış portrelerinden oluşmuştur. Tarihi kullanarak kadınlara kadınsı erdemin ideallerini öğretmek onunla başlatılmıştır. Kadınların evrensel tarihini yazmaya çaba göstermiş, kenti bir metafor olarak kullanmayı tercih etmiştir. Onun kentini iyi işler yaparak ünlenmiş kadınlar yönetir. Kilisenin evrensel tarihi olan Hippolu Aziz Augustinus'un *De Civitate Dei* [Tanrı Devleti] adlı eseriyle bağlantı kurularak bu tarihsel boyutu geliştirmeye çalışmıştır. Kadınları, kısmi/özel olmak yerine, evrenselle ilişkilendirmiştir. Kent ayrıca eve karşıt olan bir kamusal alandır. Bu metaforik yerleştirmeyle de Pisan, kadınların kamusal alana girmeleri ve siyasal pratikleri etkilemeleri gerektiğine işaret etmiştir. Dönemin yazarlarından Jean de Meun'un erkek erdemleri, kadın erdemleri tartışmasına da eleştiri getirmiştir. Kadınların düşmanca temsillerine karşı çıkmış, kadın hakları ve özellikle eğitimi konusunu savunmuştur. Yazdıkları onun kadın bilincinin ilk sembollerinden biri olmasını sağlamıştır. Kadınlar hakkında erkek mitlerini ortaya koymuş, erkek otoritesini sorgulamıştır. Değer yargılarını genel olarak sorgulayarak kadınların kamusal rolleri yapmaya yetenekli olduğunu göstermeye çalışmıştır (Kelly-Gadol, 1982, s. 2-28).

Christine de Pisan'dan sonra uzunca bir süre, kadın değerlerinin tarihinin yazılması açısından farklı bir kadın sesi ortaya çıkmamıştır. Kadınlar aile tarihi, dinsel konular, yerel tarih yazımı ile ilgilenmeye devam etmişlerdir. Kadınlar

için biyografi en popüler uğraş olacaktır. Bu arada siyasi tarih de kadınların ilgisini çekmiştir.

Feminizmden önce üç kadın tarihçi dikkat çeken eserler yayımlamıştır (Spongberg, 2002, s. 80-5). İngiltere'den Catharina Sawbridge Macaulay (1731-1791), sekiz bölümden oluşan *The History of England from the Accession of James I to that of the Brunswick Line* adlı çalışmasında on sekizinci yüzyıl İngilteresi'ni yazmıştır. Kitabı feminist bir bilinçle yazmamıştır ama dönemin sözünü çekinmeden ifade eden bellibaşlı radikallerden biri olmuştur. Eserini, David Hume'un taraflı *The History of England* adlı çalışmasına bir eleştiri olarak yazmıştır. Hume'un felsefi yazımına karşın o, ilk kaynakları kullanmıştır. Bu alanda özellikle mektuplara çok önem vermiştir. Onun radikal politik görüşleri, Amerikan devrimini desteklemesine, bir yılını ABD'de geçirmesine yol açmış; orada diğer ABD'li devrimcilerle birlikte, politikayla ilgilenen ilk kadın oyun yazarı, antifederalist Mercy Otis Warren'ı (1728-1814) tanımıştır.

Mercy, on üç çocuklu bir ailenin üçüncü çocuğu olarak devrimci ideallerin ortasında büyüse de, erkek kardeşleri gibi resmi eğitim alamamıştır. Neyse ki, kardeşlerinin kütüphanelerini kullanabilmiştir. Bir kardeşi Amerikan Devriminin sloganı da olan temsil olmaksızın vergilendirmenin zulüm olduğunu söyleyen avukat James Otis'tir. 1754'te 26 yaşında, bir siyasi liderle James Warren'la evlenmiştir. 77 yaşında, 1805'te *History of the Rise, Progress, and Termination of the American Revolution* [Amerikan Devriminin Yükselişi, İlerleyişi ve Sona Erişi] adlı üç ciltlik çalışmasını yayımlamıştır. Kitabın yayımını, siyasal olarak alacağı tepkilerden çekindiğinden on yedi yıl geciktirmiştir. Aslında bu endişesinde haklı da çıkmıştır. Başlangıçta ona bu kitabı yazması için destek veren John Adams, kitap yayımlandığında "Tarih, kadınların işi değildir," diyebilecektir.

Margaret Fuller'ın (1810-1850) 1843'te *The Dial* dergisinde basılan, 1845'te genişleterek kitaba dönüştürdüğü *Woman in the Nineteenth Century* [On Dokuzuncu Yüzyılda Kadınlar] adlı eseri, 1848'de ABD'de feminizmi başlatan Seneca Falls Kongresi'nin habercisi bir öncü eserdir. Çünkü bu eserde sadece sistematik biçimde kadın tarihi incelemesi yapılmamış, aynı zamanda kadın haklarını erkeklerinkinden daha önemsiz gören eril söylemleri tahrip etmek de amaçlanmıştır. Metin, feminist tarih yazımının ilk çabalarından biridir. Tarihin eril yorumlarını açık biçimde eleştirmiş, tarihsel örnekleri, erkeklerin kadınları eş zamanlı olarak ekonomik, sosyal ve siyasal haklarından mahrum ederken nasıl temele yerleştirdiklerini göstererek kullanmıştır. Fuller, açıkça kadınlar için siyasal hak çağrısı yapmamıştır ama kadınların eşit olmayan sosyal statülerini köleliğe benzeterek betimlemiştir.

On dokuzuncu yüzyılın sonundan kadın hareketinin yükseldiği 1970'lere kadar akademi içinde ve dışında birçok kadın tarihle ilgilenmiştir. Ancak erkek düşmanlığı ve ayrımcılık, akademide de kadınların peşini bırakmamıştır.

Üniversitedeki varlıkları dünyanın her yerinde eril kültür için tehdit olarak algılanmıştır. Kadınların diploma alması istenmediğinden, ziyaretçi öğrenci statüsü icat edilmiş, ziyaretçi kadın öğrenciler, erkek öğrencilerden tahta perde ile ayrılmış bir yerde oturmaya zorlanmıştır. Tüm bu ayrımcı tavırlar kadınlarda sadece dışlanma duygusunu yaratmakla kalmamış, kamuoyunda onların araştırmaya, okumaya uygun olmadıkları duygusunun gelişmesine etki yapmıştır. Bahaneler benzerdir, hemen her yerde: Genç erkeklerin kadınların varlığı yüzünden akıllarının başlarından gitmesini önlemek!

Konuyu iki ülkeyle ayrıntılandıralım: Almanya, üniversitelerin gelişmesinde öncüyken kadınlara kapıyı en dirençli biçimde kapatan bir ülke olarak dikkat çekmiştir. Alman tarihçiler kadınların üniversitede eğitimin almalarına, 1890'larda "Bizim üniversitelerimiz erkek üniversiteleridir," diye karşı çıkmışlardır. Renke kürsüsünün halefi ve Alman ulusalcısı Henrich von Triesche, kadınların kendi dersine devam etmeleri talebini, bu teşebbüsün erkek öğrencileri inciteceği gerekçesiyle reddetmiş, "Yarım yüzyıldır Alman üniversiteleri erkeklere göre tasarlanmıştır, bunu kimse bozamaz," şeklinde bir açıklama yapabilmiştir (Spongberg, 2002, s. 58). Burada, Osmanlı'da kadınların üniversitede öğrenci olma serüveni konusunda bir parantez açalım. Kadınların Osmanlı'da yükseköğrenim elde etmesi çok daha yakın bir tarihtedir. İstanbul Üniversitesi bünyesinde kadınlar için 1914'te İnas Darülfünunu adında bir kız üniversitesi açılmıştır (Baskın, 2008, s. 89-109).

Almanya'dakine benzer bir durum İngiltere'de de yaşanmıştı. 1860'larda İngiltere'de kadınların üniversitede sadece dersleri dinlemelerine izin vardı, herhangi bir derece alamazlardı. 1880'lerin başında, ancak bir gözetmen eşliğinde sınavlara girebiliyorlardı. Mezun olsalar bile üniversitenin bir üyesi olarak kabul edilmiyorlardı. Ek ve ayrı sınavlara girmek zorundaydılar. Doktoraları olsa da iş olarak sadece ortaokullarda iş bulabiliyorlardı.

Yine de ara çabuk kapandı. Kadınlar yirminci yüzyılın ortasına gelindiğinde belli başarılar elde etti. Akademideki dışlanmaya karşı durmak için ağlar kurdular. Tarihçilik mesleğinde sosyal tarihe önem verdiler. Öncü kadınların deneyimlerini ortaya koydular; kadınları tarihçi olmaya iten nedenleri incelediler. 1950'lerde Mary Ritter Beard'ın *Women as Force in History: A Study in Traditions and Realities* adlı eseri, kadın tarihinin yaratıcısı olarak tanımlanabilir. Bu eser, yeni ve eski kadın tarihi arasındaki farklılıkları gösterme açısından önemlidir. Ancak kitap retorikte antifeministtir. Beard, ilk dalga feministlerin katkılarını önemsememiş; tarihe daha çok erkeklerin gözünden bakarak kadınların sadece toplumdaki benzersiz katkılarının tarihe geçmesi gerektiğine inanmıştır. Hayatının büyük kısmını arşiv yaratmakla geçirmiş araştırmacılar için kaynak oluşturmaya çalışmıştır.

Eleanor Flexner'in, 1959'da yazdığı *The Century Struggle: The Women's Rights Movement in the United States* adlı kitap, feminizmin kamusal alana katkısı ola-

rak görülebilir (Flexner, 1959). Kitapta öncelik, ilk dalga feministler üzerinedir. Flexner, var olan gelenek içinde yazmamış, yeni bir gelenek icat etmiş; hareketin tarihçesini anlatmaya çalışmıştır.

Feminist tarihin kadının ezilmesi üzerine odaklanması fikri, tarih yazımına 1970'lere doğru yerleşmeye başlamıştır. Bunda 1960 sonrası sivil haklar mücadelesi, savaş karşıtı hareketler ve sol hareketlerde kadınların yaşadığı cinsiyetçilik deneyimi etkili olmuş; kadın hareketi radikalleşmiş, bu etki tarihe de yansımıştır. Kadın tarihçiler sadece kadının ezilmesini öne çıkarmamışlar, kadınların sadece eve ait oldukları fikrini de eleştirmişlerdir. Kamusal alanda güç kazanmış kadınlar öne çıkarılmış, çeşitli alanlardaki kadın mücadeleleri kaydedilmiştir.

1970'lerde akademik feminizmin kurumları üniversitelerde belirmeye başlamıştır. "Kadın Çalışmaları" bölümleri yanında, kadın tarihi programları lisans, yüksek lisans ve doktora programları biçiminde açılmaya başlanmıştır. Araştırma ve yayın alanı zenginleşmiştir. *Gender and History* ile *Journal of Women's History* dergileri uzun bir süredir çıkarılmaktadır. Doğu ve Güney Avrupalı kadın tarihçilerinin eserleri, 2007 yılından beri özel bir kadın dergisi olan *Aspasia*'da yayımlanıyor. *Aspasia* adını MÖ beşinci yüzyılda, Eski Yunan'da yaşamış bir felsefeci kadından almıştır. İlginçtir Aspasia, tarihte Perikles'in uğruna yasaları değiştirdiği metresi olarak anılır, ancak felsefesi hep karanlıkta bırakılır.

Sayıları giderek artan kadın eserleri kütüphaneleri ve arşiv merkezleri, araştırmacılar için bir kaynak merkezi olarak işlev görmektedir. Londra'daki Fawcett Library örneğinde olduğu gibi, İstanbul'daki Kadın Eserleri Kütüphanesi de, açıldığı 1991 yılından beri Türkiye'deki kadınlara ait her türlü yazılı ve sözlü kaynağı toplamayı amaç edinerek yoluna devam etmektedir. Tüm bu merkezler ve yayınlar vasıtasıyla kadınlara ilişkin, konular, sınıf, cinsel yönelim, ulus tarihçiliği ve etnik özellikler hesaba katılarak araştırılmaya çalışılmaktadır. Bu konular içinde belki en eksik olanı üçüncü dünya ülkelerindeki kadınların tarihsel deneyimleridir.

Türkiye'de Kadın Tarihi Çalışmaları

1896 yılında ünlü İslam kadınları hakkında araştırma yapan Fatma Aliye (1862-1936), başlangıçta bu konuda fazla bir şey bulacağından pek emin değildi. Kısa bir araştırma sonucu buldukları ise onu şaşkınlığa düşürdü: Sanılanın aksine, kadınlar geçmişte hayli etkindi. On üçüncü yüzyılda erkeklere eğitim veren yüze yakın kadın profesör vardı. Aynı incelemede, Fatma bint-i Abbas'ın, şeyhi olduğu bir tekkede, günümüzdeki kadın sığınaklarına benzer bir şekilde kocası tarafından kovulan, kötü muamele gören, herhangi bir nedenle âciz duruma düşen kadınların karşılık beklemeden barındırıldığından da bahsediliyordu (Çakır, 2011, s. 321). 1987 yılında doktora tez çalışması olarak başladığım araştırmamda,

Osmanlı döneminde hayli zengin bir kadın hareketine ulaşabileceğimi ben de hiç tahmin etmiyordum. Peki, Türkiye'de kadınların tarihini araştırırken her seferinde şaşkınlığa düşmemizin nedenleri nedir? Aslında dünyanın her yerinde aynı soruyu soranlar benzer bir sonuçla karşılaştılar. Bu yazının önceki kısımlarında Batılı kadınların yaşadığı süreci anlatırken ortaya çıkan soru ve sonuçlar bizde de aynı... Buna Türkiye'ye özgü bazı tarihsel ve yöntemsel farklılıklar da eklenebilir.

Temel Konular, Sorular, Sorunlar

"[B]u kadınlık hareket-i mukaddesesinin sathi ve ibtidai bir tarihini yazarken gönül isterdi ki bu tarihçe, Osmanlı kadınlarının terakki ve tekâmül yolundaki küçük bir tarihçesi olsun. Fakat bugün böyle olmaması bence pek elim değildir. Her yerde kadınların uyanıp ilerlemeleri de başka hareketler gibi yavaş ve müselsele (zincirleme) bir hareket olmuştur. Osmanlı kadınlarının terakki yolundaki mesailerinin henüz bir tarihçesi olmaması, onların da bir şey yapmamış olmalarını intaç etmez. Bilakis bugün büyük ve umumi bir tiyatro salonundan kadınlığa bu kadar mahrem bir mevzudan bahsetmek ve bu mevzuu dinlemek için bu tiyatroda Osmanlı kadınlarından mürekkep, muhterem ve büyük bir kitle bulmak... Bunlar iftihar edilecek şeylerdir. Bugün bu saat, ben size böyle hitap ederken, siz beni dinlerken şüphesiz biz de tarih yapıyoruz, demektir. Bu tarihçeyi torunlarımız bir konferans dolduracak kadar uzun ve iftiharla yaptıkları zaman, elbet bizim aciz fakat hüsn-i niyet ve samimiyetle dolu bin müşkilâtla elde edilen mücadelemizden de bahsedeceklerdir" (Halide Edib Adıvar, 1913).

1913'te Halide Edib'in (1884-1964) *Mektep Müzesi* dergisinin sayfalarından kadın tarihçilere, yukarıdaki alıntıda yüklediği görevi, 1980'lerin sonundan itibaren feminist hareketin getirdiği bilinçle, akademi içinden ve dışından kadınlar üstlendiler. Tarihi yeniden okumak ve yazmak kadınlar için önemliydi. Çünkü kadınların geçmişine bakmak, mücadele dinamiklerini, deneyimlerini ortaya çıkaracak, onlara patriarkal ilişkilerin doğal ve kaçınılmaz olmadığını, zaman içinde değişebileceğini gösterme imkânını da sunacaktı. Batılı kadınların 1970'lerde yaşadığına benzer bir süreç Türkiye'de 1980 sonrasında yaşandı.

Önce sosyal bilimler alanında Türkiye'de öncü kadın akademisyenlerin çalışmalarından bahsetmek gerek. Bu makalenin içinde yer aldığı kitabın armağan edildiği Nermin Abadan Unat, Türkiye'de farklı disiplinlere önemli katkılarda bulunmanın yanında, 1982'de birçok kadın akademisyeni kadın gerçekliği konusunda bir araya getiren uluslararası bir toplantının bildirilerinin yer aldığı kitabı da derlenmiştir (Abadan Unat, 1980). Kitap uluslararası çevreye Türkiye'den önemli bir bilimsel katkı olarak geçmiştir. Bir başka öncü, hem kadın hareketi aktivisti hem de siyaset bilimci olarak doçentlik tezini kadınlar

üzerin yapmasıyla akademide bu alanı kadınlara açan Şirin Tekeli'dir (Tekeli, 1982). Cumhuriyet'in patriarkal içeriğini, devlet feminizmini sorguladığı gibi, kadın hareketinde, Kadın Eserleri Kütüphanesi ve KA-DER gibi kurumların kuruluşunda da önemli rol üstlenmiştir. Yurtiçinde ve dışında kadınlar hakkında özgün eserleri ve derlemeleri yayımlanmıştır (Tekeli, 1990). Her ne kadar iki akademisyen kadın arasında paradigma farklılığı olsa da (Arat, 1996, 1999), her ikisi de Türkiye'de kadın meselesinin akademide yer almasında önemli katkılarda bulunmuşlardır. Uzunca bir süredir İngiltere'deki akademik ortamda ürün veren Deniz Kandiyoti, toplumbilim disiplininden Türkiye'deki ataerkinin çeşitli biçimlerini uluslararası bilim çevresine taşımıştır (Kandiyoti, 1991, s. 22-47, 1998). Batılı kadın tarihine ve tarih yazımına ilişkin örnekler Türkiye'de ilk kez siyaset bilimi ile tarih bilimini buluşturan bir feminist akademisyen olan Fatmagül Berktay vasıtasıyla tanıştırılmıştır (Berktay, 1989, 2000, 2001a,b). Berktay'ın *Tarihin Cinsiyeti* adlı kitabı (Berktay, 2003), tarih yazımı ve kadınların tarihsel özne oluşları açısından ufuk açıcıdır. Başka makalenin konusu olabilecek kadar da uzun olan bu listeyi çoğaltmak mümkündür.

Bu arada Zafer Toprak'ın, bir sosyal tarihçi olarak tarihsel olaylarda kadınların katılımıyla ilgilenen Türkiye'deki ilk erkek tarihçi olduğundan söz etmek gerek. Toprak, kadınlara ilişkin farklı konuları Türkiye'de toplumsal tarihin gelişmesinde önemli rol üstlenmiş popüler tarih dergilerine 1980'lerin ortasından itibaren konu etmeye başlamıştır (Toprak, 1988, s. 34-8, 1989, s. 36-7).

Burada, 2003'te kapanıncaya dek yirmi yıl boyunca popüler tarih ile akademiyi birleştiren *Tarih ve Toplum* dergisinden de söz etmekte yarar var. 1998-2003 yılları arasında bu dergide editörlük yapan tarihçi Birsen Talay Keşoğlu'nun bu yıllar boyunca kadınları dergideki içeriğe katma çabaları unutulamaz. Her yıl mart sayısının kadın tarihine ayrılması, onun döneminden kalan bir gelenektir. Son yıllarda benzer çizgide yayımlanan bir başka tarih dergisi, *Toplumsal Tarih*'tir.

Türkiye'de 1980'li yılların ikinci yarısından itibaren üniversitelerde feminist hareketten kadınlar da yer almaya başlamıştır. Bu ilişki hem kadın hareketini hem de akademiyi beslemiş, akademik feminizmin ortaya çıkmasında belirleyici olmuştur. Modern ulus-devletin Türkiye'de ortaya çıkışı, kadınlara bu süreç içinde verilen rol, akademide incelenmiş ve eleştirilmiştir. Feminist hareket bu sürece paralel olarak çeşitli eylemlilik biçimleri almıştır ve almaya devam etmektedir. Dernek ve yayınlar bu biçimliliğin özelliklerini ortaya koymuştur. Türkiye'deki feminist hareket ulusal ve uluslararası kamuoyunda bir toplumsal hareket olarak kendini kanıtlamıştır artık... Kendi gündemlerini oluşturan kadınlar, kurumların politikalarını etkilediler, yeni medeni ve ceza yasasının hazırlanışında olduğu gibi önemli yasal değişimlerin yaratılmasında önemli rol oynadılar.

Türkiye'de kadın tarihi ile tarihçilerden çok, siyaset bilimi, sosyoloji gibi farklı disiplinlerden gelen kadınlar ilgilendi. Bunun nedeni, tarihçilerin kadınla

ilgili konulara ilgisizlikleri olabilir. Ancak bunun daha yapısal bir nedeni vardır. Türkiye'de toplumsal/siyasal sorunların odağında yer alan modernleşme ve uluslaşma problemleri sosyal bilimleri de etkilemiştir. Bu alanda yoğunlaşan çalışmalar siyaset bilimi ve sosyoloji alanından gelmiş, tarihin farklı okumaları yapılmış, bu sayede tarih disiplinine önemli katkılar sağlanmıştır. Bundan kadın tarihi de nasibini almıştır. Kadın tarihi, Türkiye'deki kadın hareketinin dinamizmiyle ve kurulu yöntemler içinde gelişen tarih geleneğine yapılan eleştirel bakışlarla geliştirilmiştir. 1990'ların başında yukarıda sayılan bilim dallarında doktora ve master tezleri yazılmaya başlanmış; hemen peşi sıra bunu üniversitelerde açılan kadın araştırma merkezlerinde üretilen tezler izlemiştir. Bu arada İstanbul'da feminist kadınların kurduğu Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi'nin üstlendiği işlevi de unutmamak gerekir. Sonuçta, kadınlar için yeni ve farklı bir tarih, farklı bir bellek yaratmanın yolu açılmıştır.

Türkiye'de kadın tarihine ilişkin çalışmaları konularına göre şöyle gruplamak mümkündür: kadın hareketi tarihine ilişkin çalışmalar; biyografiler; bibliyografyalar ve kadınların sosyal tarihine ilişkin çalışmalar... Bu çalışmaların her birinde incelenmesi gereken temel husus, bu çalışmaların feminist yöntemin kavramsal çerçevesi içinden mi yoksa dışından mı yapıldığı hususudur. Bu ayrım, çalışmaları yöntemsel ve kuramsal açıdan da farklılaştırır.

Türkiye'de kadınlar daha çok Türk modernleşmesi ya da Türk milliyetçiliği çerçevesinde inceleme konusu edildiler. Modernleşme, gelişme, kalkınma meselesinin bir nesnesi olarak görüldüler. Politik proje ile yeni cinsiyet ilişkileri modelleri arasındaki sıkı bağlantı, Ayşe Durakbaşa'nın *Halide Edib, Türk Modernleşmesi ve Feminizm* başlıklı sosyoloji doktora çalışmasında işlendi. Türk modernleşmesinin feminist bir bakış açısından eleştirisini yapan Durakbaşa, Türk Devrimi'ne katılmış olan Halide Edib'in bir kadın olarak devrimi nasıl gördüğünü araştırdı. Kemalist Cumhuriyet ideolojisinin modernist reformlarıyla bir "cinsiyetsizleştirme" ve "yeniden cinsiyetlileştirme" politikası güttüğü saptamasını yaptı (Durakbaşa, 2000). Halide Edib'in kadınların konumuna ilişkin bu modernist söylemleri nasıl içselleştirdiğini ve eleştirdiğini araştırdı. Modern kadın kurgusunun ne olduğu konusunda belli saptamalarda bulundu. Türk milletinin simgeleri haline gelen kadınların "modernlik" ile "gelenek" arasında yaşadıkları gerilimleri, kendilerinin nasıl gördüklerini ortaya koydu.

Elif Ekin Akşit, doktora tezi olarak hazırladığı *Kızların Sessizliği: Kız Enstitülerinin Uzun Tarihi* adlı çalışmasında (Akşit, 2005), kökleri Osmanlı'nın son dönemine dayanan kız enstitülerine, Türkiye'deki modernleşmeyi anlamak için baktı. Bu kurumların ortaya çıktığı süreçte yayımlanan kadın ve çocuk dergilerini "vatanperver kadın kimliği" açısından irdeledi. Kız enstitülerinin kadınların modern hayattaki yerlerini nasıl kurguladığını, Enstitülü kızların bu "eğitim ve terbiye" sürecini nasıl deneyime dönüştürdüklerini mezunlarla yaptığı

sözlü tarih görüşmeleriyle ortaya koydu. Yaprak Zihnioğlu, Nezihe Muhiddin'i ele aldığı yüksek lisans tezinde, Nezihe Muhiddin'in tek parti yöneticileriyle yaşadığı çatışmayı açığa çıkardı, bu dönemi kadınsız inkılap olarak tanımladı. (Zihnioğlu, 2003)

Yukarıdaki çalışmalarda da görüldüğü üzere, kadınlar genellikle Türkiye'de modernleşme projesi içindeki yerleri açısından incelendiler (Özet için bkz. Arat, 1999; Çakır, 2007b, s. 62-67). Bu bakış önemli bir paradigma kopuşunu getirmiş, modernleşmenin Türkiye'deki cinsiyetini açığa çıkarmıştır. Ancak bu bakış, kadınların kurtuluş mücadelesi ve deneyimleri, modernleşme, uluslaşma, sosyalizm ve insan hakları gibi kavramlar içinde eritilmesine ve dolayısıyla kendi kadın hareketi geçmişine bakışımızın gecikmesine de yol açmıştır. Kadın deneyimleri, değerler ve yaşam biçimleri erkeklerden farklıdır diye düşünülüyorsa, kadın tarihi, kadınların gözünden ve onların tanımladıkları değerlerle yazılmalıdır. Kadınlara tarihin özneleri olarak, var olan geleneksel, tarihsel dönemlendirmelerin ya da yaratılan mitlerin, imgelerin dışına çıkıp oradan kadınlara, kadınlar için bakmak gerekir. Bu milliyetçi ve modernleşmeci söylemlerin ne olduğu önemlidir ama kadınların bu süreçte ne söyledikleri, ne istedikleri kendi söylemleriyle diğer söylemlerden bağımsız kılınarak, onların gölgesinde kalmadan ortaya konulmalıdır.

1991 yılında siyaset bilimi doktora tezi olarak tamamladığım *II. Meşrutiyet'te Osmanlı Kadın Hareketi* adlı çalışmamda yukarıdaki kaygılarla yola çıktım (Çakır, 1991a). Kadın tarihine modernleşmeci-milliyetçi söylemin dışından bakmaya çalıştım. Türkiye'de kadınların kendi kurtuluşları için mücadele verip vermedikleri sorusunu sordum. Çeşitli siyasal akımlardan erkeklerin görüşlerini de inceledim. Ancak benim için önemli olan kadınların düşüncesiydi. Türkiye'de kadın haklarının ilk kez Cumhuriyet'le birlikte yapılan yasal düzenlemeler çerçevesinde tanındığı ifade ediliyordu. Kadınlardan bu konuda hiçbir talep gelmediği yolundaki sav doğru muydu?

Kadın hareketi bir özgürlük hareketidir, geleneksel yapıdan çağdaş yapıya doğru gidilen süreçte var olan bir noktadır, diyebiliyorsak, bu hareket II. Meşrutiyet'in getirdiği toplumsal ve kültürel değişimle oluşan yeni yapılanmada aranabilmeliydi. Kadınların kendi kurtuluşları için mücadele verip vermediklerine dair sorular sorulmalıydı. Kadınlar bize hep erkek yazarların eserleriyle ve yorumlarıyla aktarılmıştı. Bu sorular beni kadınların kendilerini, kendi sesleriyle ifade ettikleri alanları araştırmaya sevk etti. Anılar, yabancı erkek ve kadın seyyahların kitapları, edebi eserler, hikâyeler ve hemen hemen hepsi erkekler tarafından yazılan inceleme yazılarını gözden geçirdikten sonra, asıl kaynağıma, dönemin kadın dergilerine ulaştım. İncelediğim kadın dergilerinde kadın hareketinin çeşitli alanlardaki biçimlenişinin örneklerini buldum. Seslerini iletebildikleri bu yayınlar dışında, çok sayıda dernek de kurmuşlardı. Dönemin diğer yayınlarına

da baktım. Bu arada dergilerde yazı yazan kadınların geçmişi hakkında bilgi edinme ihtiyacı beni sözlü tarih yöntemini kullanmaya yöneltti. Baba adının kullanılması, evlilik ve boşanma, kadınların izlerinin sürülememesinde önemli bir engeldi. Yaptığım görüşmeler sonucu bu yolla bazı bilgiler toplayabildim. Sonuç olarak, var olan kaynakların farklı bir gözle, kadın bakış açısıyla yeniden taranmasının kadın tarihi yazımında ne kadar önemli olduğunu gördüm.

İdeolojik kopuş yanında, Cumhuriyet öncesiyle kopuşu sağlayan en önemli faktör alfabe değişikliğiydi. Eski yazıyı öğrendi kadınlar, bu sayede daha önce okuyamadıkları kaynakları anlama ve bugüne aktarma olanağına kavuştular. Dönemin kadın dergileri ve kadın örgütlerini keşfettiler. Dernek programlarını yayımladılar (Sümer, 1968; Aşa, 1989; Çakır, 1989a, b; 1991a, b; 1993a, b; 1994a, b; 2003; 2010; Demirdirek, 1993; Kılıç Denman, 2009). Önceki kuşaklardan kadınları ve onların faaliyetlerini günümüz kadınlarıyla tanıştırdılar (Çakır ve Gülbahar, 1999). Farklı etnik kökenden kadınlar, bazı erkek tarihçilerin (Güsar, 1975; Berzeg, 1995; Alakom, 1996) izinden gittiler. İçinden geldikleri toplumun dilini bilmenin ve dolayısıyla kaynaklara erişmenin avantajını da kullanarak ürünler verdiler. Lerna Ekmekçioğlu ve Melissa Pınar, beş Ermeni kadın yazarın 1862'den 1932'ye dek eserlerini ve rollerini öğrenmemizi sağlayarak bu kadınları gün ışığına çıkardılar (Ekmekçioğlu ve Pınar, 2006). Bu türden çalışmaların ilgili dillere hâkim kadınlar tarafından daha çok araştırılması gerekiyor.

1970'lerdeki İlerici Kadınlar Derneği'nin tarihi, hareketin içindeki kadınlar tarafından, onların anılarına başvurularak *Ve Hep Birlikte Koştuk* (1996) ve *Kızıl Feministler* (Akal, 2003), başlıklı kitaplar da yazıldı. Aynı konuyu Birsen Talay Keşoğlu, "Socialist Women Organisations in Turkey 1975-1980" adlı doktora tezinde (Keşoğlu, 2007), sözlü tarih yöntemini ve arşivleri kullanarak araştırdı. Dönemin sosyalist kadın hareketine, İlerici Kadınlar Derneği, Demokratik Kadın Birliği ve Türkiye İşçi Partisi Kadın Komisyonu aracılığıyla baktı. Bu dönemin kadın hareketi feminist değildi ama Türkiye tarihinde görülmemiş bir kitleselliğe sahipti. Üstelik feminist harekete önemli bir kadro aktarımı yapmıştı. Handan Çağlayan, *Analar, Yoldaşlar, Tanrıçalar* adlı kitabında Kürt kadın hareketini, milliyetçi kurgular bağlamında, kadınların sesini de vererek yazdı (Çağlayan, 2007). Kürt kadınların 1980'li yıllardan itibaren geleneksel kadınlık rolleri çerçevesinden başlayarak sorunlarına da çare aramak için siyasetin kendisini dönüştürmeye varan siyasete katılım süreçlerini, Kürt kadın kimliğinin oluşumu, bileşenleri ve dinamiklerini inceledi.

Görünürlük meselesi Türkiye'deki kadınların da temel meselesi oldu. Kaynakların zenginleştirilmesi, yeni kaynakların bulunması da demekti. Sözlü tarih görüşmelerine dayanan çalışmalar kadınların görünürlüğüne yöntemsel açıdan verilen bir yanıt olarak yer buldu. Kişinin kendi benliği ile toplumda üretilen semboller, anlamlar, alanlar arasında nasıl bir köprü kurulduğu bu yaşam an-

latılarında izlenebilir. Kadın sözlü tarihi, verilerin toplanması ve kullanılması konusunda araştırma sürecine bir dizi eleştiri getirmişti (Gluck, D. Patai, 1991; İlyasoğlu, 1996, 2001). Bu eleştirileri hesaba katan, kadınlar için yeni bir farkındalık ve bilgi evreni oluşturmaya çalışan kadın sözlü tarih arşivleri oluşturuldu. 1996 yılında tamamlanan İÜ Kadın Araştırmaları Merkezindeki "Cumhuriyet'in Öncü Kadınları Projesi" (Çakır, 2007a) ve Kadın Eserleri Kütüphanesinin "Kadın Sözlü Tarihi Pilot Projesi" bunlardan birkaçıydı. Bu çalışmalar şimdi yaşamayan kadınlara ilişkin önemli kaynaklar sundu bize... Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi'nde Mine Tan'ın denetiminde tamamlanan "Cumhuriyet'te Çocuktular" sözlü tarih projesi ise yeni çalışmalara kaynaklık edebilecek bir başka projeydi.

Sözlü tarih görüşmeleriyle, Türkiye'de kadınların kadın kimliğini nasıl kurguladığı, yaşadıkları çelişkileri, tepkilerini, güçlenme mekanizmalarını, var olma sürecinde yaşadıkları hayal kırıklıklarını, anlamlandırma ve sembolleştirme tarzlarını ortaya koyabileceğiz artık. Sayıları çok fazla olmasa da bu kaynaklar şimdiden çeşitli ürünlerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Durakbaşa ve İlyasoğlu'nun, kadınların modernleşme sürecinde yeni rollerini, kadınlar arası dayanışmayı, meslek kadını kimliğini nasıl yaşadıklarını konu alan çalışmaları, Kadın Eserleri Kütüphanesi'ndeki arşiv sayesinde mümkün olabilmiştir (Durakbaşa ve İlyasoğlu, 2001, s. 15-37; İlyasoğlu, 1998).

Sözlü tarih yöntemi, üniversitelerdeki tez çalışmalarında da kullanılmaya başlanmıştır. Özlem Şahin, yüksek lisans tezinde, 1938 yılında Dersim'den Batı Anadolu'ya sürgüne gönderilen otuz kadınla sözlü tarih görüşmesi yapmıştır. Kadınların sürgün deneyimini nasıl yaşadıkları ve bu süreçte kadınlar arasındaki dayanışmanın nasıl olduğu, çalışmanın başlıca hedefidir (Şahin, 1998). Çocukluk tarihine bakılmıştır (Tan ve Şahin, 2007). Evlatlıklar araştırılmış, mekânsal dönüşüm olarak hane ve aile ilişkilerinde değişmeler mercek altına alınmıştır (Özbay, 1999a, b; Özsan, Durakbaşa ve Karadağ, 2009). Mesleklerinde ilkler ortaya çıkarılarak tanıtılmıştır. Bu arada kadın hareketi tarihine ilişkin belgesel filmler yapılmıştır. *Kadınlar Vardır* 1995'te, *Kapılar Açılırken* 1996'da tamamlanmıştır. TRT İzmir Televizyonu yapımcılarından Nilgün Maktav'ın yönetmenliğini üstlendiği, *Kapılar Açılırken*, Türkiye'deki kadın hareketi tarihini altı bölüm olarak televizyondan kitlelere ulaştırmıştır. Belgeselde sadece dönemin tarihsel, görsel malzemeleri kullanılmaz, konunun uzmanları ve kadın hareketinin özne isimleriyle de görüşülmüştür. Aynı yönetmenin *Hep Birlikte Koştuk* (2002) isimli tek bölümlük filmi de vardır.

Biyografik çalışmalarla tarihsel kadın karakterler feminist kaygıyla günümüze taşınmıştır (Berktay, 2003b), Fatma Aliye (Çakır, 2006a), Halide Edib Adıvar (Durakbaşa, 2006), Ulviye Mevlan (Çakır, 2006b), Emine Semiye (Kaymaz, 2009), Nezihe Muhiddin (Çakır 1997, s. 6-14; Zihnioğlu, 2003) gibi kadın öncüler

keşfedilerek tanıtılmıştır. Ayşe Durakbaşa'nın deyişiyle bu kadınlar, "zamanın ruhu izlenerek" anlaşılmaya çalışılmıştır. Nazan Aksoy, edebiyat tarihinde kadın yazarları araştırmayı üstenmiştir (Aksoy, 2009).

Popüler kadın tarihi olarak değerlendirilebilecek eserler yayımlanmıştır. İpek Çalışlar'ın Latife Hanım ve Halide Edib üzerine yazdığı biyografiler, bu "ünlü" kadınların kitlelerle "tanışması"nı ve onlara ilişkin önyargıların kırılmasını sağlayan, edebi tatla yazılan başarılı belgesellerdir (Çalışlar, 2008, 2010).

Çeşitli mesleklerden başarılı kadınlarla yapılan söyleşi kitapları da bize önemli bilgi kaynakları sundu (Gümüşoğlu, 2001; Kabaş, 2010; Saygılıgil, 2010; Baydar ve Ulugay 2011). Bazı biyografiler feminist ilkeler doğrultusunda yazılmasa da kadınlara ilişkin bilgi açıklarını doldurma işlevi gördüler (Çaykara, 2008).

Cumhuriyet öncesi ve sonrası kadın dergilerinin makale ve yazar dökümünü veren bibliyografya çalışmalarının yayımlanmasıyla araştırmacılar temel bir başvuru kaynağına kavuştular (Çakır, Toska vd, 1993). 1990'larda Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi'nin öncülüğünde, Osmanlı kadın dergilerinin tıpkıbasımları, dil bilmeyen araştırmacılara bu dergileri ulaştırmak amacıyla yayımlanmıştır.[2]

Kadınların sosyal tarihine ilişkin çalışmalar, günümüzde giderek artıyor. Bu konuda dikkat çeken bir çalışma Necla Akgökçe tarafından yapıldı. Feminist yöntemin kullanıldığı çalışma, 1996 yılında, İÜ Kadın Araştırmaları Merkezi'nde ilk yüksek lisans tezi olarak sunulmuştur. Akgökçe, "Bir Kadın Alanı Olarak Mutfağın Tarih İçinde Değişen Anlamı" isimli, henüz basılmayan tezinin amacını, mekândan hareketle kadın tarihi yazma girişimi olarak açıklamıştır (Akgökçe, 1996). Kadının görünmeyen emeğinin en yaygın olarak kullanıldığı alan olan mutfak, çeşitli boyutlarıyla tarih içindeki evrimi açısından incelenmiştir. Kadın tarihine ilişkin ayrıntılı bir bölümden sonra, mutfağın on altıncı ve on yedinci yüzyıldaki mekânsal konumuna bakılmış, bu yüzyıllarda Batıdaki kadın yaşantılarına değinilmiş, yaptıkları işler anlatılmıştır. Ev işlerinin konusu olan eşyalar ve bunlarla birlikte gelen çalışma biçimleri, mutfak donanımı ve mutfak içinde gerçekleştirilen kadın çalışması tezin kapsamındadır. Ayrıca on dokuzuncu yüzyılda temel dönüşümlere konu olan burjuva mutfağı; mutfağın tabulaştırılması, mutfak donanımında ortaya çıkan gelişmeler, elektrikli aletlerin mutfağa girişi ve bunların kadın çalışması üzerine etkilerine de yer verilmiştir. Mutfakta çalışan iki kadının, hizmetçi ve evin hanımının ilişkileri de dönem bağlamında incelenmiştir.

Feryal Saygılıgil, Osmanlı Devleti'nde İstanbul'da kadınlar için açılan hastane ve klinikleri, yüksek lisans tezine konu olarak almıştır (Saygılıgil, 1999). Eğitim ve bilim tarihine de bakılmıştır (Yıldırım, 1998; Şimşek Rathke, 2011).

2 Kaynakçanın sonunda, bu konuda yayımlanan eserlerin listesi bulunmaktadır.

Gökçen Art, kadın cinselliğini, fetvaları kullanarak incelemiştir. Gündelik kadınlık pratiklerinden ve yaşamın içinde kadınları ve onların kurduğu ilişkileri ele alan çalışmalar da vardır. Aile tarihinin önemi vurgulanmıştır (Durakbaşa, 2001). Fatma Türe, "Images of Istanbul Women in the 1920s" adlı doktora tarih tezinde, 1920'lerin popüler basınındaki kadın sorunuyla ilgili tartışmaları ele almıştır (Türe, 2007). Bu tartışmalarda ortaya çıkan şehirli kadın imajlarına ve bu imajların popüler edebiyatın marjinal bir alt kolu olan müstehcen edebiyattaki yansımalarına bakmıştır.

Kadınların kendi tanıklıkları, kadın dayanışmasını ortak bir belleğe dönüştürmeyi sağlamada hayati bir rol oynayabilir. Bu türden tanıklıklardan şiddete ilişkin olanları, kadın hareketinin önemli bir kazanımı olan Mor Çatı Vakfı tarafından yayımlanmıştır. Vakfın kuruluş sürecinde, *Bağır Herkes Duysun* adlı ilk kitaba finansman sağlamak için 1987'de İstanbul'da tarihi Kariye Cami Meydanı'ndaki dayanışma şenliği yapılmıştır. *Şiddete Karşı Anlatılar* (2008) adlı kitap ise bu kadınların dayanışarak açtıkları sığınma evinde kalan kadınların deneyimlerini kapsamaktadır. Şiddete uğrayan kadınları kurbanlar olarak görmek yerine, şiddeti anlamak ve ona direnme biçimlerini ortaya koymak temel amaçtır. Bu kitapta, çeşitli mesleklerden feminist kadınlar, geçen yirmi yıl içinde Mor Çatı'nın kapısını çalan, sığınma evinde değişik sürelerde kalan kadınlarla görüşerek onların deneyimlerini aktarmışlar, böylece ortak belleğe katkıda bulunmuşlardır.

Son dönemlerde kadın tarihine ilgi azalmış durumdadır. Popüler tarih yazımı ve popüler televizyon dizileri akımı, bir ölçüde üniversiteye de yansımış, tarihi anlama ve algılama şekli akademik ortamda, gelişme süreci içinde olan kadın tarihini kısırlaştırıcı bir etki yaratmıştır. Oysa feminist tarih yazımının açtığı yolda, yeni sorular sormak, kaynaklar bulmak mümkündür (Çakır, 1996, s. 222-9; 2001, s. 28-35; 2007b, s. 73-5; Durakbaşa, 1996, s. 217-21).

Günümüzde Osmanlı tarihine ilişkin araştırmalar giderek artmaktadır (Faroqhi, 1999). Cumhuriyet öncesine ilişkin bilinen bazı kaynaklar kadınlar açısından farklı sorularla kullanılabileceği gibi, yeni kaynaklara ulaşmak da mümkündür. Kadı kayıtları, vilayet ahkam defterleri, tereke defterleri (Göçek, Baer, 2000, s. 47-62); Faroqhi, 2000, s. 7-26; Jennings, 1975; Gerber, 1980, s. 231-44) fermanlar (Çakır, 2009, s. 76-101), arzuhaller, fetvalar (Art, 1996), tezhipler, mezar taşları, miras kayıtları, konsolosluk kayıtları yanı sıra, kadının mekân kullanımı ve dış görünümü hakkında bilgi verebilecek olan Osmanlı minyatürleri bize önemli bilgiler sunabilirler. On dokuzuncu yüzyıl sonunda İstanbul için tutulan nikâh kayıtlarının ve miras işlemleri için yapılan emlak sayımı envanterlerinin kullanımı çalışmalara zenginlik getirebilir.

Daha önce tarihsel veri olarak pek değer verilmeyen mektup, günce, anı, gibi yazılı kaynaklar, fotoğraf ve kartpostal gibi görsel malzemeler kadın de-

neyimlerini açığa çıkarabilecek bilgi kaynakları olarak kullanılabilir. Edebiyat eserleri (Saraçgil, 2005), romanlar (Barbarasoğlu, 2007), otobiyografiler (Abadan Unat, 1996), biyografiler (Bekiroğlu, 1998; Atılgan, 2007), dönem toplumunu ve bireyleri anlamada, gerçeklikle kurmacanın örtüştüğü yerde bizlere önemli bilgi verebilir. Biyografi ve otobiyografiler, birey ve grupların günlük hayatındaki gerilim ve çatışmaları dile getiren, sadece tanınmış değil, sıradan insanları da konu edinen yazım türüdürler (Durakbaşa, 1996, s. 217). Mektup, anı, hatırat, tezkireler gibi metinler biyografik çalışmaları beslerler. Bu anlamda kadın tarihi yazımındaki yerleri tartışma götürmez. Kadınların ne tür engel ve fırsatlarla karşılaştıkları, çelişkilerinin neler olduğu, nasıl bir benlik tasarrufu yaptıkları, kendilerini nasıl tanımladıkları konusunda, onlardan yararlanılabilinir. On altıncı yüzyıldan itibaren günlük ve hatırat gibi otobiyografik metinler bırakanlar daha çok tarikat çevrelerinden gelmektedir (Kafadar, 1994). Eğitimli orta ve üst tabakadan daha çok kentli olan bu kişilerin bıraktıkları metinlerin tasavvufi görüşlerinden ziyade günlük yaşam ve ilişkileri açısından incelenmesi kadın ve erkeğe ilişkin zengin ipuçları elde edilmesini sağlayacaktır.

Arkeolojik kazılarda ulaşılan kaya anıtları, duvar resimleri, yazılı tabletler, levhalar, kabartmalar, tanrıça heykelleri, çeşitli heykelcikler, mühürler, kabartmalı, kabartmasız çanak çömlekler, tören kapları, kadınlı erkekli bir toplumun izlerini sürmede önemli kaynaklar olarak düşünülmelidir (Darga, 1976; Çığ, 1998). Bu eserler, müze katalogları, saray albümleri ve kazı raporlarıyla birlikte araştırıcıları bekleyen zengin bir alandır.

Folklorik metinler, şarkılar, destanlar, masallar, atasözleri ve giyim kuşam da kadınların geçmişine ilişkin önemli bilgiler verebilir. Tüm bu kaynaklardan kadının eviçi yaşamı, ailedeki erkek ve çocukla ilişkisi, hamileliği, loğusalığı, toplum içindeki yeri, mekânları kullanma biçimleri, gündelik yaşamı, ebelik ve iyileştiricilikteki rolü, bohçacılık, tüccarlık gibi çalışma ve ticaret hayatı, inanç (kadın evliyalar) ve eğlence dünyası, dış görünüşü, saç biçimi, takısı, giyim kuşamı hakkında bilgi sahibi olunabilir. Kadın biyografileri sözlü tarih çalışmalarının sunduğu veriler çerçevesinde yeni boyutlar kazanabilir. Sözlü tarih çalışmalarıyla kadınların yaşadığı cinsiyetçiliğin çeşitli biçimleri açığa çıkarılabilir.

Görüldüğü üzere Türkiye'de, bu alandaki kaynaklar ziyadesiyle zengin bir çeşitlilik göstermektedir. Yeter ki onlara ulaşalım ve kadınların tarihsel deneyimlerini açığa çıkarmak için gerekli soruları soralım. Ancak bunun yolu, feminist yöntemin yöntemsel ve kavramsal bilgi donanımına sahip olmaktan geçiyor.

KAYNAKÇA

Abadan Unat, N., der. (1980) *Türk Toplumunda Kadın*, Ankara: Türk Sosyal Bilimler Derneği.

Abadan Unat, N. (1996) *Kum Saatini İzlerken*, İstanbul: İletişim.

Akal, E. (2003) *Kızıl Feministler*, İstanbul: TÜSTAV.

Akgökçe, N. (1996) *Bir Kadın Alanı Olarak Mutfağın Tarih İçinde Değişen Anlamı*, İstanbul Üniversitesi, Kadın Çalışmaları Anabilim Dalı, yüksek lisans tezi, İstanbul.

Akgökçe, N. (1999) "Ortak Geçmişi Birlikte Kurmak," *Tarih ve Toplum*, Mart, sayı: 185.

Akgökçe, N. (2001) "Tartışma: Kadın Tarihi Tarihin Neresine Düşüyor?," İlyasoğlu, Durakbaşa ve Çakır ile söyleşi, *Cogito*, sayı: 29, Güz.

Aksoy, N.(2009) *Kurgulanmış Benlikler, Otobiyografi, Cumhuriyet, Kadın*, İstanbul: İletişim.

Akşit, E.E.(2005) *Kızların Sessizliği, Kız Enstitülerinin Uzun Tarihi*, İstanbul: İletişim.

Alakom, R. (1996) "Kürt Kadınları Teavün Cemiyeti," *Tarih ve Toplum*, sayı: 171, s. 36-40.

Aristo (1983) *Politika*, çev. Mete Tunçay, ikinci basım, İstanbul: Remzi Kitabevi.

Art, G. (1996) *Şeyhülislam Fetvalarında Kadın ve Cinsellik*, İstanbul: Çivi.

Arat, Y. (1996) "A Feminist Mirror in Turkey: Portraits of Two Activists in the 1980s," *Princeton Papers*, Sonbahar, sayı: 5.

Arat, Y. (1999) "Türkiye'de Modernleşme Projesi ve Kadınlar," *Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik*, der. A. Anadol, s. 82-98. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Aşa, E. (1989) "1928'e Kadar Türk Kadın Mecmuaları," İstanbul Üniversitesi, yüksek lisans tezi.

Aşa, E. (1993) "Fatma Aliye Hanım: Hayatı, Eserleri, Fikirleri," İstanbul Üniversitesi, doktora tezi.

Atılgan, G. (2007) *Behice Boran: Öğretim Üyesi, Siyasetçi, Kuramcı*, İstanbul: Yordam Kitap.

Barbarosoğlu, K.F. (2007) *Fatma Aliye: Uzak Ülke*, İstanbul: Timaş.

Baskın, B. (2008) "İkinci Meşrutiyet'te Kadın Eğitimine Yönelik Bir Girişim: İnas Darülfünunu," *İÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Mart, sayı: 38.

Baydar, O. ve Ulugay, M. (2011) *Bir Dönem İki Kadın: Birbirimizin Aynasında*, İstanbul: Can.

Baykan, A. ve Ötüş-Baskett, B. (1999) *Nezihe Muhittin ve Türk Kadını 1931*, İstanbul: İletişim.

Bekiroğlu, N. (1998) *Şair Nigâr Hanım*, İstanbul: İletişim.

Berktay, F. (1989) "Kendine Ait Bir Tarih," *Tarih ve Toplum*, Mart, sayı: 183.

Berktay, F. (2000) "Salem'in Cadıları: Bir Kereliğine Kendi Adını Koymak," *Tarih Toplum*, Mart, sayı: 195.

Berktay, F. (2001a) "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Feminizm," *Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, der. M. Alkan, İstanbul: İletişim.

Berktay, F. (2001b) "Kadın Tarihi: Yeni Bir Gelecek İçin Geçmişi Geri Almak," *Cogito*, Güz, sayı: 29.

Berktay, F., der. (2003a) *Tarihin Cinsiyeti*, İstanbul: Metis.

Berktay, F. (2003b) "Tarih Yazımında Farklı Bir Perspektif," *Tarihin Cinsiyeti*, İstanbul: Metis.

Berktay, F. (2003c) "Behice Boran: Karar Verme Selahiyetine Sahip Bir Kadın," *Tarihin Cinsiyeti*, İstanbul: Metis.

Berzeg, S. (1995) *Gurbetteki Kafkasya'dan Belgeler*, Ankara: Şafak Matbaası.

Boratav, A., der. (1985) *Tarih ve Tarihçi. Annales Okulu İzinde*, Ankara: Alan.

Bridenthal, R., Koonz, C. ve Stuard, S. (1987) *Becoming Visible: Women in European History*, Houghton Mifflin Company.

Bock, G. (1989) "Women's History and Gender History: Aspects of an International Debate," *Gender and History*, cilt: 1, sayı: 1.

Bock, G. (2004) *Avrupa Tarihinde Kadınlar*, İstanbul: Literatür.

Çağlayan, H. (2007) *Analar, Yurttaşlar, Tanrıçalar: Kürt Kadın Hareketinde Kadınlar ve Kürt Kadın Kimliğinin Oluşumu*, İstanbul: İletişim.

Çaykara, E (2008) *Arkeolojinin Delikanlısı: Muhibbe Darga*, İstanbul: Can.

Çakır, S. (1989 a) "Osmanlı Kadınının Yeni Bir Kimlik Kazanma Aracı: Osmanlı Müdafaa-i Hukuk-u Nisvan Cemiyeti," *Tarih ve Toplum*, Haziran, sayı: 6, s. 6-21.

Çakır, S. (1989b) "Bir Osmanlı Kadın Derneği: Osmanlı Türk Kadınları Esirgeme Derneği," *Toplum ve Bilim*, sayı: 45.

Çakır, S. (1991a) "II. Meşrutiyet'te Osmanlı Kadın Hareketi," doktora tezi, İÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Siyaset Bilimi

Çakır, S. (1991b) "Osmanlı Kadın Dernekleri," *Toplum ve Bilim*, Bahar, s. 139-157

Çakır, S., Toska Z. vd (1993a) *Eski Harfli Türkçe Kadın Dergileri Bibliyografyası*, İstanbul: Kadm Eserleri Kütüphanesi ve Metis.

Çakır, S. (1993b) "Programlarıyla Yüzyılın Başında Kadın Dernekleri," *Sosyo-Kültürel Değişim İçinde Türk Ailesi*, İstanbul: Ülke.

Çakır, S. (1994 a) "Osmanlı Kadını Bilinçlenme Yolunda: Beyaz Konferanslar," *Tarih Toplum*, Mart.

Çakır, S. (1994b; genişletilmiş yeni basım 2011) *Osmanlı Kadın Hareketi*, İstanbul: Metis.

Çakır, S. (1996a) "Kadın Çalışmaları Bilimde Neleri, Nasıl Sorguluyor," *İnsan, Toplum, Bilim*, der. K. Lordoğlu, İstanbul: Kavram.

Çakır, S. ve Akgökçe N., der. (1996b) *Farklı Feminizmler Açısından Kadın Araştırmalarında Yöntem,* İstanbul: Sel.

Çakır, S. (1996c) "Tarih İçinde Görünürlükten Kadınların Tarihine: Türkiye'de Kadın Tarihi Yazmak," *Farklı Feminizmler Açısından Kadın Araştırmalarında Yöntem,* İstanbul: Sel.

Çakır, S. (1997) "Kadın Tarihinden İki İsim: Ulviye Mevlan ve Nezihe Muhittin," *Toplumsal Tarih,* sayı: 46.

Çakır, S. ve Gülbahar, H. (1999) "Kadının Yüzyılı Kronolojisi 1800-1999," *Kadın Hareketi 2000* Yılı Ajandası, İstanbul: Kadın Eserleri Kütüphanesi.

Çakır, S. (2001) "Tarih Yazımında Kadın Deneyimlerine Ulaşma Yolları," *Toplumsal Tarih,* Mart, s. 28-35.

Çakır, S. (2003) "Kadınlığın İlk Tarihi Şikayeti: Beyaz Konferanslar," *Tarih-Toplum,* Mart, sayı: 231.

Çakır, S. (2006a) "Fatma Aliye (1862-1936)," *A Biographical Dictionary of Women's Movements and Feminisms: Central, Eastern, and South Eastern Europe, 19th and 20th Centuries,* der. F. de Haan, K. Daskalova ve A. Loutfi, Budapeşte ve New York: Central European University Press.

Çakır, S. (2006b) "Mevlan Civelek, Ulviye (1893-1964)," *A Biographical Dictionary of Women's Movements and Feminisms,* der. F. de Haan vd.

Çakır, S. (2006c) "Muhittin, Nezihe (1889-1958)," *A Biographical Dictionary of Women's Movements and Feminism,* der. F. de Haan vd.

Çakır, S. (2007a) "Sözlü Tarih Projelerinde Yöntemsel ve Etik Sorunlar ve Bu Sorunları Çözme Yolları," *Kuşaklar, Deneyimler, Tanıklıklar: Türkiye'de Sözlü Tarih Çalışmaları,* der. A. İlyasoğlu, G. Kayacan, İstanbul: Tarih Vakfı.

Çakır, S. (2007b) "Feminism and Feminist History-Writing in Turkey: The Discovery of Ottoman Feminism," *Aspasia: The International Year Book of Central, Eastern and Southeastern European Women's and Gender History,* Berghahn Journals, sayı: 1.

Çakır, S. (2007c) "Feminizm: Ataerkil İktidarın Eleştirisi," *Modern Siyasal İdeolojiler,* der. B. Örs, İstanbul: Bilgi Üniversitesi.

Çakır, S. (2009) "Osmanlı'da Kadınların Mekânı, Sınırlar ve İhlaller," *Cins Cins Mekân,* der. A. Alkan, İstanbul: Varlık.

Çakır, S. (2010) "Osmanlı Kadın Hareketi: 20. Yüzyılın Başında Kadınların Hak Mücadelesi," *Türkiye'de Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları: Eşitsizlikler, Mücadeleler, Kazanımlar,* der. H. Durudoğan, F. Gökşen, B. E. Oder, D. Yükseker, İstanbul: Koç Üniversitesi.

Çalışlar, İ. (2006) *Latife Hanım,* İstanbul: Doğan Kitap.

Çalışlar, İ. (2010) *Halide Edib, Biyografisine Sığmayan Kadın,* İstanbul: Everest.

Çeri, Bahriye (1996) *Türk Romanında Kadın 1923-1939,* İstanbul: Simurg.

Çığ, M.İ (1998) *Inanno'nun Aşkı, Sümerde İnanç ve Kutsal Evlenme*, İstanbul: Kaynak.

Darga, M. (1976) *Eski Anadolu'da Kadın*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi.

Davaz-Mardin, A. (1998) *Kadın Süreli Yayınları Bibliyografyası (1928-1996)*, İstanbul: Kadın Eserleri Kütüphanesi.

Davidoff, L. (2001) *Feminist Tarih Yazımında Sınıf ve Cinsiyet*, çev. Zerrin Ateşer, Selda Somuncuoğlu, İstanbul: İletişim.

Demirdirek, A. (1993) *Osmanlı Kadınlarının Hayat Hakkı Arayışlarının Hikâyesi* Ankara: İmge,

Durakbaşa, A. (1987) "The Formation of Kemalist Female Identity A Historical-Cultural Perspective," yüksek lisans tezi, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi.

Durakbaşa, A. (1988) "Cumhuriyet Döneminde Kemalist Kadın Kimliğinin Oluşumu," *Tarih ve Toplum*, sayı: 5.

Durakbaşa, A.(1996) "Feminist Tarih Yazımı Üzerine Notlar," *Kadın Araştırmalarında Yöntem*, der. Çakır, S. ve Akgökçe, N., İstanbul: Sel.

Durakbaşa, A. (2000) *Halide Edib, Türk Modernleşmesi ve Feminizm*, İstanbul: İletişim.

Durakbaşa, A. (2001) "Tarih Yazımının Yeni Olanakları, Aile Tarihi ve Yerel Tarih," *Yerel Tarihçilik Kent, Sivil Girişim, Yerel Tarih Grupları Deneyimi*, İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı.

Durakbaşa, A. (2006) "Edib Adıvar, Halide (1884-1964)," *A Biographical Dictionary of Women's Movements and. Feminisms*, der. F. de Haan vd, s. 120-3.

Durakbaşa, A. (1988) "Cumhuriyet Döneminde Kadın ve Erkek Kimliklerinin Oluşumu: Kemalist Kadın Kimliği ve Münevver Erkekler," *75. Yılda Kadınlar ve Erkekler*, der. A. Berktay Hacımirzaoğlu, Istanbul: Tarih Vakfı.

Durakbaşa, A. ve İlyasoğlu, A. (2001) "Formation of Gender Identies in Republican Turkey and Women as Transmitters of Herstory of Modernization," *Journal of Social History*, Eylül.

Ekmekçioğlu, L. ve Pınar, M. (2006) *Bir Adalet Feryadı Osmanlı'dan Türkiye'ye Beş Ermeni Feminist Yazar: 1862-1932*, çev. Z. Kılıç, S. Alanyan, İstanbul: Aras.

Faroqhi, S. (1999) *Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir?*, çev. Z. Altok, İstanbul: Tarih Vakfı.

Faroqhi, S. (2000) "18. Yüzyıl Anadolu Kırsalında Suç, Kadınlar ve Servet," *Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları*, der. M.C. Zilfi, çev. Necmiye Alpay, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Flexner, E. (1959) *Century of Struggle: The Woman's Rights Movement in the United States*, Harvard University Press.

Gerber, H. (1980) "Social and Economic Position of Women in an Ottoman City, Bursa 1600-1700," *International Journal of Middle East Studies*, sayı: 12.

Gluck, S. B. ve Patai, D., der. (1991) *Women's Words: The Feminist Practice of Oral History*, Routledge.

Göçek, F., Baer, M. (2000) "18. Yüzyıl Galata Kadı Sicillerinde Osmanlı Kadınlarının Toplumsal Sınırları," *Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları*, der. M.C. Zilfi, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Gümüşoğlu, F. (2001) *Cumhuriyet'e İz Bırakanlar-Onuncu Yıl Kuşağı*, İstanbul: Kaynak.

Güsar, V. (1975) "Çerkez Kadınları Teavün Cemiyeti," *Kafkasya* Dergisi, sayı: 48.

İlyasoğlu, A. (1996) "Türkiye'de Kadm Tarihinin Araştırılmasında Yöntem Sorunları ve Sözlü Tarih Yöntemi," *İnsan Toplum ve Bilim*, der. K. Lordoğlu, İstanbul: Kavram.

İlyasoğlu, A. (1998) "Cumhuriyetle Yaşıt Kadınların Yaşam Tarihi Anlatılarında Kadınlık Durumları, Deneyimler, Öznellik," *75 Yılda Kadınlar ve Erkekler*, der. A. Berktay Hacımirzaoğlu, İstanbul: Tarih Vakfı.

İlyasoğlu, A. (2001) "Kadınların Yaşam Tarihi Anlatılarına Kadın Çalışmaları Alanından Bakış," *Yerli Bir Feminizme Doğru*, der. A. İlyasoğlu ve N. Akgökçe, İstanbul: Sel.

Jennings, R. (1975) "Women in Early 17th Century Ottoman Judical Records, The Sharia Court of Anatolian Kayseri," *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, sayı: 18. s. 53-114.

Kabaş, S. (2010) *Hayatını Seçen Kadın: Nermin Abadan Unat*, söyleşi, İstanbul: Doğan Kitap.

Kafadar, C. (1994) *Asiye Hatun'un Rüya Mektupları*, çev. Cemal Kafadar, İstanbul: Oğlak.

Kandiyoti, D. (1991) "End of Empire: Islam, Nationalism and Women in Turkey," *Women, Islam and the State*, der. D. Kandiyoti, Philadelphia: Temple University Press.

Kandiyoti, D. (1998) *Cariyeler, Bacılar, Yurttaşlar*, İstanbul: Metis.

Kaymaz, K. (2009) *Gölgedeki Kalem: Emine Semiye*, İstanbul: Küre.

Kelly-Gadol, J. (1977) "Did Women Have a Renaissance?," *Becoming Visible: Women in European History*, der. R. Bridenthal ve C. Koonz, Boston: Houghton Mifflin.

Kelly-Gadol, J. (1982) "Early Feminist Theory and the Querelle des Femmes, 1400-1789," *Signs*, sayı: 8.

Kılıç Denman, F. (2009) *İkinci Meşrutiyet Döneminde Bir Jön Türk Dergisi: Kadın*, İstanbul: Libra.

Kleinberg, J., der. (1998) *Retrieving Women's History*, Oxford ve New York: Berg UNESCO.

Köksal, D. (1998) "1930'lar 40'larda Kadın, Cinsiyet ve Ulus," *Toplumsal Tarih*, sayı: 51.

Lerner, G. (1979a) *The Majority Finds its Past,* New York: Oxford University Press.

Lerner, G. (1979b) *The Challenge of Women's History*, NewYork, Oxford: Oxford University Press.

Lewis, J. (1981) "Women, Lost and Found: The Impact of Feminism on History," *Men's Studies Modified: Ithe Impact of Feminism on the Academic Disciplines*, der. D. Spender, Oxford: Pergamon Press.

Mies, M. (1996) "Feminist Araştırmalar İçin Bir Metodolojiye Doğru," Kadın Araştırmalarında Yöntem, der. S. Çakır, N. Akgökçe, İstanbul: Sel.

Özbay, F. (1999a) *Türkiye'de Evlatlık Kurumu: Köle mi Evlat mı?*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi.

Özbay, F. (1999b) "Gendered Space: A New Look at Turkish Modernisation," *Gender and History,* cilt: 11, sayı: 3.

Özsan, G., Durakbaşa, A. ve Karadağ, M. (2009) "Eşraf Ailelerinde Kadın Anlatıları," *Kadın Belleğini Oluşturmada Kaynak Sorunu*, der. Türe, D. F. ve Keleşoğlu, B.T. İstanbul: Kadir Has Üniversitesi ve Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı.

Pierce, L. (1996) *Harem-i Hümayun: Osmanlı İmparatorluğunda Hükümranlık ve Kadınlar,* çev. A. Berktay, İstanbul: İletişim.

Rousseau, J.J. (1945) *Emil Yahut Terbiyeye Dair,* yay. haz. Hilmi Ziya Ülgener, İstanbul: Türkiye Yayınevi.

Pateman, C. ve Shanley, M.L (1990) Feminist In*terpretations and Political Theory*, Cambridge, Polity Press.

Pateman, C. (1993) "Kardeşler Arası Toplumsal Sözleşme," *Sivil Toplum ve Devlet*, der. J. Keane, çev. Aksu Bora, İstanbul: Ayrıntı.

Santoro L'Hoir, F. (1994) "Tacitus and Women's Usurpation of Power," *Classical World*, sayı: 88.

Saraçgil, A. (2005) *Bukalemun Erkek:Osmanlı İmparatorluğunda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Ataerkil Yapılar ve Modern Edebiyat*, çev. Sevim Aktaş, İstanbul: İletişim.

Saygılıgil, F. (1999) "Osmanlı Devletinde İstanbul'da Kadınlara Hizmet İçin Açılan Hastane ve Klinikler," yüksek lisans tezi, İÜ Deontoloji ve Tıp Tarihi Ana Bilim Dalı.

Saygılıgil, F. (2010) *Kainatta Bir Nokta: Nüzhet Gökdoğan*, İstanbul: Kültür Üniversitesi.

Scott, J.W. (1987) "Women's History and the Rewriting of History," *The Impact of Feminist Research in the Academy,* der. C. Farnham, Bloomington: Indiana University Press.

Scott, J.W. (1988) "The Problem of Invisibility," *Retrieving Women's History*, der. J. Kleinberg, Oxford: Berg Publishers, s. 5-29.

Scott, J.W. (1996) *Feminism and History*, Oxford: Oxford University Press.

Scott, J.W. (2007) *Toplumsal Cinsiyet Faydalı Bir Tarihsel Analiz Kategorisi*, İstanbul: Agora Kitaplığı.

Spongberg, M. (2002) *Writing Women's History since The Renaissance*, New York: Palgrave, Macmillan.

Stanley, L. ve Wise, S. (1988) "Method, Methodology and Epistemology in Feminist Research Process," *Feminist Praxis*, der. L. Stanley, Londra: Routledge. s. 20-59

Sümer, T. (1968) "Türkiye'de İlk Defa Kurulan Kadınları Çalıştırma Cemiyeti," *Belgelerle Türk Tarihi* Dergisi, Temmuz.

Şiddete Karşı Anlatılar: Ayakta Kalma ve Dayanışma Deneyimleri (2008) İstanbul: Mor Çatı Kadın Sığınağı Vakfı.

Şimşek-Rathke, L. (2011) *Dünden Kalanlar-Türkiye'de Hemşirelik ve GATA TSK Sağlık Meslek Lisesi Örneği*, İstanbul: İletişim.

Talay-Keşoğlu, B. (2007) "*Socialist Women Organisations in Turkey 1975-1980*," doktora tezi, BÜ Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü.

Tan, M. G. ve Şahin, Ö. (2007) *Cumhuriyette Çocuktular*, İstanbul: Boğaziçi.

Tekeli, Ş. (1982) *Kadınlar ve Siyasal Toplumsal Hayat*, İstanbul: Birikim.

Tekli Ş., der. (1990) *1980'ler Türkiye'sinde Kadın Bakış Açısından Kadınlar*, İstanbul: İletişim.

Thompson, E.P. (2002) *İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu*, çev. U. Kocabaşoğlu, İstanbul: İletişim.

Toprak, Z. (1988) "Halk Fırkasından Önce Kurulan Parti: Kadınlar Halk Fırkası," *Tarih ve Toplum*, sayı:5.

Toprak, Z. (1989) "Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyeti, Kadın Askerler ve Milli Aile," *Tarih ve Toplum*, Mart, sayı: 51.

Türe, F. (2007) *Images of Istanbul Women in the 1920*, Boğaziçi Üniversitesi Boğaziçi Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü doktora tezi.

Üstel, F. (2004) *Makbul Vatandaşın Peşinde: İkinci Meşrutiyet'ten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi*, İstanbul: İletişim.

Üşür, S.S. (1994) "Liberalizmin Cinsiyetten Arındırılmış Bireyi ve Feminist Eleştiri," *Mürekkep*, Haziran.

Ve Hep Birlikte Koştuk (1996) İlerici Kadınlar Derneği 1975-1980, İstanbul: Açı.

Yıldırım, N., der. (1998) *Sağlık Alanında Türk Kadını*, İstanbul.

Zerilli, L.M.G. (1994) *Signifying Woman: Culture and Chaos in Rousseau, Burke and Mill*, İthaca: Cornell University Press.

Zihnioğlu, Y. (2003) *Kadınsız İnkılap*, İstanbul: Metis.

Kadın Eserleri Kütüphanesi Tarafından Tıpkı Basımı Yapılan
Osmanlı Kadın Dergileri:

Kadın Yolu-Türk Kadın Yolu (1925-1927) yay. haz. N.Y. Ateş (2009).
Kadınlar Dünyası (1913-1921) yay. haz. F.B. Yılmaz ve T.G. Demircioğlu (2009). Derginin ilk yüz sayısının tıpkı basımı.
Hanımlara Mahsus Gazete (1895-1908) yay. haz. M. Çiçekler ve M.F. Andı (2009). Dergideki yazılardan bir seçki yapılmıştır.
Kadın (1908-1909) yay.haz. F.K. Denman, (2010)
Türk Kadını (1918-1919) yay. haz. B. Talay Keşoğlu ve M. Keşoğlu (2010).

Kadınların Kuşaklar ve Sınıflar Arası Bilgi Aktarımları

FUNDA ŞENOL CANTEK — ELİF EKİN AKŞİT

Funda Şenol Cantek ile beraber kadınların kuşaklar ve sınıflar arası bilgi aktarım süreçlerine ilişkin bir makale yazmaya çalışmak, bilgimizi birbirimize aktarmak, farklı alanlardan beslenmek ve fazla çalışılmamış bir konuda yeni ufuklara açılan kapıların hepsine birden koşuşturmamak için kendimizi frenlemeye uğraşmak zevkli ve meşakkatli bir çaba oldu. Özellikle de kadınların yazdıklarına ve söylediklerine önem veren iki kadın olduğumuz için. Zira bu makale ne "biz" diye bir ağızdan yazabileceğimiz, ne de "ben" diye ayrı ayrı ses verebileceğimiz bir makale. Birinci tekil şahıs ağzından akademik makale yazmanın bile sorgulandığı bir akademik dünyada, biz de kendi yazdığımız bölümleri kendi ağzımızdan yazacağız. Yani ben (Akşit) girişi ve tarihi gelişim bölümünü, Şenol Cantek ise sözlü görüşme analizi bölümünü ve sonucu...

Kısacası bu yazı sadece başka-kadınlar-arası bilgi aktarımına değil, içinde bulunduğumuz bir birbirimize-bilgi-aktarma sürecine işaret ediyor. Bu yazıyı da kapıları açılan yeni alanlara bir bakış olarak değerlendirmekte yarar var. Çünkü kaydettiğimiz görüşmelerden bir internet arşivi oluşturmak ve örneklemimizi genişleterek, konuyu daha geniş kapsamlı bir incelemeye dönüştürmek için çalışmaya başladık, üstelik daha yapılacak çok iş var.[1]

Bu sürecin Türkiye'de feminist düşüncenin yapıtaşlarını oluşturan bir bilim kadını olan Nermin Abadan Unat'a armağan kitabındaki bu yazıyla başlaması—kendisi ne düşünüyor/düşünecek bilemiyorum ama—beni özellikle heyecanlandırıyor. Türkiye'de kadın tarihinin ve bununla ilintili feminist düşüncenin temelini oluşturan İsenbike Togan'a armağan kitabında da kadınlardan öğrenmek konusunu deşmek beni bir bu kadar mutlu etmişti (Akşit, yayıma hazırlanıyor). Bu makalede kadınların birbirinden öğrenmesi meselesini tarihi bir bağlamda, kadınların gayri resmi eğitimi diyebileceğimiz bir çerçevede ele

1 Özellikle internet arşivi için açık bir çağrı yapmak ve on dakikası kullanılmak ve anonim kalmak üzere, çevresindeki kadınlarla bu yazıda çerçevesi verilen türden görüşmeler yapmak isteyenlere kapımızın açık olduğunu belirtmek istiyoruz.

almıştım. Bu çerçeveden bakınca da anlaşılabileceği gibi, şimdiye kadar bu alanda odaklandığım konu kadınlar arasında, resmi olmayan çerçevelerde ama akademik diyebileceğimiz bir bilginin aktarımıydı. Hikâyeler, dini bilgiler, müzik ve önceden belirlenmiş çerçevelerde elişi bilgileri gibi. Öte yandan ebelik, şifa ilimleri gibi 19. yüzyıl itibariyle sadece görünmezleştirilmekle kalmamış, kadınların elinden özellikle alınmış bilgileri merak etmeye devam ettim. Bu yazıda bu konulara yine fazla giremedik ama odak noktamız tarihi olduğu kadar günümüze dair bilgiler de oldu; bu nedenle bir yandan, örneğin bedenimize dair tıbbi bilgilerin yeni pislik-temizlik söylemleriyle (Douglas, 1966) elimizden aldığı bilgileri yeniden ziyaret ettik ama aynı zamanda tıbbi bilgilerin nasıl aramızda yeniden yeniden dolaşıma sokulduğuna ve bunun akıbetine tanıklık ettik. 19. yüzyıldan beri tekrar tekrar cahil ilan edilen ve bilgileri 20. yüzyıl başında cehaletle eş tutulmaya başlanan kadınların (Akşit, 2009b, s. 15) aynı zamanda yeni bilgilerin taşıyıcılığında kamusal eğitimden ya da tıp kurumundan daha etkili olmasının dikkate değer bir süreç olduğunu fark ettik.

Bu yazıyı, bir sözlü görüşmeler üstadı olan Funda ile beraber yazmaya kalkışmaksa başka bir tecrübeydi. Bu yazı için ben altı görüşme yaptım. O ise ondan fazla görüşme yaptığı gibi beraber bulduğumuz ve her görüşmede yeniden düşündüğümüz, eklemeler yaptığımız sorularla kırk kadar görüşmeyi örgütledi. Başlangıçta benim olumlayarak deşmeye çalıştığım bilgi aktarım süreçlerini o eleştiriyordu. Yani bence kadınlar arası bilgi aktarım süreçleri geri kalan, geride kalan bilgi setlerine ulaşma kaynağı olabilecekken o bu süreçleri tam da tahakkümün yeniden üretildiği alanlar olarak görüyordu. Bu çalışmanın sonucunda ben kadınlar arasında dolaşan bilgilerin sandığımın çok ötesinde, onların bilgisinin yerini alan otorite bilgilerince devralındığını ve yeniden üretildiğini fark ettim. Örneğin tıptan türemiş bir temizlik ideolojisinin sınıflar ve kuşaklar arası ne kadar yaygın olarak kabul gördüğünü, bu çerçevede kız enstitülerinin orta sınıf ev idealinin kadınların birbirini ezme aracı haline geldiğini gördüm mesela. Bu benim kız enstitüleri çalışmamda 1950'lere kadar sürdüğüm izin (2005) bugünkü tezahürlerinin ne kadar güçlü olduğunu gösterse de beni çok mutlu etmedi elbette. Ama örneğin dini bilgilerin aktarımında cinselliğin ve beden bilgilerinin açık açık ve bilimsel dile sığınmadan konuşulabilmesi gibi durumlar benim aradığım bilgi setlerine dair ipuçlarını sağladı en azından. Burada elbette dini bilgileri otoriteden, yani bu sefer de hem dini otoritelerin hem de laik devletin kendi din tahayyülünü oluşturduğu Diyanet'in etkilerinden bağımsız bir alan olarak ortaya koymuyorum. Görüşülen kadınların, kadınlar arasında aktarılan dini bilgileri bedene yönelik ve yukarıda zikrettiğim otoriter dillerden farklı pratik bir söylem içerisinde anması ve kimi zaman da bu alanı en azından okulda öğrendikleri bedenden kopuk bilgiyle kontrast halinde ortaya koymasından yola çıkarak kadınların dini söylemleri ipinin ucuna tutunuyorum.

Örneğin yirmilerinin başlarındaki Hansu, annesinin kendisine kasıtlı olarak bedenine veya ev işlerine dair bilgiler aktarmadığını, âdet gördüğünde ne yapabileceğini ise teyzesinin evinde ve dini bilgilerin referans çerçevesi içinde öğrendiğini ifade etti. Keza yirmilerinin sonlarındaki Zöhre de bir kadının rüyasında orgazm olabileceğini babaannesinden, yine bu olay gerçekleştiğinde abdest konusunda ne yapılıp ne yapılmaması gerektiğine ilişkin bir sohbette öğrendiğini söyledi. Kırklarının başlarındaki Melike de annesinin hayattayken ona aktardığı dini bilgilerin okulda göremeyeceği denli günlük hayata ilişkin olduğunu anlattı. Başkalarına yardım etmenin erdeminden, bu erdemin günlük hayatta kişinin kendisinin ve toplumla ilişkisinin tanımlandığı bir alan olarak ne kadar önemli olduğunu kendisine ancak annesinin anlatabildiğini söyledi.

Kadınları Dile Getirmek

Kasım 2010-Nisan 2011 tarihleri arasında yapılan görüşmelerin ortak özelliği her yaştan, sınıftan ve eğitimden yetişkin kadınlarla yapılmış olmalarıydı. Daha çok Ankara'da yaşayanlarla yaptık görüşmeleri, ama hem Ankara'da oturup hayatının farklı dönemlerinde farklı şehirlerde yaşamış kadınlarla ve hem de Niğde, Zonguldak, Yozgat, Antalya, Denizli, Amasya, Afyon ve Eskişehir'den (bu şehirlerin kasabaları ve köylerinde yaşayan birkaç anlatıcı da vardı) 48 kadınla görüşülmüş oldu.[2] Sorulan sorular, demografik bilgileri (yaş, eğitim, varsa meslek, gelir durumu, medeni hal, çocuk sayısı, eşinin yaptığı iş, yaşadığı yer; köy, kasaba, kent) müteakip, şunun gibi sorulardan oluşan bir havuzdan alındı: "Çekirdek aile biçiminde mi yaşıyorlar, büyükler ve diğer akrabalar da evde mi? Ev işleri, çocuk bakımı, eş ile ilişkiler, gündelik hayata dair bilgileri kimlerden ve nasıl almış? Evlenmeden önce, evlilikte cinselliğin nasıl yaşanacağına dair ona akıl veren olmuş mu? Kendinden büyük kadınlardan edindiği bilgiler onun hayatını nasıl etkilemiş? Kendisini en çok hangi konularda bilgili/bilgisiz hissediyor? Komşular, akrabalar ve benzeri yaşça büyük veya tecrübeli kadınlara akıl danıştığı ya da onların akıl verdiği konular neler? Kendisi çevresindeki kadınlara akıl veriyor mu? Bu eylemler hangi mekânlarda, hangi ortamlarda gerçekleşiyor? Kadınlar arası işbölümleri nelerdir? Dini bilgilerini nereden öğrendi? Hikâye ve masalları kimden dinledi? Doğum kontrolü, çocuk yetiştirme, elişleri ve benzeri konularda profesyonel yardım aldı mı?" Görüşmeleri farklı kişiler yaptığından, soruların kendisinden çok görüşmeyi yapan kişilerin merakları ve bazen de an-

2 Bu çalışmaya katkıları için, hem hikâyelerini bizimle paylaşan kadınlara hem de bizim için çeşitli şehirler, kasabalar ve köylerde görüşmeler yapan Sermin Çakmak, Berfin Abdaloğlu, Emel Konya, Hatice Kaya, Döndü Bulut, Ebru Öcalan, Pınar Akgül, Dide Tayfur, Nejat Coşkun, Aynur Tekin ve Şengül İnce'ye teşekkür ederiz.

latıcının kendi hikâyesini anlatmaktaki (benim çok sevdiğim) inadı sonuçları belirledi. Benim merak ettiğim daha çok bilgilerin kimden kime veya tatlı mı sert mi (anne-kaynana) aktarıldığı değil, bu bilgilerin, özellikle de kurumsal olmayanlarının ne olduğu idi. Örneğin Melike, görüşmemizde babaannesiyle oynadığı masal-oyunları da aktardı. Yine Elvan Teyze, Niğde Mahmatlı'da 1950-60'larda (yani tam da Halk Sağlığı uygulamaları taarruza geçtiği sırada) halk arasında uygulanan çiş eğitiminin tüm detaylarını anlattı. Bebekleri toprakla kundaklamanın ince ayrıntıları benim temizlik ideolojisi dediğim şeyden farklıydı ama o haliyle temiz ve hazır bebek bezinden daha sürdürülebilir bir temizlik anlayışına tekabül ediyordu. Elvan Teyzenin anlattığı bir başka önemli şey evde öğrendiği ve kendi çocuklarına öğrettiği Battal Gazi hikâyeleriydi. Okulun verdiği—kamusal—eğitimin sınırlarını zorlayan bu konudan da izleyen bölümde daha ayrıntılı olarak bahsedeceğim. Ama burada kamusal eğitimdeki çetrefil durumların eviçi eğitimde de olduğunu, eviçi eğitimde aktarılan bilgilerin hem çok çeşitli hem de dini veya eğitime dair kurumlarla yakından ilişkili de olabildiğini belirtmekte fayda var. "Kızların eğitimi ve kadınların bilgisi konularını beraber ele almak" o yüzden elzem görünüyor. Bu şekilde, kadınların faaliyetlerine ve kadınların bilgisinin kamusal alanla birleşme noktalarına daha dikkatle bakabilir ve kadınların farklı kurumsal bağlamlarda varoluşlarını daha iyi anlayabiliriz (Akşit, 2009b). Sorduğumuz sorular da kadınları kamusal alanın dışında tutan her türlü tanımı aşındırmaya yönelikti.

Aslında soruların tamamı kamusal alanın kadınların varlığıyla oluşmuş bir fikir olarak yeniden tanımlandığı, kamusal özel ayrımının ötesinde bir zeminde (Landes, 1998; Goodman, 1992) kurgulanmış olmakla beraber Funda'yla ikimizin sözlü tarih, otobiyografi ve mekân çalışmaları gibi kesişen ilgi alanlarımızdan doğan sorulardan bir tanesi de, doğrudan bilgi aktarımıyla ilişkili görünmemekle beraber, bu aktarımın mekânla ilişkisiydi (Boys, 1998; Akşit, 2010). Kadınların mekânla ilişkisinin bizi siyaseti yeniden tanımlamaya mecbur ettiği noktasından hareketle sorulmuş olan bu soruya geri dönüş pek fazla olmamakla birlikte salonun kamusal alanın tekrar nasıl göbeği olduğunun altı bir kez daha çizilmiş oldu.[3] Mutfakta aktarılan—Eser Köker'in (2004) saklı konuşmalarına el sallayan—"çekingen" bilgilere karşı salon kimi zaman zora dayanan, kimi zaman meydan okuyan, kimi zaman iyilik düşünen, kimi zaman koruyan kollayan ama çoğu zaman açık açık bilgi aktarımının mekânıydı. Özellikle de kabul günlerinde... Örneğin İpek, gizli şeyleri mutfakta, arkadaşı Olgun ise "pek gizlisi saklısı olmadığını" belirterek, koridorda veya salonda konuştuklarını söylüyorlardı.

3 Kamusallık mekânlardan soyut bir kavram olsa da, kadınların burjuvaziyi *salon*larda bir araya getirmesinden müteşekkil bir kavram aynı zamanda (Habermas, 1989; Kale, 2002; Fraser, 1992; Akşit, 2010).

FOTOĞRAF 1. Hayalinde hanımının kılığına girmiş Fazilet, salonun da hâkimidir.

Bu yazı için yapılan görüşmelerde aile içi ve yaşa dayanan hiyerarşiler ön plana çıksa da, Aksu Bora (2005) ve Gül Özyeğin'in (2000) ev temizliği ile ilgili görüşme ve analizlerinden, salonun sınıflar arası işbölümü ve hiyerarşilerin bastırılması için de ne kadar merkezi bir alan olduğu ortaya çıkıyordu. Fotoğrafta görülen İrfan Tözüm'ün *Fazilet* filminden aldığımız sahnede olduğu gibi... (bkz. **FOTOĞRAF 1**) Gerçi Bora'nın kitabında benim için en çarpıcı yerlerden birinin, yatak odasının, bu hiyerarşinin tersine döndürüldüğü yer olduğunun belirtildiği bölüm olduğunu söylemeden geçemeyeceğim. Temizlik yapanlar, işverenlerini pislik-temizlik üstünden bir yere kadar yargılayabiliyorlardı ama mahremiyetin ifşası bu yer değiştirme için uygun bir zemin oluşturuyordu. Nitekim Tözüm'ün filminde de Fazilet'in "hanımının" kılığına girdiği yer yine yatak odası idi. Modernliğin kurulduğu yerin neresi olduğu ise tartışma konusu: Nüfus politikalarıyla ve bu politikalara kısmi direnişlerle (Akşit, 2010c; Özbay, 2010) biçimlenen yatak odaları mı, orta sınıf ideallerinin (Akşit, 2005) ta kendisi haline gelmiş salonlar mı?[4] Üstelik bu yerlerde kamusal alan-özel alan meselesi öyle derinden sorgulanmadığında da ilk akla geliverenlerden biri olan hastane koridorlarının, kimi zaman kaynana zulmünden kaçış ve yeni kadınlık bilgilerine kapı açış mekânları haline gelebilmesi (Akşit, 2009a) gibi durumlar bu tip soruları iyice karmaşıklaştırıyor.

4 Mekân, cinsiyet ve modernlik ile ilgili benzeri tartışmaları Mısır üzerinden yürüten güzel bir örnek için bkz. Ghannam, 2002.

2006 yılında bir hastanenin kadın doğum kliniğinde yatan hastalarla yaptığım görüşmelerde; bu bölümün koğuş tipi odalarında, askeri bir hiyerarşinin olduğu, hızla ve arkalarında bir asistanlar ve hemşireler ordusuyla gezen doktorlar dünyasında, hamile, ameliyatlı, kürtaj geçirmiş, yeni doğum yapmış da olsalar kadınların, evin sorumluluğunu ve hane halkının söylemlerini geride bırakmış olarak birbirleriyle yepyeni ilişkilere girebilmeleri, kendi deneyimlerini tüm ayrıntısıyla aktararak bunlardan sonuçlar çıkarabilmeleri beni çok etkilemişti, hâlâ da etkiliyor.

Keza *Feminist Anneler* grubuyla[5] girdiğim ilişki de, akrabalık ilişkilerinden bağımsız, kadınların kendilerinden daha tecrübeli olan kadınlardan öğrendiği, her kadının farklı tecrübesi olduğunun teslim edildiği bir ilişkiler evreninde gerçekleşiyordu. Her birimizin salonu, bazen de parklar ve bahçeler, emekleyen bebeklere ve dolayısıyla bize, kamusal alandan sayılan kafe gibi alanlardan çok daha fazla yer açtığı için bizim için de kamusal alanın ta kendisi oluyordu bu buluşmalarda. Üstelik salon, yatak odası gibi ayırımlar da çok ders kitabından çıkma gibi duruyorlardı bu buluşmalarda. Zira o kalabalık geldiğinde, bütün odalar salona eklemleniyor, çok fonksiyonlu, aynı anda pek çok başka yer olabilen ya da farklı zamanlarda farklı yerlere dönüşebilen heterotopik alanlar oluşturuyorlardı (Foucault, 1980; Akşit, 2009b). Alanların bu dönüşümüne Hansu da işaret etti: Kendi odalarının dindar misafirler için mescide, çocuklu misafirler için kreşe dönüştüğü kabul günlerinden bahsetti. Evin, "özel" alanın bu çok yerliliği "sokakta bebek ağlarken, aynı zamanda bu gibi işler için asla düşünülmeyerek yapılmış olan kaldırımlardan bebek arabasını sürüklerken, etraftan gelen kınayan bakışlar, bebeğimin fazla küçük, fazla çığlıkçı ya da fazla üşüyor olduğuna dair yabancı yorumlar"ın neden kamusal ve bu evlerin neden özel addedildiğini tekrar tekrar sorgulatıyor (Akşit, 2009b, s. 22).

Kadınlar arası bilgi aktarımının zaman, mekân ve bazen de otorite tanımamasıyla yakından ilişkili ve benim bu devam edecek olan çalışmada, kendi hayatımda da gördüğüm halde bu kadar net tespit edemediğim son bir şeyin altını çizerek, önce kadınlar arası bilgi aktarımının yakın bir tarihçesine daha sonra da görüşmelerin ayrıntılı analizlerine gireceğimiz bu yazıya girizgâhı bitirmek istiyorum: Daha önce de Hansu'nun hikâyesinde belirttiğim çocuklarına *bilgi aktarmaya direnen kadınlar* meselesi. Ya da kendileri günümüzün kadınlık bilgisi diyebileceğimiz, temizlik ideolojisi, orta sınıf idealleri meselelerine ayarlı bir bilgiye haiz kadınların kendi kızlarına bu bilgileri aktarmamak yoluyla o kızları özgürleştirme çabaları. Bu çabalar genellikle kızlarını okutma çabasıyla beraber gidiyor ama okuyan kızlarının evlilikte kendilerinden beklenen katmerli özveriyi gösterememeleri, buna niyet etseler bile, bu özveri için

5 Daha fazla bilgi için bkz. http://feministanneler.blogspot.com.

gerekli bilgilere sahip olmamaları sebebiyle ya boşanıyorlar ya da büyük krizler yaşanıyor ve anneler bundan hicap duyuyor. Bu noktada devreye anneanne ve babaanneler giriyor: İpek, mesela, ev ile ilgili bilgileri bilge bir kadın olarak gördüğü anneannesinden almış. Mısra da... Ama Mısra, kızına ev işi, yemek öğretmemiş. Mısra'nın böylesi bir bilgiyi kızına aktaramaması biraz da kızının buna direnmesindenmiş ama Zöhre'nin annesi ideal bir gelin olarak anılan bir Çerkez kızı olduğu halde, kendi kızına bu bilgileri bile bile öğretmemiş. Denizhan'ın annesi ise "ev" bilgilerini öğretmeyip beden bilgilerini çok tıbbi bir dille aktarmış. Haydar Dümen ve *Cinsel Bilgiler Ansiklopedisi* kaynaklı bu medikalize bilgiler, önceleri komik gelse de, sonraları işe yarayan bir bilgi seti idi bir zamanlar. Bu tıbbi bilgi setine başvuru da aslında yukarıda açmaya çalıştığım sessizliğin bir türü idi. Yani kişisel bilgi aktarımı yerine tıbbileştirilmiş bilgi aktarmak, konuşma edimini kişiye özel/mahrem olmaktan çıkarmanın bir yöntemi idi. Bu, kişilerden çıkması istenen ama çıkamadığı için sessiz kalınan ya da yeri biçimlendirilmiş bilgilerle doldurulan süreci Zöhre çok güzel anlattı: Altı yaşına kadar Orta Anadolu taşrasında iyi halli bir evin kalabalık avlusunda büyüyen Zöhre, bu mekânda cinselliğin ve bedene ait tecrübelerin kimseye ait olmayan ve herkese ait bir şey olduğunu söylüyordu. Bir kadınlar çokluğu içerisinde konuşulan meseleler böylece bir kadının bir kadına ya da kıza aktaracağı kendine özel olan şeyler değil, hepsinin yaşadığı veya yaşayacağı şeyler olduğu için hem yüksek sesle uluorta paylaşılabiliyor, hakkında gülüşülebiliyor hem de bunu dile getirenin bedeniyle özdeşleşmiyordu. Daha sonra bu avludan ayrılındığında dört kız kardeş ve anneleri bu tip deneyimlerin aktarımı konusunda çok sıkıntı yaşayacaklardı.

Aynı şekilde Ayşe, kendi kızlarına ev işlerini sadece sorduklarında anlatmıştır, kendisi de annesinden sadece görerek öğrenmiş ve ayrıca halk eğitim kurslarına da devam etmiştir. Yani bir yandan annesinin sessizliğinin yer açtığı biçimlendirilmiş bilgileri almaya devam etmiş ama öte yandan da bu sessizlik, biçimlendirilmiş bilgilere de belli bir mesafe sağlamış onun hayatında. Kısacası, Funda Şenol Cantek'in başta rahatsız olduğu, biçimlendirilmiş bilgi aktarımlarının da durdurulduğu ama yerlerine yenilerinin konamadığı zengin bir durumlar yelpazesi söz konusu. Aynı konuya birimiz olumlayarak, diğerimiz ise olumsuzlayarak baktığımız için giriştiğimiz bu araştırma, aslında aynı şeylerden, yani biçimlendirilmiş ve diyalojik olmayan bilgi setleri ve bu biçimlendirilmişliğe mukabil rahatsız edici/hiyerarşik aktarımları meselesinden rahatsız olduğumuzu ve bu setlerin ve aktarımlarının sadece kaynaklandıkları kurumlarla sınırlı kalmadığını gösterdi. Ama öte yandan da kadınların bu setlere karşı farklı stratejiler geliştirdiğini ve arada, örneğin masalların ve çocukların bedenlerine ve kendi bedenlerine dair bilgilerin aktarılmasında, kimi zaman kurumsal söylemlerin "kılığına girerek" kendi "akademik" bilgilerini yarattıklarına dair ipuçlarını da

ortaya serdi. Yani dini bilgi söylemi ya da tıbbi bilgi yabancılaştırması içinde cinsellik ve bedensel bilgiler aktarılırken, farklı sınıflardan kadınlar aslında aynı yönteme başvuruyorlardı. Hastanede de kadınlar, bir yandan kurumun otoritesine hiç direnmiyor, ama bu kurumsal mekânı kendi bilgi aktarımlarına ve daha çok bedenlerine ilişkin tecrübe paylaşımlarına zemin ediniyorlardı. Halbuki yemek, ev temizliği ve dikiş gibi, nesnelerle ve mekânla ilişkili konular aslında geleneksel bir görüntü kisvesi altında modern devlet söylemlerinin gündelik hayata sirayetine işaret ediyordu. Bu sürecin nasıl geliştiğinin izini, takip eden tarihçe bölümünde sürmeye çalışacağız.

Kızlar, Kadınlar, Tarih

Bu bölümde bir bilgi kaynağı olarak anne ve kayınvalideleri kapsayan ama onların ötesinde bir grubun içinde yer alan kadınların, kadınlardan oluşan dini içerikli metin "okuma grupları"yla örnekleyebileceğimiz rollerinin izini sürmeye çalışacağım. Günümüzde de daha çok cemaat ve tarikatlar bağlamında örneklerini görebileceğimiz bu okuma gruplarında bir kadın dini içerikli metinleri okurken diğerleri dinler. Ama bu gruplar bir yandan göründüğü gibi bir bilgi akışının merkezleriyken öte yandan görünmeyen hiyerarşileri ve güç kaynaklarını barındırırlar. Örneğin okuyan kadın grubun ne en yaşlısı ne en bilgilisidir. Diğerlerinden daha iyi okumaktadır. Aynı şekilde, okunan malzeme burada paylaşılan bilginin en değerlisi olmayabilir. Mesela Osmanlı İmparatorluğu'nda, kadınlar gerek el yazması gerek matbu mevlitlerin kenarlarına kendi hikâyelerini de ekliyorlardı (İlcan, 1998). Yani dinleyici okuyucudan daha çok katılabiliyordu artık sadece okuma etkinliği diyemeyeceğimiz bu etkinliğe. Biçimlendirilmiş bir eğitim kurumundaki bir öğrenciden de çok daha otonomdu üstelik bu açıdan bakıldığında (Akşit, yayıma hazırlanıyor).

Bu bilgi aktarım çerçevesinden söz etmek, aynı zamanda özellikle kuşaklar arası bilgi aktarımının altını çizmek anlamına geliyor. Ve bunu yaparken de kullandığımız en değerli kavramlardan bir tanesi ekberiyet (Togan, 1999, s. 168, 181; 2003, s. 22-8; Peirce, 1998). Yaş hiyerarşileri olarak tarif edebileceğimiz ekberiyet kavramını daha çok Osmanlı İmparatorluğu'nda kardeş katli çerçevesinde yönetici erkeklere referansla ansak da Togan ve Peirce'ın katkılarıyla Türk tarihi ve Osmanlı tarihi alanlarında yaşça ve kademece büyük olan kadınların, "yeni"leri ve gençleri eğitmesi bağlamında da kullanılır olmuştur. Peirce (1998) sarayı anlatır ama sarayda eğitilen kadınların evlendiklerinde sarayda aldıkları eğitimi kendi evlerine taşıdıklarını söyleyerek kavramın uygulama alanını seçkinlerin evlerindeki kadın gruplarına da açar (Akşit, 2009b, s. 17).

Peirce'ın haremi anlattığı dönem, yani 16. yüzyıl sonrasında bu seçkinlerin evlerindeki harem büyük değişiklikler geçirmiştir. Bu evler 16. ve 18. yüzyıllar

arasında sarayın taklitleriyle saraya meydan okumaya başlarken, özellikle saraylı kadınların bilgisinden faydalanmışlardır. Bu dönem hem üzerine az çalışılmış hem de kadınların eğitimi meselesi atlanmış bir dönem olarak çalışılmayı beklemektedir. Takip eden Tanzimat döneminde hem okuma malzemeleri hem de genç kızlık halleri büyük değişiklikler geçirmiştir. Ömer Seyfettin'in (2003) "Bahar ve Kelebekler" hikâyesinde bu değişim ile önceki kuşağın öğrenme hevesi dile getirilir. Önceki kuşaktan bir hanımın Tanzimat kuşağından genç bir kadına "[B]iz de okurduk... O vakit bir kadın için en büyük medh, fâzıla, edîbe, şâire, âkile... hanım olmak idi... Şimdi siz... başka memleketlerin şeylerini öğreniyorsunuz. Onlara benzemek istedikçe kendi benliğinizden uzaklaşıyorsunuz" demesiyle anlatılır. Bunun üzerine hem Tanzimat kızı, hem de önceki kuşak her tarafın hapishaneye döndüğünü ve çıkış yolu bulunmadığını tespit ederler. "Seksen sene evvelki hayatı birden hatırladı; o vakit erkeklerden ayrı bir kadınlar âlemi vardı ki, şimdi tamamıyla dağılmıştı. Bu âlem pek genişti. Binlerce kadın birbiriyle konuşur, görüşür, eğlenirdi. Kendilerine mahsus eğlenceleri, zevkleri vardı. Moda yoktu. Annelerinin esvaplarını kızlar giyer, büyükannelerinin mücevherlerini torunlar takardı." Modanın olmadığını, esvapların kuşaklar arasında değiş tokuş edildiğini, Osmanlı arşivleri 18. yüzyıl belgelerinde yalanlansa da (Akşit, 2005) kadınlar arası bilgi aktarım süreçlerinin dönüşüme uğradığı kesindir.

Roman ve hikâyelerin yanı sıra, biyografi ve otobiyografiler de kadınlar arası bilgi aktarım süreçlerinin takip edilebileceği verimli alanlardır. 19. yüzyıldan 20. yüzyıla dönülürken patlama yapan otobiyografik yazında genç kızlık tarihinde özellikle kadınlardan öğrenme süreçlerinin belirgin olduğu ortaya çıkar (Gerstenberger, 2000; Adak, 2005). Bu bağlamda Peirce'ın kaldığı yerden Fatma Aliye'nin kendi otobiyografik romanları ve Ahmet Mithat Efendi'nin onun biyografisiyle çerçevelediği otobiyografisi devam eder. Ahmet Mithat Efendi'nin Fatma Aliye biyografisinin içinde Fatma Aliye'nin kendi hakkında bizzat yazdığı pasajlar da vardır. 19. yüzyıl sonu 20.yüzyılın başında Fatma Aliye, İslam tarihinde eğitici kadınlar arayıp bulmuştu (1895). Çocukluğunda da Akyüz'ün sözünü ettiği (2004, s. 3, 1999, s. 12) "[...] âlim kadınların peşinde dolanıp onlardan kalan artıkları yiyerek onlardan feyz alacağını" ummuştu (Ahmet Mithat Efendi, 1998, s. 46). Fatma Aliye beş yaşında *Kuran*'ı hatmetmiş ve hanelerindeki diğer kadınlarla mevlit okumuştu. Doğumlar, ölümler, anmalar için mevlit okumaları 14. yüzyıldan beri kadınlar arası bilgi aktarımının temel alanlarından biridir (Tapper ve Tapper, 1987). Doğum, ölüm gibi bedenin keskin dönüşümlerine işaret eden süreçlerin dine dair ama dinin merkezinde olmayan metinlerce çerçevelenmesi mevlitte olduğu gibi, yine kadınların favori okuma malzemelerinden olan *Battalname*lerde de dikkati çeker: *Battalname* aslında 12. yüzyılda oluşturulup 15. yüzyılda yazılan ve 19. yüzyılda matbaanın imkânlarıyla daha geniş kitlelere ulaşan, Anadolu'nun İslamlaşma sürecini anlatan bir metindir. Üstelik neredeyse

tek değişmez kahramanı bir erkektir. Ama bu dini addedilen metin kadınlarca okunmaya devam etmiş, Battal Gazi'nin ayrıntılarıyla güzellenen bedeni, aşkları ve evlilikleri kadınların sahiplendiği bu din alanında yerini bulmuştur.

Nancy Tapper'ın mevlitin kadınların sahiplendiği bir din alanı olduğunu savunduğu makalelerinden önce, 1980'de yayımladığı "Hamiler ve Metresler" makalesi de Türkiye ve İran'da farklı yerleşim birimlerinde yaptığı antropolojik araştırma sonucu, kadın gruplarının kadınlar için kimi zaman kadın-erkek karışık gruplardan daha çok güç ürettiğini gösteren değerli bir makaledir. Roberta Wollons da (1990, s. 51; 2009) 19. yüzyıl Amerikan kadınlarına dair incelemelerinde beklendiği üzere kadın kulüplerinin muhafazakârlığı yeniden üretebildiğini ama beklenmedik bir şekilde popülerliklerinin kadınları özgürleştirmeye yaradığını (1990, s. 52) ya da misyoner kadınların gittikleri yerlerden etkilendiklerini ve misyoner erkeklere de meydan okuyarak daha feminist bir çizgi yakalayabildiğini gösterdi. Zamanında aile çalışmaları ve Osmanlı tarihi de muhafazakâr addedildiği için "ilericiler"den ilgi görmemişti. Kadınların kadınlarla ilişkilerine değer veren Fatma Aliye gibi kadın yazarların muhafazakâr addedilmesi de bu çerçevede yeniden değerlendirilmelidir. Binbir Gece Masalları, Battalname gibi hikâyeleri evde öğrenen Aliye ve kız kardeşi Emine Semiye hanımların eğitimleri onları eğitimsiz ve yoksul kadınlara karşı mesafeli kılsa da, kız kardeşlerin yazar olarak kamusal alanda yüklendikleri rol onları kadın yoksulluğuna çözüm aramaya ve kadınların kamusal alanlarının her sınıftan tezahürlerini desteklemeye itiyordu. Fatma Aliye kadınlar arası dünyaları zengin, yoksul, efendi ve köle genç kız ve kadınların tek desteği olarak kurmuştu (2005, 2007). Osmanlı İmparatorluğu'nun son zamanlarına kadar evlerde okunan Battalname (Dedes, 1996), Kerem, Garip, Köroğlu 1930'larda ve 1960'larda yeniden, romanlaştırılarak yazıldığında (Öztürk, 2006) içinde kadınlara dair pek az şey kalmıştı. Bir yandan da bu kahramanların sözlü hikâyeleri, Elvan Teyzenin deneyiminde gözlemlediğimiz gibi, kimi zaman bu kitaplardan da beslenerek, halk arasında ve kadınlar tarafından halen anlatılıyor.

Kısacası kadınların kahramanlık hikâyelerine sadece okuyucu olarak değil, oluşturan, destekleyen ve devam ettiren kişiler ve gruplar olarak katkıları gerek kadınlar arası bilgi aktarımı meselesinin gerekse destanların değişen niteliklerinin merkezi özelliklerindendir. Halide Edip, *Sinekli Bakkal*'da, Rabia'nın mahallerindeki zengin konağa devam ederken yaşadıklarını anlatarak, sadece yaş hiyerarşilerinin değil sınıf hiyerarşilerinin de kadınlar arası bilgi aktarımının önemli bir parçası olduğunu hatırlatır (1936). Yirminci yüzyılın başında, 1925'te, "Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin Seddine Dair Kanun" ve 1927'de Latin harflerine geçiş bu grupların devamlılığını da etkilemiştir. Bu noktadan sonra eviçi eğitim her an tarikatlarla ilişkilendirilebilecek ve eski yazının promosyonunun yapıldığı bir alan olarak damgalanmış ve sonuçta okuma malzemesinde yeni

harflerle milliyetçi tahrifat yapılırken tarikatlarla ilişkilenmemiş okuma grubu da pek kalmamıştır.

Söz konusu kadın okuma grupları günümüzde de tarihle ilişkinin bir yolu olarak devam ediyor. Melike'nin anlatımına göre, kadınlar bu gruplarda yine ek bilgiler aktarıyorlar ama bu daha çok diğer sohbetlerden edinilmiş, ya oralarda okunmuş ya da oralarda başka kadınlardan duyulmuş bilgilerin aktarımını içeriyor. Her ne kadar yapılandırılmış bir biçimde de olsa okuma gruplarının okuduğu malzeme kısa ve değişken. Milliyetçi tahrifat sonrası Battalname'ler artık bu grupların okuma malzemesi arasından çıkmış durumda. Üstelik bu sohbetlerin daha az yapılandırılmış olan, yani okumayla daha az ilişkili olan kısmı daha fazla çeşitlilik içeriyor. Bir yandan evin sunumu, bu gruplarda yenilmek üzere üretilen yiyecekler bu bilgi aktarımlarının önemli alanlarından birini oluşturuyor. Yemek tarifleri hem kadınların birbirlerinden hem de televizyondan edindiği ve 45 yaşında bir kadının bile çok yakındaki gençliğine oranla inanılmaz çeşitlendiğini fark ettiği yeni alanlara tekabül ediyor. Yani daha yirmi sene önce neredeyse sadece kız enstitüsü kitaplarından ve halk eğitim kurslarından devşirilmiş bilgilere şimdi yöresel çeşitlilik ve televizyon aracılığıyla uluslararası çeşitlilik katılmış durumda. Kadınlar kendilerini hâlâ bir nevi şifacı olarak görüyorlar ve hazırladıkları yemeklerin buna aracı olmasını istiyorlar.[6] Her ne kadar kadın toplantılarında şifadan çok, kısa bir sürede ve tüm öbür işlere rağmen—çocuklar, çocukların ödevleri (çocuklarının ödevleriyle uğraşmak zorunda kalıp müfredatla tekrar tekrar başka gözlerle cebelleşen kadınlar da başka bir çalışmanın konusu), temizlik, bazen yaşlı bakımı—üretilen yemeklerin çeşitliliği ve lezzeti ön planda olsa da, kısıra koyulan nar ekşisinin şifası, fıstıklı gibi görünen kekin aslında ıspanaklı olması ve ıspanağın faydaları konuşma konuları arasında yer alıyor. Kanser gibi hastalıkların yaygınlaşmasıyla ev ahalisi için hazırlanan salataların çok çeşitli sebzeleri içermesi kadınların özellikle önemsediği bir konu.

Evin temizliği bir yandan sokağın temizliğiyle kontrast halinde yüceltilen bir mevzu olmakla beraber temizlik malzemelerinin aslında sağlığa zararlı olması meselesi de kadınlar arası sohbetlerin önemli odak noktalarından biri. Bu durumda kadınlar kendi sağlıkları pahasına hane halkının sağlığını koruyan temizlik şehitleri olarak kurguluyorlar kendilerini. Tıbbi bilgilerin değişkenliği ve medyanın bu değişkenliği her yeni haberinde manipüle etmesi kadınlara bildikleri yoldan kolay kolay şaşmamaları için bir neden sunuyor. "Bugün böyle diyorlar ama kim bilir yarın ne diyecekler" derken özellikle anne sütünün 1960'lar ve 1970'lerde bebek maması tarafından bir şekilde ikame edilebileceği söylemini müteakip ana sütüne dönüş örneği veriliyor. Bedenlere dair tıbbi bilgiler bu

6 Latin Amerikalı kadınların bu konudaki deneyimleri hakkında keyifli bir okuma için bkz. Laura Esquivel, *Saklı Lezzetler*, çev. O. Öztunalı, İstanbul, Can Yayınları, 2010.

anlamda bir yandan sorgulanıyor ama bir yandan da kanser, alzheimer, MS gibi görece yeni yaygınlık kazanan veya yaygınlığı görünür hale gelen hastalıklarla mücadelede başka bilgilerle birleştirilerek değer kazanıyor.

Anneler veya kaynanalar gelinlerine ya da komşular birbirlerine temizliği öğütlerken tıbbi bir temizlik ideolojisinden güç alıyorlar tüm değişkenliğine rağmen, bu da ataerkil pazarlık alanlarından birinin kurumlar haline geldiğinin açık bir örneği (Kandiyoti, 1997). Öte yandan özellikle annelerin kızlarına tıbbi cinsel bilgi aktarımında "bilinçli ve modern anne" olmaktan ziyade, kızıyla kuramadığı kişisel ilişkiyi tıbbi bilgilerle ikame etmesi gibi durumlar hiyerarşilerin güçlenmesi için yaratılan ataerkil pazarlığın sessizliğin ikamesi haline de gelebildiğinin ipuçlarını veriyor. Ama bu yer değiştirmede kurumsal söylemlerin "kılığına girerek" kendi sessizleştirilmişliğini bozma gibi durumlar da söz konusu oluyor. Yani dini bilgi söylemi ya da tıbbi bilgi yabancılaştırması içinde cinsellik ve bedensel bilgiler aktarılırken, tecrübe aktarımı için gereken ve farklı sınıflar ve kuşakları birbirine bağlayan "biz dili" farklı bir yerden yakalanmış da oluyor. Bu da, bir yandan kurumun otoritesine direnmeden hastaneyi kendi bedenlerine ilişkin bilgi aktarımının mekânı haline getiren kadınlarda olduğu gibi, ataerkil pazarlığın kadınlar tarafından kişilerle değil kurumlarla ilişkilendirildiğini ama bu kişisellikten çıkışın kadınların kendileri için tahakküm mekanizmaları yaratabildiği gibi, alan da açabildiğini gösteriyor. Cinsel bilgileri daha önceki kuşaktan, daha çok anneanne ve babaannelerinden, dini bilgilerin aktarımı aracılığıyla almayı başarabilen kadınlar aynı pazarlığı bu sefer din ile yapıp, dini söylemleri kendi bedenlerine ilişkin bilgi aktarımları için kullanmayı başararak bu pazarlığı dönüştürmeyi de becermişlerdir. Bu noktada bu bölümü bitirirken din ve tıp müesseselerini zaten kadınlardan kopuk görmediğimi, bu müesseselerin ataerkil söylemlerce sömürge haline getirilip, eviçi emeğin artık değerinin üzerine konarak uzman olma avantajına sahip olmuş olan erkeklerce uzmanlaştırılıp kendilerinin birer ataerkil söylem haline dönüştürülmüş olmasının aslında bu müesseseleri sadece ataerkil söylemlerden ibaret kılmadığını ifade etmeliyim. Yani kadınların bu kurumların kenarlarında tuttukları yerler, bu tıbbın ve dinin alaka alanını, yani insan olmayı ve buna bağlı bedensel ve ruhsal hassasiyetleri, yaşamın hem çok değerli hem çok değersiz olabilmesini, bu değer ve değersizliğin haksızlığa zemin oluşturması hadisesini (Butler, 2004) tam da on ikiden vuruyor diye de düşünülebilir.

Bizi Bir Araya Getiren...

Bu çalışmanın ilhamını, bir yaz öğle sonrası evin açık penceresinden içeri dolan bir kadınlar arası sohbetten aldım. Hâlâ bir mahallede yaşama şansına sahip olduğumdan, hane içi pratiklerin, hele mevsim yazsa, karşılıklı görülür,

duyulur ve paylaşılır olması kaçınılmaz. Söz konusu sohbet, bir kabul gününün olağan gündemini yansıtıyordu. Genç bir kadının dilinden kaynanasına yönelik eleştiriler, arka planda ona hak veren diğerlerinin mırıltıları... Derken, erkeklerin yarattığı modern dünyada "kocakarı" denilerek ötelenen, alaya alınan bir "ekber kadın" aldı sözü. Sesinin tonu, özgüveni ile ortamda hâkimiyet kurduğunu hissettirerek, "Yanlışsın" yargısıyla başladığı sözünü, genç kadına kaynanasını, kocasını öfkelendirmeden nasıl bertaraf edeceğini izah ettiği uzun bir tirada dönüştürerek tamamladı. Kocasının yanında kayınvalidesine asla kötü davranmamalı; kayınvalidesine kızdığında bağırıp çağırmak yerine, onunla daha az zaman geçirerek, işlerini görmeyerek tepkisini belli etmeliydi. Yani, yazının ilerleyen bölümlerinde sözünü edeceğim gibi, kavga ederek itibar kaybedeceğine "idare etme" yoluna başvurmalıydı.. O konuşurken çıt çıkarmayan salon sakinleri, o sözünü bitirince hep bir ağızdan coşkulu nidalarla onay verdiler salonun hâkimine.

Tüm ayrıntılarına kulak misafiri olduğum uzun sohbetin gündemi, katılımcıları ve üslubu Elif Ekin Akşit'in kadınlardan öğrenme pratiği üzerine yaptığı çalışmalara iyi bir örnek teşkil ediyordu. Bu yaz öğle sonrası deneyiminin Elif'i çağrıştırmasının bir diğer sebebi de, bizzat onun varlığı, yaşam enerjisi, dünyayla, özellikle de kadınlarla kurduğu ilişkiydi. Elif'e yakın olmak, ondan hayatı güzelleştiren ve kolaylaştıran şeyler öğrenmek anlamına gelir çünkü. Nitekim, ona bu çalışmayı birlikte yapmayı önerdiğimde, onun da yukarıda belirttiği gibi, kendi hikâyemin etkisiyle, kadınlardan öğrenilecek bilgi ve deneyimin büyük oranda ataerkini yeniden üretmeye hizmet eder, yoksullaştırıcı, tutsak edici bir bilgi ve deneyim seti olduğuna inanıyordum. Elif'in analitik zekâsı ve olumlu olanı görebilen gözü ile anlatıcılarımızın cezbedici hikâyeleri, daha önce göremediğim sağaltıcı bilgi ve deneyim aktarımı pratiklerini keşfetmemi sağladı.

Kadınlardan öğrenmenin nasıl bir deneyim olduğunu keşfetmek için yaptığımız görüşmelerde, kendileri de birçok kadının rahle-i tedrisinden geçmiş öğrencilerimiz ve arkadaşlarımız gönüllü olarak yer aldılar. Kimi görüşmeci, kimi hem görüşmeci hem anlatıcı olarak... Kendi yaptığım görüşmeler bende kendi hikâyemi de anlatma arzusu uyandırdı. Çünkü fark ettim ki, hiç tanımadığın veya hep farklı konular üzerine konuştuğun birisine hikâyeni anlatmak, bir çeşit terapi işlevi görüyor. İnsanın yükünü hafifletiyor, gücünü artırıyor. Bunu fark edince, yaptığım görüşmeler sohbet ve deneyim paylaşımı biçimini almaya başladı. Görüşmeler boyunca, kimi kadın, o zamana kadar sadece selamlaştığı komşusuyla hayatının sırlarını paylaştı, kimisi de hikâyesini anlatırken geçmişiyle hesaplaşma cesareti kazandığını söyledi bize. Bu görüşmeler sayesinde güzel ve değerli birçok kadınla tanıştık, tanıştığımız güzel ve değerli birçok kadının hikâyesinin bir parçası olduk. Dolayısıyla, bu makalenin veri toplama aşaması bile, veri toplama fiilinin soğukluğunu kıran, coşkulu ve eşsiz bir deneyime

dönüştü. Barthes'ın, "adını ağzına almaktan korkan roman" dediği yaşamöykülerinin dillendirilmesi, Jehlen'in ifadesiyle öz benliklerini bulmak için, kendi öykülerine sahip çıkacak kadınlara (aktaran Hellburn, 2000, s. 12) güç verebilir gibi göründü gözümüze.

Kadınlardan Öğrenmek

Kadınlar arası bilgi aktarımının membaı, öncelikle ailedir. Bu kaynaktan çoğunlukla geleneksel ve deneyime dayalı bilgi akar. Hemen ardından arkadaşlık, komşuluk vb ilişkilerden edinilen bilgi gelir. Kadınlara yönelik kurumsal-bilimsel bilgi ise yüz yüze geliştirilen bilgiden tamamen ayırt edilemese de farklı bir bilgi türüdür. Ekseriyetle kadınlar aracılığıyla aktarılan ama kaynağı kadınlar olmayan kurumsal-bilimsel bilginin kalesi kız meslek liseleri, kız enstitüleri, meslek okulları, teknik okullar, kurslar ve sağlık kurumlarıdır. Kurumsal-bilimsel bilgi akışından yana olanlar, benim başlangıçtaki görüşüme benzer biçimde, deneyime dayalı bilginin kısıtlayıcı, yoksunlaştırıcı, ataerkini besleyen ve dolayısıyla hâkim toplumsal cinsiyet rollerini yeniden üreten bir bilgi türü olduğunu iddia ederler. Kurumsal-bilimsel bilgi ise özgürleştirici, yenilikçi ve verimliliği artıran bir bilgi türüdür bu yaklaşıma göre.

Elif Ekin Akşit'in kız enstitüleri ile ilgili çalışması *Kızların Sessizliği*'nden (2005) bu yana, kadınlara empoze edilen kurumsal-bilimsel bilginin, cumhuriyetin kurucu seçkinlerinin modernleşme ve batılılaşma yönündeki jakoben tavrının, cinsiyetçi politikaların bir uzantısı, bir enstrümanı olduğuna dair farkındalığın arttığını söyleyebiliriz. Doğa-kültür ayrımında olduğu gibi, kadının bilgiyle, erkeğinse bilimsel bilgiyle özdeşleştirildiği, dolayısıyla erkeğin kadını eğitmesi ve bilgi kaynaklarını dönüştürmesi sürecinin önemsendiği, yüceltildiği modernite algısının sorgulanması gerektiği açıktır. Kurumsal bilginin bir parçası olan medya kaynaklı bilgi—bilgisayar dolayımlı iletişimin zaptedilmesi güç yapılanması dışarıda tutularak—ise genellikle batı merkezli bir nizami ve/veya popülize edilmiş bilgidir ve kadını tüketim toplumunun bir parçası olmaya çağırır. Çocuk bakımı ve gelişimi ile ilgili kitaplardan, yemek temalı televizyon programlarından, sağlıklı beslenme ve form tutmayı teşvik eden yayınlardan izlenebilir bu tür bilgi. 85 yaşındaki Elvan Teyze hâlâ hayatta olmasa, çiş toprağının ne olduğunu, ne işe yaradığını bilemeyeceğimiz bir dünyada, kurumsal-bilimsel bilginin taarruzu altında olduğumuzu, deneyime dayalı bilginin kadınların belleğinden yavaş yavaş, kuşaktan kuşağa silinmesi tehdidiyle karşı karşıya kaldığımızı söyleyebiliriz.

Biz bu çalışmada, modern, kurumsal-bilimsel bilgiden ziyade, deneyime dayalı bilgi ve deneyimin aktarımı üzerinde durduk. Dolayısıyla sorularımızı da buna göre oluşturduk. Sorular böyle formüle edilince, bilge anneler, kocakarılar,

komşu teyzeler, kadim dostlar, masalcı nineler, ablalar, kız kardeşler, yengeler, halalar, gelinler, kaynanalar, eltiler, görümceler, yatakhane arkadaşları, ebeler, kırık-çıkıkçılar ve hatta gerdek gecesi korkusunu aşamayanlar için kızlık zarını delmesiyle ünlü bir şifacı, olumlu ve olumsuz yanlarıyla anlatılar boyunca sık sık karşımıza çıktılar. Ama bunun yanında, evden çıkıp okula, işe, kursa, alışverişe giden kadınların eve taşıdıkları kurumsal bilginin niteliği ve deneyime dayalı bilgiyle nasıl etkileşime girip, onu nasıl dönüştürdüklerini de sorgulamaya çalıştık. Ancak, medyadan yayılan bilginin her yaştan kadın üzerinde nasıl bir etki yarattığını sorgulamak başka bir çalışmaya konu teşkil edecek kadar çetrefil. Bunu da başka çalışmalara erteledik. Buna rağmen, internet, sosyal paylaşım ağları aracılığıyla kadınları bir araya getiren, mekânsal uzaklığı aşıp yeni sosyalleşme pratikleri sunan bir mecra olarak görüşmelerde öngöremediğimiz bir biçimde öne çıktı. Deneyime dayalı bilgiye rağbetin, tüketim toplumunun yenilik arayışının bir görüngüsü olabileceğini de hesaba katarak, bloglar, forumlar ve web siteleri aracılığıyla deneyime dayalı bilginin tekrar dolaşıma girmiş olduğunu gördük. Somolu, Thas ve arkadaşlarının çalışmalarına gönderme yaparak, blog faaliyetinin kadınlık bilgisini, kültürünü ve zımni, sistematize edilmemiş becerilerini bu aracı kullanarak çoğaltmak, bunlara itibar kazandırmak, deneyime dayalı bilginin, becerilerin ve bilgeliğin transferinde işlevsel olmak amacını da taşıdığını söyleyerek bu savımızı desteklemektedir (2007, s. 484).

Deneyime dayalı bilginin, kurumsal-bilimsel bilgiyle kimi zaman çatıştığı, kimi zaman da onunla uzlaştığı, hatta teslim olduğu, anlatıcılarımızın hikâyelerinden çıkardığımız sonuçlardan biri. Çatışma, daha ziyade deneyime dayalı bilgiyle donanmış üst kuşağın, okul bilgisiyle karşısına çıkan alt kuşakla; kaynananın gelinle ilişkilerinde gözlenmektedir. Kurumsal-bilimsel bilgiye sahip taraf, bu tür bir bilginin vaat ettiği modern yaşantının, sağlık, yenilik, hijyen, konfor ve verimliliğin itici gücüyle inşa etmektedir argümanını. Deneyimsel bilgiye sahip olan taraf ise gözle görülür sonuçları olan deneyimin ve bilgeliğin yarattığı saygınlığa yaslanmaktadır.

İki tür bilginin uzlaştığı, bir senteze ulaştığı durumlar ile bilginin kurumsal-bilimsel bilgiye teslim olduğu durumlarda, deneyime dayalı bilgiye sahip taraf, modern hayatın nimetlerinden yararlanma, çağa ayak uydurma saikleriyle hareket etmektedir. Ama deneyime dayalı bilgi sahibinin, hele yaşı ve statüsü itibarıyla üstte yer alıyorsa, güçlü bir direniş sergilediğini söyleyebiliriz. Anlatıcılarımızdan Cahide'nin annesi ortaokul mezunudur. Eğitimine devam etmek istemiş ancak erken evlilikle birlikte bu ihtimal ortadan kalkmıştır. Onun yerine, okulda öğrendiği ev ekonomisi ve düzeni, dikiş-nakış becerilerini evlendikten sonra kurslarla geliştirmek arzusundadır. Kocası evlenir evlenmez askere gidince, beraber yaşamak zorunda kaldığı kayınvalidesi ve kayınpederi, onu kursa yollamak istemezler. Başlangıçta, "başında kocası olmayan" bir kadının zapturapt altına

alınması çabası gibi görünen bu tavrın bir diğer sebebi, gelinin okuldan edindiği bilginin, ev düzenini sağlamakta kayınvalidesininkiyle çatışıyor olmasıdır. Bu çatışma hep örtük kalmış, kavgaya dönüşmemiş olsa da, eve dair işlerin bilgisinin okuldan edinilmesi fikri, hele kadın çalışmıyorsa ve de kayınvalidesinin düzenine sonradan dahil olmuşsa, evdeki gerilimin sebebi olmaktadır. Halk arasında "ev ev üstünde olmaz" sözüyle ifade bulan, her kadının farklı bir ev düzeni olduğu ve aynı evin içinde iki farklı düzenin hüküm süremeyeceği yönündeki görüş bu örnekte doğrulanmaktadır. Cahide'nin annesinin okuldan edindiği bilgi, modern kadının eşkâlini belirleyen bir bilgi olarak, kadının bedeniyle ilişkisini de belirlemektedir: "Annemin bir matematik öğretmeni varmış. Sınıfa girdiği zaman kızların nasıl oturduğuna dikkat eder, eteklerinizi bacaklarınızın arasına sıkıştırıp oturacaksınız, dermiş. Annem de bana hep, 'Siz pantolon giydiğiniz için kadın gibi oturmayı bilmiyorsunuz, kadın dediğin biraz derli toplu oturur' derdi." Bu noktada, Akşit'in andığı Ömer Seyfettin'in hikâyesindeki kibar hanımın, Tanzimat kuşağından bir genç kadına yönelik, "[B]iz de okurduk... O vakit bir kadın için en büyük medh, fâzıla, edîbe, şâire, âkile... hanım olmak idi..." sözü daha bir anlam kazanmaktadır. Cahide'nin annesi, okumanın kadını "hanımlıktan" alıkoymadığı, aksine hanımlığı teşvik edici bir yönü olduğu günleri özlemle anmaktadır. Ama yine de, kendisine dayatılan bilgiyi sonraki kuşağa aktarırken daha ılımlıdır. Bu tür bir bilgi aktarımı "tavsiye niteliğinde," temenni düzeyinde bir bilgi aktarımıdır. Cahide'nin annesinin kayınvalidesiyle ilişkisinden ve diğer birçok anlatıdan anlaşılan o ki, her kuşak bir sonrakinin kendisine benzemesini arzu etmekte ama bu arzunun şiddeti ve dile dökülme tarzı farklılaşmaktadır.

Nigar'ın uzun süre önce ölmüş olan anneannesi, torunlarının saygısız bulduğu davranış ve sözlerine tepkisini, "Size okulda bunları mı öğretiyorlar?" sorusuyla göstermektedir. Okul bilgisinin saygı ve itaati ortadan kaldırdığına vurgu yapan ve kültürümüzde yaygın olarak var olan anti-entelektüalist tavrı haiz soru, öfke ve gerilimden ziyade bir kırılganlığa işaret etmesi bakımından teslimiyetçidir. Mütercim olan iki çocuklu Damla, ev işleri ve çocuk bakımına dair bilgilerini "içgüdüsel bilgi" olarak nitelemekte, "bilgi diye tanımlayamam" demektedir. Damla'ya göre, bilgi diye tanımlanabilecek bilginin eğitimle, uzmanlardan ve/veya okuyarak edinilecek bilgi olduğu anlaşılmaktadır. İçgüdüsel dediği bilgi ise muhtemelen bilinçli olarak değilse de, görerek hafızasına kaydettiği deneyime dayalı bilginin hayata geçirilmiş halidir. İçgüdüsel olan, kadının doğasına içkin olduğu varsayılan domestik bilgiye gönderme yapmaktadır.

Hayriye ve Faika'nın anneleri, kızlarına ev işi ve düzenine dair doğrudan bilgi aktarabilecek vakte ve sabra sahip değildirler. Her iki kadın da görerek, gözleyerek derledikleri bilgiyi yeri geldiğinde kullandıklarını söylemektedirler. Hatta Faika, köy hayatının dayattığı mahrumiyetlerden ve annesi çok kere doğum yaptığından

dolayı, her doğumda kazandığı deneyimle, kardeşlerinin göbeklerini bile kesmektedir. Faika ve en yakın arkadaşı Şehriban, ergenlikte annelerinin deneyime dayalı bilgisini kısıtlayıcı ve yetersiz bulmaya başlamışlardır. Bir Kürt köyünde yaşayan bu kadınların Türkçe bilmiyor oluşları, kızları annelerini küçümsemeye sevk etmektedir. Bu yoksunluk onları dünyaya kapalı kılmaktadır. Buna karşılık, Faika'nın annesi, onun sürekli kitap okumasından, yani kitabi bilgiyi ve onun vaat ettiği dünyayı geleneksel kültürün ahlaki normlarıyla kuşatılmış gündelik hayata dahil etmeye çalışmasından rahatsız olmaktadır. Bu yeni tür bilginin, kızını hayallere sevk edeceğini, bu hayallerin karşılığını içinde yaşadığı kültürde bulamayınca hayal kırıklığına uğrayıp mutsuz olacağını da düşünüyor olabilir. Kitaplar Faika'yı evin ve normun dışına çağırabilir, onu "ayartabilir." Nitekim Faika, herkesin şalvar giydiği köyde maksi etek giymiş, sosyalist düşünceye ilgi duymuştur. Faika, o yıllarda "devrimci" olduğunu söylemekte, evliliği de şehre "kaçabilmek" için bir yol olarak görmektedir.

Bir Araya Gelmek, Bir Arada Olmak

Her yaştan kadın, çeşitli vesilelerle sık sık bir araya gelir. Yaptığımız görüşmelerde kadınların bir araya gelmek için dini ritüellerden tutun da, kutlamalara ve imece gerektiren hazırlıklara kadar birçok vesileyi değerlendirdiklerini gördük. Mevlitler, teravih namazları, kabul günleri, tebrik ve taziye ziyaretleri, hamam sefaları, çeyiz ve yazlık/kışlık yiyecek hazırlıkları, "çeyiz serme" buluşmaları ve her tür birlikte öğrenme pratiği... (Bkz. **Fotoğraf 2**) Ama en beklenmedik olanı ağda günleridir. Nigar'ın "ağda kardeşliği" dediği bu toplu etkinliği Cihan, komşuluk ilişkilerinin yakınlığına, her şeyi birlikte yapma ve kadınların bunu da eğlenceye dönüştürme yeteneğine bağlamaktadır. Nigar'ın çocukluğunun geçtiği, mekânsal konumu (tüm dairelerin sokak kapıları ortak bir balkona açılır) sebebiyle de komşuluğun temel sosyalleşme biçimi haline geldiği sitede, o gün hangi komşu ağda yapmışsa diğerlerini çağırır ve birbirleri ile yardımlaşarak ağda gününü tamamlarlar. Böylece, hem temizlik bakımından İslam dini elzem kıldığı için, hem de estetik kaygılarla yapılan bu iş acılı ve zahmetli de olduğundan, imece usulüyle ve bir aradalığın yarattığı neşe ile onun da üstesinden gelinmektedir.

Kabul günleri vesilesiyle evlerde toplanıldığı durumlar, Elif Ekin Akşit'in yukarda vurguladığı gibi, kamusal ile özel alanın iç içe geçtiği durumlardır. Ev, başkalarına teşhir edilir. Evin temizliği, düzeni ve ikram edilen yiyecek içeceklerin lezzetiyle hünerler sınanır. Evin bütün odaları namaz kılacak olanlara, uyutulacak ve oyun oynayacak çocuklara, dertleşecek genç kızlara açık tutulmalıdır. Mutfağa ve tuvalete/banyoya sık sık girilip çıkılır. Amasya Merzifon'da büyüyen Hansu, güne gelen kadınların yanlarında şık ev ayakkabıları getirdiklerini, daha muhafazakâr olanların pardösülerinin içine dekolte kıyafetler giydiklerini söyler.

Çünkü, bu kadınların kendi evleri dışında bu tarz kıyafetleri giyebilecekleri yegâne yerler başka kadınların evleridir. Kabul günleri aynı zamanda gelin adayı seçmek için de uygun ortamlardır. Seçen ve seçilen arasındaki gerilimli ilişki de özel sayılanın geçici olarak kamusal alana dönüşmesini kaçınılmaz kılar.

Kabul günleri, konuşma pratiğinin anavatanıdır. Şimşek, konuşma sürecinin kadınlar arası ilişkilerin kurulduğu, sürdürüldüğü bir kesit olduğunu söyler. Gündelik yaşam pratiklerini paylaşır, deneyimlerini aktarır, yakınlık ilişkileri geliştirirler konuşarak (2006, s. 120). Deneyime dayalı bilgi ve deneyimin aktarılması için bir arada bulunmak hayati önem taşıdığından, konuşarak aktarılan bilgi (yemek tarifi gibi) ve görerek aktarılan bilgi (örgü modeli, saç toplama şekilleri gibi) için mecradır kabul günleri. Kadın kadına olmanın yarattığı esriklik, konuşmanın akıcı, cüretkâr ve coşkulu hale gelmesini sağlar. Birçok anlatıcının deneyiminde kabul günleri cinselliğin konuşulduğu ortamlardır. Gerek evlilik içi cinsel deneyimler, gerekse cinsel sorunlar tartışılır, görüş alışverişinde bulunulur ve espri malzemesi olur. Cinsel içerikli fıkralar anlatılır, Şimşek'in "örtmece" dediği (2006) cinselliği çağrıştıracak sözler gülüşmelere yol açar. Nigar, çocukluğunda annesi ve komşuları arasında alışkanlığa dönüşmüş bir deneyimden bahseder. Gece kocasıyla cinsel ilişkiye giren kadın, ertesi sabah tüm komşulara sütlü kahve ikram etmektedir. Cinselliği kutsayan ve kutlayan bu ritüel, sonraki kuşaklara cinselliğin haz veren bir deneyim olabileceğini hissettirmesi bakımından kıymetli ve istisnai olması bakımından şaşırtıcıdır. Cinsellik ve bedene ilişkin farkındalığın ortaya atılan sözler, imalar ve işaretlerle anonim bilgiye ve sahibi ile muhatabını utandırmadan faydalı bilgiye dönüşmesi süreci, Elif Ekin Akşit'in aktardığı Zöhre'nin hikâyesinde apaçık izlenebilir.

Cinsellik, kurumsal bilgi ile deneyime dayalı bilginin iç içe geçtiği ve sentezlenebildiği temel konulardan biridir kadınlar için. Cihan, gençliğinde popüler bilim dünyasının gözde ismi olan Orhan Çaplı'nın konferanslarını takip etmiş ama evli olan kardeşlerinin deneyimlerine de sırt çevirmemiştir. Genç bir kadın olan Elif yurttaki oda arkadaşlarının bilgisini, internetten edindikleriyle pekiştirmeyi tercih etmektedir. Hikmet ise diğerlerinden farklı olarak, enstitü mezunu bir kadın olarak, cinsellik ve bedene ilişkin bilgileri kurumsal bilgi kaynaklarından edinmiş olmaktan hoşnut ve hatta bundan dolayı mağrurdur. Nigar da bu tür bilgileri Haydar Dümen'in kitapları ve benzeri otoritelerden almış olmasını bir ayrıcalık gibi taşımakta ama annesinin çekingenliği sebebiyle bu tür bilgiden mahrum kaldığını da eklemektedir. İkisi de öğretmen olan bu iki kadının bilgi kaynaklarını, sınıfsal konumlarına ve eğitim seviyelerine bağlamakta acele etmemelidir. Nitekim, ikisi de orta sınıfa mensup yüksek lisans öğrencisi Selen ve araştırma görevlisi Cahide, cinsel yaşama giriş niteliğindeki bilgileri, sırdaşları olan kız arkadaşlarıyla istişare ederek derlemişlerdir, kitaplar ve/veya tıbbi danışmanlardan değil. Bugün kırk yaşın altında olan birçok kadın, cinsel

FOTOĞRAF 2. Ankara'daki eski Hacettepe Mahallesi'nden bir grup kadın, çocukları ve tavuklarıyla. Avlulu evler, ev ile sokak arasındaki ara mekânda bir arada olma imkânı veriyordu.

yaşam, ergenlik dönemi ve doğum kontrolüne ilişkin "doğru ve bilimsel bilgiler"i ortaokul ve lise düzeyinde uzmanlardan ve/veya öğretmenlerden edinmişlerdir. Ama cinselliğin haz veren yanını, gizemli ve baştan çıkarıcı bir üslupla anlatan bir kız arkadaşın, komşu teyzenin veya bir beyaz dizi romanının yerini hangi öğretmen, hangi aile sağlığı kitabı, hangi psikolog tutabilir?

Cinsiyetli Olmak

Kız çocuğu "cinsiyetli olduğunu" fark etmeye ne zaman başlar? Veya birilerinin ona bunu fark ettirmesi mi gerekir? Anlatıcılarımızda, ergenlik belirtilerinin ortaya çıktığı yaşlar 9 ila 15 yaş arasına denk düşmektedir. İlk âdet kanaması, tüylenme, sivilcelenme ve memelerin büyümesi en temel belirtilerdir. Bu belirtiler genelde kız çocuğunu korkuya ve paniğe sevk eden olağanüstü durumlardır. Bunların sokağa çıkma sıklığını, erkeklerle ve aile büyükleriyle ilişkileri, kılık kıyafet tercihlerini, bedensel hareketliliği yeniden belirlemeyi gerektirdiğini, hem kendi deneyimlerimizden biliyor hem de anlatıcılarımızdan öğreniyoruz. Anlatıların genelinde, bu tür kısıtlamaların aile bireyleri, yakın çevre ve bir ölçüde de okuldan kaynaklandığına vurgu yapılmakla birlikte, aynı kaynakların

genç kızın/kız çocuğunun otokontrol pratiklerini yapılandırdığını da rahatlıkla söyleyebiliriz. 23 yaşındaki Ayten, memeleri belirginleşmeye başladığında sutyen takmaya çekindiğini, şimdi ise takmadan dışarı çıkmaya çekineceğini söylemektedir örneğin. Aynı giysi, bir ergeni kadınsı cazibeyi çağrıştırdığı için mahcup ederken, bir genç kadının meme uçlarını gizlediği için kadınsı cazibeyi bir ölçüde de olsa bastırmaktadır. Anlatılarda sıklıkla anımsanan, âdet kanaması, tüylenme, sivilcelenme, memelerin büyümesi aşamalarının anne tarafından görmezden gelinmesi hali, aslında kız çocuğunun ergenliğe adım attığının, yani cinsiyetli olduğunun görmezden gelinmesidir. Böyle yaparak, annenin, ergenliğin beraberinde getireceği sorunları, beklentileri, talepleri, arzuları bertaraf edebileceğine inandığı düşünülebilir. Kız çocuğu bir süre daha çocuk kalacak, bu yeni ve sıkıntılı dönemin etrafından dolanarak, zaman kazanacaktır. Kız çocuğunu, genç kızlığa geçişin belirtilerinden utandırarak onun üzerinde denetim kurma yaklaşımı da anne ve çevredeki diğer kadınlar aracılığıyla uygulanan eril otoritenin tezahürlerinden birisidir. Âdet kanamasını ve bu dönemde kullandığı malzemeyi gizlemesini telkin etmek veya takınılan tavırlarla onu böyle davranmaya yöneltmek; büyüyen memelerini çevrenin bakışlarından sakınması gerektiğini söylemek, sutyeni şıklık ve güzellik için değil bu amaçla kullanmasını sağlamak; yeni çıkan tüylerin onu maymuna benzettiğini söyleyerek aşağılayıp, zorla ve canını yakarak ağda yapmak bunlar arasında sayılabilir. Bazen de bizatihi anne, bu konularda kızıyla yüzleşmekten utandığı için ergenliğe geçişte kızını yalnız bırakır veya başka kadınlardan yardım ister. Aynı yaklaşım, evlenecek olan genç kıza gerdek gecesine dair bilgi ve öğüt vermek söz konusu olduğunda da geçerlidir. Mesnetsiz bir korku yaratan deneyim aktarımları, anlatıcılarımızdan birçoğunun evlilik töreninden keyif almasını engellemiştir. Anlatıcılarımızın bir bölümü, annelerinin görmezden geldiği, memelerin belirginleşmeye başladığı dönemi, yakın çevredeki erkeklerin (amcalar, enişteler, komşular) yakından izlediklerini aktarmışlardır. Sözlü ve elle tacize kadar uzanan bu farkındalık, genç kızları erkeklere yönelik genel bir korkuya ve cinselliğini bastırmaya sevk eden etken olmuştur. Kamburlaşmak, kollarını sürekli göğüslerinin üzerinde kavuşturmak, bol kıyafetler giymek bastırmanın tezahürlerindendir. Annelerin, kızlarının memelerini görmezden gelmeleri biraz da onları görünmezlik halesiyle kuşatıp, tacizden korumaya yönelik olarak algılanabilir mi?

26 yaşındaki Bihter, görüşmecinin sorusuyla genç kızlığa geçiş sürecinde ailesinin tavrını sorgular. Önce, "Bizim toplumda (Dersimlidir Bihter) öyle bir damar yokmuş galiba" diye yüksek sesle düşünürken, cümlesini "ya da çok başarılı bir şekilde varmış, fark etmiyormuşuz" diye tamamlamıştır. "Sen büyüdün artık" diyerek kızını yeni bir dönemin eşiğine iten aile, ona kaldırabileceğinden fazla bir sorumluluk ve özdenetim pratiği de empoze edebilmektedir. 33 yaşındaki Burçin de, herkesin güçlü bulduğu ve sorumluluk verdiği bir genç kadının sırtını

birine dayamak istediğinde hayal kırıklığına uğraması halini çok iyi bildiğini anlatmaktadır. Her iki örnekte de, halk arasında "ordunun içine girse kız oğlan kız çıkar" sözüyle anılan "ağır ablalık" halinin çekiciliği, bunun itibar sağlayan bir karakter özelliği olduğunun altını çizerek, genç kadınları cinsel perhize teşvik etmektedir. Ailenin yüzünü kara çıkarmama gailesi, "sana güveniyoruz ama çevreye güvenmiyoruz" sözüyle yerini namusu ve can güvenliğini ailenin denetimiyle sağlama haline bırakır. Çevre bu kadar tekinsiz resmedildiğinde, otokontrol ve özgüven de kâr etmeyecektir artık. Küçük yaştan beri kendi kararlarını kendisi veren Hicran, kendi ayakları üzerinde durmanın yıllar boyunca onu ne kadar yorduğunu sorgularken, kendisine annelik, ablalık, teyzelik, akıl hocalığı yapacak kadınlara içten içe özlem duyduğunu çocuk sahibi olduğunda fark etmiştir. Ablasının doktorluk yaptığı ve eşinin ailesinin de yaşadığı Sivas'ta doğum yaptıktan sonraki ilk aylarda, kendisi ve bebeği aile çevresi tarafından sarılıp sarmalanmış, normal şartlarda hurafe olarak görüp küçümseyeceği deneyimle kazanılmış bilgilerin bebeğine ve kendisine güç kazandırdığını, iyi geldiğini hayretle fark etmiştir.

Anne, kızını "zapt edemeyeceği"ni anladığında teslim olabilir. Ancak Selen'in örneği bize, bu teslimiyette bir pazarlığın da söz konusu olduğunu gösterir. Selen, Yalova gibi küçük bir sayfiye şehrinde erkek arkadaş edinmeyi ve sokakta dolaşmayı her şeye rağmen sürdürünce annesi: "Ne halin varsa gör ama bana laf getirmeyeceksin" uyarısında bulunur Selen'e. Tabii kız kardeşini etkilememesini de tembih eder. En azından kızlarından birini "kurtarma" ihtimali vardır. Bu örnekte, annenin, baba ile kızları arasında tampon işlevi görmesine, baba adına ataerkil otoriteyi kızlarına empoze etmesine şahit oluyoruz. Kızın, geleneksel ahlaki normlara uyum göstermeyeceği anlaşılınca, norm dışı sayılan davranışların üstünün örtülmesi, görmezden gelinmesi söz konusu olmaktadır. Dile düşmemek şartıyla... Bihter'in anlatısında öne çıkan annesinin kaçarak evlenmesi hikâyesi de, ailenin namusunun genç kızın bedeninde somutlaştığını göstermektedir. Annesinin kaçarak evlenmesi, ailesinde kırgınlık yaratmıştır. Evlendikten kısa süre sonra el öpüp barışmak için köyüne döndüğünde, yengesi tarafından köy meydanında dövülür. Cinsel arzularına yenik düşmekle ve iffetsizlikle suçlanır. Eril otorite adına iffetsiz olduğuna hükmedilen kadını cezalandırma görevini işgüzarlıkla üstlenen yengenin bu tasarrufu, onurunu korumaya çalıştığı aile tarafından bile hoş karşılamaz. Üstelik Bihter'in annesini derinden yaralar ve yıllar sonra bile hazmedilemeyen haksız bir tepki olarak hafızasında yer eder.

Annenin, baba-kız ilişkisinde arada kalma hali, her zaman kızların baba adına denetlenmesi biçiminde tezahür etmez. Anlatıcılarımızın hikâyelerinde, babaya (veya ailedeki diğer erkeklere) karşı, kızına kendini siper eden, hatta bu yüzden erkeklerden fiziksel ve/veya psikolojik şiddet gören anne figürleri öne çıkmaktadır. Ahu, görücü usulüyle evlenmiştir. Nişanlanmadan önce birkaç

kez gördüğü müstakbel kocasıyla yalnız kalması, mensup oldukları kültürün ahlaksızlık sayarak yasakladığı bir durumdur. Ama annesi, üst katlarında oturan yengesiyle işbirliği yapıp, bahaneler uydurarak, Ahu ile nişanlısının kısa süreli de olsa yengenin evinde baş başa kalmalarını sağlamıştır. Cahide'nin annesi de, kızı sevgilisiyle buluşmaya gittiğinde, kız arkadaşına gittiğini söyleyerek babayı idare etme yoluna gitmiştir. 23 yaşındaki Ayten ile 24 yaşındaki Hansu'nun babaları, hane halkı ile ilişkilerde başarısız ve alkol bağımlılıkları olan erkeklerdir. Her ikisinin de annesi, babalarının beklentilerine ve değer yargılarına uygun bir hayat yaşamayan kızlarını, babalarına karşı korumak için çaba sarf etmektedirler. Bunu yaparken kocaları tarafından çok hırpalanmakla birlikte, kızlarının babalarına karşı düşmanlık hissetmelerini önlemeye çalışmaktadırlar. Hicran, elli yaşından sonra ona çok eziyet çektiren babasından boşanan annesinin, kızlarının babaları ile ilişkilerini koparmamaları için çaba harcadığını hatırlamakta ve bunu esefle karşılamaktadır. Baba, müşfik, anlayışlı ve sorumluluk sahibi olmasa bile, kızların "başlarında bulunması" gereken bir otorite temsilidir bu anneler için. Ama onları baskı altında tutmamak, şedit davranışlarda bulunmamak kaydıyla... En azından babanın adı, kız çocuğunun kamusal temsilinde referans noktası olmalıdır bu anlayışa göre. Öte yandan, kocalık vazifeleri sona ermiş bile olsa, babalık vazifelerini layıkıyla yerine getirmiyor bile olsalar, "babasız kız çocuğu yetiştirme" pratiği ve "babasız kız olma" hali ürküntü verici bir pratiktir çoğu kadın için. Ayrıca, karı-koca ilişkisindeki başarısızlığın, baba-kız ilişkisini de kötü etkilemesini önlemek, kızın ruh sağlığını korumak bakımından elzem görünmektedir bu annelere.

Ablalar, Küçük Anneler, Anne Yarısı Teyzeler

Annenin hayatta olmadığı, uzakta olduğu veya aile içindeki otoritesini kaybettiği durumlarda, varsa abla/lar, kız çocuğu ve genç kızın yetişmesinde, bilgi ve deneyim kazanmasında söz sahibi olurlar. Eğer abla, geçmişte anne dolayımıyla uygulanan ataerkil otoritenin mağduru olmuşsa, hane içinde güç kazanır kazanmaz, kız kardeşini ebeveynine ve yakın çevreye karşı himayesine alabilir. Hamilik rolü, sadece özgürleştirici bir bilgi ve deneyim aktarımından ibaret değildir. Aynı zamanda, kısıtlayıcı bilgi ve deneyim akışını engellemeyi de kapsar. Kız çocuğu veya genç kızın bedenini tanıması, bedeni üzerinde tasarruflarda bulunması, karşı cinsle ilişki kurabilmesi, kamusal alana çıkabilmesi, eğitimini sürdürebilmesi gibi konularda ablalık kurumu önem arz eder. Ablalık kurumunun yerini bazı örneklerde teyzelik kurumu alır. Kan bağıyla gelen bir teyzelik olabileceği gibi, komşu teyzelik de olabilir bu. Annenin ceberrut tavrından sakınan, parasal ve duygusal destek veren, kamusal olanla bağlantıyı sağlayan teyzedir kimi zaman. Burçin'in ailesi köyden Ankara'ya geldiklerinde,

Yenişehir'de yaşayan teyzesi ve kocasının evine sığınmışlardır. Teyze, Ankara'nın elit semtlerinden Gaziosmanpaşa'da çalışmaktadır, bakımlıdır, şıktır. Dolayısıyla annenin tanımadığı ve acemisi olduğu bir dünyanın kapılarını açar teyze Burçin ve kardeşlerine. Cahide'nin teyzesi, ona ilk sutyenini almak istemiş, Cahide'nin hayatının önemli aşamalarında yanında olacağını gösteren sembolik bir jest olmuştur bu. Mine ise ablasının kızlarına erkekler, cinsellik ve bedenleriyle kuracakları ilişki konusunda özgürleştirici bilgiler aktarmakta, ablasının bu konularda muhafazakârlığının etkilerini kırmaya çalışmakta, kendi kötü deneyimlerini onların da yaşamalarını önlemeye uğraşmaktadır.

Hicran'ın ve Sacide'nin yatılı okul deneyimleri, ablalık kurumunun kan bağıyla kısıtlı olmadığını gösterir. Yatılı okullarda gelenek haline gelmiş olan büyük sınıfların küçük sınıfları koruyup kollaması, gerektiğinde onlar üzerinde otorite kurması Hicran'ın sağlık koleji, Sacide'nin de yatılı bölge okulu deneyimlerinde yaşanmıştır. Ayrıca, yüksek öğrenim yapmış anlatıcıların yurt ve öğrenci evi deneyimleri de bu çerçevede değerlendirilebilir. Dertleri paylaşmak, ortak bütçe oluşturmak, her konuda bazen özgürleştirici, bazen de kısıtlayıcı bilgi akışı sağlamak, aile baskısından kaçmak için ortak taktikler geliştirmek, yemek yapmak, kaş almak, saç ve makyaj yapmak, birlikte alışverişe gitmek gibi gündelik deneyimler, abla-kız kardeş ilişkisini kişiliğin biçimlenmesinde önemli bir pratiğe dönüştürür. Hicran, yatılı okul arkadaşlarının kaşlarını almak için kendisini zorladıklarını, itirazlarına rağmen üstüne çullanıp amaçlarına ulaştıklarını gülerek anlatmaktadır. Ablalık kurumu kişiye rağmen ve onun iyiliği için olduğuna inanılan durumlarda zora başvurarak iş görür. Bu gibi durumlarda, kurumsal otoritenin işleyişiyle paraleldir.

İki kız çocuğa sahip annenin, büyük kızıyla ilişkisinin abla-kardeş ilişkisine dönüşmesi deneyimi de anlatılarda karşımıza çıkmaktadır. Böylesi hallerde, genelde büyük kız ile anne arasında yaş farkı azdır. Küçük kız, hem annesi, hem de ablasının çocuğu imiş gibi muamele görür. Hele küçük kız, anne ve ablaya nazaran otoriteye boyun eğmeyen bir kişilik ise veya sorumluluk almaktan kaçınıyorsa, anne ve ablanın işbirliği kaçınılmaz olur. Ailenin küçük kızı ya şımartılır ya da çift taraflı kontrol mekanizmasıyla karşı karşıya gelir. Bizim çalışmamızda, farklı kuşaklardan anlatıcılar ablalık kurumunun sağaltıcı ve özgürleştirici etkilerini aktardılar genel olarak. 59 yaşındaki Cihan'ın ablası, annesi uzun yıllar kaşlarını almasına izin vermediği için, evlilik yaşma gelip hane içinde söz sahibi olduğunda, Cihan'ın bedeniyle daha dolaysız bir ilişki kurması için uygun ortamı hazırlamıştır. Ona güzellik ve vücut bakımının inceliklerini öğretmiş ve bunun ayıplanacak, yadırganacak bir şey olmadığını, tam tersine yaşam enerjisi veren bir şey olduğunu empoze etmiştir. Cihan bu bilginin itkisiyle hep bakımlı ve şık olmuş, bu halinin de öncelikle kendisini mutlu ettiğini ifade etmiştir. 53 yaşındaki Nigar, baskı altında geçen genç kız-

lığında yaşadığı travmaları, kendisinden 14 yaş küçük kız kardeşi yaşamasın diye annelik rolünü gönüllü olarak annesinden devralmıştır. Hicran'ın ablaları, okumuş ve aile otoritesine başkaldırarak başka şehirlerde yaşamaya hak kazanmış kadınlar oldukları için, Hicran'ın hayat çizgisinin dönüşmesine dolaylı katkıda bulunmuşlar, onun için rol modeli olmuşlardır. Anılan her örnekte, ablalar annenin ve çevresindeki diğer kadınların deneyime dayalı bilgi ve deneyimini yetersiz ve kısıtlayıcı bulmakta, modern dünyaya ait kurumsal bilgilerin itibarını kullanarak müzakereye girmektedirler.

Ablalık kurumu ile ilgili söylenebilecek son şey, komşuluk ilişkilerinde de stratejik bir konum olduğudur. Benzer dertleri, kaderleri paylaşan komşuların dertleşmeleri hayatın yükünü taşımayı kolaylaştırıcı işlev görmektedir. Bunun yanında, kendisine dertlerini anlatan, fikir soran komşusuna "iyi gelecek," onu teselli edecek, çıkış yolu gösteren bilgiler aktaran deneyimli ve yaşça büyük komşunun aktarımları da önemlidir. Ancak ablalık pratiği her zaman yaşça küçük olana yönelik olarak işlemez. Daha deneyimli, daha sosyal, sınıfsal olarak üstte yer alan veya karakter özellikleri bakımından daha aktif, girişken bir genç kadın, kendisinden yaşça büyük bir kadına ablalık edebilir. Veya akranları arasında abla rolünü üstlenebilir.

Yeri gelmişken değinmek gereken diğer bir konu da, kız çocuğunun ergenleşmesiyle başlayan ve evli-çocuklu kadın statüsü kazanmasıyla dönüşen anne-kız ilişkisidir. Statü kazanma fiilindeki olumlu gönderme, kültürümüzde ve diğer Müslüman kültürlerde evliliğin ve çocuk sahibi (özellikle de erkek çocuk sahibi) olmanın genç bir kadına itibar sağlaması ve onu güvenilir, sözü dinlenir bir bireye dönüştürmesiyle bağlantılıdır. Evli kadın, annesi ve ailenin diğer kadınları ile her zaman eşit ilişki kuramasa bile hiyerarşi basamaklarını tırmanmaya başlamış olur. Ahu, yaşlandıkça kadın meclislerinde itibarının arttığını, "sıra bana geldi" diyerek dile getirmektedir. Bir tür rotasyonla aktarılan bilgelik ve saygınlık, kadının bilmediklerini diğer kadınlara sormak konusunda da pervasızlaşmasını sağlamaktadır. Gençken bilgi ve deneyim sahibi olmamanın ayıp sayıldığı birçok konu, yenilikleri takip etmemek genç kadının itibarını zedeleyebilecekken, yaşlandıkça bilmediğini öğrenmeye çalışmak, zamana ayak uydurmak olarak görülüp onaylanmaktadır. Elektronik aletleri kullanmayı, yeni yemekler ve pişirme tekniklerini öğrenmek gibi. Bu tür bilgiler de yine kabul günlerinde takas edilmektedir. Faika buna "gün bilgisi" adını vermektedir.

Bilgi ve deneyim aktarımı sürecinde gençlerden yaşlılara doğru akan bir kaynaktan da söz edebiliriz. Bu kaynak, genç kızın eğitim, çalışma yaşamı, evlilik vb sebeplerle hane dışına çıkması (uzun veya kısa süreli, kalıcı veya geçici) neticesinde biriken bir kaynaktır. Daha ziyade kurumsal nitelikli bilgi ve deneyimin aktarılması biçiminde görülür. Sağlık, eğitim, ev ekonomisi, alışveriş pratikleri gibi alanlarda yoğunlaşır. Bihter ve kız kardeşi üniversite mezunudurlar. Bihter

Ankara'da araştırma görevlisidir. Anneleri Bursa'da yaşamaktadır. Annelerinin çocukları küçükken ve kocasının ailesiyle aynı evde yaşıyorken kısıtlı bir sosyal yaşantısı olmuş, kocasıyla sorunlar yaşamıştır. Bihter ve kız kardeşi ergenlik döneminden itibaren, eğitim hayatının zorunlu kıldığı kamusal alana dair bilgiyi eve taşımışlar, bundan en çok anneleri faydalanmıştır. Artık fotoğraf çekmek gibi bireysel ilgi alanları olan, siyasetle ilgilenen, kadın erkek ilişkilerini sorgulayan bir kadındır. Batman'da büyüyen Nihan da, hâlâ orada yaşayan annesini düzenli olarak doktor kontrolüne götürmekte, bedensel ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik girişimlerde bulunmasını teşvik etmektedir. Faika, kızından çok şey öğrendiğini, kızı büyüdükçe ana-kızdan çok arkadaş gibi olduklarını vurgulamaktadır.

Üst sınıftan alta, eğitimliden eğitimsize, şehirde yaşayandan köyde yaşayana yönelik bilgi ve deneyim aktarımı da yaşla sınırlı olmayan bir aktarım sürecidir. Faika, Konya, Kulu'nun köyünden evlenerek çıkıp, kendisinden önce Ankara'ya yerleşen eltisinin küçümseyici imalarla dolu olduğunu düşündüğü ve "akıl verme" olarak adlandırdığı aktarımlarından hep rahatsızlık duymuştur. Ama bir yandan da, deneyimsizlik ve endişe sebebiyle, Ankara'ya ilk geldiği dönemde, bu rahatsızlık verdiği kadar hayatını da kolaylaştıran bilgi onun için kurtarıcı olmuştur. Pazar yerine gidip alışveriş yapmak, bazı yemekleri hazırlamak gibi. Mısra da Sinop, Gerze'nin bir köyünden evlenerek çıkıp ilk kez geldiği Ankara'da, uzun süredir burada yaşayan komşusunun desteği ve yardımıyla çocuk bakımı ve mutfak işlerinde deneyim kazanmıştır. Hikmet, elişi öğretmenliğinden emekli olduğu için, yaşlı-genç, zengin-fakir tüm komşu ve akrabalarının, model çıkarmak, örgü, dikiş, nakış öğrenmek için kapısını aşındırdıklarını; yine eğitimli ve sosyal hayata karışan bir kadın olduğu için, sosyal güvence, iş bulma vb konularda da akıl danışılan biri olduğunu söylemektedir. Bihter'in annesinin, yukarıda sözü edilen yengesi, ilçede büyüdüğü için kek yapmayı bilmekte ve bu kadarı bile onun köydeki kadınlar nezdinde itibar kazanmasını sağlamaktadır. Kek yapma pratiği, genç kadınlar için şehirden köye akması ve sonra köydekilerin şehre "kaçması"nı sağlaması beklenen bilgi setini, daha renkli, konforlu bir hayatı temsil etmektedir.

Benzer sosyoekonomik, kültürel arka plana sahip kadınlar arasında kurumsal bilgiyi taşıyan kadının itibar kazanabilmesi, ona gıptayla bakılması söz konusu olabileceği gibi, üstünlük tasladığı düşünülerek dışlanması, kınanması da mümkündür. Doğum kontrolü ile ilgili bilgileri sağlık ocağından, el işi becerilerini halk eğitim merkezinden, internet ve cep telefonu kullanmasını çocuğundan öğrenen bir kadının, bu bilgiyi paylaşma tarzı karşılaşacağı tepkinin niteliğini belirler. Faika, uluorta konuşup ukalalık yapan bir kadının dışlanacağını ama muhatabını bir kenara çekip ihtiyacı olduğunu düşündüğü bilgileri aktaran bir kadının saygı ve sevgi göreceğini düşünmektedir.

"Bir kenara çekme" fiilinin gönderme yaptığı mekânsal ayrışma, her odanın bilgisinin ve işlevinin farklı olduğu bir mekânsal organizasyona tekabül eder.

Gizli, mahrem olanın konuşulacağı yerler, yetişkinlerle çocukların, kadınlarla erkeklerin bir arada bulunacakları yerler, toplumsal kültürün kurallarıyla belirlenir. Birçok evde mutfak, söyleyecek gizli sözü olanların, sırdaşların ve dedikoducuların mekânıdır. Gizli olan, dertleşme niteliğindeki konuşmalar, uyarılar, kulak bükmeler mutfağın yanı sıra balkonda, yatak odasında da yapılabilir. Mutfağın iş üreten bir mekân olması, salonda misafir varken birkaç kişinin orada bulunmasını meşrulaştırır. Balkon, ev ile sokak arasında bir ara mekân olması dolayısıyla evin dışına çıkmadan dışarıda olmayı sağlar. Fısıltılar dağılır gider. Yatak odası ise mahremin kendisiyle özdeş bir mekân olarak, zaten evin içinde bir özel alan olarak algılanır. Genç kızlar yaşıtlarıyla kendi odalarında toplanır. Köylerde ise çeşme başları, tarla ve bahçeler gizli saklı konuşmaların yapıldığı, mahrem bilgilerin aktarıldığı yerlerdir (Bkz. **Fotoğraf 3**).

"Sıralı Töreli Olmak..."

Evli bir kadın, her ne kadar hiyerarşi basamaklarını çıkmaya başlamışsa da, ev işleri, ev düzeni, çocuk bakımı, eş ve onun ailesi ile ilişkiler konularında, başta annesi olmak üzere, çevresindeki kadınların denetimi, gözetimi altındadır. Onlardan bu konularda yardım ve destek alabileceği gibi, kınamalara ve dışlamaya da maruz kalabilir. Bir anne kızına genellikle ev işi ve düzeni konusunda bilgi ve deneyimini aktarır. Bunun birden çok yolu vardır. En yaygın olanlarından ilki, doğrudan öğretme yöntemidir. Bir evi düzenli, temiz tutmak için ne yapılacağı ve nasıl yapılacağı anlatılır, uygulaması yaptırılır. İkincisi ise görerek öğrenmesini sağlamak amacıyla, ev içindeki faaliyetlerinde (örneğin yemek yaparken, toz alırken, cam silerken) yanında bulundurmaktır. Ev işi ve düzeni konusunda, annenin kızına bilgi ve deneyim aktarmak yönünde doğrudan bir çabası olmasa bile, kızın annesinin ev içindeki devingenliğini izleyerek içselleştirdiği birtakım temel bilgiler de vardır. Anlatıcılarımız, bu tür bilgilerin çoğunlukla yalnız başına veya bir ev arkadaşı ile yaşamaya başladıklarında ya da evlendiklerinde kullanışlı hale geldiğini vurgulamışlardır. Halıyı tüylerinin yattığı yöne doğru süpürmek, tülleri ılık suda yıkamak, soğanı soyarken gözünün yaşarmaması için musluğu hafifçe açmak gibi.

Bunun dışında, Elif Ekin Akşit'in de sözünü ettiği gibi, kızının kendi kaderini paylaşmasını önlemek ve/veya eğitim hayatına ağırlık vermesini sağlamak amacıyla onu ev işlerinden uzak tutan anneler vardır. Hem bu annelerden bazıları, hem de diğerleri, kızlar evden ayrıldıktan sonra da onların evlerinde, gerek fiziksel olarak, gerekse telefon hattının diğer ucunda var olmaya devam etmekte, ev işlerine, ev düzenine ve çocuk bakımına refakat etmektedirler. Bu yardım, genellikle ev sahibinin yaptıklarını tatminkâr bulmayıp hane içi pratikleri "ideal düzene" göre yeniden örgütlemeye yöneliktir. Eşyaların yerini değiştirmek,

FOTOĞRAF 3. Bir Zaza köyünde rengârenk kıyafetli, neşeli kadınlar.

çamaşırlardaki lekeleri çıkarmak, boya lekelerini kazımak, çocuğun sırtına havlu koymak, ayağına terlik vermek gibi. Üniversitede okutman olan 29 yaşındaki evli ve çocuklu Nurcan, çocuğuna bakmak için eve gelen annesinin, evin düzenini kendi zevkine göre değiştirdiğinden yakınmaktadır. Annesine bu konuda sitem ettiğinde ise "nankörlükle" suçlanmaktadır. Derya, Selen ve Cahide de annelerinin ellerini üzerlerinden hiç çekmediğini dile getirmişlerdir. Derya ve Cahide'yi memnun eden bu çaba, Selen örneğinde psikolojik şiddete dönüşmektedir. Yeni evli Selen, annesi Yalova'dan onu ziyarete geleceği günün öncesinde sabahlayarak evde ayrıntılı bir temizlik yaptığını, ellerinin yara olduğunu ve yorgunluktan bitap düştüğünü anlatmaktadır. Aksi durumda annesinden işiteceği incitici ve aşağılayıcı sözleri duymaktansa, fiziksel yorgunluğa razı olmaktadır. Annelerin bu tavrı, usta-çırak ilişkisinde başarısız olduklarını görmenin hayal kırıklığına bağlanabileceği gibi, bilinçli olarak domestik faaliyetlerden uzak tuttukları kızlarının "açıklarını kapatma" çabasına da bağlanabilir. Özellikle çalışan annelerin bir bölümünün ise ev işleri ve çocuk bakımı konusunda kızlarına yardımcı olmaktan kaçındıkları söylenebilir. Bunun birden çok sebebi olabilir. Bunlardan biri, kendilerini bu konularda yetkin görmemeleridir. Bir başkası da, bu işlere "gönül indirmemeleri," çalışan kadınlar olarak kendilerini domestik faaliyetlere dair bilgi birikimine sahip kadınlar gibi sunmaktan rahatsız olmalarıdır. Ama öyle bir tavırları vardır ki, eğer yapacak olsalar, ev işlerini de en iyi kendileri

yapacaklardır. Bazıları bunu kızlarına da hissettirmişlerdir. Ev işlerinde tertip, düzen, hijyen gibi unsurlar, kadından kadına farklılaşarak, bilgi aktarımının içeriğini belirlerler. Kimi kadın, evin her an misafir gelecekmiş gibi derli toplu tutulmasını yeterli bulurken, kimisi dolap içlerine kadar uzanan ve hijyeni öne çıkaran hummalı bir temizliği şart koşarlar. Anlatılarda "şartlı şurtlu," "sıralı töreli" diye ifade edilen bu tarz, İslamın şartları ve örf-âdetlere de gönderme yapmaktadır. Bu tarza sahip olan kadınlar hemcinsleri nezdinde itibar kazanabilecekleri gibi, muhataplarında bir eksiklik hissi de uyandırarak eleştiri konusu olabilirler. Her halükarda enstitü bilgisi ile dirsek temasında olan sistematik bir domestik bilgidir bu.

Eş ve onun ailesi ile ilişkiler konusundaki bilgi ve deneyim aktarımı ise "idare etme" fiili ile özetlenebilecek bir taktikler silsilesinin anneden/teyzeden/ninelerden vb kıza aktarımı olarak görülebilir. Ataerkil düzenin baskıcı doğasına teslim ve kaderine razı olmaya yönlendiren bir aktarımdır da aynı zamanda. Geleneksel kültürde, bir genç kızın baba evinden "gelinlikle çıkıp kefenle geri dönmesi" sözüyle dile getirilen bir teslimiyettir evlilik. Geri dönüşü olmayan bu teslimiyeti katlanılır kılacak olan, genç kızın evlilik düzeni içerisinde başvuracağı taktikler, gireceği pazarlıklardır. Anne başta olmak üzere, genç kızın çevresindeki kadınlar taktikler ve pazarlıklar konusunda temel başvuru kaynaklarıdır. Özbay'ın, evlerde el kızları, cariyeler, evlatlıklar, gelinler üzerine yaptığı çalışmada, el kızlarının, evin içinde "bizden biri" olmak için, çoğu zaman cinselliklerinin ve emeklerinin sömürülmesine göz yumdukların savunur (2002, s. 17). Kalabalık bir aileye gelin gitmek, özellikle kırsal kesimde, o ailenin düzenine uyum sağlamayı zorunlu kılar. Gelin evin işlerini görmesi için tutulmuş bir hizmetçiye dönüşür bazen. Selen'in annesi, okumayı çok istemesine rağmen, kaçarak evlenmiştir. Kocasının ailesinin evine yerleştiğinde, yaşıtı olan görümcesi okula giderken, o evde kalıp gündelik işleri yapmak zorunda kalacaktır. Kaçarak evlenmesi, ailenin seçtiği bir gelin olmaması anlamına da gelmektedir. Kaçması sebebiyle annesinin desteği ve yönlendirmesinden de mahrum olduğu için, kayınvalidesinin aktardığı bilgi ile biçimlenecek, onun dayattığı yaşam tarzına uyum sağlayacaktır. Bihter'in annesi de kaçarak evlenmiş ve evliliğinin ilk yıllarında kocasının ailesiyle birlikte yaşamıştır. Bu süreçte kayınpederi, onun ev ekonomisine ve düzenine müdahil olmasını engellemeye çalışmış, "Elin kızını karıştırmayın bizim işlerimize" demiştir. Faika da halasının evine gelin gitmesine rağmen, "el kızı" muamelesi görmüştür. Çünkü, yeğen iken gelin, hem de kaçarak geldiği için istenmeyen gelin olmuştur. Faika, evdeki büyüklerin kendisini "takmadıklarını" söylemektedir. Aşağılamanın yanında yok sayma da dışlamanın bir biçimidir. Sirman'ın Ege'de bir köyde yaptığı araştırma, damat ve gelinin ailelerinin evlilikten beklentilerinin farklılığını yansıtmaktadır ve geleneksel kültür bağlamında genele teşmil edilebilir. Damadın annesi sessiz, söz dinleyen, kendisine hizmet edecek

bir gelin ararken, gelinin annesi kızının ileride mümkün olduğunda, özerk bir yaşam sürdürmesini sağlamaya çalışır (1995, s. 259). Her iki tarafın da amaçlarına ulaşmak için geliştirdikleri taktikler vardır. Bizim çalışmamızda da bu taktiklerin kimi örneklerine rastlanabilir.

Nigar'ın anneannesi, üzerine kuma getirilmiş bir kadın olarak, evlilikte kadının güçlü olmasına, Nigar'ın annesinden daha fazla önem vermektedir: "Anneannem bazen 'kocanıza uşak olun,' bazen de 'saçını yolun,' derdi. 'Kocanın iki fincanı varsa, birini kıracaksın,' derdi." Ahu'nun annesi ise, "Sen yapsan bile bir işi, kocanla beraber yapmış gibi göstereceksin, onun önüne geçmeyeceksin" demektedir. Ahu, yıllar sonra kocası işsiz kalınca çalışmak zorunda kalacaktır. Borçlanarak ve daha ziyade Ahu'nun gelirine güvenerek bir ev alacaklar, bu süreçle birlikte kocasıyla ilişkileri de bozulmaya başlayacaktır. Bu kötü deneyim Ahu'ya annesinin haklı olduğunu düşündürtmektedir. Hikmet'in annesi, Hikmet kocasıyla kayınvalidesi yüzünden sorun yaşadığı dönemde onu boşanmanın eşiğinden döndürmüş, "pire için yorgan yakma, o yorgan seni ısıtacak" demiştir. Hikmet'in kocasıyla ilişkisi düzelince, o dönemde annesinin sözünü dinlediği için memnuniyet duymuştur. Anlatıcılarımız, evliliğin eşiğinde olan genç kızın, tüm sınıfları kesen bir öğütler silsilesi ile karşı karşıya kaldığını gösterdiler bize. Öğütlerin başta geleni, kayınpeder ve kayınvalide ile ilişkileri iyi tutmak için diline hâkim olmak, söz dinlemek, ev işlerine yardım etmektir. Bu, Sirman'ın iddiasını çürütür gibi görünse de, kız anneleri, uyum göstererek işleyecek bir idare mekanizmasının, kızlarının huzuru ve özerkliği için uzun vadede geçerli bir çözüm olduğunu, kendi deneyimlerinden de bilmektedirler.

Sonuç

Bu çalışma için görüştüğümüz, farklı illerde yaşayan, farklı sınıftan, kültürden 48 kadın, kadınlar arası bilgi akışının nasıl tezahür ettiğini, kendileri için ne anlam taşıdığını ve hangi konularda yoğunlaştığını anlattılar bize. Anlatıcılardan, Faika'nın "İyi ki de kadınlar varmış, yoksa ben sap gibi büyürdüm" sözünde belirginleşen, kadınlardan öğrenme pratiğinin, iki farklı biçimde iş gördüğü ortaya çıktı. İlki, ataerkini ve hâkim cinsiyet rollerini yeniden üretmek biçiminde tezahür eden; ikincisi ise sağaltıcı ve müzakere gücü kazandıran bilgiyi aktararak özgürleşme imkânı sağlayan bilgi. Her iki amaca da hizmet edebilen deneyime dayalı ve kurumsal bilgi, iki ayrı kanaldan akıyor gibi görünseler de, zaman zaman uzlaşıyor, çatışıyor ve bir senteze ulaşıyorlardı. Hem kısıtlayıcı hem de özgürleştirici bilgi, deneyime dayalı ve kurumsal kaynaklardan derlenmiş olabiliyordu. İletişim olanaklarının olağanüstü hızla çeşitlendiği ve yaygınlaşıp ucuzladığı çağımızda, kurumsal bilginin deneyime dayalı bilgiye eklemlenip onu dönüştürmesi ve onun tarafından dönüştürülmesi kaçınılmazdı.

Kadınlar arası bilgi ve deneyimin akışı veya takası için bir arada bulunmak önemliydi. Çünkü, bir arada bulunmanın sağaltıcı işlevi de vardı. Özellikle yüz yüze yöntemlerle çoğaltılan bilgi sözlerde, fiillerde ve bedenlerde taşındığı için bir aradalık gerektirir. Bir kız çocuğuna ilk bilgileri aktaranlar annesi ve akrabası olan diğer kadınlardı. Sonra sırasıyla arkadaşlar, komşular ve kurumsal ilişkiler aracılığıyla hayatına giren kadınlar geliyordu. Yaş ilerledikçe, eğitim seviyesi arttıkça, sınıfsal konum yükseldikçe ve evlenip çocuk sahibi olunca, kadın bizatihi bilgi kaynağı haline geliyor ve itibar kazanıyordu. Anlatılanlardan çıkan sonuçlardan birisi, çocukluk ve ergenlikte anne ve akraba çevresi ile komşulardan akan bilginin deneyime dayalı bilgi olduğu, çocuklar büyüdükçe ve kamusal alanda temsiliyet kazandıkça kurumsal bilginin de devreye girdiğiydi. Kurumsal bilgi, kızlardan annelerine ve diğer kadınlara doğru akmaya başlıyordu bu kez.

Sağaltıcı ve özgürleştirici bilgi ve deneyim aktarımında arkadaşlık çok önemli. Kibar'ın "Arkadaş insanın hayatının yarısıymış" sözünde ve Şener'in "Kadınlar birbirleriyle paylaşmasa yükleri çok ağır olur" saptamasında öne çıktı arkadaşlık. Arkadaşlığın bilgi ve deneyim akışındaki rolünün izi, bilgisayar dolayımlı iletişim araçlarından sürülebilir. Özellikle bloglar, forumlar ve e-gruplar, deneyime dayalı bilginin tekrar dolaşıma girmesine zemin hazırlayan, kadınlararası dostluğu ve dayanışmayı destekleyen mecralar olarak çalışmamızın bundan sonraki aşamasında üzerinde duracağımız alanlar olacak. Bu alanlar kadınların birbirlerinin bilgilerini tamamlayarak yaşamlarına tepeden bakan profesyonel bilgiyi dönüştürmek için de birer zemin olabilir. Deleuze ve Guattari'nin *Anti-Oedipus*'unda (2000) önerilen bu çeşit tamamlayıcı, profesyonel bilgiyi dönüştüren örgütlenme modelleri, aile ile "dış dünya" arasındaki sınırları aşındırmakla mümkün olabilir.

KAYNAKÇA

Adak, H. (2005) "Gendering Biography: Ahmet Mithat (on Fatma Aliye) or The Canonization of an Ottoman Male Writer," Querelles, cilt: 10, s. 189-204.

Ahmet Mithat Efendi (1998) Fatma Aliye Hanım: Yahut, Bir Muharrire-i Osmaniyenin Neşeti, ed., M. Galin, İstanbul.

Akşit, E.E. (2005) *Kızların Sessizliği*, İstanbul: İletişim.

Akşit, E.E. (2009a) "Kısırlık: Olanak ve Tahakküm," *Fe Dergi*, sayı: 1/2, s. 44-54.

Akşit, E.E. (2009b) "Haydi Kızlar Okula: Kızların Eğitimi, Kadınların Bilgisi ve Kamusal Alan Tartışmaları" *Toplum ve Bilim*, sayı: 114, s. 7-26.

Akşit, E.E. (2010a) "Kadınların Mekânsal Davranışlarının Siyasal Niteliği," *Türkiye'de Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları: Eşitsizlikler, Mücadeleler, Kazanımlar*, der. H. Durudoğan, F. Gökşen, B.E. Oder, D. Yükseker, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.

Akşit, E.E. (2010b) "Fatma Aliye's Stories: Ottoman Marriages Beyond the Harem," *Journal of Family History*, sayı: 35:3, s. 207-18.

Akşit, E.E. (2010c) "Geç Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Nüfus Kontrolü Yaklaşımları," *Toplum ve Bilim*, sayı: 118, s. 179-97.

Akşit, E.E. (2011) "Osmanlı İmparatorluğunda Kızların Eğitimi ve Özel Alan-Kamusal Alan Dinamikleri," *Prof. Dr. Yahya Akyüz'e Armağan: Türk Eğitim Tarihi Araştırmaları, Eğitim ve Kültür Yazıları,* İstanbul: İstanbul Kültür Üniversitesi Yayını.

Akşit, E.E. (yayına hazırlanıyor) "Learning From Women," Intellectual and Cultural Studies in Honor of İsenbike Togan, ed. İlker Evrim Binbaş ve Nurten Kılıç-Schubel, İstanbul: İthaki.

Akyüz, Y. (1999) Osmanlı Son Döneminde Kızların Eğitimi ve Öğretmen Faika Ünlüer'in Yetişmesi ve Meslek Hayatı, Milli Eğitim, sayı: 143, s. 12-32, *http://yayim.meb.gov.tr/dergiler/143/1.htm*.

Akyüz, Y. (2004) *Osmanlıda Kadın Öğretmenli Ev Sıbyan Mektepleri*, Ankara: OTAM, no. 15, s. 1-12.

Alkan, M.Ö. (2000) *Education Statistics in Modernization from the Tanzimat to the Republic*, Ankara: TC Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü.

Bora, A. (2005) *Kadınların Sınıfı*, İstanbul: İletişim.

Boys, J. (1998) "Beyond Maps and Metaphors? Rethinking the Relationships Between Gender and Architecture," *New Frontiers of Space, Bodies, and Gender* , der. R. Ainley, s. 203-17, Londra: Routledge.

Butler, J. (2004) *Precarious Life: The Powers of Mourning and Violence*, Londra ve New York: Verso Books.

Dedes, Y. (1996) "Battalname," *Doğu Dilleri ve Edebiyatlarının Kaynakları*, Harvard University.

Douglas, M. (1966) *Purity and Danger: An Analysis of Concepts of Pollution and Taboo*, Hammonworth: Penguin.

Deleuze, G. ve Guattari, F. (2000) *Anti-Oedipus: Capitalism and Schizophrenia*, Londra, Minneapolis: University of Minnesota Press, 10. baskı.

Esin, E. (1973) "Annem Müfide Ferit Tek," *Türk Kadını*, cilt: 7 sayı: 81-82, s. 11.

Fatma Aliye (1895) "Meşâhîr-i Nisvân-ı İslâmiyyeden Biri: Fatma Bint-i Abbas," *Hanımlara Mahsus Gazete*, sayı: 8, s. 3.

Fatma Aliye (2005) *Enin*, yay. haz. T. Gençtürk Demircioğlu, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi .

Fatma Aliye (2007) *Refet*, İstanbul: L Yayıncılık..

Foucault, M. (1980). "Questions on Geography.", *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings*, 1972-1997, der. C. Gordon, s. 63-77, Brighton: Harvester.

Fraser, N. (1992) "Rethinking the Public Sphere: A Contribution to the Critique of Actually Existing Democracy," *Habermas and the Public Sphere* , der. C. Calhoun, Cambridge, MA: MIT Press, s. 109-42.

Gerstenberger, K. (2000) *Truth to Tell: German Women's Autobiographies and Turn-of-the-Century Culture*, Ann Arbor: University of Michigan Press.

Ghannam, F. (2002) *Remaking the Modern: Space, Relocation and the Politics of Identity in a Global Cairo*, Berkeley, University of California.

Goodman, D. (1992) "Public Sphere and Private Life: Towards a Synthesis of Current Historiographical Approaches to the Old Regime,", *History and Theory*, sayı: 31/1, s. 1-20.

Habermas, J. (2000) *Kamusallığın Yapısal Dönüşümü*, çev. T. Bora ve M. Sancar, İstanbul: İletişim.

Hellburn, C. (2000) *Kadının Özyaşamını Yazarken*, çev. Y. Salman ve G. Aygen, İstanbul: YKY.

İlcan, S.M. (1998) "Occupying the Margins on Spacing Gender and Gendering Space," *Space and Culture*, sayı: 1, s. 5-26.

Kale, S.D. (2002) "Women, Salons, and the State in the Aftermath of the French Revolution," *Journal of Women's History: Women and the State*, sayı: 13/4, s. 54-80.

Kandiyoti, D. (1997) *Cariyeler, Bacılar, Yurttaşlar*, İstanbul: Metis.

Köker, E. (2004) "Saklı Konuşmalar," *Kamusal Alan*, ed. M. Özbek, İstanbul: Hil.

Landes, J. der. (1998) *Feminism, the Public and the Private*, Oxford, New York: Oxford University Press.

Mills, A. (2007) "Gender and Mahalle (Neighborhood) Space in Istanbul," *Gender, Place and Culture*, sayı: 14/3, s. 335-54.

Ömer Seyfettin (2003) *Bahar ve Kelebekler*, İstanbul: İnkılap Kitabevi.

Özbay, F. (2002) "Evlerde El Kızları: Cariyeler, Evlatlıklar, Gelinler," *Feminist Tarihyazımında Sınıf ve Cinsiyet*, der. L. Davidoff, s. 13-49, çev. Z. Ateşer, S. Somuncuoğlu, yay. haz. A. Durakbaşa, İstanbul: İletişim.

Özbay, F. (2010) "Türkiye'de Ulus-Devlet, Gözetim ve Nüfus Bilgisi," *Toplum ve Bilim*, sayı: 118, s. 165-78.

Öztürk, S. (2006) "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Halk Kitaplarını Modernleştirme Çabaları," *Kebikeç*, sayı: 21, s. 47-72.

Özyeğin, G. (2000) *Untidy Gender: Domestic service in Turkey*, Philadelphia: Temple University Press.

Peirce, L. (1998) *Harem-i Hümayun*, çev. A. Berktay, İstanbul: Tarih Vakfı Yayını.

Sirman, N. (1995) "Köy Kadınının Aile ve Evlilikte Güçlenme Mücadelesi," *1980'ler Türkiye'sinde Kadın Bakış Açısından Kadınlar*, der. Ş. Tekeli, İstanbul: İletişim.

Somolu, O. (2007) "Telling Our Own Stories: African Women Blogging for Social Change," *Gender and Development*, sayı:15(3)

Şimşek, B. (2006) "Kadınlararası Konuşma Sürecinde Toplumsal Cinsiyetin Dil Üzerinden Sergilenmesi," yayınlanmamış yüksek lisans tezi, AÜ SBE, Ankara.

Tapper, N. (1980) "Matrons and Mistresses: Women and Boundaries in Two Middle Eastern Tribal Societies," *Arch. European Sociology*, sayı: 21, s. 59-78.

Tapper, N. ve Tapper, R. (1987) "The Birth of the Prophet: Ritual and Gender in Turkish Islam *Man,*" , *New Series*, cilt: 22, sayı: 1, s. 69-92.

Togan, İ. (1999) "In Search for an Approach to the History of Women in Central Asia," *Rethinking Central Asia*, der. K. Ertürk, s. 163-95, Ithaca University Press, Reading.

Togan, İ. (2003) "Turkic Dynasties," *Encyclopedia of Women and Islamic Cultures: Methodologies, Paradigms and Sources*, s. 22-8, Boston: Powell Books.

Wollons, R. (1990) "Women Educating Women: The Child Study Association as Women's Culture," *Changing Education*, der. J. Antler, Albany: State University of New York Press.

Wollons, R. (2009) "Mount Holyoke in Bitlis: Missionaries Bring a New England Education to Ottoman Turkey," 150. Year of Mekteb-i Mülkiye: Education, History and Politics Conference, 20 Kasım, Ankara, http://80.251.40.59/politics.ankara.edu.tr/aksit/afise.html.

ANLATICILAR LİSTESİ

Ahu (39 yaşında, evli, 2 erkek çocuklu, Ankara'da yaşıyor).
Aycan (30 yaşında, evli, sekreter, Antalya'da yaşıyor).
Ayşe (45 yaşında, evli, ev kadını, 3 çocuklu, Ankara'da yaşıyor).
Ayten (23 yaşında, bekâr, üniversite öğrencisi, Ankara'da yaşıyor).
Bihter (26 yaşında, bekâr, araştırma görevlisi, Ankara'da yaşıyor).
Burçin (33 yaşında, bekâr, yüksek lisans öğrencisi, Ankara'da yaşıyor).
Cahide (28 yaşında, evli, araştırma görevlisi, Ankara'da yaşıyor).
Cihan (59 yaşında, bekâr, emekli, Ankara'da yaşıyor).
Damla (35 yaşında, evli, 2 çocuklu, mütercim, Ankara'da yaşıyor).
Deniz (27 yaşında, bekâr, okutman, Zonguldak'ta yaşıyor).
Denizhan (35 yaşında, bekâr, araştırma görevlisi, Ankara'da yaşıyor).
Derya (28 yaşında, evli, okutman, Zonguldak'ta yaşıyor).
Elif (22 yaşında, bekâr, üniversite öğrencisi, Ankara'da yaşıyor).
Elvan (85 yaşında, dul, ev kadını, 5 çocuklu, Niğde'de yaşıyor).
Esma (30 yaşında, evli, okutman, Zonguldak'ta yaşıyor).
Faika (49 yaşında, evli, 3 çocuklu, ev kadını, Ankara'da yaşıyor).
Fıtnat (40 yaşında, evli, ev kadını, 2 çocuklu, Merzifon'da yaşıyor).
Firdevs (52 yaşında, evli, 5 çocuklu, ev kadını, Sivas, Kangal'da yaşıyor).
Gaye (31 yaşında, bekâr, veteriner hekim, Ankara'da yaşıyor).
Hanım (47 yaşında, evli, ev kadını, 2 çocuklu, Afyon, Akçadere köyünde yaşıyor).
Hansu (24 yaşında, bekâr, yüksek lisans öğrencisi, Ankara'da yaşıyor).
Hayriye (24 yaşında, bekâr, Afyon'da yaşıyor).
Hayriye (39 yaşında, evli, ev kadını, 2 çocuklu, Merzifon'da yaşıyor).
Hicran (35 yaşında, evli, 1 erkek çocuklu, araştırma görevlisi, Ankara'da yaşıyor).
Hikmet (54 yaşında, evli, 1 erkek çocuklu, emekli öğretmen, Ankara'da yaşıyor).
İpek (35 yaşında, evli, 1 çocuklu, okutman, Zonguldak'ta yaşıyor).
Kibar (26 yaşında, evli, ev kadını, 1 çocuklu, Denizli'de yaşıyor).
Melike (40 yaşında, evli, 2 çocuklu, çocuk bakıcılığı yapıyor, Ankara'da yaşıyor).
Meltem (39 yaşında, evli, 1 çocuklu, memur, Ankara'da yaşıyor).
Memnune (55 yaşında, evli, 3 çocuklu, ev kadını, Ankara'da yaşıyor).
Mısra (68 yaşında, dul, 1 çocuklu, emekli, Ankara'da yaşıyor).
Mihrinur (27 yaşında, evli, 2 çocuklu, okutman, Zonguldak'ta yaşıyor).
Mine (35 yaşında, bekâr, Ankara'da yaşıyor).
Nigar (53 yaşında, evli, 1 çocuklu, emekli öğretmen, Antalya'da yaşıyor).
Nihan (27 yaşında, üniversite öğrencisi, bekâr, Ankara'da yaşıyor).
Nurcan (29 yaşında, evli, 1 çocuklu, okutman, Zonguldak'ta yaşıyor).
Olgun (33 yaşında, evli, 1 çocuklu, okutman, Zonguldak'ta yaşıyor).
Ömrüye (39 yaşında, evli, ev kadını, 2 çocuklu, Afyon'da yaşıyor).

Özlem (27 yaşında, evli, 1 çocuklu, yönetici asistanı, Ankara'da yaşıyor).
Sacide (25 yaşında, evli, ev kadını, Ankara'da yaşıyor).
Satı (36 yaşında, evli, ev kadım, 2 çocuklu, Çankırı, Şabanözü, Gümerdigin kasabasında yaşıyor).
Selen (25 yaşında, evli, yüksek lisans öğrencisi, Ankara'da yaşıyor).
Selvi (30 yaşında, evli, 1 çocuklu, ev kadını, Ankara'da yaşıyor).
Senem (33 yaşında, evli, ev kadını, 2 çocuklu, Çankırı, Şabanözü, Gümerdigin kasabasında yaşıyor).
Şehriban (49 yaşında, evli, 3 çocuklu, Ankara'da yaşıyor).
Şener (45 yaşında, evli, ev kadını, 2 çocuklu, Ankara'da yaşıyor).
Zarife (30 yaşında, evli, ev kadını, 2 çocuklu, Çankırı, Şabanözü, Gümerdigin kasabasında yaşıyor).
Zöhre (29 yaşında, bekâr, araştırma görevlisi, Ankara'da yaşıyor).

Kadınların Belleği:
Hatırlama, Anlatı, Deneyim ve Toplumsal Cinsiyet

PINAR MELİS YELSALI PARMAKSIZ

Kadınlara ait yazılı ve/veya basılı otobiyografik ve biyografik nitelikli kaynaklar ile yazılı veya basılı olmayan ama derinlemesine görüşmeler yoluyla kayda geçirilen sözlü tarih anlatıları biçiminde ifadesini bulan kadın belleği, geçtiğimiz otuz yılda tarih disiplinini ve sosyal bilimleri yalnızca konusu bakımından değil teorik ve metodolojik açıdan da dönüştürdü. İlk başta ikame edici bir çaba olarak görünen toplumsal bellekte kadınları görünür kılma girişimi, giderek toplumsal cinsiyetin ilişkisel bir tarzda kavranmasına ve bu çerçevede anlatı, deneyim, kimlik gibi kavramlar etrafında yeniden tanımlanmasına yol açtı.

Kadınların tarihe ve toplumsal analize dahil edilmeleri ihtiyacı, halihazırda erkek merkezci bilgi yapıları tarafından ihmal edilen gerek başarılı gerekse mağdur kadınların görünür kılınmasını tartışmasız bir zorunluluk olarak ortaya koydu (Harding, 1989, s. 4). Bu durum, tarihsel verilerin geçerlilik zeminini yazılı belgelerden sözlü geleneklere doğru kaydıran ve böylece tarihsel analizi tarihin gizli kalmış seslerine açan sosyal tarihçiliğin sözlü tarih alanına doğru genişlemesiyle birleştiğinde, kadın yaşantıları sözlü tarihin popüler araştırma alanlarından biri haline gelmeye başladı (Thompson, 1999, s. 6). Geçmişin araştırılmasında sözlü gelenek, yaşam tarihi, anı/günlük/biyografi yazını, aile tarihleri, yerel tarih çalışmaları ve tanıklıklar gittikçe önem kazanan başvuru kaynakları olarak sayılabilir (İlyasoğlu, 2006, s. 16). Bu çerçevede, bellek konusundaki çalışmaların sosyal bilimler alanındaki gelişimi sözlü tarihin sessiz toplumsal grupları tarihe dahil etme iddiasıyla yakından ilintilidir (Passerini 1987'den aktaran Neyzi, 2011, s. 3). Kadınların tarihsel ve toplumsal alanda görünürlüğünü artırmak amacıyla kadın anlatılarına başvurmak da benzer bir durumu örnekler. Üstelik ikinci dalga feminizmin kadınları özne olarak merkeze alma iddiası, kadın tarihi konusundaki karşı hegemonyacı iddiayı da desteklemiştir (Bryant, 2011, s. 84). Ancak gerek genel olarak bellek çalışmaları alanındaki gelişmeler, gerekse de kadınların belleği konusundaki çalışmalar, kişisel anlatıların gayri

resmiliğinin her zaman karşı hegemonya pratiklerine denk düşmeyebileceğini (Bryant, 2011, s. 86) ve yalnızca bu nedenle değil, başka nedenlerden dolayı da feminist tarihçiliğin bir alan olmaktan çok bir metodoloji, bir perspektif ve bir konum olduğunu ortaya koymaktadır (Berktay, 2003, s. 11).

Feminist tarihçiliği dönüştüren nedenler, toplumsal cinsiyet, deneyim, anlatı ve kimlikler etrafında oluşturulan sorunsallar aracılığıyla ortaya çıkmıştır. Batıda ikinci dalga feminizm, var olan toplumsal kurumlarla birlikte bilgi alanını da erkek egemen olarak tanımlayarak, kadınları ve kadın deneyimini merkeze alan bir yaklaşımla geçmişe yönelik ilginin tarihe ve sosyal bilimlere eleştirel bir bakış çerçevesinden gelişmesine yol açmıştır. Böyle bir bakış açısı, aynı zamanda tersinden işleyerek, feminist tarihçiliği dönüştürücü bir rol oynamış ve tarihi kadınlar lehine düzeltme amacı yerini tarihin ancak toplumsal cinsiyet ilişkilerinin bütünsel kavranışı yoluyla yeniden kurulabileceği anlayışına bırakmıştır (Berktay, 2003, s. 29). Bugün artık kadın tarihi, ya da kadın belleği dendiğinde toplumsal cinsiyetle bağlantılı deneyim ve kimlikler bütününün anlaşılmasının nedeni bu konudaki yaygın teorik uzlaşıdır.

Türkiye'de kadınların belleği konusunda yapılan çalışmaların genel çerçevesini oluşturan sorunsalların, ilgili alanın Batılı feminizm içindeki gelişimindekine benzer bir düzenlilikte ortaya çıktığını söylemek pek de mümkün değil. Bu durum bir ölçüde Türkiye'de kadınların belleğine yönelik ilginin Batı feminizminin bu alanda belli bir süreç sonucunda oluşan bilgi ve yaklaşım birikimiyle alışverişe girmesinden kaynaklanıyor. Öte yandan, Türkiye'de 1980'lerden itibaren kültürel farklılaşma ve kimlik politikalarının çoğullaşması tarihin yeniden keşfedildiği bir dönemi başlatırken, feministler açısından geçmişe feminist bir bakış açısıyla yeniden bakma ihtiyacını doğurdu (İlyasoğlu, 2001, s. 16-18). Söz konusu ihtiyaç, kadın tarihinin yeni alanlarını, bu alanlara yeniden bakmanın yollarını ve bu yollarla edinilen birikimi paylaşma kanallarını bulmaya çalışmayı gerektirmiştir (İlyasoğlu, 2001, s. 20). Bu çabaya eşlik eden, geçmişe bakmaya ilişkin feminist sorunsalların yapılan çalışmalarda neredeyse eş zamanlı bir çoğulluk içinde ele alındığını söylemek mümkündür.

1980'lerin sonundan itibaren kadın hareketi geçmişe, kadın tarihine bakmaya başladı (Mater, 2009, s. 276). O güne kadar, Kemalist modernleşme perspektifinden, Cumhuriyet'le birlikte gerçekleşen bir kopuşla geleneğin taassubundan kurtularak medeni ve siyasal haklarına kavuşan "Türk Kadını" biçimindeki anlatının nesnesi olarak kadınları ele alan, çoğu zaman az sayıdaki ikincil kaynakların yinelenmesi (Çakır, 1995, s. 224) yoluyla geçmişle bağlantı kuran çalışmalar kadın tarihi alanının sınırlarını belirlemişti. Cumhuriyetin öncü kadınlarının ya da seçkin erkeklerin kaleminden yazılan bu çalışmaların ortak özelliği, Cumhuriyet'in kadınlara yönelik toplumsal projesini, başka bir ifadeyle kendisine yönelik önermeleri doğrulayan bir bakış açısından aktarılmış olmasıdır (İlyasoğlu, 1997, s. 164).

Tarihsel süreç boyunca, önemli toplumsal dönüşümlerin göstereni ya da nesnesi olarak değil, kadına tarihsel bir benlik atfederek, özne olarak kadını ele alan çalışmaların Türkiye'deki ilk örnekleri kadın hareketinin köklerine yönelik bir ilginin sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Tarihi kadın bakış açısıyla yeniden kurma çabasının erken örneklerinden biri olarak Ayşegül Yaraman'ın *Resmi Tarihten Kadın Tarihine Elinin Hamuruyla Özgürlük* (1992) isimli çalışması sayılabilir. Burada Yaraman, Osmanlı döneminde kadınların birinci dalga feminist geleneğini, kadın mücadelesiyle ilgili basılı belgeler üzerinden değerlendirmiştir. Serpil Çakır'ın *Osmanlı Kadın Hareketi* (1994) isimli çalışması ise Osmanlı'da kadınların devlet veya toplum için değil kendileri için giriştikleri eylemliliğe, kadınları tarihin ve tarihsel çalışmanın merkezine koyarak, yani kadın bakış açısından bakmanın başarılı bir örneğidir (İlyasoğlu, 2001, s. 21). Çakır'a göre, kadın tarihi, kadınları görünür kılmanın, kadınlara kendi tarihlerini kazandırmanın bir yoludur; öte yandan ekonomik tarih, kültür tarihi gibi alt bir alana indirgenmemelidir. Yeni bir tarih yazımının yolunu açması beklenen kadın tarihi, kadınların katkılarının tarihe eklenmesiyle değil, tarihçiliğin kadınlara atfedilen özne konumu dolayısıyla dönüştürülmesiyle vaadini gerçekleştirmiş olacaktır (Çakır, 1995, s. 225-6). Bu vaadi merkezine alan çalışmanın, Türkiye'de 1980 sonrası etkili olan ikinci dalga feminist hareketin kendisini tarihsel bir sürecin parçası olarak kavramasında önemli payı vardır; Cumhuriyet öncesi kadın mücadelesinin tarihiyle tanışma, Cumhuriyet'in kurucu ideolojisini kadın bakış açısıyla sorgulamasına neden olmuştur. Kadınların 1980 öncesinde sol siyaset içindeki örgütlü mücadelesinin tarihini kadın belleğine dahil etme girişimlerinden burada bahsetmek gerekir. Çünkü bu çaba, kendilerine feminist demeyen ama 1980'lerden sonraki feminist mücadeleye sempati duyan sol gelenek içinden kadınların hem kişisel hem de siyasal düzeyde geçmişle hesaplaşmalarının sonucu olarak 1990'ların ortasından itibaren ortaya çıkabilmiştir. Daha önceleri örneğin Sevgi Soysal'ın *Yıldırım Bölge Kadınlar Koğuşu* (1975) ve Latife Tekin'in *Gece Dersleri* (1986) gibi otobiyografik nitelikli edebi eserler içinde sol harekette kadın deneyimi yer almıştır (Akal, 2003, s. 25). 1990'ların ikinci yarısından itibarense tekil bir örnek olsa bile, 12 Eylül 1980 öncesinde kadınların yaygın örgütlenme ve yoğun kampanyaları dolayısıyla öne çıkmış olan "İlerici Kadınlar Derneği" (İKD) deneyimini kadın bakış açısından ve bu harekete katılan kadınların kendi deneyimleri yoluyla değerlendiren çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. Saadet Arıkan ve arkadaşlarının hazırladığı *Ve Hep Birlikte Koştuk, İlerici Kadınlar Derneği (1975-1980)* (1996) ve Emel Akal'ın *Kızıl Feministler, Bir Sözlü Tarih Çalışması* (2003), "Türkiyeli sosyalist/komünist kadınların tarihte aldığı yer ve roller"i (Akal, 2003, s. 24) "yalnızca eylemler ve olaylar üzerinde değil, bu kadınların bu tarihsel kesitte yaşadıkları duygular ve sahip oldukları değerler üzerinde de" durarak anlatmayı amaçlamıştır. Bu

yönüyle 1990'lardan sonra kadın tarihine yönelik ilgi Cumhuriyet öncesi kadın mücadelesiyle bağlar kurmak kadar, Cumhuriyet döneminin daha uzak gibi görünen 1980 öncesi kısmında sol hareket içinde kadın deneyimini kadın bakış açısıyla ele alma çabasını da içerir.

Kadın belleğine yönelik ilginin 1990'larda, sonradan daha belirgin olarak görülecek iki ana yaklaşım etrafında geliştiğini söylemek mümkün. Bunlardan birincisi Ayşe Durakbaşa'nın ifadesiyle Serpil Çakır'ın *Osmanlı Kadın Hareketi*'nin yarattığı etki sonucu, resmi tarihi feminist bakış açısıyla sorgulayan tarihsel araştırmalar çerçevesinde ortaya çıkmıştır (1995, s. 218). Ayşe Durakbaşa'nın *Halide Edip, Türk Modernleşmesi ve Feminizm* (2000) isimli çalışması, Kemalist Türk modernleşmesinin cinsiyet düzenini, Osmanlı döneminde ve Milli Mücadele sırasında öne çıkan bir figür olan, ancak ulusal anlatının sonradan dışladığı Halide Edip üzerinden okuma girişimidir. Halide Edip'in çocukluk yıllarını anlattığı *Mor Salkımlı Ev* ve Milli Mücadele dönemini anlattığı, İngilizce kaleme alman, sonradan *Türkün Ateşle İmtihanı* başlığıyla Türkçeye çevrilen *Turkish Ordeal* isimli otobiyografik eserlerini yeniden değerlendiren çalışmanın feminist eksenini, Halide Edip'in eyleyen bir özne kadın olarak tarihsel anlatının merkezine yerleşmesi oluşturur. Durakbaşa'ya göre, kadın otobiyografileri üzerine yapılan çalışmalara konu olan kadınların nesne konumlarına adeta karşı çıkıyor olmaları, bu türden çalışmaların ayrıcalıklı bir niteliğini oluşturuyor (Durakbaşa, 1995, s. 218). Dolayısıyla, kadınları tarih içinde görünür kılmanın bir yolu olarak otobiyografilere başvurmak her ne kadar kadınları tarihe eklemek olarak anlaşılma ve başta kaçınılmaz olarak istisnai ve ünlü kadınlarla sınırlı olma kısıtlarını içeriyor olsa bile (Berktay, 2003, s. 33), otobiyografilerin kadın anlatılarını keşfetmek açısından önemli olduğu kabul edilmektedir (Durakbaşa, 1995, s. 217).[1]

Benzer bir bakış açısından hareketle, resmi tarih yoluyla görünmez kılınan ve kurucu ideolojinin kadın hakları söylemi yoluyla olumsuzladığı bağımsız kadın özgürlüğü mücadelesinin örneği olarak "Türk Kadınlar Birliği" ve bu hareketin kurucu lideri Nezihe Muhittin üzerine yapılan çalışmalar da kadın tarihini yeniden kurmak ve bu yolla geçmiş ve gelecek arasında hatırlama yoluyla bağ oluşturmak açısından önemli katkılar sağlamışlardır. Bu çerçevede Ayşegül Baykan ve Belma Ötüş-Baskett tarafından yazılan *Nezihe Muhittin ve Türk Kadını 1931* ile Yaprak Zihnioğlu'nun *Kadınsız İnkılap: Nezihe Muhittin, Kadınlar Halk Fırkası, Kadın Birliği*, gerçekleştirdikleri tarihsel analizin kapsamı ve derinliği

1 Son yıllarda kadın otobiyografilerinin, biyografilerin, anı kitaplarının, nehir söyleşilerin popülerlik kazanması, Cumhuriyet tarihine ve modernleşme geçmişine kadın deneyimi yoluyla bakma ihtiyacının göstergesidir. Otobiyografik yazın kadınların büyük toplumsal yapılar içinde kendi öznel kimlik kavrayışları ve deneyimlerini aktaran bellek metinleri olarak değerlendirilmelidir (Aksoy, 2009, s. 10).

dolayısıyla kadın belleğine yaptıkları katkı açısından önemli eserlerdir. Bu nedenle de tüm Avrupa'da on dokuzuncu ve yirminci yüzyıllar boyunca kurulan ulus devlet anlatılarının halihazırda cinsiyetli ama bunu kadını sembolleştirerek ve araçsallaştırarak gizleyen birikimine kadın belleğini yeniden kazandırmak ihtiyacını (Schraut ve Paletschek, 2008, s. 268) Türkiye'de ulus devletin inşa edildiği döneme yeniden bakarak kısmen de olsa karşılıyor sayabiliriz.

Feminist tarih yazımının yeniden kurmayı arzuladığı kadın belleği, 1990'lar boyunca kadınlar ve erkekler arasında hatırlamanın ve hikâyelemenin cinsiyete dayalı farklar temelinde meşruiyet ve zenginlik atfedilen nitelikleri dolayımıyla anlaşılmıştı. Her ne kadar kadınlık ve erkeklik farklı toplumsal koşullar içinde farklı ilişkisellikler gösterse de, toplumsal yaşamın özel ve kamusal olarak ayrıldığı varsayımının, kadın ve erkeğin belleğini ve dile getirme biçimlerini önemli ölçüde belirlediği düşünülmekteydi (Leydesdorff, *et. al*, 2005, s. 1-9). 1990'ların ortalarından itibaren, anlatının hatırlamanın basitçe bir fonksiyonu olmadığı, anlatının hatırlamayı da içeren daha geniş ölçekte kimlikler siyasetinin kurucusu olan dile içkin olduğu vurgulanmaya başlandı. Anlatının yorumsamacı bir bakış açısıyla değerlendirilmesi, kadın anlatılarının ampirik değerini ortadan kaldırmıyordu, ancak bizzat toplumsal cinsiyetli bellek tarafından inşa edildiğini ortaya koyuyordu (Leydesdorff, 2005, s. vii-x).

Kadın belleğinin inşacı bir tarzda ele alınmaya başlanmasında, toplumsal cinsiyet ve deneyim konusunda var olan yaklaşımlardaki dönüşüm kuşkusuz çok etkili oldu. Kadın tarihine toplumsal cinsiyet perspektifinden bakmaya başlamak ve cinsiyeti özcü olmayan ilişkisellikler içinde anlamak, ancak bu kavramların yeniden tanımlanmasından sonra gerçekleşebilmiştir. Toplumsal cinsiyeti, kadını ve erkeği içeren nesnel kategoriler sunan verili bir yapı yerine, tarihsel, toplumsal ve kültürel olarak kurulan öznel bir kimlik olarak tanımlayan Scott (1986, s. 1067-75), buradan hareketle kadın deneyimini toplumsal cinsiyetin bir sonucu olarak değil, cinsiyet kimliğini kuran pratikler bütünü olarak kavramsallaştırmıştı. Böylece Bergson'u[2] anımsatır bir biçimde, deneyimin anlatıyı önceleyen ontolojik nitelikleri belleğin kimlik kurucu işlevi lehine terk edilerek, deneyim sahibi birey yerine deneyim yoluyla inşa edilen birey anlayışı öne çıkarılmıştır (Scott, 1991, s. 779). Böylece kadın tarihine yaklaşırken, kadınları karşı hegemonyacı bir pozisyonda, aile ve özel alanın bilgi ve deneyimini taşıyan doğal bellek muhafızları olarak kodlayan konum terk edilmek zorunda kalınmıştır. Dolayısıyla deneyimin tarihselliği daha fazla vurgulanır olmuştur.

2 Belleğe psikolojik değil ontolojik bir varoluş atfeden Bergson, geçmişi edimsellik içindeki bireyin gölgesine benzeterek, içselleştirilmiş tüm deneyimlerin toplamı olarak kavramsallaştırır. Bu anlamda hatırlama geçmişin soluk bir temsilinden çok, geçmiş ve şimdinin bir aradalığına ilişkindir. Bkz. Bergson, H. (2007), *Madde ve Bellek*, Çeviren. I. Ergüden, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları..

Resmi tarihin ulusal anlatısını kadınların belleği üzerinden yeniden kuran çalışmalardan olan Elif Ekin Akşit'in *Kızların Sessizliği, Kız Enstitülerinin Uzun Tarihi*, deneyimin nasıl özel alan-kamusal alan ayrımını yerinden ederek, adeta "kirlenmesin diye bir mantoyu astarı dışa gelerek katlar gibi" (Akşit, 2005, s. 191) kadınların toplumsal cinsiyet kimliğini inşa ettiğini analiz ederken, aynı zamanda anlatının kadın belleğinin yansımasından çok belleği kuran parçalardan biri olduğunu incelikli bir biçimde ortaya koyar. Bu nedenle, yalnızca resmi tarihin görünmez kıldığı kadınları görünür kıldığı için değil, tarihsel bir analiz birimi olarak toplumsal cinsiyete içkin iktidar ilişkilerinin tarih, bellek, öznellik katmanları boyunca nasıl işlediği üzerine düşünme çabası olarak da çalışma öne çıkar.

Tarihte kadınların görünmezliği durumu, kadın geçmişine yönelik ilginin sınırlarını daha baştan kaynak sorunuyla belirlemiş görünür. Bunu aşmanın bir yolu olarak kadın tarihçileri farklı türden kaynaklara yönelmiş, geleneksel kaynaklarla, alternatif kaynakları bir arada kullanma yoluna gitmişlerdir. Kütüphane koleksiyonları, devlet arşivleri, mahkeme kayıtları, sayım belgeleri çeşitli kurum arşivleri gibi geleneksel sayılan kaynaklara yönelen kadın tarihçileri, bu belgelerde aslında yer almadıkları için değil, görmezden gelindikleri için saklı kalan kadınları arayarak tarihte kadınların varlığını göstermişlerdir. Özel yaşam belgeleri, mektuplar, günlükler, özel arşivler, sanat eserleri, otobiyografiler, efemera,[3] sözlü tarih ve folklor gibi geleneksel olmayan, başka bir ifadeyle alternatif kaynaklar ise kadın tarihçilerine tarihin geleneksel olarak ilgi göstermediği, hayatın kişisel ve gündelik alanına ilişkin bilgiye ulaşmalarını sağlamıştır (Davaz Mardin, 2002, s. 183-4).

Kadın belleğini oluşturan belgelerin aranarak bulunması, bir araya getirilmesi ve tarihte kadınları görünür kılmak amacıyla tarihçilerin kullanımına sunulması ihtiyacının karşılığı olarak Nisan 1990'da "Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi"nin[4] faaliyete geçmesi, kadın tarihine yönelik ilginin kurumsallaşması açısından önemli bir gelişme sayılmalıdır. Söz konusu yıllar kadın konulu bilimsel araştırmaların üniversitelerde araştırma merkezleri ve yüksek lisans programlarında kurumsallaştığı bir döneme denk düşer. Hem üniversite hem de Kadın Eserleri Kütüphanesi bünyesinde kurumsallaşma, kadın hareketinin tarihsel kaydını tutarak gelecek nesillere aktarma arzusunun bir göstergesidir. Bu niteliğiyle, kadın arşivleri ve kütüphaneleri kadın hareketinin belleğini

3 Genellikle basılı ancak kısa ömürlü olan sinema,tiyatro, konser biletleri, piyango biletleri, lotarya kuponları, broşürler, tapu belgeleri, borç senetleri, kartpostallar gibi gündelik hayatın ayrıntılarını içeren her tür belgeyi efemera olarak değerlendirmek mümkündür.

4 Buradan itibaren Kadın Eserleri Kütüphanesi olarak bahsedilecektir.

oluşturur. "Belge yoksa tarih de yoktur" anlayışıyla faaliyet gösteren Kadın Eserleri Kütüphanesi, kadın mücadelesinin tarihsel kaydını tutarken, kadınlarla ilgili kaynak malzeme konusunda bilgi ve birikim yaratarak kadınları tarihte görünür kılma amacına somut bir biçimde hizmet eder (Davaz Mardin, 2002, s. 185). Kadın konulu süreli yayınların bilgisini içeren bibliyografyaların yanı sıra, özellikle Osmanlıca yayımlanan kadın dergi ve gazetelerinin Latin alfabesiyle yeniden basımını içeren yayınları, bu amacın başarılı somut örneklerini sunar. Kadın Eserleri Kütüphanesi'nin 20. kuruluş yılında düzenlediği "Kadın Belleğini Oluşturmada Kaynak Sorunu" başlıklı üç günlük uluslararası sempozyum ise, genel olarak bellek çalışmaları alanının son yıllarda artan gelişiminin kadın belleği üzerinde düşünmek konusunda açtığı kanallar kadar, kadın tarihi alanına yönelik ilginin hem dünyada hem de Türkiye'de sağladığı birikimden de hareket ederek, metodolojik ve kuramsal sorunsallar etrafında çeşitli kaynaklar ve bu kaynaklarla çalışma biçimleri üzerine düşünme pratiğini harekete geçirmiştir. Geleneksel kaynaklarla birlikte geleneksel olmayan, ancak artık alanda yaygın meşruiyet kazanmış kaynaklara ilişkin yaklaşımları değerlendirirken, belleğin sosyal bilimler açısından alışılmamış türden temsillerini içeren "ritüel" gibi pratiklerin kadın belleği açısından ele alınması ya da araştırmacıların daha yaygın olarak kullandığı sözlü tarih gibi yaklaşımların kadın belleğini kurma konusunda örneğin kuşaklararası kadınların anlatıları bakımından geliştirilen bakış açıları, sempozyumun sağladığı ortak zeminde paylaşılma olanağı bulmuştur. Kısacası, hem kadın hareketinin belleği olarak, hem de kadın belleğini kurma amacıyla kaynak konusunda bilgi ve birikim yaratmasıyla Kadın Eserleri Kütüphanesi, toplumsal cinsiyet kimliklerini kuran öznellikler temelinde kadın belleğini geçmiş, şimdi ve geleceği kapsayan bütünsel bir bakışla kavrama konusunda önemli bir katkı sağlamıştır.

Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi'nin kadın belleğini kurma konusundaki yaklaşımı, 1990'lardan itibaren alandaki temel iki ana yönelimden bir diğeri olan başta sözlü tarihe dayalı ama genel olarak ifade edildiğinde sözlü kaynaklara dayalı çalışmaların gelişmesine de aracılık etmiştir. 1990'ların ortasında Kadının Statüsü ve Sorunları Genel Müdürlüğünün teşvikiyle Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi, ileri yaş gruplarından kadınların kişisel tarihlerinin kayda geçirilmesini içeren "Türkiye Kadın Sözlü Tarihi Pilot Projesi"ni gerçekleştirdi ve böylece Kadın Eserleri Kütüphanesi bünyesinde kadın sözlü tarihi arşivinin oluşturulması amacıyla ilk adımı attı (İlyasoğlu, 2006, s. 19). 1994-6 yılları arasında İstanbul Üniversitesi Kadın Sorunlarını Araştırma ve Uygulama Merkezi (İÜ KASAUM) tarafından yürütülen "Türkiye'nin Öncü Kadınları" sözlü tarih projesi ise Cumhuriyet tarihinde alanında öncülük etmiş 28 kadınla gerçekleştirilen yaşam tarihi [life history] görüşmelerini kayda geçirerek, Cumhuriyet'in sembol kadınlarını kendi sözleri ve anlatılarıyla tarihe iade etmiş oldu. Sözlü

tarihin üniversitede kurumsallaşmasının örneği olan daha ileri tarihli bir başka çalışma, Ankara Üniversitesi Kadın Sorunlarını Araştırma ve Uygulama Merkezi (AÜ KASAUM) bünyesinde gerçekleştirilen bir atölyenin ürünü olarak ortaya çıktı. Göğüş Tan ve Köker tarafından yürütülen atölye sonucunda yayımlanan "Anneanne, Sırlarını Eskitmiş Aynalar" (2002), atölyeye katılan Kadın Çalışmaları Yüksek Lisans programı öğrencilerinin anneannelerinin yaşam öykülerini çoğu zaman yeniden keşfederek yazıya geçirmelerine dayanmasıyla kuşaklar arası bir kanal yaratarak kadınlık durumunu aktaran bir anlatı ortaya koymuştur. Çalışmadaki kadın anlatılarının Cumhuriyetin kadın anlatısının yekpare ikonografisini bozduğu ilk bakışta görülür. Cumhuriyet projesinin tarihsel çerçevesi içinde kadın gerçekliğinin bilgisine, başka bir ifadeyle "kadınların Cumhuriyet deneyimini nasıl yaşantıladıklarına, iç dünyalarında, özel hayatlarında, kamusal yaşamın içinde yer alırken yaşadıklarına ilişkin" kadın bakış açısıyla bakma olanağını sunan sözlü tarih yaklaşımı, "kadınlara ilişkin tarihsel/toplumsal bilgiyi onların belleklerinden derleyerek kadın gerçekliğinin daha doğrudan, daha sahih bilgisine ulaşmanın" yolu olarak değerlendirilmiştir (İlyasoğlu, 1997, s. 164). Öte yandan sözlü tarihe, gerek bir yöntem gerekse bir alan olarak sunduğu olanaklar nedeniyle, geleneksel tarih ve kadın tarihi alanındaki eksiklikleri gidermede her derde deva bir kurtarıcı ya da kaynak yetersizliği durumunda, geçmişin insani deneyime dayanan daha iyi, daha saf bir temsili olarak yaklaşılacaksa, ihtiyatlı davranmak gerekir (Sangster, 1994, s. 88). Bellek çalışmalarının kendi başına bir araştırma konusu olarak gelişmeye başlaması, kadın tarihine yönelik çalışmalarda sözlü tarihe ilişkin ihtiyat karinesinin yerleşmesinin en önemli nedenlerinden biridir. Bu durum, sözlü tarihin ne bir yöntem ne de bir alan olarak değersiz, daha az gerçek ya da marjinal görüldüğü anlamına gelmelidir. Tam aksine, sözlü tarih anlatılarının kendi tarihsel, toplumsal ve kültürel bağlamına yerleştirilerek yorumlanması biçimindeki yönelim, sözlü tarihin toplumsal farklılıkları anlamak konusunda içerik açısından olduğu kadar söylem düzeyinde de verimli bir alan olduğunu ortaya çıkarmıştır. Sözlü tarih yöntemi aracılığıyla aktarılan anlatının basitçe objektif deneyimin yansıması olmadığı biçimindeki kavrayış, anlatıyı, anlatıcının öznelliğinin tarihsel ve toplumsal koşullarıyla ilişkilendirme zorunluluğunu ortaya çıkardı. Sözlü tarih yaklaşımının aksi takdirde bilgisine ulaşılamayacak alanlar ya da kişiler hakkında bilgi sahibi olma konusundaki önemi kuşkusuz tartışma götürmez; öte yandan belleğin öznel kimlikleri inşa ediyor ve dolayısıyla da kimliklerin her zaman tarihsel ve toplumsal koşullar ve süreçler yoluyla biçimleniyor olmasını da göz önünde bulundurmak gerekiyor. Bu nedenle, sözlü tarihin başlangıçta sınırlılık olarak algılansa da, cinsiyet, sınıf, din, dil, ırk, etnik kaynaklı farklılıklar ve çoğulluklar etrafında farklı anlamlar ve temsiller bulan toplumsal deneyim ve kimlik anlatılarının ifadesine olanak tanıması hem metodolojik hem de teorik olarak yetkin analizlerin ve araştırmaların

yapılmasına yol açıyor. Buradan bakıldığında, Türkiye'de son otuz yılda hem akademik hem de popüler alanda kadın tarihine yönelik artan ilginin, tarihte kadını görünür kılma hedefinin yanı sıra sözlü tarih çalışmalarına da yol açmış olmasını, kadın belleğini toplumsal süreçlerin, kimliklerin ve anlamlandırmaların çok katmanlı prizmasından kurmak anlamına geldiği biçiminde değerlendirmek mümkündür. Türkiye'de kadın belleğini kurmak amacıyla yapılan çalışmalara göz atmak bu kanıyı destekler.

Türkiye'de Cumhuriyet tarihini kadın bakış açısıyla, kadınları özne olarak tarihsel anlatıya dahil ederek yeniden ele almanın önemli bir parçasını bu sürece tanıklık etmiş kadınların tanıklıklarına başvurmanın oluşturduğu belirtilmişti. Bu anlatılar üzerinde geliştirilen analizler, sözlü tarihin tarihsel anlatının kurgusuna teorik ve metodolojik açıdan yapabileceği katkıları da gösterir. Aynur İlyasoğlu, "Cumhuriyet'le Yaşıt Kadınların Yaşam Tarihi Anlatılarında Kadınlık Durumları, Deneyimler, Öznellik" (1998) başlıklı makalesinde, Cumhuriyet dönemine ilişkin kadın deneyiminin belirli yönelimler ortaya koysa da, toplumsal farklılıkların deneyimi ve bu deneyimin aktarılma biçimlerini belirlediğini gösterir. Buna göre, Cumhuriyet'in öncü, seçkin kadınlarının anlatılarında epik bir tarz göze çarparken, ayrıcalıksız kadınların anlatılarında ise zengin ayrıntılarla örülmüş hayata tutunma mücadelesinin aktarıldığı ve öznelliğin daha dolaysız ortaya konulduğu görülmektedir (İlyasoğlu, 1998, s. 199). Üstelik İlyasoğlu'nun da vurguladığı gibi, söz konusu toplumsal farklılıklar toplumsal iktidar ilişkilerinin cinsiyetler arası olduğu kadar cinsiyetler içi yürürlük ve yeniden üretilme koşullarını ortaya koyar. Cumhuriyet'in kadın belleğini kurmada tanıklıklarına başvurulan öncü kadınların bu konumlarını elde etme ve sürdürme konusunda ayrıcalıksız kadınların emeğine bağımlı olması, Cumhuriyet'in öncü kadınlarının ayrıcalıksız kadınlar üzerinde yalnızca toplumsal değil anlatısal iktidar kurmaları sonucunu da doğurmuştur. Dolayısıyla sözlü tarihin anlatısal özellikleri yoluyla ortaya çıkan iktidar ilişkileri, Cumhuriyet dönemi kadın belleğini kavramsallaştırırken göz önünde bulundurulması gereken meselelere dikkati çekmiştir. Benzer biçimde, daha yakın bir tarihte Nurgün Oktik tarafından gerçekleştirilen "Köy, Kasaba ve Kentte Kadın Olmak: Muğla Bölgesi'nde Kadının Değişen Konumu" (2003) başlıklı çalışma da, anlatılarına başvurulan eşraf, üst sınıf, ileri yaştaki kadınların kadınlık deneyimlerini değerlendirirken, toplumsal konumlarıyla ilgili olarak ortaya çıkan üslup farklarını vurgulamıştır. Bu çerçevede çalışma, anlatıyı yalnızca kurgusal bir öze dayanan kadın deneyimiyle ilişkilendirmekten kaçınmış, kadınlık deneyimini toplumsal kimlikleri kuran toplumsal ve tarihsel süreçlere bağlayarak analiz etmiştir (Oktik, 2003, s. 91).

Kişisel anlatılara başvurmanın yalnızca bir araştırma yöntemi olmaktan öte anlatısal kaynaklara yönelmek olarak kavranmaya başlanması, kadın tarihi alanında gerçekleşen teorik ve metodolojik dönüşümün sosyoloji ya da daha

genel olarak sosyal bilimler içinde de ortaya çıkmasının yolunu açmıştır. Sözlü tarihin güncel tanımı geçmiş yaşantıların bugünde aktarılmasına dayanan artık gelenekselleşmiş retrospektif yaklaşımın [oral history] yanı sıra görüşmeler yoluyla öznel aktarılmasına dayanan [life story] anlatıları da kapsıycak ölçüde genişlemiştir. En geniş anlamıyla sözlü tarih yoluyla aktarılan anlatının sosyal bilimler içinde tıpkı istatistiki analizlere olanak veren veriler gibi, ancak onlardan teorik ve metodolojik olarak ayrılan bir veri bütünü olarak ele alınması, toplumsal kimlik ve eylemlerin toplumsal yapı ve kurumlar tarafından inşa edilme biçimleri, toplumsal eylemin değeri ve mikro ve makro ölçekli süreçlerin bir aradalığı gibi sosyolojik açıdan anlamlı sorunsallara katkı yapabilecek sonuçlar doğurmuştur. Bireysel, kolektif, kültürel ve toplumsal arasındaki karşılaşmaları anlamak bakımından benzersiz bir bakış açısı sunması kişisel anlatıların sosyal bilimlere yapabileceği katkıyı gösterir. Bu çerçevede kadın anlatıları, sosyal bilimler ve özellikle sosyoloji açısından toplumsal cinsiyet kimliğinin inşa süreçleriyle beraber, ifade edilme ve sürdürülme tarzlarını da kavramak açısından önemli olmaktadır (Laslett, 1999, s. 392-400). Diğer taraftan sözlü anlatıların toplumsal analize dahil edilmesinin politik olarak güçsüz toplumsal aktörleri görünür kılma bakımından demokratik etkilerinin olduğuna dikkat çekilir. Kişisel anlatılar yoluyla sosyal mücadeleler arasında doğrudan bir bağ kurulması anlatısal kaynaklara sosyal bilimler içinde atfedilen önemin artmasına neden olmuştur (Leydesdorff, 2005, s. xii). Buradan hareketle kadınların belleğinin, retrospektif hatırlamanın yanı sıra, araştırmanın gerçekleştirildiği zaman diliminde öznellik ve deneyimin ele alınmasına olanak veren kişisel anlatıları da içerdiğini söylemek mümkündür. Bir başka açıdan anlatısal yaklaşımların gösterdiği gibi hatırlamanın geçmişin anlatıcı tarafından her zaman şimdiki öznellik durumu dolayımıyla aktarıldığı hesaba katılmalıdır. Dolayısıyla kadın tarihi çalışmaları ve kişisel anlatılara dayanan sosyolojik araştırmaların karşılıklı analitik katkılarından bahsetmek mümkündür.

Türkiye'de kadın belleğini sözlü tarih yoluyla kadınlar arası toplumsal farklılıkların varlığı kabulünden hareketle kurmaya yönelik çalışmaların erken örneklerinden bir kısmını İslamcı kadınlar üzerine yapılan çalışmalar oluşturur. Bunlardan biri, Feride Acar'ın "Türkiye'de İslamcı Hareket ve Kadın" (1990) başlıklı İslamcı kadınların yayımladığı dergilerin yanı sıra başörtülü üniversite öğrencileriyle gerçekleştirilen sözlü tarih görüşmelerine dayanan makalesidir. Burada Acar, öğrencilerin algı ve aktarımları yoluyla "kadına İslam ideolojisinin sunduğu güvence"yi analiz etmiştir (1993, s. 97). Uluslararası alanda da akademik popülerlik kazanan *Modern Mahrem* (1991) başlıklı çalışmasıyla Nilüfer Göle de İslamcı kadın belleğini sözlü tarih yoluyla kurma çabasının erken örneklerinden birini sergilemiştir. Göle, örtünen kadınlar ve modernlik ilişkisine, yorumsamacı bir yaklaşım içinden yaklaşarak, İslamcı kadın hare-

ketinin anlam sistemini çözümlemeye girişmiştir (1991, s. 81-82). Çalışmanın temelini oluşturan derinlemesine görüşmeler ve grup görüşmeleri yoluyla aktarılan kişisel pratiklerin ve öznel anlamlandırma biçimlerinin Müslüman kadın profilini kurmak amacıyla ele alınması, deneyimin tarihsel ve toplumsal analizin merkezine yerleştirilmesi, ülkemizde sözlü tarihin gelişimi bakımından çalışmaya öncü bir nitelik kazandırır (Göle, 1991, s. 83). Bahsedilmesi gereken bir başka çalışma da Aynur İlyasoğlu'nun *Örtülü Kimlik* (1993) isimli kitabıdır. Bu kitap bir grup İslamcı kadınla yapılan derinlemesine mülakatlara dayanır. Durakbaşa'nın sunuş yazısında belirttiği üzere çalışma, "[K]aynak kişilerden birinci elden, doğrudan o kadınların dünyasıyla ilgili bilgi ve kendi tanımlarını iletebildiği için önemlidir; [bu özelliğiyle] nesnel ile öznel bilginin birleşebildiği tür çalışmalara örnek oluşturur" (1993, s. 7). Göle'nin çalışmasına benzer biçimde burada da seçilen araştırma yönteminin sonucu olarak, istatistiki sonuçlara varmak yerine bir grup portresi çizmek amaçlanmıştır (İlyasoğlu, 1993, s. 121). Thompson'ın gösterdiği gibi sözlü anlatılar istatistiki bilginin doğruluğunu ortadan kaldırmaz, ancak sınırlarını gösterir; istatistiğin, bilgisine ulaşamadığı toplumsal gerçeklikler hakkında derinlemesine açıklamalar geliştirerek yapar bunu (2006, s. 26-7). Sözlü kaynaklar anlatısal kaynaklardır (Portelli, 1998, s. 35), gerçekliğin dolaysız, olgusal temsilini sunmaktan çok bellek tarafından algılanma ve kurgulanmasına aracılık eden söylemsel biçimlerini gösterir (Bruner, 1991, s. 4); dolayısıyla analizde anlatısal yöntemlerin kullanılması ve öznel deneyimin merkeze alınması kaçınılmazdır.

Feminist sözlü tarih araştırmalarının önemli bir başka sorunsalı görüşme yapmanın dayattığı iktidar durumu olarak tanımlanmıştır. 1980'lerde oldukça özcü bir bakış açısıyla kadınların deneyiminin ancak kadınların gerçekleştireceği görüşmeler yoluyla ortaya çıkarılabileceği düşünülmüşse de (Oakley, 1981), 1990'lardan itibaren tekil bir kadın deneyiminden bahsetmenin güçlüğü üzerinde durulmaya başlanması ve sınıf, ırk, etniklik, din gibi farkların yanı sıra cinsiyet temelli heteroseksüel bakış açısının iki kutbundan bağımsız çoğul kimliklerin kabul edilmesiyle bu görüş değişmeye başlamıştır. Görüşmeyi toplumsal bağlamına yerleştirmek ve bağlı olduğu iktidar ilişkilerini anlamaya yönelik akademik farkındalık geliştirmek feminist çalışmalar için olduğu kadar sözlü tarih çalışmalarının tümü için de kabul edilen temel ilke haline gelmiştir. Kadın tarihine yönelik ilginin temel olarak feminist bir ilgi olması ve yukarıda sözü edilen çalışmaların da kadın tarihine yönelik ilginin kurumsallaştığı üniversiteler içinden, Cumhuriyet projesinin "modern" olarak tanımladığı kadınlar tarafından İslamcı kadınlar hakkında yazılmış olması sonraki yıllarda başörtülü kadınlar tarafından doğrudan olmasa da eleştirilmiştir. Feminizmin evrensellik iddialarını tahakkümcü bir tavra dönüştürdüğü, kendi yerelliğini ıskaladığını; başörtülü kadınların en büyük meselesinin başörtüsü gibi gösterildiği, ama aslında

kadınlar arasında en önemli mesele olan çok eşliliğin konuşulmadığını belirten Elif H. Toros, kendi deneyimlerini hikâyeleştirmedikleri, başka bir ifadeyle kendilerine ait bir anlatıları olmadığı sürece kendi gerçeklikleri ve geçmişleriyle hesaplaşamayacaklarını iddia eder (2000, s. 202-3). Kendilerinden öncekilerden devraldıkları bir anlatı mirası olmadığı gibi kendilerinden sonrakilere de bir şey bırakamayacak olan başörtülü kadınlar dilsizleştirilmiştir (Toros, 2000, s. 191). Sibel Eraslan'ın ifadesiyle "[M]odern ve geleneksel arasındaki gepgergin bir ipin üzerinde, yere düşmeden yürümeye çalışan" (2002, s. 251) bu kadınların yaşam deneyimleri, bir yönüyle tıpkı Kemalist kadın söyleminin yekpare ideolojisi ve gündelik deneyimin çatışmalı pratikleri arasında sıkışan kadının, Adalet Ağaoğlu'nun *Ölmeye Yatmak* (1973), isimli romanında bir karakter olarak anlatısını bulmasına benzer bir biçimde İslamcı kadın yazarların romanlarında ortaya çıkar. Şule Yüksel Şenler'in *Huzur Sokağı* (1970), Cihan Aktaş'ın *Acı Çekmiş Yüzünde* (1996), Emine Şenlikoğlu'nun *Kadınları Kadınlar da Eziyor* (1997) isimli romanları İslamcı kadınların söze dökülmemiş deneyimlerini kurgusal anlatı yoluyla aktarır.

Toplumsal iktidarın sessizlik örtüsü altında görünmez bıraktığı kişi ve gruplara kendi seslerini ve deneyimlerini aktarma olanağını yaratması nedeniyle sözlü tarihin demokratik bir etkisinin de var olduğunu söylemek mümkündür (Thompson, 1999, s. 2-5). Bu noktada, akademik niteliklerinden çok sanatsal nitelikleri ağır basıyor olsa da Kutluğ Ataman'ın *Peruk Takan Kadınlar* (2001) projesi sözlü tarihin eklektik kullanımının iyi bir örneğini sunar. Sözlü tarihi ve cinsiyet politikalarını insan hakları, kişisel ve sivil tarih ve sanat düzleminde birleştiren bir girişim olarak bu çalışma farklı nedenlerle peruk takan dört kadınla gerçekleştirilen video-röportajlara dayanmaktadır. Daha akademik bir uçta, sözlü tarihin sistematik kullanımı yoluyla kadın anlatılarını öznel deneyimler ile yapısal iktidarın karşılaşma noktalarında analiz eden önemli çalışmalardan da bahsetmek gerekir. Handan Çağlayan'ın *Analar, Yoldaşlar, Tanrıçalar, Kürt Hareketinde Kadınlar ve Kadın Kimliğinin Oluşumu* (2007) adlı kitabı bunlardan biridir. Çalışma, Kürt hareketinin en popüler figürlerini oluşturan ve haklarında söylenen pek çok şey arasında kendi sesleri duyulmayan (Çağlayan, 2007, s. 18) "[k]adınların seslerine, tanıklıklarına, gündelik yaşam deneyimlerine ve bu deneyimler ışığındaki anlam dünyalarına" ulaşmayı amaçlamıştır (Çağlayan, 2007, s. 29). Anlatıları gerçekliği yansıtmakla kalmayıp aynı zamanda kurgulayan bir bellek metaforu olarak ele alan çalışmada sözlü tarih yöntemiyle Kürt hareketi içinde yer alan kadınların kadınlık deneyimini nasıl kurdukları keşfedilmeye çalışılmıştır (Çağlayan, 2007, s. 30). "[A]na, yoldaş, tanrıça..." çeşitli metaforik kimlikler yakıştırılmış olsa da bu süreçte kadınların güçlenme stratejileri geliştirebildikleri ihtimaline bir taraftan da kadınları bellek muhafızları olarak etiketleyerek bir kez daha dilsizleştiren yerinden edilme ve göç

deneyimi yoluyla bakmak gerekir. Derya Demirler ve Veysel Eşsiz'in "Zorunlu Göç Deneyimini Kadınlardan Dinlemek: Bir İmkân ve İmkânsızlık Olarak Dil" başlıklı çalışmalarında belirttikleri üzere zorunlu göç, kadınları ayrımcı ve özcü tahayyüllerle karşı karşıya getiren iki katmanlı bir mağduriyet yaratır. Zorunlu göç travmasının kadınlar açısından yarattığı mağduriyet "dil" söz konusu olduğunda katlanır (2008, s. 167). Mağduriyetin dile getirilmezliği bir taraftan resmi dili konuşamayan kadınların sosyal iletişiminin göç ettikleri yeni yerlerde genellikle mümkün olmamasından kaynaklanır. Demirler ve Eşsiz'in aktardıkları bir görüşmede kadınların karşı karşıya kaldıkları yalıtılmışlık hali çarpıcı bir biçimde örnekleniyor. Görüşülen kişi göç ettikleri yeni çevrelerinde kimseyi tanımayan ve dil bilmediği için mahallede komşu ya da mahalle esnafıyla bile konuşma olanağı olmayan annesini hiç yalnız bırakamadığını ama bir gün bir işi halletmek için dışarı çıkması gerektiğinde bütün gün evde tek başına kalan annesinin yaşadıklarını şöyle aktarıyor: "Bi sefer işim vardı. Evde bırakmıştım. Akşam geldim. Annem ağlıyordu. Deli olmuştu. Sizin sesiniz yok, kimsenin sesi yok, çok korktum dedi" (2008, s. 173). Bunun üzerine, Kürt kadınların bir de bellek muhafızı yani dilin ve kültürün doğal taşıyıcısı ve aktarıcısı olarak görülmeleri kadın olarak öznel deneyimlerinin çerçevesini çiziyor. Mağduriyetin dile getirilmezliğinin diğer boyutu, güvenlik ve ayrımcılık kaygıları nedeniyle ortaya çıkıyor. Zorunlu göçün yarattığı travmanın kamusal bilinç düzeyine çıkarılamaması "[z]orunlu göçün toplumsal belleğe gerçek bir sorun olarak kaydedilmesine ket vuruyor" (Demirler ve Eşsiz, 2008, s. 177). Toplumsal belleğin unutuşa terk edilmesinin benzer bir örneğini bu bağlam içinde ulusal aidiyet ve grup aidiyeti aracılığıyla iki kez görünmez edilmiş olan Ermeni kadınların belleği söz konusu olduğunda da görmek mümkün. Yerinden edilme ve kırımın mağdurları olarak geçmişin mirasının taşıyıcısı, aktarıcısı olarak kendilerine bir misyon atfedilmiş bulunan Ermeni kadınların 1980'lerden itibaren geçmişe bakmaya başlaması çok güçlü bir sözlü gelenek kurmuş olan "soykırım anlatısı"nın tarihsel uzamının da ötesine geçerek kendi tarihlerini keşfetmelerine neden oldu. "[C]umhuriyet ile birlikte zaten 'azınlığın azınlığı' haline gelen" Ermeni kadınların (Mater, 2009, s. 276) geçmişe bakmaya başlamalarının ürünü olan Lerna Ekmekçioğlu ve Melissa Bilal'in derlediği *Bir Adalet Feryadı: Osmanlı'dan Türkiye'ye Beş Ermeni Feminist Yazar* (2006), 1862-1933 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu'nun son yılları ve Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında eser veren, düşünen, konuşan ve üreten Ermeni kadınlarını tanıtarak toplumsal belleğe kazandırmıştır (Mater, 2009, s. 276).

Kadınların belleğini sözlü tarih yoluyla kuran araştırmalarda dikkat çeken bir başka alan mekân ve kadınların deneyimi arasındaki ilişkidir. Bellek çalışmaları söz konusu olduğunda Nora'nın "bellek mekânları" (2006) kavramından bağımsız olarak düşünülmesi zor olan mekân, Türkiye'de kadın belleği üzerine

yapılan çalışmalar bağlamında daha çok fiziksel mekân olarak ortaya çıkmaktadır. "[B]ir toplumda kadın ve erkeğin yaşam deneyimini, bunun kapsamını ve sınırlarını belirleyen önemli bir gösterge" olan fiziksel mekân (Çakır, 2009, s. 76), belleği kuran öznel deneyimin gerçekleştiği çerçeveyi gösterir. Kamusal planlama ve politikaların görünürde cinsiyetsiz bir tarzda gerçekleştirildiği kentsel mekân da aslında toplumsal cinsiyete ilişkin deneyimi ve dolayısıyla belleği kuran bu türden bir alandır. Funda Şenol Cantek'in *'Yaban'lar ve Yerliler, Başkent Olma Sürecinde Ankara* (2003) başlıklı çalışması, kentin mekânını sözlü tarih anlatılarına başvurarak toplumsal cinsiyet açısından yeniden keşfetmesiyle öne çıkar. Gerçekleştirilen 24 sözlü tarih görüşmesine dayanarak Cumhuriyet'in ilk yıllarında başkent Ankara'nın modernleşme serüveni içindeki sosyal tarihinin ortaya çıkarıldığı çalışmada, yeni rejimin modern kadınlarına başkent Ankara yerelinden doğru bakılarak, başkent kadınları açısından gündelik yaşamın milliyetçi dolayımla kurulan anlamları analiz edilmiştir (Şenol Cantek, 2003, s. 313-34). Ayten Alkan tarafından derlenen ve *Cins Cins Mekân* (2009) başlığıyla yayımlanan kitap da yine mekânın cinsiyeti üzerine yapılan çalışmaları bir araya getirmesi bakımından alana önemli bir katkı olarak değerlendirilmelidir. Bu derlemede yer alan "Kadınların Hamamı ve Dönüşümü" isimli makalesinde Elif Ekin Akşit, hamam, güzellik salonu, park gibi mekânlar üzerinde geliştirdiği analizle mekânsal belleğin cinsiyet belleği aracılığıyla var olabildiğini, yalnızca kamusal alan-özel alan ayrımına dayanması zorunlu olmayan pratikleri analiz ederek göstermiştir (2009, s. 136-67). Kadınların eviçi emeği ve kadınlık deneyimini birbirine bağlantılı olarak kavramsallaştıran, bunu da kadınların sözlü anlatılarına başvurarak yapan çalışmalarda da mekânın cinsiyeti üzerine kavramsal analizler bulmak mümkün. Kadınlar arası karşılaşmaların en fazla yaşandığı mekânlardan biri olan "ev"i kadınlık deneyiminin bellek mekânı olarak kurduğu düşünülebilecek bu çalışmalar arasında Gül Özyeğin'in *Başkalarının Kiri, Kapıcılar, Gündelikçiler ve Kadınlık Halleri*, Sibel Kalaycıoğlu ve Helga Rittersberger-Tılıç'ın *Evimizdeki Gündelikçi Kadınlar, Cömert Ablaların Sadık Hanımları* ve Aksu Bora'nın *Kadınların Sınıfı, Ücretli Ev Emeği ve Kadın Öznelliğinin İnşası* adlı kitapları sayılabilir. Bu kitaplar, ataerkil evlilik ve aile yapıları içinde ikincil konumda bulunan kadınların birbirleriyle ev işi bağlamında cinsiyet ve sınıf temelinde kurdukları farklı iktidar ve güçlenme ilişkilerini sergiler. Bunlar arasında Bora'nın *Kadınların Sınıfı, Ücretli Ev Emeği ve Kadın Öznelliğinin İnşası*, "[k]adınlığın kurucu mekânı olarak düşünülebilecek evde karşılaşmanın bir biçimi olan ev hizmeti" temelinde kadınlık halinin cinsiyetler arası ve cinsiyetler içi öznellik süreçleriyle birlikte geliştiğini gösteriyor (2005, s. 22-3). Bir bellek mekânı olarak ev ve yuvayı merkeze alan çalışma, kadınların anlatıları yoluyla bellek mekânı olarak ev/yuvanın iktidar ve toplumsal pratiklerle nasıl iç içe öznellik kurucu olduğunu ortaya koyuyor. Bu çerçevede

mekânın toplumsal cinsiyet temelinde ele alınmasının sözlü tarihin sağladığı olanaklar yoluyla gerçekleşmesi, mekânın belleğini kurma bakımından toplumsal unutuşa bırakılmış öznellik ve deneyim biçimlerini ortaya çıkarmayı sağlıyor. Sözlü tarihin olanaklarının toplumsal cinsiyetin tarihsel ve toplumsal olarak inşa edilme biçimlerini bu sürece dahil olan iktidarı sorunsallaştırarak ele almanın, "mekânın belleği" yoluyla kavramsallaştırılan fiziksel mekânın topografyasını aşarak, öznelliğin ve deneyimin kurulduğu pratikleri de içerecek şekilde toplumsal cinsiyetin "bellek mekânları" üzerine genişlemesinin, var olan toplumun cinsiyet temelinde örgütlenmiş yapısını analiz etmek açısından kazanımlar sağlayacağını söylemek yanlış olmayacaktır.

Buraya kadar anlatılanlar Türkiye'de son 30 yılda tarih ve sosyal bilimler alanında yapılan kadın belleğini kurma olarak nitelenebilecek çalışmaların değerlendirmesini ortaya koydu. Anlatılan birikim üzerinden geleceğe baktığımızda, öncelikle kadın belleğine yönelik ilginin akademide kurumsallaşmasının hâlâ tek cinsiyetli bir nitelik taşıdığını söylemek gerekir. Bu nedenle yakın gelecekte kadın belleği sınıflandırmasına dahil edilebilecek çalışmaların bir kısmını kadınlar tarafından disipliner tarihin ve sosyal bilimlerin yakın zamana kadar ilgi göstermediği kadınları ya da geleneksel olarak kadınlarla özdeşleşmiş yaşam alanlarının ve pratiklerinin bilgisini ortaya çıkaran bir çabanın oluşturacağını söylemek yanlış olmayacaktır. Öte yandan, bir süredir cinsiyete dair kimlik kurgularının uzlaşmaz ikilikler yerine çoğulluklar yoluyla kavranıyor olması, kadın belleği konusundaki çalışmaların hem metodolojik hem de teorik açıdan kapsamını, toplumsal cinsiyetin kimlik, öznellik ve deneyim üzerine yeniden düşünme yoluyla genişlettiği görülüyor. Böylesi bir genişleme tarihte kadını görünür kılma arzusunu ortadan kaldırmayacağı gibi, tarihsel ve toplumsal olanı anlama çabasını da ilişkisellikler çerçevesinde yeniden düşünmeye davet eder. Bu noktada, belleğin karmaşık yapısının toplumsalın karmaşıklığına denk düşüyor olması, olsa olsa biri yardımıyla diğerini anlamak ve analiz etmek için bir olanak olarak değerlendirilebilir.

KAYNAKÇA

Acar, F. (1990) "Türkiye'de İslamcı Hareket ve Kadın," *1980'ler Türkiye'sinde Kadın Bakış Açısından Kadınlar*, yay. haz. Ş. Tekeli, İstanbul: İletişim.

Akal, Emel (2003) *Kızıl Feministler, Bir Sözlü Tarih Çalışması*, İstanbul: Tüstav Yayınları.

Akşit, E.E. (2005) *Kızların Sessizliği, Kız Enstitülerinin Uzun Tarihi*, İstanbul: İletişim.

Akşit, E.E. (2009) "Kadınların Hamamı ve Dönüşümü," *Cins Cins Mekân*, der. A. Alkan, İstanbul: Varlık.

Arat, Y. (1990) "Feminizm ve İslam: Kadın ve Aile Dergisinin Düşündürdükleri," *1980'ler Türkiye'sinde Kadın Bakış Açısından Kadınlar*, yay. haz. Ş. Tekeli, İstanbul: İletişim.

Ataman, K. (2001) *Peruk Takan Kadınlar, Video Röportaj*, İstanbul: Metis..

Baykan A. ve Ötüş Baskett, B. (1999) *Nezihe Muhittin ve Türk Kadını 1931*, İstanbul: İletişim.

Berktay, F. (2003) *Tarihin Cinsiyeti*, İstanbul: Metis.

Bilal, M. ve Ekmekçioğlu, L. (2006) *Bir Adalet Feryadı Osmanlı'dan Türkiye'ye Beş Ermeni Feminist Yazar 1862-1933*, İstanbul: Aras.

Bora, A. (2005) *Kadınların Sınıfı, Ücretli Ev Emeği ve Kadın Öznelliğinin İnşası*, İstanbul: İletişim.

Bruner, J. (1991) "The Narrative Construction of Reality," *Critical Inquiry*, cilt: 18, sayı: 1.

Bryant, R. (2011) "Felaketi Yazmak: Kıbrıs'ta Nostalji ve Tarih(ler)i," *Nasıl Hatırlıyoruz? Türkiye'de Bellek Çalışmaları*, yay. haz. L. Neyzi, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Çağlayan H. (2007) *Analar, Yoldaşlar, Tanrıçalar, Kürt Hareketinde Kadınlar ve Kadın Kimliğinin Oluşumu*, İstanbul: İletişim.

Çakır, S. (1995) "Tarih İçinde Görünürlükten, Kadınların Tarihine: Türkiye'de Kadın Tarihi Yazmak," *Kadın Araştırmalarında Yöntem*, yay. haz. S. Çakır, N. Akgökçe, İstanbul: Sel.

Çakır, S. (2009) "Osmanlı'da Kadınların Mekânı, Sınırlar ve İhlaller," *Cins Cins Mekân*, der. A. Alkan, İstanbul: Varlık.

Davaz Mardin, A. (2002) "Görünmezlikten Görünürlüğe: Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı", *90'larda Türkiye'de Feminizm*, der. A. Bora, A. Günal, İstanbul: İletişim.

Demirler, D. ve Eşsiz, V. (2008) "Zorunlu Göç Deneyimini Kadınlardan Dinlemek: Bir İmkân ve İmkânsızlık Olarak Dil," *Cinsiyet Halleri*, der. N. Mutluer, İstanbul: Varlık.

Durakbaşa, A. (1995) "Feminist Tarih yazımı Üzerine Notlar," *Kadın Araştırmalarında Yöntem*, yay. haz. S. Çakır, N. Akgökçe, İstanbul: Sel.

Durakbaşa, A. (2000) *Halide Edib, T*ürk Modernleşmesi ve Feminizm, İstanbul: İletişim.

Eraslan, S. (2002) "Uğultular... Siluetler...," *90'larda Türkiye'de Feminizm*, der. A. Bora, A. Günal, İstanbul: İletişim.

Göğüş Tan, M. vd (2002) *Anneanne, Sırlarını Eskitmiş Aynalar*, İstanbul: Çiviyazıları.

Göle, N. (1991) *Modern Mahrem, Medeniyet ve Örtünme*, İstanbul: Metis.

Harding, S. (1987) "Introduction: Is There a Feminist Method?," *Feminism and Methodology, Social Science Issues*, Bloomington ve Indianapolis: Indiana University Press.

İlyasoğlu, A. (1993) *Örtülü Kimlik*, İstanbul: Metis.

İlyasoğlu, A. (1997) "Kadın Çalışmalarında Sözlü Tarih Yaklaşımının Türkiye'de Kadın Araştırmaları Alanına Getirebileceği Açılımlar Üzerine," *Toplum ve Bilim*, sayı: 75.

İlyasoğlu, A. (1998) "Cumhuriyet'le Yaşıt Kadınların Yaşam Tarihi Anlatılarında Kadınlık Durumları, Deneyimler, Öznellik," *75 Yılda Kadınlar ve Erkekler*, yay. haz. A. Berktay Hacımirzaoğlu, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.

İlyasoğlu, A. (2001) "Kadınların Yaşam Tarihi Anlatılarına Kadın Çalışmaları Alanından Bir Bakış," *Yerli Bir Feminizme Doğru*, yay. haz. A. İlyasoğlu, N. Akgökçe, İstanbul: Sel.

İlyasoğlu, A. (2006) "Yakın Dönemde Tarihe İlginin Farklılaşması Sürecinde Sözlü Tarih Alanının Türkiye'deki Gelişimine Bir Bakış," *Kuşaklar, Deneyimler, Tanıklıklar, Türkiye'de Sözlü Tarih Çalışmaları Konferansı 26-27 Eylül 2003 İstanbul*, yay. haz. A. İlyasoğlu, G. Kayacan, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.

Leydesdorff, S. (2005) "Introduction to the Transaction Edition, Gender and Memory Ten Years On," *Gender and Memory*, yay. haz. S. Leydesdorff, L. Passerini ve P. Thompson, New Brunswick ve Londra: Transaction Publishers.

Leydesdorff, S., vd (2005) "Introduction," *Gender and Memory*, yay. haz. Selma Leydesdorff, Luisa Passerini ve Paul Thompson, New Brunswick ve London: Transaction Publishers.

Mater, Ç. (2009) "Ermeni Kadınlar İçin Bir Adalet Feryadı," *Kadınlar Dile Gelince, Küçük Hanımefendi'nin Edebiyat Atölyesi*, yay. haz. A. Güneş, İstanbul: Amargi.

Neyzi, L. (2011) "Giriş," *Nasıl Hatırlıyoruz? Türkiye'de Bellek Çalışmaları*, yay. haz. L. Neyzi, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Nora, P. (2006) *Hafıza Mekânları*, çev. M.E. Özcan, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.

Oakley, A. (1981) Interviewing Women, A Contradiction in Terms, *Doing Feminist Research*, der. H. Roberts, Londra ve New York: Routledge.

Oktik, N. (2003) "Köy, Kasaba ve Kentte Kadın Olmak: Muğla Bölgesi'nde Kadının Değişen Konumu," *Kadın Yaşantıları*, yay. haz. A. Yaraman, İstanbul: Bağlam.

Özyeğin, G. (2005) *Başkalarının Kiri, Kapıcılar, Gündelikçiler ve Kadınlık Halleri*, İstanbul: İletişim.

Portelli, A. (2006) "What Makes Oral History Different," *The Oral History Reader*, der. R. Perks ve A. Thomson, Londra ve New York: Routledge.

Sangster, J. (1994) "Telling Our Stories, Feminist Debates and the Use of Oral History," *Women's History Review*, Cilt: 3, sayı: 1.

Schraut, S. ve Paletschek, S. (2008) "Remembrance and Gender: Making Gender Visible and Inscribing Women into Memory Culture," *The Gender of Memory*, der. S. Schraut ve S. Paletschek, Frankfurt ve New York: Campus Verlag.

Scott, J.W. (1991) "The Evidence of Experience," Critical Inquiry, cilt: 17, sayı: 4.

Şenol Cantek, L.F. (2003) *'Yaban'lar ve Yerliler, Başkent Olma Sürecinde Ankara*, İstanbul: İletişim.

Thompson, P. (1999) *Geçmişin Sesi, Sözlü Tarih*, çev. Ş. Layıkel, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Thompson, P. (2006) "21. Yüzyılda Sözlü Tarih için Potansiyeller ve Meydan Okumalar," *Kuşaklar, Deneyimler, Tanıklıklar, Türkiye'de Sözlü Tarih Çalışmaları Konferansı (26-27 Eylül 2003 İstanbul)*, yay. haz. A. İlyasoğlu, G. Kayacan, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.

Toros, E. H. (2000) "Hayat, Hikâyeler ve Suskunluğa Dair...," *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Kadının Tarihi Dönüşümü*, yay. haz. Y. Ramazanoğlu, İstanbul: Pınar.

Yaraman, A. (2001) *Resmi Tarihten Kadın Tarihine*, İstanbul: Bağlam..

Zihnioğlu, Y. (2003) *Kadınsız İnkılap: Nezihe Muhiddin, Kadınlar Halk Fırkası, Kadın Birliği*, İstanbul: Metis.

Türkiye'de 1980'lerin başından bu yana kadın çalışmalarının akademik alanda görünür hale gelmesinin üstünden otuz yıl geçti. Bu sürenin, yeterince uzun ya da yerleşik bir akademik gelenek oluşturmak için çok kısa olduğu söylenebilir. Yine de bugünden geçmişe baktığımızda akademik alanda gelişen kadın çalışmalarının kaç arpa boyu yol aldığını düşünmek, yapılanları veya yapılamayanları sorgulamak, bir durum saptaması yapmak için uygun bir dönemde olduğumuzu görüyoruz.

Böyle bir bilanço çıkarmayı amaçlayan bu kitap, kadın çalışmalarının mevcut durumunun eleştirel bir resmini sunmaya soyunuyor. Bu kitapta yazısını okuyacağınız otuz beş kadın yazarın çoğunu daha önce bu alandaki öncü araştırmaları ve yayınlarıyla tanıyoruz. Öte yandan bu alanda henüz yeni ama o ölçüde önemli genç feminist akademisyenler de derlemeye katıldılar.

Bu derlemedeki yazıların her biri kendi alanından, son otuz yılın temalarını, bakış açılarını, yapılmış çalışma ve araştırmaları, yazarları ve görüşleri tartışıyor. Yazıların ortaya koyduğu literatüre göz atıp yapılmış çalışmaların temalarına, öne çıkan araştırma alanlarına baktığımızda, feminist tarih çalışmaları ve kadın araştırmalarında metodoloji sorunlarından tıp etiğinde kadın tartışmalarına kadar çok geniş bir yelpazede çok farklı ilgi alanlarının ortaya çıktığını görüyoruz. Kadınların yaşam deneyimleri, sorunları, kadın biyografileri, otobiyografileri, sözlü tarih ve bellek çalışmaları, kadın emeğinin farklı biçimlerini araştıran çalışmalarla ele alınıyor. Ayrıca hukuki hakların ve kadınların insan haklarını koruma mekanizmalarının ulusal ve uluslararası durumu; edebiyat, medya ve sanatta cinsiyetçilik üzerine yapılan araştırmalar; kent, mekân ve beden üzerine yapılan çalışmalar ile Türkiye'de kadın hareketinin farklı boyutlarına değinen çalışmalar da bu derlemede yer alıyor. Kitap, Türkiye'de kadın çalışmaları alanının gelişimini ve mevcut durumunu tanımak isteyen okurlar için bir başucu kitabı olmaya aday.

Kapak Fotoğrafı: JP Laffont

Takım ISBN: 978-605-61411-7-1

Cilt 1 ISBN: 978-605-61411-8-8

ISBN 978-605-61411-8-8
9 786056 141188 >

KOÇ
ÜNİVERSİTESİ
YAYINLARI